શ્રીમુક્તિકમલ જૈન મોહનમાળા પુષ્પ ૫૭ મું

મહામંગલકારિ–ગણધર શ્રી સુધર્મસ્વામી પ્રણીત–પંચમાંગ

શ્રી ભગવતી સૂત્રનાં

ધાર્મિક પ્રવચનો

પ્રવચનકાર–

પૂજ્યપાદ પરમગીતાર્થ શાસનપ્રભાવક વ્યાખ્યાનવિશારદ આચાર્યમહારાજ

૧૦૦૮ શ્રીમાન્ વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજના

પટ્ટાલંકાર

પૂજ્યપ્રવર પ્રાતઃસ્મરણીય આચાર્યમહારાજ ૧૦૦૮ શ્રી વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વર

પટ્ટપ્રભાવક વિદ્વદ્વર્ય પૂજ્ય

આચાર્યપ્રવરશ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજ

શ્રી ભગવતીસૂત્ર વંચાવનારઃ–શાહ રંગીલદાસ છગનલાલ–વડોદરા

પ્રકાશકઃ—

શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાળા કાર્યાધિકારી

શાહ લાલચંદ નંદલાલ

કોઠીપોળ–વડોદરા

વીરસંવત્ ૨૪૮૨/૧૨ ∴ મૂલ્ય રૂા. ૩–૦–૦ ∴ વિક્રમસંવત્ ૨૦૧૨

મુદ્રક :—
હરિલાલ દેવચંદ શેઠ
આનંદ પ્રેસ-ભાવનગર

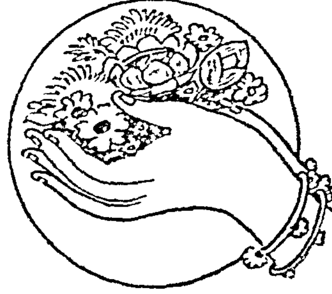
ગ્રન્થપ્રાપ્તિસ્થાન :—

1. શાહ લાલચંદ નંદલાલ. કોઠીપોળ-વડોદરા
2. સરસ્વતી પુસ્તકભંડાર, રતનપોળ, હાથીખાના-અમદાવાદ
3. જૈન સાહિત્યમંદિર-પાલીતાણા

પ્રકાશક :—
મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાળા કાર્યાધિકારી
શાહ લાલચંદ નંદલાલ
મુઃ વડોદરા, કોઠીપોળ

પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય શાસનપ્રભાવક ગીતાર્થપ્રવર વ્યાખ્યાનવિશારદ
સ્વ. આચાર્યદેવ ૧૦૦૮ શ્રીમાન વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ

કરકમલમાં—

આપ પૂજ્યશ્રીની વિપુલ જ્ઞાનશક્તિ, જૈન સંઘમાં સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનશક્તિ અને પંચમાંગ શ્રી ભગવતીજી સૂત્ર વિષયક અજોડ દેશનાલબ્ધિ વગેરે આદરણીય ગુણોનો પુન્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલ જે વારસો તેના ફલસ્વરૂપે આ પ્રવચન ગ્રન્થનું પ્રકાશન હોઈ, આ ગ્રન્થ આપશ્રીના જ

એટલે

શાસનમાન્ય પ્રવચનપ્રભાવક શુદ્ધપ્રરૂપક જૈન સિદ્ધાન્તના તલસ્પર્શી અભ્યાસક વ્યાખ્યાનવિશારદ સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય ભગવંત શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજય-મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજના કરકમલમાં સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

ચરણોપાસક ધર્મવિજયના
કોટિ કોટિ વંદન.

अनन्तलब्धिनिधानाय श्रीमते गौतमगणधराय नमः ।

पू. शासनप्रभावक जैनाचार्य श्रीमद् विजयमोहनसूरीश्वरेभ्यो नमः

જૈન સાહિત્યના પ્રકાશન માટે કાર્ય કરનારી અનેક સંસ્થાઓ પૈકી શ્રી **મુક્તિકમળ જૈન મોહન ગ્રન્થમાળાનું** સ્થાન જૈન સમાજમાં જાણીતું છે. વિ. સં. ૧૯૭૪માં પૂજ્યપાદ શાસનપ્રભાવક આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્ **વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી** મહારાજના સદુપદેશથી આ ગ્રન્થમાળાની સ્થાપના થયેલ છે. આ ગ્રન્થમાળા તરફથી દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ તેમજ ધર્મકથાનુયોગના સંખ્યાબંધ ગ્રન્થો આજસુધીમાં પ્રકટ થયા છે. પ્રતિમાશતક મોટી ટીકા, કર્મગ્રન્થ સટીક ભાગ ૧, માર્ગપરિશુદ્ધિ, પ્રતિમાસ્થાપન ન્યાય, ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ ભાગ ૧–૨, વિપાકસૂત્ર સટીક, ઉપદેશસાર, અભિધાનચિન્તામણિ કોશ રત્નપ્રભા ટીકા, નવતત્ત્વ સુમંગલા ટીકા, જ્ઞાનસાર મૂળ, વગેરે અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રન્થો ઉપરાંત શ્રી મહાવીર ચરિત્ર, પરમાણુ પુદ્ગલ–બન્ધ–નિગોદછત્રીશી સુંદર અનુવાદ, ક્ષેત્રસમાસ વિસ્તૃત અનુવાદ સચિત્ર સયંત્ર, બૃહત્ સંગ્રહણી અતિ સુંદર ભાષાનુવાદ સચિત્ર સયંત્ર, શતકનામા પંચમ કર્મગ્રન્થ વિસ્તૃત ભાષાન્તર, શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર અર્થદીપિકા ટીકાનો સુંદર અને સરલ ભાવાનુવાદ, પ્રશ્નોત્તરમોહનમાળા વગેરે અનેક ગ્રન્થો ગૂર્જર ભાષામાં પણ પ્રકટ કર્યા છે. પૌષધવિધિ, આત્મકલ્યાણમાળા, જિનેન્દ્રસ્તવાદિગુણમોહનમાળા, સુયશસ્તવનાવલી વગેરે વિધિ વિષયક તેમજ ભક્તિપ્રધાન સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ આ સંસ્થા તરફથી કરવામાં આવેલ છે, લગભગ પચાશ ઉપરાંતની સંખ્યામાં પ્રગટ થયેલા આ ગ્રન્થમાળાના કેટલાંક પુસ્તકોની બબ્બે ત્રણ ત્રણ યાવત્ પાંચ-પાંચ આવૃત્તિઓ પણ પ્રકટ થયેલ છે, જે બાબત ગ્રન્થમાળા તરફથી પ્રકટ થતા ગ્રન્થો માટે ગૌરવનો વિષય છે.

આ ગ્રન્થમાળાના સત્તાવનમા પુષ્પ રૂપે "**શ્રી ભગવતી સૂત્રનાં ધાર્મિક પ્રવચનો**" નામના આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન કરતાં અમોને ઘણો આનંદ થાય છે. આજ સુધી આ ગ્રન્થમાળા તરફથી જે જે ગ્રન્થો પ્રગટ થયા છે તે તે ગ્રન્થોએ વિદ્વદ્વર્ગ તેમજ અભ્યાસી વર્ગનું ખૂબ જ આકર્ષણ કર્યું છે, એમ છતાં સહુકોઈ સરલતાથી સમજી શકે એ રીતે દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગના વિષયોથી ભરપૂર આ ગ્રન્થ ચતુર્વિધ સંઘમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે તેમ અમારું મન્તવ્ય છે.

વર્તમાન શાસનની અપેક્ષાએ પંચમાંગ શ્રી **ભગવતી સૂત્ર**ના અર્થરૂપે આદ્ય પ્રણેતા શ્રમણ **ભગવાન્ મહાવીર** છે. સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર પંચમ ગણધર ભગવાન **સુધર્માસ્વામી** છે. પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ આ મહાસૂત્ર ઉપર ટીકા-ચૂર્ણિ વગેરેની રચના કરેલ હોવા છતાં અલ્પ બુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુ મહાનુભાવોને પણ વિશદ બોધ થાય તે માટે પૂજ્ય પ્રવર **અભયદેવસૂરિમહારાજાએ** વિસ્તૃત ટીકાની રચના કરી વર્તમાન કાળના શ્રમણ-વર્ગ માટે મહાન્ ઉપકારનું કાર્ય કરેલ છે.

જૈન શાસનને આંગણે ભૂતકાળમાં આગમ શાસ્ત્રોના જાણકાર મહાપુરુષો અનેક સંખ્યામાં થઇ ગયા. જૈન શાસનનો આજ સુધી જે ટકાવ જોવાય છે તે એ શાસનધોરી મહાપુરુષોને આભારી છે નજીકના ભૂતકાળમાં એવા જ એક આગમાદિ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા આચાર્યશ્રી થઈ ગયા જેઓશ્રીનું પવિત્ર નામ **"જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી"** હતું. શાસ્ત્રીય વિષયોનું વિશિષ્ટ જાણપણું અને અસાધારણ વ્યાખ્યાનશક્તિ અંગે તેઓશ્રીનું નામ જૈન-જૈનેતર વર્ગમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતું. ભગવતીસૂત્ર વિષયક વ્યાખ્યાનો માટે તેઓશ્રી સિદ્ધ પ્રવચનકાર તરીકે પંકાતા હતા. શ્રી ભગવતી સૂત્રના ધાર્મિક પ્રવચનોનો આ ગ્રન્થ તેઓશ્રીના પટ્ટાલંકાર અનન્ય ગુરુભક્ત પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રીમાન્ **વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી** મહારાજના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપ્રવર ઉપાધ્યાય-હાલમાં આચાર્ય શ્રી **વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી** મહારાજે અમારા વડોદરા શહેરમાં વિ. સં. ૨૦૦૫માં ઘડીયાળી પોળ જૈન ધર્મશાળામાં કરેલ ચાતુર્માસ પ્રસંગે શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રીમાન્ **રંગીલદાસ છગનલાલ**ની તેમજ સકલ સંઘની વિનંતિથી વ્યાખ્યાનમાં શ્રી **ભગવતી સૂત્ર** સવાર-બપોર બે વાર વાંચીને સંપૂર્ણ કરેલ, તેમાંનાં શરૂઆતના પંદર વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહરૂપે છે.

દ્રવ્યાનુયોગ વિષયક આગમગ્રન્થો, કર્મગ્રન્થ, કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, લોકપ્રકાશ, તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર વગેરે મૌલિક ગ્રન્થોના અભ્યાસ માટે પ્રવચનકાર આચાર્ય શ્રી **વિજયધર્મસૂરિ** મહારાજની જૈન સંઘમાં સારી ખ્યાતિ છે ગહન વિષયોને પણ દાખલા-દલીલોથી સમજાવવાની સુંદર શક્તિ માટે વિદ્વદ્વર્ગમાં તેઓશ્રીનું સારું સ્થાન છે. તેઓશ્રીના દાદા-ગુરુના શાસ્ત્રીય બોધનો તેમજ વ્યાખ્યાનશક્તિનો થોડો ઘણો પ્રશંસનીય વારસો આપણા પ્રવચનકારને મળ્યો છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી તેનો ખરો ખ્યાલ તો આ પ્રવચનગ્રન્થ સાદ્યંત વાંચવાથી આવી શકે તેમ છે

વડોદરા શહેરના સદ્ભાગ્યે સંઘની આગ્રહભરી વિનંતિથી ઘડીયાળી પોળ જૈન ધર્મશાળામાં સાહિત્યવિશારદ પૂ. મુનિપ્રવર યશોવિજયજી મહારાજ, ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્યતીર્થ શતાવધાની મુનિરાજ શ્રી જયાનંદવિજયજી, વગેરે શિષ્યપ્રશિષ્યોના બહોળા પરિવાર સાથે મહારાજજીના ચાતુર્માસનો નિર્ણય થયો. ભવ્ય સ્વાગત સાથે ગુરુમહારાજ સપરિવાર શહેરમાં પધાર્યા. તેઓશ્રીના હંમેશના પ્રવચનોમાં સેંકડો ભાઈઓ બ્હેનોએ નિયમિત લાભ લેવાનો પ્રારંભ કર્યો. શહેરમાં વસતા અનેક ધર્મપરાયણ શ્રીમંત ગૃહસ્થો પૈકી શ્રેષ્ઠિવર્ય રંગીલદાસ છગનલાલને છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષોથી કોઈ સુવિહિત વિદ્વાન્ સાધુમહારાજનો જોગ બને તો પંચમાંગ **શ્રી ભગવતી સૂત્ર** વંચાવવાની તથા શ્રવણ કરવાની ભાવના હતી. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજના ચાતુર્માસનો સોનામાં સુગંધ જેવો પુન્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એ ભાવનાને સફલ કરવા શેઠ રંગીલદાસે નિર્ણય કર્યો, સકલ સંઘ પાસે પોતાની ઉત્તમ ભાવના જાહેર કરી અને તે કાર્યમાં અનુમોદન આપવા વિનંતિ કરી.

પૂજ્યપ્રવર ધર્મપ્રભાવક પ્રાતઃસ્મરણીય આચાર્ય મહારાજ
૧૦૦૮ શ્રીમાન્ વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજીમહારાજ

ધર્મપ્રેમી શેઠ જમનાદાસ ઝવેરી, શેઠ કેશરીમલજી, શેઠ રમણુલાલ ચંદુલાલ ઝવેરી, શેઠ વાડીલાલ કેશવલાલ કાટવાલા, વૈદ્યરાજ વાડીલાલ મગનલાલ, માસ્તર સુંદરલાલ ચુનીલાલ વગેરે આગેવાન ભાઈઓ સાથે સકલ સંઘે રંગીલભાઈની શુભ ભાવનાને સહર્ષ વધાવી લીધી. પ્રવચનકારના પૂજ્ય ગુરુમહારાજ પૂ આચાર્ય મહારાજ વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ મુંબઈ ગોડીજીના ઉપાશ્રયે બિરાજમાન હોવાથી શેઠ રંગીલદાસ તથા હરકોઈ ધર્મકાર્યમાં પોતાની શક્તિનો ભોગ આપનાર વૈદ્યરાજ વાડીભાઈ મુહૂર્ત્તનો નિર્ણય કરવા તેમજ શુભાશિષ મેળવવા મુંબઈ પહોંચ્યા. જેઠ વદિ ૭નું શુભ મુહૂર્ત્ત નક્કી થયું અને પૂ. ગુરુદેવ આચાર્ય મહારાજનાં મંગલ શુભાશિષ પ્રાપ્ત થતાં ભાવોલ્લાસમાં ખૂબ અભિવૃદ્ધિ થઈ.

જિનવાણી એ સમ્યક્ શ્રુત છે, ભવસાગરનો પાર થવા સાથે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં એ સમ્યક્ શ્રુત પરમઆલંબન છે, આવા સમ્યક્ શ્રુતની આરાધનાનો પ્રસંગ પરમ ભાગ્યોદય હોય તો જ બની શકે છે. જિનવાણી પોતે શ્રવણ કરવી એ યદ્યપિ જરૂર કલ્યાણનું સાધન છે, એમ છતાં હજારો ભવ્યાત્માઓને જિનવાણીના શ્રવણનો લાભ મળે તે રીતે પોતાના તન, મન અને ધનનો સદુપયોગ કરવા માટે ભાવોલ્લાસ પ્રાપ્ત થવો, એ તો અલ્પ ભવોમાં શિવરમણીનો સંયોગ થવાનો હોય તેવા ભાગ્યવંત આત્માઓ માટે જ શકય છે

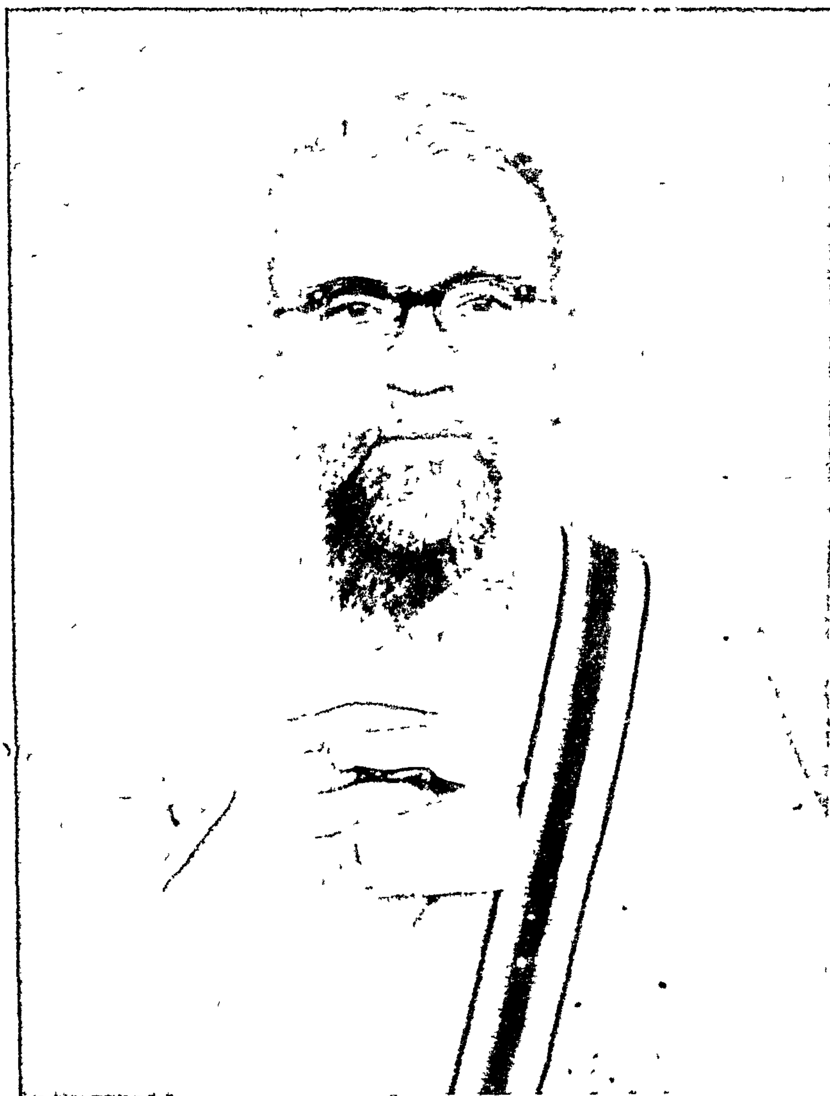
શ્રીયુત રંગીલદાસભાઇનો ભાવોલ્લાસ તો અપૂર્વ હતો જ, તેમાં પૂ૦ મુનિવર્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજનો હંમેશા સદ્બોધ પ્રાપ્ત થયો, વડીલ બંધુ સમા વૈદ્યરાજ વાડીભાઇ વૈદ્યની સલાહ અને સહાય મળતાં રંગીલદાસભાઈએ આ ધર્મકાર્ય દ્વારા કલ્યાણની પરંપરાનું અવંધ્ય બીજારોપણ થાય તેવી બાહ્ય-અભ્યંતર તૈયારીઓ શરૂ કરી. સાચા મોતીનો જરીયાન વેલ બુટ્ટાથી શોભતો અનુપમ નન્દ્યાવર્ત્ત (સાથીઓ), ૩૦૦ સાથીયા માટેના પાટલા વગેરે બાહ્ય સામગ્રી તૈયાર કરવા સાથે, ભગવતી સૂત્ર વંચાય ત્યાં સુધી નવો વ્યાપાર-ધંધો ન કરવો, ઘરમાં હંમેશાં આયંબિલ-એકાસણાનો તપ ચાલુ રાખવો, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું, પ્રતિક્રમણ સામાયિક આદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી વગેરે અભ્યન્તર તૈયારીઓ પણ નક્કી કરી, તેમજ સમગ્ર વડોદરા શહેરમાં જૈન-જૈનેતર અધિકારી વર્ગ તથા મિત્રમંડલમાં પત્રિકા દ્વારા અને રૂબરૂ જઈ આમંત્રણો અપાયા.

જેઠ વદિ ૬ના દિવસે શ્રુતભક્તિ નિમિત્તે શ્રી ભગવતી સૂત્રનો ભારે દબદબાભર્યો વરઘોડો ચઢાવવામાં આવ્યો. વરઘોડામા ડંકો નિશાન, ઇન્દ્રધ્વજ, સંખ્યાબંધ શણગારેલ સાબેલાની ગાડીઓ, ચાંદીની અંબાડીથી શોભતો ગજરાજ, સુપ્રસિદ્ધ દરબાર બેન્ડ વગેરે અનેક બેન્ડવાજાંઓ, પૂ૦ ઉપાધ્યાયજી વગેરે વિશાળ મુનિમંડળ, સાધ્વી સમુદાય અને હજારોની સંખ્યામાં સાહજન-મહાજનથી વરઘોડાની શોભા અપૂર્વ હતી. શેઠ રંગીલભાઈના ચિ શ્રીયુત શાંતિલાલ વગેરે શ્રી ભગવતી સૂત્રને લઈને ગજરાજ ઉપર અંબાડીમાં બેઠા હતા, સારાય શહેરમાં વરઘોડો ફરી શેઠ રંગીલદાસને ઘેર ઉતર્યો હતો, ચંદરવા-પુંઠીયા વગેરેથી શણગારેલ સુંદર પીઠ ઉપર ભગવતી સૂત્રને પધરાવવામાં આવેલ હતું અને રાત્રે રાત્રિજાગરણ થતાં હજારો સ્ત્રી-પુરુષોએ હાજરી આપી હતી. રંગીલદાસભાઈએ પણ પ્રભાવનાદિ વડે આવનાર સર્વે ભાઈઓ-બ્હેનોની સુંદર ભક્તિ કરી હતી.

જેઠ વદિ ૭નો શુભ દિવસ એ શ્રી ભગવતી સૂત્રનો વ્યાખ્યાનમાં પ્રારંભ કરવા માટેનો

મંગળ દિવસ હતો. શહેરના વિશાળ સમુદાય ઉપરાંત, કોઠીપોળ, ઘીકાંટા, મામાની પોળ, બાબાજીપુરા, હાથીપોળ, દેશપોળ, ઊંચીપોળ, નવા બજાર, યાકુતપુરા, રંગમ વાડી વગેરે વગેરે દૂર રહેનાર જૈન ભાઈઓ બ્હેનોથી ધર્મશાળાનો વિશાળ હોલ અને આજુબાજુની અગાસીઓ વગેરે વિભાગો વ્યાખ્યાનના સમય પહેલાં જ ખીચોખીચ ભરાઈ જવા પામ્યા હતા. પૂ૦ મુનિવર્ય શ્રી યશોવિજયજી, પૂ૦ મુનિરાજ શ્રી જયાનંદવિજયજી વગેરે પરિવાર સાથે પૂ૦ ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રી વ્યાખ્યાન હોલમા પધારતાં જૈન શાસનના જયનાદોથી વિશાલ સભાએ ગુરુદેવને વધાવ્યા. પૂ૦ ઉપાધ્યાયજી વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર બિરાજમાન થયા અને સકલ સંઘે 'અધ્યાતમ જ્ઞાને કરી' વગેરે દુહા તેમજ પૂજા અને 'નિવ્વાણ-મગ્ગે વરજાણકપ્પં' વગેરે ગાથાઓ તથા શ્લોકોવડે શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ કરી શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રીયુત રંગીલદાસ તથા તેમના ધર્મપત્ની અ સૌ તારાબ્હેને ખૂબ ઉલ્લસિત ભાવે ભગવતીસૂત્રની પોથી પૂ૦ મહારાજશ્રીને વહોરાવી તેમજ સોના મહોરથી જ્ઞાનપૂજન કર્યું. સકલ સંઘે પણ રૂપાનાણું વગેરેથી જ્ઞાનપૂજન કર્યું અને પૂજ્ય ઉપાધ્યયજીએ મંગલા ચરણ કર્યા બાદ શ્રી ભગવતી સૂત્રની ટીકાના પ્રારંભમાં પૂ૦ અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ રચેલા સર્વજ્ઞમીશ્વરમનન્ત...એ શ્લોકનું ઉચ્ચારણ કરી તેનો અર્થ સમજાવવા સાથે પોતાનું પ્રતિભાશાલી પ્રવચન પ્રારંભ્યું. શ્રીયુત રંગીલદાસ, તેમના પરમધર્મમિત્ર વૈદ્યરાજ વાડીભાઈ અને સંઘના આગેવાન ભાઈઓનો છેલ્લા કેટલાય દિવસોનો શ્રમ આજે સફલ થતો દેખાયો. વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થતાં શ્રીફલની પ્રભાવના થઈ. બપોરે ઘણા જ ઠાઠથી ધર્મશાળાના વિશાળ વ્યાખ્યાન હોલમાં પીસ્તાલીશ આગમની પૂજા ભણાવવામાં આવી. શ્રીયુત રંગીલદાસભાઈની ભાવના પહેલેથી જ ભગવતીસૂત્ર સંપૂર્ણ શ્રવણ કરવા-કરાવવાની હતી અને તે કારણે બપોરે પણ વ્યાખ્યાન રાખવાનો નિર્ણય સકલ સંઘમાં જાહેર થયો હતો. સવાર-બપોર બન્ને ટાઇમના વ્યાખ્યાનોમાં શ્રોતાઓની વિશાળ સંખ્યામાં હાજરી, સાથોસાથ પીસ્તાલીશ આગમની તપસ્યા, તે નિમિત્તે પૂજાઓ-આંગીઓ, તપસ્વીઓની ભક્તિ નિમિત્તે પ્રભાવનાઓ, પીસ્તાલીશ આગમનો વરઘોડો, પર્યુષણા પર્વ બાદ અક્ષયનિધિતપનો બાદશાહી ઠાઠથી વરઘોડો, શ્રી દાદા પાર્શ્વનાથજીના દેરાસરમા તપસ્યા નિમિત્તે અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ, શાંતિસ્નાત્ર, પર્યુષણા પર્વમા સાધર્મિક બંધુઓની ભક્તિ માટે રૂા. ૧૦૦૦૦) (દશહજાર)ની મોટી રકમનુ ફંડ, આમ અનેક ધર્મકાર્યો સાથે ચાતુર્માસ પૂર્ણ થવા આવ્યુ. સંઘની ભાવના તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી હતી. એ ભાવનાની વૃદ્ધિમા પૂ૦ ગુરુમહારાજની નિશ્રામાં મહામંગલકારિ શ્રી ઉપધાનતપની આરાધના કરાવવાનો નિર્ણય થયો. જેમાં શ્રીયુત રંગીલદાસે સહુથી વધુ આર્થિક ફાળો આપ્યો. ઉપધાન પૂર્ણ થયાં. માગસર વદિ ૭ ના દિવસે માળારોપણનું મુહૂર્ત નક્કી થયું. સવાર બપોર બન્ને ટાઇમના વ્યાખ્યાનો નિરંતર ચાલુ રહેવાથી શ્રી ભગવતી સૂત્ર પણ સંપૂર્ણ થયું. રંગીલભાઈના આંગણે એક સાથે બે મંગલ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા. એક તો પોતે ખૂબ ઉલ્લાસથી શરૂ કરાવેલ ભગવતી સૂત્રની પૂર્ણાહુતિ અને બીજો પોતાના પુત્રવધુ અ. સૌ. સુશીલાબ્હેનને તથા સુપુત્રી મધુબ્હેનને માળારોપણનો પુન્ય પ્રસંગ. આ બન્ને પ્રસંગોને ઉજવવા માટે અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ, અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર, ભગવતીજીની પૂર્ણાહૂતિ-માળારોપણ અને જલયાત્રા નિમિત્તે ભવ્ય વરઘોડો, બહારથી આવનાર સાધર્મિક બંધુઓની ભક્તિ વગેરે શુભ કાર્યો કરવાનો નિર્ણય કર્યો. શ્રી સંઘ પાસે તે બાબત આદેશ માંગતા શ્રી સંઘે ખૂબ ઉલ્લાસથી તેમની ભાવનાને વધાવી લીધી અને સારા મુહૂર્તે

પૂજ્યપાદ-વિદ્વદ્વર્ય શ્રી ભગવતીપ્રવચન ગ્રન્થના વ્યાખ્યાનકાર

આચાર્યદેવ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્ વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજ

માંડવી રોડ ઉપર આવેલા રમણીય દેવવિમાન સમા **શ્રી શત્રુંજયાવતાર પ્રાસાદ**માં ભવ્ય સમારોહ સાથે મહોત્સવ પ્રારંભાયો. શ્રી ભગવતી સૂત્રના પ્રારભ પ્રસંગે જેવા ઠાઠથી વરઘોડો ચઢાવેલ તેથી બમણા આડંબરથી ભગવતી સૂત્રની પૂર્ણાહૂતિનો તેમજ માળનો વરઘોડો ચઢ્યો જેને નીહાળવા હજારો માણસો ઉલટયાં. આળારોપણની મંગળમય ક્રિયા ખૂબ આનંદથી થઇ. માળ અંગે ઉછામણી થતા રૂા. ૧૫૦૦૦) લગભગ ઉપજ થઈ અને અષ્ટત્તરી સ્નાત્રો પણ ખૂબ ઉલ્લાસથી ભણાવાયું. શાસનદેવની કૃપા, સકલ સંઘનો સહકાર, **શ્રેષ્ઠિ રંગીલભાઇ**ની પવિત્ર ભાવના તેમજ ઉદારતા અને વૈદ્યરાજ **વાડીલાલ મગનલાલ**ની એકધારી છ મહિનાની જહેમતના કારણે વડોદરા શહેરમાં એ અવસરે અનુપમ શાસનપ્રભાવના થઈ. આજે પણ અવસરે અવસરે એ પુન્ય પ્રસંગો વડોદરાની જૈન-જૈનેતર પ્રજા સંભાર્યા કરે છે.

શ્રીયુત **રંગીલભાઇ**એ ભગવતીજી સૂત્ર વંચાવ્યું તે પ્રસંગે પ્રથમ દિવસે અને પૂર્ણાહૂતિના દિવસે સોના મહોરથી જ્ઞાનપૂજન કર્યું હતુંઃ હંમેશા વ્યાખ્યાનના પ્રારંભ સમયે પણ રૂપીયો તેમજ વાસક્ષેપથી જ્ઞાનપૂજન કરતા હતા. ઉપરાંત ભગવતી સૂત્રના હાલમાં જે ઉદ્દેશાની સંખ્યા છે તે દરેક ઉદ્દેશાના પ્રારંભમાં પણ રૂપીયો તેમજ વાસક્ષેપથી જ્ઞાનપૂજન થતું હતું. આવા કારણે સઘમા જ્ઞાનખાતા અંગે પણ ઘણી સુંદર આવક થવા પામી હતી.

કેવા સંજોગોમાં અને કેવા અપૂર્વ ઉલ્લાસથી **રંગીલભાઇ**એ આ સૂત્ર વચાવ્યું તે અંગે જરા લંબાણથી અમોએ ઉપરની હકીકત રજૂ કરી છે. જો કે અમોએ અમારી સગી આંખોએ જે પ્રસંગો નીહાળ્યા છે તે અપેક્ષાએ તો અમોએ કાઇ જ વિશેષ નથી લખ્યું. આટલું પણ લખવાનું કારણ અનેક ભાગ્યવંત ભવ્યાત્માઓ આ અમારું નિવેદન વાચે, વિચારે અને પોતાના જીવનમાં શ્રીયુત રંગીલભાઈની માફક અતિ ઉત્તમ શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાનો લાભ લેવા તૈયાર થાય એ સદ્‌ભાવના અંગે લખાયું છે.

આટલી હકીકત જણાવ્યા બાદ આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં **વડોદરા-જાની શેરી જૈન આત્માનંદ ઉપાશ્રય** (જૈન સંઘ તરફથી રૂા ૨૦૦૦) જેવી મોટી રકમ મળી છે તે બદલ તે ઉપાશ્રયની કાર્યવાહક કમિટીનો આભાર માનવા સાથે અન્ય સ્થળોના ઉપાશ્રયોના કાર્યવાહકોને આવા ઉત્તમઃગ્રન્થના પ્રકાશનોમાં પોતાના હસ્તકની જ્ઞાનખાતાની રકમોનો સદ્‌પયોગ કરવા માટે અમો વિનંતિ કરીએ છીએ.

આ વ્યાખ્યાન ગ્રન્થના પ્રવચનકાર પૂ૦ ઉપાધ્યાયજી-વર્ત્તમાનમાં આચાર્યશ્રી **વિજયધર્મસૂરિ મહારાજ** છે જે વાત ઉપરના નિવેદનથી વાચકોના જાણવામાં આવેલ છે. પૂ૦ આચાર્યશ્રીની વ્યાખ્યાનશક્તિ માટે અમો આ ટૂંકા નિવેદનમાં શું વિશેષ જણાવીએ ? પણ જે જે સ્થળે તેઓશ્રીના છેલ્લા દશ-બાર વર્ષોમાં ચાતુર્માસ થયા છે ત્યાંની પ્રજાને તેઓશ્રીની તાત્ત્વિક વિષયોને સરળતાથી સમજાવવાની શક્તિ માટે ખૂબ ખૂબ પ્રશંસા કરતી અમોએ સાંભળી છે. "**તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાન સાંભળવું હોય તો જાઓ ધર્મસૂરિ મહારાજના વ્યાખ્યાનમાં**" અમદાવાદ જેવા શહેરમાં જનતાના મુખમાંથી નીકળતા ઉપરના અક્ષરો અનેકવાર કેટલાય મહાનુભાવોને શ્રવણગોચર થયા છે. તેઓશ્રીના વડોદરા શહેરમાં જ્યારે ભગવતી સૂત્ર ઉપરનાં પ્રવચનો ચાલતાં હતાં ત્યારે સેંકડો જૈનો ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનો પણ વ્યાખ્યાનશ્રવણનો લાભ લેતા હતા, **પ્રો. કાપડિયા** સાહેબ પણ વ્યાખ્યાનમાં નિયમિત હાજરી આપતા અને ઘણાય શ્રોતાઓને ભાવના પ્રગટ થતી કે આ વ્યાખ્યાનો ગ્રન્થરૂપે છપાય તો ભવિષ્યમાં

અનેક આત્માઓને લાભતું કારણ બને. શેઠ રંગીલભાઈના હૃદયમાં પણ આ જ ભાવના પ્રગટ થઈ અને ચાર પાંચ સારા પ્રતિષ્ઠિત માણસો સાથે રાખી રંગીલભાઈએ ઉપાશ્રયના કાર્યવાહકોને વિનંતિ કરી કે-ચાલુ સાલમાં આવેલી જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી ભગવતીજીના પ્રવચનોનો ગ્રન્થ છપાય તો વડોદરાના સંઘને લાભ થવા સાથે નાના-મોટા અનેક ગામો-શહેરોના સંઘને પણ વિશિષ્ટ બોધનો લાભ થશે. ઉપાશ્રયના કાર્યવાહકોને આ બાબત ખૂબ ગમી ગઈ અને રૂા. ૨૦૦૦)ની રકમ આ પ્રવચન ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં આપવા માટે મંજૂર કરી. આ બદલ ગ્રન્થમાળાના કાર્યવાહક તરીકે અમો વરોદરા જાની શેરી જૈન આત્માનંદ ઉપાશ્રયોના કાર્યવાહકોને વારંવાર ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ પ્રવચનોના અવતરણો સુધરાવવા માટે અમોએ યથાશક્તિ ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. સહુ કોઇ સમજી શકે એવી બાબત છે કે ચાલતા વ્યાખ્યાનોને લખનાર ગમે તેટલું ઝડપી લખે છતા અક્ષરશઃ નથી જ લખાતું. આવા સંજોગોમાં આ પ્રવચનોને તૈયાર કરીને છપાવવામાં કોઈ સ્ખલના રહી જવાનો સંભવ છે. વાચકોને અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે-આ ગ્રન્થમાં અપાયેલા પંદર પ્રવચનોમા કોઈ તેવી સ્ખલના જણાય તો જિજ્ઞાસુભાવે અમોને સુખેથી જણાવે. અમો તે સ્ખલનાઓ તે સાચી રીતે સ્ખલનાઓ હશે તો બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે અવશ્ય સુધારવા ધ્યાન આપીશું.

આ ગ્રન્થમાં છપાયેલા ૧૫ વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત અમારી પાસે આગળના વ્યાખ્યાનો સંબંધી લખાણ પડેલ છે પરંતુ આર્થિક મદદની મર્યાદા, તેમજ કેટલાય ભાઈઓની આ ગ્રન્થ માટેની શીઘ્ર માંગણીઓ વગેરે કારણે આ પુસ્તકમાં શરૂઆતનાં પંદર પ્રવચનો જ આપવામાં આવ્યાં છે. ભવિષ્યમાં અમારી અનુકૂલતાએ આગળના પ્રવચનોનું પણ ગ્રન્થરૂપે પ્રકાશન કરવાની અમારી ભાવના છે.

પૂ૦ પ્રવચનકારનું વડોદરા શહેરમાં ચાતુર્માસ સં. ૨૦૦૫મા થયું. ભગવતી સૂત્ર તે અવસરે વંચાયું અને એ ભગવતી સૂત્રના પંદર પ્રવચનોનો ગ્રન્થ આજે લગભગ છ વર્ષ પછી પ્રકાશન પામે છે. તેમાં અમો શો બચાવ જણાવીએ ? પૂ૦ **આચાર્યશ્રી** તેમજ તેઓશ્રીના વિદ્વાન્ શિષ્યો મુનિપ્રવર **યશોવિજયજી** મહારાજ, મુનિવર્યશ્રી **જયાનંદવિજયજી** મહારાજ વગેરે કે જેમની પાસે અમારે આ વ્યાખ્યાનોનું મેટર તૈયાર કરાવવાનું હતું તેઓશ્રીની સતત જ્ઞાન-ધ્યાન તેમજ શાસન-સમાજહિતની એકધારી વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ તેમજ પ્રેસના કાર્યમા શિથિલતા ઇત્યાદિ કારણોથી આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં વિલંબ થયો છે.

આ ગ્રન્થની શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવના રૂપે સુંદર '**સમુલ્લાસ**' લખી મોકલનાર વિશિષ્ટ જ્ઞાનાભ્યાસી ધર્મશ્રદ્ધાળુ **શ્રીયુત ફતેહચંદ ઝવેરભાઈનો** અમો આભાર માનીએ છીએ.

અંતમાં સુજ્ઞ વાચક બંધુઓ આ ગ્રન્થને સાદ્યન્ત વાંચે, વિચારે અને તત્ત્વમંથન કરી જીવનમાં દિવ્ય જ્ઞાનની જ્યોત પ્રગટાવે એ જ શુભ કામના.

વડોદરા : ઠે. કોઠીપોળ
મંછાસદન સં. ૨૦૧૨
ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા.

નિવેદક:—
શાહ લાલચંદ નંદલાલ વકીલ

શ્રી ભગવતીસૂત્ર વંચાવનાર દાનગુણસંપન્ન

ધર્મપરાયણ વડોદરાનિવાસી શ્રેષ્ઠિવર્ય
શ્રીમાન્ રંગીલદાસ છગનલાલ

સમુલ્લાસ

भद्दं मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स॥

મિથ્યા દર્શનોના *સમૂહરૂપ, અમરપણું આપનાર અને મુમુક્ષુઓવડે
અનાયાસથી સમજી શકાય એવા પૂજ્ય જિનવચનનું ભદ્ર હો!

સન્મતિસૂત્ર-તૃતીયકાંડ-શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી

મનુષ્યનું સાચું જીવન આધ્યાત્મિક જીવન છે; જૈન દર્શનની પરિભાષા અનુસાર 'આવીચિ મરણ' દરેક ક્ષણે પ્રત્યેક મનુષ્યનું થઈ રહેલું છે; મતલબ કે જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે, તેમ તેમ પૂર્વબદ્ધ આયુષ્યમાંથી ક્ષણો ઓછી થતી જાય છે; આવી પરિસ્થિતિમાં જો કે ગાત્રે દશ પ્રાણો ધારણ કરતો મનુષ્ય જીવન્ત દેખાય છે પરંતુ વિભાવ દશામાં જેટલે અંશે જીવન વ્યતીત થતું હોય છે તે વાસ્તવિક જીવન કહી શકાતું ન હોવાને અંગે આત્માભિમુખ જીવનને જ સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રોએ વાસ્તવિક જીવન પ્રબોધ્યું છે.

બીજી દૃષ્ટિએ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ પશુઓમાં છે; મનુષ્યમાં વિવેકબુદ્ધિ અને તદનુસાર વર્તનરૂપ વિશેષ તત્ત્વો હોવાથી પશુસૃષ્ટિ ઉપર મનુષ્યનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે; માનવજીવન અમૂલ્ય છે, પણ જો તેને વિવેકપૂર્વક યોગ્ય દિશામાં વાળી શકાય તો; જે માનવજન્મ પૂર્વપુણ્યના પ્રાગ્ભારથી પ્રાપ્ત થયેલો છે તેની સફળતા તેને યોગ્ય સાધનોની પસંદગીમાં છે. પ્રત્યેક વસ્તુની સિદ્ધિમાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન બે કારણો હોય છે; આત્મા એ ઉપાદાન

* જૈન દર્શન સિવાય અન્ય સર્વ દર્શનો પરસ્પર નિરપેક્ષભાવે એક એક નયાવલંબી છે; જ્યારે જૈન દર્શન પરસ્પર સાપેક્ષભાવે સર્વ નયાવલંબી છે–એ અપેક્ષાએ જૈન દર્શનને મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપે ગણવામાં આવેલ છે.

કારણ છે અને જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્યાદિ નિમિત્ત કારણો છે; સાધન તેવું સાધ્ય અને કારણ તેવું કાર્ય; એ સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર મનુષ્યે શુભ સાધનો મેળવી, ક્રિયામાં મૂકી તદનુસાર સાધ્યબિંદુ (Point of view) પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

દરેક આત્મા પોતાના કર્મવડે ગર્ભવાસમાં આવ્યા પછી અજ્ઞાતપણે સ્વયમેવ પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિ (પર્યાપ્તિ) ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ અમુક શરીરમાં, દેશમાં, કાળમાં કે ભાવમાં રહેવાની પોતાની મર્યાદા પણ પોતે જ જ્ઞાત-અજ્ઞાતપણે બાંધે છે, છતાં આ શક્તિઓને કે મર્યાદાને મીટાવવા તે સ્વતંત્ર છે, આ શક્તિ અને મર્યાદાને સંકુચિત પણ એ જ જીવ કરી શકે છે, કર્મના જે બંધનો મનુષ્યને નડે છે એ બંધનોને મજબૂત કરવાં કે ઢીલાં કરવાં અથવા તોડવાં એ તેના જ હાથમાં છે; અનાદિકાળથી આપણી દૃષ્ટિ અશુભ નિમિત્તોની પ્રબળતાને લઇને પરાધીનતા તરફ ધસી રહી છે, પર પદાર્થોના નિમિત્તપણાને લઇને ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પનાઓ આપણા ઉપર સવારી કરીને બેસી જાય છે, તેનો નાશ કરવો અને તેના નિમિત્તોને દૂર કરી આત્મદ્રવ્યની શુદ્ધ દૃષ્ટિ વિકસાવવી એ સત્ય મોક્ષમાર્ગ છે અને તે सम्यग्दर्शन-ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः—એ સૂત્રના આંતર સ્વરૂપમાં સમાય છે.

માનવજન્મ પુરુષાર્થપ્રધાન છે પરંતુ આંતરજગતમાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ પુરુષાર્થની પ્રધાનતા અનેકગણી વધી જાય છે; તે માટે તત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે; આત્મા અને તેનો વિરોધી પદાર્થ જડભાવ—આ બન્નેનું સ્વરૂપ જાણવાથી સ્વભાવ તરફ પુરુષાર્થ કરવો સુગમ પડે છે અને તે પછી ક્રિયામાં મુકાય છે.

આત્મા શી વસ્તુ છે? આત્માને સુખદુખનો અનુભવ કેમ થાય છે? આત્મા પોતે જ સુખદુઃખના અનુભવનું કારણ છે કે કોઇ અન્યના સંસર્ગથી આત્માને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે? કર્મનો સંસર્ગ આત્માને કેમ થઇ શકે છે? તે સંસર્ગ અનાદિ છે કે આદિમાન? અનાદિ હોય તો તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતિએ થઇ શકે? કર્મનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે? આત્મા અને કર્મ સંકલનાના સ્વાભાવિક રીતે થતા પારસ્પરિક કાર્ય વચ્ચે ઈશ્વર નામના કર્તા—વ્યક્તિની દખલગીરીની આવશ્યકતા છે? કર્મનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે? કર્મના ભેદાનુભેદ કેવી રીતે છે? કર્મનો બંધ, ઉદય અને સત્તા કેવી રીતે નિયમબદ્ધ છે?—મનુષ્ય જન્મ પામી જન્મ જરા મૃત્યુનો ફેરો ટાળવા માટે બધી આ બાબતો જાણવાની આવશ્યકતા છે અને તેથી જ સંસારની નિર્ગુણતાનું—અસારતાનું અવલોકન જરૂરીઆતવાળું બને છે.

અનાદિકાળથી આ આત્મા પરવસ્તુમાં રમણ કરતો આવ્યો છે; પોતાનું શ્રેય શું છે? પોતાનું શ્રેય શું કરવામાં છે? પોતાનો આત્મવિકાસ કરવો યુક્ત છે કે નહિં? અને હોય તો કેવી રીતે થાય? એ સંબંધી એને વિચારો આવ્યા નથી પરંતુ પૂર્વ પુણ્યયોગે માનવ જન્મ, આર્ય કુળ, પંચેંદ્રિય સંપૂર્ણતા, જૈન દર્શનનો સુયોગ, શુદ્ધ દેવ ગુરુ ધર્મની પ્રાપ્તિ, શાસ્ત્રશ્રવણ અને તેમાં રુચિ પ્રાપ્ત થયા પછી પુરુષાર્થ ન કરે તો અમૂલ્ય માનવજન્મ નિરર્થક બને તેમાં આશ્ચર્ય નથી; પાંચ કારણો મળે ત્યારે કાર્ય થાય; તે કારણોમાં મુખ્ય

પુરુષાર્થ છે, પુરુષાર્થ કરે તો જ શીઘ્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આત્માની શક્તિઓનો એક સરખો વિકાસ સાધ્યા વગર કોઇ પણ સુંદર ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ; એની શક્તિઓ મુખ્ય બે છે; એક ચેતના અને બીજું વીર્ય; એ બન્ને શક્તિઓ પરસ્પર એવી સંકળાયલી છે કે એકના વિના બીજાનો વિકાસ અધૂરો રહી જાય છે. જેથી બન્ને શક્તિઓ સાથે જ આવશ્યક છે; ચેતનાનો વિકાસ એટલે જ્ઞાન મેળવવું અને વીર્યનો વિકાસ એટલે જ્ઞાન પ્રમાણે જીવન ઘડવું; જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને જીવનના છૂટા છૂટા છેડાઓ છે; એ બન્ને છેડાઓ સાથે ગોઠવાય તો જ ફળસાધક બને; આ બાબતમાં અંધ–પંગુ ન્યાય સુપ્રસિદ્ધ છે; ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વગરની ક્રિયા સફળ નથી; એટલે કે ક્રિયા હોય તો જ જ્ઞાનની અને જ્ઞાન હોય તો જ ક્રિયાની સફળતા છે; બન્નેમાં ગૌણપ્રધાન ભાવથી પરિસ્થિતિનો ભેદ છે; જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે; તે બન્નેમાંથી એકનો નિષેધ કરનાર મોક્ષસાધક થઇ શકતો નથી; કારણ કે ક્રિયા એ વીર્યની વિશુદ્ધિરૂપ છે; અને જ્ઞાન એ ચેતનાની વિશુદ્ધિરૂપ છે. જ્યારે ચેતના અને વીર્યની વિશુદ્ધિ થાય છે ત્યારે જ સર્વસંવરરૂપ મોક્ષ પ્રકટે છે.

જૈન શાસનરૂપ રથને નિશ્ચય અને વ્યવહારનય રૂપ બે ચક્રો છે; જેઓ એ બે ચક્રોમાંથી એકનો પણ ઇનકાર કરનારા હોય અથવા તેમ નહિ તો એકમાં જ રાચતા હોય તેઓ અને એ ઉભયનો યથાશક્તિ સ્વીકાર અને અમલ નહિ કરનારાઓ બન્નેય રથને ભાંગી નાખવાનું પાપ કરનાર બને છે; જેમ બન્ને નેત્રો વગર વસ્તુનું અવલોકન બરાબર થતું નથી તેમ બે નય વિના દ્રવ્યોનું અવલોકન યથાર્થ થતું નથી; કેટલાક આત્માઓ વ્યવહાર નય વિના કેવળ નિશ્ચયનયથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નાશ પામ્યાં છે જ્યારે કેટલાક જીવો નિશ્ચય નય વિના એકલા વ્યવહાર નયથી મુક્તિને પામી શકયા નથી; પરંતુ વ્યવહારની મુખ્યતા અને નિશ્ચયની ગૌણતા અથવા નિશ્ચયની મુખ્યતા અને વ્યવહારની ગૌણતાનો આત્માએ વિવેક કરી અનેકાંતદૃષ્ટિએ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રગતિ કરવાની છે; માટે જ પૂ૦ ઉ૦ શ્રીમદ્ **યશોવિજયજી** મહારાજે કહ્યું છે કે

> ' નિશ્ચયદૃષ્ટિ હૃદય ધરીજી પાળે જે વ્યવહાર,
> પુણ્યવંત તે પામશેજી ભવસમુદ્રનો પાર. '

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઇ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય કે જે વ્યવહારદૃષ્ટિએ મુક્તિમાર્ગનું અમોઘ સાધન છે અને જે નિશ્ચય દૃષ્ટિએ આત્માના પોતાના જ ગુણો છે તે સાત નયથી સિદ્ધ કરીને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરવામાં આવે તો આત્મિક આનંદ પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકટે; એવંભૂત નયથી પૂર્વોક્ત રત્નત્રયનો વિકાસ થાય તે ખાતર તમામ ઉચિત સાધનોની આત્માને આવશ્યકતા છે; જેમ ક્ષીરથી થતી તૃપ્તિ અનુભવવા માટે અગ્નિ કોલસા દૂધ ચોખા વગેરે વગેરે સાધનોની જરૂરિયાત પડે છે તે પ્રમાણે રત્નત્રયીના સંપૂર્ણ પ્રકટીકરણ માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભય નયોની આવશ્યકતા છે, જે જે નયોદ્વારા આત્મવિકાસ સધાતો જાય, તે તે નયોનું અવલંબન લઈ સાધ્યસિદ્ધ કરતાં જવાનું છે; જૈનદર્શનનો આ અનેકાંતવાદ છે; પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ **અમૃતચંદ્રસૂરિએ** કહ્યું છે તેમ–ઉભય નયોની મુખ્ય ગૌણરૂપ દોરીવડે જૈની નીતિરૂપ દહિંમાંથી આત્માનું મોક્ષરૂપ ઘૃત તૈયાર કરવાનું છે; **આત્મા અમર હોવાથી કાળની અનંતતા છતાં પણ જો જૈનદર્શનરૂપ મકાનતણી સમ્યક્**

રૂપ ચીનગારી દશ દૃષ્ટાંતથી દુર્લભ માનવજન્મમાં માત્ર અંતર્મુહૂર્ત પણ પ્રાપ્ત કરી લે તો અનેક જન્મોમાં પછીથી શુભ સંસ્કારોની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં તેના પરિપાકરૂપી સંપૂર્ણ આત્મશુદ્ધિ પોતાનામાંથી પ્રકટાવે છે અને હમેશને માટે નિશ્ચય અને વ્યવહાર-બન્ને દૃષ્ટિબિંદુથી અજર-અમર બને છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થની કારિકામાં શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિ-વાચકશ્રીએ મુક્તિના સાધ્યપણા માટે કહ્યું છે કે "कर्मक्लेशाभावो यथा भवत्येव परमार्थः"–અર્થાત્ 'કર્મકલેશનો અભાવ થાય ત્યારે આત્માની સ્વતંત્ર મુક્તિ સિદ્ધ થાય'–આ કર્મકલેશનો અભાવ કરવા માટે જૈન દર્શનમાં શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મ પ્રતિ અવિચલ શ્રદ્ધા, તથા ધર્માસ્તિકાયાદિ ષડ્દ્રવ્યો, સાત નયો, ચાર નિક્ષેપાઓ, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, દાન શીલ તપ ભાવ, જૈનયોગ દૃષ્ટિ, કર્મનો બંધ, ઉદય, ઉદીરણા, સંક્રમ, સત્તા વિગેરે પરિસ્થિતિઓ, ચાર અનુયોગો, અને સપ્તભંગીઓ વિગેરેનું સમ્યગ્જ્ઞાન અને સામાયિક, પૌષધ, પ્રતિક્રમણ, સંયમ, તપશ્ચર્યા વિગેરેનું રહસ્ય સમજી સક્રિય પાલનપૂર્વક દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ સમ્યક્ ચારિત્ર; આ તમામ જૈન દર્શનનાં સ્વરૂપ છે; તે વડે આત્મજાગૃતિપૂર્વક પરિપાલન થતાં એ શુભ સાધનોવડે, અવશ્ય જન્મ જન્માંતરે મુક્તિરૂપ સાધ્ય પ્રકટવાનું; આ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે અમૂલ્ય માનવ જન્મનું અસ્તિત્વ છે; શુભ સાધનોથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને નિર્જરા થતાં છેવટે વીતરાગ અવસ્થારૂપ શુદ્ધાત્મનો આવિર્ભાવ થાય છે અને શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યજીના કથન મુજબ—

आत्मैव दर्शनज्ञानचारित्राण्यथवा यतेः—

એ નિશ્ચયધર્મ ક્રમે ક્રમે આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે અને તર્કવાદથી પર રહેલ આત્માનુભવ પ્રકટે છે.

શ્રમણ ભગવાન શ્રી **મહાવીરસ્વામી** ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૭મા સર્વજ્ઞ બન્યાં; બીજે દિવસે એમણે અગિયાર વેદમૂર્તિ બ્રાહ્મણોને દીક્ષા આપી અને એમને ગણધરની માનવંતી પદવીથી નવાજ્યા; એ સમયે તીર્થ સ્થાપતી વેળા શ્રી વીરપ્રભુએ અગિયારે ગણધરોને જૈન દર્શનની મહામૂલી ચાવીરૂપ ત્રિપદીનો બોધ કરાવતાં કહ્યું કે–'પ્રત્યેક પદાર્થ સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને ધ્રુવ–સનાતન પણ છે;' આ ગહન ભાવવાળી ત્રિપદીને લક્ષમાં રાખીને સર્વ ગણધરોએ સ્વતંત્ર દ્વાદશાંગી રચી. શ્રી **સુધર્માસ્વામી** શ્રી **મહાવીરસ્વામી**ના પાચમા ગણધર છે; એમણે જે દ્વાદશાંગી રચી તેનો પ્રથમના અગિયાર અંગો પૂરતો ભાગ આજે પણ જળવાઇ રહ્યો છે; એને તથા બારમા દૃષ્ટિવાદ અગના ઝરણરૂપ 'પૂર્વવિભાગ'ને અનુલક્ષી કાલાંતરે અન્ય આગમો રચાયાં; એ પૈકી અત્યારે મુખ્ય પીસ્તાલીશ આગમો મોજુદ છે, આશરે પંદરસો વર્ષથી બારમું અંગ વિચ્છેદ ગયેલુ છે, દ્વાદશાગીમા પચમુ અગ શ્રી **ભગવતી વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ**–(વિવાહપણ્ણત્તિ)ના નામરૂપ છે; આજે વિદ્યમાન પીસ્તાલીશ આગમોમા ૧૧ અગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૪ મૂળ, ૬ છેદ, ૧૦ પ્રકીર્ણક અને નદીસૂત્ર તથા અનુયેગદ્વારસૂત્રનો સમાવેશ થાય છે. દ્વાદશાગીને ગણિપિટક કહેવાય છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રના હાલ એકતાલીશ વિભાગો છે; દરેકને શતક કહેવામાં આવે છે; એના પેટા વિભાગને ઉદ્દેશક કહે છે, આ અગમા એક સો કરતાં વધારે અધ્યયનો,

દશ હજાર ઉદ્દેશકો, છત્રીશ હજાર વ્યાકરણો (પ્રશ્નો) અને બે લાખ અઠ્યાશી હજાર પદો હતાં; પણ પૂજ્યશ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમોને જ્યારે પુસ્તકારૂઢ કર્યાં ત્યારે તે તે વિષયોની એકબીજા આગમોમાં ભલામણ કરવાના કારણે આજે તે તમામ બાબતો આ પ્રમાણે દેખાતી નથી. આ અંગમાં મુખ્ય પ્રશ્નકાર ઇંદ્રભૂતિ (ગૌતમસ્વામી), અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ, અંહિતપુત્ર, માકંદીપુત્ર, રોહક અણગાર, જયંતી શ્રાવિકા અને કેટલીક અજૈન વ્યક્તિઓ છે. આમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય છે; એમાં જીવાદિ છ પદાર્થો, કર્મસિદ્ધાંત વિગેરેને લગતી દાર્શનિક બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે; સપ્તભંગી અને સ્યાદ્વાદની મૌલિક વિચારણા, ગાંગેયના ભાંગારૂપ ગણિતનો વિષય, દેવો અને નારકોનું સ્વરૂપ, મહાશિલાકંટક સંગ્રામ, રથમૂસલ સંગ્રામ, અને વચનવર્ગણાના પુદ્ગલોનું રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વગેરે વિજ્ઞાન (Science) તેમજ ભૂગોળ અને ખગોળને લગતી ઘણી ઘણી હકીકતો છે; પાર્શ્વાપત્યો, અજ્ઞાન તપસ્વી તામલિતાપસ કે જેઓ પછીથી ઇશાનેન્દ્ર થયા હતા તેમનાં તેમજ જમાલિ, ગોશાલક, દેવાનંદા, અભયકુમાર અને કોણિક વિગેરેનાં ચરિત્રો પણ આ અંગસૂત્રમાં અપાયાં છે; આ સૂત્રમાં ચારે અનુયોગોને ઓછેવધતે અંશે સ્થાન અપાયું છે, આ આગમનું પરિમાણ અત્યારે ૧૫૭૫૧ શ્લોક જેટલું છે; આ આગમ ઉપર ૩૧૧૪ શ્લોક જેવડી ચૂર્ણિ રચેલી છે જે હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ છે; નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૮માં ૧૮૬૧૬ શ્લોક જેવડી મોટી ટીકા રચી છે; વ્યાખ્યાવિશારદ શ્રી મલયગિરિસૂરિજીએ પણ અમુક શતક ઉપર વૃત્તિ રચી છે પણ તે અપ્રકાશિત છે. આ સૂત્રની લઘુવૃત્તિ ૧૨૯૨૦ શ્લોકની ઉપલબ્ધ છે.

આવા અર્થગંભીર આગમોના જ્ઞાતા તરીકે છેલ્લા ૨૫-૫૦ વર્ષોમાં થયેલા ગીતાર્થ સુવિહિત શુદ્ધપ્રરૂપક પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત વગેરે સાધુ મહારાજાઓમાં પૂજ્યપ્રવર શાસનપ્રભાવક સમર્થ વ્યાખ્યાનકાર સ્વ. આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સ્થાન વિશિષ્ટ પંક્તિમાં હતું. આજે તેઓશ્રી હયાત નથી, છતાં તેમની અસાધારણ વ્યાખ્યાન શક્તિ, અનુપમ વિદ્વત્તા, આગમોનો તલસ્પર્શી બોધ અને શુદ્ધપ્રરૂપકપણું વગેરે સદ્ગુણોની મઘમઘતી સુવાસ તો વર્ત્તમાનમાં પણ વિદ્યમાન છે. તેઓશ્રીના પરિચયમાં આવેલો વર્ગ આજે પણ તેઓશ્રીના પૂર્વોક્ત ગુણોનું પ્રસંગે પ્રસંગે વારંવાર સ્મરણ કરે છે.

'શ્રી ભગવતી સૂત્રના ધાર્મિક પ્રવચનો' નામનો આ ગ્રન્થ સ્વ. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટાલંકાર પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય-અનુપમ ગુરુભક્તિ પરાયણ આચાર્યશ્રી વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર પૂજ્ય વિદ્વદ્વર્ય આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિ (તે વખતે ઉપાધ્યાય ધર્મવિ૦) મહારાજે વિ. સં. ૨૦૦૫માં વડોદરા શહેરમાં ચાતુર્માસ પ્રસંગે શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રીયુત રંગીલદાસ છગનલાલની ખૂબ ઉલ્લાસભરી વિનંતિથી વ્યાખ્યાનમાં ભગવતી સૂત્રના પ્રવચનો આપેલા, તે પકી શરૂઆતના પંદર પ્રવચનોના સંગ્રહરૂપે છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્રનું જ્ઞાન આત્મગત કરવું અને તે વાણીદ્વારા વ્યાખ્યાનમાં સમજાવવું એ અસાધારણ શક્તિનું કાર્ય છે. પૂ. પ્રવચનકાર આચાર્યશ્રીનો પરિચય ખાસ કરીને અમોને

સં૦ ૨૦૦૬ના મુંબઈના ચાતુર્માસ વખતે થયો. મુંબઈમાં તેઓશ્રીએ ભગવતીસૂત્રના વાચનની શરૂઆત ઉત્સવપૂર્વક કરી; અનેક વ્યાખ્યાનોમાં જવાનું અમોને સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું; વચ્ચે વચ્ચે અમારા તરફથી તેમજ અન્ય તરફથી પ્રશ્નોત્તરી થતી હતી પરંતુ તેનું સમાધાન અસાધારણ વિદ્વત્તાપૂર્વક સરળ ભાષામાં કરી તેઓશ્રી સહુને સંતોષ આપતા હતા. અવિશેષ-પણે તેમનો પરિચય અમો તથા સ્વ૦ શ્રી સૂરચંદ પી. બદામીજી તેમની પાસે કમ્મપયડી ગ્રંથ બપોરના સમયમાં વાચતા હતા ત્યારે થયો, તે પ્રસંગે કર્મવર્ગણાના રસસ્પર્ધકો વિગેરેની સૂક્ષ્મ સમજાવટ-શક્તિથી અમોને આધ્યાત્મિક આનંદ થતો હતો અને કર્મપ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન તેઓશ્રી અમોને આપતા હતા. શ્રી ભગવતીસૂત્રનું વાચન સવારે અને બપોરે બે વખત તેમણે રાખ્યું હતું તેનો લાભ અમોએ, શ્રી સૂરચંદભાઈએ અને મુંબઈના વિશાલ જૈન સંઘે હજારોની સંખ્યામાં લીધો હતો, જે બાબત આજે પણ મુંબઈની જૈન પ્રજા વારંવાર યાદ કરે છે.

વડોદરામાં અપાયેલા આ પંદર પ્રવચનોમાં સિદ્ધ ભગવંતોને પર્યાયો શી રીતે? અનાદિ સાંત અને અનંતભાવો, આત્માગમ, અનંતરાગમ અને પરંપરાગમ, યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વ-કરણ, અનિવૃત્તિકરણ અને અંતરકરણ, દ્રવ્ય અને પર્યાયનયની અપેક્ષાએ જૈન દર્શનની મહત્તા, અસ્તિ નાસ્તિપર્યાય, દરેક દ્રવ્યમાં અનંત અગુરુલઘુપર્યાય, જીવદ્રવ્યના સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયો, ગુણસ્થાનકમાં સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયો, સ્ત્રીની મોક્ષસિદ્ધિ. દાનાંતરાય-લાભાંતરાયનો વાસ્તવિક અર્થ, સાધુપણામાં દાનાદિ ચારે ધર્મની આરાધના, લોકાકાશ અને સંયમના અધ્યવસાય-સ્થાનનું સ્વરૂપ, ઉત્સર્ગ અપવાદની સાથે સાયમના અધ્યવસાયસ્થાનકોનો સંબંધ, ઊકાળેલા અચિત્ત પાણીની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધિ, સ્યાદ્‌વાદ, હેતુ, સ્વરૂપ અને અનુબંધ હિંસા વિગેરે દ્રવ્યાનુયોગ સંબંધી અનેક વિષયોનું સુંદર વિવેચન કરવામાં આવેલ છે. ગણિતાનુયોગ, ચરણ-કરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ સંબંધી વિવિધ વિષયોની દાખલા-દલીલો સાથે મનનીય છણાવટ કરવામાં આવેલ છે. પ્રસંગે પ્રસંગે વૈરાગ્યમય ઉપદેશનાં ઝરણાંઓ પણ આ ગ્રન્થના વાચકોને વાચવાનો લાભ મળે તેમ છે

આજ સુધીમાં ભગવતી સૂત્ર ઉપર અન્ય અન્ય આચાર્ય મહારાજાઓએ આપેલા પ્રવ-ચનોના સંગ્રહો પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયેલ છે, પણ તે બધાય પ્રકાશનોની અપેક્ષાએ આ પ્રકાશન દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગ સંબંધી વિષયોથી ભરપૂર હોઈ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે એમ અનુમાન થાય છે. પંદર પ્રવચનોનો આ પ્રથમ વિભાગ ક્રમે ક્રમે આ પૂર્ણ થયો છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રને ટીકાકારે જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપી છે. શ્રેણિક રાજાના પુત્રો હલ્લ વિહલ્લનો ઉત્તમ હસ્તી સેચનક અથવા જયકુંજર નામે હતો. શ્રી ભગ-વતીસૂત્રરૂપ હાથીથી શમ અને સિદ્ધિ સુલભ બને છે; નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપ બે ગંડસ્થળો, નિગમનરૂપ અનુચ્ચ પુચ્છ, દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ બે દંતમુસલો, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ બે નયનયુગલ, ચાર અનુયોગોરૂપ ચાર પગો, સૂત્રરૂપ દેહ, પ્રસ્તા-વનારૂપ સ્કંધ, ઉત્સર્ગ અને અપવાદરૂપ ઘંટાયુગલ, સ્યાદ્‌વાદરૂપ અંકુશ અને ઉદ્દેશક-

રૂપ સુવર્ણ અંબાડી–વિગેરે શ્રી ટીકાકારે ઘટાવેલ શ્રી ભગવતીસૂત્રરૂપ જયકુંજર હાથીના આધ્યાત્મિક અંગોપાંગો અને તેથી ફલિત થતી શમ અને સિદ્ધિ આ બધા વિષયોનું વ્યાખ્યાનકારે સુંદર શૈલીથી વિવેચન કર્યું છે. પ્રવચનોનો આ પ્રથમ વિભાગ ટીકાકાર–પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ભગવતીસૂત્રને જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપવારૂપે જે શાસ્ત્ર પ્રસ્તાવના કરેલ છે તેના વિવેચનમાં સમાપ્ત થાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રની શરૂઆતમાં મંગલરૂપે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કર્યો છે.

શ્રી **મહાવીર** પરમાત્માએ શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીજીના પ્રશ્ન किमयं भंते ! कालोत्ति वुच्चइના ઉત્તરમાં જીવ અને અજીવના પર્યાયરૂપે નિશ્ચય કાળ છે તેમ ખુલાસો કરેલ છે, એ દૃષ્ટિએ અજીવ અને આત્માના પર્યાયો ક્ષણેક્ષણે (Evervarying) પલટાય છે; અનંતકાળથી આત્મપર્યાયો ભિન્ન શરીર અથવા અન્યરૂપે પલટાતા આવ્યા છે પરંતુ તે અનંતકાળને આત્મા પચાવી ગયેલો છે. આત્માને કાળ ગ્રસી શક્યો નથી, શકશે નહિ, કેમકે અનંતકાળમાં એક અને અખંડરૂપે રહેનો આત્મા આખા વિશ્વમાં શાશ્વત જીવનને અનુભવે છે અને 'હું છું તે જ શાશ્વત છું–અમર છું.' એવા પ્રકારની એકતા અનુભવી શકે છે આ વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ વેદાંત દર્શનના આધારે સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે 'I was never born, yet my birth of breath are as many as waves on the sleepless sea––અર્થાત્ હું વાસ્તવિક રીતે અજર–અમર છું, પરંતુ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ મહાસાગરનાં મોજાં તુલ્ય મારાં જન્મો અને મરણો થાય છે'–ખરેખર મનુષ્ય એ અનેક પ્રકારના અનુભવોના સંસ્કાર સહિતના વિકાસને અખંડ રાખનાર અમર આત્મા છે; તેનો વિકાસક્રમ (Evolution) અનંત અને સનાતન છે; તે જુગજૂનો મુસાફર તથા ઘણા દેશનો મહાન્ યાત્રી છે; સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પૌષધ, જિનપૂજા, વ્યાખ્યાનશ્રવણ અને વ્રતોના સંસ્કારો, આત્માને ચારિત્રબળમાં તૈયાર કરવા માટે, આરસના પથ્થરને ગોળાકાર બનાવવા ટાંકણાઓ તુલ્ય છે; અનેક જન્મોમાં ઘડાતા શુભ સંસ્કારોની વૃદ્ધિ થતાં, અશુભ સંસ્કારો વિલય પામતા જાય છે; વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઇ કર્મચેતનાવડે ફલાભિમુખ થયેલી કર્મફળચેતના પ્રસંગે જો જ્ઞાનચેતના જાગૃત હોય તો અનેક કષ્ટ–પ્રસંગોમાં આત્મા જાગી ઉઠે છે અને વિચારે છે કે આ જગત્‌ની પરિસ્થિતિ નિષ્પ્રયોજન નથી પણ તેની પાછળ મહાન ભવિતવ્યતા રહેલી છે; આ પ્રસંગે જીવનનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે અને આત્મામાં અલૌકિક પરિસ્પંદો પ્રકટ થવા સાથે સ્વરૂપાવસ્થાન શક્તિ (Power of self–subsistence) ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે.

भव एव महाव्याधिः जन्ममृत्युविकारवान्–એ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીના **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં** આવેલા 'ઉદ્‌બોધક' વાક્યનું સ્મરણ કરી શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુએ નિવેદિત કરેલ અસંખ્ય યોગોમાંથી અભિનવ જ્ઞાનરૂપ પ્રસ્તુત શ્રી **ભગવતીસૂત્રનાં** પ્રવચનો પર આત્મસ્વરૂપ મેળવવાની કળા પ્રાપ્ત કરવા સમ્યગ્‌દર્શન–જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપોબળ અમોને તથા વાચકોને પ્રકટાવે તેમ સહાય કરવા **શાસનદેવને** મંગલમય પ્રાર્થના કરી એકોતેરમા વર્ષે અમોને પ્રસ્તુત '**સમુલ્લાસ**' લખવા પ્રેરણા કરવા માટે આ ગ્રન્થના પ્રકાશક શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહન ગ્રન્થમાળાના કાર્યવાહક–શ્રીયુત લાલચંદ નંદલાલભાઇ(વડોદરા)નો અંતઃકરણ-

પૂર્વક આભાર માની સ્વ. પૂ ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ **શ્રી યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાયજીનો અન્ય જન્મમાં પણ જિનશાસનપ્રાપ્તિ બની રહે તેવા સ્વરૂપવાળો મંગલમય શ્લોક સાદર કરી, સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ કાંઈ પણ લખવામાં આવ્યુ હોય તે માટે મિથ્યાદુષ્કૃત દઇ વિરમું છું.

विषयानुबन्धबन्धुरमन्यन्न किमप्यतः फलं याचे ।
किन्त्वेकमिह जन्मनि जिनमतरागं परत्राऽपि ॥

"હે પ્રભો! આ પ્રયાસના ફલ તરીકે વિષયસુખની પરંપરાથી સુંદર એવું કાંઇ પણ હું યાચતો નથી પરંતુ આ જન્મમા તેમજ જન્માતરમા જિનદર્શન તરફનો પ્રશસ્ત રાગ બન્યો રહે! એ માત્ર એક અભ્યર્થના છે."

[ન્યાયાલોક-પ્રશસ્તિ પૂ૦ ન્યા. ન્યા. ઉ૦ શ્રી **યશોવિજયજી**]

મુંબઈ
સં૦ ૨૦૧૨ (મૌન એકાદશી)
રવિવાર : માગશર શુદી ૧૧
તા. ૨૫-૧૨-૫૫

ફતેહચંદ ઝવેરભાઇ

વિષયાનુક્રમ

[વિષયાનુક્રમમાં જે જે વિષયો અમોને ખાસ વાચન-મનન યોગ્ય લાગ્યા છે ત્યાં તેમજ કથાનકના વિષયોમાં મોટા ટાઈપ રાખવામાં આવ્યા છે. —પ્રકાશક]

વિષયનિર્દેશ પૃષ્ઠસંખ્યા

પ્રવચન પહેલું

પ્રવચન બીજું

પ્રવચન ત્રીજું

વિષયનિર્દેશ પૃષ્ઠસંખ્યા

પ્રવચન ચોથું

પ્રવચન પાંચમું

પ્રવચન છઠ્ઠું

પ્રવચન નવમું

પ્રવચન દસમું

મહાપ્રભાવક શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ

પરમપવિત્ર

શ્રી ભગવતીજી સૂત્રનાં

ધાર્મિક પ્રવચનો

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसङ्गमग्र्यं, सार्वीयमस्मरमनीशमनीहमिद्धम् ।
सिद्धं शिवं शिवकरं करणव्यपेतं, श्रीमज्जिनं जितरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥ १ ॥

મહામંગલકારિ **શ્રી ભગવતીજી નામક** જે સૂત્ર છે, જે સૂત્રના અર્થરૂપે કથન કરનાર વર્ત્તમાન શાસનની અપેક્ષાએ શ્રી **શ્રમણ ભગવંત મહાવીર પ્રભુ** છે, અને પદ-વાક્યમય સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર ગણધર ભગવાન શ્રી **સુધર્માસ્વામિજી** છે, તે મહા-સૂત્રની વિવેચનારૂપે ટીકા કરનાર પૂજ્ય શ્રી **અભયદેવસૂરિમહારાજ** ટીકાના પ્રારંભમાં '**सर्वज्ञम्**' એ આદ્ય પદવાળા શ્લોકવડે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતને નમસ્કાર કરવારૂપ આ પ્રમાણે મંગલાચરણ કરે છે.

ટીકાના મંગલ શ્લોકનો સંક્ષિપ્ત અર્થ

"જેઓ સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વ કાલવિષયક સર્વ દ્રવ્યના સર્વ ભાવોને જાણનાર હોવાથી **સર્વજ્ઞ** છે, જેઓ સર્વશક્તિમાન્ **ઇશ્વર** છે, જેઓનું જ્ઞાન અનન્ત દ્રવ્યભાવવિષયક તેમજ અનન્ત કાલવિષયક હોવાથી અનંત છે અને જ્ઞાન અનંત હોવાથી ગુણ અને ગુણીના અભેદની અપેક્ષાએ જેમનો આત્મા પણ **અનંત** છે, રાગદ્વેષાદિ અંતરંગ વિકારી ભાવો અને શરીરાદિ બાહ્ય ઉપાધિઓના સંગથી જેઓ રહિત હોવાથી **અસંગ** છે, સકલ ગુણસંપન્ન હોવાથી જેઓ **શ્રેષ્ઠ** છે, જેઓ સર્વ જીવાત્માઓના **હિતકારી** છે, વેદોદયજન્ય કામ-વિકારોથી જેઓ રહિત-**અવેદી** છે, સ્વયંસમ્બુદ્ધ હોવાથી તેમજ પંચ પરમેષ્ઠીમાં પ્રધાન-(પ્રથમ) હોવાથી જેઓનો કોઇ ઇશ અર્થાત્ સ્વામી નથી પરંતુ પોતે જ જગતના **ઇશ** છે, મોહનીય કર્મનો સર્વથા આત્યન્તિક ક્ષય થયેલો હોવાથી જેઓ સર્વ પ્રકારની અભિલાષાઓ-કામનાઓથી અતીત-**વીતરાગ** છે, જેઓ બાહ્ય-અભ્યન્તર ગુણસમૃદ્ધિવડે **દેદીપ્યમાન** છે, અર્થસ્વરૂપે દ્વાદશાંગીના રચયિતા હોવાથી જેઓ **આગમસિદ્ધ*** છે, અથવા જેઓ કૃતકૃત્ય હોવા સાથે મંગલસ્વરૂપ છે, જેઓ રોગાદિ ઉપદ્રવોથી સ્વયં રહિત છે, જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં પણ અ-શિવાદિનો વિનાશ થતો હોવાથી **શાન્તિ કરનાર** છે, કેવળજ્ઞાન

---

* 'षिधू' मांगल्ये शास्त्रे च એ ધાતુપાઠના આધારે અહિં સિદ્ધ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનું હવે જેઓને પ્રયોજન નથી, તેમજ બાહ્ય-અભ્યન્તર બન્ને પ્રકારના શત્રુઓને જેઓએ જીતી લીધા છે, એવા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતને હું ઉપયોગપૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ ભાવે નમસ્કાર કરું છું."

ટીકાકાર ભગવાન્ શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ 'સર્વજ્ઞમ્' એ આદ્યપદવાળા જે શ્લોકથી આ મહાસૂત્રની અર્થગંભીર ટીકાનું મંગલાચરણ કર્યું. તે શ્લોકનો શબ્દાર્થ જ કેવલ અહિંયા આપણે હાલ જણાવ્યો છે. એ મંગલ શ્લોકના પ્રત્યેક પદોનું થોડુંઘણું વિવેચન તો હવે પછી કરવાનું છે, પરંતુ તે વિવેચન કરવા અગાઉ જે મહાસૂત્રની વાચના આજથી વ્યાખ્યાનમાં શરૂ થાય છે તે સૂત્રના અર્થથી તેમજ સૂત્રથી રચયિતા કોણ છે? અર્થાત્ એ મહાસૂત્રમાં જણાવેલા સુંદર ભાવોનું કયા મહાપુરુષે ક્યારે નિરૂપણ કર્યું? અને કોણ મહાન્ આત્માએ ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણ માટે એ ઉપદેશામૃતની સૂત્રરૂપે સંકલના કરી? એ જાણવું આપણા માટે ખૂબ જ જરૂરી છે સાથે સાથે આજથી શરૂ થતા એ મહાસૂત્રમાં કયા કયા વિષયોનું વર્ણન આવવાનું છે? અને બધાય સૂત્રોની અપેક્ષાએ આ ભગવતી સૂત્રનો મહિમા આપણા શ્રી સંઘમાં વધુ પ્રમાણમાં દેખાય છે તેનું શું પ્રયોજન છે? આવી આવી કેટલીક જરૂરી બાબતો જણાવ્યા બાદ આગળ વધીશું તો આપણને આ મહાસૂત્રના વાંચન શ્રવણમાં વધુ આનંદ આવશે.

જડવાદથી જગતનું અધઃપતન અને અધ્યાત્મવાદથી જગતની ઉન્નતિ

આ જગતમાં અનાદિકાલથી જડવાદ-ભૌતિકવાદનું જોર વધુ પ્રમાણમાં ચાલ્યું આવે છે, છતાં વર્તમાન સમયમાં તો એ જડવાદે-ભૌતિકવાદે પોતાનો પ્રચંડ પંજો નાના મોટા દરેક માનવો ઉપર લગભગ વધુ પ્રમાણમાં જમાવ્યો છે. જેના પ્રભાવે આજે શ્રદ્ધા તેમજ ચારિત્રબલના પૂર ઓસરતાં જાય છે. આજે તો વાતવાતમાં "ભાઈ, હાલ તો બુદ્ધિવાદનો જમાનો છે. આ જમાનામાં આવા આદમના સમયની શ્રદ્ધાબલની વાતોથી કામ નહિં ચાલે." એવા વાક્યો અમારા યુવાન ભાઈઓના મુખમાંથી નીકળતાં ઘણી વાર સાંભળવામાં આવે છે. અલબત્ત, આજે બુદ્ધિબળ, વિજ્ઞાન વિગેરે જરૂર આગળ વધ્યું છે, પરંતુ શ્રદ્ધા અને ચારિત્રબળ વિનાના એ વિજ્ઞાન તેમજ બુદ્ધિબળથી જડવાદનું જોર વધતા જગતને લાભ થવાને બદલે કેવલ એકધારું નુકશાન જ થતું આવેલ છે. વિજ્ઞાન કે વિદ્યા ઓછી વધુ હશે તે પ્રભુ શાસનમાં નભાવી લેવાશે, તેનાથી એટલું જગતને અહિત થવાનો પ્રસંગ નહિં પ્રાપ્ત થાય. પણ એ વિજ્ઞાન કે વિદ્યાબળ સાથે-શ્રદ્ધાબળ તેમજ ચારિત્રબળનો જો સુમેળ નહિ સધાય તો આજે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તે પ્રમાણે જડવાદનું જોર જ વધતું જશે અને પરિણામે જગતનું અધઃપતન થવાનું એ નક્કી છે. જેટલું જેટલું શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર બલનું ઉત્થાન તેટલો અધ્યાત્મવાદ વધુ, અને જેટલી અધ્યાત્મવાદની પ્રગતિ તેટલી જ દેશ અને સમાજની દરેક પ્રકારે ઉન્નતિ થયા કરે છે. શ્રદ્ધા તેમજ ચારિત્રબલ વિનાનો જેટલો જેટલો બુદ્ધિવાદનો વિકાસ તેટલો જડવાદનો જ વધારો અને જેમ જેમ જડવાદનો વધારો તેમ તેમ દેશ અને સમાજનો દરેક પ્રકારે વિનાશ જ થાય છે. આપણે આટલો પણ ટૂંકમાં આ વિચારનો નિર્દેશ કરવો પડ્યો છે તેનું કારણ એક જ છે કે-આજે અમારા ભાઈઓમાંનાં કેટલાક કે જેમને પ્રાયઃ સાચી વસ્તુનું જાણપણું હોતું નથી અને શ્રદ્ધાબળમાં શિથિલતા આવેલી છે

તેવાઓ આજે એવું પણ બોલવા તૈયાર થાય છે કે-આપણા આગમો તીર્થંકર-ગણધર ભગવંતોએ રચેલા છે તેમાં શું પ્રમાણ છે? અને માનો કે શ્રી તીર્થંકર દેવોએ રચેલા છે તો તેઓએ રચેલા આગમો એ જ આજના આગમો છે, તેની શી ખાત્રી? આવું કાંઇ કાંઈ અજ્ઞાન દશાને અંગે બોલાય છે અને અમારા એ બંધુઓ આગમ ભક્તિના લાભોથી વંચિત થાય છે. આપણે સર્વ કોઇને એ બાબતમાં થોડો પ્રકાશ મળે એટલું જ નહિં પણ આપણા તરણતારણ વર્તમાન આગમો એ અનન્ત જ્ઞાનીયોનાં જ વચનો છે, એવો આપણા અંતરમાં નિર્ણય થવા સાથે એ પૂજ્ય આગમો તરફ આપણો આદર, આપણું બહુમાન અને ભક્તિભાવના વધે એ પ્રસંગ માટે જ આ મહાસૂત્ર શ્રી ભગવતીજીના પ્રણેતા કોણ છે? એ અંગે વિચાર કરીને આગળ વધવાનું આપણે નક્કી કર્યું છે.

આત્માને અપૂર્વ શાંતિ આપનાર જૈનદર્શન અને તેણે માનેલા દેવ-ગુરુનું સ્વરૂપ.

અનંતકાળથી સંસારના ત્રિવિધ સંતાપોથી સંતપ્ત બનેલ આત્માને અપૂર્વ શાંતિ આપનાર જો કોઇ પણ દર્શન યા ધર્મ હોય તો તે જૈન દર્શન યા જૈન ધર્મ જ છે. જૈનદર્શનનાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણેય તત્ત્વો સુવિશુદ્ધ છે. જૈનદર્શન કોઇ અમુક વ્યક્તિને જ દેવાધિદેવ તરીકે સ્વીકારનારું નથી. એ દર્શને તો—

सर्वज्ञो जितरागादि–दोषस्त्रैलोक्यपूजितः।
यथास्थितार्थवादी च, देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥ (यो. १ प्र. २ श्लो० ४)

"જે સર્વજ્ઞ છે, રાગદ્વેષાદિ દોષોને સર્વથા જેમણે જીતી લીધા છે, ત્રણેય લોકના આત્માઓથી જે પૂજિત છે અને વસ્તુનું વસ્તુસ્વરૂપે યથાર્થ જેઓ નિરૂપણ કરનાર છે તેઓ અરિહંત પરમેશ્વર દેવ છે." આવા કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના શબ્દોદ્ગાર જે આત્મામાં સર્વજ્ઞતા આદિ આત્મિક ગુણો પ્રગટ થયા છે તે વ્યક્તિ ભલે પછી નામથી ગમે તે નામવાળી હોય તો પણ ઈશ્વર છે એમ માન્યું છે. એ જ પ્રમાણે-

महाव्रतधरा धीरा, भैक्षमात्रोपजीविनः।
सामायिकस्था धर्मो–पदेशका गुरवो मताः ॥ (यो. १ प्र. २ श्लो. ८)

"અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય-સંતોષ એ પાંચેય મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા, આપત્તિ પ્રસંગે પણ એ મહાવ્રતોનું પાલન કરવામાં ધીર, ગોચરી-માધુકરી વૃત્તિદ્વારા શરીરને અનાસક્તભાવે પોષણ આપનારા, સદાય સમભાવમાં રહેનારા અને જેનાથી આત્માની ઉન્નતિ થવા સાથે દ્રવ્ય-ભાવ બન્ને પ્રકારના સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેવા ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા જે હોય તેઓ સદ્ગુરુઓ છે." આ શ્લોકમાં જણાવેલા બાહ્ય-અભ્યંતર બન્ને પ્રકારના ગુણોથી સંપન્ન હોય તેવા મોક્ષમાર્ગસાધક સાધુ પુરુષોને જ જૈન દર્શને ગુરુપદે સ્વીકાર્યા છે અને જે નિર્દોષ અનુષ્ઠાનથી વિષય કષાયના પરિણામ ઘટવા સાથે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રાદિ આત્મિક ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય તેમ જ પરંપરાએ સકલ કર્મનો ક્ષય થવા સાથે આત્મા મુક્તિપદનો અધિકારી બની શકે એ ધર્મને જ કારણ-કાર્યભાવ તરીકે જૈન દર્શનમાં ધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

જૈનદર્શનની શરૂઆત ક્યારથી થઇ?

આવું વિશાલદષ્ટિ જૈનદર્શન ક્યારે ઉત્પન્ન થયું? એ બાબતમાં આજે બહુ ચર્ચાઓ ચાલ્યા કરે છે. કોઈ કહેશે કે–મહાવીર પ્રભુથી જૈન ધર્મની શરૂઆત થઇ, કોઇ ભગવાન પાર્શ્વનાથથી શરૂ થયાનું જણાવશે, તો વળી કોઇ શ્રી આદીશ્વર ભગવંતથી એ ધર્મનો પ્રારંભ થયાનું બોલશે. પરંતુ આ વાત એકંદર યથાર્થ રીતે જુદી છે.

મૂળ વાત તો એ છે કે–આ સંસાર કે જેને જગત્, વિશ્વ, બ્રહ્માંડ વગેરે જુદા જુદા નામોથી બોલાય છે તે જગત્ અનાદિ છે. જગત્ કેવી રીતે અનાદિ છે? એ જગતનો કોઇ કર્તા હોઈ શકે કે નહિં? વગેરે વિષયો પણ વિચારવા જેવા જ છે, પણ તે બાબતો આગળ રાખીને આજે તો આ ચાલુ વિષયને જ જરા પુષ્ટ કરવાની જરૂર છે. જેમ જગત્ અનાદિ છે તેમ મોક્ષ પણ અનાદિ છે. 'અમુક સમયે અમુક જીવ સર્વથી પહેલો સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને મોક્ષે ગયો' એવું આપણું મન્તવ્ય નથી. એમ માનવા જઇએ તો તે અગાઉ મોક્ષનાં દ્વાર બંધ માનવા પડશે અને એ માન્યતા શાસ્ત્ર તેમજ યુક્તિ બન્ને રીતિએ વિરુદ્ધ છે. વસ્તુ એ નક્કી થઇ કે–સંસાર જેમ અનાદિ છે તેમ મોક્ષ પણ અનાદિ છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ શુદ્ધ ધર્મની આરાધના સિવાય સંભવી શકતી જ નથી. એટલે મોક્ષની માફક મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત શુદ્ધ ધર્મ એ પણ અનાદિ છે, એમ નક્કી થયું. જે શુદ્ધ ધર્મની આરાધનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એ જ આપણો જૈનધર્મ, એ જ આપણું જૈન દર્શન. એથી એ જૈનદર્શન પણ અનાદિ છે, એ સાબિત થયું.

જૈનધર્મનું અનાદિપણું તેમજ જૈનધર્મનો ઉદય તથા અસ્ત

એ જૈનધર્મ મહાવિદેહ* ક્ષેત્રમાં સદાકાળ અવિરહપણે હોય છે. ત્યારે ભરત તથા ઐરવત ક્ષેત્રમાં અમુક કાળે એ ધર્મ પ્રગટ થાય છે, અમુક કાળે વિનાશ પામે છે. જેમ કે વર્તમાન અવસર્પિણી‡ કાળમાં થએલા ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદીશ્વર ભગવંતની હયાતી પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રમાં અઢાર કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલો કાળ જૈનધર્મનો અભાવ હતો. પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદીશ્વર ભગવંતને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ તેમનાથી જૈનધર્મનો પ્રારંભ થયો. અર્થાત્ ધર્મતીર્થની સ્થાપના થઈ. વચ્ચે વચ્ચે તેમાં શૈથિલ્ય આવતાં તે તે સમયે થયેલા બીજા ત્રેવીશ તીર્થંકરોએ પુનઃ એ ધર્મતીર્થને સ્થિર કર્યું. એમ છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુએ પણ એ જ પ્રણાલિકા મુજબ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી. અઢી હજાર વર્ષો પસાર થવા છતાં આજે એ ધર્મ વિદ્યમાન છે. હજી બીજા સાડાઅઢાર હજાર વર્ષો સુધી પણ ભવિષ્યમાં એ જૈન ધર્મતીર્થ આ ભરતક્ષેત્રમાં અવશ્ય જીવંત રહેવાનું

* જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ એમ અઢીદ્વીપ એ મનુષ્ય લોકનું સ્થાન છે. તે લોકમાં ૫ ભરત, ૫ ઐરવત અને ૫ મહાવિદેહ એમ ૧૫ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો છે. તે પૈકી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હંમેશા ચોથા આરાના ભાવ છે, ત્યાં કાયમ તીર્થંકર હોય છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ તે ક્ષેત્રમાં કાયમ ચાલુ હોય છે.

‡ અવસર્પિણી એટલે જે કાળે બુદ્ધિબળ, આયુષ્ય, ધાન્યના રસકસ વગેરેનો ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થાય તે કાળનું નામ અવસર્પિણી.

છે. ત્યારબાદ જૈનધર્મનો પુનઃ સર્વથા અમુક સમય માટે આ ભરતક્ષેત્રમાં અભાવ થશે. વળી આવતી ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ તીર્થંકર એ ધર્મની સ્થાપના કરશે. આ બધાય વિવેચનનો સાર એ છે કે-પ્રવાહ-પરંપરાની દૃષ્ટિએ **જૈનધર્મ અનાદિ** છે અને આત્માને અખંડ સુખનો ભોક્તા બનાવવા માટે એ વિશુધ્ધ ધર્મનું આલંબન એ જ એક અસાધારણ કારણ છે.

શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મરૂપે જૈન દર્શનના બે વિભાગો

જે જૈન ધર્મ પરંપરાની અપેક્ષાએ શ્રી આદીશ્વર ભગવંતના સમયથી પણ પહેલાંનો અર્થાત્ અનાદિ છે, અને આત્માને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં જે પરમ આલંબનભૂત છે, એ જૈન ધર્મ કિંવા જૈન દર્શન બે વિભાગોમાં વ્હેંચાયેલ છે. એક વિભાગનું નામ શ્રુતધર્મ અને બીજા વિભાગનું નામ ચારિત્રધર્મ. જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ આદિ ભાવોનું જેનાથી વાસ્તવિક જાણપણું થાય; ષડ્ દ્રવ્યો, તેના ભિન્ન ભિન્ન ગુણો અને દરેક દ્રવ્યના પર્યાયો વગેરે ભાવોનો જેનાથી સાચી રીતે ખ્યાલ થાય તેનું નામ '**શ્રુતધર્મ**' છે. આચારાંગ સૂત્રાદિ દ્વાદશાંગી, અગિયાર ઉપાંગ, પયન્ના, મૂલસૂત્ર, છેદસૂત્રો તેમજ સમ્યક્શ્રુત તરીકે ગણી શકાય તેવા સર્વ પ્રકરણાદિ ગ્રન્થોનો એ શ્રુતધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપાદિ ભાવોને જાણ્યા બાદ તે ભાવો પૈકી 'હેય' ભાવો ઉપર હેય તરીકેની અને 'ઉપાદેય' ભાવોમાં ઉપાદેય તરીકેની શ્રધ્ધા થવા સાથે આત્માનું અહિત કરનાર પાપ, આશ્રવાદિ હેય ભાવોનો ત્યાગ કરવો અને આત્માનું જેનાથી હિત થાય તેવા પુન્ય, સંવરાદિ ભાવોનો આદર કરવામાં પુરુષાર્થ ફોરવવો તેનું નામ '**ચારિત્ર ધર્મ**' છે. આપણી વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ જ્યારે કોઇ કાર્ય કરવાની ભાવના થાય છે ત્યારે સામાન્ય રીતિએ પ્રથમ તે કાર્ય અંગેનું જાણપણું મેળવાય છે અને પછી તે કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. વડોદરાથી અમદાવાદ જવું હોય તો પ્રથમ વડોદરાથી અમદાવાદના માર્ગનું જાણપણું હોવું જરૂરી મનાય છે. અને ત્યારબાદ અમદાવાદ જવાના માર્ગ સિવાય બીજા માર્ગોનો ત્યાગ કરી અમદાવાદ જવાના માર્ગનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે સંસારના અનાદિ બંધનમાંથી આત્માને મુક્ત કરી મોક્ષપુરીમાં પહોંચાડવા માટે પ્રથમ આત્મસ્વરૂપનું જાણપણું, ત્યારબાદ બંધનભાવ થવાના તેમજ તે બંધનભાવ અટકાવવાના હેતુઓનું પરિજ્ઞાન થવાની ખાસ જરૂર હોય છે. અને એ જાણપણું થયાબાદ શ્રદ્ધાપૂર્વક બંધનભાવ અટકે તેવી પ્રવૃત્તિમાં આત્માને જોડવો પડે છે અને તો જ ક્રમે ક્રમે મોક્ષપર્યાય આત્મામાં પ્રગટ થાય છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે-આત્માને કર્મજંજીરમાંથી મુક્ત કરવા માટે સર્વથી પ્રથમ પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થવાની જરૂર છે. જીવ, અજીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ એ આત્મોન્નતિનું પ્રથમ પગથિયું છે. જેનાથી એ તત્ત્વભૂત પદાર્થોનો અવબોધ થાય તે જ આપણો શ્રુતધર્મ છે. જે મંગળમય ભગવતી સૂત્રનો આજે આપણે પ્રારંભ કરીએ છીએ તે પણ આત્માને તત્ત્વભૂત પદાર્થોનો બોધ કરાવનાર શ્રુતધર્મમાં ગણાતા બાર અંગો (દ્વાદશાંગી) પૈકી પાંચમું મહાન અંગસૂત્ર છે.

પ્રત્યેક તીર્થંકરના શાસનકાળમાં શ્રુતધર્મરૂપે દ્વાદશાંગીની પ્રધાનતા

આ દ્વાદશાંગીની રચના કેવી રીતે ક્યારે થાય છે ? એ આપણે ટૂંકમાં જો જાણીશું

તો તે બાબતના જાણપણા સાથે શ્રી ભગવતી સૂત્રની રચના-વિષયમાં જે આપણે જાણવું છે તે પણ જાણવાનું બની આવશે. દ્વાદશાંગીમાં આવતા સમસ્ત ભાવોનું ધર્મદેશનાદ્વારા અર્થરૂપે નિરૂપણ કરનારા મૂળ પુરુષો જો કોઈ પણ હોય તો તે તીર્થંકર ભગવંતો જ છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તમાન હોય છે ત્યારે ત્યારે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી અથવા તેમાંનાં અમુક અંગોપાંગરૂપી શ્રુતધર્મ અવશ્ય વિદ્યમાન હોય છે. શ્રી આદીશ્વર ભગવંતના શાસનમાં આદીશ્વર ભગવાનની ઉપદેશેલી અને તેમના ગણધરોએ સૂત્રરૂપે સંકલિત કરેલી દ્વાદશાંગી વિદ્યમાન હતી. શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતના શાસનમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની ઉપદેશેલી અને ગણધરોએ સૂત્રરૂપે રચેલી દ્વાદશાંગી હતી. શ્રી નેમનાથ, શ્રી પાર્શ્વનાથ વગેરે સર્વ તીર્થંકરોના શાસનમાં પણ એ જ વ્યવસ્થા સમજવાની છે. આજે પ્રભુ શ્રી મહાવીર દેવના શાસનમાં જે દ્વાદશાંગીનાં નામો વર્તે છે તે શ્રી મહાવીર સ્વામીએ અર્થરૂપે ઉપદેશેલી તથા ભગવાન સુધર્માસ્વામીજીએ સૂત્રરૂપે સંકલિત કરેલી છે અને તે દ્વાદશાંગી પૈકી આચારાંગાદિ અગિયાર અંગો હાલમાં વિદ્યમાન છે.

સૂત્રના અક્ષરોરૂપે દ્વાદશાંગીનું ભિન્નપણું તેમજ અનિત્યપણું અને અર્થોની અપેક્ષાએ અભિન્નપણું તથા નિત્યપણું

સભામાંથી પ્રશ્ન—શું દરેક તીર્થંકરોની દ્વાદશાંગી જુદી જુદી હોય? તેમાં કરવામાં આવતું વર્ણન શું એક બીજાની દ્વાદશાંગીથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે હોય કે સમાન હોય?

ઉત્તર—પ્રત્યેક તીર્થંકરના શાસનમાં દ્વાદશાંગી ભિન્ન ભિન્ન હોય. તેની રચના, તેમાંનાં સૂત્રો, વાક્યો, પદો વગેરે પણ (નવકાર મંત્ર સિવાય) ભિન્ન ભિન્ન હોય. બધાય સૂત્રો તથા પદો સરખાં જ હોય તેવું ન સંભવે. એમ છતાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય આદિ અસ્તિકાયોનું સ્વરૂપ, જીવાજીવાદિ નવ તત્ત્વો, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય, સપ્તનય, સપ્તભંગી વગેરે ભાવોની વ્યાખ્યાઓ તો પ્રત્યેક તીર્થંકરની દ્વાદશાંગીમાં એક સરખી જ છે. અનંતકાલ પહેલાંની દ્વાદશાંગીમાં ષડ્દ્રવ્યોની જે વ્યાખ્યાઓ હતી, આજની દ્વાદશાંગીમાં પણ ષડ્દ્રવ્યના ભાવોનું સ્વરૂપ તે રીત જ છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જીવ, અજીવાદિ તત્ત્વોનું ભગવાન્ સીમંધરસ્વામી આજે જે રીતે ધર્મદેશનાદ્વારા સ્વરૂપ સમજાવે છે, ભગવાન શ્રી મહાવીર પ્રભુએ પણ જીવાજીવાદિ ભાવોનું સ્વરૂપ પોતાની હયાતીમાં એ રીતિએ જ સમજાવેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે-પ્રત્યેક તીર્થંકરના શાસનની દ્વાદશાંગીમાં દ્રવ્યગુણપર્યાય આદિ મૌલિક ભાવોનું નિરૂપણ સમાન જ હોય છે. તેના અર્થોમાં ક્યાંય વિસંવાદ હોતો નથી. અને વિસંવાદ હોવાનું કારણ પણ નથી. આગળ આપણે હમણાં જ સમજીશું તે રીતે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ જ તીર્થંકર ભગવંતો ધર્મદેશનાદ્વારા વસ્તુના ભાવો વસ્તુસ્વરૂપે સમજાવી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે. બીજા મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાનો અપૂર્ણ છે, પરંતુ કેવલજ્ઞાન એ તો સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. લોકાલોકવર્ત્તી સર્વદ્રવ્યોના ત્રૈકાલિક ભાવોનું તેનાથી યથાર્થ જાણપણું થાય છે. આવા સંપૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા બાદ જે નિરૂપણ થાય તેમાં વિસંવાદ હોવાનો સંભવ જ નથી. અર્થાત્ મૌલિક ભાવોની અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગીમાં જરા પણ ભિન્નપણું

નથી, અને એથી જ અર્થાપેક્ષયા દ્વાદશાંગીને **નિત્ય** ગણવામાં આવેલ છે. સૂત્રની સંકલના કરનાર ગણધર ભગવંતો છે. છદ્મસ્થ અવસ્થામાં એ સંકલના થાય છે, તેથી શબ્દો, વાક્યો કોઇ અવસરે એક તીર્થંકરની દ્વાદશાંગીની અપેક્ષાએ જુદા જુદા હોઇ શકે છે. વળી ચરિત્રો પણ જુદા જુદા આવે છે. આજના ઉપાસકદશાંગમાં આણંદ, કામદેવાદિ ભગવંત શ્રી મહાવીર પ્રભુના દશ શ્રાવકોના જીવનચરિત્રો જોવાય છે જ્યારે શ્રી આદીશ્વર પ્રભુ, શ્રી શાંતિનાથ કે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતના શાસનની દ્વાદશાંગીમાં, તે તે શાસનમાં મુખ્ય ગણાતા શ્રાવકોના જીવનવૃત્તાંતો હોઇ શકે એ બનવાજોગ છે. એમ ફારફેર હોવા છતાં દેશવિરતિ ધર્મની આરાધનાનો મૌલિક ભાવ તો દરેક ઉપાસક અંગમાંથી લગભગ એક સરખો મળી આવે એ સ્પષ્ટ બાબત છે. એ જ પ્રમાણે પ્રથમ અને ચરમ–છેલ્લા જિનેશ્વરોના શાસનમાં મોક્ષસાધક આત્માઓની યોગ્યતા અમુક પ્રકારની હોવાથી બાવીશ તીર્થંકરોના શાસનની દ્વાદશાંગીમાં જે આચારધર્મ જોવાતો હોય તેનાથી પ્રથમ તેમજ ચરમ તીર્થંકરોની દ્વાદશાંગીમાં આચારધર્મમાં ભિન્નતા જણાશે. એમ આચારધર્મમાં ભિન્નતા હોવા છતાં સંવરધર્મનું સાધ્યબિંદુ બંનેમાં લગભગ સમાન ભાવે જ મળી આવશે. આખાય વિવેચનનો સાર એ છે કે–સૂત્રરૂપે વર્તતી તે તે શાસનકાલની દ્વાદશાંગીઓમાં અક્ષરોરૂપે, ચરિત્રોરૂપે અથવા આચારધર્મ વગેરે સ્વરૂપે, તફાવત ભલે હોય પણ ષડ્દ્રવ્યાદિનું મૂલભૂત સ્વરૂપ અને સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ ધર્મના વિશદભાવો વગેરે તો એકરૂપે જ હોય છે. અને એથી જ શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ **દ્વાદશાંગી અર્થરૂપે નિત્ય** તેમજ અભિન્ન અને **સૂત્રરૂપે અનિત્ય તથા ભિન્ન જણાવેલ છે.**

તીર્થંકર ભગવંતના આત્માનો જીવનક્રમ.

આટલા વિવેચનથી સામાન્ય રીતે આપણે એટલું તો જાણી શકયા કે આ ભગવતી સૂત્ર એ દ્વાદશાંગી પૈકી પંચમ અંગ છે. વર્તમાન શાસનની એ સમગ્ર દ્વાદશાંગીના અર્થરૂપે પ્રણેતા **શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર** દેવ છે. સૂત્રરૂપે પ્રણેતા **ગણધરશ્રી સુધર્માસ્વામિજી** છે. હવે પ્રભુશ્રી મહાવીર દેવ, અથવા કોઈપણ તીર્થંકર ભગવંતનો આત્મા ભવચક્રમાં પરિભ્રમણ કરતાં કેવી રીતે આત્મદર્શન પામે છે અને છેવટે તીર્થંકર થઈ કેવી રીતે દ્વાદશાંગીના ભાવોનું ધર્મદેશનાદ્વારા રહસ્ય ઉપદેશે છે તે આપણે વિચારીએ. પ્રભુ શ્રી મહાવીર દેવ અથવા તો કોઇ પણ તીર્થંકર ભગવંતના જીવનની ગણતરી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયા બાદ શરૂ થાય છે. યદ્યપિ આત્મા અનાદિ છે, અનાદિ કર્મ સંયોગે અનંતકાલથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા અનંત જન્મ–મરણ આ જીવે કર્યાં છે. એમ છતાં આત્માને જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થાય અને એ ગુણની પ્રાપ્તિદ્વારા આત્મસ્વરૂપનું ભાન ન આવે ત્યાં સુધી તે આત્માનો સર્વ પુરુષાર્થ લગભગ મોક્ષની અનુકૂળતા માટે હોઇ શકતો નથી. અને તે કારણથી તેવા પુરુષાર્થવાળા જીવનની ગણતરી સફલ તરીકે ન ગણાય તે બરાબર છે. પ્રભુશ્રી મહાવીર દેવને નયસારના ભવમાં પવિત્ર મુનિવરને આપેલાદાનથી તેમજ એ ઉત્તમ મુનિવરના શ્રીમુખેથી શ્રવણ કરેલ સુંદર સદુપદેશથી અનાદિની રાગદ્વેષની નિબિડ ગ્રન્થિનો ભેદ થયો, અંતરના દ્વાર ઉઘડ્યાં અને સ્વપરનો વિવેક–દીપક પ્રગટ થવા સાથે આત્મસ્વરૂપનું યોગ્ય ભાન થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ગુણ ઉત્પન્ન થયો.

નયસારના ભવથી મહાવીર દેવના ભવ સુધીની ગણત્રી ૨૭, ની છે. તે ભવોમાં કેટલાક ભવો આરાધકપણાના છે ત્યારે કેટલાક ભવોમાં કર્મસત્તાની પ્રબળતા તેમજ પુરુષાર્થની નબળાઇને અંગે એ પરમતારક પ્રભુનો આત્મા વિરાધક પણ બન્યો છે, એ પરમાત્માનો આત્મા સત્યાવીશ ભવો દરમ્યાન પુન્યોદયે દેવલોકનાં તેમજ મનુષ્ય જીવનમાં ઉચ્ચ કોટિનાં ગણાતા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ અને રાજા–મહારાજાનો ઐશ્વર્યને ભોગવનારો બન્યો છે જ્યારે તીવ્ર પાપોદયથી સાતમી નરકના સ્થાને પણ એ પ્રભુના આત્માએ જન્મ લીધો છે. અનન્ત કાળથી જ્યાં એક સરખો વિરાધકભાવ વર્તતો હોય, અને તે કારણે આત્મિક સંપત્તિનો જ્યાં કેવળ વિઘાત ચાલુ રહેલો હતો, એવા સંયોગોમાંથી આત્માની ભવ્યત્વ દશાનો પરિપાક તેમજ સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્રશ્રવણ–વાંચન વગેરે નિમિત્તો મળતાં ભવ્ય આત્માને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ તો થઇ જાય, પરંતુ એ મળેલું સમ્યગ્દર્શન મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધી કાયમ ટકી જ રહે અને આત્માની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ જ થાય એવો એકાંત નિયમ નથી. પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક ભાવનું અથવા ક્ષયોપશમ ભાવનું હોવાથી તેવા પ્રકારના અશુભ નિમિત્તો મળતાં અનંત કાળની વિષય–કષાયોની વાસનાને અંગે આત્મા પોતાનુ ભાન ભૂલી જાય છે અને પુનઃ મિથ્યાદૃષ્ટિ બની જાય છે. હા કે એક વાર પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિદ્વારા આત્મસ્વરૂપનું જેને દર્શન થયેલ છે તે આત્મા છેવટમાં છેવટ અપાર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તન જેટલા કાળમાં અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, એ નિઃશંક વાત છે, છતાં ક્ષાયિક ભાવે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ગુણોની જ્યાં સુધી આત્માને પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તે તે ગુણો એક વાર પ્રાપ્ત થયેલ હોવા છતાં કોઇ કોઇ વાર તે તે આવરણોથી દબાઇ જાય છે.

ભગવંત શ્રી મહાવીરદેવની આત્મસાધના અને પ્રગતિ.

પ્રભુ મહાવીર દેવને પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછીના ભવોમાં અમુક ભવો સુધી લગભગ એમ જ બન્યું છે, છતાં એ સત્તાવીશ ભવો પૈકી ત્રેવીશમા પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્ત્તીના ભવથી અને તેથી પણ વધુ પચ્ચીસમા નંદનમુનિના ભવથી એ પરમાત્માના જીવનમાં લગભગ આત્મિક પ્રગતિ ચાલુ રહેલી આપણને જાણવા મળે છે. છ ખંડનું ઐશ્વર્ય મળવા છતાં એ મહાન આત્મા ઘાસના તણખલાની માફક એ બાહ્ય ઐશ્વર્યનો પરિત્યાગ કરી ચારિત્રની આરાધનામાં પરાયણ બને છે. પચીસમા ભવમાં તો એ તરણ–તારણ આત્મા આત્મસાધનામાં ખૂબ જ આગળ વધે છે. એક સમૃદ્ધિશાલી રાજાને ત્યાં રાજકુમાર તરીકે જન્મ લેવા છતાં બાહ્ય રાજ્ય કરતાં અંતરંગ આત્મિક સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે તૈયાર થયેલા એ નંદન રાજકુમાર પરમકૃપાલુ સદ્ગુરુ પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કરી એક લાખ વર્ષ પર્યંત નિરતિચાર ચારિત્ર પાળે છેઃ ચારિત્રના આરંભથી જ આયુષ્યની સમાપ્તિપર્યંત માસક્ષમણ–માસક્ષમણની(મહિના–મહિનાના ઉપવાસની) ઉગ્ર તપશ્ચર્યાને આદરે છે. એક બાજુથી નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનવડે આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન, બીજી બાજુએથી એ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરવા માટેના પુરુષાર્થ તરીકે અદ્ભૂત સંયમ અને ઘોર તપશ્ચરણ, તેમાં વળી આચાર્ય ભગવંત–ગુરુદેવની પાસે વિનયપૂર્વક અગિયાર અંગોનો શાસ્ત્રાભ્યાસ, આમ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રના ત્રિવેણી સંગમના પુનિત જળવડે એ આપણા ભગવંત અનાદિથી આત્મા સાથે ઘર કરીને બેઠેલા કર્મોનાં મળને દૂર

સમગ્ર આત્માઓનો ઉદ્ધાર કરવાની, સંસારના ત્રિવિધ સંતાપથી એ સર્વ સંસારી આત્માને રહિત કરી અખંડ અવિનાશી સુખના ભોક્તા બનાવવાની તાલાવેલી લાગી છે. “ મારો આત્મા મારી મુક્તિ સાથે સંસારના સમગ્ર જીવોને મુક્તિ મેળવવામાં કેવી રીતે સહાયક થાય ? એવો ઉત્તમોત્તમ વીર્યોલ્લાસ ક્યારે પ્રગટ થાય કે મારો આત્મા એ સર્વ જીવોને મુક્તિપંથનો માર્ગદર્શક બને ? જેને આપણે ‘ **સવિ જીવ કરું શાસનરસી** ’ એ શબ્દોમાં વારંવાર ઉચ્ચારીએ છીએ એવી જ ભાવદયામય ભાવના વારંવાર ભાવે છે. એક બાજુથી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સાથે અરિહંતાદિક વિંશતિ સ્થાનકનું અનુપમ આરાધન, બીજી બાજુથી હમણાં જણાવી ગયા તેવી લોકોત્તર ભાવદયાના કારણે એ મહાન આત્મા **નંદન** મુનિના ભવમાં નિકાચિત તીર્થંકરનામગોત્ર કર્મ ઉપાર્જન કરે છે.

દ્રવ્યતીર્થંકર તથા ભાવતીર્થંકરપણું

જે જે આત્માઓ તીર્થંકર પદની યોગ્યતાવાળાઓ હોય છે તે તે આત્માઓ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ પહેલાના ભવોમાં પણ બાદર પૃથ્વીકાય વગેરે સ્થળોએ જ્યાં જ્યાં જન્મ લ્યે છે ત્યાં ત્યાં પણ ઘણા ભાગે સ્ફટિકરત્ન, તીર્થજળ વગેરે ઉચ્ચ જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ બાદ તીર્થંકરપદની યોગ્યતામાં વિશિષ્ટતા આવે છે અને તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બંધ થયા બાદ તો જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી તે આત્માને ‘દ્રવ્ય તીર્થંકર’ કહેવામાં આવે છે. જે આત્માને જે ભવમાં ભાવતીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તે આત્માઓ તે ભવથી આગળના ત્રીજા ભવમાં અગાઉ જણાવ્યા મુજબ “ સવિ જીવ કરું શાસનરસી” એ ભાવદયામય મહામંત્રની આરાધનાના પ્રતાપે તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બંધ કરે છે. એ તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બંધ થયા પછી બાકીનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને એ મહાન્ આત્મા મોટે ભાગે વૈમાનિક નિકાયમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે કોઈક શ્રેણિક મહારાજા સરખા આત્માઓ તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ થવા અગાઉ અજ્ઞાનદશામાં બંધાઇ ગયેલા નરકાયુષ્યને અંગે પહેલી, બીજી કે ત્રીજી નરકમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દેવ અથવા નરકના ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ ત્યાંથી ચ્યવીને મનુષ્યલોકમાં કર્મભૂમિના આર્યક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કુલવંત રાજા–મહારાજાને ત્યાં એ પ્રભુનો દિવ્ય આત્મા અવતાર ધારણ કરે છે. એ પરમાત્મા જે માતાની કુક્ષિમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થાય તે માતાને પુન્યવંત જગદ્ઉધ્ધારક ગર્ભના પ્રભાવે ગજ, વૃષભાદિ ચૌદ મહાન્ સ્વપ્નો જોવાનો સુપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ગર્ભકાળ પૂર્ણ થયે પરમાત્માનો જન્મ થાય છે. જન્મ થયા બાદ છપ્પન દિશાકુમારી તેમજ ઈન્દ્રાદિ દેવો સાથે રાજા જન્મમહોત્સવ ઉજવે છે. જે સમયે એ પરમાત્માનો જન્મ થાય છે તે સમયે મધ્યરાત્રિનો સમય છતાં અખિલ વિશ્વમાં ક્ષણભર અજવાળું થવા સાથે નિરંતર ભયંકર દુઃખમાં રીબાતા નરકના જીવો વગેરે જગતના સર્વ સંસારી આત્માઓને સુખશાંતિનો અનુભવ થાય છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન્ હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ફરમાવ્યું છે કેઃ-

“नारका अप्यमोदन्त, यस्य कल्याणपर्वसु ।
पवित्रं तस्य चारित्रं, को वा वर्णयितुं क्षमः ? ॥

ભાવાર્થ:-જે ભગવંતના જન્મ વિગેરે કલ્યાણક પ્રસંગોમાં નારકીના જીવો પણ આનંદ પામે છે તે ભગવંતનું જીવનચરિત્ર વર્ણવવા કોણ સમર્થ થઈ શકે?

ભાવ તીર્થંકરના ભવમાં ભગવંતના જ્ઞાનાદિ ગુણો

એ તારક પ્રભુ જે અવસરે માતાની કુક્ષિમાં પધારે છે ત્યારથી મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાનું ભોગાવલી કર્મ કેવું છે? દીક્ષાનો કાળ ક્યારે છે? એ બધી બાબતો જ્ઞાનથી જાણતા હોય છે. ભોગાવલી કર્મ અવશેષ હોય તો એ પરમાત્મા પાણિગ્રહણ કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઉદાસીનભાવે રહી, ભોગકર્મની નિર્જરા કરે છે. કોઈ કોઈ આત્માઓ રાજ્યાસન ઉપર આરૂઢ થઈ રાજવી તરીકેની પોતાની ફરજ બજાવે છે અને છેવટ દીક્ષાનો અવસર આવે છે ત્યારે દીક્ષાગ્રહણ કરવા અગાઉ વાર્ષિક દાનદ્વારા અસંખ્યાબંધ દુઃખી આત્માઓના દુઃખને દૂર કરી, લોકાંતિક દેવોના "**જય જય નંદા જય જય ભદ્દા બુજ્ઝાહિ ભગવં લોગનાહ! સયલજગજ્જીવહિયં ધમ્મતિત્થં પવત્તેહ**" વિગેરે મંગલમય આચાર કથનને શ્રવણ કરવાપૂર્વક સ્વ-પરના ઉદ્ધાર માટે એ મહાનુભાવો ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે. ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાના પ્રસંગમાં "**કરેમિ સામાઇયં સવ્વં સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ**" એ સૂત્રની ઉચ્ચારણા સાથે જ તે સમયે ઉત્પન્ન થયેલ અતિ વિશુદ્ધ ભાવનાવડે મનઃપર્યવજ્ઞાન એભગવંતોને પ્રગટ થાય છે. જે મનઃપર્યવજ્ઞાનવડે અઢીદ્વીપવર્તિ સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવોના મનોગત ભાવોને અર્થાત્ મનમાં ચિંતવેલા ભાવોને યથાર્થપણે જાણે છે.

પ્રભુ મહાવીરદેવનું સંક્ષિપ્ત જીવન

આપણા શાસનપતિ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરદેવ, **અષાઢ શુદી છઠ્ઠ**ના દિવસે મધ્યરાત્રે પ્રાણત નામના દશમા દેવલોકમાંથી ચ્યવી બાકી રહેલા નીચગોત્રકર્મના ઉદયને અંગે **દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની** કુક્ષિમાં ગર્ભપણે અવતર્યા, ૮૨ દિવસ બાદ નીચગોત્ર કર્મ સંપૂર્ણ ક્ષીણ થઇ જતાં હરિણગમેષી દેવદ્વારા દેવાનંદા-માતાની કુક્ષિમાંથી **ત્રિશલામાતાની** કુક્ષિમાં સંક્રમણ થયું. તે રાત્રિએ ત્રિશલામાતાને ગજ, વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્નો આવ્યા. અનુક્રમે નવ માસ અને સાડાસાત દિવસનો ગર્ભકાળ સંપૂર્ણ થતા ત્રિશલામાતાએ **ચૈત્ર શુદિ ૧૩**ના મંગલમય દિવસે એ જગદુદ્ધારક પરમાત્માનો જન્મ આપ્યો. છપ્પન દિશાકુમરી તેમજ ચોસઠ ઇન્દ્રોએ કરેલ જન્મમહોત્સવ બાદ **સિદ્ધાર્થ રાજા**એ પણ દશ દિવસ સુધી પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવ્યો. સર્વ જ્ઞાતિ સમુદાય-મિત્રમંડલ વિગેરેને નિમંત્રણ આપી સર્વની હાજરીમાં પ્રભુનું **શ્રી વર્દ્ધમાનકુમાર** એવું ગુણનિષ્પન્ન નામ સ્થાપન કર્યું. આમલકી ક્રીડા, નિશાલગરણું, યશોદા સાથે પાણિગ્રહણનો પ્રસંગ, અનાસક્તભાવે સંસારસુખનો અનુભવ, પુત્રીનો જન્મ વગેરે ભાવોના અનુક્રમ બાદ પ્રભુ અઠ્ઠાવીશ વર્ષની ઉમરે પહોંચતા પ્રભુના માત-પિતા આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી સ્વર્ગે સિધાવ્યા. ગર્ભાવસ્થામાં કરેલો અભિગ્રહ પૂર્ણ થતાં **નંદીવર્ધન** રાજા-વડિલ બંધુની પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરી. નંદીવર્ધન બંધુના વિશિષ્ટ આગ્રહથી તેવી જ ભવિતવ્યતાના યોગે સંસારમાં એ પરમાત્મા ભાવ-સાધુની માફક બે વર્ષ વધુ રહ્યા. લોકાંતિક દેવોના મંગલમય આચાર-કથનપૂર્વક છેવટે વાર્ષિક દાન આપી, ત્રીશ વર્ષની ઉમરે આપણા તરણતારણ શાસનનાયક પ્રભુશ્રી

મહાવીર હેવે ચારિત્રનો સ્વીકાર કર્યો, અને તે જ સમયે તે ભગવંતને મનઃપર્યાય જ્ઞાનની પણ પ્રાપ્તિ થઇ.

ભગવંત મહાવીર પ્રભુનું સંયમી જીવન અને ઘોર તપશ્ચર્યા

ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ પ્રત્યેક તીર્થંકરોને અમુક કાળ છદ્મસ્થપણાનો અર્થાત્ અસર્વજ્ઞપણાનો હોય છે. **આદીશ્વર** ભગવંતને દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ એક હજાર વર્ષ અંતે ઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થયો અને કેવલજ્ઞાન–સંપૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. **નેમીશ્વર** ભગવંતને ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ પંચાવનમા દિવસે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. **પાર્શ્વનાથ** ભગવંતને દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી ૮૪ દિવસે કેવલજ્ઞાન–કેવલદર્શન પ્રગટ થયું. એક **મલ્લિનાથ** ભગવંતને જ જે દિવસ દીક્ષા ગ્રહણ કરી તે જ દિવસે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. બાકી સર્વ તીર્થંકરને ઓછો–વધુ છદ્મસ્થકાળ હોય છે. આપણા શાસનપતિ પ્રભુ મહાવીર દેવને દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ લગભગ સાડાબાર વર્ષનો છદ્મસ્થ પર્યાય–કાળ હતો. ત્રીશ વર્ષની ઉમરે ભગવંતે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું અને બેંતાલીશ વર્ષની ઉમરે પ્રભુને કેવલજ્ઞાન–કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થયું. સાડાબાર વર્ષના છદ્મસ્થ કાળમાં એ આપણા પરમાત્માની તપશ્ચર્યા, ઘોર અભિગ્રહો, દેવ મનુષ્યો વગેરેથી થયેલા ભયંકર, અતિભયંકર ઉપસર્ગોના પ્રસંગોમાં પણ કોઇ અદ્ભુત ક્ષમાશીલતા, પરિષહો સહન કરવામાં મેરુસમાન ધીરતા અને અવર્ણનીય અપ્રમત્તભાવ વગેરે પ્રસંગો દર-વર્ષે પર્યુષણ પર્વમાં કલ્પસૂત્ર–શ્રવણ કરવાના પ્રસંગે આપણે સાંભળેલ હોવાથી અત્યારે એ પ્રસંગોનુ લખાણથી વિવેચન કરવાનું નથી રાખ્યું. બાકી તો એ પરમાત્માની તપસ્યા વગેરે એક એક વિષયો ઉપર વિવેચન કરવાનું રાખીએ તો દિવસોના દિવસો જોઇએ અને એમ કરવા છતાં એ લોકોત્તર વિભૂતિના અનંત ગુણો પૈકી એક ગુણના અનંતમા અંશનુ પણ વર્ણન ન થઇ શકે. સાડાબાર વર્ષના કાળમાં ભગવંતની તપશ્ચર્યાનુ સરવૈયુ જ્યારે શાસ્ત્રકારોએ કાઢયું ત્યારે ફક્ત ૩૪૯ પારણાના દિવસોની ગણતરી થઇ. મહાનુભાવો! વિચારજો. સાડાબાર વર્ષમાં એક વર્ષના પણ પૂરા દિવસો ભગવંતના પારણાના નથી. ભગવંતે છ–છ મહિનાના ઉપવાસ વધુમાં વધુ કર્યા. તે છ મહિનાના ઉપવાસ પણ ચોવિહારા, આહાર-પાણી વિનાના. છ મહિનાના ઉપવાસનું કે પાંચ માહનાના પચીસ દિવસના ઉપવાસનું પારણું હોય, છતાં બીજા દિવસથી પુનઃ તપશ્ચર્યાનો પ્રારંભ, પારણામાં પણ એક જ વખતે ત્રીજા પ્રહરે બાર વાગ્યા પછી મધ્યાહ્ન સમયે આહાર, જે ક્ષેત્રમાં તપશ્ચર્યા કરી હોય ત્યાં પારણું નહિ પણ ત્યાંથી વિહાર કરીને અન્ય સ્થલે. આવા તો પ્રભુની તપસ્યાના કંઈ કંઈ અતિશયો કહ્યા છે. આપણે છદ્મસ્થ–અલ્પજ્ઞાનીઓ એ પરમાત્માના ગુણનો લવલેશ પણ શી રીતે વર્ણવી શકીએ?

એ આપણા પ્રભુ દીક્ષા લીધા બાદ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યંત જમીન ઉપર પલાંઠી વાળીને નિરાંતે બેઠા નથી. મોટો ભાગ ઊભા ઊભા કાઉસગ્ગ ધ્યાનમાં જ પસાર કરેલ છે. કોઇ વાર જમીન ઉપર બેઠા હશે તો પણ ઉભડક આસને (ગોદોહિકાસને) બેઠા છે. એ ભગવંતે સાડાબાર વર્ષમાં શાંતિથી એક કલાક પણ ઊંઘ નથી લીધી. ફક્ત દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય વિદ્યમાન હોવાથી કોઇ વાર કાઉસગ્ગ ધ્યાનમાં ઊભા ઊભા અથવા તેવા કોઇ પ્રસંગે

ક્ષણ–અર્ધી ક્ષણ–સેકંડ–અર્ધી સેકંડ–મિનિટ–અર્ધી–મિનિટ આંખોમાં નિદ્રા આવી હોય તે જ; એ સિવાય ભગવંતનો બધોય કાળ જાગૃત અવસ્થાનો છે. મિનિટ–અર્ધી મિનિટ છૂટીછવાઈ ભેગી કરી ત્યારે સાડાબાર વર્ષમાં ફક્ત બે ઘડી જેટલો નિદ્રાના કાળનો સરવાળો થયો છે. આત્મિક સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે એ આપણા તારક પરમાત્માની જાગ્રત દશા કેટલી ઉચ્ચ કક્ષાની હશે ?

પ્રભુની અદ્દભુત ક્ષમા અને ભાવદયા

ગોવાળીઆ જેવાઓએ ભગવંતના કાનમાં ખીલા ઠોક્યા, અને સંગમ જેવા દેવે ભગવંતના શિર ઉપર કાળચક્ર મૂક્યું. આ અને એનાથી ઓછા–વધુ પ્રમાણમાં બીજા ગમે તેવા ઉપસર્ગો–ઉપદ્રવો સહન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છતાં શાંત–પ્રશાંત એ આપણા પ્રભુએ ક્ષમાના અવતાર તરીકે એ પ્રત્યેક પ્રસંગે દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું, મેરૂની માફક અડગ રહ્યા એટલું જ નહિં પરંતુ કરુણાના સાગર એ તારક પરમાત્માએ એ સંગમ તેમજ ગોવાળીઆ જેવા આત્માઓ ઉપર પણ ભાવદયાની અમી દૃષ્ટિ જ વરસાવી. આપણા એ શાસનપતિના કેટલા ગુણગાન કરીએ ?

આજે પહેલા જ વ્યાખ્યાનના પ્રસંગમાં જરા આ વિવેચન અમારા બંધુઓને વધુ પડતું જણાતું હશે પરંતુ આજે એ ભગવંતના જીવનપ્રસંગો તેમજ આત્માના ગુણોનું વર્ણન કરવાનો એક જ આશય છે કે–આપણા શાસનપતિના અનંત ગુણોનો મહિમા જાણીને તે તારક પ્રભુ પ્રતિ આપણો આદર–ભાવ વધે, અંતરમાં ભક્તિ–બહુમાનનો ઉછાળો આવે એટલું જ નહિ પણ એ વીર વિભુની આપણા કલ્યાણ માટે ફરમાવાયેલી આજ્ઞાઓનો અમલ કરવા માટે આપણામાં વીર્યોલ્લાસ જાગે. વળી શ્રી ભગવતી સૂત્રની અર્થરૂપે વ્યાખ્યા કરનારા એ મહાન્ પુરૂષ આવા લોકોત્તર ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે એ જાણવાથી શ્રી ભગવતી સૂત્રના શ્રવણાદિમાં પણ ભક્તિ–બહુમાન અને આદરભાવ ઉત્પન્ન થાય.

પ્રભુને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને ધર્મતીર્થની સ્થાપના

ચારિત્રગ્રહણ કર્યા પછી સાડાબાર વર્ષ બાદ **વૈશાખ શુદિ ૧૦**ની સાંજે *ઋજુવાલિકા નદીના કિનારે ‘શ્યામાક’ નામના ખેડૂતના ખેતરમાં ‘શાલવૃક્ષ’ની નીચે ગોદોહિકાસન અવસ્થામાં છઠ્ઠની તપશ્ચર્યા જેઓએ કરેલી છે, (ધ્યાનાંતરિકામાં) એવા એ શ્રમણ ભગવંત મહાવીર પ્રભુને શુક્લધ્યાનના બીજા–ત્રીજા ભાગના મધ્યમાં વર્તતા અનંત દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાલ અને ભાવવિષયક **કેવલજ્ઞાન. કેવલદર્શન** ઉત્પન્ન થયું. જે સ્થલે તીર્થંકર ભગવંતને કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે જ સ્થલે ચોસઠ ઇન્દ્રાદિ દેવો આવી પોતપોતાના કલ્પની મર્યાદા પ્રમાણે સમવસરણની રચના કરે. તીર્થંકર ભગવંતો એ સમવસરણમાં બિરાજમાન થાય અને ત્યાં એકઠી થયેલી પર્ષદામાં ભવ્યજીવોના કલ્યાણ માટે ધર્મદેશના આપે. ધર્મદેશનાને શ્રવણ કર્યા બાદ ગણધરપદની યોગ્યતાવાળા આત્માઓ ભગવંતની પાસેથી “ **ઉપ્પન્નેઇ વા વિગમેઇ વા ધુવેઇ વા** ” એ ત્રિપદી પ્રાપ્ત કરે. તીર્થંકર ભગવંતો પણ એ ગણધર પદની યોગ્યતાવાળા આત્માઓ

---

* આ નદી પૂર્વ દેશમાં ‘ચમ્પા’ ગામની નજીક હોવા સંભવ છે. ચોક્કસ સ્થળનિર્ણય ઇતિહાસવિદો કરી શક્યા નથી

વગેરેને દીક્ષા આપે અને બીજબુદ્ધિના નિધાન ગણધર ભગવંતો એ ત્રિપદી ઉપરથી અન્તર્મુહૂર્તમાં **દ્વાદશાંગીની** રચના કરે. અનેક બીજા સ્ત્રી પુરુષો પણ પ્રભુની વાસ્તવિક ભાવોને જણાવનારી વૈરાગ્યમય ધર્મદેશના શ્રવણ કરી ચારિત્રમાર્ગનો સ્વીકાર કરે, અને કેટલાક ભાઇઓ બ્હેનો ગૃહસ્થજીવનમાં રહીને જેટલે અંશે ધર્મની આરાધના થઈ શકે તેવા ગૃહસ્થોચિત શ્રાવક ધર્મની મર્યાદાનો સ્વીકાર કરે. એમ પ્રથમ સમવસરણમાં જ શ્રુતધર્મ–ચારિત્રધર્મ યાવત્ સાધુ–સાધ્વી–શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ **ચતુર્વિધ સંઘની**–ધર્મતીર્થની સ્થાપના થાય.

મહાવીર પ્રભુની પ્રથમ ધર્મદેશનામાં કોઇને વિરતિ આદિના પરિણામ ન થયા.

સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક તીર્થંકર ભગવંતો માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમ સમવસરણમાં જ ધર્મતીર્થની સ્થાપનાની મર્યાદા હોય છે, પરંતુ આપણા શાસનપતિ પ્રભુ મહાવીર દેવ માટે એમ નથી બન્યું. પ્રભુ મહાવીર દેવને **વૈશાખ શુદિ ૧૦**ની સાંજે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ. કલ્પ પ્રમાણે ઇન્દ્રાદિ દેવોએ તે જ સ્થલે સાયંકાલે સમવસરણની રચના કરી, અને ભગવંતે સમવસરણમાં બિરાજમાન થઇ ધર્મદેશના પણ આપી. પરંતુ તે અવસરે સાયંકાલના કારણે અથવા તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતાને અંગે ભગવંતના સમવસરણમાં દેવો અને દેવીઓ સિવાય બીજા કોઇની હાજરી નથી. કોઇપણ મનુષ્યો એ વખતે પ્રભુની ધર્મદેશનામાં હાજર નથી, એટલે પ્રથમ સમવસરણમાં જ ભગવંતની ધર્મદેશના શ્રવણ કરીને ગણધરાદિ આત્માઓને દીક્ષાનો પ્રસંગ, દ્વાદશાંગીની રચનાનો અને ચતુર્વિધ સંઘરૂપ ધર્મતીર્થની સ્થાપનાનો પ્રસંગ જે આવવો જોઇએ તે ન આવ્યો. પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળીને કોઇને પણ વિરતિના પરિણામ–ત્યાગ–વૈરાગ્યની ભાવના થવી જોઇએ તે ન થઇ કારણ કે ત્યાગ–વૈરાગ્યના પરિણામ થવાને લાયક કોઈ મનુષ્યો ત્યાં હાજર હતા જ નહિં. દેવો–દેવીઓની ભલે હાજરી હતી, પરંતુ ભવ પરત્વે જ દેવો દેવીઓ અવિરતિના ઉદયવાળા હોવાથી તેમને ત્યાગ–વૈરાગ્યનો ભાવ જાગે નહિ. પ્રભુની ધર્મદેશના શ્રવણ કરીને વધુમાં વધુ ભાવના થાય તો પણ સમ્યગ્દર્શનને લાયક ભાવ જાગ્રત થાય. આશ્રવને હેય તરીકે અને સંવરને ઉપાદેય તરીકે સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવે જરૂર માને પણ આશ્રવની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવા માટે તેમજ સંવરની પ્રવૃત્તિનો આદર કરવા માટે એ દેવો પુરુષાર્થ ન કરી શકે. તાત્પર્ય એ કે–ભગવંતની પ્રથમ ધર્મદેશના નિષ્ફલ ગઈ. જે ભાવો કોઈ વાર ન બને એ ભાવો પણ બનવાનો પ્રસંગ થવાથી શાસ્ત્રમાં એ બાબતને દશ આશ્ચર્યકારક બનાવો પૈકી **'અભાવિતા પર્ષદ'** નામના અચ્છેરામાં ગણવામાં આવી.

પ્રભુ મહાવીરના શાસનમાં દ્વાદશાંગીની રચના

પ્રભુ મહાવીર પરમાત્મા વૈશાખ શુદિ ૧૧ ના દિવસે **અપાપાપુરી**ના મહસેન વનમાં પધાર્યા. ત્યાં સમવસરણ થયું. **ઇન્દ્રભૂતિ** વગેરે અગિયારે પંડિતો પોતપોતાના વિશાલ શિષ્ય પ્રશિષ્યો સાથે આવ્યા. સર્વજ્ઞપણાના અભિમાનને રાખનાર એ ઇન્દ્રભૂતિ વગેરેના દિલમાં જીવ–કર્મ વિગેરે બાબતો અંગે વર્તતા સંશયોનું વેદની પંક્તિઓના અર્થથી જ ભગવંતે નિરાકરણ કર્યું. સંશયોનું સમાધાન અને ભગવંતની વૈરાગ્યમય ધર્મદેશના શ્રવણ કરવાથી

એ અગિયાર-બ્રાહ્મણ પંડિતોએ ૪૪૦૦ શિષ્યો સાથે ભગવંતની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ચંદનબાળા વગેરે બાલાઓએ પણ ત્યાં ચારિત્ર સ્વીકાર્યું. અનેક ભવ્ય આત્માઓએ-સ્ત્રી પુરુષોએ ગૃહસ્થોચિત શ્રાવક ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના થઇ. ગૌતમગોત્રીય ઇન્દ્રભૂતિ, અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ વગેરેના મસ્તક ઉપર વાસ-ક્ષેપ કરી ગણધર પદની તે જ અવસરે ભગવંતે પ્રતિષ્ઠા કરી. ગણધર ભગવંતોએ પણ ત્યાં તે જ સમયે ભગવંત પાસેથી શ્રવણ કરેલ "ઉપન્નેઈ વા વિગમેઈ વા ધુએઇ વા" એ ત્રિપદી ઉપરથી બીજબુદ્ધિના પ્રભાવે અન્તર્મુહૂર્તમાં જ દ્વાદશાંગીની રચના કરી. એ દ્વાદશાંગી પૈકી પંચમાંગ શ્રી **ભગવતી-સૂત્રની** વાચનાનો આજે અહિં પ્રારંભ થાય છે.

ભગવંતની વાણીમાં યથાર્થતાનું કારણ

આટલા વિવેચન ઉપરથી આપણે એટલું અવશ્ય જાણી શકયા કે-તીર્થંકર ભગવંતો માતાની કુક્ષિમાં ગર્ભપણે પધાર્યા ત્યારે મતિ, શ્રુત, અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન સહિત હતા, જ્યારે ચારિત્રનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે ચોથું મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ચાર જ્ઞાન પ્રગટ થયેલા હોવા છતાં લોકાલોકના સર્વ ભાવોને જણાવનારું કેવલજ્ઞાન જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મદેશના ન આપે. પ્રથમ રાગદ્વેષરૂપ મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થતાં વીતરાગદશાની બારમે ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્તિ થાય અને ત્યારબાદ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા અંતરાય એ ત્રણ ઘાતિકર્મનો ક્ષય થતાં તેરમા ગુણસ્થાનકના પ્રથમ સમયે કેવલજ્ઞાન. કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ ધર્મદેશના આપે છે. જે પરમાત્મામાં રાગ ન હોય, દ્વેષ ન હોય અને અજ્ઞાનનો અંશ પણ ન હોય તે પરમાત્માના કથનમાં વિપરીતપણું યા વિસંવાદ સંભવી શકે જ નહિ. જ્ઞાની ભગવંતોએ 'रागाद्वा द्वेषाद्वा मोहाद् (अज्ञानाद्) वा अनृतं ब्रूयात्' એ વાક્યથી 'રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એ ત્રણ કારણોથી જૂઠું બોલાય છે' એમ જણાવેલ છે. એ ત્રણ કારણોનો સર્વથા જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં અસત્ય બોલવાનું બને જ નહિ. કારણ હોય તો જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય. કારણના અભાવે કાર્યની નિષ્પત્તિ ક્યાંથી હોય? એટલા જ માટે મહાપુરુષોએ કહ્યું છે કે-

"वीतरागा हि सर्वज्ञा. मिथ्या न ब्रुवते क्वचित्।
यस्मात्तस्माद्वचस्तेषां. तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥"

ભાવાર્થ:—સર્વજ્ઞ ભગવંતો એ વીતરાગ હોય છે. તેઓ કદાચિત્ પણ મિથ્યા-અસત્ય બોલતા નથી. તે કારણથી તેમનું વચન સાચું અને જે વસ્તુ જેમ છે તેને તે પ્રમાણે દેખાડનારું છે.

દ્વાદશાંગીની રચના કરનાર ગણધર મહર્ષિઓ છદ્મસ્થ છતાં તેમની રચનામાં પણ અવિસંવાદિપણું

પ્રશ્ન-તીર્થંકર ભગવંતો ભલે સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ હતા, પણ સૂત્રરૂપે દ્વાદશાંગીની રચના કરનાર ગણધરો તો છદ્મસ્થ હતા. તેઓએ એ દ્વાદશાંગીની રચનામાં વસ્તુના યથાર્થ ભાવો જ રચ્યા છે એ કેમ માની શકાય?

ઉત્તર–મહાનુભાવ ! તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. પરંતુ ફક્ત એટલું જ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે-છદ્મસ્થ એવા પણ ગણધરોએ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં જે દ્વાદશાંગીની સંકલના કરી હતી તે પોતાની બુદ્ધિથી સ્વતંત્રપણે સંકલના કરી હતી કે તીર્થંકર ભગવંતોએ ધર્મ-દેશનાદ્વારા દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયાદિની જે યથાર્થ વ્યાખ્યાઓ કરેલ તેના આધારે જ એ દ્વાદશાંગી-ની રચનામાં સ્વબુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો હતો ? આજના વ્યાખ્યાનના પ્રસંગમા જ એ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે કે બીજબુદ્ધિના નિધાન ગણધરો પણ ભગવંત કહેલા યથાર્થ ભાવોને અનુલક્ષીને જ દ્વાદશાગીની રચના ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણ માટે કરે છે. આજે કોલેજોમાં વિદ્વાન્ પ્રોફેસર કોઈ પણ વિષય ઉપર કલાક બે કલાક એક સરખું ભાષણ કરી જાય. કલાસમાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કોઇ બુદ્ધિશાલી વિદ્યાર્થી એ ભાષણ પોતાના હૈયામાં બરાબર ધારી લે અને પછી પોતાના ઘેર આવીને એ ભાષણનો સાર ટૂંકમાં જેમ લખી નાંખે, તો તેમાં મોલિક ભાવોમાં તફાવત નથી પડતો. આજનો એક વિદ્યાર્થી પણ જ્યારે એ પ્રમાણે ધારણાશક્તિ ધરાવે છે તો પછી તદ્ભવમાં મુક્તિગામી અને બીજબુદ્ધિના નિધાન એવા ગણધરભગવંતો ગણધરપદની લબ્ધિ અંગે ભગવંતે કહેલા ભાવોને હૃદયમાં રાખી દ્વાદ-શાંગીની રચના કરે અને તે યથાર્થ જ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એ ગણધરભગવંતોની શક્તિ તો કોઈ અપૂર્વ હોય છે. જન્મ–જન્મની જ્ઞાનની આરાધનાનું ફલ એ મહાપુરુષોને પ્રગટ થયેલું હોય છે. એમના અંતરમાં જ્ઞાનનો ખજાનો ભરેલો હોય છે. પ્રભુ પાસેથી એમને વધુ લાંબુ સાંભળવાની જરૂર પડતી નથી. એ આત્માઓને તીર્થંકર ભગવંતનો જ્યાં સમાગમ થાય અને 'ભગવન્ કિં તત્ત્વમ્ ?' એમ ત્રણ વાર પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં-" **उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा** અને **धूवेइ वा** " એમ ત્રણ પદોમાં ઉત્તર મલે ત્યાં જ જગતના ભાવોનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવી જાય છે. ત્રણ પદને શ્રવણ કરવાની સાથે દ્વાદશાંગીની રચના કરવાની શક્તિ પ્રગટ થાય અને એથી જ એ ત્રિપદીને સિદ્ધાન્તમાં **માતૃકાપદ** તરીકે કહેવામાં આવેલ છે. દૂધમાં દહિં, માખણ અને ઘીની શક્તિ તો હોય છે. ફક્ત એ શક્તિને પ્રગટ થવા માટે દૂધમા છાશના મેળવણની જરૂર પડે છે. છાશનું મેળવણ થતાં તેમાંથી દહિં, માખણ અને ઘી બધું તૈયાર થાય છે તેમ અહિં ગણધર ભગવંતના આત્માઓમાં શક્તિ તો અચિન્ત્ય હોય છે. ફક્ત તીર્થંકર પરમાત્માનો સમાગમ અને ત્રિપદીના શ્રવણની જ તેમને જરૂરીયાત છે. જગતમાં ઊંચામાં ઊંચું પુન્યપ્રકૃતિનું સ્થાન કોઈ પણ જો જાણવામાં આવ્યુ હોય તે તીર્થંકર ભગવંતનું છે. અને તેનાથી બીજા નંબરનું પુન્યપ્રકૃતિનું સ્થાન જો કોઈનું હોય તો તે ગણધર મહારાજાનુ છે. આ પરિસ્થિતિનો જો બરા-બર વિચાર કરાય તો ગણધર ભગવંતોએ ભલે છદ્મસ્થ અવસ્થામાં દ્વાદશાંગીની રચના કરેલી હોય તો પણ એમની રચનામાં ક્યાંય ફારફેર આવવાનો સંભવ નથી, એ વાત બરાબર નક્કી છે. આ પ્રસંગે સ્વાધીન ધર્મદેશના, પરાધીન ધર્મદેશનાનું સ્વરૂપ, તેના અધિકારી કોણ હોઇ શકે ? તે ઉપરાંત આત્માગમ, અનન્તરાગમ, પરંપરાગમના વિભાગો વગેરે ઘણું વિવેચન કર-વાની જરૂરીયાત છે પરંતુ અવસરે અવસરે આગળ ઉપર એ બધાય વિષયોનું વર્ણન મૂલતવી રાખી આજે તો આપણે હવે આપણા મૂલ વિષય ઉપર આવીએ.

પ્રથમ વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર

ટીકાકાર ભગવાન્ શ્રી **અભયદેવસૂરિ** મહારાજાએ આ ભગવતીજી જેવા મહાન્ સૂત્રના પ્રારંભમાં **સર્વજ્ઞમીશ્વર** એ આદ્યપદવાળા શ્લોકથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતને નમસ્કાર કરી ટીકાની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ કર્યું છે. એ શ્લોકના પ્રત્યેક પદોનો શબ્દાર્થ તો પ્રારંભમાં જ આજે જણાવી દીધેલ છે. ફક્ત તે પ્રત્યેક પદોમાં જ ગંભીર ભાવ રહેલો છે, એક એક વિશેષણથી જિનેશ્વર ભગવંતના અસાધારણ ગુણોનું અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ જે નિદર્શન કર્યું છે તે સ્વરૂપ સમજવાની આપણે ખૂબ જરૂર છે. આજે તો એ સ્વરૂપ સમજવા અગાઉ આ મંગળમય ભગવતી સૂત્રના મૂલ પ્રણેતા કોણ છે? તેનું જ મુખ્યત્વે વિવેચન કરાયું છે. સાથે સાથે જૈન દર્શન કેવું અસાધારણ અને અનાદિ દર્શન છે? દ્વાદશાંગી કઈ અપેક્ષાએ નિત્ય-અનિત્ય છે? તીર્થંકર ભગવંતોનું એકંદર જીવન કેવું હોય છે? ક્યારથી એમના આત્માનું ઉત્થાન થાય છે? કેવી રીતે તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બંધ કરી તીર્થંકર પદવી પ્રાપ્ત કરે છે? કેવી રીતે કેવલજ્ઞાન પામે છે? અને ત્યારબાદ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરવા દ્વારા અર્થરૂપે દ્વાદશાંગીનું પ્રકાશન કરે છે? ઇત્યાદિ અનેક વિષયો બહુ જ ટૂંકામાં આજે કહેવાયા છે. ભગવતીજીના અર્થરૂપે પ્રણેતા શ્રમણ ભગવાન્ **મહાવીર** પ્રભુ અને સૂત્રરૂપે રચયિતા ગણધર શ્રી **સુધર્માસ્વામીજી** છે એ વાત પણ લગભગ નક્કી થઈ છે. હવે ટીકાકાર શ્રી **અભયદેવસૂરિ** મહારાજના ટીકાના મંગલશ્લોકનું કેવી રીતે વિવેચન થશે? સાથે સાથે એ પૂજ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજનું જીવનચરિત્ર પણ ટૂંકામાં કેવી રીતે કહેવાશે તે અધિકાર અગ્રે વર્તમાન.

સુ.ધા.બિં.દુ

★ જૈન ધર્મ-જૈન શાસન ત્રિકાલાબાધિત અનાદિ-અનંત શુદ્ધ ધર્મશાસન છે.

★ દેવાધિદેવ તીર્થંકર ભગવંતો એ જૈન શાસનના મહારાજા-રાજાધિરાજ છે.

★ પૂજનીય ગણધર મહર્ષિઓ તથા આચાર્ય ભગવંતો જૈન શાસનના મંત્રીશ્વરો-મહામાત્યો છે.

★ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયાદિ પદસ્થ મહાપુરુષો એ જૈનશાસનના અધિકારી સમાન છે.

★ વંદનીય સાધુમહારાજા (સાધ્વી વર્ગ-શ્રાવક-શ્રાવિકા)નો સમુદાય જૈન શાસનની પ્રજા છે.

★ જૈન શાસનની મર્યાદાનું શ્રદ્ધા અને સમજણ સાથે પાલન કરનારી એ પ્રજા આત્મસિદ્ધિના અખંડ-અનંત સામ્રાજ્યને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે.

॥ श्रीजीरावलीपार्श्वनाथाय नमोनमः ॥

પ્રવચન બીજું.

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसङ्गमग्र्यम्, सार्वीयमस्मरमनीशमनीहमिद्धम् ।
सिद्धं शिवं शिवकरं करणव्यपेतम्, श्रीमज्जिनं जितरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥ १ ॥

શ્રી જૈન શાસનમાં અન્ય સર્વ સૂત્ર-સિદ્ધાન્તો–આગમોની અપેક્ષાએ જે આગમનું ઘણું ઘણું બહુમાન છે, જે આગમમા અનન્તલબ્ધિનિધાન શ્રી ગૌતમસ્વામીજી, ગણધરશ્રી અગ્નિભૂતિજી, ગણધર શ્રી વાયુભૂતિજી વગેરે અનેક મહર્ષિઓએ શ્રમણ ભગવંત પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવને આત્મા, કર્મ, મોક્ષ, પરમાણુ, પુદ્ગલાદિ સંબંધી વિવિધ પ્રશ્નો અતિ નમ્ર-ભાવે વિનયપૂર્વક વંદન કરવા સાથે પૂછ્યા અને સર્વજ્ઞ ભગવાન પ્રભુએ સર્વ પ્રશ્નોના અતિ-મનનીય યથાર્થ ઉત્તરો આપ્યા, એમ પ્રશ્નોત્તરરૂપે ઘણી જ સુંદર સંકલના છે તે મંગલમય **શ્રી ભગવતી** સૂત્રની વાચનાનો ગઈકાલે આપણે પ્રારંભ કર્યો છે.

શ્રી ભગવતીજીના પ્રથમ શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશાના પ્રારંભમાં આવતા વિષયો.

આ ભગવતીસૂત્રના હાલ ૪૧ શતક છે. એક એક શતકમાં અનેક ઉદ્દેશાઓ છે અને એક એક ઉદ્દેશામાં અનેક પ્રશ્નો તેમજ ઉત્તરો છે. ૪૧ શતક પૈકી પ્રથમ શતકના પહેલા ઉદ્દેશાની શરૂઆતમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીજીએ से नूणं भंते ! चलेमाणे चलिए ? (१) उदीरिज्जमाणे उदीरिए ? (२) वेइज्जमाणे वेइए ? (३) पहीयमाणे पहीणे ? (४) छिज्जमाणे छिन्ने ? (५) भिज्जमाणे भिन्ने ? (६) दड्ढमाणे दड्ढे ? (७) मिज्जमाणे मए ? (८) निजरिज्जमाणे निज्जिण्णे ? (९) એ પ્રમાણે નવ પ્રશ્નો કર્યાં છે. એ નવે પ્રશ્નો અને પ્રભુએ આપેલા તેના ઉત્તરોનું વિવેચન થવાનું તો હજુ ઘણું દૂર છે. એ પ્રશ્નોના પ્રારંભ થવા અગાઉ સૂત્રકાર ભગવાન શ્રી સુધર્માસ્વામીએ કરેલ પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલાચરણ, ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત દ્રવ્યશ્રુતને નમસ્કાર, ભાવશ્રુતના આધારભૂત તીર્થને નમસ્કાર, કઈ નગરીના કયા ઉદ્યાનમાં તેમજ કયા રાજાના શાસનકાળમાં પ્રશ્નો પુછાયા ? તથા ઉત્તરો અપાયા ? તે અધિકાર, ઉત્તર આપનાર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુમા કેવા લોકોત્તર ગુણો છે ? તેનો અધિકાર અને પ્રશ્ન કરનાર ગૌતમ મહારાજા પણ બાહ્ય તેમ જ અભ્યંતર ગુણોથી કેવા અલંકૃત છે ? ઇત્યાદિ અનેક વિષયો વર્ણવવાના છે અને ત્યારબાદ પ્રશ્નોત્તરોની શરૂઆત થવાની છે.

ગઈકાલે આ સૂત્ર વાંચવાની જે શરૂઆત કરી છે તેમાં પણ આપણે ટીકાકાર શ્રી

અભયદેવસૂરિ મહારાજના મંગલશ્લોકનું ઉચ્ચારણ કરી ફક્ત તેનો શબ્દાર્થ કહીને, આ સૂત્રના અર્થરૂપે રચયિતા કોણ છે? સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર કોણ મહાપુરુષ છે? વગેરે વિષયોનું જ મુખ્યત્વે નિરૂપણ કર્યું છે, અને એ નિરૂપણદ્વારા એટલી વાત નક્કી થઈ છે કે–અર્થરૂપે આ આગમસૂત્રના ઉપદેશક શ્રમણ ભગવાન મહાવીર છે અને પ્રભુના ઉપદેશને યથાર્થ ઝીલનાર બીજબુદ્ધિના ધણી ગણધરભગવંતો, આ આગમની સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર છે.

સૂત્ર ઉપર નિર્યુક્તિ–ભાષ્ય–ચૂર્ણિ અને ટીકા રચવાનું પ્રયોજન

જે કાળમાં બુદ્ધિની તીવ્રતા હોય, ક્ષયોપશમની વિશેષતા અંગે મૂળસૂત્ર ઉપરથી જ યથાર્થ ભાવગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોય, તેવા કાળમાં સૂત્રો ઉપર સંક્ષિપ્ત યા વિસ્તૃત વિવેચનની જરૂરીઆત નથી હોતી. જેમ જેમ બુદ્ધિમાં મંદતા આવતી જાય, અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવે ક્ષયોપશમમાં ઘટાડો થતો જાય છે તેમ તેમ સૂત્રો ઉપરથી જ મૌલિક રહસ્યને સમજવાની શક્તિ મંદ થતી જાય અને તેવા કાળમાં તે તે સૂત્રોનાં રહસ્યો ભવિષ્યની પ્રજાને પણ સમજવામાં આવે તે હેતુએ સુવિહિત ગીતાર્થ મહાપુરુષો નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ અને ટીકારૂપે તે તે સૂત્રોનાં વિવેચનો કરે છે. એ સૂત્રો તેમજ તેના ઉપર નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ અને ટીકારૂપે ભિન્ન ભિન્ન જે વિવેચનો તે જ આપણી પંચાંગી છે. સૂત્ર જેટલું પ્રામાણિક તેટલું જ નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ અને ટીકાનુ પ્રામાણિકપણું છે. આજે આપણા સ્થા૦ સંપ્રદાયમાં નિર્યુક્તિ વગેરેને પ્રમાણ તરીકે માનવામાં નથી આવતા, એ અતિ દુઃખદ બીના છે. સો બસો વર્ષોમાં થયેલા સાધુઓએ એ સૂત્રો ઉપર રચેલા ટબા(ભાષાનુવાદ)ને પ્રામાણિક માનવામાં જરાય વિરોધ નહિ અને સુવિહિત શાસ્ત્રાનુસારી ભવભીરુ ગીતાર્થ મહાપુરુષોએ સ્વ-પરના કલ્યાણ માટે રચેલ નિર્યુક્તિ–ભાષ્ય વગેરેને પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં વિરોધ કરાય! એ અંગે વધારે શું કહેવું? **સંપ્રદાયનો મોહ કોઈ વાર સત્ય વસ્તુનો સ્વીકાર કરવામાં પ્રતિબંધક થઈ જાય છે.**

પ્રશ્ન:—ટીકાકારોએ સૂત્રના ભાવોને સાચવીને જ ટીકા કરેલ છે અને એ ટીકાઓમાં સ્વમતિકલ્પનાથી સૂત્રમાં ન હોય તેવી વાતો દાખલ નથી કરી તેની શી ખાત્રી?

ટીકાકારોનું ભવભીરુપણું તેમ જ સૂત્રાનુસારિતા

ઉત્તર:—મહાનુભાવ! આપણા આચાર્ય ભગવંતોનું પવિત્ર જીવન, એ પૂજ્ય મહર્ષિઓનુ વિશુદ્ધ ચારિત્ર, એ મહાત્માઓની અસાધારણ વિદ્વત્તા, અનુપમ વિદ્વત્તા છતાં દરેક દર્શનોના મંતવ્યોનો સાપેક્ષભાવે સમન્વય કરવાની શક્તિ, અનુમોદનીય મધ્યસ્થદૃષ્ટિ તેમ જ અવર્ણનીય ભવભીરુતા વગેરે સદ્‌ગુણો તરફ જો ધ્યાન દેવાય તો નવું નવું ઘુસાડી દેવાની બાલિશ કલ્પનાઓ ઊભી થવાનો પ્રસંગ જ ન આવે. એ આચાર્ય ભગવંતોએ જે જે ટીકાઓ કે વિવેચનો રચ્યાં તે રચવા અગાઉ પ્રારંભમાં જ તેઓશ્રીએ જણાવેલું હોય છે કે–આ સૂત્રો ઉપર અમે જે ટીકા કે અવચૂરિ લખીએ છીએ તે પૂર્વમહર્ષિઓએ રચેલ નિર્યુક્તિ–ભાષ્ય વગેરેના આધારે જ રચીએ છીએ. એ ટીકાકાર ભગવંતોએ પૂર્વમહર્ષિઓના વિવેચનોને આદર્શ તરીકે પોતાની સમક્ષ રાખીને જ ટીકાઓ રચી છે, એમ છતાં બુદ્ધિ-

બલની તેવી વિશિષ્ટતા અંગે કોઈ પણ ગંભીર વિષયો ઉપર પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષરૂપે વિશદ અને વિસ્તૃત ચર્ચાઓ કરી હશે ત્યાં પણ વચનાતીત ભવભીરુતાના સદ્‌ગુણને અંગે એક પણ અક્ષરનો અર્થ વિરુદ્ધ ન થઇ જાય તે મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીને "**तत्त्वं केवलिगम्यम्**" એ અક્ષરોનો અવશ્ય ઉલ્લેખ છેવટના ભાગમાં કરેલો જોવાશે. તદુપરાંત જે જે ટીકાઓ કે વિવેચનો એ મહાપુરુષોએ રચેલાં હશે, રચના કર્યા બાદ સમકાલીન શાસ્ત્રાનુસારી ગીતાર્થ મહાપુરુષોને સંશોધન માટે તે સોંપેલ હશે અને એ ગીતાર્થ મહાપુરુષોના સંશોધનબાદ શ્રી સંઘમાં તે ટીકાના અભ્યાસનો પ્રચાર થયો હશે. એટલેથી જ એ મહાપુરુષો અટકયા નથી, પરંતુ આ બધું કરવા યોગ્ય કર્યા બાદ છદ્મસ્થને સુલભ પ્રમાદજન્ય કોઈ અર્થમાં અપૂર્ણતા રહી હોય અથવા કોઈ સૂત્ર કે પદનો અર્થ બીજી રીતે લખાઈ ગયો હોય તો તે માટે અંતમાં '**मिथ्या दुष्कृतम्**' એ અક્ષરોનું પણ આલેખન કરેલ હશે.

ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા એ મોટામાં મોટું પાપ છે

બીજી વાત—પ્રભુશ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનમાં ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણાના પાપને બીજા બધાય પાપો કરતાં વધુ ભયંકર ગણવામાં આવેલ છે. ચારિત્રમોહના તીવ્રોદય અંગે કદાચ કોઈ સાધુપુરુષ ચારિત્રમાં શિથિલ થઈ જાય પરંતુ શ્રદ્ધામાં શાસ્ત્રાનુસારી સિદ્ધાન્તોને વળગી રહેનાર હોય તો તેવા આત્માને જૈન સંઘમાં જરૂર સ્થાન મળ્યુ છે; પરંતુ સુંદર અને બાહ્યદૃષ્ટિએ વિશુદ્ધ સંયમી જીવન છતાં જે સાધુ મહાત્માએ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરેલ હશે તો જૈન સંઘમાં તેવા આત્માનું સ્થાન કયાંય નહિ જોવાય. પરમયોગી શ્રી **આનંદઘનજી** મહારાજ પણ શ્રી **અનંતનાથ** પ્રભુના સ્તવનમાં એ જ વાત સમજાવે છે કે—

'પાપ નહિં કોઈ ઉત્સૂત્રભાષણ જીશ્યો, ધર્મ નહિં કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો'

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણા પરમઉપકારી આચાર્યભગવંતો માટે તે તે ટીકા વગેરે રચનાઓમાં સ્વમતિકલ્પનાથી જિનપ્રણીત તત્ત્વ સિવાય બીજું દાખલ કરવા અંગે વિચાર સરખોય નહિ આવે.

આ ભગવતી સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાનો પ્રસંગ જ આ બાબત ઉપર આપણે વિચારીએ તો પણ એ વાતની ખાત્રી થશે કે એ ટીકાકાર મહર્ષિઓ કેટલા ભવભીરુ હતા? ભગવતીજીના અર્થરૂપે પ્રણેતા પ્રભુ મહાવીરદેવ છે, સૂત્રરૂપે રચયિતા ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજી છે. એ બન્ને બાબતો ગઈ કાલે કહેવાયેલ છે. ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ મહારાજને કેવા સંજોગોમાં ટીકા રચવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે? ઇત્યાદિ બાબત આજ ઉપર મુલતવી રાખેલ હતી. કુદરતે આજે તે જ વાત સમજાવવાનો અનુકૂલ યોગ આવ્યો છે. પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજનું જીવન ખૂબ જાણવા જેવું છે. જન્મથી માંડીને તેમના સ્વર્ગગમન સુધીનુ જીવન જો વર્ણવવામાં આવે તો ઘણો સમય જોઈએ. તેમના જીવનચરિત્રનો સ્વતંત્ર લઘુ ગ્રન્થ બની શકે. આપણે તેટલો વિસ્તાર ન કરતાં તેમના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ જ વર્ણવવાના છે.

ટીકાકાર મહર્ષિ શ્રીમાન્ અભયદેવસૂરિ મહારાજા

પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજા જૈન શાસનમાં એક પ્રાવચનિક તેમજ પરમ શાસન-પ્રભાવક મહર્ષિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વિક્રમની અગિયારમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં ધારાનગરીના મહીધર શેઠની ધનદેવી નામની સ્ત્રીથી અભયકુમારનો જન્મ થયો હતો. એક અવસરે જિનેશ્વર સૂરિમહારાજ ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા ત્યાં પધાર્યા. શ્રેષ્ઠી મહીધર પોતાના પુત્ર સાથે ગુરુવંદન કરવા ગયા. ગુરુદેવે સંસારની અસારતા જણાવનાર વૈરાગ્યમય ધર્મદેશના આપી. પરિણામે અભયકુમારને સંયમની ભાવના થઈ અને પિતાની સંમતિપૂર્વક ગુરુદેવ પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. અભયદેવ મુનિ એવું તેમનું નામ રાખવામાં આવ્યું. યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયે ફક્ત સોળ વર્ષ જેવી નાની વયમાં વિ. સં. ૧૦૮૮ માં એ મુનિવર્યને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. સંયમની અદ્ભુત આરાધના, સિદ્ધાન્તોનો તલસ્પર્શી ઊંડો અભ્યાસ તેમ જ પ્રખર પુન્યબલવડે સૂર્યની માફક તેમનો જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પ્રભાવ ચારેય દિશામાં વિસ્તાર પામ્યો. આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયા બાદ વિહાર કરતા કરતા એક અવસરે તેઓશ્રી **પ્રહ્લાદન** નગરે પધાર્યા. દરમ્યાન તે સમયે ઊભા થયેલા દુષ્કાળના ઉપદ્રવે દેશની અત્યન્ત દુર્દશા કરી હતી. દુષ્કાળના કારણે પઠન-પાઠનની પ્રણાલિકામાં ઘણો ઘટાડો થયો, શાસ્ત્રજ્ઞાનની વિસ્મૃતિ વધવા લાગી, સિદ્ધાન્તો તથા તેની વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ થવા લાગ્યો, જે કાંઈ સૂત્રો રહ્યા તેનો શબ્દાર્થ પણ દુર્બોધ થયો. દુષ્કાળના બીજા પ્રસંગોમાં આ પ્રમાણે બને તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એવા પ્રસંગોમાં સર્વ કોઈને ચિત્તની આકુલતા વધુ પ્રમાણમાં હોય. ગૃહસ્થને ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ, સાધુને સાધુની દૃષ્ટિએ જોઈએ તેવી માનસિક શાંતિ ન હોય અને તેવા અશાંત કાળમાં બુદ્ધિબળમાં તેમ જ અભ્યાસ-ક્રમમાં વધુ પડતી ખામી આવી જાય એ સંભવિત છે. દુર્ભિક્ષના દુર્ગમ પંજામાંથી શાસનનું શું થશે? શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં કેટલી હાનિ પહોંચશે? એવી એવી અનેક ચિંતાઓમાં મગ્ન બનેલા શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજ રાત્રિ વીતાવે છે, તેવામાં મધ્યરાત્રિએ શાસનદેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને જણાવ્યું કે:-'પૂર્વે **શીલાંકાચાર્ય** નામના સમર્થ આચાર્યે અગિયાર અંગો ઉપર જે વૃત્તિઓ બનાવેલ હતી તેમાંથી કાળદોષ વગેરે કારણે પ્રથમના-આચારાંગ-સૂયગડાંગ-એ અંગની વૃત્તિ સિવાયની સર્વ વૃત્તિઓ વિચ્છેદ પામેલ છે. માટે તમો બાકીના નવેય અંગો ઉપર નવી વૃત્તિ-ટીકા રચવાનો ઉદ્યમ કરો. શાસનદેવીના વચનને સાંભળી શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ કહ્યું કે-'હે દેવિ! અલ્પમતિ હું જડ જેવો છું. શ્રી સુધર્માસ્વામી ભગવંતે રચેલ સૂત્રોનો અવબોધ કરવાની મારામાં પ્રજ્ઞા નથી, તો તેના ઉપર વૃત્તિ તો મારાથી કેમ રચી શકાય? વળી અવબોધના અભાવે ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા થઈ જાય તો હે માતાજી! હું ભયંકર પાપનો ભાગી બનું! એક બાજુ મારી પોતાની આ સ્થિતિ છે, જ્યારે બીજી બાજુ તમારા જેવા શાસનદેવી મને આદેશ કરે તે પણ મારા માટે વિચારવા જેવું છે. તમારા આદેશનું ઉલ્લંઘન પણ કેમ થાય? માટે તમે જ મને આ બાબતમાં સુંદર ઉપાય બતાવો.'

શ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજને શાસનદેવીનો જવાબ.

શ્રી અભયદેવસૂરિના આ વચનો સાંભળી શાસનદેવીએ કહ્યું કે-"હે સુજ્ઞશિરોમણિ! તમે ચિંતા ન કરો. તમારામાં યોગ્યતા છે, શક્તિ છે તે સમજીને જ હું તમોને આદેશ કરું છું.

માટે તમો ઉદ્યમશીલ બનો. એમ છતાં વૃત્તિ રચવામાં કંઇ સંશય જેવું રહેશે તો તેનો ખુલાસો હું **ભગવાન સીમંધરસ્વામીને** પૂછીને લાવી આપીશ. અને આ કલ્યાણકારી કાર્ય અંગે જ્યારે તમો મને યાદ કરશો ત્યારે હાજર થઇશ" શાસનદેવીની આજ્ઞાથી શ્રી અભયદેવ સૂરિમહારાજે ટીકા રચવારૂપ ભગીરથ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો અને મહાન્ કાર્ય સંપૂર્ણ થવામાં નિરાબાધપણું રહે, કોઈ પણ વિઘ્ન ન આવે તે માટે જે દિવસથી એ અંગસૂત્રો ઉપર ટીકા રચવાના કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારથી મંગલમય એ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ પર્યંત **આયંબિલ તપ** કરવાની આકરી પ્રતિજ્ઞા કરી. મહાપ્રયત્ને અને અથાગ પરિશ્રમે ટીકાઓ રચવાનું કાર્ય તો પૂર્ણ થયું પરંતુ દિન-રાતના ઉજાગરા તેમ જ આયંબિલના રુક્ષ ભોજનના કારણે એ પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું શરીર રક્તદોષના ભીષણ દર્દથી ઘેરાઈ ગયું.

હરકોઈ કાળે આ વિશ્વમાં સજ્જન અને દુર્જન, જ્ઞાની-અજ્ઞાની, સમ્યગ્દૃષ્ટિ-મિથ્યાદૃષ્ટિ, પ્રશંસક તેમ જ નિંદક એમ દ્વન્દ્વ ચાલતું આવ્યું છે. અમુક કાળે સજ્જનના પ્રશંસકો વધુ હોય તો કોઈ કાળે ઓછા હોય. જે કાળમાં અધ્યાત્મવાદનું જોર હોય, તેને લાયક જ અનુકૂલ વાતાવરણ હોય તેવા સમયે સંતો અને સજ્જનોના સત્કાર--સન્માન આ સંસારમાં વધુ પ્રમાણમાં હોય. જે કાળમાં જડવાદનુ જોર હોય, વિલાસ અને વૈભવની વાતો જ વધુ આનંદ આપનારી લાગતી હોય તેવા કાળમાં સંત અને સજ્જનોની અપેક્ષાએ નિંદક તેમ જ દુર્જનોની સંખ્યા વધુ પ્રમાણમાં દેખાય અને અજ્ઞાનથી ભરેલા જગતમાં તેવાઓના માન-સન્માનના સમારંભો પણ વિશેષ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય. આપણા ટીકાકાર મહર્ષિ શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે શાસનદેવીના આદેશથી સ્વ-પરના કલ્યાણ માટે એક જબ્બર કાર્યનો આરંભ કર્યો હતો. એ આરંભેલા કાર્યમાં જરાપણ ક્ષતિ ન રહે તે માટે તેઓ સદા જાગરૂક હતા. પોતાના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ સાથે ભવિષ્યના જૈન સંઘને આત્મકલ્યાણની સાધનામાં પોતાની રચના સુંદર અને સાચા માર્ગદર્શનની ગરજ સારે તે માટે તેઓના અંતકરણમા રાત્રિદિવસ મનોમન્થન ચાલતું હતું. મન, વાણી અને કાયા એ ટીકા રચવાના મંગલ કાર્યમાં સમર્પિત કર્યાં હતાં. સતત આયંબિલનો તપ એટલે આહારમાં રુક્ષતા હતી. મનોબલ ગમે તેવું મજબૂત હોય છતાં સયોગોની અસર શરીર ઉપર પ્રાયઃ થઇ જવાનો સંભવ છે અને એ જ કારણે આપણા એ ટીકાકાર આચાર્ય ભગવાન ભયંકર રોગના ભોગ 'થઈ પડ્યા એમ છતાં તે કાળે વર્તતા ઇર્ષ્યાળુ-નિંદકોએ તો જનતામાં વિપરીત પ્રચાર શરૂ કર્યો, કે-'જોયું ! ટીકાઓ તો રચી પણ એમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ(ઉત્સૂત્ર)રચનાના દોષને અંગે આ આચાર્યના શરીરમાં કોઢનો રોગ શરૂ થઈ ગયો.' જન સમાજનાં એ વાતનો પ્રચાર થયો. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજને પણ પોતાના માટે થતા વિપરીત પ્રચારનું જાણપણું થયું. પોતાના માટે વ્યક્તિગત નિંદાનો તેમને જરાય ડર ન હતો, પરંતુ આવા કારણે થતી શાસનની લઘુતાએ તેમના અંતઃકરણને શોકાકુલ કરી મૂક્યું. ઉત્તમ આત્માઓને પોતાના દેહના સંરક્ષણ કરતાં શાસન--સંરક્ષણ માટે ખૂબ જ તાલાવેલી હોય છે. દેહના ભોગે પણ શાસનની રક્ષા માટે એ મહાપુરુષો તૈયાર રહે છે. શ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજ પણ શાસનના રક્ષણ માટે પોતાનો ભોગ આપવા તૈયાર થયા અને રાત્રે સૂતી વખતે ધરણેન્દ્રદેવને યાદ કર્યા. રાત્રિમાં ધરણેન્દ્રને પોતાનો દેહ ચાટતાં જોયાં એટલે પોતાનુ આયુષ્ય અલ્પ સમજીને અનશન ગ્રહણ કરવાનો વિચાર કર્યો પરતુ ધરણેન્દ્રે

પ્રત્યક્ષ થઈને જણાવ્યું કે-તમારો દેહ નિરોગી થશે. તમારા પવિત્ર હસ્તે શાસનપ્રભાવનાનાં અનેક મહાન કાર્યો હજુ થવાનાં છે, માટે તમો ચિંતા ન કરો. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે પણ ધરણેન્દ્રના કથનથી અનશનનો વિચાર બંધ રાખ્યો અને અધિષ્ઠાયકની સૂચના પ્રમાણે સકલ સંઘ સાથે સેઢી નદીના કિનારે જઈ जयतिहुअण સ્તોત્રવડે શ્રી **સ્થંભન પાર્શ્વનાથપ્રભુને** પ્રકટ કર્યા. એ પાર્શ્વપ્રભુના સ્નાત્રજલથી શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજનો રોગ પણ સર્વથા વિલય પામ્યો.

શ્રી અભયદેવસૂરિજીનુ ચરિત્ર ઘણું જ વિસ્તૃત છે. એ મહાપુરુષે નવ અંગની ટીકાઓ ઉપરાંત પંચાશક વગેરે અનેક ગ્રન્થો ઉપર સુંદર વિવરણ કરેલ છે. ૧૧૩૫ની સાલમાં કપડવંજ મુકામે તેઓશ્રીનું સ્વર્ગગમન થયું છે. શાસનદેવીના કથનથી એ આચાર્યભગવંતે નવ અંગની ટીકાઓ રચી એ બાબતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે નવ ધુંચવાયેલાં સૂતરના કોકડાંની વાત પણ આવે છે. ગમે તે હો, એટલું તો ચોક્કસ છે કે-શાસનદેવીનો આદેશ આ ટીકાઓ રચવામાં મુખ્ય કારણ હતું તે વાતમાં શ્રદ્ધાળુ વર્ગ સર્વકોઈ સંમત છે.

પ્રાવચનિક પુરુષોના આધારે જ આજસુધી જૈનશાસન જયવંતુ છે.

આટલું પ્રાસંગિક ટીકાકાર મહર્ષિનું ઘણું જ સંક્ષિપ્ત જીવન જણાવવાની આપણને શાથી જરૂર પડી ? સભામાંથી આપણા એક ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો હતો કે-આચાર્ય ભગવંતોએ ટીકાની રચનામાં નવું દાખલ ન કર્યું હોય એની શી ખાત્રી ? શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજ આ ભગવતીસૂત્રની ટીકા રચનાર મહાન પુરુષ હોવાથી તેમનું જીવન જાણવાની આપણે ખાસ જરૂર તો હતી જ. દરમ્યાન આપણા ભાઈનો પ્રશ્ન થતાં એ મહર્ષિનું જીવન બહુ જ ટૂંકમા અહીં જણાવ્યું. જ્યાં શાસનદેવીનો આદેશ હોય, શાસનદેવીનો આદેશ છતાં 'હું અલ્પમતિ જડ છું, મારામાં સૂત્રોના અવબોધની શક્તિ નથી તો ટીકા કેમ રચી શકાય ? ઉત્સૂત્રના પાપનો હું ભયંકર ભાગી બનું' આટલી હદ સુધીની લઘુતાના અક્ષરો જેમના પવિત્ર મુખકમલમાંથી નીકળતા હોય તેવા સમર્થ પ્રાવચનિક પુરુષો માટે ટીકામાં નવું નવું દાખલ કરી દેવાની કલ્પના કરવી એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. પ્રભુશ્રી મહાવીર દેવનુ નિર્વાણ થયે આજે લગભગ અઢી હજાર વર્ષો થયાં એમ છતાં વર્તમાનમાં પણ જૈનશાસન અમુક અંશે જે જીવતુંજાગતુ છે તે આવા શાસનના સ્થંભ સમાન પ્રાવચનિક પુરુષોને જ આભારી છે. આ બધી બાબતો સૂત્ર અને તેની ટીકાના વિવેચન પ્રસંગે અવસરે અવસરે કહેવાતી જશે.

પ્રાસંગિક આટલું કહ્યા બાદ હવે આપણે ટીકાકાર ભગવંત પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજાના ટીકાના મંગળ શ્લોકનું વિવેચન કરવાતરફ લક્ષ્ય આપીએ-શ્લોકમાં श्रीमज्जिनं એ વિશેષ્યપદ છે. અને सर्वज्ञम्, ईश्वरं, વગેરે ત્રણેય પાદના બધાય પદો વિશેષણરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. ચોથા પાદમાં प्रयतः (અધ્યાહારથી अहं) એ કર્તા છે. અને प्रणौमि એ ક્રિયાપદ છે.

'જિન'ની ટૂંકી વ્યાખ્યા અને બાહ્ય તેમજ અંતરંગ શત્રુઓનું સ્વરૂપ

'जयति रागादिशत्रूनिति जिनः' રાગ-દ્વેષ વગેરે અંતરંગ શત્રુઓને જીતે તે જિન કહેવાય છે. શત્રુના બે પ્રકાર છે. એક બાહ્ય શત્રુ તથા બીજા અંતરંગ શત્રુ. શરીરને, સંપત્તિને,

માલમિલકતને. સ્ત્રી પુત્ર ઘરબાર વગેરે વસ્તુઓને નુકશાન પહોંચાડવાની જેઓ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે તે બાહ્ય શત્રુઓ છે. એક રાજા બીજાના રાજ્યનો કબજો લેવા પ્રયત્ન કરે તો તે તેનો બાહ્ય શત્રુ છે. એક ગુંડો બીજાના શરીર ઉપર આક્રમણ કરે તો તે તેનો બાહ્ય શત્રુ છે. એક લૂંટારો રસ્તે ચાલ્યા જતા મુસાફર પાસેની મિલકત લૂંટવાનો પ્રયાસ કરે તો તે તેનો બાહ્ય શત્રુ છે. વાસ્તવિક રીતે શરીર, સંપતિ કે સ્ત્રી પુત્રાદિક સર્વ પરિવાર એ આત્માની પોતાની વસ્તુ નથી. શુભાશુભ કર્મના ઉદય દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર એ સર્વ અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ ભાવો છે. અનંતકાલની મમતાનો અધ્યાસ અને અજ્ઞાન દશાના પ્રબલ કારણે આત્માએ બાહ્યભાવોમાં મારાપણું માનેલું હોવાથી એ બાહ્યભાવોની અનુકૂલતા હોય ત્યારે આત્મા રાજી થાય છે. અને પ્રતિકૂળતા થાય ત્યારે નાખુશ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એ બાહ્યભાવોની અનુકૂલતામાં કે પ્રતિકૂલતામાં નિમિત્તરૂપે જે કોઇ સહાયક કિંવા વિઘાતક થાય તેના ઉપર પણ આત્માને **તુરત રાગ-દ્વેષ** પેદા થાય છે તેમજ એ રાગદ્વેષની પરિણુતિ અંગે અનંતસંસારની પરંપરા અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યા કરે છે. તત્ત્વદષ્ટિએ વિચારીએ તો અન્ય કોઇ પણ વ્યક્તિ આપણો શત્રુ નથી તેમજ આપણો મિત્ર નથી. **રાગ-દ્વેષ વગેરે વિભાવ પરિણામ એ આપણો કટ્ટર શત્રુ છે, અને ક્ષમા-નિરીહતા વગેરે સ્વભાવપરિણામ એ આપણો પરમ મિત્ર છે.**

બાહ્યશત્રુઓ તરફ જ દૃષ્ટિ રાખનારાઓ વાંદરા અને કૂતરાઓ કરતાં પણ હલકી કોટિમાં છે.

ધન-દોલત વગેરે બાહ્ય પદાર્થોના વિઘાતક જે જે કોઇ કારણો તે બધાય બાહ્ય શત્રુઓ છે, અને સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિ આત્માની અંતરંગ સંપત્તિના વિઘાતક રાગ-દ્વેષાદિ જે કોઇ કારણો તે બધાય અંતરંગ શત્રુઓ છે. આત્મામાં જ્યાં સુધી અજ્ઞાનદશાનું જોર છે, મિથ્યાત્વનો પ્રબલ ઉદય વર્તતો હોય છે, અને કષાયોદયની તીવ્રતા છે ત્યાં સુધી એક ગાંડા મનુષ્ય કરતાં પણ તે આત્માની વધુ ભયંકર દશા હોય છે, અથવા એક શરાબી-દારૂ પીધેલા માણસ કરતાં તેની કફોડી હાલત છે. એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં અલબત અજ્ઞાનદશા, મિથ્યાત્વનો ઉદય વગેરે બધાય દૂષણો છે. પરંતુ સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયના ભવમાં એ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન તેમ જ કષાયોદયની જેટલી તીવ્રતાનો સંભવ છે એટલી તીવ્રતા અસંજ્ઞિજીવોમાં નથી સંભવી શકતી. આત્મકલ્યાણની અનુકૂળતા જેમ અસંજ્ઞિના ભવમાં નથી તેમ સાતમી નારકીના બંધ લાયક તીવ્ર અશુભપરિણામનો પણ ત્યાં સંભવ નથી. મનુષ્યના ભવમાં મોક્ષપ્રાપ્તિની જેમ અનુકૂળતા છે તેમ સાતમી નારક અને નિગોદાદિ જેવા છેલ્લી કોટિના સ્થાનમાં પણ તીવ્ર રાગાદિ પરિણામના યોગે જવાનો સંભવ છે. એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય સુધીના આત્માઓ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા છે. જ્યારે સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવોમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વનો ઉદય છે. અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં કોઇ કોઇ વાર અપેક્ષાએ વ્યક્ત મિથ્યાત્વ વધુ નુકશાન કરે છે. એકેન્દ્રિય વગેરે આત્માઓ તો અવ્યક્ત મિથ્યાત્વના ઔદયિક ભાવથી મૂર્ચ્છિત જેવી દશામાં હોય છે. જ્યારે વ્યક્ત મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવો શરાબી-દારૂડિયાના જેવી કારમી દશા ભોગવે છે. આપણે બધાય પણ

લગભગ આ દશાને ભોગવનારા છીએ. તત્ત્વદૃષ્ટિએ જે આપણું ન હોય અને તેને આપણું માનીએ, એટલું જ નહિ પણ તેની પાછળ સમગ્ર જિંદગી ફના કરીએ છીએ તો પછી શરાબીમાં અને આપણામાં શું તફાવત? મિનિટ, બે મિનિટ કે પાંચ મિનિટના વિષયસુખની પાછળ આપણી અણમોલ અંતરંગ સંપત્તિ ઉપર દીવાસળી ચાંપી દઇએ તો ગાંડા મનુષ્યમાં અને આપણામાં શું તફાવત? બાહ્યશત્રુઓને જ શત્રુરૂપે માનીને રાત્રિ દિવસ તે બાહ્યશત્રુઓ તરફ જ કૂતરાની જેમ ભસભસાટ અથવા વાંદરાની જેમ દાંતીયા કર્યા કરીએ તો પછી મનુષ્યની ગણનામાં આપણી કેમ ગણતરી થાય?

બાહ્ય શત્રુઓ તેમજ તેના તરફથી કરવામાં આવતું ધનદોલત, શરીર, ઘરબાર વગેરે અંગેનું નુકશાન–એ બધાયમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર અંતરંગ શત્રુ સિવાય કોઇ નથી. રાગ એ જબ્બર અંતરંગ શત્રુ છે, દ્વેષ એ પ્રબલ અંતરંગ શત્રુ છે. એ રાગદ્વેષમાંથી ઉત્પન્ન થતા ક્રોધ માન માયા લોભ કલેશ–કલહાદિ એ સર્વ આપણા અંતરંગ રિપુઓ છે. એ

અંતરંગ રિપુઓનું જેટલું જોર એટલી પરિણામની મલિનતા અને પરિણામની જેટલી મલિનતા તેટલો અશુભ કર્મનો તીવ્ર બંધ.

બંધાયેલા અશુભ તીવ્ર કર્મો ઉદયમાં આવે ત્યારે શારીરિક, આર્થિક તેમજ માનસિક અનેક ઉપાધિઓ આવીને ખડી થઇ જાય, મિત્રો શત્રુ બને, સગાંવ્હાલા વગેરે સહુ કોઈ સો ગાઉ દૂર ભાગી જાય અને માનવે મનમાં ઊભી કરેલી મનોરથની મહેલાતો ધૂળભેગી થઇ જાય.

ક્ષમાના સાગર ખંધક અણગાર અને તેમની અદ્ભુત ક્ષમા.

બાહ્યદૃષ્ટિએ કોઇપણ પ્રકારની આપત્તિ આવે ત્યારે કોઇ ને કોઇ નિમિત્તની હાજરી તો હોય જ છે. રસ્તે-ચાલ્યા જતા માણસને પગે ઠેસ વાગે તે સમયે પત્થર એ નિમિત્તરૂપે અવશ્ય ત્યાં હોય છે. પત્થરથી ઠેસ વાગી અને લોહી નીકળ્યું એમ વ્યવહારમાં બોલાય પણ છે. પોતાની ગફલતના કારણે કોઇ મનુષ્ય થાંભલા સાથે અફળાય અને માથું ફૂટે ત્યારે વ્યવહારથી એમ બોલાય કે થાંભલાથી માથું ફૂટયું. પરંતુ પગે ઠેસ વાગવા સાથે લોહી નીકળવામાં તેમ જ માથું ફૂટવામાં પત્થર અને થાંભલો એ મુખ્ય કારણ નથી. એ બન્ને વસ્તુઓ તો તે સમયે નિમિત્તરૂપે હાજર છે. પગે તેમજ માથે વાગવામાં અને તે કારણે પીડા થવામાં મુખ્ય કારણ તો તેટલે અંશે અશાતાનો ઉદય છે. જે વ્યક્તિને ઠેસ વાગી અથવા માથું ફૂટયું તે વ્યક્તિએ ભૂતકાળમાં કરેલી અન્યને પીડા આપવાની પ્રવૃત્તિદ્વારા અશાતાવેદનીય કર્મનો બંધ કરેલો હોય છે. અને અવસરે તે બાંધેલું કર્મ ઉદયમાં આવતાં કોઇ ને કોઇ નિમિત્તે તે આત્માને પીડા ભોગવવી પડે છે. મહાતપસ્વી અને **ક્ષમાના સાગર ખંધક અણગારને** સંસારપક્ષના સગા બનેવી તરફથી પ્રાણાંત ઉપસર્ગ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. નૃપતિ(સગા બનેવી)ના નોકરોએ આવીને શરીર ઉપરથી જીવતી ખાલ ઉતારી. આ પ્રસંગે ખંધક અણગારે કેવા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયમાં આત્માને આરૂઢ કર્યો છે? તે આપણે સહુ કોઈ જાણીએ છીએ. સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લક્ષણો પૈકી ઉપશમ નામના પ્રથમ લક્ષણને એ મહર્ષિએ બરાબર અમલમાં મૂકેલ છે. રાજા કિંવા તેમના નોકરો પ્રત્યે લવલેશ

પણ બીજો વિચાર તેમના અંતઃકરણમાં નથી ઉત્પન્ન થયો. તે મહાત્માએ તો ઠાકોરને તેમજ નોકરોને પોતાના નિબિડ કર્મોની નિર્જરા કરવામાં સહાયક માન્યા છે. આત્માને તે સમયે એ શ્રમણ મહર્ષિએ એક જ શિક્ષણ આપેલ છે કે–'અજ્ઞાન દશામાં કર્મસત્તાનું ઊભું કરેલ દેવું આજે ચુકવવાનો ટાઈમ આવેલ છે. ચેતન! આ અવસરે દેવું ચુકવવામાં કાયર ન બનીશ.' ઉદયમાં આવેલ કર્મ સમભાવે ભોગવાય તો કર્મની (સકામ) નિર્જરા થાય. આત્મા કર્મના બોજામાંથી તેટલે અંશે હળવો બને, અને નવા કર્મ પણ ન બંધાય પણ ઉદયમાં આવેલ કર્મને ભોગવવામાં સમભાવને બદલે વિષમભાવ આવી જાય, આર્ત્તધ્યાન ઊભું થાય, સંપત્તિમાં છકી જવાય અને આપત્તિમાં હાયવોય શરૂ થાય તો તો નવાં અનેકગુણા કર્મ બંધાતા જાય. ઉદયમાં આવ્યું છે એટલે સમભાવથી કે વિષમભાવથી ભોગવવું તો પડે જ છે પણ **સમભાવવાળો આત્મા સંસારનો પાર પામી જાય છે; જ્યારે વિષમ ભાવવાળો આત્મા સંસારસાગરમાં ગોથાં ખાય છે.**

કર્મનો બંધ કેવો કરવો તે આપણા કબજાની વાત છે, પણ અજ્ઞાનદશામાં ઊંધું ઘાલીને ગમે તેવી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ આપણે ચાલુ રાખીએ, માનવને બદલે તે અવસરે દાનવ બની જઈએ, ક્ષણિક સુખ અથવા ધનની લાલસામાં માનવતાના લીલામ કરવા તૈયાર થઇ જઇએ અને પછી બંધાયેલા અશુભ કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે બૂમ–બરાડા પાડીએ તે કેમ ચાલે? ખંધક અણગારની સજઝાયના **'નમો નમો ખંધક મહામુનિ, ખંધક ક્ષમા ભંડાર રે'** વગેરે સુંદર પદો મધુર સ્વરે અનેક વખત આપણે પ્રતિક્રમણમાં બોલીએ અથવા સાંભળીએ છીએ. બોલતી વખતે કે સાંભળતી વખતે કોઈ કોઇ વાર આત્મા સંવેગ રંગમાં રંગાઈ પણ જાય છે, પરંતુ આપણો એ સંવેગ–રંગ હળદરીયા રંગ જેવો હોય છે. સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રસંગમાં જરા ક્ષમા રાખવાનો અવસર આવે ત્યાં ક્ષમા આઘી ભાગી જાય છે, ક્ષમાના સ્થાને ક્રોધરૂપી કર્મચંડાલ હાજર થઈ જાય છે. આપણી આ વિષમતામાં જ્યાં સુધી સુધારો નહિં થાય, **અનાદિનું વિભાવદશાનું જોર ઘટવા સાથે આત્મમાં સ્વભાવદશાની રુચિ અને તેને અંગેનો પુરુષાર્થ પ્રગટ નહિં થાય ત્યાં સુધી સંસારના પરિભ્રમણનો અંત નહિં જ આવે.** ખંધક અણગારે તો પ્રાણાંત કષ્ટમાં આત્માને એ જ જાગૃતિ આપેલ છે કે–

सह कलेवर खेदमाचिन्तयन्, स्ववशता च पुनस्तव दुर्लभा ।
घनतरं च सहिष्यसि जीव रे ! परवशो न च तत्र गुणोऽस्ति ते ॥ १ ॥

હે શરીર! જરા પણ ખેદનો વિચાર કર્યા સિવાય આવેલ કષ્ટને સહન કરવામાં શૂરવીર થઇ જા. સ્વાધીન અવસ્થામાં કષ્ટ અને ઉપસર્ગ સહન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થવો એ અત્યંત દુર્લભ છે. નરક, નિગોદ જેવા સ્થાનોમાં પરાધીનપણે ગમે તેટલું સહન કર્યું અથવા હવે પછી સહન કરીશ, પરંતુ તેમાં તારા આત્માને જરા પણ લાભ નથી. આવા ઉત્તમ પરિણામના યોગે એ ખંધક મહર્ષિ ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થયા, ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયો, કેવલજ્ઞાન તેમજ કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થયું અને અંતકૃત્ કેવલી થઇ મુક્તિપુરીમાં પહોંચી ગયા.

અનાદિથી આજ સુધી આપણી કારમી દશા. દ્રવ્યશત્રુની ઉત્પત્તિનું કારણ ભાવશત્રુઓ.

આ દૃષ્ટાન્ત તો વચ્ચે પ્રાસંગિક અપાયું છે. આપણે તો 'જિન' એ પદના અર્થની વિચારણાના પ્રસંગમાં દ્રવ્ય શત્રુ અથવા બાહ્ય શત્રુ તેમજ અંતરંગ અથવા ભાવશત્રુના વિચાર કરીએ છીએ. અનંત કાળથી આત્મા સંસારમાં રઝળે છે. અજ્ઞાન દશાની પ્રબળતાના કારણે દ્રવ્યશત્રુ અને ભાવશત્રુના ભેદોનો એને ખ્યાલ જ નથી આવ્યો. એ અજ્ઞાની આત્માએ તો આજ સુધી શરીરને મારું માન્યું. ધન-દોલત, હીરામણિમાણેક, સોના-ચાંદી તેમજ તેના આભૂષણોને મારા માન્યા. બાગ-બંગલાને પોતાના ગણ્યા અને આ મારી માતા, આ મારો પિતા, આ મારો પુત્ર, આ મારી પત્ની એમ દરેક પદાર્થોમાં મારું મારું જ કરતો રહ્યો. એ મારા માનેલા પદાર્થોને કોઈ અડક્યું એને નુકશાન કર્યું. એને માટે કોઈએ વિરુદ્ધ વચનો ઉચ્ચાર્યાં એટલે એ અજ્ઞાની આત્માની આંખો તુરત જ લાલ બની અને આ મારા શત્રુઓ છે એવી વિપરીત બુદ્ધિ ઊભી થવા સાથે તેને મારવા દોડ્યો. તેને માટે ગમે તેવા અયોગ્ય શબ્દો પણ બોલવાની શરૂઆત કરી અને એ રીતે હિંસા, અસત્ય વગેરે અનેક પાપોની પરંપરાનો પ્રારંભ શરૂ કર્યો. આજે આપણો આત્મા લગભગ આવી કારમી સ્થિતિમાં જ રહ્યો છે. એને ભાવશત્રુ કોણ છે? તેનો ખ્યાલ જ નથી આવ્યો. ભાગ્યયોગે માનવ જન્મ, આર્ય દેશ, ઉત્તમ કુલ એ બધું મળવા ઉપરાંત મહામોંઘું શ્રી જિનેશ્વરદેવનું શાસન આજે આપણને મળ્યું છે અને એ લોકોત્તર શાસનના પ્રતાપે જ ભાવશત્રુ-દ્રવ્યશત્રુના વિભાગો સમજવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. દ્રવ્ય શત્રુની ઉત્પત્તિમાં ભાવશત્રુ એ જ મુખ્ય કારણ છે. ભાવશત્રુઓની જેટલી પ્રબળતા એટલી જ સાંસારિક સંયોગોની પ્રતિકૂળતા અને દ્રવ્યશત્રુઓનું વિપુલપણું. **ભાવશત્રુઓનો જેટલો ઘટાડો તેટલી જ બાહ્ય તેમજ અંતરંગ બન્ને પ્રકારે સાંસારિક અનુકૂલતા અને દ્રવ્યશત્રુઓનો અભાવ.** જિન એ પદનો અર્થ આપણે આ એ જ કરેલ છે કે-રાગદ્વેષાદિ ભાવશત્રુ-અંતરંગ શત્રુને જીતે તે જિન કહેવાય. ટીકાકાર ભગવંતે જિન એટલું વિશેષ્ય પદ નથી રાખેલ પણ 'શ્રીમજ્જિન' વિશેષ્ય પદ રાખેલ છે તેનું કારણ એ છે કે-અપાયાપગમાતિશય, જ્ઞાનાતિશય, પૂજાતિશય તેમજ વચનાતિશય એ ચારે મૂલ અતિશયો તથા અશોક વૃક્ષાદિ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યોરૂપી જે બાહ્ય લક્ષ્મી, તે લક્ષ્મીથી સંપન્ન એવા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતને હું નમસ્કાર કરું છું. એ પ્રમાણે કથન કરેલ છે.

સામાન્ય કેવલી અને તીર્થંકર કેવલીમાં તફાવત

સામાન્ય કેવલી અને તીર્થંકર કેવલી એ બન્ને માટે 'જિન' પદનો પ્રયોગ ઘણીવાર શાસ્ત્રોમાં જોવાય છે, પરંતુ અહીં જિનપદથી સામાન્ય કેવલીનું ગ્રહણ નથી. અહિંયા તો તીર્થંકર કેવલી જિનપદથી લેવાના છે. અને એ માટે જ 'શ્રીમજ્જિન' શબ્દનો પ્રયોગ ટીકાકાર ભગવંતે કર્યો હોય તો તે વાસ્તવિક છે. સર્વજ્ઞપણાની સમાનતા બન્નેમાં બરાબર હોવા છતાં અતિશયોનું ઐશ્વર્ય તીર્થંકર કેવલીઓને જ હોઈ શકે છે. સામાન્ય કેવલીઓને અતિશયોની પ્રાપ્તિ નથી, કારણ કે આગલા ત્રીજા ભવમાં તીર્થંકરનામકર્મનો જે આત્માએ

નિકાચિત બંધ કરેલ હોય તે જ આત્માને અતિશયો હોઇ શકે છે. ચોત્રીશ અતિશયો, વાણીના પાંત્રીસ ગુણો એ બધોય વૈભવ તીર્થંકર પરમાત્મા સિવાય બીજા સામાન્ય કેવલી ભગવંતોને હોઈ શકતો નથી.

સભામાથી **પ્રશ્ન**—અરિહંત, સિદ્ધ વગેરે પંચપરમેષ્ઠિમાં સામાન્ય કેવલી ભગવંતને કયા પરમેષ્ઠિરૂપે ગણવા ?

ઉત્તર—મહાનુભાવ ! સામાન્ય કેવલીને સાધુ નામના પંચમ પરમેષ્ઠમાં ગણવામાં આવ્યા છે. એ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ નવકાર મંત્રની વ્યાખ્યામાં **'नमो लोए सव्वसाहूणं'** એ પદની વ્યાખ્યા જ્યારે થશે ત્યારે કરવામા આવશે, છતાં સામાન્ય રીતે એટલું તો આપણે સમજીએ છીએ કે-એક શહેરની વિશાલ રાજસભામાં રાજા સિંહાસન ઉપર બિરાજે છે. મંત્રીશ્વરો, ઉપમંત્રીઓની ખુરશીઓ રાજાના સિંહાસન પછી પ્રથમ આવે છે અને શહેરના શેઠની તેમજ બીજા શ્રીમંતોની ખુરશી ત્યારબાદ ગોઠવાયેલ હોય છે. શેઠ કિંવા શ્રીમંત પાસે માનો કે રાજાના જેટલી જ મિલ્કત છે, છતા રાજ્યશાસનનો અધિકાર એ શેઠ તેમ જ અન્ય શ્રીમંત પાસે ન હોવાથી એ શેઠની તેમજ બીજા શ્રીમંતોની પ્રજા તરીકે ગણતરી ગણવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે **અરિહંત પ્રભુ એ ધર્મશાસનના મહારાજા છે. સિદ્ધ પદની** (આત્મિક સામ્રાજ્યની) **પ્રાપ્તિ માટે જ એ અરિહંત મહારાજાનું ધર્મશાસન છે. આચાર્ય ભગવંતો એ ધર્મશાસનના મંત્રીશ્વરો છે, ઉપાધ્યાય મહારાજાઓ ઉપમંત્રીઓ છે અને એ ધર્મશાસનની આજ્ઞાનું બહુમાન તથા પાલન કરનાર સાધુ તેમ જ તેના અંગભૂત સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાનો સંઘ એ અરિહંત મહારાજાની પ્રજા છે**—એ દૃષ્ટિએ સામાન્ય કેવલી ભગવંતને કેવલજ્ઞાનની સંપત્તિ તીર્થંકર કેવલીના સરખી જ હોવા છતા શાસનની રક્ષા માટે પુન્યબલથી પ્રાપ્ત થતા અધિકારના અભાવે પ્રજા તરીકે સાધુ પદમાં સામાન્ય કેવલી ભગવંતોની ગણના કરવામા આવે તો તે વાસ્તવિક છે.

બાહ્ય તેમ જ અભ્યંતર સંપત્તિથી વિભૂષિત જે જિનેશ્વર દેવને શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજા તરફથી ટીકાનાં મંગલશ્લોકમાં નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે-તે જિનેશ્વરદેવ કેવા કેવા ગુણોથી અલંકૃત છે તે માટે એ ટીકાકાર મહારાજાએ **सर्वज्ञम्, ईश्वरम्** વગેરે પંદર વિશેષણો શ્લોકમાં આપ્યા છે. તે પંદર વિશેષણોનો આપણે અનુક્રમે થોડો થોડો વિચાર કરીએ. એ પંદર વિશેષણો પૈકી સર્વથી પ્રથમ વિશેષણ '**सर्वज्ञम्**' છે, એનો અર્થ-'લોકાલોકના સર્વભાવોને જાણનારા' એવો થાય છે. આ પ્રથમ વિશેષણ અંગે જરા વધુ બારીકાઇથી વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

સર્વજ્ઞ પદની વિચારણાના પ્રસંગમાં, અસંખ્યના અસંખ્યાત અને અનંતના અનંત ભેદની સુંદર વ્યાખ્યા

અખિલ વિશ્વમાં આત્માની-જીવોના સંખ્યા અનંત છે અને નવ પ્રકારના અનંતા પૈકી જીવોની સંખ્યા આઠમા અનંતે છે. અભવ્યજીવો ચોથે અનંતે, સિદ્ધના જીવો પાંચમે અનંતે અને ભવ્ય જીવો આઠમા અનંતે છે, સર્વજીવોની સંખ્યા પણ આઠમા અનંતે છે. એકંદર ગણિતના વિષય તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો અનંતની સંખ્યાના અનંત ભેદો છે,

આજના જીવોને એ વાત એકદમ હૃદયમાં નહિં ઉતરે પણ આપણા ઉપયોગમાં આવતી સેંકડોની, હજારોની કે લાખો વગેરેની સંખ્યાનો વિચાર કરીશું, તેના ભેદો વિચારીશું તો અનંત સંખ્યાના અનંત પ્રકારો, અસંખ્યના અસંખ્ય પ્રકારો માનવામાં જરાપણ આનાકાની નહિં થાય, તમોને કોઇ પૂછે કે-સેંકડોની સંખ્યાના પ્રકાર કેટલા ? ગણિતના વિષયમાં કુશલ ગણાતો મનુષ્ય તુર્તજ બોલશે કે સેંકડો. એક, બે, ત્રણ યાવત્ નવાણું સુધીની સંખ્યા સેંકડોમાં નહિં ગણાય, પરંતુ ૧૦૦ની સંખ્યા સેંકડોમાં ગણાશે. ૧૦૧ની સંખ્યા પણ સેંકડોમાં એમ એકોત્તર વૃધ્ધિથી વધતા વધતા ૯૯૯ની સંખ્યા સુધી સેંકડોની સંખ્યા ગણાશે, પણ ૯૯૯માં એકની સંખ્યા ઉમેરતાં ૧૦૦૦ થાય એટલે હવે તે રકમ માટે સેંકડો શબ્દનો પ્રયોગ નહિં થઇ શકે, પરંતુ હજાર (સહસ્ર) શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ થશે. ૧૦૦ની સંખ્યા એ જઘન્ય અર્થાત્ ઓછામાં ઓછી સેંકડોની સંખ્યા છે. ૯૯૯ની સંખ્યા એ મોટામાં મોટી અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ સેંકડોની સંખ્યા છે. અને ૧૦૧ થી ૯૯૮ સુધીના બધાય આંકડાઓ મધ્યમ સેંકડોની સંખ્યામાં ગણવામાં આવે છે. સેંકડોની સંખ્યાના કુલ આંકડા ૯૦૦ થાય છે એટલે કે સેંકડોના સેંકડો પ્રકાર છે. એ જ પ્રમાણે હજારની સંખ્યાના હજારો પ્રકારો છે. ૧૦૦૦થી હજારની સંખ્યાનો પ્રારંભ થયો. ૯૯૯૯૯ નવાણુ હજાર નવસો નવાણું સુધી હજારની સંખ્યા ગણાશે. સેંકડોની સંખ્યા માફક હજારની સંખ્યામાં પણ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણેય વિભાગ સમજવાના છે. ૧૦૦૦ની સહસ્ર સંખ્યા ઓછામાં ઓછી છે. ૯૯૯૯૯ હજારની સંખ્યા મોટામાં મોટી છે અને ૧૦૦૧થી ૯૯૯૯૮ સુધીની બધી સંખ્યાઓ મધ્યમ હજારના પ્રકારમાં આવે છે. કુલ હજારની સંખ્યાના આંકડા ૯૯૦૦૦ થાય છે. અર્થાત્ સેંકડોની સંખ્યાના જેમ સેંકડો પ્રકાર થયા તે પ્રમાણે હજારની સંખ્યાના હજારો પ્રકાર થઇ શકે છે. તે જ પ્રમાણે લાખની સંખ્યાના લાખો પ્રકાર, ક્રોડની સંખ્યાના ક્રોડો પ્રકાર, અબ્જની સંખ્યાના અબ્જો પ્રકાર યાવત્ સંખ્યાતી સંખ્યાના સંખ્યાતા પ્રકાર, અસંખ્યાતી સંખ્યાના અસંખ્યાતા પ્રકાર અને અનંતી સંખ્યાના અનંત પ્રકાર બુદ્ધિગમ્ય જરૂર થઇ શકે છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ આવી સૂક્ષ્મ બાબતો આજના બંધુઓના અંતઃકરણમાં એકદમ નથી ઉતરતી પરંતુ ઉપર જણાવેલ યુક્તિથી વિચારવામાં આવે તો અતીન્દ્રિય સંખ્યાના અસંખ્યાત કે અનંત પ્રકાર માટે જરૂર હૃદયની કબુલાત થઈ જશે.

અસંખ્ય તેમજ અનંતની તરતમતા.

સભામાંથી **પ્રશ્ન**-અસંખ્ય તેમજ અનંત બન્ને સંખ્યામાં શું તફાવત છે ? ભાવાર્થની દૃષ્ટિએ તો બન્ને પદો સમાન છે.

ઉત્તરઃ-મહાનુભાવ ! ગણિતની સંખ્યાથી જેની ગણના ન થાય, તે અસંખ્ય, અને જેનો અંત-છેડો નહિં તે અનન્ત. આ પ્રમાણે અસંખ્ય તેમજ અનન્ત એ બન્ને પદોના શબ્દાર્થ માત્રથી, આપણને સંતોષ નહિં થાય. જરા એ બાબતમાં વધુ વિચાર કરવો જોઇએ. એકંદર જીવોના મુખ્ય બે વિભાગો છે એક વિભાગમા કેવલી-સર્વજ્ઞ ભગવંતોનો સમાવેશ, જ્યારે બીજા વિભાગમાં છદ્મસ્થ જીવોનો સમાવેશ, કેવલજ્ઞાન એ સંપૂર્ણજ્ઞાન છે. એટલે જે જે આત્માઓને એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલ હોય તે સર્વના જ્ઞાનમાં સમાનતા જ હોય

છે. સયોગી કેવલી હોય, અયોગી કેવલી હોય કે સિદ્ધ કેવલી હોય, પરંતુ ત્રણેયના કેવલજ્ઞાનમાં જરા પણ તરતમતા નથી. **ક્ષયોપશમભાવે પ્રગટ થયેલા ગુણમાં તરતમતા હોઇ શકે પરંતુ ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ થયેલા ગુણમાં તરતમતાનો લેશ પણ સંભવ નથી.** અર્થાત્ કેવલી ભગવંતોના કેવલજ્ઞાનમાં સમાનતા છે. તેમજ કેવળજ્ઞાન એ સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી લોકાલોકના સર્વભાવો-એક એક દ્રવ્યના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના અનંતપર્યાયો એ કેવલજ્ઞાનનો વિષય છે. અનંતદ્રવ્યો તેમજ અનંતપર્યાયો એ કેવલજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ જ્ઞાનના જ્ઞેયરૂપે વિષયો બની શકતા નથી અર્થાત્ અનંત સંખ્યાવાળા ભાવો જાણવા માટે અધિકારી ફક્ત સર્વજ્ઞ ભગવંતો જ છે. હવે જે છદ્મસ્થ આત્માઓ છે, તેમાં અનેક વિભાગોનો સંભવ છતાં મુખ્યત્વે બે વિભાગો જ ગણવાના છે. એક વિભાગ સામાન્ય રીતે મતિ તેમજ શ્રુતજ્ઞાનવાળાઓનો અને બીજો વિભાગ સાતિશયજ્ઞાનવાળાઓનો. સાતિશય જ્ઞાનમા અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન તેમજ ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન ગણવાનું છે. સામાન્ય રીતે મતિ અને શ્રુતને ધારણ કરનારા આપણા જેવા છદ્મસ્થ આત્માઓ માટે ગણિતની સંખ્યાદ્વારા ગણવામાં આવતા આંકડાઓ જેમકે અન્ત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ્ય (શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ શીર્ષપ્રહેલિકા) સુધી જ બુદ્ધિની મર્યાદા હોય છે, તેથી આગળ બુદ્ધિનો ઉપયોગ થઇ શકતો નથી; જ્યારે છદ્મસ્થ સાતિશયજ્ઞાનવાળા આત્માઓ ભલે વિશ્વના સમગ્ર ભાવો જાણી શકતા નથી તો પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનના બલે આપણી ગણિતની સંખ્યા જ્યાં કામ ન કરે તેવી અસંખ્યાત સંખ્યાના ભાવોને પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે. આ પ્રમાણે-જાણનારા સર્વ આત્માઓના જેમ ત્રણ વિભાગો છે, તેમ વિશ્વમાં વર્ત્તતા જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય ભાવો પણ ત્રણ વિભાગમાં વ્હેંચી શકાય છે. અમુક ભાવો સંખ્યાતી સંખ્યાવાળા જેમકે મનુષ્યો વગેરે, અમુક ભાવો અસંખ્યાતી સંખ્યાવાળા જેમકે દેવો, નારકો વગેરે અને અમુક ભાવો અનંતની સંખ્યાવાળા જેમકે નિગોદાદિ તિર્યંચો વગેરે. સંખ્યાતી સંખ્યાવાળા ભાવોને આપણા જેવા સામાન્ય જ્ઞાનિઓ જાણી શકે, સંખ્યાતી તેમજ અસંખ્યાતી સંખ્યાવાળા ભાવોને અવધિ, મનઃપર્યવી કે તકેવલી વગેરે જાણી શકે અને સંખ્યાત, અસંખ્યાત તેમજ અનંતભાવોને સર્વજ્ઞ ભગવંત જાણી શકે. આટલું જો વિચારવામાં આવે તો તો અસંખ્ય અને અનંત એ બન્ને પદોની તરતમતાનો જરૂર ખ્યાલ આવી જશે. તાત્પર્ય એટલું જ કે-અસંખ્ય એ સાતિશયજ્ઞાની છદ્મસ્થનો વિષય છે અને અનંત એ કેવલીભગવંતનો વિષય છે

શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ આત્મા સર્વજ્ઞ છતાં અનાદિની અજ્ઞાનદશાએ આત્માની કરેલી દુર્દશા.

આટલી બાબત પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે કહેવામાં આવી. હવે આપણે સર્વજ્ઞ પદના વિવરણ ઉપર વિચાર કરવાનો છે. વિશ્વવર્ત્તિ સર્વ આત્માઓની સંખ્યા અનંત છે. પ્રત્યેક આત્મા-શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ સર્વજ્ઞ જ છે. પરંતુ અનાદિકાલથી આત્માની સાથે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો સંબંધ થયેલો હોવાથી આત્માનું સર્વજ્ઞપણું દબાઇ ગયેલ છે. સૂર્યમાં પ્રકાશ આપવાની શક્તિ છતાં અશાડ મહિનાના ઘનઘોર વાદળથી સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ ઢંકાઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે આત્મા માટે પણ સમજવાનું છે. સૂર્યનો પ્રકાશ તો મર્યાદિત છે, તેમજ સ્થૂલ અર્થાત્

મૂર્ત અને વર્તમાન પદાર્થો ઉપર અજવાળું આપનાર છે. જ્યારે આત્માનો જ્ઞાન પ્રકાશ જે સંપૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય તો અનંતવિશ્વના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ મૂર્ત અમૂર્ત, ભૂત, વર્તમાન તથા ભાવિ સર્વ ભાવો ઉપર અજવાળું આપે છે. પરંતુ અનાદિકાલથી આત્મામાં અજ્ઞાનનું જોર ભર્યું છે. એ અજ્ઞાનદશાએ આત્માની ભયંકર ખાનાખરાબી કરી છે. હું શું કરું છું ? તેનું એ અજ્ઞાની આત્માને ભાન નથી. એ અજ્ઞાની આત્મા ન કરવા લાયક ભયંકર પાપાચરણમાં પરાયણ બને છે. પાપાચરણમાં તેને આનંદ આવે છે. મારાં આ પાપાચરણથી ભવિષ્યમાં મારે નરક, નિગોદાદિની કેવી ભયંકર યાતનાઓ ભોગવવી પડશે ? તેનો વિચાર સરખોય તેને આવતો નથી. ભુંડને જેમ ઉકરડો પ્યારો લાગે તેમ એ **અજ્ઞાની આત્માને પાપની પ્રવૃત્તિ પ્યારી લાગે છે.** એને ધર્મ તેમજ ધર્મનાં સાધનો અકારાં લાગે છે. આત્માને બાહ્ય અભ્યન્તર બન્ને પ્રકારની શાન્તિ આપનારાં પવિત્ર અનુષ્ઠાનો તેને ગમતાં નથી. તેને તો જુગારીઓનાં ટોળામાં રમવું હોય તો મોજ આવે છે. મદિરાપાનની વાત આવે એટલે રાજી થાય છે. ગમે તેવા દુરાચારના સ્થાને જવાનું હોય તો તેમાં તે તૈયાર હોય છે. અજ્ઞાન દશાની પ્રબલતાથી તેનું જીવન ઉન્માદી બની ગયેલું છે. જ્ઞાની પુરુષોએ એટલા માટે જ બધાય પાપો કરતા અજ્ઞાન દશાને વધુ ભયંકર ગણેલ છે.

'अज्ञानं खलु भो कष्टं, क्रोधादिभ्योऽपि सर्वपापेभ्यः'

એ વાક્ય આપણે ઘણી વખત સાંભળ્યું છે. ક્રોધની ઉત્પત્તિનું કારણ અજ્ઞાનદશા. માન, માયા, લોભ વગેરે બીજા સર્વ પાપોની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ અજ્ઞાન દશા છે. એ જો ઘટે તો તેના પાછળ ઊભા થતા બધાય પાપો ઘટે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન દશા હોય ત્યાં સુધી કષાયો પણ અનન્તાનુબન્ધીના ઘરના હોય. અજ્ઞાન દશા ટળે અને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય એટલે અનન્તાનુબંધી કષાયોનો ઉદય ન જ હોઈ શકે. અજ્ઞાન દશાની તીવ્રતામાં બાહ્યભાવની રમણતા (અવિરતિ)ની જ રુચિ હોય. પરંતુ જ્ઞાનદશા જાગે એટલે રુચિ તો સ્વરૂપરમણતા(વિરતિ)ની જ હોય. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા કરતા આ આત્માને અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો કાળ પસાર થઈ ગયો. એ દરમ્યાન વ્યવહારરાશિમાં વર્તતા આત્માએ પંચેન્દ્રિયપણું, મનુષ્ય ભવ, આર્ય ક્ષેત્ર વગેરે સામગ્રીઓ અનેક વાર પ્રાપ્ત કરેલ હશે. એમ છતાં અજ્ઞાનદશાવડે એ મળેલી સામગ્રીનો ખાન, પાન, મોજમજાહ પંચેન્દ્રિયના વિષયભોગોમાં દુરુપયોગ જ મોટે ભાગે કર્યો છે અને તેથી જ એ આત્માની રખડપટ્ટીનો અંત નથી આવ્યો.

એક યુવાનનું દૃષ્ટાંત અને આત્માને અનુકૂલ પુરુષાર્થની જરૂર.

શ્રીમંતને ઘેર જન્મેલા એક યુવાનને વારસામાં લાખોની મીલ્કત તો મળી. દૈવયોગે શરીરાદિ સર્વ બાહ્ય સાધનો પણ સુંદર પ્રાપ્ત થયાં, પરંતુ એ યુવાનમાં સાચું ડહાપણ જરાય ન હતું, એ મૂર્ખ હતો, વ્યસની મિત્રોની એને સોબત હતી, એ દુષ્ટ મિત્રોએ એની મૂર્ખાઈનો બરાબર લાભ ઉઠાવ્યો, એને કુછંદે ચડાવ્યો, જુગાર અને શરાબ જેવા વ્યસનોનું જોર એ યુવાનમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામ્યું, વેશ્યા અને પરસ્ત્રીમાં પણ લંપટ બન્યો. પરિણામે નવી કમાણી કરવાની વાત તો દૂર રહી પરંતુ વારસામાં મળેલી લાખોની મિલ્કત ઉપર પણ પાણી

ફરી વળ્યું. લક્ષ્મીના અભાવે પેલા સ્વાર્થી દુષ્ટ મિત્રો પલાયન કરી ગયા અને એક વખતનો શ્રીમંત યુવાન આજે ભીખારી બની રખડતો થઇ ગયો. આપણા આત્માની પણ શુદ્ધનયાપેક્ષયા શ્રીમંત છતાં વર્તમાનમાં ભીખારી બનેલ યુવાન કરતાં વધુ ભયંકર દશા આજે બની ગઇ છે. હમણાં જ કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે અજ્ઞાનદશાથી ક્ષણે ક્ષણે બંધાતા કર્મોરૂપી આવરણથી આત્માનો જ્ઞાન-પ્રકાશ દબાઈ ગયો છે. આત્માની અનંતજ્ઞાનની મૂડીમાંથી તેની પાસે આજે અનંતમા ભાગ જેટલી મૂડી માંડ માંડ બચી છે. જે અનંતમા ભાગ જેટલી મૂડી બચી છે, તે મૂડી પોતાના સ્વરૂપમા હોત, નિર્મળ હોત તો તો કોઇ વાંધો ન હતો. પરંતુ મિથ્યાત્વમોહના ઉદયથી એ અનંતમા અંશ જેટલી જ્ઞાનની મૂડી આત્માને અવળે રસ્તે દોરનારી બની ગઇ છે. પૂજ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ટીકાના પ્રારંભમા કરેલ શ્રી જિનેશ્વરદેવની સ્તુતિ પ્રસંગે સર્વથી પ્રથમ 'સર્વજ્ઞ એ વિશેષણ આપીને આપણને જાગૃતિ આપી છે. 'જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે પ્રભુ જ એકલા સર્વજ્ઞ છે' એમ હે આત્મન્ ! તું ન સમજીશ. પ્રભુનો આત્મા જેમ સર્વજ્ઞ છે તેમ તારો આત્મા પણ સર્વજ્ઞ છે. બન્નેનું આત્મ દ્રવ્ય તો સમાન છે, પરતુ પ્રભુનું જેવું આત્મદ્રવ્ય છે તેવા જ શુદ્ધપર્યાય તેમને પ્રગટ થયેલો છે. જ્યારે તારું આત્મદ્રવ્ય વર્ત્તમાનમાં અશુદ્ધ પર્યાયવાળુ છે. **જેવું આત્મ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ તેવો જ તેનો શુદ્ધ પર્યાય તેનું નામ મોક્ષ, અને આત્મ દ્રવ્ય શુદ્ધ છતાં કર્મના યોગથી વર્ત્તમાનમાં અશુદ્ધ પર્યાય તેનું જ નામ સંસાર.** આત્મામાં જ્યાં સુધી અવળો પુરુષાર્થ ચાલે છે ત્યાં સુધી તેનો સંસારપર્યાય ટકે છે. આજે તમો તમારા આત્માને પૂછી જુઓ કે તમારી માનસિક, વાચિક અને કાયિક જે જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે તે આત્મા માટે અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ છે ? શરીર માટે, સ્ત્રી માટે, પુત્રાદિ પરિવાર માટે, સંપત્તિ માટે જેટલી પ્રવૃત્તિઓ આનંદપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે બધી આત્મા માટે તો ખૂબ જ પ્રતિકૂલ છે. **બાહ્ય ભાવોની અનુકૂલતા માટે આપણું આજે જેટલું લક્ષ્ય છે, તે તે અપેક્ષાએ આત્માની-આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણોની અનુકૂલતા માટે અમુક અંશે પણ લક્ષ્ય હોત તો આજે આપણી આ દશા ન હોત.** અનંતકાળથી આ આત્માએ બાહ્ય સુખોની અનુકૂલતામા ખૂબજ ધર્મ માન્યો છે. એટલે આજે પ્રભુનુ શાસન અને મગલમય જિનવાણી વારંવાર શ્રવણ કરવા છતા લાંબા વખતનો બાહ્યભાવો તરફનો અધ્યાસ અંતરમાથી ખસતો નથી. અહિ બેઠા હો, જિનવચનોનું શ્રવણ કરતા હો તે અવસરે ક્ષણવાર બાહ્યભાવો ઉપર, એ સસાર ઉપર વૈરાગ્યનો રંગ આવી જાય. પરંતુ અહિથી જ્યાં બહાર નીકળો એટલે એ ઉપરચોટીયો વૈરાગ્યનો રંગ અદશ્ય થઇ જાય અને પુન આત્મા માટે પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ શરૂ થાય છે. શરીરાદિ બાહ્યભાવો કરતાં આત્મિક ગુણોની કિંમત વધારે અકાય તેમજ એ વાત હૃદયમાં બરાબર ઠસી જવા સાથે આત્મા માટે અનુકૂલ પુરુષાર્થ થાય તો આત્મગુણનો ઘાત કરનારા કર્મનાં આવરણો અદશ્ય થઈ જાય. અનુક્રમે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો પ્રગટ થવા સાથે આત્મા સર્વજ્ઞ પણ બની શકે.

શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતને સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થવાની પ્રણાલિકા

શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતને જે ભવમા સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય તે ભવમાં આત્મસ્વરૂપ

ની પીછાણ થાય છે, આત્મા માટે અનુકૂલ પુરૂષાર્થની તે ભવથી તેમને રુચિ જાગે છે રુચિ જાગૃત થવા છતાં હજુ ચિરકાલના પરિચય અંગે પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિનો-પુરૂષાર્થનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. એમ છતાં એ પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિમાં હવે એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માને તીવ્ર રુચિ તો નથી જ હોતી. અમુક અંશે અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ, અમુક અંશે પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિ, અનુકૂલ પ્રવૃત્તિમાં રુચિ અને પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિમાં અરુચિ એ પ્રમાણે અમુક કાળ સુધી ચાલ્યા કરે છે. ક્રમે ક્રમે અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ અને તેની રુચિ વૃદ્ધિ પામતાં આત્મા કોઈ લોકોત્તર આનંદ અનુભવે છે. અખિલ વિશ્વના સર્વ જીવાત્માઓ આ લોકોત્તર આનંદ કેમ પ્રાપ્ત કરે? એ લોકોત્તર આનંદની પ્રાપ્તિમાં હું નિમિત્તરૂપે કેવી રીતે બનું? એવી અવર્ણનીય ઊર્મિઓ આ ભગવંતના અંતઃકરણમાં ઉછાળા મારે છે. અને એ ઉર્મિઓ દ્વારા તીર્થંકરનામકર્મ નિકાચિત કરી ત્રીજે ભવે તીર્થંકરરૂપે અવતરી ભોગ્યકર્મ અવશિષ્ટ હોય તે પ્રમાણે સાંસારિક સુખો ઉદાસીનભાવે ભોગવી. અવસર થયે ચારિત્ર ગ્રહણ કરી. નિરતિચાર ચારિત્રનું પાલન કરતાં અનુકૂલ પુરુષાર્થની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાથી આત્મા કેવલજ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રગટાવે છે, આત્મા સર્વજ્ઞ બને છે. એવા સર્વજ્ઞ જિનેશ્વરને જ અહિંઆ નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે.

સભામાંથી **પ્રશ્ન:**-જેટલા જેટલા જિનેશ્વરો તે બધાય સર્વજ્ઞ જ હોય. તો પછી સર્વજ્ઞ એવું વિશેષણ આપવાની શી જરૂર છે? **संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्** એ ન્યાય તો આપ ઘણી વખત સંભળાવો છો.

ઉત્તર:-ભાઈ! વાત તો બરાબર છે. સંભવ અને વ્યભિચાર આવતો હોય તો જ વિશેષણ સફળ છે. અહિં શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત માટે પણ એ જ વાત વિચારવા યોગ્ય છે. એ જિનેશ્વર ભગવંતો જ્યારથી તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બંધ કરે છે ત્યારથી જ દ્રવ્ય તીર્થંકરરૂપે ગણાય છે. પ્રભુ દેવલોકમાંથી કે નરકમાંથી ચ્યવીને અહિં માતાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થાય, ગર્ભકાળ પૂર્ણ થાય અને પ્રભુનો જન્મ થાય ત્યારે પણ પ્રભુનું ચ્યવન કલ્યાણક થયું, પ્રભુનું જન્મકલ્યાણક થયું. એમ પ્રભુ, ભગવંત. તીર્થંકર કે જિનેશ્વરરૂપે વ્યવહાર થાય છે. ભાવથી તીર્થંકર કે જિનેશ્વર તો તેરમા ગુણસ્થાનકના પ્રથમ સમયથી સર્વજ્ઞપણાની શરૂઆત થયા બાદ ગણવામાં આવે છે. જો કે જેમનો ભાવનિક્ષેપો પૂજનીય છે. તેમનું નામ, તેમની સ્થાપના અને તેમનું દ્રવ્ય એમ ત્રણેય નિક્ષેપાઓ પૂજનીય છે, છતાં અહિં ભાવનિક્ષેપાની પ્રધાનતા સમજવાની છે. અને એ કારણે અપાયેલ સર્વજ્ઞ વિશેષણ સફલ છે.

બીજું વિશેષણ 'ઈશ્વરમ્' ની વ્યાખ્યા

શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતના પંદર વિશેષણો પૈકી પ્રથમ વિશેષણની થોડી ઘણી વ્યાખ્યા કર્યા બાદ બીજા વિશેષણમાં ભગવંત શ્રી જિનેશ્વરદેવને **ઈશ્વરમ્** એ પદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવના એક એક વિશેષણો એવાં છે કે જેનું સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવે તો દિવસોના દિવસો જોઈએ-પરંતુ એમ કરવા જતાં શ્રીભગવતી સૂત્રના વાંચનનો આશય યથાર્થ સફલ ન બને એટલે મુદ્દા પૂરતું જરૂરી વિવેચન કરીને આપણે આગળ ચાલવાનું રાખેલ છે.

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો પૈકી ઘાતી કેટલાં? અને અઘાતી કેટલાં? તથા તેનું સ્વરૂપ.

આઠ પ્રકારના કર્મો પૈકી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મોને ઘાતી કર્મો કહેવામાં આવે છે. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચારેય કર્મોને અઘાતી કર્મો ગણવામાં આવ્યા છે. આત્માના ગુણોનો સ્વતંત્રપણે ઘાત કરનારા જે કોઇ કર્મો તેનું નામ ઘાતીકર્મ અને આત્મગુણોનો સ્વતંત્ર રીતે જેનામાં ઘાત કરવાની શક્તિ નથી એવાં જે કોઇ કર્મો તે અઘાતી કર્મ. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય આત્માના અનંત જ્ઞાનગુણનો ઘાત કરે છે, દર્શનાવરણ કર્મનો ઉદય આત્માના અનંતદર્શન ગુણનો વિઘાતક બને છે, મોહનીય કર્મનો ઉદય આત્માના સમ્યગ્દર્શન તેમજ ચારિત્ર ગુણમાં નુકશાન પહોંચાડે છે અને અંતરાય કર્મના ઉદયથી આત્માની અનંતી શક્તિ હણાય છે. એ પ્રમાણે આત્માના અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્યનો ઘાત કરનાર હોવાથી જ્ઞાનાવરણ વગેરે ચારેય કર્મોને શાસ્ત્રમાં ઘાતીકર્મરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે. જ્યારે વેદનીયાદિ બાકીના ચારેય કર્મોના ઉદયની અસર સીધે સીધી આત્મા ઉપર નથી થતી. વેદનીયનો ઉદય ભલે પછી શાતાનો હોય કે અશાતાનો હોય પરંતુ તેની અસર આત્મા ઉપર ન થતાં શરીર ઉપર થાય છે. જે શરીર ઉપર એ વેદનીયના ઉદયની અસર થાય છે, તે શરીર ઉપર આત્માને જેટલા પ્રમાણમાં મમત્વભાવ હોય તેટલા પ્રમાણમાં 'મને તાવ આવ્યો, મારું માથું દુઃખ્યું, મને પેટમાં પીડા થઇ, મને બહુ વેદના થાય છે, મારાથી રહેવાતું નથી' એવા અનેક વિકલ્પો આત્માને જાગે છે અને એ વિકલ્પોદ્વારા એ આત્મા પુનઃ નવાં નવાં કર્મનો સંચય કરતો જાય છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્મિક ગુણોના પ્રભાવે જે આત્માનો જડ અને ચેતનનો વાસ્તવિક ભેદ સમજાયો છે, સમજાયો છે એટલું જ નહિં પણ ભેદજ્ઞાનનું અંતરમાં જેને પરિણમન થયું છે અને તે કારણથી શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થો ઉપર જેને આસક્તિ-મમતા નથી એ આત્માને શરીર સંબંધી સુખ દુઃખના પ્રસંગોમાં હર્ષશોક થતો નથી, તેમજ હર્ષશોકના અભાવે પુનઃ નવા કર્મ બાંધવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.

ઔદયિકભાવની આધીનતાએ જ આત્માની અનંત શક્તિઓનો ઘાત કર્યો છે

આપણે પગમાં જરા કાંટાની અણી વાગે તો બૂમો પાડીએ છીએ, જરા માંદગી આવે એટલે આખાય ઘરને આકુલ-વ્યાકુલ તથા માંદું બનાવી દઈએ છીએ, રાત્રિદિવસ આર્તધ્યાનની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે અને તેથી આગળ વધતા દવાના નામે હિંસા વગેરે અનેક આશ્રવોના કારણો સેવવા તૈયાર થઇ જઇએ છીએ. આપણી આ દશા છે, જ્યારે ચક્રવર્તીના વૈભવનો ત્યાગ કરનાર **સનત્કુમાર મહર્ષિ** શરીરમાં રોગોની તીવ્ર પીડા છતાં દ્રવ્યરોગના નિવારણ માટે ધ્યાન ન દેતાં ભાવરોગના નિવારણ માટે જ પ્રયત્નશીલ બન્યા છે. જૈન શાસનમાં આવા તો અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. વાસ્તવિક રીતે વસ્તુ પોતાની નહિં છતાં પોતાની માનવી એનું જ નામ મમતા છે. શરીરની પ્રાપ્તિ એ નામકર્મનો ઔદયિક ભાવ છે. શરીરમા રોગાદિનો પ્રાદુર્ભાવ એ અશાતાનો ઔદયિક ભાવ છે, શરીરનું સુખાકારીપણું એ શાતાવેદનીયનો ઔદયિક ભાવ છે, શરીરમાં

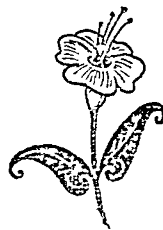
સુંદર આકાર–રૂપની પ્રાપ્તિ એ સંસ્થાનનામકર્મનો ઔદયિક ભાવ છે. શારીરિક બલનો લાભ એ સંઘયણનામકર્મનો ઔદયિક ભાવ છે. **ઔદયિક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ પરિણામ નથી, ક્ષાયિક ભાવ એ જ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ પરિણામ છે.** ઔપશમિક ભાવ અને ક્ષયોપશમભાવ એ બંને ભાવો પણ અપેક્ષાએ અમુક અંશે આત્માના સ્વભાવ પરિણામો છે. ઔદયિક ભાવ તો વિભાવ પરિણામ જ છે. એ વિભાવ પરિણામ ઉપરની મમતાવડે જ આત્માની અનંતશક્તિઓનો વિનાશ થયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે–અઘાતી કર્મના ઉદયની અસર સીધેસીધી આત્મા ઉપર થતી નથી; ઘાતીકર્મ અને તેમાં પણ મોહનીયનો ઉદય જેને મંદ પણે પ્રવર્તતો હોય અથવા મોહના ઉદયનો ઉપશમ કિંવા ક્ષય થયો હોય તેવા આત્માને અઘાતી કર્મના અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ ઔદયિક ભાવમા આર્તધ્યાન થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે મોહનીયના ઉદયનું જે આત્માને વધુ પડતું જોર છે તે આત્માને અઘાતીકર્મના સામાન્ય અનુકૂલ–પ્રતિકૂલ ઉદયના પ્રસંગમા પણ તુરત જ આર્તધ્યાનાદિ શરૂ થાય છે, અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ સાત અથવા આઠેય કર્મનો તે આત્માને બંધ ચાલ્યા કરે છે

આઠ કર્મો પૈકી જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતી કર્મોમાંથી જ્ઞાનાવરણીયનો સર્વથા ક્ષય થવાથી જેમ સર્વજ્ઞ દશા પ્રગટ થાય છે, તેમ અંતરાય કર્મનો ક્ષય થતા આત્મા **ઈશ્વર** બને છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણોમા **ईश्** सामर्थ्ये એવો ધાતુપાઠ છે. અને એ ધાતુ ઉપરથી જ **ईष्टेऽसौ ईश्वरः सर्वशक्तिमान् इत्यर्थः**, એ રીતિએ 'ઈશ્વર' પદ તૈયાર થયું છે. અંતરાય કર્મના ઉદયથી જે અનંતશક્તિ–અનંતવીર્ય તિરોભાવે હતુ એ અનંતવીર્ય અંતરાયકર્મનો ક્ષય થતાં સર્વાંશે પ્રગટ થયું છે. આત્મા પોતાના સ્વરૂપને સમજે, સમજ્યા બાદ તેના ઉપર શ્રદ્ધા–પ્રતીતિ થાય અને પ્રતીતિ સાથે તેને લાયક અનુકૂલ પુરુષાર્થની પ્રવૃત્તિ કરે તો અનુક્રમે સર્વજ્ઞદશા–અનંત વીર્ય વગેરે બધાય પોતાના ગુણો પ્રગટ થવામાં જરા પણ વિલંબ ન થાય.

પુરુષાર્થ તો આજે તમે ઘણોય કરો છો. જેટલી શક્તિ અને જેટલો ટાઈમ તેથી પણ વધુ પુરુષાર્થ કરવાની તમારી ઇચ્છાઓ છે. અહોરાત્રના ૨૪ કલાક પણ આજે તમારા કામકાજ માટે તમોને ઓછા પડે છે. આપણા **રંગીલભાઈ** શેઠને હદ ઉપરાંતના કામકાજમા બપોરે બે વાગતા પહેલાં રસોઈ જમવાની પુરસદ નથી મળતી અને રાત્રે પણ બાર વાગ્યા સુધી વ્યાપાર–ધંધાની દોડધામમા શાંતિથી શરીરનો થાક ઉતારવાનો સમય મળતો નથી. આવા સંજોગમાં સામાયિક, પ્રતિક્રમણ વગેરે ધર્મકરણીની આશા તો ક્યાંથી રાખી શકાય? ઘરના માણસો એ બાબતમા ગમે તેટલી આત્મીય ભાવે ફરિયાદો કરે તો પણ તે લક્ષ્યમાં લેવાતી નથી. એટલે કે પુરુષાર્થ તો ઘણો થાય છે. અતીત અનંતકાળમાં પણ પુરુષાર્થ કરવામા બાકી રાખી નથી. નરક, નિગોદ જેવા સ્થાનમાં ગયા હશો ત્યાં પણ બાહ્ય સુખની પ્રાપ્તિ અને તેના સાધનોનું સંરક્ષણ કરવા માટે જેટલા બને તેટલા પ્રયાસો કરવામાં બાકી રાખી નથી, પણ જરા એકાંતમાં બેસીને આત્માને પૂછી જોશો કે એ બધોય પુરુષાર્થ આત્માના હિત માટે, આત્માની ઉન્નતિ માટે અવળો હતો કે સવળો હતો? આત્મા માટે અનુકૂલ હતો કે પ્રતિકૂલ હતો? આજે તો શરીર અને આત્માના ભેદનો ખ્યાલ ન હોય એવા અમારા ભાઈઓને આત્માને અનુકૂળ પુરુષાર્થ કયો? અને પ્રતિકૂલ પુરુષાર્થ કયો? તેની એકદમ સમજ નહિ પડે. ટૂંકમાં એટલી જ વાત કે–અનંત

કાળની કામ, ક્રોધાદિ વાસનાઓ તથા રાગદ્વેષાદિ પરિણામો ઘટે, આત્મા ઉપર વર્તતા કર્મનાં આવરણો ઓછાં થાય અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ આત્માના સહજ ગુણો જેનાથી પ્રગટ થાય તેવી કોઈ પણ માનસિક, વાચિક કે કાયિક પ્રવૃત્તિ–તેનું નામ આત્મા માટે અનુકૂલ પુરુષાર્થ અને તેથી વિરુદ્ધ જેટલી પ્રવૃત્તિઓ તે આત્મા માટે પ્રતિકૂળ પુરુષાર્થ; આપણે જિનમંદિરમાં કે ઉપાશ્રયમાં જઈએ, દેવદર્શન, પૂજા, સામાયિક કે પ્રતિક્રમણ કરીએ, આયંબિલ કે ઉપવાસાદિ તપશ્ચર્યા કરીએ પરંતુ એ કરવા માત્રથી અનુકૂલ જ પુરુષાર્થ છે એવું માની લેવાની જરૂર નથી. એ તો વ્યવહાર પૂરતો અનુકૂળ પુરુષાર્થ ગણાય. એ વ્યવહારની યદ્યપિ ઘણી જ જરૂર છે પણ એ ધર્મકરણી કરવા પાછળ અનાદિના રાગદ્વેષને ઘટાડવા સાથે શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાનું લક્ષ્ય રાખવું. અવસરે અવસરે આત્મા કેટલો નિર્મળ બન્યો છે? અને દૂષણો કેટલાં ઘટયાં છે? તેનું સરવૈયું કાઢવું–તેનું નામ અનુકૂલ પુરુષાર્થ કહેવાય. આવો અનુકૂળ પુરુષાર્થ જે જે આત્માએ આદર્યો તે તે આત્માઓ સંસાર–સાગરને તરી ગયા, અને અનુકૂળ પુરુષાર્થના સ્થાને પ્રતિકૂલ પુરુષાર્થમાં જેણે ઝુકાવ્યું તેઓ આપણી માફક સંસાર અટવીમાં રખડતા રહ્યા.

ટીકાકાર ભગવંતે સર્વજ્ઞમ્, ઇશ્વરમ્ એવા જે જે વિશેષણો શ્રીજિનેશ્વર દેવ માટે ઉચ્ચાર્યા છે તેમાંથી આપણે તો એક જ તત્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું છે કે આપણે પણ ક્યારે આત્મ સ્વરૂપને સમજી તેના માટે અનુકૂલ પુરુષાર્થ પ્રગટ કરી સર્વજ્ઞતા, ઇશ્વરત્વ વગેરે ગુણો પ્રગટ કરવા માટે ભાગ્યશાલી બની શકીએ? ટીકાકાર મહર્ષિપ્રણીત મંગલશ્લોકમાં આપેલા સર્વજ્ઞ, અને ઇશ્વર એ બે વિશેષણોની યત્કિંચિત્ વ્યાખ્યા થઇ, હવે ત્રીજું અનંત, ચોથું અસંગ વગેરે બાકીના વિશેષણોની વ્યાખ્યા કેમ કરવામા આવશે? તે અધિકાર અગ્રે વર્તમાન.

પ્રવચન ત્રીજું.

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसङ्गमग्र्यं, सार्वीयमस्मरमनीशमनीहमिद्धम् ।
सिद्धं शिवं शिवकरं करणव्यपेतं, श्रीमज्जिनं जितरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥१॥

મહામંગલકારી **ભગવતી સૂત્ર** કે જેના અર્થરૂપે પ્રણેતા શ્રમણ ભગવાન્ **મહાવીર** પ્રભુ છે, સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર ગણધર ભગવાન્ **સુધર્માસ્વામી છે.** એ સૂત્રની ટીકાના પ્રારંભમાં પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે જે મંગલ શ્લોકોની રચના કરેલ છે તે શ્લોકની બે દિવસથી વ્યાખ્યા ચાલતા શ્રી જિનેશ્વર મહારાજાના પંદર વિશેષણો પૈકી 'સર્વજ્ઞ' તથા 'ઇશ્વર' એ બે વિશેષણોનું યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવેલ છે. ત્રીજા વિશેષણમાં 'અનન્તમ્' પદ આપવામાં આવ્યું છે. તેનું વિવેચન આજે કરવાનું છે.

આખા વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થોમાં સાદિ-સાન્ત વગેરે પ્રકારે કાળ-વ્યવસ્થા.

વિશ્વમાં વર્તતા સર્વ પ્રકારના ભાવો પૈકી કેટલાક ભાવો **સાદિ-સાન્ત** અર્થાત્ શરૂઆતવાળા અને અંતવાળા છે, કેટલાક ભાવો **સાદિ-અનંત** એટલે કે શરૂઆતવાળા પણ અંત વિનાના છે, કેટલાક ભાવો **અનાદિ-સાન્ત** અર્થાત્ શરૂઆત વિનાના પરંતુ અંતવાળા છે અને કેટલાક ભાવો **અનાદિ-અનંત** અર્થાત્ શરૂઆત વિનાના અને અંત વિનાના છે. ભવચક્રમાં પરિભ્રમણ કરનાર આત્મા કર્મયોગે મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થયો, એટલે મનુષ્ય તરીકે તેની આદિ થઇ. પચીશ-પચાસ, સો કે છેવટ ત્રણ પલ્યોપમનું મનુષ્યભવ સંબંધી આયુષ્ય પૂર્ણ થાય એટલે મનુષ્ય તરીકે હવે તે આત્માનો અંત થયો. એ જ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયપણું, બેઇન્દ્રિયપણું, તેઇન્દ્રિયપણું, ચઉરિન્દ્રિયપણું, દેવપણું, નારકીપણું, તિર્યંચપણું વગેરે ભાવો સાદિ-સાન્ત ભાંગે સમજવા પુદ્‌ગલમાં પણ એ જ રીતે વ્યવસ્થા સમજવાની છે. અમુક પુદ્‌ગલો વર્તમાનમાં સાકરરૂપે પરિણમેલા હોય, કાલાન્તરે તે જ પુદ્‌ગલો કવીનાઇનરૂપે પરિણમે એટલે સાકરપણું અથવા કવીનાઇનપણું એ બધાય ભાવો પણ સાદિ-સાંત ભાંગામાં ઘટી શકે છે. કોઇપણ દ્રવ્યના કોઇપણ પર્યાયો હમેશાં સાદિ-સાન્ત ભાગે જ હોય. પર્યાયની અવશ્ય ઉત્પત્તિ હોય તેમજ અમુક કાળે પર્યાયનો વિનાશ પણ અવશ્ય થાય. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ન હોય અને વિનાશ પણ ન હોય. તમને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-આત્મા કયારે ઉત્પન્ન થયો ? તો શું જવાબ આપશો ? જૈનદર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો અમુક અંશે પણ તમે જાણ્યા હશે તો તુર્ત જ બોલશો કે-'આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. એ તો અજર છે, અમર છે, અનાદિ છે, અનંત છે.'

સંસારી અને સિદ્ધ એ બન્ને પર્યાય હોવા છતાં અનુક્રમે બન્નેનું અનાદિપણું-અનંતપણું કેવી રીતે ?

સભામાંથી પ્રશ્ન—પર્યાય માત્ર જો ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ધર્મવાળા હોય તો આત્માના સંસારી પર્યાયની ઉત્પત્તિ એટલે કે આદિ નથી અને સિદ્ધ પર્યાયનો અંત નથી તેનું કેમ ?

ઉત્તર—મહાનુભાવ ! પ્રશ્ન તો ઘણો સુંદર પૂછ્યો. શ્રોતાઓ હંમેશા તત્ત્વના જાણકાર હોય તો આવા સુંદર પ્રશ્નો તથા તેના ઉત્તરોદ્ધારા અનેક વિષયો જાણવાના મળે. આજે આપણા સમાજમાંથી તાત્ત્વિક અભ્યાસ લગભગ નષ્ટપ્રાય: બની ગયો છે. સાધુઓની સંખ્યા હાલમાં વધતી જાય છે, પણ દ્રવ્યાનુયોગાદિ તાત્ત્વિક વિષયોના અભ્યાસીઓની સંખ્યા ઘણી જુજ મળશે. શ્રાવક સમાજમાં તો તાત્ત્વિક વિષયોના અભ્યાસમાં ખૂબ જ ઉદાસીનતા આવી ગઇ છે. પ્રભાતમાં ઉઠીને સામાયિક કરવા સાથે થોડો ઘણો સ્વાધ્યાય કરવાની વાત અમારા બંધુઓને આજે નથી ગમતી. સવારમાં ઉઠતા સાથે છાપું વાંચવું હોય તો તે માટે ટાઇમ મળે છે, જે છાપું લગભગ વિકથાનું ઘર અને કર્મબંધનનું જ કારણ છે, તેમાં આટલો પ્રેમ છે ! બે આના સાધર્મિકબંધુની ભક્તિમાં કે માનવબંધુની રાહતમાં આપવાની વાત આવે ત્યાં મુઠી વાળી દેવાય. જ્યારે છાપા માટે બે આનાને બદલે ચાર આના રોજ ખર્ચવાના હોય તો જરાય અગવડ ન પડે. બહુ પ્રાચીનકાળની વાત બાજુમાં રાખો, પરંતુ આજથી પચીશ-ત્રીશ વર્ષ અગાઉની આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે તો, સાંજના સમયે પ્રતિક્રમણાદિ ધર્મક્રિયા કર્યા બાદ સદ્ગુરુનો યોગ હોય તો તેઓશ્રીની પાસે ભાગ્યવાન્ આત્માઓ ભેગા થાય અને અનેક ધાર્મિક વિષયોની જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિથી ચર્ચા કરે. સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય તો ઉપાશ્રયે અથવા દેરાસરના બહારના ચોકમાં શ્રદ્ધાળુ આત્માઓ એકઠા થાય. તેમાંથી જાણકાર કોઇ એક ભાગ્યવાન્ સદ્બોધદાયક ગ્રન્થનું વાંચન કરે. બીજાઓ શાંતિથી શ્રવણ કરે. વચ્ચે સુંદર પ્રશ્નોત્તરી ચાલે. એ પ્રમાણે અનુપમ આનંદમાં કલાકનો ટાઇમ ક્યાં પસાર થાય તેની ખબર પણ ન પડે. આજે અમુક શ્રીમંતોને મોજ માણવા માટે કલબોમાં જવાની નિયમિત પુરસદ મળે છે. અમુક વર્ગને સાંજ પડે એટલે બગીચામાં ફરવા જવાનો સમય બરાબર મળે છે. રંગભૂમિના શોખીનોને સિનેમામાં જવા માટે સમય તેમજ પૈસા અવશ્ય મળે છે. પરંતુ **આત્માને અનેક વિષયોનું જેનાથી જાણપણું થાય, અનંતકાલની વાસનાઓનું વિષ જેનાથી ઘટવા પામે એવી મંગલમય જિનવાણીના સ્વાધ્યાય માટે થોડોઘણો પણ ટાઇમ ન લેવાય એ કમભાગ્યની વાત** છે. સામાયિક, પૂજા, પ્રતિક્રમણ, વ્રત, પચ્ચખાણ, ઉપધાન, ઉદ્યાપન કે મહોત્સવાદિ સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું વાસ્તવિક પોષણ આપનાર જિનવાણી સિવાય બીજું કોઇ નથી. જિનવાણીના શ્રવણ, ચિન્તન અને મનન સિવાયના ધર્માનુષ્ઠાનોમાં રસ જોઈએ તેવો નથી આવતો. એક ખેતરમાં જુદા જુદા ક્યારાઓમાં અનેક જાતના છોડ વાવેલા હોય પરંતુ તે બધાય નવપલ્લવ રહેવા સાથે ફળ-ફૂલ ત્યારે જ આપે કે જ્યારે નીકદ્વારા પાણીનું પોષણ મળતું હોય. એજ પ્રમાણે આત્મારૂપી ક્ષેત્રમાં સામાયિકાદિ અનેક ધર્માનુષ્ઠાનોને વાવવામાં આવેલા હોય, પરંતુ એ બધાય ધર્માનુષ્ઠાનો વિધિપૂર્વક થવા સાથે સમ્યગ્-દર્શનાદિ ફલ આપનાર ત્યારે જ બને કે જ્યારે સ્વાધ્યાયદ્વારા જિનવાણીનું પોષણ

મળનું હોય. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં મોક્ષપ્રાપ્તિના ચાર જે મુખ્ય અંગો કહેવામાં આવ્યાં છે તે મુખ્ય અંગોમા મનુષ્યનો ભવ એ પ્રથમ અંગ જણાવ્યા બાદ બીજા અંગ તરીકે જિનવાણીના શ્રવણને જ ગણવામાં આવેલ છે.

આત્માનો સંસારી પર્યાય એ વિકારી પર્યાય છે. સિદ્ધપર્યાય એ અવિકારી પર્યાય છે

જિનવાણીનું થોડુંઘણું શ્રવણ થયેલ હોય તો જ આત્માનો સંસારી પર્યાય અનાદિ છે અને સિદ્ધપર્યાય અનંત છે, એ વાત ખ્યાલમાં આવી શકે. આત્માનો સંસારી પર્યાય એ વિકારી પર્યાય છે અને સિદ્ધપર્યાય એ અવિકારી પર્યાય છે. આત્માનો સંસારી પર્યાય ભલે અનાદિ છે, પરંતુ કઇ અપેક્ષાએ અનાદિ છે? તે પણ સમજવું જોઇએ. પંચસૂત્ર ગ્રન્થમાં 'अणाइ जीवे, अणाइ जीवस्स भवे, अणाइकम्मसंजोगनिव्वत्तिए' ઇત્યાદિ પદોદ્વારા જીવ અનાદિ છે, જીવનો સંસાર અનાદિ છે અને સંસારના કારણભૂત કર્મનો સંયોગ પણ અનાદિ છે, વગેરે વાત સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવેલ છે. યુક્તિથી પણ આત્માનું, આત્માના સંસારનું અને સંસારના કારણભૂત કર્મસંયોગનું અનાદિપણું માન્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. તે વિષયની યુક્તિઓ વળી અવસરે કોઈ વાર સમજાવવામાં આવશે, અત્યારે તો આત્માનો સંસારી પર્યાય કઇ અપેક્ષાએ અનાદિ છે? તે જ સમજવાનું છે. એકેન્દ્રિયપણું એ પણ સંસારી પર્યાય છે. બેઇન્દ્રિયપણું એ પણ સંસારી પર્યાય છે યાવત્ પંચેન્દ્રિયપણું એ પણ સંસારી પર્યાય છે, સ્થાવરપણું એ પણ સંસારી પર્યાય છે, ત્રસપણું એ પણ સંસારી પર્યાય છે, પ્રત્યેકપણું એ સંસારી પર્યાય છે અને સાધારણપણું એ પણ સંસારી પર્યાય છે. દેવ, નારકી, તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ પણ બધાય સંસારી પર્યાયો છે. એ બધાય સંસારી પર્યાયો અઘાતી કર્મના ઉદયદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. અનાદિકાલથી સંસારમા વર્તતા આત્માને એ પર્યાયો પૈકી કોઇ ને કોઈ પર્યાય અવશ્ય વર્તતો હોય છે, પરંતુ જે પર્યાય વર્તતો હોય તે કાયમનો નથી હોતો. અમુક કાળ સુધી તે પર્યાય ટકે, પુનઃ તે પર્યાયનો વિનાશ થાય અને નવા કોઈ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય. પરંતુ તે અવાંતર પર્યાયોની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ છતાં સંસારી પર્યાય એ તો દરેક પર્યાયમાં સાથે હોય છે. બાલ અવસ્થામાંથી યુવાન થાય, યુવાનમાંથી પ્રૌઢ થાય અને પ્રૌઢ અવસ્થામાંથી વૃદ્ધ થાય છતા એ બાલ, યુવાન, પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ મનુષ્ય તો કહેવાય જ છે. એ પ્રમાણે અઘાતીના ઔદયિકભાવથી પ્રગટ થયેલા નારકી, દેવ, મનુષ્ય કે તિર્યંચાદિ પર્યાયોમાં અને ઘાતી કર્મોદયજન્ય અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ, ક્રોધી વગેરે પર્યાયોમા સંસારી પર્યાય તો અનુગત જ રહેલો છે. અમુક સંસારી પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સંભવી શકે છે, પરંતુ પ્રવાહની અપેક્ષાએ સંસારી પર્યાયની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિ ખ્યાલમાં આવે તો જીવનો સંસારી પર્યાય-પર્યાય, છતાં અનાદિ કેમ હોય? એ પ્રશ્નનું જરૂર સમાધાન થઇ જશે.

જીવના સંસારી પર્યાય અંગે અનાદિપણાનો આટલો વિચાર કર્યા બાદ જીવના પર્યાયનું અંનતપણું કેવી રીતે? તે અંગે થોડો વિચાર કરી લઇએ. પહેલાં તો સિદ્ધપણું

એટલે શું ? તે જરા સમજવાની જરૂર છે શ્રી **આનંદઘનજી મહારાજે** ભગવાન્ **પદ્મપ્રભુ**સ્વામીના સ્તવનમાં જણાવેલ છે કે-

'અન્ય સંયોગી જિહાં લગી આતમા રે, સંસારી કહેવાય'

આત્માને આત્માથી અન્ય કોઈપણ દ્રવ્યનો તાદાત્મ્ય સંબંધ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી તેને **સંસારી** કહેવાય છે. અહિં કર્મસ્કંધો વિના બીજા કોઈના સંબંધની વિચારણાનો અવકાશ નથી. કર્મસ્કંધોનો જયાં સુધી આત્માની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે ત્યાં સુધી આત્માનો સંસાર છે પરંતુ કર્મનો એ સંબંધ આત્માથી સર્વથા છૂટી ગયો એટલે હવે એ સંસારી નથી પણ સિદ્ધ છે. કર્મ વર્ગણાના સ્કંધોનો સંયોગસંબંધ તો સિદ્ધાવસ્થામાં વર્તતા આત્માઓને પણ હોય છે. પરંતુ એ સંયોગ સંબંધમાત્રથી કર્મસ્કંધોની અસર આત્માને જરાય થતી નથી. જ્યાં સિદ્ધ ભગવંતો છે ત્યાં સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો યાવત્ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ પાંચેય પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો રહેલા છે. આઠેય વર્ગણાના સ્કંધો પણ ત્યાં રહેલા છે. નિગોદના જીવો સમયે સમયે અવ્યક્ત વિભાવ પરિણામવડે કર્મસ્કંધોને ગ્રહણ કરે છે. જયારે સિદ્ધ ભગવંતોને સ્વભાવ પરિણામની પૂર્ણતા અને અવિકારીભાવ હોવાથી સંયોગસંબંધ છતાં એ કર્મસ્કંધોનું યત્કિંચિત્ પણ ગ્રહણ નથી થતું. તાત્પર્ય એ થયું કે-સકલ કર્મનો ક્ષય થવો અને આત્માનું આત્મ સ્વભાવમાંજ રહેવું તેનું નામ સિદ્ધાવસ્થા છે. આ સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ હવે ભવિષ્યમાં અનંતાકાળે પણ એ સિદ્ધ અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થા આવવાની નથી. અને તેથી જ સિદ્ધપણું શાસ્ત્રમાં **સાદિ અનંતભાવે** કહેલ છે. જે સમયે સકલ કર્મનો ક્ષય થાય તે સમયે સિદ્ધપણાની આદિ, હવે ભવિષ્યમાં એ સિદ્ધાવસ્થાનું અનંતકાળ પર્યંત રહેવાપણું એટલે સિદ્ધપણું અનંત છે. સિદ્ધ દશા અનંતકાળ પર્યંત બરાબર રહેવાની છે છતાં એ સિદ્ધપણામાં પ્રતિસમય અવાન્તર પર્યાયોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ તો ચાલુ જ છે.

સિદ્ધ ભગવંતોને પર્યાયો કેવી રીતે હોય? તેની વિચારણા.

સભામાંથી **પ્રશ્ન**—સંસારી અવસ્થામાં તો કર્મના ઉદયજન્ય પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય એ બરાબર, પરંતુ સિદ્ધદશામા કર્મના બંધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તાનો સર્વથા અભાવ છે, તો તેમને પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કઇ અપેક્ષાએ માનવા ?

સમાધાન—કર્મના ઉદયથી જેમ આત્મામાં ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયોની ઉત્પત્તિ તેમજ વિનાશ થાય છે, તે પ્રમાણે પર્યાયની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશના બીજા અનેક કારણો છે. સિદ્ધ ભગવંતનો આત્મા આરિસાના જેવો નિર્મળ છે. આરિસામાં જેમ સન્મુખ રહેલા પદાર્થનું પ્રતિબંબ પડે છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધ ભગવંતના આત્મામા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણે કાળના સર્વ ભાવોનુ પ્રતિબિંબ પડે છે અર્થાત્ અખિલ વિશ્વના ત્રૈકાલિક ભાવોને સિદ્ધ ભગવંતો ક્ષણે ક્ષણે જાણે છે અને દેખે છે. જાણવા, જોવા યોગ્ય, જે અનંત જ્ઞેય પદાર્થો છે, તેમાં પ્રતિક્ષણે કોઇ ને કોઇ પ્રકારનું પરિવર્તન થાય છે અને એવા ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન ભાવને પ્રાપ્ત થનારા અનંત જ્ઞેય પદાર્થોના જ્ઞાનમાં પણ પરિવર્તન થતું હોવાથી ગુણ અને ગુણીના

અભેદની અપેક્ષાએ સિદ્ધ ભગવંતમાં પણ પર્યાયની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ માનવામાં કશી અગવડ નથી આવતી. તમો હાથમાં નવકારવાલી લઈને બેઠા હો તે સમયે તમારું પ્રતિબિંબ આરિસામા તેવા આકારવાળું પડશે. એના એ જ તમો નવકારવાલી બાજુમાં મૂકીને હાથમાં પુસ્તક રાખશો એટલે હવે તે આરિસામાં તમારું પુસ્તક સાથેનુ પ્રતિબિંબ પડશે. આરિસો તો તેનો તે જ છે, છતા નવકારવાળી હાથમાં હતી ત્યારે નવકારવાળીના પ્રતિબિંબવાળો આરિસો હતો. નવકારવાલીને બદલે પુસ્તક હાથમાં લીધું એટલે નવકારવાલીના પ્રતિબિંબવાળા આરિસાનો વિનાશ થયો. અને પુસ્તકના પ્રતિબિંબવાળા આરિસાની ઉત્પત્તિ થઈ. જેમ આરિસો કાયમ તેનો તે જ છતાં તેમાં પડતાં નવાં નવાં પ્રતિબિંબોની અપેક્ષાએ આરિસાના ભિન્ન ભિન્ન પર્યાય માનવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે આત્મામાં નવા નવા પર્યાયવાળા જ્ઞેય પદાર્થોનાં જ્ઞાનરૂપે પ્રતિબિંબો ક્ષણે ક્ષણે પડતાં હોવાથી તે રીતે સિદ્ધ ભગવંતને પણ સિદ્ધપણું સાદિ–અનંતભાવે કાયમ છતાં અવાન્તર પર્યાયો માનવામાં જરા પણ વિરોધ આવે તેમ નથી. ઉપરાંત કાળની અપેક્ષાએ પણ ક્ષણે ક્ષણે સિદ્ધ ભગવંતને પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માનવામા આવે છે તે કેવી રીતે મનાય છે એ વાત વળી બીજી કોઈવાર વિચારીશું. બહુ બારીક વ્યાખ્યા વધુ થાશે એટલે તમો મુંઝાશો, બાકી સૂક્ષ્મ વિષયોના ચિંતનમાં આત્મા એકાગ્ર બની જાય તે વખતે તેનો કેટલો સમય પસાર થયો તેનો ખ્યાલ નથી રહેતો એટલું જ નહિં પણ આવા વિષયોની એકાગ્રતા એટલે ઉચ્ચ કોટિનો **અનુપ્રેક્ષા** નામનો સ્વાધ્યાય થાય અને એ સ્વાધ્યાયથી કર્મની સકામનિર્જરા પણ જરૂર વધુ પ્રમાણમાં થાય.

અનાદિસાન્ત અને અનાદિઅનંત ભાવો.

જગતમાં વર્તતા સર્વ ભાવોની સ્થિતિ સાદિસાન્ત, સાદિઅનંત, અનાદિસાંત અને અનાદિઅનંત એ ચાર પ્રકારમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારની હોઈ શકે, એ વિષયની આજે વ્યાખ્યા શરૂ થયેલ છે. દરમ્યાન પ્રશ્નોત્તરી થતાં સંસારી અને સિદ્ધના પર્યાયો સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું. તાત્પર્ય એ થયું કે–મનુષ્યપર્યાય, દેવપર્યાય વગેરે સાદિસાન્ત ભાવો છે, કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, સિદ્ધત્વ, વગેરે ભાવો સાદિઅનંત ભાવો છે, અર્થાત્ પ્રગટ થયા બાદ તે ભાવો સદાકાળ અવસ્થિત રહેવાના છે. ભવ્યજીવની અપેક્ષાએ સંસારી પર્યાય, મિથ્યાદૃષ્ટિ પર્યાય, અજ્ઞાની પર્યાય, અવિરતિ પર્યાય એ બધાય અનાદિસાન્ત ભાવો છે. એ ભવ્ય આત્માને સકલ કર્મનો જ્યારે ક્ષય થાય ત્યારે કર્મજન્ય અનાદિના સંસારી પર્યાયનો પણ ક્ષય થાય. એ ભવ્ય આત્મા અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિપણામાંથી જ્યારે પ્રથમ સમ્યગ્‌દર્શન પ્રાપ્ત કરે એટલે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પર્યાયનો અંત થાય, એ ભવ્ય આત્માને સમ્યગ્‌દર્શન થાય એટલે તેના સહયોગથી સમ્યગ્‌જ્ઞાન પ્રગટ થતાં અનાદિનો અજ્ઞાન પર્યાય વિનાશ પામે. એ ભવ્ય જીવને સમ્યગ્‌દર્શન, સમ્યગ્‌જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા બાદ ભાવથી સર્વવિરતિના પરિણામ આવે અર્થાત્ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે પહોંચે એટલે અનાદિનો અવિરતિપર્યાય ચાલ્યો જાય. આ પ્રમાણે અનાદિસાન્ત નામના ત્રીજા પ્રકારને ઘટાવવો. ચોથા પ્રકારમાં–આત્મા અનાદિ છે અને અનંત છે, ધર્માસ્તિકાય અનાદિઅનંત છે. એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય વગેરે બધાય દ્રવ્યો અનાદિઅનંત ભાંગે ઘટી શકે છે. લોક પણ અનાદિઅનંત છે તેમજ અલોક પણ અનાદિઅનંત છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના બધાય ભાવોમાં યથાયોગ્ય રીતે કાળની ઘટના થઈ શકે છે.

ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટ થયેલ શક્તિઓ અનંતજ હોય છે.

ટીકાકાર ભગવંતે શ્રી જિનેશ્વરદેવને નમસ્કાર કરવાના પ્રસંગમાં સર્વજ્ઞ–ઇશ્વર એ બે વિશેષણો આપ્યા બાદ ત્રીજું 'અનંત' વિશેષણ આપેલ છે. એ અનંતપદના નિરૂપણ પ્રસંગે ઉપરના ચારેય ભાંગાઓ જણાવવામાં આવ્યા છે. આપણા જિનેશ્વર ભગવંત પણ સિદ્ધદશાની અપેક્ષાએ અનંત છે અથવા અનંત જ્ઞેય ભાવોના જ્ઞાતા હોવાથી પણ અનંત છે. બીજી વાત પણ એક ખાસ આ પ્રસંગે સમજવાની છે. માનો કે તમોને તમારા પુન્યયોગે રાજા–મહારાજાનું બિરુદ મળ્યું અથવા વાસુદેવ કે ચક્રવર્તી પદની પ્રાપ્તિ થઇ પરંતુ એ રાજા–મહારાજાનું બિરુદ કે ચક્રવર્તી પદવી અનંતકાળ પર્યંત રહેવાની નથી. આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં એ પદ કે બિરુદનો વિનાશ થાય છે, પુન્ય વેલાસર ભોગવાઇ જાય તો આયુષ્ય પૂર્ણ થવા અગાઉ પણ એ રાજા–મહારાજાના બિરુદો ઠેકાણે પડી જાય છે. વર્તમાનમાં તમો બધાય જાણો છો કે–રાજા–મહારાજાઓ પોતાની નીતિ અને કર્તવ્યથી ચૂકયા, મોજશોખ અને વૈભવવિલાસની પ્રવૃત્તિ હદ ઉપરાંત વધારી દીધી, પ્રજાના પાલકને બદલે કોઇકોઇ વાર પ્રજાના કાળ જેવા બન્યા; પરિણામે પુન્યાઇ ખલાસ થતાં સત્તાના સિંહાસનથી નીચે ઉતરવુ પડયું. જે વ્યક્તિને જે અધિકાર મલ્યો હોય તે અધિકારની ફરજ જો ન સમજાય અને વિરુદ્ધ વર્તન થાય તો ઘણા ભાગે તે અધિકારનો ભોગવટો દીર્ઘકાળ સુધી નથી ચાલી શકતો. કદાચ પડખીયાઓ અનુકૂલ હોય તો પણ છેવટ વ્હેલા મોડી કર્મસત્તા પોતાનો પ્રભાવ જરૂર અજમાવે છે. આપણે પણ આ પ્રસગે ખૂબ ખૂબ સમજવાનું છે કે આપણને માનવ તરીકેનો પ્રશંસનીય અધિકાર મલ્યા બાદ માનવ તરીકેની ફરજ ચૂકીએ, માનવતાના અલંકારસમા ન્યાય–નીતિ–પ્રમાણિકપણું વગેરે પ્રાથમિક સદ્‌ગુણોથી દૂર રહીએ, તેમજ તેથી વિરુદ્ધ અન્યાય અનીતિના અખાડા સેવીએ તો સમજવું કે–કર્મસત્તા આપણને મળેલો માનવ અધિકાર ખુંચવી લીધા સિવાય નહિ જ રહે. તાત્પર્ય એ છે કે–ચક્રવર્તિપણાનું બિરુદ કે રાજરાજેશ્વરની પદવી એ વ્હેલી મોડી વિનાશ પામનારી છે, જ્યારે સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થયા બાદ અનંતકાળ સુધી કાયમ તે પદ ટકે છે. ઔદયિક ભાવ, ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ એ કાયમ ટકવાવાળા ભાવો નથી; ક્ષાયિક ભાવ કાયમ ટકવાવાળો ભાવ છે. જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય થવાથી સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલે સર્વજ્ઞપણું એ ક્ષાયિકભાવ છે. અંતરાયના ક્ષયથી ઇશ્વરપણું પ્રગટ થયું છે, માટે તે પણ ક્ષાયિકભાવ છે. ક્ષાયિકભાવ અનંત જ હોય છે. એ દૃષ્ટિએ ત્રીજું વિશેષણ પણ સાર્થક છે.

શ્રી જિનેશ્વરદેવના ચોથા વિશેષણમાં અસંગની વ્યાખ્યા.

ચોથા વિશેષણમાં 'असङ्गम्' એ પદ આપવામાં આવ્યું છે. આત્મા પોતે પોતાના સ્વરૂપે નિરંજન–નિરાકાર છે. કમળના પત્રની માફક અથવા કાંસાના વાસણની માફક આત્મા નિર્લેપ છે. કમળનું પત્ર પાણીથી લેપાતું નથી, કાંસાની થાળી પણ પાણીથી ખરડાતી નથી, તેમ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં હોય તો તે પણ કર્મદ્રવ્યથી જરા ય લેપાતો નથી. આપણો આત્મા પોતાના સ્વરૂપે તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નિરંજન છે, નિરાકાર છે, નિર્લેપ છે, નિઃસંગ છે.

એમ છતાં વર્તમાનમાં અનેક પ્રકારના કર્મોથી લેપાય છે તેનું કારણ એક જ છે કે–આપણા આત્માનો વર્તમાન પર્યાય નિરંજન કે નિરાકાર નથી. સત્તામાં રહેલા મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓનો જે આત્માને જેટલા પ્રમાણમા ઉદય છે, તેટલા પ્રમાણમા તે આત્મા લેપાયેલો છે. કોઈ એક મનુષ્ય શરીર ઉપર તેલનું માલીશ કરીને બહાર ફરવા માટે નીકળે, તેવામાં અચાનક વંટોળીઓ શરૂ થાય. શરીર ઉપર લંગોટ સિવાય બીજું કોઇ વસ્ત્ર તે મનુષ્યે પહેરેલ નથી, એટલે આખા શરીર ઉપર જેમ ધૂળ ચોંટી જાય અને શરીર ધૂળવડે મલિન બની જાય તે જ પ્રમાણે મોહનીય કહો કે રાગ દ્વેષ કહો, તેનો જ્યાં સુધી આત્માને ઉદય વર્તે છે ત્યાં સુધી તે આત્મામાં ચિકાશ છે. અને તેથી યોગવડે ગ્રહણ કરવામાં આવતા કર્મવર્ગણાના સ્કંધોમાં સ્થિતિ અને રસ પેદા થાય છે. રાગદ્વેષનો ઉદય જ્યાં અટકી ગયો અર્થાત્ મોહનીયનો સર્વથા ઉપશમ થયો કે ક્ષય થયો એટલે આત્મા નિર્લેપ, નિર્વિકારી બને છે. પછી એ આત્માને સંસારમા રખડાવનારું કર્મ બંધાતું નથી.

જેટલું કષાયોદયનું જોર તેટલો કર્મનો સ્થિતિબંધમાં વધારો
જેટલી કષાયની મંદતા તેટલી સ્થિતિબંધની અલ્પતા

શાસ્ત્રોમાં બે પ્રકારના કર્મબંધ જણાવવામાં આવેલા છે. એક સાંપરાયિક બંધ અને બીજો ઈર્યાપથિકબંધ. संपरैति पर्यटति स सारऽनेनेति संपरायः. જેનાવડે સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય તેનું નામ સંપરાય છે, સંપરાય બોલો કે કષાય બોલો, બન્ને પર્યાયવાચક–એકાર્થક શબ્દો છે. પ્રથમ ગુણસ્થાનથી દશમા ગુણસ્થાનક પર્યંત કષાયોદય વિદ્યમાન છે અને ત્યાં સુધી જે કર્મબંધ થાય તે સાંપરાયિક કર્મબંધ કહેવાય છે. કષાયની તીવ્રતા હોય તો કર્મની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ બંધાય, કષાયની મંદતા હોય તો કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બંધાય. પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં વર્તતા આત્માને અનંતાનુબંધી–અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉદય વર્તતા હોય તો–જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોની ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ બાંધે, અને તે જ આત્મા ચારિત્ર ગ્રહણ કરી ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરોહણ કરે, દશમા ગુણસ્થાનકે પહોંચે ત્યાં કષાયની અત્યંત મંદતા હોવાથી અન્તર્મુહૂર્તનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ કરે, અને તે જ આત્મા બારમા ગુણસ્થાનકે પહોંચે એટલે તે અવસ્થામા કષાયોદયનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ત્યાં કર્મનો અંતર્મુહૂર્ત જેટલો પણ સ્થિતિબંધ ન હોય. ત્યા તો ફક્ત શાતાવેદનીયનો જ બંધ હોય અને તે પણ પહેલા સમયે બાંધે, બીજા સમયે ભોગવે અને ત્રીજા સમયમાં નિર્જરા થાય; આત્મામાં નિઃસંગપણું આવે એટલે સ્થિતિબંધનો અભાવ થાય અને સ્થિતિબંધનો અભાવ થાય એટલે સંસારરૂપી કેદખાનામાંથી પણ મુક્તિ થાય. જેટલો કષાયનો સંગ વધુ તેટલો સ્થિતિબંધ વધુ અને તેટલો ટાઈમ સંસારરૂપી કેદખાનામા રહેવાની મુદત પણ વધારે. વ્યવહારમાં પણ જોવાય છે કે–ગુન્હો કરનાર મનુષ્ય આવેશપૂર્વક બદ દાનતથી ગુન્હો કરેલો હોય તો વધુ–લાંબી જેલની શિક્ષાનો પાત્ર થાય છે; અને અજાણતા ગુન્હો થયો હોય અથવા ગુન્હો કરવામાં ખાસ તેવી બદ દાનત તેમજ આવેશ ન હોય તેમ કોર્ટમાં સાબિત થાય તો તેને ઘણી ઓછી શિક્ષા થાય છે. કોઇ કોઇવાર બિન ગુન્હેગાર સાબિત થઈને છૂટી પણ જાય છે.

સંસાર એ તો ગુન્હેગાર આત્માઓ માટેનું કેદખાનું છે.
જેવો ગુન્હો તેવી કોટડીમાં જવું પડે છે.

સંસાર એ એક જાતની આત્મા માટે જેલ છે. અનાદિકાલથી આત્મા ગુન્હેગાર બનતો આવ્યો છે. અજ્ઞાનદશામાં તો ગુન્હા થાય, પણ આજે તો ડાહ્યા અને સમાજમાં અક્કલવાન-બુદ્ધિવાન તરીકે ગણાતા આત્માઓની અંતરંગ પરિસ્થિતિ વિચારાય તો ગુન્હેગારીનો પાર નથી. અપરંપાર ગુન્હાઓનું સેવન થાય છે. જેટલા પ્રમાણમા આત્મસ્વરૂપમાં આત્મા ટકે તેટલા પ્રમાણમાં તે બિનગુન્હેગાર, જેટલા પ્રમાણમાં પોતાના સ્વરૂપથી બીજી પ્રવૃત્તિ કરે તેટલા પ્રમાણમાં ગુન્હેગાર. **જગતના સર્વ ભાવોને જાણવા, જોવા અને પોતાના સ્વભાવમાં જ રમણતા થવી, એ આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ છે.** તે કક્ષાએ આત્મા જ્યારે પહોંચે ત્યારે આત્મા સર્વથા બીન ગુન્હેગાર છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપમાં જેટલા પ્રમાણમાં ખામી તેટલા પ્રમાણમાં આત્મા અપરાધી છે. આપણા આત્માની દશાનો આજે વિચાર કરશો તો અપરાધનું-ગુન્હાઓનું જ ઘર જાણે ન હોય તેવી આપણી દશા છે. જે વસ્તુ જેમ હોય તેને તે પ્રમાણે જાણવી અને માનવી તે આત્માનો શુદ્ધસ્વભાવ. જરા વિચારો કે આજે તે પ્રમાણે જાણવાની અને માનવાની વાત છે ખરી? મોટા ભાગને તો જડ અને ચેતનના ભેદનું જ્ઞાન નથી અને કદાચ કોઇ કોઈ વ્યક્તિઓને જિનવાણી-શ્રવણ કરવાના પ્રભાવે જડ અને ચેતનનું ભેદજ્ઞાન થયું હોય તો તે શબ્દરૂપે હોય છે પણ માન્યતા તે પ્રમાણે નથી. અહિં જ્યારે બેઠા હો, વ્યાખ્યાનવાણી શ્રવણ કરતા હો ત્યારે બધી બાબતની હા પાડો. તમને પૂછવામાં આવે કે શરીર-સંપત્તિ-ઘર બાર-કુટુંબ-કબીલો એ આત્માના પોતાના છે કે પરાયા છે? જવાબ તો 'પરાયા' એમ જ આપશો, પરંતુ જવાબ શબ્દ પૂરતો જ હોય છે. માન્યતા તેને લાયકની હજુ નથી થઈ, જેને શરીરાદિ ભાવો આત્માથી પર છે એવુ જાણપણું તેનજ માન્યતા થયેલ હોય તેની પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ તફાવત પડે. શરીરાદિ બાહ્ય ભાવોને સાચી રીતે પર માનનારો આત્મા એ પરભાવોથી દૂર રહેવાનો પ્રયાસ કરે. મહાનુભાવો! તમો દૂર રહેવાનો પ્રયાસ કરો છો કે વધુ નજીકમાં જવાનો પ્રયાસ કરો છો? એ માન્યતા જેના અંતરમાં યથાર્થ પ્રગટી છે તે તો એક જ ભાવના ભાવે કે 'ક્યારે મને અવસર મળે અને આ સર્વ બાહ્ય જંજાળમાથી મુક્ત બની સંયમનો સ્વીકાર કરુ' કદાચ સંયમને લાયક વીર્યોલ્લાસ ન જાગે અને સંસારમાં રહે તો પણ સંસારી પ્રવૃત્તિઓમાં તેનો ઉદાસીનભાવ હોય. સાચી માન્યતા તેનું જ .ામ સમ્યગ્દર્શન અને એ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા બાદ કદાચ સંસારમાં રહેવુ પડે તો નિરુપાયે રહે પણ સંસારમાં રમે નહિં. રહેવુ અને રમવું એમાં આસમાન જમીન જેટલું અંતર છે. જ્ઞાનીઓ પણ જણાવે છે કે-"**सम्यग्दर्शनपूतात्मा रमते न भवोदधौ**" સમ્યગ્દર્શનથી પવિત્ર થયેલો આત્મા સંસારમાં રમતો નથી સંસારમાં ગમે તેટલા બાહ્ય સુખના સાધનો મળે તો પણ તેમાં તે આનંદ માનતો નથી. સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવથી એને આત્મસ્વરૂપમાં રુચિ જાગૃત થઇ છે. આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરવા તરફ તેનું લક્ષ્ય હોય છે. અનાદિકાલના કર્મના બંધનમાંથી મુક્તિ માટે તે ભાવના ભાવે છે, દેવલોકના સુખો પણ આત્માના સ્વાભાવિક સુખ પાસે તને તુચ્છ ભાસે છે. એ તો એમ જ માને કે-ભલે ટાઈમસર, સારામાં સારું ખાવાપીવાનું,

પહેરવા ઓઢવાનું મળતું હોય પરંતુ હાથ પગમાં સાંકળના બંધન હોય અથવા પાંચ હાથની ઓરડી બહાર જવા માટે સખ્ત પ્રતિબંધ હોય તો ખાવા પીવા તરફ કે પહેરવા ઓઢવા તરફ જેમ પ્રેમ નથી થતો તેમ **આત્મા ત્યાં સુધી કર્મની બેડીઓમાં બંધાયેલો હોય ત્યાં દેવલોકના દિવ્યસુખમાં પણ કેમ આનંદ આવે?** વાત આપણે તો એ વિચારીએ છીએ કે આપણને ઘણા લાગે વસ્તુતુ વસ્તુસ્વરૂપે જાણપણું નથી અને કદાચ કોઈ વાર જાણપણું થાય તો તેને લાયક હજુ માન્યતા નથી અને માન્યતા થઈ તો તેને લાયક વર્તન નથી, **સાચું જાણપણું થવું તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન. સાચી માન્યતા થવી તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન અને માન્યતા પ્રમાણે યથાર્થ વર્તન થવું તેનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર.** એ ત્રણેય ગુણો પરિપૂર્ણ-પણાએ આત્મામાં પ્રગટ થાય ત્યારે આત્મા બીનગુન્હેગાર ગણાય. પણ જ્યાં સુધી સમ્યગ્-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના સ્થાને અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ જ વર્તતી હોય, જાણ-પણાનુ ઠેકાણું ન હોય, માન્યતા પણ વિપરીત હોય અને સ્વરૂપરમણતાના બદલે બાહ્ય ભાવની જ રમણતા હોય ત્યાં સુધી આત્મા સંપૂર્ણતયા ગુન્હેગાર છે, આત્માને ભવ્યત્વ-દશાનો પરિપાક થાય અને સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત થાય એટલે અલબત્ત તેટલા પ્રમાણમાં ગુન્હેગારી ઘટી છે, પરંતુ હજુ બાર કે આઠ કષાયોના ઉદયજન્ય અવિરતિ-બાહ્ય ભાવની રમણતા વર્તે છે ત્યાં સુધી તેટલા પ્રમાણમાં ગુન્હેગારી છે, **આત્માનું પોતાનું કામ પોતાના ઘરને સંભાળવાનું છે. પારકી પંચાત કરવાનું નથી. અવિરતિ એટલે પારકી પંચાત છે,** એ પારકી પંચાત ટળે, અવિરતિના સ્થાને સર્વવિરતિ આવે અને આવ્યા બાદ પણ તેમાં જાગૃતિ રહે ત્યારે તે આત્મા બીલકુલ નિરપરાધી ગણાય. સર્વ-વિરતિ આવ્યા બાદ નિમિત્ત મળતાં શિથિલતા આવી જાય તો તેટલા પ્રમાણમાં અપરાધી થયો કહેવાય. દુનિયામાં થતાં અપરાધની બાહ્ય શિક્ષાઓમાંથી કોઈ વાર બચી જવાય પરંતુ અહિં આત્માના ઘરમાં જેટલા જેટલા અપરાધ થાય તેટલા પ્રમાણમાં સાંપરાયિક બંધ થાય અને તેટલે અંશે સંસારની ચાર ગતિ પૈકી યથાયોગ્ય કોઈ પણ ગતિમાં તેને બંધાઈને કેદીની માફક રહેવું પડે.

ચાર ગતિ પૈકી કઈ ગતિમાં કોણ આત્મા ઉત્પન્ન થાય ?

આજની તમારા શહેરોની જેલમાં જેમ ફર્સ્ટ કલાસ. સેકંડ કલાસ, થર્ડ કલાસ વગેરે વિભાગવાર કોટડીઓ છે અને જેવો ગુન્હો તેને લાયક તે તે કોટડીમાં ગુન્હેગારને પૂરવામાં આવે છે તેમ સંસારરૂપી જેલમાં પણ ફર્સ્ટ કલાસ, સેકંડ કલાસ, થર્ડ કલાસ અને ફોર્થ કલાસ, એમ ચાર કલાસ છે. દેવલોક એ પહેલા નંબરની જેલ છે. મનુષ્યલોક એ બીજા નંબરની, તિર્યંચ-ગતિ એ ત્રીજા નંબરની અને નારકીનું સ્થાન એ ચોથા નંબરની જેલ છે. આ તો સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિભાગો બતાવ્યા છે, પેટા વિભાગો બીજા ઘણાય પાડી શકાય. આત્મા દ્રવ્યથી કે દ્રવ્ય તેમજ ભાવથી ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં જોડાયો હોય. હિંસા જૂઠ વગેરે પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ હોય, ઉપરથી કે અંતરથી કષાયની મંદતા હોય તે આત્મા દેવગતિ-દેવ આયુષ્યનો બંધ કરે છે. તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં પણ લખેલ છે કે-'सरागसंयमसंयमाऽसंयमाकामनिर्जराबालतपांसि देवस्य.' [तत्त्वार्थ-

અધ્યાય ૬, સૂ. ૨૦] સરાગ સંયમ, દેશવિરતિ, અકામ નિર્જરા અને અજ્ઞાન તપસ્યા એ દેવગતિ–દેવાયુષ્યના હેતુઓ છે. ચારિત્ર જો કે મોક્ષનું કારણ છે, છતાં એ ચારિત્રમાં વીતરાગ દશા જ્યાંસુધી પ્રગટ ન થાય, સરાગ દશા અમુક પ્રમાણમાં વર્તતી હોય ત્યાંસુધી તેટલા પ્રમાણમાં આત્મા શુભ વિકારી ભાવવાળો છે, અને શુભ વિકારી ભાવ–દ્વારા સંસારના ચાર વિભાગો પૈકી દેવગતિરૂપી પહેલા નંબરની જેલમાં તે આત્માને અમુક સમય રહેવું પડે છે. સંયમની આરાધનાના સંસ્કાર અંગે દેવભવમાંથી પુનઃ મનુષ્યપણું પામી, ચારિત્ર ગ્રહણ કરી, વીતરાગસંયમ કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિનો તે આત્મા છેવટ સાત આઠ ભવમાં જરૂર અધિકારી થાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સંયમની સાથે રાગભાવ અમુક હદનો પણ રહેલો છે ત્યાં સુધી તેને મોક્ષ નથી મળતો. આ હકીકત ઉપરથી 'સરાગ સંયમ સંસારનું કારણ છે' એવી અવળી માન્યતા ઉભી કરવાની જરાપણ જરૂર નથી. જ્યારે જ્યારે આત્મા ચારિત્ર ગ્રહણ કરશે ત્યારે પહેલાં તો સરાગ સંયમ જ તેને પ્રાપ્ત થશે અને સંયમમાં વીતરાગપણાનું લક્ષ્ય રાખી તેને લાયક પુરુષાર્થ જે ફોરવશે તે આત્મા રાગભાવને ઘટાડતો ઘટાડતો અનુક્રમે વીતરાગ દશાએ પહોંચી જશે. સંયમ એ તો મુક્તિનું અસાધારણ કારણ છે, પરંતુ એમાં જેટલો રાગભાવનો અંશ છે તેટલા પ્રમાણમાં જ તેને સંસારમાં રહેવું પડે છે, અને તે રાગભાવ પણ પ્રશસ્ત હોવાથી પુણ્યાનુબંધી પુન્યનો હેતુ છે. દેશવિરતિ માટે પણ એ પ્રમાણે વિચારવું. સરાગ સંયમ કરતાં દેશવિરતિમાં રાગદશાનું પ્રમાણ વધારે છે, તેમજ અવિરતિનો વધુ અંશ પણ સાથે બેઠો છે, એટલે સરાગસંયમી આત્માની અપેક્ષાએ દેશવિરતિવંતને સંસારમાં દેવલોક–મનુષ્યાદિના સ્થાનમાં વધારે ટાઇમ રહેવું પડે છે. અકામ નિર્જરા અને અજ્ઞાન તપસ્યામાં તો બાહ્ય કષ્ટક્રિયા અને વ્યવહાર પૂરતો જ ધર્મ છે, એ કષ્ટક્રિયા તેમજ વ્યવહાર ધર્મથી એક વાર દિવ્ય સુખો તે આત્માને પ્રાપ્ત તો થઈ જાય, પણ દેવભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય એટલે સંસારનું પરિભ્રમણ પુનઃ તેવું ને તેવું ચાલ્યા કરે. **જ્ઞાનયોગ સાથેનો ઓછો પણ ધર્મ આત્માને પરંપરાએ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે, જ્યારે જ્ઞાનયોગ વિનાનો વધુ પણ કરેલો ધર્મ મોક્ષ સુધી પહોંચાડવા સમર્થ ન થાય.** સ્વભાવમાં સરળતા હોય, બહુ અભિમાની સ્વભાવ ન હોય, પરિગ્રહની તીવ્ર મૂર્છા ન હોય એવો આત્મા અમુક પ્રકારના કષાયોનો સંગ હોવાથી મનુષ્યગતિ, મનુષ્ય આયુષ્ય બાંધી બીજા નંબરની સંસારરૂપી જેલની કોટડીમાં જાય છે; જેનામાં કૂડ–કપટ, અન્યાય, અનીતિનું જોર છે અને તેથી કષાયના સંગનું પ્રમાણ વધુ છે તેવા આત્માઓ તિર્યંચ પશુ, પક્ષી વગેરેનું આયુષ્ય બાંધી ત્રીજા નંબરની દુઃખભરેલી કોટડીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જે આત્માઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, મહારંભી છે, પરિગ્રહની મૂર્છામાં મમ્મણ શેઠ જેવી દશાને ભોગવનારા છે, તીવ્ર ક્રોધના પરિણામવાળા છે, પાપી વિચારોથી જેનું હૈયું ભરેલું છે અને આચારવિચારનું જરા પણ ઠેકાણું નથી–એવા આત્માઓ કષાયના તીવ્ર સંગવાળા હોવાથી નરકનું આયુષ્ય, નરકની ગતિ બાંધી અત્યંત દુઃખથી ભરપૂર એવી ચોથા નંબરની સંસારરૂપી જેલની કોટડીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બધાય વિવેચનનો સાર એક જ છે કે–જ્યાં સુધી કષાયનો યત્કિંચિત્ પણ સંગ છે ત્યાં સુધી જે કર્મબંધન ચાલુ છે, તે **સાંપરાયિક કર્મબંધ** કહેવાય છે. એટલે તેને ભોગવવા માટે તે આત્માને સંસારરૂપી કેદખાનામાં જકડાઇ રહેવું પડે છે, તેમ જ કષાયોદયનો જ્યાં અભાવ થયો, ફક્ત મન વચન

કાયાના વ્યાપારવડે જે કર્મ બંધાય છે તે **ઇર્યાપથિક કર્મ** કહેવાય છે. એ કર્મનો બંધ છતાં તે આત્મા નિ:સંગ છે એટલે શીઘ્ર મોક્ષમાં ચાલ્યો જાય છે.

આપણા ભગવાન્ જિનેશ્વરદેવ જેમ સર્વજ્ઞ છે, ઈશ્વર છે, અનંત છે તેમ અસંગ પણ છે. જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી સર્વજ્ઞપણું સમજવાનું છે, અહિં સર્વજ્ઞપણાની સાથે સર્વદર્શિપણાનું વિશેષણ પ્રગટ આપવામાં નથી આવ્યું તો પણ ઉપલક્ષણથી ભગવંતને સર્વદર્શી સમજી લેવાના છે. જે સર્વજ્ઞ હોય તે સર્વદર્શી અવશ્ય હોય જ, એટલે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ સર્વજ્ઞપણું માન્યું તેમ દર્શનાવરણના ક્ષયથી સર્વદર્શીપણું માની લેવાનું છે. અંતરાય કર્મના ક્ષયથી ઇશ્વરપણું સમજવાનું છે (એ બધાય ગુણો ક્ષાયિકભાવે હોવાથી 'અનંત' વિશેષણ આપ્યું) તેજ રીતે મોહનીય કર્મના ક્ષયથી ભગવંતને અહિં અસંગનું વિશેષણ આપવામા આવેલ છે. ટીકાકાર ભગવાન અભયદેવ સૂરિમહારાજાએ જે જે વિશેષણો ઉચ્ચાર્યાં છે તે એમ ને એમ અવ્યસ્થિત રીતે નથી ઉચ્ચાર્યાં. સર્વજ્ઞ હોય તે જ ઇશ્વર હોય, સર્વજ્ઞપણુ ઈશ્વરપણું સાદિ અનંત ભાવે રહેવાનું છે અને એવું અનંતકાળ પર્યંત રહેનાર સર્વજ્ઞપણું તેમજ ઇશ્વરપણું મોહનીયના ક્ષય સિવાય અને તે ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અસંગપણા સિવાય સંભવી શકે જ નહિ. **મોહ-માયામાં જે મુંઝાયા તે કોઇ કાળે આત્મ વિકાસ ન સાધી શકયા. મોહ માયાને લાત મારી જે મહાનુભાવો નિ:સંગ બન્યા તે જ આત્માઓ આત્માનો વિકાસ સાધી સર્વજ્ઞ તેમજ ઇશ્વરપદના ભોક્તા થયા.** આપણે પણ આત્માનો વિકાસ સાધવો હોય તો મોહ-માયાની મુંઝવણ ઘટાડી આત્માને નિ:સંગ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જ પડશે. કોઇ પણ ઓછી કે વધુ ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં, ભલે પછી તે ધર્મકરણી શ્રાવકોચિત હોય કે સાધુની કરણી હોય પરંતુ તેમાં મોહને, રાગદ્વેષના પરિણામને, કષાયભાવને ઘટાડી આત્માને નિર્લેપ-નિ:સંગ કરવા તરફ ધ્યાન રાખ્યા સિવાય નહિ જ ચાલે. **ધર્મકરણીમાં જોડાવાની જેટલી જરૂર છે તેનાથી અધિક નિઃસંગ બનવા માટે લક્ષ્ય રાખવાની જરૂર છે.**

એક રત્નના મોહમાં મુંઝાયેલા સાધ્વીજીની અદ્‌ભુત જીવનકથા

ચારિત્ર જેવી ઉત્તમ વસ્તુ એક આત્માને પ્રાપ્ત થઈ હોય, જ્ઞાન ધ્યાન, ક્રિયાકાંડ, ત્યાગ, તપસ્યા વગેરે બધી પ્રવૃત્તિ બરાબર ચાલુ હોય પરંતુ એકાદ વસ્તુ ઉપર જો આત્માને મોહ રહી જાય છે, એ વસ્તુનો સંગ ન છૂટે તો એ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપસ્યાના ફલસ્વરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં એક વાર તો જરૂર વિક્ષેપ ઊભો થાય છે. **વીરવિજયજી** મહારાજ **આયુષ્યકર્મની** પૂજામાં લખ્યા છે કે-

'થઇ ગીરોલી સાધવી, શેઠ સુંદર હો નંદન મણિયાર કે'

એમાં સાધ્વીજીનો પ્રસંગ ખૂબ જ મનન કરવા લાયક છે. એક મોટા ઘરમાં ઉત્પન્ન થયેલ કુલીન બાળા જન્માંતરના સંસ્કારના પ્રભાવે ભરયુવાવસ્થામાં વૈરાગ્ય રંગથી બરાબર રંગાઇ, સંસારના બીજા બધાય ભોગસુખને તિલાંજલિ આપી, અતિ ઉત્તમ ચારિત્રપાત્ર સાધ્વીજીની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. દીક્ષા ગ્રહણ કરતી વખતે, માતા, પિતા વગેરે સર્વ કુટુંબપરિવારનો

મોહ છોડયો છે, વૈભવ-વિલાસના સાધનોને છોડવામાં પણ તે આત્મા તૈયાર થઈ ગયેલ છે એમ છતાં અત્યાર સુધી અંગુલીમાં પહેરેલ મુદ્રિકા-વીંટીમાં જડેલ એક કિંમતી તેજસ્વી રત્નનો મોહ નથી છૂટી શકતો. દીક્ષા લીધી ત્યારે પણ પેલું મુદ્રિકામાં જડેલું રત્ન કોઈ ન જાણે તે પ્રમાણે લુગડાને છેડે બાંધી રાખેલ છે; દીક્ષા લેનાર આત્મા કુલીન છે. અંતર્ગત મુક્તિની યોગ્યતા ભરેલી છે. આત્મકલ્યાણની ભાવનાથી ચારિત્ર ગ્રહણ કરેલ છે. અને તેથી દીક્ષા લીધા બાદ વિનય, વિવેક, વૈયાવચ્ચ, જ્ઞાન, ધ્યાન, આવશ્યક ક્રિયાકાંડ વગેરે પ્રવૃત્તિમાં બરાબર સાવધાન છે. તપસ્યામાં પણ ખૂબ ઉજમાળ છે. શરીરની મૂર્છા ઘટાડી ઉગ્ર તપસ્યામાં આત્માને ઝુકાવે છે. એ બધુ છતાં પેલા લુગડાને છેડે બાંધેલા રત્નનો મોહ હજુ ઓછો થયો નથી અને તેથી જ જ્ઞાન-ધ્યાન કે આવશ્યક પ્રવૃત્તિમાં પણ વારંવાર ધ્યાન પેલી ગાંઠ તરફ રહ્યા કરે છે. બુદ્ધિની કુશલતા અને વિનયગુણનો યોગ હોવાથી શાસ્ત્રના સુંદર અભ્યાસી બન્યા છે; સાધ્વીજીવનની મર્યાદામાં રહી, અનેક આત્માઓનાં હૃદયને ભીંજાવે તેવો સુંદર ઉપદેશ આપે છે. અનેક બાળાઓએ તેમની પાસે ચારિત્ર અંગીકાર કરી એ સાધ્વીજીને પોતાના ગુરુણી બનાવ્યા છે, અર્થાત્ અનેક શિષ્યાઓનો તેમને પરિવાર પણ થયો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ગુરુણીજીના કાલધર્મ બાદ સમુદાયની સાધ્વીઓનું સુકાન પણ તેમના શિરે જ આવેલ છે. આટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચવા છતાં હજુ પેલા રત્નનો મોહ તો ચાલુ જ છે. કોઈવાર રત્ન કપડાને છેડે બાંધી રાખે છે તો કોઈવાર સ્થાપનાચાર્ય ભગવાન પધરાવવાના બાજોઠની નીચેના ભાગમાં જરા છિદ્ર જેવો પોલાણનો ભાગ તેમાં મૂકી રાખે છે. આવશ્યકાદિ સર્વ પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં વારંવાર ધ્યાન તો રત્ન તરફ જ રહે છે.

સાધ્વીજીનો કાળધર્મ અને ત્યારબાદ એક ગીરોલીનું બાજોઠ ઉપર વારંવાર આવવું

દૈવયોગે સાધ્વીજી બિમાર પડ્યા અને થોડા સમયની બીમારી ભોગવી કાલધર્મ પામ્યા. પાસે રહેલ સાધ્વીઓએ મૃત્યુના પ્રસંગે પોતાના ગુરુણીજીને સારી રીતે નિર્ઝામણા કરાવી; પરંતુ તે સાધ્વીજીને રત્ન તરફનો મોહ છેલ્લા સમયે પણ અંતરમાંથી દૂર ન ગયો. આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ થોડા સમય પછી એક ગીરોલી હમેશાં સ્થાપનાચાર્ય પધરાવવાના બાજોઠ ઉપર આવીને બેસે છે. એ ગીરોલીને ત્યાંથી દૂર કરવા માટે સાધ્વીઓ તેને ત્રાસ ન થાય તે પ્રમાણે જયણાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. ગીરોલી ત્યાંથી લગભગ ખસતી નથી અને કદાચ ખસે છે તો તુર્ત જ પાછી ત્યાં બાજોઠ ઉપર આવીને હાજર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઘણો વખત ચાલ્યા કર્યું. સાધ્વી સમુદાયમાં સુશીલ અને બુદ્ધિશાલી સાધ્વીઓના ચિત્તમા વિચાર આવ્યો કે "આ ગીરોલી અહિંથી દૂર જતી નથી, દૂર કરવા છતાં વારંવાર આ બાજોઠ ઉપર આવીને પાછી હાજર થઈ જાય છે, માટે આમાં પણ કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ." ગુરુણીજીના કાલધર્મ બાદ જ આ પ્રસંગ બન્યો છે. તે પહેલાં કોઈ દિવસ આ બનાવ નથી જોયો. આમ સાધ્વીઓના દિલમાં આ બનાવ અંગે શંકા પ્રગટ થયેલ છે.

એક અવસરે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં કોઈ સાતિશયજ્ઞાની આચાર્યભગવંત તે નગરમાં પધાર્યા. સાધ્વીઓ વંદન તેમજ ધર્મ-દેશનાના શ્રવણ નિમિત્તે આચાર્ય ભગવંતની પાસે ગઈ. વંદના તેમજ ધર્મદેશના શ્રવણ કર્યા બાદ આચાર્ય ભગવંતને વિનયપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો. ભગવન્! અમારા ગુરુણીજી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે? તેમજ સ્થાપનાચાર્ય પધરાવવાના બાજોઠ ઉપર એક ગીરોલી વારંવાર આવીને બેસે છે. દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં ત્યાંથી ગીરોલી ખસતી નથી, તો ગીરોલીનો આત્મા કોણ છે? આચાર્ય ભગવંતે સાધ્વીજીનો પ્રશ્ન સાંભલી જ્ઞાનોપયોગ મૂકી તુરત ઉત્તર આપ્યો અને જણાવ્યું કે-તમારા ગુરુણીજી પોતે જ આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ગીરોલી તરીકે અવતર્યા છે. સાધ્વીઓએ આચાર્ય ભગવંતના શ્રીમુખેથી જ્યાં આ શબ્દો શ્રવણ કર્યા એટલે બધોય સાધ્વી સમુદાય આશ્ચર્યમગ્ન તથા દુઃખમાં ગરકાવ બની ગયો. વર્ષો સુધી જે ઉત્તમ આત્માએ ચારિત્ર પાળ્યું હોય, જ્ઞાન-ધ્યાન, આવશ્યક વગેરે પ્રવૃત્તિમાં જે આત્મા ઉજમાળ વર્તતા હોય, ત્યાગ વૈરાગ્યમય જેવું જીવન દેખાતું હોય અને શરીરની મૂર્છાનો ત્યાગ કરી ઉગ્ર તપસ્યામાં જે આત્મા પરાયણ હોય એવો આત્મા ગીરોળી તરીકે અવતરે એ વાત સાંભળતાં સાધ્વીઓને આશ્ચર્ય સાથે દુઃખ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ ન ગણાય. સાધ્વીઓ બે હાથ જોડી આચાર્યભગવંતને પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે કે-પ્રભો! આપ જ્ઞાની છો. આપનું જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાનના પ્રભાવે આપ અમારા ગુરુણીજી માટે ગીરોળીરૂપે જન્મ લેવાનું કહો છો, તે સાચું જ હોય છતાં અમારા ગુરુણીજીનું પવિત્ર જીવન જે રીતે અમે અનુભવ્યું છે, વર્ષો સુધી એમની નિશ્રામાં રહીને આત્મકલ્યાણની સાધનાનો અમોને જે યોગ મળ્યો છે, તે અપેક્ષાએ આપે જણાવેલી ગીરોલીના અવતારની વાત અમારા દિલને શંકાનું સ્થાન બનાવે છે. કૃપાલો! એ અમારા ગુરુણીજીનું ઉચ્ચ સાધ્વીજીવન છતાં ગીરોલી તરીકે અવતાર ગ્રહણ કરવામાં શો હેતુ છે? મહેરબાની કરી અમોને કારણ જણાવો અને અમારા દિલને નિઃશંકિત બનાવો. આચાર્ય ભગવંત જ્ઞાની હતા. આપણા જેટલું જ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન એ ગુરુદેવમાં ન હતું પરંતુ આત્મપ્રત્યક્ષ અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ વિશુદ્ધ ચારિત્રના પ્રભાવે પ્રગટ થયેલાં હતા. શ્રુતજ્ઞાન પણ ભૂત અને ભવિષ્ય પર્યાય જાણી શકાય તેવી ઉચ્ચ કક્ષાવાળું હતું.

વાસનાની ગુલામી એ જ જ્ઞાનની મલિનતાનો મુખ્ય હેતુ

વિભાવદશાનું જેટલું વધુ જોર, વાસનાની જેટલી વધુ ગુલામી તેટલી જ જ્ઞાનમાં અલ્પતા કિંવા મંદતા તેમજ કલુષિતપણું. જ્ઞાન તો ગંગાના જલથી પણ વધુ સ્વચ્છ અને નિર્મળ છે. ગંગાનું જળ ગમે તેટલું નિર્મળ હોવા છતા તેમા શહેરની ગટરનો કાદવ નાંખવામાં આવે તો મહાનુભાવો! નિર્મળ એવા જળની પણ કઈ દશા થાય? નિર્મળ જળ પીવા લાયક તેમજ કપડાં સ્વચ્છ કરવા લાયક રહે ખરું? તમો સહુ કોઈ તે માટે શીઘ્ર જવાબ આપશો કે તેવું કાદવ-કીચડવાળું ગંગાજળ પીવાના તેમજ ન્હાવા ધોવાના ઉપયોગમાં ન આવે. જેમ ગંગાજળ સ્વયં સ્વચ્છ છતાં પેલા નગરની ગટરના કાદવથી મલિન તેમજ નિરુપયોગી બન્યું, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ ઓછી હોય કે વધુ હોય, પરંતુ એ જ્ઞાન કે બુદ્ધિ સ્વયં તો

[illegible] કરતાં પણ વધુ સ્વચ્છ બને [illegible] છે. એ [illegible]
[illegible] ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભરૂપી [illegible]
એટલે નિર્મળ એવી પણ બુદ્ધિ મલીન બને છે. [illegible]
દુર્ગતિની ભયંકર ખાડમાં ફેંકે દે છે. વાસનાની [illegible]
ઉપર વિજય મેળવાય તો ક્રોધાદિ કષાયોરૂપી [illegible]
આત્માને સદાચાર તેમજ સંયમના સન્માર્ગે દોરી [illegible]
બનાવે. જ્ઞાન કિંવા બુદ્ધિને નિર્મળ બનાવી આત્માને [illegible] સન્માર્ગે [illegible]
હોય તો મારા બંધુઓ! કાદવ–કીચડરૂપી પણ [illegible] ક્રોધાદિ કષાયોને સ્વાધીન ન
થશો, અને ક્રોધાદિને સ્વાધીન ન થવા માટે વાસના ઉપર કાબૂ રાખજો. વાસનાનું [illegible]
**આત્મા માટે પ્રાણઘાતક છે. એ વિષચક્રમાં જે ફસાયા તે [illegible]
પ્રાયઃ જેવી સ્થિતિમાં મુકાયા.** રાજા મહારાજા [illegible] વાસનાના
વિષચક્રે દુનિયાભરનો તિરસ્કાર અપાવ્યો. હિટલર અને મુસોલીની જેવા [illegible]
વાસનાની ભયંકરતાના પ્રતાપે નામશેષ બની ગયા. મુસોલીનીના [illegible] તત્કાલીન
પ્રજાએ તે મૃતક ઉપર ખાસડાના પ્રહારો કર્યા. આત્માને નિર્મળ બનાવવો [illegible]
પરિણામને દૂર કરો અને કષાયપરિણામને દૂર કરવા માટે વાસના ઉપર [illegible]
વાસના ઉપર જો વિજય મેળવાય તો કામ, ક્રોધાદિક કષાયોનો જરૂર [illegible]
મંદ થઇ જાય. અને કષાય પરિણામો મંદ થાય એટલે જ્ઞાન કિંવા બુદ્ધિમાં નિર્મળતા [illegible]
અવશ્ય વૃદ્ધિ થાય. મતિ અને શ્રુતમાં વૃદ્ધિ થવા ઉપરાંત અવધિ અને મનઃપર્યવ જેવા
ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય; યાવત્ સર્વથા કષાયોનો અભાવ થતાં કેવળજ્ઞાન
પણ પ્રગટ થઈ જાય.

સાધ્વીજીને રત્ન ઉપરના મોહ અંગે આચાર્યભગવંતનો ખુલાસો

સાધ્વીજીની કથાના પ્રસંગમાં આચાર્ય ભગવંતના જ્ઞાનની [illegible]
આટલી વાત થઈ. આચાર્ય ભગવંત સંયમી હતા, મોક્ષમાર્ગની આરાધના માટે [illegible]
આચારો પાળવામાં સ્વયંપરાયણ હોવા સાથે ભવ્યાત્માઓને [illegible]
સતત ઉપદેશામૃતનો ધોધ વરસાવનારા હતા, [illegible] પૂર્ણ [illegible]
બ્રહ્મચર્યનું અદ્ભુત પાલન, ક્રોધાદિ ચારેય કષાયોની અત્યંત મંદતા, [illegible]
સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિની આરાધનામાં અપ્રમાદ [illegible]
તે કારણે જ એ આચાર્યભગવંતને વિશિષ્ટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હતી. [illegible]
ગુરુણીજી પવિત્ર જીવનવાળાં છતાં ગીરોલી જેવા [illegible]
ખુલાસો માગ્યો, એટલે વિશિષ્ટ જ્ઞાની આચાર્યભગવંતે [illegible]
પવિત્ર અને ઉજ્જવલ છતાં દીક્ષા લીધી ત્યારથી આયુષ્યની [illegible]
દાબડા જેવડા રત્નનો મોહ છોડી ન શક્યા, અને [illegible]
બાંધી ગીરોલીના ભવમાં ઉત્પન્ન થયા, એ [illegible]

ગીરોલી સ્થાપનાચાર્ય પધરાવવાના બાજોઠ ઉપર જ વારંવાર આવીને બેસે છે, ત્યાંથી દૂર ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં ગીરોલી ત્યાંથી ખસતી નથી, એ બાબતની શંકાના નિવારણ માટે પણ આચાર્ય ભગવંતે જણાવ્યું કે–આયુષ્ય પૂર્ણ થવા લગભગના ટાઇમમાં એ રત્ન બાજોઠની નીચેના ભાગમાં જે છિદ્ર જેવો પોલો ભાગ છે તેમાં તમારા ગુરુણીજીએ મૂકેલું, મરતાં મરતાં રત્નનો મોહ રહી ગયો. ગીરોલીના ભવમાં તો ગુરુણીજી ઉત્પન્ન થયા, પરંતુ રત્નના મોહનો જે તીવ્ર સંસ્કાર તે ગીરોલીના ભવમાં પણ જાગૃત થયો અને એ કારણે એ ગીરોલી વારંવાર બાજોઠ ઉપર આવવા લાગી. તમોએ ખસેડવાનો પ્રયાસ વારંવાર કરેલો છતાં એ ગીરોલી ત્યાંથી ન ખસી. એક રત્નના મોહે વર્ષો સુધી ચારિત્ર પાળનાર આત્માને એક વાર કેવી હલકી જીવાયોનિમાં ઉતારી નાંખ્યો! સાધ્વીજી વ્યવહારચારિત્રમાં કુશલ હતા. એ જાણતા પણ હતા કે આ રત્નને ગમે તેટલું સાચવી રાખું છતાં મારાથી હવે ગૃહસ્થપણાની માફક એ રત્નનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી; એમ છતાં મોહની વિષમતાએ રત્નનો ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિમા પ્રતિબંધકપણું ઊભું કર્યું અને એક વાર તો આત્મા હલકી યોનિમાં ચાલ્યો ગયો.

સાધ્વીજીના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી આપણે વિચાર કરવાની જરૂરિયાત

મહાનુભાવો! સાધ્વીજીનું દૃષ્ટાન્ત સાંભળીને આપણા હૈયામા પણ મોહ કેટલો ભરેલો છે? તેનો જરા વિચાર કરજો. સામાયિક કરવા આવો છો ત્યા પણ ધન, દોલત, બૈરાં, છોકરાં તેમજ બાગ-બગલાના મોહને સાથે લઇ આવો છો. દેરાસર આવો ત્યાં પણ એ અનાદિનો તમારો મિત્ર તમારી સાથે જ હોય છે; દાન, શિયલ કે તપસ્યારૂપે કાંઇક ધર્મની આરાધના કરવાનો દેખાવ કરો તેમાં પણ મોટે ભાગે મોહના પોપણની ભાવના ભરી હોય છે. એક રત્નના મોહે સાધ્વી જેવા સાધ્વીને આવા ગીરોલી સરખા ક્ષુદ્ર ભવમાં મૂકી દીધા, તો પછી અનેક વસ્તુઓ ઉપર આપણને મોહ રહેલો હોવાથી આપણી કઇ દશા થશે? તેનો ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર છે. જૂના જમાનાની કથા–વાર્તાઓમાં આપણે સાંભળ્યું છે કે–અમુક શેઠ મરીને ધનના ઢગલા ઉપર કે તીજોરીના ઓરડામાં વિષધર થયા. સાધ્વીજીનું દૃષ્ટાન્ત સાંભળ્યા પછી એ વાતમાં નવાઈ નહિં લાગે. ચાર ગતિ પૈકી તિર્યંચ ગતિનું આયુષ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ, તેમજ સાસ્વાદન એ ગુણસ્થાનકોમાં જ બંધાય છે. ત્રીજા મિશ્રગુણસ્થાનકે કોઈપણ આયુષ્યનો બંધ જ થતો નથી. ચોથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનમાં દેવ તેમ જ મનુષ્ય બે ગતિનું આયુષ્ય બંધાય છે અને દેશવિરતિ–પંચમ ગુણસ્થાનકમાં તેમ જ સર્વવિરતિ–પ્રમત્ત ગુણસ્થાનકમાં દેવગતિનું જ એક આયુષ્ય બંધાય છે. સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકથી આગળના ગુણસ્થાનકોમાં કોઇપણ નવું આયુષ્ય બંધાતુ નથી. અપ્રમત્ત દશા આવી એટલે હવે તો મોક્ષ માટેનો જ પુરુષાર્થ હોય અને તેમાં સંપૂર્ણ જાગૃતિ હોય, એવા મોક્ષ માટેના પુરુષાર્થની જાગૃતિવાળા આત્માને હવે સંસારનું પરિભ્રમણ ન હોય અને તે કારણે આયુષ્યબંધની પણ જરૂરિયાત ન ગણાય. આપણે તો આટલી વાત ઉપરથી એ સમજવાનું કે–સાધ્વીજી વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તો ચારિત્રવંત હોવાથી છઠ્ઠા, સાતમા ગુણસ્થાનકના અધિકારી ગણાય, પરંતુ તિર્યંચનું આયુષ્ય પહેલા–બીજા ગુણસ્થાનક સિવાય ન જ બંધાય, એ વાત નિશ્ચિત હોવાથી આયુષ્ય-

બંધ સમયે એ સાધ્વીજીના પરિણામ પહેલા અથવા બીજા ગુણસ્થાનક લાયક અવશ્ય માનવા જોઇએ. પહેલા બીજા ગુણઠાણામાં આત્માને અવશ્ય અનંતાનુબંધી કષાયના પરિણામ હોય છે. એ વાત શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે એટલી જ નક્કી છે. આ બધી બાબતો જો વિચારવામાં આવે તો ઉગ્ર તપસ્યા, આવશ્યકાદિ પ્રવૃત્તિમાં ઉજમાળપણું, જ્ઞાનધ્યાનમાં પરાયણતા એ બધું છતાં એક રત્નના મોહે છઠ્ઠા સાતમા ગુણસ્થાનકના અધિકારી સાધ્વીજી કેટલા નીચે ઉતરી ગયા ?

ગીરોલીના ભાવી જીવન માટે સાધ્વીજીનો પ્રશ્ન

પૂજ્ય આચાર્યભગવંતે સાધ્વીજીઓ પાસે જ્યારે રત્નના મોહની વાત જણાવી, ત્યારે તે સમગ્ર સાધ્વીઓનો સંશય દૂર થયો, પરંતુ એક અવસરના તારક એવા ગુરુણીનો ગીરોલીના ભવમાંથી પુનઃ ઉદ્ધાર થશે કે કેમ ? તે જાણવાની ભાવના થતાં ફરીથી આચાર્ય ભગવંતને પૂછ્યું કે-પ્રભો ! એ અમારા ગુરુણીજી રત્નના મોહે અંગે ગીરોલીના ભવમાં ઉત્પન્ન થયા, કૃપાળુ ! એ વાત બરાબર, પરંતુ પુનઃ એ આત્માનો ઉદ્ધાર ક્યારે થશે ? પ્રશ્નકાર સાધ્વીઓ આરાધક ભાવમાં પરાયણ હતી: 'અમો પણ પ્રમાદયોગે રખેને પુનઃ વિરાધક ભાવમાં ન આવી જઈએ' એમ હૃદયની જાગૃતિ હતી અને તેથી જ ગુરુણીજીનું ભાવિ જીવન જાણવાની ઇચ્છા જાગી હતી.

આચાર્યભગવંતનો સાધ્વીજીને પ્રત્યુત્તર

આચાર્યભગવંતે સાધ્વીઓને જણાવ્યું કે-હે ! મહાસતીઓ ! એ તમારા ગુરુણીજી આ ગિરોલીના ભવમાંથી જ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થશે અને દિવ્ય આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અલ્પ ભવોમાં જ મુક્તિના અધિકારી થશે. તમો અહિંથી તમારા ઉપાશ્રયે જે અવસરે જશો તે અવસરે તે ગીરોલી બાજોઠ ઉપર બેઠેલી હશે. મેં કહેલ વાતના વધુ નિર્ણય માટે ગીરોલીને ત્યાંથી જરા દૂર કરીને બાજોઠના નીચેના છિદ્રમાં તમો તપાસ કરશો એટલે પેલું રત્ન તમારા જોવામાં આવશે. તમો તો સાધ્વી હોવાથી-તમારા આચારમાં મક્કમ હોવાથી રત્નનો સ્પર્શ પણ કરવાના નથી. એમ છતાં જ્યાં તમો બાજોઠ ઉપાડશો ત્યાં તો પેલી ગીરોલી ઊંચી નીચી થવા માંડશે. જમીન ઉપર તરફડીઆ મારશે. રખેને મારા રત્નને આ સાધ્વીઓ લઇ લેશે એ ભયથી ગીરોલીને આર્તધ્યાન-દુર્ધ્યાન પણ શરૂ થશે, પરંતુ તમો જ્યાં બાજોઠ હતો ત્યાં તેમ ને તેમ મૂકી દેશો એટલે ગીરોલી પુનઃ બાજોઠ ઉપર આવીને બેસી જશે અને શાંત બની જશે. મારી પાસેથી જાણેલી તેના પૂર્વજીવનની વાત તમો બધાય વારંવાર તે ગીરોલીને સંભળાવશો એટલે ગીરોલીને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં જાતિસ્મરણ થયું એટલે પૂર્વભવ (જન્મ) આબેહૂબ સ્વરૂપમાં નજરે આવશે. સમગ્ર સાધ્વીજીવન યાદ આવશે. ક્યારે દીક્ષા લીધી ? દીક્ષા સમયે કેવી રીતે રત્ન છુપાવ્યું ? જ્ઞાન-ધ્યાનાદિમાં આગળ વધવા છતાં મરણ પર્યંત રત્નનો જે મોહ ન ગયો અને તેના પરિણામે જ ગીરોલીના ભવમાં અવતરવું પડ્યું-એ બધોય ખ્યાલ આવતાં ગીરોલીને ખૂબ જ પશ્ચાતાપ થશે. અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ ચારેય આહારનો ગીરોલી ત્યાગ કરશે. અને આહાર-

ત્યાગરૂપ અનશનના પાલન સાથે પેલા રત્નના મોહનો પણ હવે સર્વથા ત્યાગ થયેલો હોવાથી સમાધિપૂર્વક આયુષ્ય પૂર્ણ કરી દેવલોકમાં એ આત્મા ઉત્પન્ન થશે. પરંપરાએ અલ્પકાળમાં મોક્ષસુખનો પણ એ આત્મા અધિકારી થશે.

આરાધના આરાધનાનું ફલ આપ્યા સિવાય નથી જ રહેતી

સાધ્વીઓને પોતાના ગુરૂણીજી ગીરોલીના ભવમાં ઉત્પન્ન થયાનું જાણીને જેમ ખેદ થયો હતો તે જ પ્રમાણે એ ગુરુણીજીનો આત્મા ગીરોલીના ભવમાંથી દેવલોકમાં જશે તેમજ પરંપરાએ મુક્તિનો અધિકારી થશે, આ વાત શ્રવણ કરીને ઘણો જ આનંદ થયો. આચાર્યભગવંતને વારંવાર વંદન કરી એ સર્વ સાધ્વીઓ પોતાના ઉપાશ્રયે પહોંચી. ગીરોલી તો બાજોઠ ઉપર જ હતી. આચાર્યભગવંતના કથન પ્રમાણે ગીરોલીને જરા દૂર કરીને બાજોઠની નીચે જોયું તો પોલાણમાં પેલું ચણા જેવડું તેજસ્વી રત્ન રહેલું હતું. ગુરુદેવની પાસેથી સાંભળેલ વાત ગીરોલીને સંભળાવતાં ગીરોલી જાતિસ્મરણ પામી. પૂર્વભવમાં સાધ્વીનું જીવન અને તેમાં રત્નનો મોહ કેવો રહી ગયો ? એ મોહે જ તિર્યંચગતિનું આયુષ્ય બંધાવ્યું-વગેરે બાબતનું વાસ્તવિક જાણપણું થતાં ખૂબ પશ્ચાત્તાપ શરૂ થયો. અનશનનો સ્વીકાર કરી, સમાધિમરણ પામી, ગીરોલીનો આત્મા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો. સાધ્વીના જીવનમાં રત્નના મોહ અંગે જે વિરાધકભાવ થયો તે કારણે ગીરોલીનો ભવ મળ્યો. જ્યારે ગીરોલીના ભવમાં આરાધકભાવ અંતિમ સમયે આવતાં દેવગતિની પ્રાપ્તિ થઈ અને અલ્પકાળમાં તે આત્મા મુક્તિગામી બન્યો. આરાધના જેટલા પ્રમાણમાં થયેલ હોય તે આખરે આરાધનાનું ફલ આપે છે. વચ્ચે કોઇ પ્રસંગવશાત્ જેટલી વિરાધના થઇ જાય તેટલું વિરાધક ભાવનું ફળ ભોગવવું પડે છે, પરંતુ એક વાત નક્કી કે-કરેલી આરાધના નિષ્ફળ નથી જતી; એ આરાધનાના સસ્કારો કાળાંતરે પણ ઉદયમાં આવી પુનઃ આત્માને ઉચ્ચ કક્ષા ઉપર મૂકી દે છે. વિરાધકભાવ વિનાની આરાધના થાય અને તેમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોચે એટલે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ આ આત્મા માટે એકદમ એમ નથી બનતું. પ્રારંભમા તો આરાધનાની સાથે ઓછી કે વધુ વિરાધના બેઠી જ હોય, પરંતુ આત્મા જાગૃતિ રાખે તો છેવટ આરાધકભાવની પૂર્ણતા પામીને ચિદાનંદ પદનો ભોક્તા બને છે.

અસંગ દશાના બે પ્રકાર, ઔપશમક તથા ક્ષાયિક. જિનેશ્વરદેવ ક્ષાયિક ભાવની અસંગ દશાવાળા હોય છે.

ટીકાકાર ભગવંતે શ્રી જિનેશ્વર દેવને ટીકાના પ્રારંભમાં નમસ્કાર કર્યો. જિનેશ્વર પ્રભુ કેવા કેવા ગુણોથી સંપન્ન છે ? તે અગે સર્વજ્ઞ, ઇશ્વર વગેરે પંદર વિશેષણો આપ્યાં. તે વિશેષણો પૈકી ચોથા **असङ्गम्** વિશેષણની વ્યાખ્યાના પ્રસંગમા સાધ્વીજીનું દૃષ્ટાંત કહેલ છે. સાર એ છે કે-જ્યાં મોહનો ઉદય છે ત્યાં સુધી સંગ છે, મોહના ઉદયનો આત્માને જ્યાં સર્વથા અભાવ થયો એટલે હવે તે આત્મા 'અસંગ' બને છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટેના ચૌદ ગુણસ્થાનકો પૈકી અગિયારમે ગુણસ્થાનકે મોહના ઉદયનો અભાવ હોય છે અને

બારમા તેરમા ચૌદમાગુણસ્થાનકે પણ મોહના ઉદયનો અભાવ છે. એ દૃષ્ટિએ અગિયારમા ગુણ-સ્થાનકથી જ આત્મામાં **અસંગ**-દશા વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. અને અપેક્ષાએ એ વાત તદ્દન સાચીછે, વાસ્તવિક છે; પરંતુ અહિં શ્રી જિનેશ્વરદેવને જે 'અસંગ' વિશેષણથી અલંકૃત કર્યા છે તે અસંગદશા અગિયારમા ગુણસ્થાનક સંબંધી લેવાની નથી. કિંતુ બારમા, તેરમા ગુણ સ્થાનક સંબંધી અસંગદશા જ શ્રી જિનેશ્વરભગવંત માટે લેવાની છે. અગિયારમા ગુણસ્થાનકમાં વર્તતી અસંગદશા–વીતરાગદશા મોહનો ઉપશમ થવાથી પ્રગટ થયેલ છે, જ્યારે બારમા, તેરમા ગુણસ્થાનકની અસંગદશા મોહનો સર્વથા ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. મોહનો ઉપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી અસંગ અવસ્થા અન્તર્મુહૂર્ત-લગભગ બે ઘડી જેટલા સમય પૂરતી જ હોય છે. પુનઃ તે આત્માને મોહનો ઉદય શરૂ થાય છે અને પ્રાપ્ત થયેલ અસંગદશાનો અભાવ થાય છે. જ્યારે મોહનો સર્વથા ક્ષય થયા બાદ પ્રાપ્ત થયેલ બારમા, તેરમા ગુણસ્થાનકની અસંગ દશા સાદિઅનંતભાવની હોય છે. હવે પછી ભવિષ્યમાં તે આત્માને મોહનો કદાપિ ઉદય થવાનો નથી અને તે કારણે અસંગ અવસ્થા પણ સદાકાલ એક સરખી રહેવાની છે. જે દર્દને મૂળમાંથી દૂર કરવામાં ન આવે પરંતુ ઔષધવિશેષથી અમુક ટાઇમ પૂરતું દબાવી દેવામાં આવે તે દર્દ દવાનો પાવર પૂર્ણ થાય એટલે પુનઃ ઉથલો મારે છે અને મનુષ્ય હેરાન થાય છે; પરંતુ સુંદર ઔષધવડે જે દર્દને જડમૂળમાંથી નષ્ટ કરવામાં આવેલ હોય તે દર્દ પુનઃ ઉથલો નથી મારતું અને પરિણામે મનુષ્ય સદાકાળ શાંતિ ભોગવે છે, તે જ પ્રમાણે 'આત્મા આઠમે ગુણસ્થાનકે આવ્યા બાદ મોક્ષ પુરુષાર્થમાં જરા મંદતા હોવાથી મોહનો વિનાશ કરવાને બદલે મોહને દબાવવાની પ્રવૃતિ શરૂ કરે છે અને નવમા, દશમા ગુણસ્થાનકે મોહને સર્વથા દબાવી અગિયારમા ગુણસ્થાનકે ઉપશાંત અવસ્થા–વીતરાગદશા કિંવા અસંગદશાનો તે આત્માને અનુભવ થાય છે. પરંતુ જ્યાં લગભગ–અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો કાળ પસાર થાય છે ત્યાં તો મોહનો ઉદય એ આત્માને શરૂ થતાં પુનઃ તે આત્મા અગિયારમા ગુણસ્થાનકથી દશમા, નવમા, આઠમા, સાતમા, છઠ્ઠા વગેરે ગુણસ્થાનકે ક્રમશઃ નીચે ઉતરવા માંડે છે. કોઈવાર નીચે ઉતરતાં છે, સાતમે અટકી જાય, વળી તેથી પણ નીચે ઉતરે, પાંચમે અથવા ચોથે ગુણસ્થાનકે ટકી જાય અને કોઇવાર તેથી પણ નીચે ઉતરે તો પ્રથમ ગુણ-સ્થાનકમાં પણ ચાલ્યો જાય, પરંતુ મોહનો ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થયેલી અસંગદશામા અનંત કાળે પણ ફેરફાર થતો નથી. આપણા સર્વજ્ઞભગવાન જિનેશ્વરદેવની અસંગદશા મોહના ક્ષયજન્ય હોવાથી ક્ષાયિક ભાવની છે, પરતુ ઉપશમભાવની નથી. અને તેથી જ અનંતકાલ પર્યંત તે અસંગદશા અવસ્થિત રહેવાની છે.

જિનેશ્વરના પાંચમા વિશેષણ 'अग्र्य'નું વિવેચન

ચતુર્થ વિશેષણમાં 'ભગવાન અસંગ છે, વીતરાગ છે, નિરંજન છે' એ વાત સમજાવ્યા બાદ પંચમ વિશેષણમાં '**अग्र्यम्**' એ પદ આપવામાં આવ્યું છે. '**अग्र्यम्**' એ પદનો અર્થ અહિં પ્રધાન અર્થાત્ ઉત્તમોત્તમ કરવાનો છે; જેઓ સર્વજ્ઞ છે, ઈશ્વર છે, અનંત છે અને અસંગ છે તે ભગવાન્ ઉત્તમોત્તમ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની પ્રાથમિક સંબંધ-કારિકાઓમાં છ પ્રકારના પુરુષો કહ્યાં છે ૧ અધમાધમ, ૨ અધમ, ૩ વિમધ્યમ, ૪ મધ્યમ, ૫ ઉત્તમ અને છઠ્ઠા ઉત્તમોત્તમ. એમાં છઠ્ઠા ઉત્તમોત્તમ

પુરુષ માટે તે મહર્ષિએ જણાવ્યું છે કે-

यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तम-मवाप्य धर्मं परेभ्य उपदिशति।
नित्यं स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥

[તત્ત્વાર્થસંબંધકારિકા શ્લો૦ ૬.]

ભાવાર્થ :—"કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનસ્વરૂપ ઉત્તમ આત્મધર્મ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થવાથી કૃતાર્થ એવા પણ ભગવાન્ જગજ્જંતુઓના કલ્યાણ માટે ભવ્યાત્માઓને શુદ્ધધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, માટે તે ભગવાન્ નિત્ય-હમેશાં ઉત્તમોત્તમ છે અને એથી જ અવશ્ય અતિ પૂજનીય છે."

અખિલ વિશ્વમાં તીર્થંકર અરિહંત ભગવાન કરતાં બીજો કોઇ પણ આત્મા ઉચ્ચ કોટિનો નથી અને તે કારણે જ 'अग्र्यम्' વિશેષણ આપવામાં આવેલ છે. ભગવાન્ જેમ સર્વ જીવોમાં પ્રધાન છે, મુખ્ય છે, શિરોમણિ છે, તે પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર છે અને તે કારણે ભગવંતને 'सार्वीयम्' એવું છ વિશેષણ આપવામાં આવેલ છે. સર્વજ્ઞપણું. સર્વદર્શીપણું, અસંગપણું જ્યાં સુધી પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રધાનપણું ન આવે. પ્રભુ પ્રધાન છે, સર્વોત્તમ છે માટે જ હિતકારી ધર્મદેશના આપે છે, હિતકારી ધર્મદેશના આપે છે માટે જ સર્વોત્તમ છે. એમ ઉભયથા કાર્યકારણભાવ ઘટાવી શકાય છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવો, કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી ધર્મદેશના આપતા નથી. એ વાત સમજાવવા માટે શ્લોકમાં સર્વજ્ઞ, ઈશ્વરમ્ વગેરે વિશેષણો પ્રથમ અપાયા છે. અને ભગવાન્ ધર્મદેશનાદ્વારા સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર છે, એ અંગે 'સાર્વીય' વિશેષણ પછી આપવામાં આવ્યું છે. અત્યારસુધીમા વર્ણવાયેલા છ વિશેષણના ક્રમનું સાર્થકપણું પુનઃ આપણે જરા યાદ કરી જઇએ તો વધુ ઠીક રહેશે. એક વાત સમજાવવા છતાં આપણે એવા પ્રમાદી-આળસુ અને ભુલકણાં છીએ કે તે વાત આપણને યાદ નથી રહેતી. સંસારની વાતો એક વાર જાણવામાં સાંભળવામાં આવે તો યાદ રહી જાય છે; કારણ કે તેના તરફ પ્રેમ છે, રુચિ છે, જ્યારે આત્મકલ્યાણની વાતો અનેક વખત સાંભળવા છતાં ભૂલી જવાય છે, તેનું એક જ મુખ્ય કારણ છે કે-તેના તરફ જોઇએ તેવો પ્રેમ નથી. અંતરથી રુચિનો ઉછાળો આવતો નથી. જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયથી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ થાય છે. (સર્વજ્ઞપણા સાથે સર્વદર્શિપણું સમજી લેવાનું છે) અંતરાયના ક્ષયથી ઇશ્વરપણું પ્રાપ્ત થયું છે. જ્ઞાન, અનંત જ્ઞેયવિષયક તેમજ અનંત કાળવિષયક હોવાથી ત્રીજા વિશેષણમા 'અનંત' પદ આપવામાં આવ્યું. એવું અનંત જ્ઞાન, દર્શન, તેમજ ઈશ્વરત્વ રાગાદિ સંગનો ક્ષય થયા સિવાય પ્રાપ્ત થતું નથી. એ વસ્તુનો ખ્યાલ આપવા અસંગ વિશેષણ અપાયું; એમ જ્ઞાનાવરણદર્શનાવરણ, અંતરાય અને મોહનીય એ ચારેય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયા બાદ શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતને તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાકોદય શરૂ થાય છે, અને તે વિપાકોદય અંગે અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય, ચોત્રીશ અતિશય પૈકીના અગિયાર અતિશય અને પાંત્રીશ વાણીના ગુણો ભગવંતને પ્રગટ થાય છે. અખિલ વિશ્વમાં બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર બન્ને પ્રકારના વૈભવવડે તે ભગવંત

લોકોત્તમ પુરુષ છે, પ્રધાન પુરુષ છે, ઉત્તમોત્તમ છે, એ વાત સહેજે સમજાય છે જેથી 'અગ્ર્ય' વિશેષણ ત્યારબાદ અપાયું છે અને એ લોકોત્તર પુરુષ હમેશા પહેલા તેમજ ચોથા પ્રહરમાં યોજનગામિની ધર્મદેશના આપવાદ્વારા સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારા છે; માટે ત્યારબાદ 'સાર્વીયમ્' એ વિશેષણ મૂકવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિશેષણોનો અનુક્રમ પણ સહેતુક છે.

સાતમા વિશેષણમાં 'अस्मरम्'ની વ્યાખ્યા

શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતને અપાયેલા પ્રત્યેક વિશેષણોનું સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવે તો દિવસોના દિવસો જોઇએ. અને એ પ્રમાણે વિવેચન થાય તો ભગવતીસૂત્રના મૂલ અક્ષરો અને તેનો ભાવ શ્રવણ કરવાનું અમારા ભાઇઓને જોઇએ તેવું ન મલે. એટલે હવે બાકીના વિશેષણોનો બહુ જ ટૂંકમાં ભાવ સમજી લઇએ અને આગળ વધીએ. બાકી તો સર્વજ્ઞ વગેરે વિશેષણો ઉપર જેમ થોડું થોડું વિવેચન આપણે કર્યું તે પ્રમાણે **अग्र्यम्** અને **सार्वीयम्** એ બન્ને વિશેષણો ઉપર સુંદર વિવેચન કરવાની જરૂર છે, છતાં વળી આગળ આગળ તે તે પ્રસંગે તેને લગતાં અધિકારો આવશે ત્યારે વિવેચન થતું જશે '**सार्वीयम्**' વિશેષણ પછી '**अस्मरम्**' વિશેષણ અપાયું છે. સ્મર એટલે કામ અને અસ્મર એટલે કામનો અભાવ, ઉપલક્ષણથી વાસનાનો અભાવ. વાસનાનો સર્વથા વિનાશ થતાં આત્માની જે અંતરંગ પવિત્ર અવસ્થા તે 'અસ્મર' અવસ્થા કહેવાય. ચોથા અસંગ વિશેષણની વ્યાખ્યામાં મોહનો સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે જ અસંગદશા પ્રગટ થાય એ વાત સમજાવેલી છે. મોહમાં કામનો અંતર્ગત સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી મોહના નાશમાં કામનો નાશ સમજી લેવાનો છે, એમ છતાં 'અસ્મરમ્' એ જુદું વિશેષણ આપીને બે વાત એમાથી ખાસ જાણવા જેવી ઉપલબ્ધ થાય છે. એક તો એ કે-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, એ સર્વ જેમ મોહના પ્રકારો છે; તેમ કામ-વાસના એ પણ મોહનો જ એક પ્રકાર છે. કર્મગ્રંથનો જેને થોડો અભ્યાસ હશે તેને ખ્યાલ હશે કે-મોહનીયના મુખ્ય બે ભેદ, દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. ચારિત્રમોહના પુનઃ બે વિભાગ એક કષાયમોહ અને બીજો નોકષાયમોહ. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો કષાયમોહમાં સમાવેશ થાય. અને હાસ્ય-રતિ-અરતિ-ભય-શોક-જુગુપ્સા અને સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકવેદોદયજન્ય કામવાસના-એનો નોકષાયમોહમાં અંતર્ભાવ થાય. કામવાસના ઘટે તો ક્રોધાદિ કષાયમોહનો ઘટાડો થાય, અને કષાયમોહનો ઘટાડો થાય એટલે દર્શનમોહનો પણ અનંતર કે પરંપરાએ વિનાશ થાય તેમજ આત્મા નિર્મળ સમ્યગ્દૃષ્ટિ બને; પરંતુ કામવાસનાનું જોર હોય તો કષાયમોહનું જોર વધે. કષાયમોહનું જોર વધે એટલે દર્શનમોહનું જોર વધે અને તેમ થતાં આત્મા પોતાનું ભાન ભૂલીને મિથ્યાદૃષ્ટિપણાને અંગે સંસારમાં ચિરકાલ પર્યંત પરિભ્રમણ કર્યા કરે. એટલે કે-આત્માને ઉચ્ચ બનાવવાની જેને ભાવના હોય તેણે કામવાસનાને કાબૂમાં લેવી જોઇએ. એ વાસના કાબૂમાં આવશે, તો ક્રોધાદિ સર્વ બીજા અંતરંગ શત્રુઓને કાબૂમાં આવતા જરાય વિલંબ નહિં લાગે. 'અસંગ' વિશેષણ આપેલ છતાં 'અસ્મર' વિશેષણ આપવામાં એક આ કારણ છે. બીજું છઠ્ઠા વિશેષણમાં 'સાર્વીય'

વિશેષણદ્વારા અખિલ વિશ્વના આત્માઓને અખંડ શાંતિ અર્પણ કરનારી ધર્મદેશના આપવા દ્વારા પ્રભુને વિશ્વબંધુ તરીકે જે જણાવ્યા છે, તે વિશ્વબંધુત્વ ત્યારે જ ઘટી શકે કે-પોતાનામા યત્કિંચિત્ પણ વાસનાનું તત્ત્વ ન હોય. સ્વયં વાસનાથી ભરેલા આત્માઓ અન્ય આત્માઓનું કલ્યાણ સાધી શકતા નથી. પાણી નિર્મળ હોય તો જ મલિન વસ્ત્ર તથા શરીરને નિર્મળ બનાવી શકે છે, એ પ્રમાણે સ્વયં વાસનાથી રહિત હોવા સાથે નિર્મળ હોય તો જ તે આત્મા અન્ય આત્માઓના કલ્યાણની સાધના કરી શકે છે.

આઠમા નવમા વિશેષણ अनीशम् તથા अनीहम्‌નું વિવેચન

સાતમા વિશેષણમાં 'अस्मरम्' એ પદની વ્યાખ્યા ટૂંકમાં સમજાવ્યા બાદ આઠમા વિશેષણમાં अनीशम् એ પદ આપવામાં આવેલ છે. જિનેશ્વર ભગવાન પંચપરમેષ્ઠિમાં પ્રથમપદે બિરાજમાન છે. જૈન શાસનના તેઓ મહારાજાધિરાજ છે; એટલું જ નહિં પરંતુ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાના પ્રસંગમા પોતે સ્વયંસંબુદ્ધ હોવાથી અન્યના ઉપદેશની એમને અપેક્ષા નથી. એ કારણે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત એ સર્વ કોઈના ઇશ છે, પ્રભુ છે, સ્વામી છે પણ એમના માથે બીજા કોઈ પ્રભુ નથી વળી જગતમાં જેઓએ વાસનાનો વિજય મેળવ્યો હોય છે તેઓ કોઈને પણ પરાધીન નથી હોતા. જે આત્માઓ માનવ જેવું જીવન પ્રાપ્ત થવા છતાં વાસનાની આધીનતામા સપડાયેલા છે તેવા રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્ત્તીઓ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તી નથી; એ તો કિંકરના પણ કિંકર જેવી ક્ષુદ્રદશાને ભોગવનારા હોય છે. **વાસનાની ગુલામી આત્માના અધઃપતનનું પ્રબલ કારણ છે અને વાસનાનો વિજય એ આત્મવિકાસનું અનુપમ સાધન છે.** આપણા પરમતારક જિનેશ્વર દેવોને સાતમા વિશેષણમા 'અસ્મર' કહ્યા બાદ આઠમા વિશેષણમાં 'અનીશ' રૂપે જણાવ્યા છે તેમાં એ પણ મુદ્દો કે જે અસ્મર હોય અર્થાત્ કામાદિવાસનાનો વિજય મેળવનાર હોય તે જ 'અનીશ' બની શકે છે. એટલે કે તે આત્મા સ્વયં પ્રભુ બને છે, તેના ઉપર હવે કોઈનું પ્રભુત્વ નથી હોતું. ગુણની અપેક્ષાએ અરિહંત પદ કરતાં સિદ્ધપદ ઉચ્ચકોટિનું છે, એમ છતાં સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિમા અરિહંત પ્રભુનો ઉપદેશ એ જ મુખ્ય કારણ હોવાથી સિદ્ધ ભગવંતને નમસ્કાર કરવા પહેલાં નવકારમંત્રમા અરિહંત ભગવંતને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે. આ બધી બાબતો વિચારતા અરિહંત પરમાત્મા 'અનીશ' છે એ વાત બરાબર સિદ્ધ થાય છે. આઠમા વિશેષણમાં 'અનીશ'નું ટૂંકું સ્વરૂપ કહેવાયું, નવમા વિશેષણમાં 'अनीहम्' એ પદથી જિનેશ્વર ભગવંતને અલંકૃત કરવામા આવ્યા છે. "**अविद्यमाना ईहा स्पृहा विकल्पो वा यस्मिन् स अनीह, तम् अनीहम्**" જેઓને કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા, સ્પૃહા કે વિકલ્પ નથી એવા પરમાત્મા 'અનીહ' કહેવાય છે. મોહનો ઓછા વધુ પ્રમાણમાં જ્યાં સુધી ઉદય વર્તતો હોય ત્યાં સુધી જ ઇચ્છા, સ્પૃહા કે વિકલ્પનું સ્થાન છે. પરંતુ ઉત્તમોત્તમ આત્માઓને મોહનો સર્વથા અભાવ થવા સાથે વીતરાગ દશાની પ્રાપ્તિ થયેલ છે, તેમને ઇચ્છા કેમ હોઇ શકે? કારણ હોય તો જ કાર્ય થાય પણ કારણનો સર્વથા અભાવ થાય તો કાર્ય કદાપિ ન બની શકે. આજે મને કે તમોને અનેક અભિલાષાઓ જાગે છે. અનેક નવાનવા વિકલ્પો ઉભા થયા કરે છે એ બધાયનું મૂલ કારણ મોહનો ઉદય છે. જિનેશ્વર ભગવંતોએ તો ક્ષપકશ્રેણિ

આરોહણ કરવાના પ્રસંગે દશમા ગુણસ્થાનકના અંતે જ મોહનો સર્વથા ક્ષય કરેલો હોવાથી એ ભગવાન્ વીતરાગ અવસ્થાએ પહોંચેલા છે, એમને કોઇપણ પ્રકારની હવે અભિલાષા કે વિકલ્પ નથી.

સભામાંથી પ્રશ્ન:—એ પરમકૃપાલુ વીતરાગ પરમાત્માને ભલે બીજી કોઈ સાંસારિક અભિલાષા ન હોય, પરંતુ અખિલ વિશ્વના જીવાત્માઓનું કલ્યાણ કરવાની તો અભિલાષા હોયને ? વળી હજુ તે પરમાત્મા ભવસ્થ કેવલી અવસ્થામાં હોવાથી સિદ્ધ અવસ્થાના અભિલાષી ન હોય એ કેમ બને ? તીર્થંકર ભગવંતો વિહાર કરે ત્યારે શું અભિલાષા–ઈચ્છા સિવાય એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પધારતા હશે ? એ પરમકૃપાલુ ભગવંતો આહાર ગ્રહણ કરતા હશે, તેમાં શું અભિલાષાને સ્થાન નહિં હોય ?

ઉત્તર:—મહાનુભાવ ! શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોને મોહનો ક્ષય થયા બાદ પ્રશસ્ત–અપ્રશસ્ત કોઈ પણ પ્રકારની અભિલાષાનો સંભવ નથી. અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની પણ અભિલાષા હવે એ પ્રભુને ન હોય. એ તીર્થંકરોના આત્માઓએ તીર્થંકરના ભવની અપેક્ષાએ આગલા ત્રીજા ભવમાં અખિલ વિશ્વના જીવોનું કલ્યાણ કરવાની જે ઉત્કૃષ્ટ ભાવદયાનું–પ્રશસ્ત અભિલાષાનું સેવન કરેલ, જેના પ્રતાપે તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બંધ કરેલો, એ નિકાચિતપણે બંધાયેલ તીર્થંકરનામકર્મ તીર્થંકરનાં ભવમાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સાથે જ વિપાકથી ઉદયમાં આવે અને ઉદયમાં આવેલા એ તીર્થંકરનામકર્મના પ્રભાવે પરમાત્મા નિરંતર પહેલા તેમજ છેલ્લા પ્રહરમાં યોજનગામિની ધર્મદેશના આપે. જે ધર્મદેશનાનું શ્રવણ કરી, અનેક ભવ્યાત્માઓ આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં જોડાય. જે પ્રમાણે એક ઘડીયાળને ચાવી આપ્યા બાદ અઠવાડીયા સુધી ઘડીયાલ નિયમિત રીતે ચાલ્યા કરે છે તે પ્રમાણે તીર્થંકર ભગવંતના આત્માઓને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા અગાઉ જેટલા પ્રમાણમાં કર્મબંધની ચાવીઓ ચડેલી હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે ભગવંતની તે તે કર્મના ઉદયથી પ્રવૃત્તિઓ થયા કરે છે, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિમાં એ પરમાત્માને અભિલાષાનો અંશ પણ હોવાનો સંભવ નથી. આહાર તેમજ વિહાર માટે પણ તે પ્રમાણે જ સમજવાનું છે. એ ભગવંતના શરીરની દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવની અપેક્ષાએ જે પ્રમાણે ક્ષેત્રસ્પર્શના નિયત થયેલ હોય તે પ્રમાણે વિહારાદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં ક્ષુધા વેદનીયનો ઉદય હોય તે પ્રમાણમાં આહારાદિની વ્યવસ્થા હોય, પણ એ આહાર કે વિહારમાં અભિલાષાનું સ્થાન યત્કિંચિત્ પણ ન હોય. મોક્ષની ઇચ્છા પણ એ ભગવંતને ન હોય. એ વીતરાગ પ્રભુ હવે **भवे मोक्षे च निःस्पृहः** સંસાર કે મોક્ષની સ્પૃહાથી રહિત છે. અઘાતીકર્મનો ક્ષય થયા બાદ અવશ્ય મોક્ષે જવાના છે, પણ મોક્ષની ઇચ્છા તેઓને નથી હોતી. અર્થાત્ ટીકાકાર ભગવંતે જે જિનેશ્વરને નમસ્કાર કર્યો છે તે જિનેશ્વર પરમાત્મા '**અનીહ**' છે.

૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫ મા વિશેષણોની સંક્ષિપ્ત વિચારણા.

દશમા વિશેષણમાં ભગવાનને **इद्ध** એ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. **इद्ध** એટલે દેદીપ્યમાન, આપણા પ્રભુ અન્તરંગ અનંતજ્ઞાનલક્ષ્મી તેમજ અભ્યંતર તપના તેજવડે દેદીપ્યમાન છે. એ પ્રભુનું શરીર પણ સાક્ષાત્ તેજના પુંજ સમાન હોય છે. અનુત્તર વિમાનના દેવોની સમગ્ર કાંતિ પણ પ્રભુના એક અંગૂઠાના તેજ પાસે તદ્દન ઝાંખી દેખાય છે. આત્માના અનંત

ગુણોનો જેમને આવિર્ભાવ થયો હોય છે તેમનાં તેજ નિરાળા છે. બાહ્ય તેજની આત્માના તેજની પાસે કશી કિંમત નથી. જિનેશ્વરદેવને તો આત્માની અનંત વિભૂતિઓ પ્રગટ થયેલી છે. તે સાથે સર્વોત્કૃષ્ટ પુન્ય પ્રકૃતિ–તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાકોદય શરૂ થયેલો છે. બીજી પુન્ય પ્રકૃતિઓનો પણ પ્રાયઃ પ્રકૃષ્ટપણે ઉદય પ્રવર્તે છે. એટલે બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર બન્ને પ્રકારે એ પરમાત્માનું તેજ અનુપમ અજોડ હોય છે. અગિયારમા વિશેષણમાં ભગવંતને ‘सिद्ध’ કહ્યા છે. અહિં અષ્ટ કર્મનો ક્ષય થયા બાદ જે સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે લેવાની નથી, પરંતુ વ્યાકરણમાં ‘षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च’એ પ્રમાણે ધાતુ–ક્રિયાપદ છે. એ ધાતુ ઉપરથી ‘સિદ્ધ’ પદ બનેલું છે અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવાનો છે. સિદ્ધ એટલે શાસ્ત્રની રચના કરનાર અથવા મંગલસ્વરૂપ. એમ બન્ને પ્રકારના અર્થો અહિં ઘટી શકે છે. અરિહંત પ્રભુ અર્થરૂપે દ્વાદશાંગીરૂપી આગમ શાસ્ત્રના પ્રણેતા છે, જે વાત બે દિવસ અગાઉ ભગવતીજીના પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં કહેવાયેલી છે અને અરિહંત ભગવંત મંગલસ્વરૂપ છે. એમાં તો કશું કહેવાપણું જ નથી. પાંચ પરમેષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ મંગલ કોઇ પણ હોય તો તે અરિહંત ભગવાન જ છે. આ પ્રમાણે સર્વોત્કૃષ્ટ મંગલસ્વરૂપ તેમજ દ્વાદશાંગી રૂપી આગમશાસ્ત્રોની અર્થરૂપે રચના કરનાર એવા જિનેશ્વર દેવને નમસ્કાર થાઓ, એમ ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજનું કથન છે. બારમા વિશેષણમાં ‘शिवम्’ એટલે ઉપદ્રવને દૂર કરનાર એ વિશેષણ અપાયું છે. આપણે સહુ કોઈ જાણીએ છીએ કે–જિનેશ્વર દેવો જ્યાં જ્યાં વિચરતા હોય ત્યાં ચારેય બાજુ સવાસો યોજન સુધીમા મારી, મરકી, ઇતિ, ઉપદ્રવોનો સર્વથા અભાવ હોય છે. પુન્યવાન્ આત્મા પોતે તો સુખ શાંતિનો ભોગવટો કરે, પણ જ્યાં જ્યાં પધારે ત્યાં ત્યાં તેમના પુન્યપ્રભાવે સર્વ જીવોને પણ સુખ–શાતિનો અનુભવ થાય. અર્થાત્ જિનેશ્વરદેવ બાહ્ય ઉપદ્રવોનુ નિવારણ કરનાર છે એ માટે ‘शिवम्’ એ બારમું વિશેષણ અપાયું છે. તેરમા વિશેષણમાં ભગવંતને ‘शिवकरम्’ કહ્યા છે. એટલે ‘જગતનું કલ્યાણ કરનારા જણાવ્યા છે.’ મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનવડે અંધ બનેલા સંસારી આત્માઓને શ્રુતજ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ચક્ષુ સમર્પણ કરવાદ્વારા અખંડ અને અનંત શાંતિના માર્ગનું દર્શન કરાવનાર આપણા અરિહંત ભગવાન સિવાય બીજું કોઇ નથી. ચૌદમા વિશેષણમાં करणव्यपेतम् એટલે કે ‘ઇન્દ્રિયોથી રહિત’ એવું ભગવંતનું વિશેષણ અપાયું છે. તેનો ભાવ એ છે કે–કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયો ભગવંતને હોય છે, પરંતુ તે તે પદાર્થોને જાણવા–જોવામાં ઇન્દ્રિયોની મદદ લેવાની એ ભગવંતને અપેક્ષા નથી. કેવલ જ્ઞાન એ ક્ષાયિક ભાવનુ જ્ઞાન છે જ્યારે ઇન્દ્રિયોની સહાયદ્વારા આત્માને ઉત્પન્ન થતું મતિ અથવા શ્રુત એ ક્ષયોપશમભાવનું જ્ઞાન છે. ક્ષાયિક એવા કેવલજ્ઞાનવડે આત્માને અખિલ વિશ્વના સર્વ ભાવોનું ત્રૈકાલિકપણે પ્રત્યક્ષ દર્શન અને જાણપણું થતું હોય ત્યાં ક્ષયોપશમભાવે વર્તતી ભાવેન્દ્રિયોની શી અપેક્ષા હોય? આપણે કેવલી ભગવંત સામે ઊભા હોઈએ તે અવસરે કેવલી ભગવાન આપણને ચક્ષુ હોવા છતાં હવે ચક્ષુદ્વારા નથી જોતાં પણ આત્મ-પ્રત્યક્ષ કેવલજ્ઞાનવડે જ આપણને તેમજ વિશ્વના સર્વ ભાવોને જાણે છે, દેખે છે. મનુષ્ય સ્વયં નિર્બલ હોય તો તેને ચાલવામાં લાકડી વગેરે આલંબનની અપેક્ષા હોય પણ પોતે બલવાન હોય તો જેમ લાકડી વગેરે અવલંબનની ચાલવા પ્રસંગે અપેક્ષા નથી

હોતી. તે પ્રમાણે ઘાતિકર્મના ઔદયિક ભાવથી આત્મા જ્યાં સુધી નિર્બળ હોય ત્યાં સુધી તે તે પદાર્થોના જાણપણામાં આત્માને પૌદ્‌ગલિક ઇન્દ્રિયોની સહાય અવશ્ય લેવી પડે છે, પણ આત્મામાં ધર્મની આરાધનાના પ્રભાવે જેમ જેમ અંતરંગ નિર્બલતા ઘટતી જાય છે, મોહના આવરણો ઓછાં થતાં જાય છે અને ગુણોનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ ઇન્દ્રિયોની મદદ સંબંધી આત્માને અપેક્ષા નથી હોતી. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન-એ બન્ને આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ જ્ઞાન છે. તે પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન તો સંપૂર્ણ આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાથી ઇન્દ્રિયો વિદ્યમાન છતાં અખિલ વિશ્વના ભાવોને જાણવામાં જોવામાં વીતરાગ પરમાત્માઓને ઇન્દ્રિયોની સહાય લેવાની જરૂર નથી. અને એ કારણે જ ચૌદમા વિશેષણમાં ભગવંતને '**करणव्यपेतम्**' એ વિશેષણથી સંબોધવામાં આવ્યા છે, '**जितरिपुम्**' એ જિનેશ્વરભગવંતનું પંદરમું વિશેષણ છે. કામ, ક્રોધાદિ અંતરંગ શત્રુઓ ઉપર જે મહાન્ આત્માએ વિજય મેળવ્યો છે તે ભગવાન્ જિતરિપુ કહેવાય છે. અંતરંગ શત્રુઓ આત્માને કેટલું નુકશાન પહોંચાડે છે? અનંત સંપત્તિ છતાં એ અંતરંગ શત્રુઓએ આત્માની સંપત્તિ લૂંટીને એને કેવી કંગાલ સ્થિતિમાં મૂકી દીધેલ છે? અને તે જ કારણે એ અંતરંગ શત્રુને જીતવાની કેટલી જરૂર છે એ વિષય ઉપર ત્રણ દિવસનાં વ્યાખ્યાન દરમ્યાન પ્રસંગે પ્રસંગે કહેવાયું છે. અને હજુ ભવિષ્યમાં પણ તે તે પ્રસંગે કહેવાશે. હમણાં તો પંદર વિશેષણોથી વિશિષ્ટ એવા શ્રી જિનેશ્વરદેવના વર્ણનનો અધિકાર ચાલે છે. આ પ્રમાણે પંદર વિશેષણનું ઓછું વધુ વિવેચન થયું છે. ભાવાર્થ એ છે કે-

ઉપસંહાર

"જેઓ (૧) સર્વજ્ઞ છે, (૨) જેઓ ઈશ્વર છે, (૩) જેઓ અનંત છે (૪) જેઓ અસંગ છે, (૫) જેઓ સર્વમાં અગ્રપદે અર્થાત્ પ્રધાનપદે બિરાજે છે, (૬) જેઓ સર્વ જીવોનું હિત કરનાર છે, (૭) જેઓ કામાદિની વાસનાથી રહિત છે, (૮) જેઓના કોઈ સ્વામી નથી પણ અખિલ વિશ્વના પોતે સ્વામી-પ્રભુ છે, (૯) જેઓને કોઈ પણ અભિલાષા-સ્પૃહા કિંવા સંકલ્પવિકલ્પ નથી, (૧૦) જેઓ બાહ્ય તેમજ અંતરંગ તેજવડે દેદીપ્યમાન છે, (૧૧) જેઓ પરમમંગલસ્વરૂપ છે તેમજ આગમ શાસ્ત્ર-દ્વાદશાંગીના અર્થરૂપે પ્રણેતા છે, (૧૨) જેઓ ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર છે, (૧૩), જેઓ સર્વાત્માઓનું કલ્યાણ કરનારા છે, (૧૪) સર્વજ્ઞ હોવાથી જેઓને કોઈ પણ પદાર્થના જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયો સંબંધી સહાયની અપેક્ષા નથી અર્થાત્ જેઓનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ છે અને (૧૫) રાગદ્વેષાદિ અંતરંગ શત્રુગણ ઉપર જે પરમતારક ભગવંતે સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કરેલ છે, એવા શ્રી જિનેશ્વરદેવને ત્રિકરણયોગે ઉત્કૃષ્ટભાવે હું પ્રણામ-નમસ્કાર કરું છું. એમ પૂજ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિજી મહારાજાએ ટીકાના પ્રારંભમાં ત્રણેય કાળના સર્વ જિનેશ્વરોને પ્રણામ-નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલાચરણ કર્યું. હવે ટીકાકાર મહર્ષિ આસન્નોપકારી વર્તમાન શાસનના અધિપતિ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ, પંચમ ગણધર સુધર્માસ્વામી, સર્વાનુયોગને ધારણ કરનારા સ્થવિર મહર્ષિઓ અને સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીને કેવી રીતે નમસ્કાર કરશે? તેમજ સર્વ જિનેશ્વરોને નમસ્કાર કરવા છતાં આ નમસ્કાર કરવાનું શું પ્રયોજન? વગેરે વિષયોનું વર્ણન કેમ કરવામાં આવશે? ઈત્યાદિ અધિકાર અગ્રે વર્ત્તમાન.

॥ श्रीलोढणपार्श्वनाथाय नमोनमः ॥

પ્રવચન ચોથું

नमः श्रीवर्द्धमानाय, श्रीमते च सुधर्मणे । सर्वानुयोगवृद्धेभ्यो, वाण्यै सर्वविदस्तथा ॥ २ ॥

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીજી સૂત્ર કે, જેના અર્થસ્વરૂપે ઉપદેશક શ્રમણભગવાન્ મહાવીરદેવ છે, સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજી છે અને પૂજ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ભવ્યજીવોને સુખેથી અવબોધ થઇ શકે તે માટે જેની સુંદર ટીકા રચેલ છે, તે ભગવતી સૂત્રની ટીકાના પ્રારંભમાં ટીકાકાર મહર્ષિએ શ્રી જિનેશ્વર દેવને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલશ્લોકની જે રચના કરેલ છે તે મંગલશ્લોકનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ શ્લોકમાં જણાવેલા જિનેશ્વરદેવના સર્વજ્ઞ વગેરે પંદર વિશેષણોનું ઓછુંવધુ સ્વરૂપ ગઇ કાલે પૂર્ણ કરવામાં આવેલ છે. આજે એ ટીકાકાર ભગવંતે ટીકાના બીજા શ્લોકમાં વર્ત્તમાન શાસનના અધિપતિ પ્રભુ મહાવીરદેવ વગેરેને જે નમસ્કાર કરેલ છે તેનું વિવેચન કરવાનું છે.

શાસનપતિ શ્રમણભગવાન્ મહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર અને તેનું પ્રયોજન

પ્રથમ શ્લોકમાં જિનેશ્વર ભગવંતને જે નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે તેમાં કોઇ જિનેશ્વરનું વ્યક્ત નામ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી અર્થાત્ સર્વ-પંદર કર્મભૂમિ ક્ષેત્રોના ત્રણેય કાલના જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરેલ છે. સર્વ જિનેશ્વરના નમસ્કારમાં શ્રમણભગવાન્ વર્ધમાન પ્રભુને પણ નમસ્કાર આવી જાય છે તો પછી એ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને જુદો નમસ્કાર કરવાનું શું પ્રયોજન? આવો પ્રશ્ન સહજ થવાનો સંભવ છે. તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં એ પ્રમાણે સમજવું જોઇએ કે-પ્રથમ શ્લોકમા સર્વ જિનેશ્વરોને યદ્યપિ નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે છતાં આજે જેમના શાસનની પ્રાપ્તિના પ્રભાવે આપણને આત્મકલ્યાણની સાધનાનો અનુપમ યોગ મળ્યો છે તે શ્રમણભગવાન્ મહાવીર અન્ય જિનેશ્વરદેવોની અપેક્ષાએ આપણા વધુ ઉપકારી છે. આજે આ ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થંકર પ્રભુનો વિરહકાળ છે, કેવલીભગવાન્ તથા મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ આજે નથી, જંબૂસ્વામી મોક્ષે ગયા તે અવસરે દશ વસ્તુનો વિચ્છેદ થયો છે. કાળદોષના પ્રભાવે આજે આ ભરતક્ષેત્રમાંથી સીધે સીધી અનન્તરપણે મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી. અવસર્પિણીકાળ અને તેનો પાંચમો આરો; એટલે દિવસે દિવસે નિર્મળ બુદ્ધિબલનો-આત્મકલ્યાણની પવિત્ર ભાવનાનો, આયુષ્ય વગેરે ભાવોનો ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થતો જોવાય છે અને તેમાં પણ છેલ્લા ૨૦-૨૫ વર્ષમાં તે બાબતનું એકદમ પરિવર્ત્તન થયું છે. આજથી પચીશ વર્ષ અગાઉ આપણા સમાજમાં

કે દેશમાં જે ધર્મભાવના દશ્યમાન થતી હતી, આજે અંતરના રંગથી રંગાયેલી એ ધર્મભાવના જોવા નથી મળતી, નાના-મોટાની મર્યાદા, વિનય-વિવેકાદિ ધર્મની પ્રાથમિક ભૂમિકાઓનું જે સુંદર દર્શન થયું હતું તેમાં આજે ખૂબ જ ક્ષતિ આવેલી છે. શ્રદ્ધા સંયમ અને સદાચારનો આપણા ભારતવર્ષમાં ત્રિવેણી સંગમ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતો, જેના પ્રતાપે શાંતિ અને સુખની અનુકૂલતા પ્રાયઃ જોવાતી તેના સ્થાને આજે અશ્રદ્ધા, અસંયમ અને દુરાચારનું જોર વધુ ફેલાતાં સમગ્ર દેશમાં દુઃખનું વાતાવરણ વ્યાપક બની ગયું છે. છપ્પનીયા જેવા દુષ્કાળમાં પણ જે મોંઘવારી કે વિટંબનાઓ ન હતી. તેથી પણ વધુ આજે મોંઘવારી અને હદ ઉપરાંતની વિટંબનાઓમાં દેશની સમગ્ર પ્રજા ઘેરાયેલી છે. આવા વિષમકાળમાં પણ આપણા કોઇ પ્રબલ પુન્યયોગે યત્કિંચિત્ આત્મકલ્યાણની સાધના થાય છે, એ પ્રભાવ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર દેવના શાસનનો છે. મનુષ્યનો જન્મ મળ્યો, આર્ય ક્ષેત્ર મળ્યું, ઉત્તમ કુલની પ્રાપ્તિ થઇ, પાંચેય ઇન્દ્રિયોની અનુકૂલતા સાંપડી, એ બધુંય મળવા છતાં જો જૈન શાસન ન મળે તો આપણી કઇ દશા ? આજે અમારા બંધુઓને ચોવીશે કલાક અર્થ તેમજ કામના વિચારો આવે છે. આવતી કાલે કરવાના કાર્યોની યાદી ડાયરી બુકમાં આજે લખાઇ જાય છે. મોટા માણુસ તરીકે ગણના જેની થયેલી હોય તેમને તો આઠ આઠ દિવસ અગાઉથી તે તે પ્રવૃત્તિઓનો કાર્યક્રમ ઘડાઇ ગયેલો હોય છે. આ યાદીમાં કે કાર્યક્રમમાં અર્થ અને કામની પ્રવૃત્તિ સિવાય કાંઇ હોય છે ખરું ? સવારે ઉઠો અને રાત્રે નિદ્રાને આધીન બનો ત્યાં સુધી મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો ઝોક અર્થ અને કામની પાછળ જ લગભગ હોય. દેવદર્શન કે પૂજા વગેરે ધર્મની પ્રવૃત્તિ પાછળ પણ લક્ષ્ય તો પ્રાયઃ અર્થ કામનું જ ઉભું હોય ! જૈન શાસન મળ્યું તેની સફલતા શું આ રીતે થઇ શકે ? મહાનુભાવો ! જરા એકાંતમાં બેસીને આત્મા સાથે વિચાર કરશો કે-ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક જૈન શાસન મળ્યું, પરંતુ તેનો સદુપયોગ કેટલો થાય છે ? જૈન કુલમાં જન્મ્યા અને જૈન તરીકે ગણાયા અથવા દેવદર્શન, પૂજા વગેરે જૈન ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં જોડાયા, એટલા માત્રથી જ મળેલા જૈન શાસનની સફલતા નથી. આત્મપ્રદેશોમાં ભાવથી એ પવિત્ર શાસનનું પરિણમન થાય, અનંતકાળની વિભાવ દશા ઘટે અને સ્વભાવ દશા પ્રગટે તો જ જૈન શાસન મળ્યું તે સફળ છે.

સ્વભાવ પરિણામ આત્મા માટે અમૃત છે અને વિભાવ પરિણામ આત્મા માટે વિષ છે.

અનેક પ્રકારના ભયંકર રોગોથી ઘેરાયેલા કોઇ દર્દીને ધન્વંતરી જેવા સારામાં સારા વૈદ્યનો અથવા નિષ્ણાત સર્જન ડૉકટરનો યોગ મળ્યો. એ વૈદ્ય અથવા ડૉકટરે દર્દીના દર્દની ચિકિત્સા કરી અને સુંદરમાં સુંદર ઔષધ આપ્યું, દર્દીએ ઔષધનો ઉપયોગ પણ કર્યો પરંતુ ઔષધ શરીરની ધાતુઓમાં પરિણમે તે અગાઉ ઓકી નાખ્યું. અથવા ઔષધ ગળાથી નીચે જ ન ઉતર્યું તો ગમે તેવો સારો વૈદ્ય અને દવા સારી છતાં શું લાભ થાય ? દવા કોઠામાં જાય, શરીરમાં તેનું પરિણમન થાય તો જ ધીમે ધીમે પણ રોગનો ઘટાડો અવશ્ય થાય. તેજ પ્રમાણે પુન્યયોગે જૈન શાસન તો મળી ગયું. દેવો અને ઇન્દ્રો પણ પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિ લગભગમાં જે કુલમાં જન્મ મેળવવાની અભિલાષા રાખે છે તેવા જૈનકુલમાં જન્મ થઇ ગયો,

પૂજા, સામાયિક વગેરે વ્યવહાર ધર્મમા પણ જોડાયો, પરંતુ ભાવથી જૈન શાસનનું અન્તર્ગત પરિણમન થાય નહિં, અર્થાત્ રાગદ્વેષ ઘટે નહિં ત્યાંસુધી સમ્યગ્દર્શન વગેરે સ્વભાવ-દશા પ્રગટે નહિં અને જ્યાં સુધી એ સ્વભાવ દશા પ્રગટે નહિં ત્યા સુધી આત્માને શુદ્ધ આનંદનો અનુભવ ન થાય. વર્તમાનમાં આપણે બધાય ધર્મસાધન કરવા છતાં લગભગ વિભાવ-દશામાં જ ઘેરાયેલા છીએ. વિભાવ દશાની પ્રબલતાના કારણે ભાવથી આપણે મૃતપ્રાયઃ જેવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ. સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ આત્માની સ્વભાવદશા છે, એ જ આત્માના ભાવ પ્રાણ છે, ક્ષમા એ સ્વભાવ દશા છે, સંતોષ અને સરલતા એ સ્વભાવ દશા છે. નમ્રતા અને નિરીહતા એ પણ સ્વભાવ દશા છે. જ્યારે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ એ બધી વિભાવ દશા છે, કામ અને ક્રોધ એ વિભાવ પરિણામ છે, માન-માયા-લોભ અને વિવિધ લાલસાઓ એ બધાય વિભાવ પરિણામો છે. સ્વભાવ પરિણામ એ આત્મા માટે અમૃત છે. અને વિભાવ પરિણામ એ આત્મા માટે ભયંકર વિષનું કામ કરનાર છે. સ્વભાવ અને વિભાવની આટલી ટૂંકી વ્યાખ્યા જાણ્યા બાદ આપણા આત્મા સાથે આપણે વિચારીએ કે સ્વભાવ પરિણામનું જોર છે કે વિભાવ પરિણામનું ? હંમેશા જ્યાં વિષ-ભક્ષણ થતું હોય તેનું પરિણામ શું આવે ? તેનો જરા વિચાર કરશો. આજે તો સ્વભાવ કોને કહેવાય અને વિભાવ એટલે શું ? તેનો ખ્યાલ પણ અમારા બંધુઓમાં કોઈકને જ હોય છે. રોગનો રોગ તરીકે ખ્યાલ જ જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી રોગનું નિવારણ કરવાની કલ્પના પણ ક્યાથી ઊભી થાય ? વિષને વિષ તરીકે ઓળખવામાં જ જ્યાંસુધી ન આવે ત્યાં સુધી એ વિષના સેવનથી દૂર રહેવાનું કેમ બને ? શરીરને અનર્થ શાથી થાય ? તેનો તમોને આજે બરાબર ખ્યાલ છે. તમારા વ્યાપારમા નુકશાન શાથી થાય ? તેમાં ક્યા ક્યા કારણો છે ? તેનો તમોને બરાબર ખ્યાલ છે. તમારી બાહ્ય મીલ્કતમા જરા પણ ઘટાડો ન થાય બલ્કે દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાય તે માટે તમારી સંપૂર્ણ તકેદારી છે, પરંતુ આત્માની અનંત શક્તિ અને સંપત્તિઓને લૂંટનાર કોણ છે ? એનો વિચાર સરખોય નથી આવતો. વિષપ્રયોગથી કોઈ બેભાન બની જાય તેમ આપણે પણ વિભાવ પરિણામરૂપ વિષ-પ્રયોગથી બેભાન જેવી સ્થિતિમાં પડેલા છીએ.

મિથ્યાત્વરૂપી ઝેરનું નિવારણ કરવામાં ભગવાન મહાવીર ગારૂડિક મંત્રવાદી સમા છે.

દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ ભલે ગમે તેટલું ડહાપણ હોય, પારકી પંચાત કરવામાં ગમે તેટલી કુશલતા વર્ત્તતી હોય, વ્યાપારી બજારમાં ભલે ગમે તેટલી કુનેહ દાખવતા હો, પરંતુ આત્માના વિકાસ માટે-આત્માના કલ્યાણ માટે આત્માની અનંતી જ્ઞાનાદિ શક્તિઓને પ્રગટ કરવા માટે વિચાર ન આવે, આત્માની-આત્માના સ્વરૂપની ઓળખાણ પણ ન થાય ત્યાં સુધી સહુ કોઈ ભયંકર બેભાન દશા ભોગવનારા છે. બાહ્ય વિષપ્રયોગવડે કે સર્પાદિ ઝેરી જંતુના દંશવડે કોઈ મનુષ્ય મૂર્છિત કિંવા બેભાન જેવી સ્થિતિએ પહોંચી જાય, હજુ સર્વથા મૃત્યુ ન થયું હોય. પ્રાણ તાળવામા બેઠા હોય, ભાગ્યયોગે તે સમયે કોઈ વિષ ઉતારનાર ગારૂડિક મંત્રવાદી મળી જાય અને એ ગારૂડિક મંત્રવાદી પોતાની શક્તિદ્વારા પેલી

બેભાન-મૂર્ચ્છિત વ્યક્તિના શરીરમાં વ્યાપેલા ઝેરને ઉતારી નાંખે, તેમજ મૃતપ્રાયઃ જેવી સ્થિતિમાંથી સજીવન કરે તે અવસરે, તે વ્યક્તિને તેમજ આજુબાજુના વર્ગને કેટલો આનંદ થાય ? એ પ્રમાણે શ્રમણભગવાન મહાવીર આપણા ભાવવિષનું નિવારણ કરવા માટે ગારુડિક મંત્રવાદી સમાન છે. વિભાવ દશા તેમજ વાસનાના પ્રબલ જોરે આપણી મૂર્ચ્છિત જેવી અવસ્થા છે. બાહ્ય વિષવડે બેભાન બનેલી વ્યક્તિને જેમ તાળવે પ્રાણ બેઠેલા હોય છે તે પ્રમાણે ભાવથી આપણે બેભાન જેવા છતાં અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલી ચેતના સહુ કોઈની ખુલ્લી છે, અર્થાત્ આત્મા સર્વથા અજીવ બની ગયો નથી અને ત્રણ કાલમાં એ વાત બનતી પણ નથી. જીવ તે સદાને માટે જીવ જ રહે છે. કર્મના આવરણની અલ્પાધિકતા અંગે તેની ચેતનામાં ઓછાવધુપણું થયા કરે છે પરંતુ ચૈતન્યગુણનો સર્વથા નાશ થતો નથી, નિગોદ જેવા સ્થાનમાં પણ જ્ઞાનનો-ચેતનાનો અનંતમો અંશ ખુલ્લો છે, તો આપણે સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય અને તેમાં પણ મનુષ્યપણું પામ્યા છીએ એટલે અંતર્ગત ચેતનાનો અંશ બેઠો છે, એ ચેતના સાથે મિથ્યાત્વરૂપી વિષનું મિશ્રણ થયેલ હોવાથી આપણે મૂર્ચ્છિત જેવી દશામાં આવી ગયા છીએ. કરવા લાયક ન કરીએ, ન કરવા લાયક કરીએ, વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ પોતાનું હોય એને પરાયું માનીએ અને પરાયું હોય તેને પોતાનું માનીએ એ બેભાન દશા ન ગણાય તો શું ગણાય ? બેભાન માણસ ગમે તે બકે, ગમે તે કરે, તેનો તેને ખ્યાલ નથી. એમ આપણા આત્માનું કેવળ અહિત થાય તેવું ગમે તે બોલીએ, ગમે તેમ પ્રવૃત્તિ કરીએ તેનું આપણને ભાન જ નથી. આવી બેભાન અવસ્થામાંથી આપણને નવજીવન અર્પણ કરનાર ગારુડિક મંત્રવાદી તથા મંત્રસમા શ્રમણભગવાન મહાવીર અને તેમનું શાસન જ છે. આજે જે કાંઈ જીવ-અજીવના સ્વરૂપને સમજ્યા છીએ, પુન્ય પાપ તેમજ આશ્રવ સંવરની વ્યાખ્યાનો ખ્યાલ આવ્યો છે, નિર્જરા બંધનું સ્વરૂપ સમજાયું છે, પાપ, આશ્રવ અને બંધ એ ત્યાગ કરવા લાયક છે, સંવર, નિર્જરા અને અપેક્ષાએ પુન્ય પણ ઉપાદેય છે એ વાતે હૃદયમા અમુક અંશે સ્થાન લીધું છે, એ બધોય પ્રભાવ શાસનપતિ શ્રી વર્ધમાનસ્વામી ભગવંતનો છે અને એ કારણે જ ટીકાકાર ભગવાન શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ પ્રથમ શ્લોકમા સર્વ જિનેશ્વરોને નમસ્કાર કરેલો હોવા છતાં આ બીજા શ્લોકમાં શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને નજીકના ઉપકારી તરીકે સ્વતંત્ર નમસ્કાર કર્યો છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુના ત્રણ નામો

કલ્પસૂત્ર વગેરે આગમ ગ્રન્થોમાં શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના ત્રણ નામો આપ્યાં છે: (૧) શ્રી વર્ધમાન, (૨) શ્રમણ અને (૩) મહાવીર, માતપિતાએ પ્રભુ જયારથી ગર્ભમાં પધાર્યા ત્યારથી ધન-ધાન્ય, ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ, સત્કાર-સન્માનની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી અગાઉ નક્કી કરી રાખેલા વિચાર મુજબ જ્ઞાતિ, મિત્ર વગેરે સર્વની સમક્ષ '**શ્રી વર્ધમાનકુમાર**' એ નામની સ્થાપના કરેલી છે, જન્મ જન્મની આરાધનાના પ્રભાવે તપશ્ચર્યા સંબંધી પ્રબલ શક્તિ અંગે ભગવંતનું 'શ્રમણ' એ બીજું નામ છે. અને આમલકી ક્રીડા વગેરે પ્રસંગમાં વર્તતું ભગવંતનું જે અદ્‌ભૂત પરાક્રમ તે અંગે દેવોએ એ પરમાત્માનું "શ્રી મહાવીર" એવું ત્રીજું નામ સ્થાપન કરેલ છે. શ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજા અહિં એ શાસનપતિને જે નમસ્કાર કરે છે તે

માતપિતાએ સ્થાપન કરેલ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીનું નામોચ્ચારણ કરવાદ્વારા નમસ્કાર કરે છે. પ્રથમ શ્લોકમાં સર્વ જિનેશ્વરોને નમસ્કાર કર્યો, બાદ બીજા શ્લોકના પ્રથમ પાદવડે શાસનપતિ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કર્યો એ બન્ને નમસ્કાર માત્રથી હજુ શ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજને સંતોષ થતો નથી. ઉપકારી મહર્ષિઓનો ઉપકાર રોમ રોમ વસેલો છે, અને તેથી ત્રીજા નમસ્કારમા પંચમગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીને યાદ કરે છે. સર્વ પુન્યપ્રકૃતિઓમાં તીર્થંકરનામકર્મ જેમ એ સર્વોચ્ચ પુન્યપ્રકૃતિ છે, તે પ્રમાણે ગણધરપદની પ્રાપ્તિમા કારણભૂત ગણધરનામકર્મ એ તેનાથી ઉતરતી બીજા નંબરની પુન્યપ્રકૃતિ છે.

ગણધર પદની પ્રાપ્તિનું કારણ

સભામાથી પ્રશ્ન:--આઠ કર્મ પૈકી નામ કર્મના પેટાભેદમાં 'તીર્થંકરનામકર્મ'ની ગણતરી આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિમા ગણાવેલ છે, પરંતુ ગણધરનામકર્મની ગણતરી કયાંઇ જોવામાં આવતી નથી. જ્યારે આપ તો "ગણધરનામકર્મના ઉદયથી ગણધર થાય" એવું જણાવો છો તે કઇ અપેક્ષાએ સમજવુ ?

ઉત્તર--મહાનુભાવ! જગતમાં સંસારી જીવોની સંખ્યા અનંત છે, એ અનંત સંસારી જીવોમાં મનુષ્ય સંખ્યા ગણતરીની છે અર્થાત્ સંખ્યાની છે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં મનુષ્યપણું સમાન છતાં કાંઇ ને કાંઇ તફાવત અવશ્ય હોય છે. આ તફાવત પડવાનું મુખ્ય કારણ કર્મસત્તા સિવાય બીજું કોઇ નથી. એકજ માતપિતાના પાંચ સતાનો હોય. તે પ્રત્યેકમાં કાંઇ ને કાંઇ તફાવત દેખાય છે. કોઇના વર્ણમા તો કોઇની બુદ્ધિમાં, કોઇના આરોગ્યમાં તો કોઇના બળમાં, આ પ્રમાણે સગા ભાઇઓમા વિષમતા જોવાય છે તેનું મૂળ કારણ કર્મસત્તા છે. આત્મા પોતે તો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે મનુષ્ય નથી, દેવ નથી, નારકી નથી તેમજ તિર્યંચ પણ નથી. આત્મા પોતે રંક પણ નથી અને રાજા પણ નથી. શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ એ આત્મા અનંત ચૈતન્ય ગુણનો ભોક્તા છે. મનુષ્ય, નારક કે તિર્યંચ, રાજા કે રંક એ બધાય પર્યાયો કર્મના ઔદયિક ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. આત્મા પોતાની સ્વભાવ દશામાથી ખસીને જ્યારે વિભાવદશામાં પ્રવર્તે છે અને વિભાવ દશામાં જેવી જેવી માનસિક, વાચિક કે કાયિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેવાં તેવાં તે આત્મા શુભ-અશુભ કર્મ બાંધે છે. એ પ્રમાણે જીવોની પ્રવૃત્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની એટલે કર્મના બંધનમાં પણ ભિન્નતા થાય છે. જે વ્યક્તિનો જેવો ગુન્હો તેવી જ તેને શિક્ષા, એમ અહિં કર્મબંધ કરતી વખતે જેવો યોગ અને જેવો કષાય તથા લેશ્યા તે પ્રમાણે કર્મમાં સ્વભાવ, સ્થિતિ અને રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. આટલું આપણે સમજ્યા બાદ દરેક વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ તેમજ પરિણામ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી કર્મ પણ ભિન્ન ભિન્ન બંધાય એમાં જરાય આશ્ચર્ય નહિં લાગે. આજે એક મનુષ્ય રાજા થયો તે શાથી? માનવું જ જોશે કે તેને લાયક ભુતકાળમાં-ગત જન્મમા અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ કરીને તેવું કર્મ ઉપાર્જન કરેલ હશે. એક વ્યક્તિ પ્રધાન થાય; એક વાઇસરોય થાય, જ્યારે એક વ્યક્તિ તદ્દન નિર્ધન અને ભિખારી જેવી અવસ્થા પામે એમાં કારણ પોતપોતાનાં તેવાં તેવાં કર્મ સિવાય બીજું કાંઇ નથી. આમ દરેક આત્માના ભિન્ન ભિન્ન કર્મોની સંખ્યા તો અગણિત થાય. અને આપણા જેવા જીવોને સમજાવવા માટે

અમુક સંખ્યાની વ્યવસ્થા ન થાય તો અનુકૂલતા ન આવી શકે. આ બધી વસ્તુને ખ્યાલમાં રાખીનેજ શાસ્ત્રમાં કર્મનાં મૂલ ભેદો આઠ અને પેટાભેદો ૧૫૮ અથવા ૧૪૮ ગણાવ્યા છે. પણ એ પેટાભેદોમાં બીજા અનેક અવાન્તર ભેદો સૂત્રાનુસારી બુદ્ધિવડે આપણે સમજવાના છે. અહિં ગણધરપદની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત ગણધરનામકર્મ તે પણ તીર્થંકરનામકર્મના અવાન્તર ભેદમાં સમજવું એ યોગ્ય છે. અખિલ વિશ્વના સર્વ જીવો ઉપર દ્રવ્યદયા તેમજ ભાવદયાના ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ પ્રગટ થાય ત્યારે તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ થાય, અને તે પરિણામમાં થોડી મંદતા હોય તો તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ ન થતાં ગણધરપદને લાયક કર્મનો બંધ થાય. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે શાસનના મહાપુરુષો માટે પણ એ જ વ્યવસ્થા સમજવાની છે.

આ વાત તો વચ્ચે પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે થઇ. મુખ્ય વિષય તો-વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કર્યા બાદ, સુધર્માસ્વામીને નમસ્કાર કરવા અંગેનો છે. તમો રાજસભામાં જાઓ ત્યારે રાજાને પ્રથમ પ્રણામ કરો છો. ત્યારબાદ મંત્રીશ્વર, નાયબ દિવાન વગેરે અધિકારીઓને પ્રણામ કરો છોને? એ શાસન તો લૌકિક શાસન છે. તે શાસનમાં શરીર, બાહ્યસંપત્તિ, બાગ-બંગલા, બગીચા કે જાગીરનું રક્ષણ થાય છે. તે પણ રાજા અને અધિકારીઓ સારા હોય, ન્યાયપરાયણ હોય તો; અન્યથા રક્ષણને બદલે ભક્ષણ થાય છે. જ્યારે આપણું ધર્મશાસન એ તો લોકોત્તર શાસન છે. એ શાસનની નિશ્રામાં જો બરાબર રહેવાય અને શાસનના નાયક અરિહંત ભગવંતની આજ્ઞાઓનો અમલ કરવામાં આવે તો અનંતકાળથી ગુમાવેલી અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની મૂડી આત્માને પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાપ્ત થયા બાદ તેનું રક્ષણ પણ બરાબર થાય, પરંતુ એક જ વાત કે અરિહંતના શાસનની નિશ્રામાં રહેવું જોઇએ.

અરિહંતદેવના શાસનની સાચી નિશ્રા ક્યારે ગણાય?

સભામાંથી પ્રશ્ન-સાહેબ! જૈનકુલમાં જન્મ્યા, જિનમંદિરમાં અરિહંતના દર્શન વગેરે કરતા થયા, પછી અરિહંતના શાસનની નિશ્રા ગણાયને?

ઉત્તર-ભાઇ! એક માણસ રાજસભામાં જાય ત્યારે રાજાને પ્રણામ કરે. પણ બહાર નીકલીને રાજાને ગાળો આપે અથવા રાજાની આજ્ઞાઓથી વિરુધ્ધ વર્તન કરે, પછી તેની કઈ દશા થાય? એટલેથી ન અટકે, પણ રોજ તે રાજાના જે શત્રુ રાજાઓ હોય તેના ટોળા વચ્ચે બેસી શત્રુરાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે તે નિશ્રા કઇ જાતની ગણાય? તમો જૈનકુલમાં જન્મ્યા એ તમારો પુન્યોદય, પુન્યોદય સિવાય જૈનકુલ નથી જ મળતું એ નક્કી માનજો. જિનેશ્વર ભગવંતના દર્શન કરવા ગયા. એ તેથી પણ વધુ પુન્યોદય. પ્રભુના દર્શન કરવાની કે પ્રભુની વાણી શ્રવણ કરવાની ભાવના જાગવી અને દેરાસર-ઉપાશ્રયે આવવું એ પણ પુન્યોદય હોય તો જ બની શકે છે. પરંતુ એટલા માત્રથી અરિહંતની નિશ્રા છે એમ ચોક્કસ કેમ કહેવાય? દેરાસર કે ઉપાશ્રયમાંથી બહાર નીકલ્યા બાદ એ અરિહંતપ્રભુ તેમજ તેમની આજ્ઞાઓ તરફ વફાદારી કેટલી છે? એ જરા આત્માને પૂછી લેશો. અહિં તમો આવ્યા, અરિહંત ભગવંતની આજ્ઞાઓ સાધુમહારાજની પાસેથી શ્રવણ કરી, પણ અહિંથી બહાર નીકલ્યા બાદ એ અરિ-

હંત ભગવંતની આજ્ઞાનું પાલન કરવા તરફ લક્ષ્ય હોય છે કે તમોને લૂંટીને નરકાદિ દુર્ગતિમાં ધકેલી દેનાર મોહમહારાજાની આજ્ઞાનું પાલન થાય છે? અરિહંતની આજ્ઞાના પાલનની વાત તો બાજુમાં રહી પરંતુ આજ્ઞાની યાદીયે નથી હોતી તેમજ આજ્ઞાભંગનો પશ્ચાત્તાપ પણ નથી હોતો, તો એ નિશ્રા કઇ કોટીની? તમારી જબ્બર પેઢી હોય. પાંચ-દશ મુનીમો તમારે ત્યા કામ કરતા હોય, એ મુનીમો તમને પ્યારા કયારે લાગશે? તમોને બરાબર વફાદાર રહે ત્યારે અને એ મુનિમો તમને વફાદાર રહે તો તેના સુખ-દુ:ખના પ્રસંગોમા તમારો સાથ અવશ્ય હોય, એમ અરિહંતપ્રભુનું શાસન પામ્યા બાદ, સુવિહિત સાધુના શ્રીમુખેથી એ અરિહંતપરમાત્માની આજ્ઞાઓ શ્રવણ કરીને યથાશક્તિ આજ્ઞા પાલનમાં પરાયણ રહેવાય. જે આજ્ઞા ન પળાય તે માટે પશ્ચાત્તાપ થાય તો તો અરિહંતના શાસનની બરાબર નિશ્રા ગણાય અને એ પ્રમાણે એ લોકોત્તર શાસનની નિશ્રામાં રહેનાર અનંત જ્ઞાનાદિ સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવા સાથે અક્ષયસુખના ભોક્તા બની જાય.

અરિહંત પ્રભુની સાચી નિશ્રા ઉપર મેઘકુમારનો પ્રસંગ

મેઘકુમારનો પ્રસંગ આપણે જરા વિચારીએ તો અરિહંતની નિશ્રા કોને કહેવાય? તેનો બરાબર ખ્યાલ આવી જશે. રાજવૈભવનો પરિત્યાગ કરીને શ્રી મહાવીર પ્રભુ પાસે એ મેઘકુમારે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. રાત્રે સંથારો કરવાનો સમય થતાં રાજકુમાર છતાં દીક્ષામાં સર્વથી નાના હોવાથી સર્વ સાધુઓને જવા-આવવાના બારણા પાસે સંથારો કર્યો. જે જગ્યાએ સંથારો કર્યો, તે જગ્યા રાજમહેલના ઓરડા જેવી સફાઈવાળી અને સપાટ ન હતી પણ ઊંચીનીચી ખરબચડી હતી. પાથરણામાં એ વેંત જાડી સુકોમળ મશરૂની તળાઇ ન હતી પણ ડાભનો સંથારો હતો. આજે પણ સાધુના સંથારામા શું હોય છે? એક સંથારીયું અને ઉત્તરપટ્ટો, કદાચ વધુમા એકાદ કામળ, જ્યારે તમો પૌષધ લ્યો, તેમાં ઘણાભાગે દિવસનો પૌષધ હોય. રાત્રે એકલા સંથારીયા ઉપર તમોને નિદ્રા ન આવે અને રાત્રે પૌષધ લ્યો તો બ્લેંકેટ વગેરે જરૂર મંગાવી લ્યો છો. મેઘકુમાર કરતાં પણ તમારી કાયા સુંવાળી છે ખરૂંને! અનંત કાળથી પૂંઠે પડેલા આ કાચના કુંપા સરખી કાયાના મોહે જ આત્માનું અહિત કરેલ છે. ચોક્કસ જાણીએ છીએ કે-તેને ગમે તેટલી સાચવીએ, ગમે તેટલી પંપાળીએ અને સારા સારા પૌષ્ટિક પદાર્થોથી પુષ્ટ બનાવીએ પરંતુ છેવટે એ કાયા દગો દીધા સિવાય નથી રહેતી જ્ઞાની ભગવંતોએ એ કારણે જ આ કાયાને દુર્જનની ઉપમા આપેલ છે. દુર્જનને ગમે તેટલો સાચવો પરંતુ દુર્જન એ દુર્જન જ રહે છે. છેવટ અણીના ટાઇમે આપણો થતો નથી તેજ પ્રમાણે કાયાને ગમે તેવા અસક્યાદિ પદાર્થો ખવડાવો, પરંતુ મુદત પૂર્ણ થાય એટલે એ ખોખું અહિં પડી રહે છે. અને તેની મમતા રાખીને અનેક કર્મ બાંધનાર આત્મા પરલોકમાં ચાલ્યો જાય છે. સાચી વસ્તુ આમ છતાં આપણને કાયાનો મોહ નથી ઘટતો અને પૌષધ જેવી ચારિત્રની વાનકી સરખી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં પણ રાત્રે સંથારામાં કામળા, રગ, બ્લેંકેટનો ઉપયોગ થાય છે. મેઘકુમારનો સંથારો બારણા પાસે આવ્યો. તે રાજકુમાર હતા છતાં ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ પોતાનાથી જે જે વ્યક્તિઓએ એક કલાક કે એક દિવસ આગળ દીક્ષા લીધી હતી-ભલે તે વ્યક્તિઓ ગૃહસ્થજીવનમાં સામાન્ય શ્રીમંતાઇવાળી હતી, પરંતુ મેઘકુમારને વંદનીય હતી,

અને તેથી જ નવદીક્ષિત મેઘકુમારના સંથારાના નંબર સર્વથી છેલ્લો હતો. અગાઉ જણાવ્યું તેમ જમીન સુંવાળી ન હતી પણ ખરબચડી ઊંચીનીચી હતી. સંથારામાં ડાભ હતું. તમારી જેમ રગ ન હતી. એ બધાય ઉપરાંત વધારામાં લઘુશંકા નિમિત્તે બહાર જતા આવતા સાધુઓના ચરણની રજ એ સંથારામાં ભળી. પરિણામ એ આવ્યું કે-સમગ્ર રાત્રિમાં મેઘકુમારને ક્ષણભર નિદ્રા ન આવી. આખી રાતનો ઉજાગરો થયો. ઉજાગરો થતાં શરીર અસ્વસ્થ બન્યું અને શરીરની અસ્વસ્થતા થતાં એ મેઘકુમારના મનમાં વિચારની પરંપરા શરૂ થઇ. " **क्व मे सुखशय्या ? क्व चेदं भूलुठन, कियत्कालमिदं कष्टं मया सोढव्यम् ? प्रभाते प्रभुमापृच्छ्य गृहे यास्यामि.**=અરે ! ક્યાં મારી રાજભુવનની સુખશય્યા અને ક્યાં જમીન ઉપર આળોટવાનું ? અરે ! આવા જમીન ઉપર આળોટવાનાં કષ્ટો મારે ક્યાં સુધી સહન કરવાં પડશે ? આવા દુર્ધર ચારિત્રનાં કષ્ટો તો મારાથી સહન ન થાય, માટે પ્રભાતમાં **પ્રભુને પૂછીને** હું ઘેર જઈશ."

પ્રાચીન કાળમાં આર્ય સંસ્કૃતિનું સજીવનપણું અને વર્ત્તમાનમાં તેથી વિપરીત દશા

બંધુઓ ! જરા વિચારજો. મેઘકુમારે કેવા ઉલ્લાસથી ચારિત્ર ગ્રહણ કરેલ હતું, શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુની વાણી સાંભળીને એ લઘુકર્મી આત્માનું હૃદય ભીંજાયું. ચારિત્રની ભાવના થઇ, માત-પિતાની અનુમતિ માટે પ્રયત્ન કરતાં ધારણી માતાએ મેઘકુમારને સંસારમાં રહી પોતાને શાંતિ આપવા માટેનું કથન કરવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું. આઠ આઠ કન્યાઓ સાથે થયેલ પાણીગ્રહણ અંગે પ્રલોભનો એ મેઘકુમાર પાસે માતાએ રજૂ કર્યાં. કોઇ પણ ઉપાયે પુત્ર સંસારમાં રહે તે માટે યથાયોગ્ય બધાય પ્રયત્નો માતા કરી ચૂકી પણ મેઘકુમારનો નિર્ણય અફર હતો. ચારિત્ર ગ્રહણ કરી આત્મકલ્યાણ સાધવાની અંતરમાં તમન્ના જાગી હતી. સંસારની અસારતાનું સાચું ભાન થઈ ચૂકયું હતું, એટલે માતાનો ગમે તેટલો સંસારમાં રહેવાનો આગ્રહ છતાં મેઘકુમાર પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યાં અને પુત્રનો અડગ નિર્ણય જોઇને માતાએ પણ છેવટ અનુમતિ આપી. પ્રાચીન કાળમા આર્ય સંસ્કૃતિ સજીવન હતી. સમગ્ર પ્રજામાં આર્યત્વના સંસ્કારો બાલ્યવયમાંથી જ આપવામાં આવતા હતા, અને તેથી ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ ધર્મ પુરુષાર્થનું પ્રધાન સ્થાન હતું, જ્યારે જ્યારે કોઈ ભાગ્યવાન્ આત્માઓને વીતરાગ પ્રભુના વચનામૃતોનું શ્રવણ કરવાથી અંતરમાં વૈરાગ્ય ભાવના જાગતી અને ચારિત્ર ગ્રહણ કરવા વડિલોની અનુમતિ માટે પ્રયાસ કરવામાં આવતો ત્યારે સંસ્કારસંપન્ન વડિલો પ્રથમ તો એ સંયમાભિલાષી આત્માઓને સંસારમાં રહી આત્મસાધન કરવા માટે ખૂબ સમજાવતા. 'સંયમનો સ્વીકાર એ મેરુને માથે ઉપાડવા તુલ્ય છે.' એ બધી બાબતો એ સુમુક્ષુઓ પાસે કહેવામાં આવતી. એમાં બે કારણો હતાઃ એક તો સર્વથા વીતરાગ દશાના અભાવે અર્થાત્ રાગના કારણે એ મુમુક્ષુઓ ઉપરનો માત-પિતા વગેરેનો મોહ અને બીજું તેમની પરીક્ષા કરવાની ભાવના, એમ છતાં એમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન હતું. આર્યત્વના સંસ્કારની પ્રબલતાના કારણે એક વાત અંતરના ઊંડાણમાં સચોટ ઠસી ગઈ હતી કે '**સંસાર એ દુઃખની ખાણ છે, નિરાબાધ સુખનું સ્થાન મુક્તિ સિવાય બીજે કયાંઈ નથી અને એ મુક્તિ માટે અસાધારણ કારણ જો કોઈ પણ હોય તો ચારિત્ર છે.**' એટલે મોહના કારણે મુમુક્ષુ આત્માને ગમે તેટલો સમજાવવાનો પ્રયાસ છતાં અંતરમાં પેલી સુંદર વાતનો

નિર્ણય બેઠેલો હોવાથી આજની જેમ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન હતુ. આજની દશા જરા વિચારો તો એમાં કાંઈ જુદું જ દેખાશે. ન હોય સગપણનો સંબંધ, ન હોય મિત્રતાનો સંબંધ. માંદગીના કે બીજી કોઇ આપત્તિના પ્રસંગમાં ન હોય મદદ કરવાની કે શાંતિના બે શબ્દો કહેવાની વાત. એમ છતાં એ આત્મા ચારિત્ર લેવા તૈયાર થાય તો તેને ચારિત્રની ભાવનામાંથી ફેરવવામાં જેટલો થાય તેટલો પ્રયત્ન કરાય. એ પ્રયત્નમાં જૈનત્વ, આર્યત્વ અને એક મનુષ્યત્વ તરીકેની મર્યાદાનું પણ લીલામ થાય. એમાં એક જ કારણ છે કે—આજે જડવાદનો ઝેરી પવન ચારેય બાજુ પ્રચાર પામ્યો છે, અને આર્ય સંસ્કૃતિનો એકદમ હ્રાસ થઇ રહ્યો છે. પરિણામે સુંદર વાત પણ આજના અમુક વર્ગને રુચિકર નથી થતી.

માતાની અનુમતિ મેળવી મેઘકુમારે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. ચારિત્ર ગ્રહણ કરવામાં ભાવનાનું કેટલું પ્રબલપણું હતું ? એ આપણે સમજી શકીએ તેવી બાબત છે. ચારિત્ર ગ્રહણ કરવામાં આટલો પ્રબલ ઉલ્લાસ, પ્રથમ રાત્રિએ સંથારો પવિત્ર મુનિવરોના ચરણની રજથી ભરાઈ ગયો, ક્ષણમાત્ર નિદ્રા ન આવી, શરીરમાં જરા બેચેની થઇ એટલે ચારિત્ર મૂકીને ઘેર જવાનો વિચાર સ્ફુર્યો, પરંતુ અંતર્ગત યોગ્યતા ગ્હેરી હોવાથી 'પ્રભુની રજા લઇને-પ્રભુને જણાવીને પછી ઘેર જઇશ' એ પ્રમાણે પ્રભુને પૂછવાનો નિર્ણય પણ ભેગો જ હતો

પ્રમત્તદશામાં નિમિત્તની આધીનતા.

જ્યાંસુધી આત્મામા પ્રમત્ત દશા વર્તતી હોય અર્થાત્ અપ્રમત્ત નામના સાતમા તેમજ તેથી આગળના ગુણસ્થાનમાં આત્મા ન પહોંચ્યો હોય ત્યાંસુધી નિમિત્ત મળતાં આત્માના પરિણામમાં ઉલટ પલટો આવી જવાનો સંભવ છે. અનંતકાળથી આત્માને વિષય-કષાયનો અભ્યાસ છે. એટલે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા પછી પણ તેવા વિપરીત નિમિત્તો મળતા આત્મકલ્યાણ માટે તૈયાર થયેલા ઉચ્ચ આત્મામાં પણ સ્વભાવદશાના પુરુષાર્થમાં નબળાઈ આવી જાય છે. **અનાદિકાલથી ભૂલમાં જ આત્મા રહેલો હોવાથી ભૂલના કારણો મલતાં ભૂલ કરવા તૈયાર થાય તેમાં નવાઇ નથી, પરંતુ તેવા સંજોગોમાં પોતાના ઉદ્ધારક પરમતારક પરમાત્મા કે કરુણાસમુદ્ર ગુરુમહારાજની આજ્ઞા લેવાની ભાવના થવી તે જ આશ્ચર્યકારક બીના છે.** અને ઉચ્ચ કોટિના આત્માઓ સિવાય આવા ઘેર જવા માટે પ્રગટ થયેલા પરિણામના પ્રસંગે પ્રભુ કે ગુરુને જણાવવાની ભાવના અન્યજીવોને થતી નથી. આત્મકલ્યાણના અભિલાષી શિષ્યો માટે ગુરુકુલવાસની મહત્તા આ કારણે જ છે. ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ મુમુક્ષુ આત્મા ગુરુકુલવાસની મર્યાદા બરાબર સાચવે, કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ ગુરુની આજ્ઞા સિવાય ન કરે તો તે આત્માનું અધઃપતન થવાનો પ્રસંગ નથી આવતો. ઉત્તરોત્તર તે આત્મા સંયમગુણમા આગળ વધતો જાય છે. વર્તમાન કાળમાં સ્વતંત્રતાના નામે સ્વચ્છંદતાને ખૂબ જ પોષણ મળ્યું છે. પરિણામે તમારા ગૃહસ્થજીવનમાં પિતા-પુત્રની, પતિ-પત્નીની મર્યાદાનો ભંગ થતા આત્માઓ અધઃપતનના માર્ગે જઈ રહ્યા છે. સત્તામાં મોહનીય કર્મ બેઠું હોય ત્યાંસુધી સર્વથા અશુભ પરિણામ ન જ આવે એ બનવું અશક્ય છે. અર્થાત્ અશુભ પરિણામ-અશુભ વિચાર તો આવી જાય પણ એ આવેલા અશુભ

પરિણામનો અમલ ન થાય તે માટે ખૂબ સાવચેતી રાખવાની જરૂર હોય છે અને તે ત્યારે જ બને કે-વડિલોની મર્યાદા સચવાતી હોય, ગુરુમહારાજની નિશ્રાનો બરાબર સ્વીકાર હોય.

પ્રભુનો સદુપદેશ અને મેઘકુમારની ચારિત્રમાં અદ્‌ભુત સ્થિરતા

મેઘકુમાર એકાવતારી આત્મા હતા. એક ભવ બાદ સકલ કર્મનો ક્ષય થવા સાથે મુક્તિપુરીમાં પહોંચનારા હતા. એમ છતાં સત્તામાં રહેલા મોહે નિમિત્ત મળતા ઉછાળો માર્યો, ચારિત્ર મૂકીને ઘેર જવાની ભાવના થઇ પરંતુ 'જે તારક પરમાત્માએ મારા ઉદ્ધાર માટે ચારિત્ર જેવું ચિંતામણિ-રત્ન અર્પણ કર્યું એ ભગવંતને જણાવ્યા સિવાય કેમ જવાય?' આ ઉત્તમ ભાવનાથી પ્રભાત થયું એટલે ભગવંતની પાસે આવ્યા. પ્રભુ તો અખિલ વિશ્વના ભાવો જાણનારા હતા. મેઘ-કુમારના મનમાં કઈ ગડમથલ ચાલવાની અને ચાલે છે? તેનાથી ભગવાન્ અજાણ ન હતા. મેઘકુમાર પ્રભુ પાસે પહોંચ્યાં, વંદન કર્યું ત્યાં તો અમૃતથી અધિક મધુર વચનોવડે ભગવાને મેઘકુમારને બોલાવ્યા. '**भो वत्स! त्वया निशि दुर्ध्यातम्**' ભો મેઘ! હે વત્સ! પાછલી રાત્રે તમોએ અશુભ ચિંતવન કર્યું છે. તે તમારા જેવા અંતરંગ શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા શૂરવીર યોધ્ધાને આવા કાયર વિચારો કરવા તે યોગ્ય ન ગણાય! પૂર્વભવમાં એક સસલાના જીવનને બચાવવા માટે તમે ઉગ્ર કષ્ટ સહન કર્યું છે, તો જગતને વંદનીય એવા સાધુઓના ચરણની રજથી આજે કેમ દુભાયા છો! પૂર્વભવનું જીવનચિત્ર મેઘકુમાર મુનિવરની પાસે પ્રભુએ આબેહુબ ખડું કર્યું. પ્રભુની વાણીમાં અમૃત હતું. શ્રવણ કરનાર વ્યક્તિના અંતરમા એ વચનામૃતો આરપાર ઉતરી જાય એવી એ ભગવંતની પ્રતિભા હતી. શ્રવણ કરનાર આત્મા પણ લાયક હતો. ભગવંતના શ્રીમુખેથી પૂર્વભવનો વૃત્તાંત સાંભળતાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાન (પૂર્વ-ભવ જેનાથી બરાબર જાણી શકાય તેવું જ્ઞાન) પ્રગટ થયું. આત્મા ઉપર આવેલા મોહનાં આવરણ ખસી ગયાં. ઘેર જવાની ભાવનાથી પ્રભુ પાસે આવેલા મેઘકુમાર મહર્ષિએ તે જ અવસરે પરમાત્મા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી કે "સંયમની આરાધનામાં વધુ સહાયક આ બે નેત્રો સિવાય મારા આખાય શરીરમાં ગમે તે ઉપદ્રવો કે ઉપસર્ગો થાય, તેનો પ્રતિકાર ન કરવો. સમભાવવડે સમતાપૂર્વક સહનશીલતા કેળવવી નેત્રો સિવાય સમગ્ર શરીર ઉપર યત્કિંચિત્ પણ મમતા ન રાખવી." મહાનુભાવો! જરા વિચારજો કેટલી ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞા છે. આવી દઢતા આવ્યા સિવાય આત્મા અનાદિકર્મસત્તાથી મુક્તિ નહિ જ મેળવી શકે! **શરીરાદિ બાહ્ય-ભાવોની મમતાનો સર્વથા અભાવ થાય અને આત્મામાં સ્વરૂપરમણતા જાગે તો જ કર્મના બંધન તૂટે.** મેઘકુમારનું દૃષ્ટાંત તો ઘણીવાર તમોએ સાંભળ્યું છે. આજે એ દૃષ્ટાન્ત કહેવાનો પ્રસંગ તો અરિહંતપ્રભુની નિશ્રા કેવી હોવી જોઈએ? એ વિષયના નિરૂપણ પ્રસંગે ઊભો થયેલ છે.

અરિહંતપ્રભુની નિશ્રાથી અનંતજ્ઞાન-ધનની પ્રાપ્તિ

અરિહંતપરમાત્માના શાસનની નિશ્રામાં રહેનાર ભાગ્યવાન્ આત્મા અનાદિથી વિષય-કષાયરૂપી લૂંટારાઓએ લૂંટી લીધેલી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની સંપત્તિને મેળવવા લાયક બને છે. તે અંતરંગ સંપત્તિ તેને પ્રાપ્ત પણ થાય છે અને લૂંટારાઓ પણ તે સંપત્તિને હવે ઉચાપત

કરી શક્યા નથી મેઘકુમાર મહર્ષિની પાછળ મોહ મહારાજાના સુભટો દોડયા અને તેમનું સંયમધન લૂંટવા માટે પ્રયાસ પણ કર્યો, પરંતુ અરિહંતદેવ શ્રમણભગવાન મહાવીરપ્રભુની મેઘકુમારને ઓથ હતી. પ્રભુની નિશ્રાનો મેઘકુમારે બરાબર સ્વીકાર કરેલો હતો. એટલે મોહ મહારાજાના સુભટો મેઘકુમારના સંયમધનને ન લૂંટી શકયા. આપણે પણ 'નમો અરિહંતાણં' પદનું ઉચ્ચારણ કરવા સાથે એ અરિહંતના શાસનની નિશ્રાનો સ્વીકાર કરીએ તો આપણું અંતરંગ અનંતજ્ઞાનધન પ્રગટ થાય. સાથે સાથે સકલ કર્મનો ક્ષય થવા પૂર્વક મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સંસારમાં પણ આપણને સર્વ પ્રકારે સુખના સાધનો મળી જાય. મહાભાગ્યોદયથી અરિહંતપ્રભુનું લોકોત્તર શાસન આપણને મળી ગયું છે, છતાં આપણા બાહ્ય સુખોની પ્રાપ્તિ માટે અન્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ-દેવીની માન્યતા હૈયામાં દાખલ થઈ જાય તો મળેલી લોકોત્તર શાસનની નિશ્રા જતી રહે

સભામાંથી પ્રશ્ન-ધરણેન્દ્ર ચક્રેશ્વરી, પદ્માવતી વગેરે અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવીની માન્યતા થઇ શકે ખરી? તે માન્યતામા સમ્યક્ત્વને બાધા પહોંચે?

અધિષ્ઠાયક ધરણેન્દ્ર વગેરે દેવ-દેવીની માન્યતામાં સમ્યક્ત્વને બાધ આવે

સમાધાન-મહાનુભાવ! ધરણેન્દ્ર વગેરેની માન્યતા કરવાનું કારણ તો પૈસા-ટકા વગેરે બાહ્ય સુખની પ્રાપ્તિનું જ હોય છે ને? પૈસા-ટકા વગેરે બાહ્ય સુખની પ્રાપ્તિ માટે અરિહંત દેવની માન્યતા રાખે, કેશરીયાજી કે ભોયણીની બાધા રાખે તો પણ સમ્યક્ત્વમાં બાધા પહોંચે તો પછી એ જ બાહ્ય સુખની સિદ્ધિ માટે ધરણેન્દ્ર વગેરેને માનો-પૂજો તેમાં સમ્યક્ત્વાદિ આત્મિક ગુણોનો ઘાત થાય એમાં શું નવાઈ! તમો કદાચ એમ કહેશો કે-જ્યારે ધરણેન્દ્ર વગેરેને માનવા પૂજવામા સમ્યક્ત્વને બાધ આવે છે તો પછી દેવવંદનના પ્રસંગે ચોથી થોઈમા દેવદેવીને શા માટે યાદ કરવામાં આવે છે? શાન્તિસ્નાત્ર વગેરે મંગલમય ક્રિયાઓમાં નવગ્રહ, દશદિક્પાલ વગેરે દેવોને શા માટે નોતરવામાં આવે છે? એ વાતના સમાધાનમાં એટલો અવશ્ય ખ્યાલ રાખવાનો છે કે-દેવવંદન, શાંતિસ્નાત્ર વગેરે જૈનશાસનમાં ચાલતી મંગલ મય ક્રિયાઓ કરવાનું મુખ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. ધરણેન્દ્ર વગેરે દેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો એટલે સાધર્મિક તરીકે તેમની ગણના થઇ શકે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરવા માટે તૈયાર થયેલ સાધુ કે શ્રાવક, આરાધનાના માર્ગમાં કોઇ વિઘ્ન ઉપસ્થિત ન થાય, એ મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં જેવી અનુકૂલતાઓ હોવી જોઇએ તેવી સર્વ અનુકૂલતાઓ પ્રાપ્ત થાય અને એ રીતે વિઘ્નનું નિવારણ કરવામાં તેમજ અનુકૂલ સાધનો પ્રાપ્ત થવામાં એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો સાધર્મિક તરીકે સહાયક થાય એટલા પૂરતું જ તેમનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. આરાધક આત્માનું મૂળ દૃષ્ટિબિંદુ લૌકિક સુખનું નથી. દુન્યવી સુખની અભિલાષા તેના અંતકરણમાં મૂખ્યતયા નથી. આરાધક આત્માની મુખ્ય ભાવના મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે છે. એ મોક્ષ માર્ગની આરાધનામાં સહાયક થવા માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવનું સ્મરણ વગેરે કરવામાં આવે છે. એટલે એ આશયથી સ્મરણ કરવામાં સમ્યક્ત્વને બાધા પહોંચતી નથી આ વિષયમાં જરા વધારે ઊંડા ઉતરીએ તો એ પણ સમજવાનુ છે કે-આ વાત વ્યવહારમા વર્તતા જીવો માટે મોટે ભાગે હોય છે. જે આત્માઓ અપ્રમત્ત દશાએ પહોંચેલા છે, સમ્યગ્દર્શનની

જેઓને તેવી નિર્મળતા છે તેવા આત્માઓ માટે આ વ્યવહાર નથી હોતો. તેઓ તો એમ જ માને છે કે–"**સુખ દુઃખાદિની પ્રાપ્તિનું મૂળ કારણ સહુ કોઇનું પોતાનું શુભ અશુભ, પૂર્વસંચિત કર્મ છે. પોતે જ પોતાના શુભ અશુભ ભાવે એ કર્મ બાંધ્યું છે. એનો ક્ષય કરવા માટે પોતાને જ તેને લાયક પુરુષાર્થ ઊભો કરવાની જરૂર છે. એમાં બીજા કોઇની સહાયની અપેક્ષા નથી.**" આવા ઉચ્ચ કક્ષાના અધ્યવસાયો તે આત્મામાં પ્રગટ થયેલા હોવાથી તેમજ તે આત્માને કર્મસત્તાના બલ કરતાં આત્મસત્તાનું બલ વધુ હોવાથી સહાયની અપેક્ષા ન હોય તે બરાબર છે. છેવટ તો આપણે પણ એ નિશ્ચય તરફજ લક્ષ્ય રાખવાનું છે, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણો આત્મા એટલે અંશે તૈયાર ન હોય, હજુ અશુભ નિમિત્ત મળતાં આત્મા નિમિત્ત આધીન બની જતો હોય, એવા સંયોગોમાં આત્માને તે તે પ્રકારે સહાયકની જરૂર અપેક્ષા રહે છે અને એ કારણે જ આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવદેવીનું સ્મરણ કરવાનું તે તે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—જે જીવે જેવા કર્મ બાંધેલા હોય તે પ્રમાણે સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય, આ આપણો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તો દેવદેવી અથવા અન્ય કોઇ વ્યક્તિ મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં કેવી રીતે સહાયક થઇ શકે ?

સમાધાન-ભાઇ ! કર્મના સોપક્રમ, નિરુપક્રમ, અપવર્તનીય, અનપવર્તનીય વગેરે વિભાગો જો બરાબર સમજાયા હોય, નિશ્ચય અને વ્યવહારની વ્યાખ્યાનો થોડો પણ ખ્યાલ હોય, તેમજ કર્મનો ઉદય તથા ક્ષયોપશમ વગેરે થવામાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવ એ પાંચેય કારણો તે તે પ્રકારે હાજર હોય તો જ કર્મનો તે આત્માને ઉદય થાય છે, વગેરે વાત જો બરાબર સમજેલા હો તો આ પ્રશ્નનું સમાધાન તુરતજ થઇ જાય છે. કર્મ બાંધનાર આત્માએ જે પરિણામે કર્મ બાંધ્યું છે તેવો તે કર્મમા શુભાશુભ રસ પેદા થયો છે અને તે રીતે તેનો ઉદય થાય છે, તે જેમ ચોક્કસ છે. તેજ પ્રમાણે તે કર્મનો ઉદય થવામાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, વગેરે કારણોની અપેક્ષા રહે છે. આ વિષય ખૂબ સમજવા જેવો છે. પણ અત્યારે તો લોકોત્તર શાસનની નિશ્રા સંબંધી અધિકાર ચાલતો હોવાથી વિષયાંતર થઇ જવાના કારણે એ વિષયને ભવિષ્યમાં આપણે ઠીક વિચારીશું. તાત્પર્ય એટલુ જ કે–મોક્ષ માટે જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે, તે તો આરાધક આત્માને જ કરવાનો છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ તો નિમિત્ત કારણરૂપે તેમાં સહાયક થાય છે.

સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ ઉપર અજોડ શ્રદ્ધા એ જ સાચી નિશ્રા.

એકંદરે આ બધાય વિવેચનનો સાર એક જ છે કે-આપણે બાહ્ય કે અભ્યંતર સુખની ચાહના સાચી રીતે હોય તો અરિહંત ભગવંતના લોકોત્તર શાસનની નિશ્રામા અડગ રહેવું જોઇએ. ગમે તેવાં કષ્ટો આવે, ગમે તેવી આપત્તિઓ આવે, મરણાંત ઉપસર્ગો થાય, એ બધાય પ્રસંગોમાં "અરિહંત ભગવત એજ મારા તારક દેવાધિદેવ છે, સુસાધુ એ જ મારા શિરસાવન્દ્ય ગુરુ છે અને એ અરિહત ભગવંતે પ્રરૂપેલો આત્મકલ્યાણ માટેનો જે શ્રુત અને ચારિત્રરૂપી ધર્મ એ જ મારો ધર્મ છે." આવી નિશ્ચલ શ્રદ્ધા ટકવી જોઇએ. તો જ અરિહંતની નિશ્રા બરાબર ગણી શકાય. અરિહંત ભગવંતના શાસનની નિશ્રામાં રહેવા છતાં

ગાઢ કર્મોદયથી પોતાની આપત્તિ ન ટળે તો તેમાં સ્વકર્મનું નિબિડપણું માનવું જોઈએ, પરંતુ અરિહંતની નિશ્રા છોડી, દેવી-દેવલા તરફ ચિત્તવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. 'અરિહંત પરમાત્માની ભક્તિ કરતા છતા મારા કાર્યની સિદ્ધિ ન થઈ, તો સામાન્ય દેવ-દેવીથી શું સિદ્ધિ થવાની હતી? ક્રોડપતિની સેવા કરતા દારિદ્રય દૂર ન થયુ તો રંકની સેવાથી કઈ સિદ્ધિ મળવાની હતી?' આવા અનુકૂલ વિચારો કરે અને અરિહંતના શાસનની નિશ્રામાં અડગ રહે તો તે નિશ્રા બરાબર યોગ્ય ગણાય.

ટીકાકાર પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ બીજા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમા આસન્નોપકારી શાસનપતિ પ્રભુ મહાવીરને નમસ્કાર કર્યો. ત્યારબાદ વર્ત્તમાન શાસનની દ્વાદશાંગીના સૂત્રરૂપે રચયિતા પંચમગણધર સુધર્માસ્વામિને નમસ્કાર કર્યો. ભગવાન્ સુધર્માસ્વામી એટલે મહાવીરદેવના શાસનના મુખ્ય મંત્રીશ્વર, લૌકિક શાસનમાં જેમ મહારાજા, મંત્રીશ્વર, દંડનાયક, કોટવાલ, ફોજદાર, વગેરે અધિકારીઓ હોય છે, તેમ લોકોત્તર શાસનમાં પણ એ બધી વ્યવસ્થા અવશ્ય હોય છે. **અરિહંત ભગવાન એ લોકોત્તર શાસનના મહારાજા છે. ગણધર ભગવંત એ મંત્રીશ્વર છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણાવચ્છેદક, પ્રવર્તક સ્થવિર વગેરે મહાપુરુષો તેની નીચેના અધિકારીઓ છે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો સમુદાય એ લોકોત્તર શાસનની પ્રજા છે અને અનંતજ્ઞાનાદિ આત્મિક સંપત્તિ અર્થાત્ સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ એ લોકોત્તર શાસનની આરાધનાનું ધ્યેય છે. શ્રી આચારાંગ, સૂયગડાંગ યાવત્ સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી એ લોકોત્તર શાસનની કાયદાપોથી-પિનલ કોડ છે.**

અપેક્ષાએ અરિહંત ભગવંત જેટલોજ ગણધર ભગવંતનો આપણા માટે ઉપકાર છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુએ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ વગેરે તત્ત્વોનુ સુંદર સ્વરૂપ બારેય પર્ષદા સમક્ષ યથાર્થ રીતે સમજાવ્યું, એટલું જ નહિં પણ સંસારી જીવ અનાદિના અશુદ્ધ-સંસારી પર્યાયનો ક્ષય કરી અવિનાશી તેમજ અવિકારી પર્યાયસ્વરૂપ સિદ્ધપણું કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? તે બધી બાબતો, નવતત્ત્વના હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય વિભાગોદ્વારા ખૂબ સુંદર પ્રકારે જણાવી. પર્ષદામાં હાજર રહેલા તે સમયના જે જે ભવ્યાત્માઓએ એ જિનવાણીનુ શ્રવણ કર્યું, એ જિનવચનો ઉપર શ્રદ્ધાન કર્યું અને આદરવા લાયક તત્ત્વોનો આદર કરવા ઉપરાંત ત્યાગ કરવા યોગ્ય તત્ત્વોનો ત્યાગ કર્યો તે આત્માઓ પૈકી કોઈ કોઇ તેજ ભવમાં સંસારસમુદ્રનો પાર પામી ગયા. કોઈ કોઇ આત્માઓ એક બે અથવા અમુક ભવના આંતરે મુક્તિના અધિકારી બની ચૂકયા, પરંતુ ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણ માટે પૂજ્ય ગણધર ભગવંતોએ પ્રભુ મહાવીરદેવના એ ઉપદેશામૃતનું પાન કરવા સાથે આગમોની રચનારૂપ એ ઉપદેશામૃતની રસકુંપિકાઓ ન ભરી હોત તો આપણી આજે કઇ દશા હોત? આજે આપણે સહુ કોઇ મોટા ભાગે મોહ મહારાજારૂપી ભયંકર સર્પના વિષપ્રયોગથી મુડદાલ અથવા મૂર્છિત જેવી દશાએ પહોંચેલા છીએ. એવી કારમી સ્થિતિમાંથી નવચેતન પ્રાપ્ત કરાવનાર આજના સમયમાં જો કોઇ પણ હોય તો એ પરમઉપકારી ગણધર ભગવંતોએ રચેલાં આગમ સૂત્રો જ છે. અને તેથી જ અરિહંત પ્રભુનો આપણા ઉપર

જેટલો ઉપકાર છે, ગણુધર ભગવંતોનો પણ તેટલો જ આપણા માટે ઉપકાર સમજવાનો છે અને એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ શાસનપતિ પ્રભુ મહાવીર દેવને નમસ્કાર કર્યા બાદ પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ પંચમ ગણુધર સુધર્માસ્વામીને નમસ્કાર કર્યો છે.

પ્રથમ ગણધરને નમસ્કાર કરવાને બદલે પંચમગણધરને નમસ્કાર કરવાનું પ્રયોજન

સભામાંથી પ્રશ્ન-પ્રભુ મહાવીર દેવના અગિયાર ગણધરો પૈકી મુખ્ય ગણધર તો ગૌતમ-ગોત્રીય ઈન્દ્રભૂતિ હતા. તેમને નમસ્કાર ન કરતાં પંચમ ગણધર સુધર્માસ્વામીને કેમ નમસ્કાર કર્યો ?

સમાધાન-પ્રભુના અગિયાર ગણધરો પૈકી ગૌતમસ્વામી મુખ્ય હોવા છતાં સુધર્માસ્વામીને નમસ્કાર કર્યો તે સહેતુક છે. અગિયાર ગણધરો પૈકી નવ ગણધરો તો પ્રભુની હયાતીમાં જ કેવલજ્ઞાન પામીને મોક્ષે ગયા હતા. ગૌતમસ્વામી તેમજ સુધર્માસ્વામી એ બે ગણધરો પ્રભુના નિર્વાણ પછી મોક્ષે ગયા છે, તેમાં પણ જે રાત્રિએ પ્રભુનું નિર્વાણ થયું તે જ રાત્રિ પૂર્ણ થયા બાદ પ્રભાતના સમયે ગૌતમસ્વામીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ છે, જે વાત કલ્પસૂત્રના શ્રવણ પ્રસંગે આવતી હોવાથી લગભગ આપણે બધાય જાણીએ છીએ. ગચ્છની સારસંભાળ માટે સામાન્ય રીતે એ વ્યવસ્થા છે-કે જેઓ સર્વજ્ઞ હોય તેઓને ગચ્છની સારણા, વારણા, ચોયણા, પડિચોયણાનો અધિકાર સંભવતો નથી. ગચ્છમાં વર્તતા સાધુઓને મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં સ્થિર કરવા માટે પ્રસંગે પ્રસંગે હિતશિક્ષા આપવી પડે, કોઈવાર હિતબુદ્ધિથી ઠપકો આપવાનો પણ પ્રસંગ આવે અને કોઈવાર વળી તાડના-તર્જના પણ કરવી પડે. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ આ બધી બાબતો વીતરાગ દશાએ પહોંચેલા આત્માને હોય નહિં. એ બધોય અધિકાર છદ્મસ્થ ગણધરો વગેરેને હોઇ શકે. અને તે કારણે જ પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવના નિર્વાણ પછી ગૌતમસ્વામી મુખ્ય છતાં શાસનની ધુરાનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત ન થયો અને સુધર્માસ્વામીને થયો. પ્રભુના પટ્ટ ઉપર સીધા શ્રી સુધર્માસ્વામી આવ્યા છે. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને જ શ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજે પંચમ ગણધર સુધર્માસ્વામીને નમસ્કાર કર્યો છે.

સર્વાનુયોગ વૃદ્ધ મહર્ષિઓને કરવામાં આવેલ નમસ્કારનું પ્રયોજન

પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવ તેમજ પંચમગણધર સુધર્માસ્વામી એ બન્નેને નમસ્કાર કર્યા બાદ **सर्वानुयोगवृद्धेभ्यः** એ ત્રીજા પાદથી સર્વાનુયોગ વૃદ્ધ મહાપુરુષોને અભયદેવસૂરિમહારાજે નમસ્કાર કર્યો છે. સુધર્માસ્વામીનો સમય અને અભયદેવસૂરિમહારાજની પોતાની હયાતીનો સમય બન્ને વચ્ચે સેંકડો વર્ષોનું અંતર છે. સુધર્માસ્વામી ભગવંતે ભલે આગમ-સૂત્રોની ભાવી જનતાના કલ્યાણ માટે રચના કરી, પરંતુ વચ્ચે સેકડો વર્ષો પસાર થવા છતાં એ આગમસૂત્રોની અવિચ્છિન્ન પ્રણાલિકા તેમજ તે તે સૂત્રોના સુંદર અર્થોનુ સુસંગતપણું વગેરે ટકાવી રાખનાર એ અનુયોગવૃદ્ધ મહર્ષિઓ જ હતા. મહાવીરપ્રભુએ ત્રીશ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત ધર્મદેશના દ્વારા જનસમાજને અમૃતપાન કરાવ્યું. ગણધર ભગવંતોએ ધર્મદેશના

અર્થાત્ ત્રિપદી ગ્રહણ કરીને દ્વાદશાંગીની-આગમ ગ્રંથોની રચના કરી. પરંતુ જંબૂસ્વામી, પ્રભવસ્વામી, શય્યંભવસૂરિ, યશોભદ્રસૂરિ, ભદ્રબાહુસ્વામી વગેરે શ્રુતવૃદ્ધ મહર્ષિઓએ એ આગમના સૂત્રો તેમજ અર્થોની પરંપરાનું સંરક્ષણ ન કર્યું હોત તો અભયદેવસૂરિ મહારાજ પણ આ ભગવતી જેવા મહાસૂત્રની ટીકા બનાવવાનું ભગીરથ કાર્ય ન કરી શક્યા હોત. એટલે ભગવાન મહાવીર તથા ગણધર સુધર્માસ્વામી અર્થરૂપે તેમજ સૂત્રરૂપે આગમોના પ્રણેતા તરીકે જેમ ઉપકારી છે તે જ પ્રમાણે એ આગમની અખંડ પ્રણાલિકાને આજ સુધી પ્રવાહરૂપે ટકાવી રાખનાર અનુયોગવૃદ્ધ મહાપુરુષો પણ અવશ્ય ઉપકારી છે. એ વાતનો નિર્દેશ કરવા બીજા નમસ્કારમાં સર્વાનુયોગવૃદ્ધમહાપુરુષોને નમસ્કાર કરવાદ્વારા યાદ કરવામાં આવ્યા છે. ઉત્તમ આત્માઓ ઉપકારીના ઉપકારને કદી પણ ભૂલતા નથી.

સર્વાનુયોગવૃદ્ધ મહાપુરુષોને જે હેતુથી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ નમસ્કાર કર્યો તે હેતુ ટીકા સમજવાથી પણ સર્વાનુયોગવૃદ્ધ એ પદના અર્થને આ પ્રસંગે સમજવાની જરા જરૂર છે. એ આગમનું જ્ઞાન ઘણું થવાથી એ પૂજ્યમહર્ષિઓના જ્ઞાન માટે આપણને ખૂબ જ બહુમાન થશે, એટલું જ નહિ પરંતુ નહિ જેવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રસંગમાં થોડો ઘણો જે ગર્વ આવી ચડી જાય છે તે આપણો ગર્વ પણ ઓગળી જશે. અનુયોગદ્વાર વગેરે આગમગ્રંથોમાં અનુયોગની વળી વિસ્તૃત વ્યાખ્યાએ આપવામાં આવેલ છે. અનુયોગના અનેક ભેદ-પ્રભેદો પણ જણાવેલા છે. પણ તે બધી વ્યાખ્યા અને પ્રત્યેક ભેદ-પ્રભેદોનું વિવેચન ન કરતાં નાના-મોટા દરેકને અનુયોગના અર્થનો થોડોઘણો ખ્યાલ આવે તે રીતે જરા વિચારીએ.

પ્રથમ સૂત્રવાચના અને પછી અર્થવાચના.

'અનુ' એટલે પાછળ અને 'યોગ' એટલે પ્રથમ સૂત્ર અને પછી તે સૂત્રને અનુકૂળ અર્થનો તેની સાથે સંબંધ કરવો તેનું નામ અનુયોગ. તીર્થંકર ભગવંતો સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થયા બાદ જ દેશના આપતા હોવાથી તેઓશ્રીને સૂત્ર સિવાય કેવળ અર્થ-વ્યાખ્યા હોય છે. અને બાકીના સર્વ છદ્મસ્થોને માટે પ્રથમ સૂત્ર અને પછી જ અર્થ-વ્યાખ્યાની વ્યવસ્થા છે. કોઈ પણ સૂત્રના પદો કે ગાથાઓ બરાબર કંઠસ્થ હોય અને બાદ એ સૂત્રના અર્થનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ અર્થ બરાબર ટકે છે. પણ સૂત્રના પદો કે ગાથાઓ કંઠસ્થ ન હોય અને એકલો અર્થ જ શીખવવામાં આવે તો એ અર્થનું જાણપણું લાંબો સમય ટકતું નથી. પાયો પાકો હોય તો જ તેના ઉપર ઊભી કરેલ ઇમારત બરાબર ટકે. તેજ પ્રમાણે સૂત્ર બરાબર કંઠસ્થ હોય અને અર્થનું પરિશીલન કરવામાં આવ્યું હોય તો તેનો ટકાવ વહેલો સરલ થાય છે. તમોએ જીવ-અજીવ-પુન્ય-પાપ વગેરે તત્ત્વોના ભેદ પ્રભેદો-એની વ્યાખ્યાઓ વારંવાર ગુરુમહારાજ પાસે વ્યાખ્યાન વગેરે પ્રસંગે સાંભળી હશે પરંતુ એ સાંભળેલ તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાઓ તમો ભૂલી જાઓ છો, તેનું એ કારણ છે. એક તો જીવવિચાર, નવતત્ત્વ વગેરે પ્રકરણોની ગાથાઓ તમોને કંઠસ્થ નથી અને બીજું તાત્ત્વિક વાતો સાંભળ્યા બાદ ચાર ભાઈઓ ભેગા થઈને તેનું ચિંતન-મનન કરવા તરફ ધ્યાન આપતા નથી. એ કારણે ગમે તેવી તાત્ત્વિક વાતો તમોને સમજાવવામાં આવે છે તે યાદ રાખી શકતા નથી. આજના સમયમાં સૂત્રોને કંઠસ્થ કરવા તરફ ખૂબ જ દુર્લક્ષ્ય થઈ ગયું છે તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. તમારા વ્યાવહારિક શિક્ષણની પ્રણાલિકામાં પણ તમો બરાબર વિચાર કરશો તો પ્રાય-

મિક અભ્યાસક્રમ-વધુ કંઠસ્થ કરવાનો જ હોય છે. ગામડી નિશાળોમાં જઈને જુઓ તો અર્થની સમજાવટ કરવા કરતાં ગોખણપટ્ટી વધારે કરાવાય છે. બાલ્યવયમાં અર્થજ્ઞાન ઝીલવાની શક્તિ પણ ઓછી હોય છે. એ અવસ્થામાં ગોખવાનું-કંઠસ્થ કરવાનું કામ ઘણું સુંદર બને છે. જેટલું કંઠસ્થ થાય તેટલો જ્ઞાનનો ભંડાર તે વયમાં ભરાતો જાય અને મોટી ઉમરમાં અર્થચિંતનદ્વારા એ જ્ઞાનના ભંડારનો ઉપયોગ થતો જાય.

આજની આપણી ધાર્મિક પાઠશાલાઓ.

આપણી ધાર્મિક પાઠશાલાઓ માટે અમારા ઘણા ભાઈઓના મુખમાંથી એ શબ્દો સાંભળવાના મળશે કે-"ત્યાં તો પોપટીયું જ્ઞાન અપાય છે, અર્થનો અભ્યાસ ભાગ્યેજ કોઈ સ્થલે કરાવાતો હોય છે." અમુક અપેક્ષાએ એ આપણા ભાઈઓનું કથન સાચું છે. ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી. એમ થવાનું શું કારણ છે? તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જ્યાં જ્યાં જૈનોની પચ્ચીશ ઘર અથવા તેથી વધુ વસતીનું પ્રમાણ હશે, ઘણા ભાગે તે પ્રત્યેક ગામમાં ધાર્મિક પાંઠશાલાઓ તો અવશ્ય હોય છે, પરંતુ એ પાઠશાલાઓમાંથી ઘણીખરી તો મરવાના વાંકે જીવતી હોય છે, મડદાલ જેવી દશામાં ચાલતી હોય છે. **ધાર્મિક પાઠશાલા એટલે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જૈન સંઘના અભ્યુદય માટેની કલ્પવેલડી.** પાઠશાલામા અભ્યાસ કરતા આપણા એ બાળકો ઉપર ભવિષ્યના સંઘની આબાદીનો આધાર છે. એ બાળકોને બાલ્યવયમાં નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણના સુંદર સંસ્કારો સારા પ્રમાણમાં મળી જાય તો ભવિષ્યમાં તે બાળકનું જીવન પ્રાયઃ આદર્શરૂપ બની જાય, પરંતુ એ પાઠશાલાના સંચાલકોની બેદરકારી, પાઠશાલા માટે આર્થિક સાધનની ઊણપ, પાઠશાલાના માસ્તરના પગારનું નીચું ધોરણ, તેમજ સંસ્કારી શિક્ષકોની સમાજમાં ખામી વગેરે કારણે પાઠશાલાઓ ચાલુ રહેવા છતાં તેમાંથી જોઈએ તેવું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. વ્યાવહારિક શિક્ષણ માટે હજારો રૂપીઆ ખર્ચાય, જ્યારે ધાર્મિક શિક્ષણ માટે વરસમાં પાંચ રૂપીઆનો ખર્ચ કરતાં પેટમાં દુ:ખવા આવે. એક જ કારણ છે કે-વ્યાવહારિક શિક્ષણની તમોને કિંમત છે. તમો સમજો છો કે દીકરા-દીકરીને નહિં ભણાવીએ તો કન્યા કોણ આપશે અને લેશે? દુકાન કેવી રીતે ચલાવશે? સમાજમાં શિક્ષણ વિના તેનો કોણ ભાવ પૂછશે? આ બધી તમારા હૃદયમાં ચિંતા છે અને તેથી દુન્યવી શિક્ષણની પાછળ હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ કરો છો, તેમાંથી અમુક અંશે પણ જો ધાર્મિક શિક્ષણ માટે હૈયામાં કિંમત હોય અને કાળજી હોય તો આપણી ધાર્મિક પાઠશાલાઓની આ દુર્દશા ન હોય!

ધાર્મિક ગણાતી સંસ્થાઓમાં નીતિ-શ્રદ્ધા અને સદાચારના રસથાળનું નિયિમત પોષણ અવશ્ય હોવું જોઈએ.

આપણા જૈન સમાજમાં આજથી પચ્ચીશ-ત્રીશ વર્ષો અગાઉ વિદ્યાલયો-ગુરુકુલો-બોર્ડીંગો કે છાત્રાલયો કેટલા હતા? અને આજે કેટલાં છે? એ બધી સંસ્થાઓ ધાર્મિક સંસ્થાઓ તરીકે ગણો છો ને? શ્રીમંતો એ સંસ્થાઓમાં પોતાના નાણાં જે અર્પણ કરે છે તે ધર્મભાવનાથી ખર્ચે છે ને? છતાં એ સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક તત્ત્વનો અંશ કેટલો હોય

છે ? એનું કોઈ દિવસ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ થાય છે ખરૂં ? સંસ્થાઓની ટીકા કરવાનો જરા પણ આશય ન હોય, પરંતુ જે નિમિત્તે એ સંસ્થાઓમાં નાણા અપાતાં હોય તેનો હેતુ થોડા-ઘણા અંશે બર તો આવવો જોઈએ. ખૂબ દુઃખિત હૃદયે કહેવું પડે છે કે–એ સંસ્થાઓમાં ભણતા અમારા કોઈ કોઈ બાળકો તથા યુવાનોને આત્મકલ્યાણમાં પ્રાથમિક કારણભૂત કંદમૂલાદિ અભક્ષ્યના ત્યાગની વાતમાં શ્રદ્ધા નથી, પ્રભુના દર્શન કે પૂજનની તેમજ પ્રતિક્રમણાદિ ધર્મપ્રવૃત્તિની હાર્દિક ભાવના નથી. એ સંસ્થાઓમાં ભણતા આપણા કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી બંધુઓના જીવનનેઃ તેના સંસર્ગમાં રહીને બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો હૈયામાં આઘાત લાગે તેવું વાતાવરણ દેખાઈ જાય. સંસ્થાઓની નિંદા કે ટીકા કરવાની મારી ટેવ નથી. આજે જેટલી સંસ્થાઓ છે તેનાથી અનેકગુણી સંખ્યામાં સંસ્થાઓ વધે તેમ હું ઇચ્છું છું. પરંતુ એક વાત તો એ સંસ્થાઓમાં જરૂર હોવી જોઈએ કે-શ્રદ્ધા અને સદાચારના પોષણ સાથે ધાર્મિક ભાવનાની સુંદરમાં સુંદર પુષ્ટિ હંમેશા આપણા બાળકોને મળ્યા કરે. બધી સંસ્થાઓ આવી છે એમ પણ કહેવાનો આશય નથી. કોઈ કોઈ સંસ્થાઓ આદર્શભૂત પણ મેં મારી નજરે જોયેલી છે. હું પોતે પણ બાલ્યવયમાં એવી સંસ્થાના સુંદર વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થી તરીકે ઉછરેલો છું. અને આજે આ સ્થિતિએ પહોંચવામાં એ સંસ્થામાં મળેલા સંસ્કારો પણ અમુક અંશે સહાયક બન્યા છે. આ પરિસ્થિતિમાં હું સંસ્થાઓની હલકાઈ અથવા ઓછાશ કેમ જ ઉચ્ચારું ? છતાં જે કાંઈ કહેવાય છે તે ફક્ત સુધારો કરવાની સદ્ભાવનાથી કહેવાય છે. **જે સંસ્થાઓમાં બાળકોને નૈતિક શિક્ષણનું પોષણ મળતું હોય. આર્ય સંસ્કૃતિ તેમજ જૈનત્વની ભાવનાઓના રસથાળ રોજ એ બાળકો પાસે ધરાતા હોય, શ્રદ્ધા અને સદાચારના અમીપાન રોજ ચાલુ હોય, એવી સંસ્થાઓ જેટલી વધુ પ્રમાણમાં હશે તેટલો શાસનનો અભ્યુદય શીઘ્ર થશે. જયવંતું જૈન શાસન વધુ વિજયવંત બનશે.** આપણી પાઠશાલાઓમાં આર્થિક ધોરણ ખૂબ જ નીચું હોય છે. માસ્તરના પગાર પણ ઘણા જ ઓછા હોય છે. સારા અભ્યાસી અને શ્રદ્ધાસંપન્ન સદાચારી માસ્તરોની સંખ્યા સમાજમાં ગણતરીની છે. અમારા શ્રીમંતો ખૂબ જ ઉદાર થાય ધાર્મિક-શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને તૈયાર કરવા માટે એક સારી ટ્રેનીંગ કોલેજ તૈયાર કરે. એમાં તૈયાર થતા ધાર્મિક શિક્ષકોના કુટુંબનો જીવનનિર્વાહ થાય તેવી સ્કોલરશીપની યોજનાઓ ઘડે. પાઠશાલાના શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ ઊંચું થાય અને મોટી ઉમરના ભાઈઓ-બ્હેનો પણ એ પાઠશાલાના શિક્ષણનો લાભ લ્યે તો આપણી એ પાઠશાલાઓ સંઘના અભ્યુદય માટે કલ્પવેલડી સમાન બને એમાં જરાપણ આશ્ચર્ય નથી.

પવિત્ર ભાવનાથી બોલાતા સૂત્રના અક્ષરો કર્મઝેર ઉતારવામાં મહામંત્રની ગરજ સારે છે

આપણી ચાલુ પાઠશાળામાં જો અચાનક કોઈ વાર જઈએ તો ઘણા ભાગે બાર તેર વર્ષથી ઉપરની ઉમરના કોઈ બાળકો ભાગ્યેજ તેમાં હોય ! હજુ બાળાઓમાં મોટી ઉમરની બાળાઓ દેખાય પણ બાળકોની તો આ દશા છે. અમુક ઉમર થાય છે એટલે વ્યાવહારિક શિક્ષણનો

બોજો એને વધે છે. હાઇસ્કૂલ કે કોલેજમાં જનાર વિદ્યાર્થીનું માનસ પણ ત્યાંના સુધારક (?) વાતાવરણને અંગે પલટાતું જાય છે. અને પછી તો એને પાઠશાલામાં આવતા પણ શરમ આવે છે. આ સંજોગોમાં એ બાળકને સૂત્રના અર્થનું જ્ઞાન શું મળી શકે ? માસ્તર સારા હોય, મોટા વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષવાની તેનામાં શક્તિ હોય, વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કેટલીક વાતો વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં ઠસાવાતી હોય અને અર્થને ગ્રહણ કરી શકે તેવા મોટા વિદ્યાર્થીઓ હાજરી આપતા હોય તો એ પાઠશાલામાં પોપટીયું જ્ઞાન મળવાની જે દલીલો થાય છે તેમાં જરૂર સુધારો થાય, એવી ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત થાય, એ ખૂબ જ ઇચ્છનીય છે; છતાં હજુ એ સ્થિતિએ પહોંચવાના સંજોગો જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કેવળ સૂત્રોના અભ્યાસ તરફ અનાદર તો ન જ થવો જોઇએ. એ આવશ્યક સૂત્રો તો આત્માના અનાદિના કર્મઝેર ઉતારવા માટે મહામંત્ર સમાન છે. અર્થનો ખ્યાલ હોય અને ઉપયોગપૂર્વક સૂત્રો બોલાય તો તો ઘણો જ લાભ થાય. પરંતુ અર્થનો ખ્યાલ ન હોય અને પ્રતિક્રમણાદિ પ્રસંગે પવિત્ર ભાવના રાખીને સૂત્રો બોલવામાં અથવા શ્રવણ કરવામાં આવે તો પણ અનાદિનું કર્મઝેર જરૂર ઓછું થાય

'**जहाविसं कुट्ठगय**' વંદિત્તાની એ આડત્રીશમી ગાથાના વિવેચનમાં (અર્થદીપિકા ટીકામાં) એ જ બાબત ઉપર એક ડોશીના પુત્ર **હંસકુમારનું** સુંદર દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલ છે તે જરા ધ્યાન દઇને સાંભળશો તો જરૂર ખ્યાલમાં આવશે કે એ આવશ્યકાદિ સૂત્રોના અક્ષરોમાં કર્મઝેરને ઉતારવાની કેવી અદ્‌ભૂત શક્તિ છે !

વૃદ્ધ માતા અને તેના પુત્ર હંસકુમારનું દૃષ્ટાન્ત

એક ગામડા ગામમાં એક વૃદ્ધ ડોશી રહે છે. ડોશીને એકનો એક જ પુત્ર છે. યુવાવસ્થાએ પુત્ર પહોંચ્યો છે. કોઇ યોગ્ય સ્થળે નોકરી વગેરે કરીને પોતાનો તેમજ માતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. ડોશીને પુત્ર ઉપર અસીમ વાત્સલ્ય છે. પુત્રને માતા ઉપર ભક્તિ અને **બહુમાનનો પાર નથી. જે સંતાનથી માત-પિતાને શાંતિ મળે, હૈયું ઠરે તે સાચું સંતાન,** પરંતુ શાંતિને બદલે હંમેશાં અશાંતિ ચાલુ હોય, હૈયું ઠરવાને બદલે સંતાનના નામનો બળાપો ચાલુ હોય એ સંતાન નથી પણ શેતાન છે. માતા અને પુત્ર સંતોષવૃત્તિવાળા છે. જીવનના નિર્વાહ પૂરતો પગાર મળે છે તેમા આનંદ માને છે. ધાર્મિક ભાવના બન્નેની ઘણી સુંદર છે અને આનંદમાં દિવસો પસાર કરે છે. એક અવસરે સાંજના સમયે સૂર્યાસ્ત થયા બાદ પુત્ર નોકરીએથી ઘેર આવ્યો. ઘરની બાજુના વાડામાં શારીરિક હાજત માટે ગયો. અંધારું થઈ ગયું છે તેવા ટાઇમે એક ઝેરી નાગે એ પુત્ર હંસકુમારને ડંખ માર્યો. હંસકુમાર દોડતો દોડતો ઘરમા પહોંચ્યો. સર્પદંશની વાત માતાને કરતાં વાત્સલ્યભરી માતા પુત્રસ્નેહને અંગે બેબાકળી બની ગઇ. હંસકુમારને ઝેર ધીમે ધીમે શરીરમાં ચઢવા માંડયું. કુમાર સર્પના કાતિલ ઝેરથી મૂર્ચ્છિત બની ગયો. આજુબાજુના સગાસંબંધી તેમજ પાડોશીઓ આવી પહોંચ્યા. શક્ય ઉપચારો કરવા છતાં ઝેર ન ઉતર્યું, અને પુત્રની મૂર્છા ન વળી. પુત્રવત્સલ માતા, પોતાના જીવનદીપક સમા પુત્રની આવી કરુણ દશા જોતાં ખૂબ જ વિહ્વલ બની ગઇ. પુત્રનું મસ્તક પોતાના ઉત્સંગમાં

લઇને "હે હંસ! તારા વિના તારી માતાનું શું થશે! હે હંસ! તારી વાત્સલ્યભરી માતાને અહિં મૂકી તું કયા પરલોકમા ચાલવા માંડ્યો! હે હંસ! તારા વિના હવે હું ક્ષણભર પણ કેમ જીવીશ?" આ પ્રમાણે આખી રાત્રિ રુદન કરતી માતા-'હે હંસ, હે હંસ' એમ પુત્રનુ નામ લઇને અનેક પ્રકારે કલ્પાત કરી રહેલ છે. લગભગ પ્રભાતનો સમય થવા આવ્યો, દરમ્યાન પુત્રનું ઝેર ઓછું થઈ ગયું. મૂર્છિત અને બેભાન અવસ્થામા વર્તતો પુત્ર નવચેતનાને પામ્યો અને માતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. આ પ્રમાણે થવાનું કારણ બીજું કાંઈ પણ ન હતું. માતા તો પોતાના પુત્રનું નામ હંસ હોવાથી રુદનના પ્રસંગમાં વારવાર હંસનું નામ બોલતી હતી. પરંતુ 'હંસ' એ બન્ને અક્ષરો ગારુડિક મંત્રના બીજક હોવાથી વારંવાર એ અક્ષરોનો પ્રયોગ થતાં ઝેર ઉતરી જવાનું બન્યું. માતાને એ ખ્યાલ ન હતો કે હંસ એ ગારુડિક મત્રના બીજાક્ષરો છે. પુત્ર તો બેભાન અવસ્થામાં પડેલો હતો. આવા સંજોગોમાં પણ હંસ એવા અક્ષરોના વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવા માત્રથી સર્પનું ઝેર ઉતરી ગયું, તો પછી અનંતલબ્ધિના ભંડાર ગણધર ભગવંતોએ રચેલા આવશ્યક સૂત્રના મંગલમય અક્ષરો અર્થજ્ઞાન વિનાના હોવા છતા પણ અનાદિના કર્મઝેરને ઘટાડવા માટે જરૂર ઉપયોગી બની શકે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? તાત્પર્ય એક જ છે કે-સૂત્રનું અધ્યયન પ્રથમ અને પછી તેના અર્થનો અભ્યાસ હોય તો સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિકાસ ઘણો સુંદર થઇ શકે છે, એમ છતા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ઉદય અગે અથવા પ્રમાદાદિ કારણે અર્થનો અભ્યાસ ન હોય તો પણ સૂત્રાદિનું પઠનપાઠન અને આવશ્યક ક્રિયામાં તેનો ઉપયોગ આત્માને થોડોઘણો લાભ અવશ્ય આપે છે,

'અનુયોગ' એ પદનો સંક્ષિપ્ત અર્થ

પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ટીકાના બીજા શ્લોકમાં શાસનપતિ પ્રભુ મહાવીરદેવ તથા પચમગણધર ભગવત શ્રી સુધર્માસ્વામીને નમસ્કાર કર્યા બાદ સર્વાનુયોગવૃદ્ધમહર્ષિઓને જે નમસ્કાર કરેલો છે તેમા અનુયોગ-પદનો અર્થ સમજાવવાના પ્રસંગે સૂત્રવાચના પ્રથમ અને અનુ એટલે પછી અર્થવાચનાનો જે યોગ-સંબંધ તે અનુયોગ કહેવાય. આ વિષયના વિવેચનમાં આટલુ પ્રાસગિક વિવેચન કરવામા આવ્યું છે. અથવા અનુયોગનો બીજો અર્થ પણ શાસ્ત્રોમાં સમજાવેલ છે. અનુ એટલે અનુકૂલ અને યોગ એટલે સંબંધ-જોડાણ, અર્થાત્ ગણધર ભગવંતોએ જે આશયથી સૂત્રો રચેલા છે, તે આશયને અનુકૂલ એવા અર્થનું જોડાણ તેનું નામ પણ અનુયોગ છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી એક વાત નક્કી થાય છે કે--મનસ્વીપણે સૂત્રોના અર્થો કરવાના નથી, પરંતુ પૂર્વાચાર્ય ભગવતોની પરંપરાથી જે સૂત્રનો જે પ્રમાણે અર્થ ચાલ્યો આવતો હોય તેને સુસંગત રાખીને જ કોઇ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ, પરંતુ મરજી મુજબ કોઈપણ સૂત્રના અર્થમા ફેરફાર કરવાનો આપણા જેવા અલ્પમતિઓનો અધિકાર ન હોઇ શકે. છદ્મસ્થજન્ય અલ્પજ્ઞપણા અંગે શાસ્ત્રીય કોઇ બાબત આપણા હૃદયમાં ન ઠસે-ન બેસે તો તેમાં આપણા જ્ઞાનની ખામી સમજવી જોઇએ. પરતુ સુવિહિત પુરુષોથી ચાલી આવતી અવિચ્છિન્ન અર્થપરંપરાનો ફેરફાર કરવાનો લેશ પણ વિચાર ન થવો જોઇએ. કયા પૂર્વાચાર્યોનું શ્રદ્ધાભર્યું સંયમીજીવન! અને કયાં આજકાલનું શ્રદ્ધાની ખામીવાળું શિથિલ સયમીજીવન! બુદ્ધિબલમા કોઈ આત્મા

માનો કે વધુ પ્રમાણમા આગળ વધેલ હોય, પરંતુ તેના અંતરાત્મામાં શ્રદ્ધા અને સંયમની આરાધનાનું બલ ન હોય તો તે વ્યક્તિને સૂત્રોના અર્થમાં સંગતિ થવામાં ખૂબ મુશ્કેલી આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં તેનું ચિત્ત શંકાશીલ બને છે અને પરિણામે મનઘડંત કલ્પનાઓ કરવા તૈયાર થાય છે. જ્યારે ઓછી બુદ્ધિવાળો છતાં શ્રદ્ધા અને સંયમમાં પરાયણ આત્મા-તે તે સૂત્રના અર્થમાં સંગતિ સાધવા તત્પર હોય છે. પોતાની બુદ્ધિનો-પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ જણાવેલા અર્થને સુસંગત કરવામાં સદુપયોગ કરે છે. એમ છતાં કોઇ બાબત બરાબર ન બેસે તો મનસ્વી કલ્પના ન કરતાં-" અનંતજ્ઞાનીઓ જે કહી ગયા છે. તે યથાર્થ, નિઃશંક છે, સત્ય છે. એમ શ્રદ્ધા રાખે છે. અથવા 'तत्त्वं केवलिगम्यम्' એ વાકયોદ્વારા કેવલી ભગવંત ઉપર તે છોડી દે છે. ભાવાર્થ એ થયો કે-સૂત્રને અનુકૂલ એવો જે અર્થનો સંબંધ તેનું નામ અનુયોગ છે.

અનુયોગના દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ તથા ધર્મકથાનુયોગ-એમ ચાર પ્રકાર.

અનુયોગના મુખ્યત્વે ચાર પ્રકાર છે. ૧ દ્રવ્યાનુયોગ, ૨ ગણિતાનુયોગ, ૩ ચરણકરણાનુયોગ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એ છ દ્રવ્ય સંબંધી જે વિવેચન તેનું નામ દ્રવ્યાનુયોગ. એ છ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય એ ક્ષેત્ર અર્થાત્ આધારદ્રવ્ય છે અને બાકીના ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ ક્ષેત્રી અથાત્ આધેયદ્રવ્યો છે. આધારભૂત એવું જે આકાશદ્રવ્ય તેના લોકાકાશ-અલોકાકાશ એવા બન્ને વિભાગો અને પ્રમાણનું નિરૂપણ, લોકાકાશના ઉર્ધ્વલોક અધોલોક અને તીર્ચ્છાલોક એવા ત્રણ વિભાગોની વ્યવસ્થા, વ્યવહારકાળની ઉત્પત્તિમા કારણભૂત સૂર્ય-ચંદ્રના મંડલોની સંખ્યા, મુહૂર્ત્ત ગતિ વગેરે, ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોની તેમજ તેના પ્રદેશોની સંખ્યાનું પ્રમાણ, વગેરે વિવેચન ગણિતાનુયોગનો વિષય છે. દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ એવો પણ આત્મા પર્યાયનયની અપેક્ષાએ અનાદિથી જે અશુદ્ધ છે તેને શુદ્ધ બનાવવા માટે સાધુધર્મને લાયક અને શ્રાવક ધર્મને લાયક જે સુંદર આચારવિચારોનું નિરૂપણ તેનું નામ ચરણકરણાનુયોગ છે અને અશુદ્ધ એવા આત્માને શુદ્ધ બનાવવા માટે આદર્શભૂત મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો વગેરેનો સમાવેશ ધર્મકથાનુયોગમાં થાય છે. દ્રવ્યાનુયોગવડે આત્માની ઓળખાણ થાય છે, ગણિતાનુયોગવડે પોતાની માલીકીના સ્થાનનો-સિદ્ધસ્થાનનો ખ્યાલ આવવા સાથે અનંતાકાલથી જુદી જુદી જાતનાં કેટલાં ભાડુતી ઘર કર્યા? તેનો ખ્યાલ આવે છે. ચરણકરણાનુયોગવડે-અશુદ્ધ (સંસારીપર્યાય) પર્યાયવાળા આત્માને શુદ્ધપર્યાય (સિદ્ધપર્યાય) પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ મળે છે. અને મહાત્માઓ તેમજ અધમ આત્માઓની જીવનકથાઓરૂપ ધર્મકથાનુયોગ એ સિદ્ધપર્યાય પ્રાપ્ત કરવામાં ખૂબ સહાયક બને છે.

આપ્તમહર્ષિઓની વાણીમાં એક જ પ્રકારનો અર્થ હોતો નથી. એ મહર્ષિઓના વચનામૃતોની સંકલના વિવિધ પ્રકારના અર્થોથી ભરેલી હોય છે. એક જ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ એ ચારેય અનુયોગસંબંધી અર્થવ્યાખ્યા સંભવી શકે છે અને અનેકાર્થ કોષનો જેને થોડોઘણો અભ્યાસ હોય તે મહાનુ-

ભાવને આ બાબત સમજવામાં જરા પણ બાધ નહિ આવે. પૂજ્યવર્ય આર્યરક્ષિતજી પર્યંત આપણા પ્રત્યેક આગમસૂત્રોમા ચારેય અનુયોગની વ્યાખ્યા પ્રચલિત હતી. અગિયાર અંગ પૈકી પ્રથમ આચારાંગમાં ચરણકરણાનુયોગની પ્રધાનતા હોવા છતા એક એક સૂત્ર-પદોના અનેકવિધ અર્થોની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુયોગાદિ બાકીના ત્રણેય અનુયોગસંબંધી અર્થવ્યાખ્યા ચાલુ હતી, પરંતુ અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવે જેમ-જેમ બુદ્ધિબલમાં તેમજ આયુષ્યાદિ બળમા હીનતા થતી ગઇ તેમ તેમ એ ચારેય અનુયોગસંબંધી અર્થોને એક જ સૂત્રદ્વારા સમજવામા મુશ્કેલી શરૂ થતા શાસનના એ ધુરન્ધર મહાપુરુષોએ તે તે આગમોમાં એક એક અનુયોગ સંબધી અર્થ વ્યાખ્યાની વ્યવસ્થા નક્કી કરી. જેમકે આચારાંગસૂત્રમાં ચરણકરણાનુયોગ, સૂયગડાંગસૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગ વગેરે. પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજાએ બીજા શ્લોકના ત્રીજા પાદમા જે નમસ્કાર કર્યો છે તે આવા ચારેય પ્રકારના અનુયોગમાં ખૂબ જ આગળ વધેલા શ્રુતવૃદ્ધ મહર્ષિઓને નમસ્કાર કરેલ છે. તીર્થંકર ગણધર ભગવંતનો વિરહકાળ છતા અદ્યાવધિ શ્રુતની પરંપરાને ટકાવી રાખનાર એ સર્વાનુયોગવૃદ્ધ મહર્ષિઓ જ છે. એ બાબત પણ આ નમસ્કારથી ફલિત થાય છે.

સર્વાનુયોગવૃદ્ધ મહર્ષિઓને ત્રીજા પાદમા નમસ્કાર કર્યા બાદ '**वाण्यै सर्वविदस्तथा**' એ ચોથા ચરણવડે, સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીને ટીકાકાર આચાર્ય ભગવંત જે નમસ્કાર કરેલ છે, એ વાણીને નમસ્કાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે? વાણી એટલે દ્રવ્યશ્રુત, એ દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં કેવી રીતે કારણભૂત બને છે? વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરવા સાથે ટીકાના ત્રીજા શ્લોક વગેરેનું કેવી રીતે વિવેચન કરવામાં આવશે? તે અધિકાર અગ્રે વર્ત્તમાન.

— સુસ્તીને ફગાવી દો —

સર્વજ્ઞ ભગવંત સિવાય ધર્મનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન અલ્પજ્ઞાનિ-છદ્મસ્થોને થઈ શકતું નથી છતાં એ જ છદ્મસ્થો ધર્મના ફલને તો પ્રત્યક્ષ દેખી શકે છે. માનવ જન્મ એ ધર્મનું ફલ છે, પાંચેય ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ એ ધર્મનું ફલ છે. ઉચ્ચ કુલ, નીરોગી શરીર, દીર્ઘ આયુષ્ય અને સંપત્તિની પ્રાપ્તિ એ બધુ ય ધર્મનું પ્રત્યક્ષ ફલ છે. ધર્મના આવા પ્રત્યક્ષ ફલો જોવા-જાણવા-અનુભવવા છતા એની આરાધનામાં ખૂબ જ સુસ્તી જોવાય છે એ નવાઈ છે. માટે બંધુઓ! સુખી થવું હોય-જીવનનો બાહ્ય-અભ્યંતર વિકાસ કરવાની અભિલાષા હોય તો એ સુસ્તીને ફગાવી દો અને કલ્પવૃક્ષ સમા એ શુદ્ધ ધર્મની આરાધનામાં નિષ્કામભાવે જોડાઇ જાઓ.

॥ श्रीस्थंभनपार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન પાંચમું

नमः श्रीवर्द्धमानाय, श्रीमते च सुधर्मणे । सर्वानुयोगवृद्धेभ्यो, वाण्यै सर्वविदस्तथा ॥२॥

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીજી નામનું સૂત્ર જેના અર્થસ્વરૂપે પ્રણેતા શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર છે, સૂત્રની સંકલના કરનાર ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજી છે અને બાલજીવોના બોધ માટે જેના ઉપર અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ટીકા રચેલ છે, એ ભગવતી સૂત્રની ટીકાના પ્રારંભમાં ટીકાકાર મહર્ષિના મંગલશ્લોકોનું વિવેચન ચાલે છે. મંગલના પ્રથમ શ્લોકમાં સર્વજ્ઞ વગેરે પંદર વિશેષણોથી અલંકૃત સર્વ જિનેશ્વરભગવંતોને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ બીજા મંગલશ્લોકમાં શાસનપતિ પ્રભુ મહાવીરદેવ આપણા આસન્નઉપકારી હોવાથી તેમને નમસ્કાર કર્યો. બાદ સૂત્રની સંકલના કરનાર અને વર્ત્તમાન સાધુસમુદાયના મૂળ પુરુષ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીને નમસ્કાર કર્યો. એ નમસ્કાર કર્યા પછી આજપર્યંત સૂત્ર અને અર્થની સુસંગત પ્રણાલિકાને ટકાવી રાખનાર શ્રુતસ્થવિર-અનુયોગવૃદ્ધ મહર્ષિઓને પ્રણમન કર્યું અને ત્યારબાદ સર્વજ્ઞભગવંતોની વાણીને નમસ્કાર કર્યો. ગઈકાલે શાસનપતિ પ્રભુ-મહાવીરદેવને, પંચમગણધર સુધર્માસ્વામી ભગવંતને અને સર્વાનુયોગવૃદ્ધ મહર્ષિઓને કરવામાં આવેલા નમસ્કાર અંગે થોડુંઘણું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, હવે આજે '**वाण्यै सर्वविदस्तथा**' એ બીજા શ્લોકના ચોથા પાદમાં સર્વજ્ઞભગવંતની વાણીને કરવામાં આવેલા નમસ્કારની વ્યાખ્યા જણાવવાની છે. એકેન્દ્રિય સિવાય બેઈન્દ્રિય વગેરે ભવોમાં વચનયોગ તો પ્રત્યેક પર્યાપ્તા જીવને પ્રાપ્ત થાય છે છતાં દરેક જીવના વચનયોગરૂપી વાણી નમસ્કાર યોગ્ય નથી બનતી અને શ્રી જિનેશ્વરભગવંતનો વચનયોગ વંદનીય બને છે. તેનું કારણ આપણે સમજવું જોઈએ.

વ્યવહારરાશિ-અવ્યવહારરાશિ ત્રસ-સ્થાવર જીવોનું સ્વરૂપ

અનાદિકાલથી ભવચક્રમાં ભટકતા આત્માને પ્રત્યેક સ્થળે વચનયોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અનંતા પુદ્ગલપરાવર્ત્તન જેટલો કાળ આ આત્માએ અવ્યવહારરાશિમાં પસાર કર્યો, ત્યાં ફક્ત એકલો કાયયોગ જ હતો. ત્યાર બાદ વ્યવહારરાશિમાં બાદર પૃથ્વી, પાણી વગેરે એકેન્દ્રિયના

ભવમાં આવ્યો અને અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી તેમાં રહ્યો. ત્યાં પણ ફક્ત એકલો કાયયોગ જ હતો.

સભામાંથી પ્રશ્ન:—અવ્યવહારરાશિ અને વ્યવહારરાશિ કોને કહેવાય ?

સમાધાન—ચૌદ રાજલોકમા રહેલા સંસારી જીવોના મુખ્ય બે વિભાગ છે. એક વિભાગ ત્રસ અને બીજો વિભાગ સ્થાવર. ટાઢ તડકા વગેરે સુખદુ:ખના પ્રસંગમા ઈચ્છા મુજબ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવાની જેને શક્તિ છે તેવા જીવોને 'ત્રસ' કહેવાય છે અને ગમે તેવા ટાઢ-તડકાનો પ્રસંગ હોય અથવા છેદનભેદન થતું હોય છતાં તેવા દુઃખના પ્રસંગમાં પોતાની ઇચ્છા મુજબ એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જવા માટે જેઓ શક્તિસંપન્ન નથી, પોતાના સ્થાનથી જરા પણ ખસી શકતા નથી તેવા જીવો '**સ્થાવર**' કહેવાય છે. ત્રસપણું એ ત્રસનામકર્મ નામની પુન્યપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને સ્થાવરપણું એ સ્થાવરનામકર્મ નામની પાપપ્રકૃતિના ઉદયથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે સુખદુઃખાદિના પ્રસંગે એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાનમા જવાની અનુકૂલતા મળવી એટલો પુન્યોદય છે અને ગમે તેવું દુઃખ પડવા છતાં એ દુઃખના સ્થાનમાંથી જરા પણ ખસી ન શકાય એવી પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત થવી એ પાપોદય છે. માંકડને પકડવા જાઓ કે તુરત પોતાનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, ખાટલો કે ગાદલા ગોદડા તડકે નાંખો એટલે તુરત તેમાં રહેલા માંકડ ઢંઢક હોય ત્યા લપાઇ જાય છે જ્યારે વનસ્પતિકાયરૂપે વર્તતા વૃક્ષ વગેરેનું કોઈ છેદન-ભેદન કરે, ગમે તેટલી તેના ઉપર ઠંડી પડે યાવત્ હિમ પડે અથવા સખ્ત ગરમી પડે છતાં એ વૃક્ષ અથવા તેનું કોઇ પણ પાંદડું વગેરે અવયવો અન્યત્ર જઇ શકતા નથી. એ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ પાંચેય એકેન્દ્રિય સ્થાવરનામકર્મના ઉદયવાળાં હોવાથી સ્થાવર છે અને બેઇન્દ્રિયથી લઇને પંચેન્દ્રિય સુધીના અળસીયા. કીડી, માંખી, નોળીયા, માછલા, ગાય, ભેંસ, પક્ષી, મનુષ્યો, નારકી, દેવ વગેરે સર્વ જીવો ત્રસનામકર્મના ઉદયવાળા હોવાથી ત્રસ છે. માનવ જેવું ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત થયા બાદ જે આત્માઓ નિર્ધ્વંસ (નિષ્ઠુર) પરિણામવાળા બનીને પૃથ્વીકાયાદિ પાંચેય સ્થાવરોની હિંસા વધુ પ્રમાણમા કરે છે, જેમાં પાણી, અગ્નિ તેમજ વાયુકાયની એકધારી હિંસાઓ લગે લગ્રે ચાલુ હોય એવા યંત્રવાદની પ્રવૃત્તિને પોષણ કરનાર છે અને ત્રસજીવોની રક્ષા તરફ પણ જેનો બીલકુલ ઉપયોગ નથી એવા આત્માઓ સ્થાવરનામકર્મનો બંધ કરીને પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ વગેરે સ્થાવર જીવોમા ઉત્પન્ન થાય છે. જેટલી બને તેટલી વધુ જીવરક્ષા કરનાર આત્માઓ ત્રસનામકર્મનો બંધ કરવા ઉપરાત બીજી પણ અનેક પુન્યપ્રકૃતિઓને ઉપાર્જન કરવા દ્વારા ભવાંતરમા સુખશાતિને પામે છે. જીવ સ્થાવર હોય કે ત્રસ હોય પરંતુ જેટલુ બને તેટલુ બન્ને પ્રકારના જીવોનું વધુ રક્ષણ કરવું, આપણી સાસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં એ જીવોની વિના કારણ હિંસા ન થાય તે માટે ઉપયોગ જાગૃત રાખવો તેમાં જ માનવતાની શોભા છે. અનંત જ્ઞાનીઓએ સચિત્ત એક પાણીના બિંદુમાં અસંખ્ય અપ્કાયના જીવો અને આમળા જેટલી સચિત્ત માટીમાં પણ અસંખ્ય પૃથ્વીકાયના જીવો જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોયા છે. ગૃહસ્થજીવનમાં એ સ્થાવર જીવોની સર્વથા રક્ષા થવી જો કે અશક્ય છે છતા ઉપયોગ રાખવામાં આવે તો ઘણો જ બચાવ થઈ શકે અને આત્મા વિના કારણ પાપમાંથી બચી જાય.

સૂક્ષ્મજીવો અને બાદરજીવો કોને કહેવાય?

સ્થાવર જીવોમાં પુનઃ બે પ્રકાર છે. સૂક્ષ્મ અને બાદર. ત્રસજીવોમાં તો બધાય બાદર જ હોય છે. તેમાં સૂક્ષ્મ જીવોનો વિભાગ નથી. જે જીવોનાં શરીરો એક અથવા અનેક ભેગા થવાથી દેખી શકાય તે જીવો **બાદર** કહેવાય, અને જે જીવોનાં અસંખ્ય શરીરો ભેગા થવા છતાં પણ ચર્મચક્ષુથી ન દેખી શકાય તે સૂક્ષ્મજીવો કહેવાય. હું અથવા તમો બધાય ચર્મ-ચક્ષુથી જીવને જોઈ શકતા નથી. હું તમારા શરીરને જોઉં છું, તમો મારા શરીરને દેખો છો, શ્વાસોશ્વાસ હલનચલન વગેરે પ્રવૃત્તિથી આત્માનું તો આપણે અનુમાન કરીએ છીએ. આત્માને પ્રત્યક્ષ જોવાપણું કેવલી ભગવંતો-સર્વજ્ઞ પરમાત્માઓ સિવાય બીજાને ન હોઈ શકે. આત્મા પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે અમૂર્ત દ્રવ્ય છે. એ અમૂર્ત્ત અરૂપી આત્માને અથવા કોઈપણ આકાશાદિ અમૂર્ત્ત દ્રવ્યને પ્રત્યક્ષ જોવાની જાણવાની શક્તિ સર્વજ્ઞ ભગવંતોમાં જ હોય છે. છદ્મસ્થ આત્મા ભલે **અવધિ**, મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળો હોય, છતાં અમૂર્ત દ્રવ્યને જોવા-જાણવાની એનામાં શક્તિ ન હોઈ શકે.

સભામાંથી પ્રશ્ન:-આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે અમૂર્ત છે, અરૂપી છે, નિરંજન છે, નિરાકાર છે તો એ અમર્ત આત્માને સર્વજ્ઞ ભગવંતો પણ કેમ જોઈ શકે? જાણી શકે? દ્રવ્યમાં કોઈ આકાર તેમજ વર્ણ વગેરે હોય તો દેખી શકાયને?

સમાધાન-મહાનુભાવ! વાત બરાબર છે, આપણે આપણી દૃષ્ટિથી વિચારીએ છીએ એટલે શંકા થાય છે કે અમૂર્ત્ત આત્માને સર્વજ્ઞ ભગવંત પણ શી રીતે જોઈ શકે? ભાઈ! આપણી માફક તેમને આ ચર્મચક્ષુથી જોવાનું નથી, તેમને તો આત્માથી જ બધી વસ્તુ જોવાની-જાણવાની છે, ચર્મચક્ષુથી કેવલી ભગવંતને જોવાનું હોત તો તો તમારો પ્રશ્ન બરાબર હતો, પરંતુ આત્મા ઘનઘાતી ચારેય કર્મનો ક્ષય કરે, કેવલજ્ઞાન તથા દર્શનની શક્તિ પ્રગટ થાય, પછી જોવા જાણવામાં ઇન્દ્રિયોની મદદની તેમને અપેક્ષા નથી હોતી, શક્તિહીન માનવીને ચાલવામાં લાકડીનો ટેકો જોઈએ, પણ શક્તિસંપન્ન જુવાન મનુષ્યને ચાલવામાં કે ઊભા થવામાં ટેકાની જરૂર ન પડે. જ્ઞાનાદિ આત્મિક ગુણોની અપેક્ષાએ આપણે બધાય શક્તિહીન બની ગયા છીએ એટલે જ પૌદ્‌ગલિક ઇન્દ્રિયોની સહાય તે તે વિષયોના ભાવો જાણવા જોવામાં લેવી પડે છે. આત્મા રત્નત્રયીની આરાધના કરવાદ્વારા શક્તિસંપન્ન બની જાય પછી એને ઇન્દ્રિયોની મદદથી જોવાપણું જાણવાપણું રહેતું નથી. ભાવાર્થ એ છે કે-કેવલી ભગવંતને ચક્ષુથી જોવાનું હોત તો તો અમૂર્ત એવો આત્મા કેમ જોઈ શકાય? એ પ્રશ્ન વ્યાજબી ગણાય, પરંતુ આત્માથી જ જેને વિશ્વના સર્વ ભાવો પ્રતિક્ષણે જોવાના અને જાણવાના છે તેવા સર્વજ્ઞ ભગવંતોને આત્મા, આકાશ વગેરે અમૂર્ત દ્રવ્યો તે રૂપે જોવા જાણવામાં કશી અગવડ આવતી નથી.

આપણે તો એ વાત વિચારીએ છીએ કે સૂક્ષ્મ અને બાદર કોને કહેવાય? કીડીથી કુંથવો નાનો એટલે સૂક્ષ્મ. એવો સૂક્ષ્મનો અર્થ જૈનદર્શનની પરિભાષામાં કરવાનો નથી. જૈન દર્શનમાં તો તેને જ સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે કે જે જીવોનાં ઔદારિક શરીર એક અથવા બે પાંચ દશ યાવત્ અસંખ્ય ભેગા થવા છતાં ચર્મચક્ષુથી ન દેખી શકાય. તે જીવો સૂક્ષ્મનામકર્મના

ઉદયવાળાં અને સૂક્ષ્મ કહેવાય, અને જે જીવોનાં એક અથવા અનેક ઔદારિક શરીરો ભેગાં થયાં પછી પણ ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવા જીવો બાદરનામકર્મના ઉદયવાળા હોવાથી **બાદર** કહેવાય. તમારા ઉપયોગમાં આવતી સચિત્ત માટી, પાણી વગેરે જીવોનું શરીર ઘણું જ નાનું અર્થાત્ અંગુલના અસંખ્ય ભાગનું છે. એવું એક શરીર હોય તો આપણી આંખથી દેખી ન શકાય, પરંતુ એવા અસંખ્ય જીવોના અસંખ્ય શરીરો ભેગા થવા પછી પણ દેખાય માટે તે જીવો બાદર ગણાય. સૂક્ષ્મ જીવોનું શરીર પણ અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડું છે તેવું એક શરીર તો ન દેખી શકાય પરંતુ અસંખ્ય કે અનંત જીવોના અસંખ્ય શરીરો ભેગા થવા છતાં એમાં એટલું બધું સૂક્ષ્મપણું છે કે ચર્મચક્ષુથી ન જ દેખી શકાય. ચૌદ રાજલોકમાં એવા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય (સૂક્ષ્મનિગોદ)-ના જીવો સર્વત્ર રહેલા છે, છતાં આપણે ચર્મચક્ષુથી તે જીવોને અને તેનાં શરીરોને જોઈ શકતા નથી. આવું સૂક્ષ્મપણું પ્રાપ્ત થવું એ પાપોદય છે. જ્યારે બાદરપણું પ્રાપ્ત થવું એ તેટલા પ્રમાણમાં પુન્યોદય છે. પુન્યકર્મ અને પાપકર્મના વિભાગોમાં સૂક્ષ્મનામકર્મને પાપ-પ્રકૃતિમાં અને બાદરનામ કર્મને પુન્યપ્રકૃતિમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

એક વાર પણ જે આત્માએ પૃથ્વીકાયાદિનો ભવ કરેલ છે તે વ્યવહાર-રાશિવાલો જ ગણાય છે.

એ પાંચેય સૂક્ષ્મ સ્થાવરોમાં સૂક્ષ્મનિગોદ (સૂક્ષ્મસાધારણ વનસ્પતિકાય)નું સ્થાન ખૂબ જ પાપોદયવાળું હોય છે. અવ્યક્ત ચૈતન્યની ત્યાં છેલ્લામા છેલ્લી હદ છે. એ સૂક્ષ્મ-નિગોદના જીવોથી બીજા કોઇ પણ જીવ વધુ અવ્યક્ત ભાવવાળા કે વધુ પાપોદયવાળા નથી. એક શ્વાસોશ્વાસ જેટલા કાળમાં તો એ સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવોના સત્તરથી અધિક વાર જન્મ મરણ થાય છે. આપણે બધાય એક વાર તો એ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જ હતા, અને તે પણ થોડો સમય નહિ પરંતુ અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તન એ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં આપણે સહુ કોઈએ પસાર કરેલ છે. સંસારમાં આત્માનું અનાદિ સ્થાન જો કોઇ પણ હોય તો આ સૂક્ષ્મ નિગોદનું જ છે. આ સૂક્ષ્મ* નિગોદના સ્થાનમાથી આજ સુધી જેઓ એક વાર પણ બહાર નીકળ્યા નથી એટલે કે સૂક્ષ્મ નિગોદના ભવ સિવાય બીજો કોઇ પણ ભવ આજ સુધીમાં જેણે કર્યો નથી એવા જે કોઇ અનંત જીવો છે તે બધાય **અવ્યવહારરાશિવાલા** કહેવાય છે. જેમકે એક માણસનો આ વડોદરા શહેરમાં જન્મ થયો છે જન્મ થયા બાદ પચાસ, સાઠ કે સીત્તેર વરસની તેની ઉમર થઈ છે પરંતુ તે દરમ્યાન વડોદરાની હદ બહાર જેણે કોઇ વાર પગ મૂક્યો નથી, વડોદરાની હદમાં જ જુદી જુદી જગ્યાએ ભલે વસ્યો છે. તે જ પ્રમાણે જે જીવોએ અનંત ભૂતકાલમા થયેલા અનંત ભવોમાં સૂક્ષ્મ નિગોદ સિવાય બીજો કોઈ પણ પૃથ્વીકાય,

---

* સૂક્ષ્મ નિગોદના ભવ સિવાય બીજો કોઇ પણ ભવ જેણે ન કર્યો હોય તેને જેમ અવ્યવહારરાશિવાલા કહેવાય છે તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિ પાંચેય સ્થાન સિવાય એટલે કે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયના ભવ સિવાય કોઇ પણ બાદર એકેન્દ્રિયનો ભવ આજ સુધી જેણે નથી કર્યો તે જીવોને પણ મતાંતરથી અવ્યવહાર-રાશિવાળા કહ્યાં છે.

અપ્કાય વગેરે ભવ કર્યો નથી તેવા જીવો અવ્યવહારરાશિવાલા કહેવાય છે. અને જે જીવોએ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળી પૃથ્વીકાય આદિ કોઇ પણ બીજો ભવ એક વાર પણ કરેલ છે તે જીવો **વ્યવહારરાશિવાલા** કહેવાય છે. અહિં એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે વર્ત્તમાનમાં જેટલા સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો હોય તે બધાય અવ્યવહારરાશિવાળા જ હોય એમ સમજવાનું નથી. પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયનો અથવા બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિય કે પંચેંદ્રિયનો ભવ પ્રાપ્ત થયા બાદ આત્મા તેવાં તીવ્ર કર્મો બાંધીને દર્શનમોહના કારણે પુનઃ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં ચાલ્યો જાય તો પણ તે જીવ વ્યવહારરાશિવાળો જ ગણાય છે. સૂક્ષ્મ નિગોદના ભવો સિવાય એક પણ બીજો ભવ જે આત્માએ કરેલ હોય છે, ભલે પછી વર્ત્તમાનમાં પુનઃ તે સૂક્ષ્મ નિગોદમાં હોય કે બીજે હોય તો પણ તે વ્યવહારરાશિવાળો જ ગણાય છે.

ભાષાપર્યાપ્તિ એ કારણ છે અને વચનયોગ કાર્ય છે.

વ્યવહારરાશિ તથા અવ્યવહારરાશિ અંગે વચ્ચે પ્રશ્ન થતાં આટલી વાત પ્રાસંગિક કહેવામાં આવી છે. આપણો અધિકાર તો સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીને કરવામાં આવેલ નમસ્કારનો અને તે વાત વિશેષ સમજી શકાય તે માટે વચનયોગનો ચાલે છે. એકેન્દ્રિયના ભવમાં વચનયોગની પ્રાપ્તિ નથી હોતી. બેઇન્દ્રિયના ભવથી વચનયોગનો પ્રારંભ થાય છે. બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય દરેક જીવોમાં વચનયોગ હોઇ શકે છે. ફક્ત એ બેઇન્દ્રિય વગેરે જીવોમાં પણ જે લબ્ધિઅપર્યાપ્તા હોય અને પોતાને લાયક પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા સિવાય આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પરભવમાં જવાવાળા હોય તેવા જીવોને ભાષાપર્યાપ્તિના અભાવે વચનયોગનો સંભવ નથી. ભાષા-વચનવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં, ભાષાપણે પરિણમાવવામાં અને અવલંબન લઇ વચનરૂપે વિસર્જન કરવામાં કારણભૂત જે શક્તિવિશેષ તેનું નામ **ભાષાપર્યાપ્તિ** છે. અને એ શક્તિદ્વારા બોલવાની જે ક્રિયા થાય છે તે વચનયોગ કહેવાય છે. ભાષાપર્યાપ્તિ એ કારણ છે અને વચનયોગ એ કાર્ય છે. બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય વગેરે જીવોમાં એ ભાષાપર્યાપ્તિ તેમજ વચનયોગની યોગ્યતા છે. બેઇન્દ્રિયથી અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં અસ્પષ્ટ-અવ્યક્ત ભાષા હોય છે. અહિં અવ્યક્તપણું વર્ણાક્ષરોની અપેક્ષાએ સમજવાનું છે. આપણે મનુષ્યો જે પ્રમાણે ઘટ પટ વગેરે શબ્દો વર્ણાક્ષરોની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારી શકીએ છીએ તેવું ઉચ્ચારણ બેઇન્દ્રિયાદિ જીવોમાં જોવામાં નથી આવતું. સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવોમાં પણ પશુ-પક્ષિ વગેરે તિર્યંચોની ભાષા મનુષ્યના જેવી સ્પષ્ટ નથી હોતી. સ્પષ્ટ ભાષાનો અધિકાર મુખ્યત્વે મનુષ્ય અને દેવોમાં હોય છે. આ વચનયોગમાં અર્થાત્ ભાષાનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો સંયમ હોય તેમજ સ્વ-પરહિત કરવાનું લક્ષ્ય હોય તેટલું તેનું શુભપણું ગણાય છે. અને બોલવાની શક્તિ મળ્યા બાદ ગમે ત્યારે ગમે તેવું બોલવું, પોતાનું તેમજ પરનું અહિત થાય તેવા વચનો ઉચ્ચારવા, ભાષા ઉપર કાબૂ ન રાખવો તે અશુભ વચનયોગ કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મનિગોદને ઓછામાં ઓછું લબ્ધિવીર્ય અને સંજ્ઞિ-મનુષ્યને વધુમાં વધુ લબ્ધિવીર્ય હોય છે.

સંસારમાં ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ પૈકી ગમે તે જીવાયોનિમાં આત્મા ઉત્પન્ન થયો હોય છતાં તે તે પ્રત્યેક જીવાયોનિમાં ઓછા વધુ પ્રમાણમા યોગ અવશ્ય હોય છે. 'યોગ' એટલે વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે શક્તિ. આત્માને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણનો ગમે તેવો પ્રબલ ઉદય હોવા છતાં જ્ઞાનનો અમુક (અનંતમો) અંશ જેમ પ્રત્યેક જીવને ઉઘાડો હોય છે તે જ પ્રમાણે વીર્યાંતરાય કર્મનો ગમે તેવો પ્રબલ ઉદય હોવા છતાં વીર્યનો અનંતમો અંશ પ્રાણિમાત્રને ઉઘાડો હોય છે અને એ વીર્યનો જે ઉઘાડ તેને **લબ્ધિવીર્ય** કહેવાય છે. લબ્ધિ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદના જીવને સર્વથી ઓછામાં ઓછું લબ્ધિવીર્ય છે અને સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય, તેમાં પણ મનુષ્યને સર્વથી વધુમાં વધુ લબ્ધિવીર્ય હોઈ શકે છે. આત્માને એ વીર્યાંતરાય કર્મનો જેવો ક્ષયોપશમ તે પ્રમાણે વીર્યનો ઉઘાડ–લબ્ધિવીર્ય હોય છે. મનુષ્યના ભવમાં આત્મા રત્નત્રયીની આરાધનાના પ્રભાવે ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરોહણ કરે તો ચારેય ઘાતી કર્મનો ક્ષય થતાં અનંત જ્ઞાન–દર્શન અને ચારિત્રની માફક અનંત લબ્ધિવીર્ય પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે–સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં કર્મયોગે ગમે તે ગતિમાં આત્મા ઉત્પન્ન થાય તો પણ અલ્પાધિકતયા તે આત્માને અવશ્ય લબ્ધિવીર્ય હોય છે.

મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ તેમજ તેનું શુભાશુભપણું

એ લબ્ધિવીર્યના ઉપયોગવીર્ય, સકરણ વીર્ય, અભિસંધિજ વીર્ય, અનભિસંધિજ વીર્ય વગેરે અનેક પ્રકારો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે જેનું વિશેષ વિવેચન કોઈ વાર પ્રસંગોપાત કરવામાં આવશે. આપણે તો ટીકાકાર મહર્ષિએ સર્વજ્ઞ ભગવંતની જે વાણીને નમસ્કાર કર્યો તે વિષયને સમજવા માટે વચનયોગનું વિવેચન જરા શરૂ કરેલ છે, પરંતુ એક વાતના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે આજુબાજુના તેના સંબંધવાળા વિષયો જ્યાં સુધી ન સમજાવાય ત્યા સુધી તે વાત બરાબર સમજી શકાની નથી. મનન કરવું, ચિંતન કરવું એ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ નથી, બોલવું તેમજ કાયાવડે નાની મોટી પણ ક્રિયા થવી તે પણ આત્માનો સ્વભાવપરિણામ નથી. આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની અપેક્ષાએ મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ ત્રણેય યોગથી રહિત છે અર્થાત્ અયોગી છે, અને એવી અયોગી અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ સર્વાંશે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ છતાં વર્તમાનમાં મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ એ ત્રણેય અથવા ત્રણમાંથી ઓછા વધુ યોગ દરેક જીવોને અવશ્ય હોય છે તેનું શું કારણ? તે વાત કાંઈક સમજી શકાય તે માટે જ લબ્ધિવીર્યની વાત સમજાવાય છે. આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવે તો અનંત વીર્યની લબ્ધિવાળો છે, આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં જેમ અનંત જ્ઞાન રહેલું છે તે પ્રમાણે આત્માના પ્રતિપ્રદેશમા અનંતવીર્યલબ્ધિ પણ રહેલી છે, પરંતુ અનાદિથી જ્ઞાનાવરણ કર્મના યોગે એ અનંતજ્ઞાન જેમ દબાઈ ગયું છે, તે જ પ્રમાણે વીર્યાંતરાય કર્મવડે અનંતવીર્યલબ્ધિ દબાઈ ગયેલી છે તો પણ હમણાં સમજાવ્યું તેમ દરેક આત્માને જ્ઞાનનો અનંતમો અંશ જેમ ઉઘાડો છે તેમ વીર્યનો પણ અનંતમો અંશ ઉઘાડો છે. વીર્યાંતરાયનો વધુ જોરદાર ઉદય હોય તો એ અનંતમો અંશ અલ્પ હોય અને વીર્યાંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ હોય અર્થાત્ પ્રબલ ઉદય ન હોય તો એ અનંતમો વીર્યનો અંશ વધુ પ્રમાણમાં ઉઘાડો હોય તેમજ એ વીર્યાંતરાયનું આવરણ સર્વથા ક્ષીણ થઇ જાય એટલે આત્મમાં

દબાઈને રહેલ અનંતવીર્ય પ્રગટ થાય. જે આત્માને જેટલું લબ્ધિવીર્ય હોય અર્થાત્ વીર્યનો ઉઘાડ જેટલા પ્રમાણમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ તે આત્મા વધુમાં વધુ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકે છે. લાખ રૂપીઆની મૂડીવાળો લાખથી વધુ જેમ ન વાપરી શકે, તેમ જે આત્માને જેટલું લબ્ધિવીર્ય તે પ્રમાણે તે તે કાર્યમાં તેનો વ્યાપાર થઈ શકે, પરંતુ વધુ વ્યાપાર ન થઈ શકે. આ લબ્ધિવીર્યનો તે તે કાર્યપ્રસંગે જે ઉપયોગ કરવો તેનું નામ **ઉપયોગ વીર્ય** કહેવાય છે. મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને મનપણે પરિણમાવી, અવલંબન લઈ ચિંતન મનનના કાર્યમાં લબ્ધિવીર્યનો જે ઉપયોગ થાય તે **મનોયોગ** કહેવાય છે; ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણમાવી અવલંબન લઈને વાણી-વચન બોલવામાં એ લબ્ધિવીર્યનો જે ઉપયોગ કરવો તેનું નામ વચનયોગ કહેવાય છે. ઔદારિકાદિ શરીરવડે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયામાં એ વીર્યનો જે ઉપયોગ થાય તેનું નામ કાયયોગ કહેવાય છે, શક્તિ અથવા લબ્ધિવીર્ય તો એકનું એક જ છે. જે આત્માને જેટલાં પર્યાપ્તિ વગેરે સાધનોની અનુકૂળતા અને જેવી જેવી તે તે કાર્યની જરૂરીયાત તે પ્રમાણે મન, વાણી, કાયાદ્વારા પોતાના લબ્ધિવીર્યનો ઉપયોગ કરે છે. એ ઉપયોગ બે પ્રકારનો થાય છે: એક શુભ અને બીજો અશુભ. જે મન, વાણી અને કાયાનો વ્યાપાર આત્માના વિકાસનું-આત્મહિતનું લક્ષ્ય રાખીને કરવામાં આવે તે વ્યાપાર શુભ ગણાય છે. આત્માના હિત માટેનું ચિંતન, મનન કે કોઈપણ વિચાર એ શુભ મનોયોગ છે. આત્મહિતના ઉપયોગપૂર્વક કોઈ પણ વચનયોગ એ શુભ વચનયોગ છે અને આત્મકલ્યાણના ધ્યેયથી થતી કોઈ પણ નાની મોટી કાયિક પ્રવૃત્તિ એ શુભકાયયોગ છે. મનોગુપ્તિ એ શુદ્ધ અથવા શુભમનોયોગ છે, ભાષા સમિતિ એ શુભવચનયોગ છે, અને ઇર્યાસમિતિ વગેરે બાકીની ચારેય સમિતિ એ શુભકાય-યોગ છે. સાધુ અથવા પૌષધિક શ્રાવક જેમ બને તેમ મન-વાણી-કાયાનો સંયમ રાખે. સાધુને તેમજ પૌષધિક શ્રાવકને સાવદ્યપ્રવૃત્તિના તો પચ્ચકખાણ જ હોય છે પરંતુ દેવદર્શન-વ્યાખ્યાનશ્રવણ ગુરુવંદન-પ્રતિક્રમણ-પડિલેહણ-લઘુનીતિ-વડીનીતિ વગેરે જે ક્રિયાઓ અવશ્ય કરવી પડે છે તે ક્રિયામાં પાંચેય સમિતિનો ઉપયોગ રખાય અને તે તે પ્રવૃત્તિઓ થાય તો તે બધી પ્રવૃત્તિ શુભપ્રવૃત્તિ ગણાય છે. બજારમાં શાક લેવા જાઓ કે ઘરનાં બીજાં કામે જાઓ તે શુભયોગ નથી; શાક લેવા જવામાં તમે રસ્તા ઉપર જીવજંતુની રક્ષાનો ઉપયોગ રાખીને ચાલો તો પણ ઇર્યાસમિતિ નથી એટલે કે શુભયોગ તો નથી જ; ફક્ત ઉપ-યોગ વિના ચાલનારની અપેક્ષાએ તેને આશ્રવ ઓછો લાગે છે પરંતુ છે તો અશુભયોગ જ. તમારા શેઠને તેમજ રાજા-મહારાજા વગેરેને તમો સલામ કરો તે પણ શુભયોગ નથી. વડિલોનો વિનય ન સાચવવો એમ કહેવાનો આશય જરા પણ નથી, પરંતુ શેઠને કરવામાં આવતી સલામમાં સાંસારિક સ્વાર્થ છે, માટે અશુભયોગ છે અને દેવગુરુને કરવામાં આવતા નમસ્કારમાં આત્મકલ્યાણનો ઉદ્દેશ છે માટે શુભયોગ છે.

વચનયોગ વંદનીય ક્યારે બની શકે ?

શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજ ભગવતી સૂત્રની ટીકાના પ્રારંભમાં સર્વ જિનેશ્વરભગવંતોને, શાસનપતિ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને, પંચમગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીને અને શ્રુતસ્થવિર મહાત્મા

ઓને નમસ્કાર કર્યા બાદ પાંચમા નમસ્કારમાં સર્વજ્ઞભગવંતની વાણીને નમસ્કાર કરે છે તેનું શું કારણ? એ વાણીમાં એવી કઇ વિશેષતા હતી કે ટીકાકાર આચાર્યભગવંતે એ વાણીને નમસ્કાર કર્યો? વાણી તો આપણે બધાય ઉચ્ચારીએ છીએ. આપણી વાણીને કેમ કોઇ પગે લાગતું નથી? પગે લાગવાનું તો બાજુમાં રહ્યું, પરંતુ આડોઅવળો એકાદ અક્ષર મુખમાંથી નીકળી ગયો, બોલતી વખતે ભાન ન રાખ્યું કે શું બોલું છું તો કોઇ કોઇવાર તે જ અવસરે અથવા કોઈવાર કાળા તરે તેનાં કડવા ફળ ભોગવવાં પડે છે. આ બધી બાબત ખૂબ ધ્યાન દઇને વિચાર કરવાની જરૂર છે. સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણી એમ ને એમ વંદનીય નથી બનતી, પરંતુ એ સર્વજ્ઞ ભગવંતે અનેક ભવોમાં ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિનું આરાધન કર્યું છે તો જ એ વાણી વંદનીય બની છે. વિચાર–વાણી અને વર્ત્તન એ ત્રણેય જગતને વંદનીય તેમજ પૂજનીય બની જાય, પરંતુ ક્યારે કે વિચાર, વાણી અને વર્ત્તનમાં સ્વ–પરના હિતનું લક્ષ્ય ક્ષણે ક્ષણે જીવંત હોય, અષ્ટ પ્રવચનમાતાનું પાલન એકધારુ બરાબર વર્ત્તતું હોય તે આત્મા સર્વજ્ઞ બને અને એ સર્વજ્ઞ ભગવંતના મુખમાંથી જે કોઇ મંગલમય વાણી પ્રગટ થાય, તે વાણીમાં વિશ્વવાત્સલ્ય ભર્યું હોય, તે વાણીનું શ્રવણ અમૃતપાન કરતાં વધારે પ્રિય લાગે તે વાણીમા વિશ્વની વ્યવસ્થાનું સુંદર નિરૂપણ હોય, તે વાણીના પુદ્‌ગલોમાં એકાન્ત શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ રહેલા હોય એ કલ્યાણકારી વાણી વિશ્વવંદનીય બને, એમાં શું આશ્ચર્ય! એ વાણીના વર્ણન પ્રસંગે શ્રી પાર્શ્વપ્રભુની સ્તુતિમાં વીરવિજયજી મહારાજે કહ્યું છે કે–

જિનમુખ દીઠી વાણી મીઠી સુરતરુ વેલડી. દ્રાક્ષ વિહાસે ગઇ વનવાસે પીલે રસ શેલડી;
સાકર સેતી તરણા લેતી મુખે પશુ ચાવતી, અમૃત મીઠું સ્વર્ગે દીઠું સુરવધુ ગાવતી.

એ કવિવર્ય કહે છે કે-જિનેશ્વર ભગવંતના મુખકમલમાથી નીકળતી એ યોજનગામિની વાણીની મીઠાશ સાક્ષાત્ કલ્પવેલડીના જેવી છે. જગતમા કલ્પવેલડીથી બીજી કોઈ ઉપમા આપી શકાય તેવી અધિક વસ્તુ નથી. એટલે કલ્પવેલડીની ઉપમા આપેલ છે. પ્રભુની વાણી તો એ કલ્પવેલડી કરતા પણ અનંતગુણી અધિક મીઠી છે. દ્રાક્ષને અભિમાન હતું કે મારા જેવી મીઠાશ બીજા કોઈનામાં નથી, પરંતુ પ્રભુ વાણીની મીઠાશ પાસે તે દ્રાક્ષ હારી ગઇ અને લજ્જાથી જંગલમાં પહોંચી ગઇ–વનવાસ સ્વીકારી લીધો. શેલડીને પોતાના રસની મીઠાશનો ગર્વ હતો તે ગર્વ પણ પ્રભુવાણીની મીઠાશ પાસે ગળી ગયો અને સંચામા પીલાવા લાગી. સાકરને પોતાની મીઠાશ માટે અહંકાર હતો તે પણ પ્રભુની વાણીની મીઠાશ પાસે ઓગળી ગયો અને પશુ જેનું ભક્ષણ કરે છે તેવું તરણું લઇને જાણે કહેવા લાગી કે–હું તો તમારી ગરીબડી ગાય છું, મને બચાવો અને અમૃત તો બીચારું પ્રભુની વાણીના સ્વાદ પાસે પરાજય પામવાથી હવે અહિં મનુષ્યલોકમાં કેમ રહેવાય? એ ભયથી સ્વર્ગમાં પહોચી ગયું. દેવાંગનાઓ આ પ્રમાણે પ્રભુ વાણીના ગુણગાન કરે છે. પ્રભુની વાણીની મીઠાશ કેવી હોય છે? તેના ઉપર ટૂંકું વૃદ્ધ સ્ત્રીનું દષ્ટાંત છે.

ભગવંતની વાણીમાં કેવી અનુપમ મધુરતા હોય છે? તે ઉપર એક વૃદ્ધ સ્ત્રીનું દષ્ટાંત.

કોઇ શ્રીમંતને ત્યાં ખૂબ જ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલ એક વૃદ્ધસ્ત્રી જીવનનિર્વાહ માટે નોકર

તરીકે રહેલ છે. એક તો વૃદ્ધ અવસ્થા, બીજું પૌષ્ટિક આહારની ખામી, વગેરે કારણે શરીરમાં ખાસ શક્તિ નથી છતાં ગજા ઉપરાંત શેઠના ઘરનું કામકાજ કરે છે. અને કામકાજ ન કરે તો નોકરીમાંથી રજા મળી જવાની બીક છે. શેઠ શેઠાણી ઉપરથી ઊજળા જેટલા દેખાય છે તેટલી અંતરની ઉજળામણ નથી. વૃદ્ધ નોકર બાઈ પાસે ગજા ઉપરાંત કામ કરાવવામાં દિલમાં દયાનો અંશ પ્રગટ થતો નથી. એ તો એમ જ સમજે છે કે-'પગાર ખાય છે માટે તેણીએ ગમે તેટલું કામ હોય તે બધું કરવું જોઈએ.' સ્વાર્થમાં પરાધીન થયેલો આત્મા માનવતાને ઉચિત એવા વિવેકથી પણ ભ્રષ્ટ બની જાય છે! વૃદ્ધ સ્ત્રીના જેવી મારી દશા હોય તો મને કેટલી અસહ્ય વેદના થાય? એ વિચાર પણ તેના અંતરમાં પ્રગટ થઈ શકતો નથી. એક અવસરે બળતણ માટે લાકડાની જરૂર હોવાથી શેઠ-શેઠાણી બન્ને જણાએ એ વૃદ્ધ સ્ત્રીને જંગલમાં જઈ લાકડાનો ભારો બાંધી લાવવાની ફરજ પાડી. માલીકના હુકમને આધીન બનેલી વૃદ્ધ સ્ત્રી સવારે સૂર્યોદય થતા ખાધા-પીધા સિવાય જંગલમાં ચાલતી થઈ. ત્રણ ચાર કલાક સુધી જંગલમાં મહેનત કરતાં લાકડાનો એક ભારો બાંધીને તૈયાર કર્યો. ભારો માથે ઉંચકી લગભગ બાર વાગ્યા પછી એ વૃદ્ધ સ્ત્રી માલીકના ઘેર આવી પહોંચી. શેઠ-શેઠાણી પાસે ભારો મૂકતાં બન્ને જણાં આ વૃદ્ધ સ્ત્રી ઉપર તાડૂકી ઊઠયા. "છ છ કલાકથી જંગલમાં ભટકીને તેં કર્યું શું? આટલા થોડા જ લાકડા કેમ લાવી? અહિં મફતનો પગાર નહિં મળે! ખાવાનું હરામનું નથી આવતું! ફરીથી જંગલમાં જા અને બીજા લાકડા લઈ આવ." આમ ઘરના બન્ને માલીક વૃદ્ધ સ્ત્રી ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવવા મંડયા. ઉનાળાનો ટાઈમ, પાંચ-છ કલાકની એકધારી મહેનત, પરસેવાથી રેબઝેબ થયેલું વૃદ્ધાનું શરીર, અને તે નોકર બાઈને કકડીને લાગેલી ભૂખ વગેરે બાબતો ઉપર શેઠ-શેઠાણી બન્નેમાંથી એકેયને ન આવ્યો વિચાર કે ન આવી દયા. અને પેટ માટે પરાધીન બનેલી વૃદ્ધા સ્ત્રીને ભૂખ્યા-તરસ્યા પેટે પુનઃ જંગલમાં ચાલતું થવું પડયું.

પ્રાચીન કાળમાં શેઠ અને નોકરનો પરસ્પર મીઠો સંબંધ

આપણા આર્યદેશમાં શેઠ અને નોકર વચ્ચે કેવો સુંદર સ્નેહમયો સંબંધ હોવો જોઈએ તે અંગે ઘણાય દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. ઉત્તમ ધર્મગ્રન્થોમાં પણ એ વિષય પરત્વે બહુ યોગ્ય શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. ખુદ આપણા કલ્પસૂત્રમાં પણ નોકરવર્ગ માટે '**कौटुम्बिक**' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. સિદ્ધાર્થ રાજા જ્યારે જરૂર પડે છે અને નોકરને-સેવકને બોલાવે છે ત્યાં '**कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ**' એ વાકય કલ્પસૂત્રમાં વપરાયું છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે-ઘરના માલીકને સ્ત્રી-પુત્ર, ભાઈ-ભત્રીજા વગેરે કુટુંબના માણસો માટે જેટલી મમતા હોય તેટલી જ મમતા નોકરી કરનાર સેવકવર્ગ ઉપર પણ હોવી જોઈએ. તુંગીયા નગરીના શ્રાવકોનું ભગવતીજીમાં વર્ણન આવે છે ત્યાં પણ આવા ભાવાર્થવાળા પદોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આજથી પચીશ કે પચાસ વર્ષો અગાઉ આપણા દેશમાં આ પ્રણાલિકા સારી રીતે ટકેલી જોવામાં આવતી હતી. શેઠ પોતાના નોકરને પુત્રવત્ માનતા હતા અને નોકરવર્ગ શેઠને પોતાના પાલક પિતા તરીકે સમજતો હતો. નોકરીયાત વર્ગનો

પગાર ભલે બાર મહિને સો રૂપિયા હતો, છતાં નોકરીયાત વર્ગના ઘેર સારા માઠા કોઈપણ ખર્ચના પ્રસંગો આવતાં તેની ચિંતા નોકરીયાત વર્ગને ન હતી. શ્રીમંતવર્ગનો એ સર્વ પ્રસંગોમાં સંપૂર્ણ સહકાર મળતો અને નોકરીયાત વર્ગને ખૂબ જ ચિત્તની પ્રસન્નતા સાથે માલીક ઉપર વફાદારી રાખવાની ભાવનામા વૃદ્ધિ થતી હતી. શ્રીમંત વર્ગના હૃદયમાં એ વાત બરાબર ઠસેલી હતી કે "અમારી શ્રીમંતાઈનું કારણ અમારા વફાદાર નોકરવર્ગની એકધારી મહેનતમજૂરી છે. અમો એ વિશ્વાસુ નોકરોના આધારે જ આજે મોજ કરીએ છીએ. અમારે તે વર્ગને પુત્રવત્ પાળવો એ અમારું કર્તવ્ય છે." આ પ્રમાણે શ્રીમંત અને નોકરીયાત બન્ને વર્ગ પોતપોતાની ફરજ અદા કરતો હોવાથી સમાજમાં જરા પણ સંઘર્ષણ ન હતું. આજે તો બન્ને વર્ગ પોતપોતાની ફરજ અદા કરવામાં બેદરકાર બનવાથી મૂડીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ, ગુમાસ્તાધારો વગેરે અનેક બદીઓ પ્રગટ થવાના કમનસીબ પ્રસંગો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અને તેથી સમાજની વ્યવસ્થા પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગઇ છે. આપણા સમાજના શ્રીમંત તેમજ મધ્યમ બંને વર્ગ પોત-પોતાની ફરજ સમજે અને કર્તવ્યપરાયણ થાય તો દેશમાં એક અશાંતિનો દાવાનલ જરૂર બુઝાઇ જાય.

વૃદ્ધ સ્ત્રીને જિનવાણીના શ્રવણ પ્રસંગે સર્વ દુઃખનું વિસ્મરણ

વૃદ્ધ બાઇ આજીવિકાની પરાધીનતા અંગે ભૂખી અને તરસી અવસ્થામાં જંગલમાં પુનઃ પહોંચી ગઇ. લાકડા ભેગાં કર્યાં. અગાઉ કરતાં શેઠ-શેઠાણીના ભયને લીધે શક્તિથી વધુ વજનવાળો ભારો બાંધ્યો. માથે મૂકીને ઘર તરફ ચાલવા માંડયું. વધુ પ્રમાણમાં વજન અને વૃધ્ધાવસ્થાને અંગે ડોશીમા કેડમાંથી વાંકા વળી ગયા. ચાલતા ચાલતા ગામની નજીકમાં આવતા બાજુના ભાગમાં સમવસરેલા તીર્થંકર પરમાત્માની યોજનગામિની મંગલમય વાણીના અક્ષરો આ વૃદ્ધ સ્ત્રીના કર્ણ ઉપર અથડાયા. જીવનમાં આવી અમૃતથી પણ અધિક મધુરતાથી ભરેલી વાણી શ્રવણ કરવાનો યોગ એ વૃદ્ધ માતાને પ્રથમ જ હતો. એ વાણીશ્રવણના આનંદમાં એ સ્થવિરા પોતાનુ સર્વ દુઃખ ભૂલી ગઇ. માથે લાકડાના ભારાના વધુ વજનની પીડા અને અર્ધી નમી ગયેલી કમરનું દુઃખ એ વાણીશ્રવણના સ્વાદમાં વિસરાઇ ગયું. એની એ નમી ગયેલી કેડે કલાક ઉપરાંત સમય ત્યાં પસાર થઇ ગયો તેનો તેને ખ્યાલ પણ ન રહ્યો. આજનો દિવસ એ બાઇએ ધન્ય દિવસ માન્યો. હૈયામાં આનંદનો ઉભરો સમાતો ન હતો. એ અમૃતમય વીતરાગ પ્રભુની વાણીના શ્રવણથી સર્વ દુઃખને ભૂલી ગયેલી અને આનંદમાં મસ્ત બનેલી એ વૃદ્ધ બાઇ જ્યાં ઘેર આવી એટલે શેઠ-શેઠાણી બંને તાડૂકી ઉઠયા કે આટલું બધું મોડું કેમ થયુ ? કયાં રખડવા ગઈ હતી? ડોશીમાંથી હવે ન રહેવાયું. વિવેકપૂર્વક શેઠ-શેઠાણીને તેણીએ કહ્યું કે-માફ કરજો, તમો મારા જીવનદાતા છો. એટલે વધુ તમોને શું કહું ? પણ આજે એ વિશ્વવંદ્ય પ્રભુની અમૃતથી પણ મીઠી વાણીનું જે મે શ્રવણ કરેલ છે, તે વાણીના થોડા અક્ષરો પણ જો તમો શ્રવણ કરો અને અંતરમાં ઉતારો તો તમારી અજ્ઞાનતા અને અહંતા સર્વ ઓગળી જાય. તમો સંસારના કીડા જેવા બની ગયા છો પણ એ વીતરાગની વાણીનો તમોને યોગ થાય તો તમારા અંતરના બંધ દ્વાર પણ અવશ્ય ઊઘડી જાય. વૃદ્ધ દાસીના વચનો સાંભળીને શેઠ પણ વિચારમાં પડી ગયા કે એ પરમાત્માની વાણીમાં એવી તે

શું મીઠાશ હશે? મારે પણ સ્વાદ લેવો જોઇએ. શેઠ પ્રભુ પાસે પહોંચ્યા, મંગલ વાણીનું પાન કર્યું, અંતરમાં અજવાળા પ્રગટ થયાં અને શેઠના જીવનમાં પલટો આવ્યો.

જિનવાણીમાં પૂર્વાપર અવિરોધ-અવિસંવાદ

આ તો પ્રાસંગિક પ્રભુની વાણીમાં કેવી મધુરતા છે તે ઉપર સામાન્ય દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. એ જિનવાણી કર્મ રોગનું નિવારણ કરવા માટે સુંદર રસાયણ છે, વિષય કષાયના વિષનું નિવારણ કરવામાં અમૃત સમાન છે અને સંસારના ત્રિવિધ સંતાપનું શમન કરવા માટે અનુપમ સાધન છે. અર્જુનમાલી અને ચંડકૌશિક જેવા આત્માઓ એ જિનવાણીના પ્રભાવે જ સ્વર્ગ તથા મુક્તિના અધિકારી બનેલ છે, તે કારણે જ ટીકાકાર મહર્ષિએ બીજા શ્લોકમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને, પંચમગણધર સુધર્માસ્વામીને તેમજ સર્વાનુયોગવૃદ્ધ સ્થવિર મહર્ષિઓને નમસ્કાર કરેલો હોવા છતાં જિનવાણીને નમસ્કાર કર્યો છે. અહિં એ પણ એક વાત સમજવાની છે કે-સર્વજ્ઞ ભગવંતોની જ વાણી વંદનીય હોઇ શકે, કારણ કે તે ભગવંતની વાણીમાં વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થોનું યથાર્થ નિરૂપણ હોય છે. એક પણ અક્ષરમા ફારફેર નથી હોતો. જે આત્માને રાગ-દ્વેષ અથવા મોહનો ઓછો કે વધુ ઉદય વર્તતો હોય તેમની વાણીમાં જાણતાં અજાણતાં ફારફેર હોવાનો સંભવ છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષ અથવા મોહનો જે આત્માને સર્વથા ક્ષય થયો છે તે આત્માના વચનયોગમાં કોઇ પણ સ્થળે પૂર્વાપર વિરોધ યા વિસંવાદ સંભવી શકતો નથી. કારણ હોય તો જ કાર્યનો સંભવ હોઇ શકે, પરંતુ કારણનો સર્વથા અભાવ હોય ત્યાં કાર્યનો સંભવ ન જ હોઇ શકે. એ ન્યાયથી અસત્યના કારણોનો સર્વથા જે ભગવંતે ક્ષય કર્યો છે, તેમની વાણીમાં અસત્યનો અંશ સંભવી ન જ શકે; જે માટે કહ્યું છે કે—

वीतरागा हि सर्वज्ञा, मिथ्या न ब्रुवते क्वचित् ।
यस्मात्तस्माद् वचस्तेषां, तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥ २ ॥

"સર્વજ્ઞ ભગવંતો અવશ્ય વીતરાગ છે અને તેથી તેઓ કદાપિ મિથ્યા ભાષણ કરતા નથી. તેઓનું વચન સાચું અને જે જેમ છે તેનું તે પ્રમાણે સ્વરૂપ જણાવનારું છે."

સુવિહિત આચાર્યાદિ સાધુમહારાજની વાણી પણ વંદનીય ત્યારેજ હોઇ શકે છે કે જો તે સર્વજ્ઞાનુસારી હોય તો, આચાર્ય હોય કે ઉપાધ્યાય હોય, ગમે તેટલી વિદ્વત્તા તેમજ વાક્પટુતા હોય, પરંતુ જો તે વાણીના એક અક્ષરમાં પણ સર્વજ્ઞાનુસારિપણાની ખામી હોય તો તે વાણી વંદનીય બની શકતી નથી. જમાલીનુ બધુંય નિરૂપણ બરાબર હતું, પરંતુ "ચલેમાણે ચલીએ"ના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન વિરુદ્ધ હોવાથી તેમનું કોઈ પણ કથન વંદનીય તો ન બન્યું, બલ્કે શાસનમાંથી તેમનો તેમજ તેમના કથનનો બહિષ્કાર થયો. દૂધપાકમાં દૂધ સારું હોય, ચોખા, સાકર, બદામ, પીસ્તા, ચારોલી વગેરે બધાય દ્રવ્યો સારામાં સારા હોય; પરંતુ સાથે સાથે ઝેરનો જરા અંશ પણ તેમાં ભેગો મળેલો હોય તો સારામાં સારા દ્રવ્યોથી બનાવેલો દૂધપાક પણ જેમ નકામો થાય છે તેજ પ્રમાણે બધુંય કથન બરાબર હોય પરંતુ એકાદ સિદ્ધાન્તનું અભિનિવેશપૂર્વક વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન થાય તો તે બધું કથન વિષમિશ્રિત દૂધપાક તુલ્ય થઇ જાય છે.

અસદાગ્રહ હોય ત્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિપણું સમજવું

સભામાંથી પ્રશ્ન—કોઇ આત્માને તાત્ત્વિક ભાવોનું જાણપણું ન હોય, અને વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન અજાણપણામાં થઇ જાય તો તેવા આત્માઓ માટે જૈન શાસનમાં કંઈ વ્યવસ્થા છે?

સમાધાન-તાત્ત્વિક ભાવોના અજાણપણા અંગે કોઈ કોઈ વિષયનું વિપરીત પ્રતિપાદન થઇ જવા પછી જાણકાર કોઇ પણ અન્ય મહાનુભાવ તેમને વિપરીત પ્રતિપાદનનું ભાન કરાવે અને સાચી બાબત સમજાવે તે અવસરે પોતાના કથનનો જરા પણ આગ્રહ ન રાખતાં સાચી વાતનો તુર્તજ જો સ્વીકાર થાય અને વિપરીત કથન માટે મિથ્યાદુષ્કૃત આપવામાં આવે તો તે આત્માઓનું જૈન શાસનમાં અવશ્ય સ્થાન હોય છે.

પરંતુ વિપરીત કથન થયા બાદ સત્ય વસ્તુ સમજાવવાનો પ્રસંગ આવતાં પોતાના વિપરીત કથન માટે સમજવા છતાં જો આગ્રહ બંધાઈ જાય અને પુન પોતાના વિપરીત કથનનો જ પ્રચાર કર્યા કરે તો તેવા આત્માઓ માટે જૈન શાસનમાં કયાંય સ્થાન નથી. તીવ્ર ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને ઉગ્ર તપસ્યા વગેરે પણ તેના મોક્ષસાધક થતાં નથી.

ધાર્મિક અભ્યાસના અભાવે તત્ત્વાતત્ત્વની પરીક્ષાની ખામી

સભામાંથી પ્રશ્ન:-વાત તો આપ સાહેબ ફરમાવો છો તે બરાબર છે, પરંતુ આજે તો અમુક અમુક શાસ્ત્રીય બાબતોમાં આપ બીજી રીતે સમજાવો, વળી બીજા આચાર્ય મહારાજ વગેરે પધારે ત્યારે એઓશ્રી વળી તેજ વાત, યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી બીજી રીતે સમજાવે તેમાં અમારે કોનુ સાચું માનવું?

સમાધાન-મહાનુભાવ! પ્રશ્ન તો બહુ સારો કર્યો, પરંતુ એનો ઉત્તર ઘણો જ ટૂંકો છે. બજારમાં કોઇ વસ્તુની ખરીદી માટે જાઓ છો ત્યારે દરેક દુકાનદારો પોતાના માલની પ્રશંસા જ કરે છે, પણ ખરીદી કરનાર માણસ દુકાનદારોની વાક્ચાતુરીમાં જેમ અંજાઇ જતા નથી. આ માલ સાચો છે? કે નકલી છે? તેની જેમ ખાત્રી કરે છે તેજ પ્રમાણે આચાર્યાદિ મુનિરાજો જે સમયે એક જ શાસ્ત્રીય બાબત ઉપર ભિન્નભિન્ન વિચારો કે વક્તવ્યો રજૂ કરે તે સમયે કઇ વાત સાચી અને કઇ વાત ખોટી? તેટલી પરીક્ષાશક્તિ તમારી પાસે હોવી જોઇએ. અને તેટલી પરીક્ષાશક્તિ તમારામાં ત્યારેજ આવે કે તમારા અંતરમાં પ્રભુના શાસન ઉપર અચલ શ્રદ્ધા હોવા સાથે જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ હોય, યથોચિત શ્રાવકને ઉચિત આચાર-વિચારોમાં પણ તમારી પ્રવૃત્તિ હોય. પ્રભુના શાસન ઉપર ન હોય શ્રદ્ધા, ન હોય શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને આચારવિચારોનું પણ ઠેકાણું ન હોય. એટલે સાચા-ખોટા પ્રતિપાદન માટેની પરીક્ષાશક્તિ કયાંથી પ્રગટ થાય? અને એ પરીક્ષાશક્તિના અભાવે સાચા-ખોટા પ્રતિપાદનોમાં તમોને મૂંઝવણ થયા કરે. છેલ્લા વીશ-પચ્ચીશ વર્ષ પહેલાંની તમારા વડોદરાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરો તો તમારે ત્યાં શેઠ ગોકળભાઇ, લાલભાઇ કલ્યાણભાઈ ઝવેરી, વકીલ નંદલાલ લલ્લુભાઇ, વૈદરાજ બાપુભાઇ હીરાભાઇ વગેરે કેવા કેવા શ્રદ્ધાસંપન્ન અને શાસ્ત્રના અભ્યાસી તેમજ બારવ્રતધારી શ્રાવકો હતા? ભાઇ! એવા શ્રદ્ધાસંપન્ન શ્રાવકો વ્યાખ્યાન સભામાં હાજર હોય ત્યાં વ્યાખ્યાન કરનાર સાધુઓને પણ તે તે તત્ત્વોના પ્રતિ-

પાદનમાં યત્કિંચિત્ વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન ન થઇ જાય તે માટે ખૂબ જ ઉપયોગ રાખવો પડે. જ્યારે આજે શ્રદ્ધાબલ, શાસ્ત્રબલ અને આચારબલની ખામી અંગે તમારી પાસે અમે ગમે તેમ બોલીએ, ગમે તેવું યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પ્રતિપાદન કરીએ એટલે તમોને સાચા-ખોટાના નિર્ણયમાં ખૂબ જ મૂંઝવણ થાય, એ મૂંઝવણને ટાળવી હોય તો શ્રદ્ધાને મજબૂત કરો, આજથી હંમેશા થોડો થોડો પણ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરો અને શ્રાવકને ઉચિત આચારોનું પાલન કરવા તૈયાર થઇ જાઓ. પછી મૂંઝવણ નહિં રહે. તમારા આત્માને કોઈ અવર્ણનીય આનંદ આવશે અને પરંપરાએ મુક્તિસુખની પણ પ્રાપ્તિ થશે.

ટીકાકાર ભગવંતે કરેલા પાંચ નમસ્કારો અંગે વિશેષતા

અભીષ્ટ, અભિયુક્ત અને અધિકૃત એમ ત્રણ પ્રકારના દેવતા છે. સર્વ જિનેશ્વરોને તથા શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુને કરવામાં આવેલો નમસ્કાર તે અભીષ્ટ દેવતા નમસ્કાર છે. ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી તથા સર્વાનુયોગવૃદ્ધસ્થવિર મહાપુરુષોને કરવામાં આવેલો નમસ્કાર તે અભિયુકત નમસ્કાર છે. અને સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીને કરવામાં આવેલો નમસ્કાર તે જેનો અધિકાર ચાલે છે તે શ્રુતદેવતાને નમસ્કાર હોવાથી અધિકૃત દેવતા નમસ્કાર છે. આમ ત્રણેય પ્રકારના નમસ્કાર ટીકાકાર મહર્ષિએ ટીકાના પ્રારંભમાં કરેલા છે બીજું શ્રી ભગવતીસૂત્ર એ અગિયાર અંગો પૈકી પાંચમું અંગ છે. અને એ અંગની ટીકાના પ્રારંભમાં સર્વ જિનેશ્વરોને (૧), શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને (૨), ગણધર સુધર્માસ્વામીને (૩), સર્વાનુયોગસ્થવિર મહાપુરુષોને (૪) અને સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીને (૫) એમ પાંચ પ્રકારના નમસ્કાર કરાય તે પણ ઘણું વાસ્તવિક લાગે છે. એ પાંચેય નમસ્કારમાં દેવ તત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વનો પણ અંતર્ભાવ થાય છે. શરૂઆતના બે નમસ્કારમાં દેવતત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે, પછીના બે નમસ્કારમાં ગુરુતત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે અને સર્વજ્ઞની વાણીને કરેલો નમસ્કાર એનો ધર્મતત્ત્વમા સમાવેશ થાય છે; કારણ કે ધર્મતત્ત્વના બે વિભાગ છેઃ એક શ્રુતધર્મ અને બીજો ચારિત્રધર્મ. એમાં દ્રવ્યથી સમ્યક્શ્રુત ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં પરમ સાધનભૂત હોવાથી સાધનમાં સાધ્યનો ઉપચાર કરીને દ્રવ્યશ્રુતને પણ ધર્મતત્ત્વ માનવામાં આવે તો તે બરાબર છે. વળી વર્તમાન શાસનના અધિપતિ પ્રભુ મહાવીરને જ એકલો નમસ્કાર ન કરતાં સર્વ જિનેશ્વરોને પ્રથમ નમસ્કાર કરવામાં જે આવેલ છે, તેથી સર્વજ્ઞાદિ ૧૫ વિશેષણોથી સંપન્ન જે કોઇ દેવાધિદેવ હોય તેમને મારો નમસ્કાર છે,-એ જણાવીને આત્મકલ્યાણમાં પરમ આલંબનભૂત દેવતત્ત્વ ઉપરનું પોતાનું અસાધારણ બહુમાન ટીકાકાર ભગવંતે પ્રગટ કર્યું છે. એક પોતાના ગુરુદેવને જ નમસ્કાર ન કરતાં સુધર્માસ્વામી ભગવાનથી પોતાના ગુરુ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ મહારાજ સુધી થયેલા સર્વ ગુરુદેવોને કરેલા નમસ્કારથી ટીકાકાર આચાર્યશ્રીને પરમોપકારી શ્રી ગુરુતત્ત્વ ઉપર કેટલું બહુમાન છે? તે જણાઈ આવે છે. અને સત્ય માર્ગનું દર્શન કરાવનાર સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણી સિવાય બીજું કોઇ જ નથી તેમજ જે જિનવાણીને પ્રભુના શાસનમાં તીર્થ-સ્વરૂપ માનવામાં આવેલ છે, એ સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીને નમસ્કાર કરવાદ્વારા ટીકાકાર ભગવંતે એ જિનવાણી ઉપરનો પોતાનો અસાધારણ પૂજ્યભાવ પ્રગટ કર્યો છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ પોતાનો વિશુદ્ધ પરિણામ એ જ પોતાને ભવસમુદ્રમાંથી પાર ઉતારનાર છે તો પણ

એ વિશુદ્ધ પરિણામની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તકારણ તરીકે દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને દ્રવ્યશ્રુત (જિનવાણી)ના આલંબન સિવાય બીજું કોઈ પણ પ્રબલ નિમિત્ત નથી, એ વાત આપણને તેમાંથી સમજવાની મળે છે. આપણે પણ જો આપણા આત્માને મુક્તિપુરીમા પહોંચાડવો હોય, તેને લાયક વિશુદ્ધ પરિણામ પ્રગટ કરવા હોય તો તેના અસાધારણ કારણ તરીકે દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને જિનવાણી માટે અંતકરણમા ખૂબ ખૂબ પૂજ્યભાવ રાખવો જોઈએ. જેટલી બને તેટલી એ ત્રણેય તત્ત્વોની ભક્તિ કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. ભાવશ્રુત અને ભાવચારિત્ર એ સાધ્યનું સાધન જો કોઈ પણ હોય તો દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને જિનવાણી ઉપરનો અંતરનો અથાગ પૂજ્યભાવ જ છે. એ ત્રણેય તત્ત્વો ઉપરનો પૂજ્યભાવ જેના હૈયામાં સાચી રીતે પ્રગટ થાય છે તેને સમ્યગ્ ભાવશ્રુત અને ભાવચારિત્રની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. પરિણામે તે આત્મા પણ અધિકારી બને છે.

'**नत्वा श्रीवर्द्धमानाय**' એ શ્લોકમાં **नत्वा** પદ ઉત્તરક્રિયાની અવશ્ય અપેક્ષા રાખતું હોવાથી ટીકાકાર ભગવંત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છેલ્લા સર્વજ્ઞપ્રભુની વાણીને નમસ્કાર કર્યા બાદ "હું પંચમાંગ શ્રીભગવતી સૂત્રનું કાંઈક વિશેષ પ્રકારે વિવરણ કરીશ" એ પોતાનો ઉદ્દેશ હવેના શ્લોકથી જણાવે છે—

एतट्टीकाचूर्णी–जीवाभिगमादिवृत्तिलेशाँश्च ।
संयोज्य पञ्चमाङ्गं, विवृणोमि विशेषतः किञ्चित् ॥ ३ ॥

"આ ભગવતીસૂત્રની મૂલ ટીકા, ભગવતીસૂત્ર ઉપર રચાયેલ ચૂર્ણી અને જીવાભિગમ વગેરે આગમગ્રંથોની ટીકાના અંશોને જોડીને પંચમાંગ શ્રી વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ-ભગવતીસૂત્રનું કાંઈક વિશેષ પ્રકારે હું વિવરણ-વિવેચન કરુ છું."

આત્માગમ, અનંતરાગમ અને પરંપરાગમ

ટીકાકાર ભગવંત આ ભગવતીસૂત્રની ટીકા કરતા આ શ્લોકવડે એક બાજુથી પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ રચેલી ટીકાચૂર્ણી વગેરેનં અનુસરવાપણું બનાવે છે અને એ દ્વારા બીજી બાજુથી પોતાની લઘુતા જણાવે છે. શ્રી જૈન શાસનમા **આત્માગમ, અનંતરાગમ** અને **પરંપરાગમ**નો અધિકાર ખૂબ સુંદર રીતે સમજાવાયો છે તીર્થંકર દેવોને અર્થની અપેક્ષાએ આત્માગમ છે, ગણધર ભગવંતોને અનંતરાગમ છે અને જંબૂસ્વામી વગેરેને પરંપરાગમ છે. સૂત્રની અપેક્ષાએ ગણધરોને આત્માગમ, જંબૂસ્વામીને અનંતરાગમ અને પ્રભવસ્વામી. શય્યંભવસૂરિ મહારાજ વગેરેને પરંપરાગમ છે. તીર્થંકર દેવો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ સમવસરણમા બિરાજમાન થઈને જે ધર્મદેશના આપે છે અને એ ધર્મદેશનાદ્વારા વિશ્વના સર્વપદાર્થોની જે યથાર્થ વ્યાખ્યા કરે છે તે વ્યાખ્યાનમા બીજી કોઈપણ વ્યક્તિના કથનની પરાધીનતા નથી હોતી, પરંતુ ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી વિશ્વના સર્વ ભાવોનો સંપૂર્ણપણે જાણીને પદાર્થમાત્રનું નિરૂપણ થતું હોવાથી અર્થાગમની અપેક્ષાએ તીર્થંકર દેવોને આત્માગમ હોય છે. ગણધર ભગવંતને વિશ્વના પદાર્થોનું જ્ઞાન થવામાં તીર્થંકર પ્રભુના વચનોનું અવલંબન હોય છે, માટે અર્થાગમની અપેક્ષાએ ગણધરોને અનંતરાગમ છે અને

જંબૂસ્વામી વગેરેને જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનું જાણપણું થવામાં સુધર્માસ્વામી વગેરે ગણધરોના વચનોનું અવલંબન છે; માટે અર્થાગમની અપેક્ષાએ જંબૂસ્વામીથી શરૂ કરીને આજ સુધીના આચાર્યાદિ સર્વ મુનિવરોને પરંપરાગમ છે. સૂત્રની રચનામાં ગણધર ભગવંતો સ્વતંત્ર હોવાથી સૂત્રાગમની અપેક્ષાએ ગણધરોને આત્માગમ છે. સૂત્રાગમની અપેક્ષાએ જંબૂસ્વામીને અનંતરાગમ છે અને ત્યારબાદ થયેલા બધાય સુવિહિત મહર્ષિઓને પરંપરાગમ છે. તીર્થંકર ભગવંતો સિવાય બીજા કોઈને સ્વતંત્ર અર્થનિરૂપણનો અધિકાર નથી અને ગણધર ભગવંતો સિવાય કોઇને સ્વતંત્ર આગમસૂત્ર રચવાનો અધિકાર નથી ગૌતમસ્વામી વગેરે મહાપુરુષોએ જે જે અર્થનિરૂપણ કર્યું તે પ્રભુમહાવીર દેવના કથનને પરાધીન રહીને જ કર્યું છે. તેમજ શ્રી જંબૂસ્વામી, શ્રી શય્યંભવસૂરિ વગેરે મહર્ષિઓએ જે જે સૂત્રગ્રંથોની રચનાઓ કરી તે ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીની સૂત્રરચનાને પરાધીન રહીને જ કરી છે. 'एतत्‌टीकाचूर्णी' એ શ્લોકના કથનવડે આપણા ટીકાકાર ભગવંત પણ એ જ પરંપરાગમની પ્રણાલિકાને બરાબર સાચવતા હોવાનું પ્રગટ થાય છે. આજના વાણીસ્વાતંત્ર્યના યુગમાં અમારા બંધુઓને આવી પરાધીનતાની વાતો પ્યારી નહિં લાગે, પરંતુ આજના મનઃકલ્પિત વાણી સ્વાતંત્ર્યે આર્યસંસ્કૃતિને કેટલો ધક્કો પહોંચાડયો છે? આજના મરજી મુજબના વાણી સ્વાતંત્ર્યે સ્વ-પરનું કેટલું અહિત સાધ્યું છે? આજના વાણીસ્વાતંત્ર્યે શારીરિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સામે કેટલું શત્રુતાનું કામ કર્યું છે? જરા એકાંતમાં બેસી ઋષિ-મુનિઓના વચનો વિચારશો, ભૂતકાળમાં દરેક પ્રકારે અસ્તિત્વ ધરાવતી દેશની આબાદી ધ્યાનમાં લેશો તો બધુંય બરાબર સમજાઈ જશે. ભાઇ! જે મનુષ્યને આંખની કીકીના તેજ ખૂબ જ ઘટી ગયાં હોય, ફક્ત અજવાળા કે અંધારાનો મનુષ્યો કે પશુનો આભાસ પણ એ કીકીના તેજથી જોઇએ તેવો ન થતો હોય એ મનુષ્ય કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશમાં જવા માટે અન્ય કોઇ પણ જાણકાર અથવા અનુકૂલ સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ઊંધું ઘાલીને ચાલવા માંડે તો ઠોકરો ખાય અને ગબડી પડે કે બીજું કાંઇ થાય?

વાણીસ્વાતંત્ર્ય મેળવવા અગાઉ આપ્ત-વાણીને આધીન થવાની જરૂર

મહાનુભાવો! આપણા આત્માના તેજ પણ આજે ખૂબ જ ક્ષીણ થઇ ગયા છે. અનંતજ્ઞાનજ્યોતિમાથી અનંતમા અંશ જેટલી જ્ઞાનજ્યોતિ આજે પ્રગટ છે. બાકી બધુંય જ્ઞાનતેજ માયાના-કર્મના ઘનઘાતી આવરણોથી દબાઈ ગયેલ છે. એક આત્માને મતિ અને શ્રુત પોતપોતાની હદના ઉત્કૃષ્ટ કોટિનાં પ્રાપ્ત થયેલ હોય એટલે કે શ્રુતકેવલીની હદ પ્રાપ્ત થઇ હોય, અવધિજ્ઞાનમાં પરમાવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં વિપુલમતિ મનઃપર્યવ પ્રગટ થયું હોય. આમ ચારેય જ્ઞાનો પોતાની હદે ઊંચી કોટિના હોવા છતાં એ ચાર જ્ઞાનવડે વિશ્વના જેટલા ભાવો જાણી શકાય, તેનાથી નહિં જણાતા ભાવો અનંતગુણા હોય છે, મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યવ એ ચારેય જ્ઞાનનો વધુમાં વધુ વિષય અસંખ્ય પર્યાય હોય; જ્યારે અનંત પર્યાય જાણવાનો વિષય ફક્ત કેવલજ્ઞાનનો જ હોય. આપણને આજે નથી અવધિજ્ઞાન કે નથી મનઃપર્યવજ્ઞાન, મતિ-શ્રુતમાં પણ અત્યંત મંદતા અને મલિનતા છે. જીવ, અજીવ વગેરે નવ તત્ત્વોનાં નામ પણ આવડતા ન હોય અને જેટલા પ્રમાણમાં મતિ અને શ્રુતનો ઊઘાડ (ક્ષયોપશમ) હોય તે પણ નિર્મળ ન હોય, કિંતુ મિથ્યાત્વના ઉદય અંગે

મલિન હોય આવી સ્થિતિમાં આપણે વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્યની વાતો કરીએ તેમજ તેને લાયક પ્રવૃત્તિ કરીએ એટલે કેટલી ઊંડી ખાઈમાં ઉતરી જઈએ! મહાપુરુષની વાણીને, વિચારોને તેમજ વર્તનને પરાધીન થયા સિવાય વાણીની, વિચારની કે વર્તનની સ્વતંત્રતા લેવી એ તો એક જાતનું ગાંડપણ છે, સાસુ થવા માટે પ્રથમ વહુ થવાની જેમ જરૂર પડે છે, સેનાપતિ થવા માટે જેમ સૈનિક થવાની જરૂર છે, શેઠ થવા માટે જેમ સેવક થવાની જરૂર છે અને પૂજ્ય થવા માટે જેમ પૂજક થવાની જરૂર છે તેજ પ્રમાણે વાણી સ્વાતંત્ર્ય કે વિચારસ્વાતંત્ર્યના અભિલાષી આત્માઓએ એક જન્મ નહિં પરંતુ અનેકભવો સુધી અનતજ્ઞાની જિનેશ્વરદેવો તેમજ આરાધ્યચરણ વંદનીય ઋષિમુનિઓના વર્તનને, વાણીને તેમજ વિચારોને આધીન થવાનો અભ્યાસ કરવાની ખૂબ ખૂબ જરૂર છે. જન્મો-જન્મ એ અભ્યાસ થશે એટલે આપોઆપ વાણીસ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થશે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્થ તેમજ સૂત્રની અપેક્ષાઓ આત્માગમની પ્રાપ્તિ થશે. ઈંગ્લીશમા પણ એક કહેવત છે કે-'In order to command you should obey' 'આજ્ઞા કરવી હોય તો આજ્ઞા કરવા પહેલાં આજ્ઞાને આધીન થતા શીખો.'

આ ટીકામાં ટીકાકારે લીધેલું મૂળ, ટીકા, ચૂર્ણી વગેરેનું આલંબન

પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજ જેઓશ્રી આ ભગવતી સૂત્રના ટીકાકાર છે, તેઓ સમર્થ વિદ્વાન્ અને પ્રાવચનિક મહાપુરુષ હતા. આજની આપણી ગમે તેટલી વિદ્વત્તાથી એ મહર્ષિની વિદ્વત્તા અનેકગણી વધુ હતી. એમ છતા આ શ્રી ભગવતી સૂત્રની ટીકા કરવાની શરૂઆતમાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે-પૂર્વના આચાર્યમહારાજાઓ વગેરે શ્રુતસ્થવિર ભગવંતોએ આ સૂત્ર ઉપર જે ટીકા, ચૂર્ણી વગેરેની રચનાઓ કરેલ છે તેને તેમજ જીવાભિગમ તથા આદિપદથી પન્નવણા વગેરે સૂત્રોની વૃત્તિઓના અંશોને સારી રીતે જોડીને આ પંચમાંગ ભગવતી સૂત્રનું કાંઇક વિશેષ પ્રકારે વિવરણ કરીશ. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ આ સૂત્રની ટીકા રચવાનું શરૂ કર્યું તે અગાઉ આ સૂત્ર ઉપર ટીકા ઉપર વગેરેની રચના થયેલી હતી. આજે પણ તે ટીકા વિદ્યમાન છે. મૂલટીકા એ નામથી એ ટીકા વધુ ઓળખાય છે. ચૂર્ણી પણ ભગવતીજી ઉપરની મળે છે. ટીકા પ્રાયઃ સંસ્કૃતમા હોય છે, ચૂર્ણી પ્રાકૃત-માગધીમાં હોય છે. એ બન્ને ટીકા તથા ચૂર્ણી વિદ્યમાન હોવા છતા સંક્ષેપમાં હોવાથી મંદબુદ્ધિવાળા બાળજીવોને જોઇએ તેવો સૂત્રનો ભાવ ન સમજાય એ સ્વાભાવિક છે. બીજી વિસ્તૃત ટીકા રચાયેલી હતી પણ વચ્ચે પડેલા ભયંકર દુષ્કાળના પ્રસંગે નાશ પામેલી. જે વાત અગાઉ અભયદેવસૂરિ મહારાજના જીવનવૃત્તાંત પ્રસંગે જણાવેલ છે. આવા કારણેજ શાસનદેવીએ શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજને સર્વકોઈ સૂત્રોનો ભાવ સમજી શકે તેવી ટીકા રચવાને માટે વિનંતિ કરી હોય તો તે બનવાજોગ છે, શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ પણ એ પ્રાચીન ટીકા તથા ચૂર્ણી વગેરેમાં સંક્ષેપથી જણાવાયેલા ગંભીર ભાવોને વધુ સ્પષ્ટતાથી આ ટીકામાં સમજાવવાનો સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે અને જ્યા જરૂર જણાઇ ત્યાં ત્યાં જીવાભિગમ, પન્નવણા વગેરેના મૂલ પાઠો તથા ટીકાના અંશોને પણ સ્થાને સ્થાને રજૂ કરીને સૂત્રના અભ્યાસકો માટે ખૂબ જ સુંદર સાધન તૈયાર કર્યું છે. એમ છતાં પોતે તો એમ જ જણાવે છે કે-'હું કાંઇક -અર્થાત્ જરા વિશેષ

પ્રકારે વિવરણ કરું છું" મહાપુરુષોને મોહના ઉદયનો સર્વથા અભાવ અથવા એ મોહના ઉદયની અતિ મંદતા હોય છે, મોહના ઉદયની તીવ્રતાવાળો આત્મા મહાપુરુષ ગણાતો નથી. કદાચ તેવો દેખાવ લાગે તો તે દેખાવ બાહ્યાડંબર પૂરતો જ હોય છે. **મોહને દૂર કરવા માટે જ જેનો પુરુષાર્થ હોય તે જ મહાન્ બની શકે છે-મહાન્ ગણાય છે.** મોહનો ઉદય મંદ હોય તેમને માન કષાય પણ મંદ હોય છે, અને માનકષાયની મંદતાવાળા આત્માઓ ગમે તેવી શક્તિ ધરાવતા હોય, ગમે તેવા ઉચ્ચ ગુણોથી અલંકૃત હોય અને ગમે તેવા ભગીરથ કાર્યો કરનાર હોય છતાં તેમનામાં લઘુતા જ હોય છે. એ પૂજ્ય પુરુષોમાં અહંતાનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે. પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજા પણ લઘુતામાં જ પ્રભુતા માનનારા મહર્ષિઓની ગણતરીમાં હતા, તે આ ત્રીજા શ્લોકથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ પ્રમાણે ટીકાના પ્રારંભમાં મંગલાદિ જણાવીને ટીકાકાર ભગવાન આ ભગવતી સૂત્રને જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપે છે. તે સંબંધી વિશેષ વિવેચન હવે પછી રજૂ કરવામાં આવશે.

संसारबीजं मन एव विद्धि
न पुत्रभार्याद्रविणादिकं हि ।
संसारनाशो मनसो लयेन
न तद् गृहस्थाश्रमवर्जनेन ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:—"સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ પુત્ર, પત્ની તેમજ ધન વગેરે નથી, પરંતુ એ પુત્રાદિમાં મુંઝાયેલું મન એ જ સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે. મનની એ મૂંઝવણ ટળે અને સ્વાધીન રહે અર્થાત્ પરભાવરમણતા ટળે અને સ્વભાવરમણતા પ્રગટે તો સંસારનો અવશ્ય નાશ થાય, એટલે કે અન્ત આવે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી સંન્યસ્તાશ્રમનો સ્વીકાર કરવા માત્રથી-વેશ પરિવર્તન થવા માત્રથી સંસારનો અન્ત ન થાય. સંન્યસ્તાશ્રમ કિંવા દીક્ષાનો સ્વીકાર એ મનને કાબૂમાં રાખવાં માટે પ્રબલ સાધન છે. સાધન વિના સાધ્યસિદ્ધિ નથી એ જેમ નક્કી વાત છે, તેમ સાધનધર્મના આરાધકોએ સાધ્યબિંદુનું લક્ષ્ય રાખી તેને લાયક પુરુષાર્થ કરવાની પણ અતીવ જરૂર છે."

॥ श्रीअमीझरापार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન છઠ્ઠું

व्याख्यातं समवायाख्यं चतुर्थमङ्गम्, अथावसरायातस्य 'विवाहपन्नति' इति संज्ञितस्य पञ्चमाङ्गस्य समुन्नतजयकुञ्जरस्येव ललितपदपद्धतिप्रबुद्धजनमनोरञ्जकस्य उपसर्गनिपाताव्ययस्वरूपस्य घनोदारशब्दस्य लिङ्गविभक्तियुक्तस्य सदाख्यातस्य देवताधिष्ठितस्य सुवर्णमण्डितोद्देशकस्य नानाविधाद्भुतप्रवरचरितस्य षट्त्रिंशत्प्रश्नसहस्रप्रमाणसूत्रदेहस्य चतुरनुयोगचरणस्य ज्ञानचरणनयनयुगलस्य द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकनयद्वितयदन्तमुशलस्य निश्चयव्यवहारनयसमुन्नतकुम्भद्वयस्य प्रस्तावनावचनरचनाप्रकाण्डशुण्डादण्डस्य निगमनवचनातुच्छपुच्छस्य कालाद्यष्टप्रकारप्रवचनोपचारचारुपरिकरस्य उत्सर्गापवादसमुच्छलदतुच्छघण्टायुगलघोषस्य यशःपटहपटुप्रतिरवापूर्णदिक्चक्रवालस्य स्याद्वादविशदाङ्कुशवशीकृतस्य विविधहेतुहेतिसमूहसमन्वितस्य मिथ्यात्वाज्ञानविरमणलक्षणरिपुबलदलनाय श्रीमन्महावीरमहाराजेन नियुक्तस्य बलनियुक्तककल्पगणनायकमतिप्रकल्पितस्य मुनियोधैरनाबाधमधिगमाय पूर्वमुनिशिल्पिकल्पितयोर्बहुप्रवरगुणत्वेऽपि ह्रस्वतया महतामेव वाञ्छितवस्तुसाधनसमर्थयोर्वृत्तिचूर्णिनाडिकयोस्तदन्येषां च जीवाभिगमादिविविधविवरणदवरकलेशानां संघट्टनेन बृहत्तरात एवाऽमहतामप्युपकारिणी हस्तिनायकादेशादिव गुरुजनवचनात् पूर्वमुनिशिल्पिकुलोत्पन्नैरस्माभिर्नाडिकेवेयं वृत्तिरारभ्यत इति शास्त्रप्रस्तावना ॥

પૂર્વાચાર્ય ભગવંતની ટીકાનું બહુમાન

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીજી સૂત્રની ટીકાના પ્રારંભમાં ટીકાકારનું મંગલાચરણ અને તેનું વિવેચન થયા બાદ 'एतट्टीकाचूर्णि' એ આદ્યપદવાળા શ્લોકથી પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે–" હું આ ભગવતીસૂત્રની જે ટીકા બનાવું છું તે તદ્દન નવેસરથી નથી બનાવતો, પરંતુ એ ભગવતીજીની ચૂર્ણી તથા મૂલટીકા જે અતિ સંક્ષેપમાં હોવાથી બાલજીવોને સ્પષ્ટ બોધ થવામાં જોઇએ તેટલી મદદગાર થાય તેમ નથી, તે ટીકા અને તેની સાથે જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં જીવાભિગમ-(આદિ પદથી) પન્નવણા વગેરે સૂત્રોના આલાવાઓ તેમજ તેની ટીકાના અંશોને જોડીને આ પંચમાંગ ભગવતીજીનું હું વિશેષ વિવરણ કરું છું." એટલે કે આ ટીકામા મૂલ ટીકાની પંક્તિએ પંક્તિ કોઇ કોઇ સ્થાને મળશે તો તે ચોરી સમજવાની નથી. પણ પૂર્વાચાર્યો અને તેમની ટીકાનું બહુમાન સમજવાનું છે. ચોરી તો ત્યારે ગણાય કે બીજાનું લખાણ પોતાના નામે ચઢાવી

કેવાય. અહિં તો પહેલેથી જ ટીકાકારે સ્પષ્ટતા કરી કે મૂળ, ટીકા, ચૂર્ણી વગેરેના આધારે આ ટીકા બનાવીશ. એટલે પૂર્વાચાર્યો અને તેમના વિવરણનું બહુમાન જણાવનારા એ અક્ષરો છે. અમુક કાળમાં બુદ્ધિબલની પ્રગલ્ભતા અંગે ટૂકા શબ્દોમાં પણ ભવ્યાત્માઓને બોધ થઈ શકતો, જ્યારે અમુક કાળ એવો હોય કે જેમાં વિશેષ વિવેચનની જરૂર જણાય, અને તેવું વિશિષ્ટ વિવેચન થાય તો જ તે તે સમયના જીવોના હૈયામાં તે વાત ઉતરી શકે. આજે તમો પ્રત્યક્ષ અનુભવો છો કે-સુવિહિત આચાર્યાદિ મુનિવરો વ્યાખ્યાનના પ્રસંગે જે સૂત્ર અથવા શાસ્ત્રીય ગ્રન્થનું વાચન કરતા હોય, તે સૂત્રના કે શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોના પદોનું વિશિષ્ટ વિવેચન કરે, પ્રાસંગિક દાખલા-દલીલો-દૃષ્ટાન્તો આપે તો જ તમોને આનંદ આવે. હૈયામાં કાંઈક સાચી વાત ઉતરે, કારણ એક જ છે કે મૌલિક બોધ અને શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ખૂબ જ ઘટી ગયેલ છે. એટલે કોઈપણ બાબત સમજાવવા માટે વિશિષ્ટ વિવેચનની આજે જરૂર જણાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવંતો, ગણધર મહર્ષિઓ તેમજ પૂર્વાચાર્ય મહારાજાઓના કથનથી નવું કશુંય કહેવાનું હોતું નથી. તે જ કથનોનું સમય અને જીવો પરત્વે વિસ્તારથી વિવેચન કરવું જોઈએ. આજના વિદ્યાર્થીઓ જે અભ્યાસમાં કાચા હોય તેમને તે તે ટેક્સ બુકોની ગાઈડો જોઈએ અને ઘેર પગાર આપીને ટ્યુશનો રાખવા પડે. **આત્મામાં જેટલી નબળાઈ વધારે તેટલી આલંબનોની જરૂરીઆત વધારે, જેટલો આત્મા વધુ તૈયાર તેટલી આલંબનની જરૂરીઆત ઓછી,** એ સહજ સમજી શકાય તેવી બાબત છે. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોનું બહુમાન સચવાય તે પ્રમાણે આ પંચમાંગની ટીકા રચવાનું કાર્ય કરેલ છે.

ભગવતીજીનું સર્વ આગમોમાં વિશિષ્ટ પૂજ્યપણું અને જયકુંજર હાથીની ઉપમા

પંચમાંગ શ્રી ભગવતી સૂત્રની ટીકા રચવા અગાઉ એ પૂજ્યશ્રીએ ઠાણાંગ સૂત્ર અને સમવાયાંગ સૂત્રની ટીકાઓ રચેલ છે. પહેલું આચારાંગ અને બીજું સૂયગડાંગ એ બન્ને અંગો ઉપર તો શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજના સમયમાં શીલાંકાચાર્ય ભગવંતે રચેલી સુંદર ટીકાઓ વિદ્યમાન હતી, અને તેથી પ્રથમના એ બે અંગો ઉપર તે સમયે વિવેચનની જરૂર ન હતી, પરંતુ ઠાણાંગ વગેરે બાકીના નવ અંગોની જેવી જોઈએ તેવી ટીકાઓનો તે સમયે અભાવ હતો. અને તેથી જ શાસનદેવીના આદેશ પ્રમાણે શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ નવેય અંગોની ટીકા રચવાનું કાર્ય કરેલ છે, જે વાત અગાઉ સવિસ્તર કહેવાઈ ગઇ છે. નવ અંગોમાં ત્રીજા ચોથા અંગોની ટીકાઓ રચાઈ ગયા બાદ પાંચમા અંગની ટીકા રચતા ટીકાકાર લખે છે કે-**व्याख्यातं चतुर्थं समवायाङ्गम्, अथावसरायातस्य 'विवाहपन्नत्ति' इति संज्ञितस्य पञ्चमाङ्गस्य...वृत्तिरारभ्यते** "ચોથા સમવાયાંગની વ્યાખ્યા કરી. હવે અવસરપ્રાપ્ત **વિવાહપન્નત્તિ-વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ** એવું જેનું નામ છે તે પંચમાંગની વૃત્તિ-વ્યાખ્યા શરૂ કરાય છે." આ પંચમાંગનું યથાર્થનામ "વિવાહપન્નત્તિ-વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ" છે. ભગવતી એ નામ તો બીજા અંગો કરતા આ અંગનું વિશિષ્ટપણું-પૂજ્યપણું હોવાથી છે, બીજા અંગો-આગમો એક જ ગણધરની છાપવાળા છે, જ્યારે આ પંચમાંગ અનેક ગણધરોની છાપવાળું છે. બીજા અંગોની અપેક્ષાએ આ અંગમાં

વર્ણવાયેલ વિષયો પણ ખૂબ જ મનનીય છે. એ કારણે જૈન સંઘમાં આ અંગનું આજ સુધી અવિચ્છિન્ન તથા વિશેષ પ્રકારે પૂજ્યપણું ચાલ્યું આવે છે. **સંગ્રામ** સોનીએ તો પ્રત્યેક પ્રશ્ને એક એક એમ છત્રીસ હજાર સોનામહોરોથી આ સૂત્રનું અર્ચન-પૂજન અને બહુમાન કરેલ છે. ટીકાકાર-ભગવંત પણ આ ભગવતી સૂત્રને અતિ ઊંચા જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપે છે. પ્રાચીન કાળમાં યુદ્ધના પ્રસંગે ઉપયોગમાં લેવાતું સૈન્ય સાત પ્રકારનું હતું અને એ સાતે પ્રકારના સૈન્યમાં હાથીઓના સૈન્યની મુખ્યતા રહેતી. શત્રુઓની સામે વિજય મેળવવામાં હસ્તિનું સૈન્ય મુખ્ય ભાગ ભજવતું. આ ભગવતીજીને જયકુંજર હસ્તીની ઉપમા આપેલ છે તે જયકુંજર એટલે કોણિક અને ચેડામહારાજાના યુદ્ધમાં હલ્લ-વિહલ્લ પાસે જે **સેચનક** હાથી હતો તે સમજવાનો છે. બીજા હાથીઓની અપેક્ષાએ તે ઘણો જ બળવાન, ત્રણ જ્ઞાન વાળો અને પોતાના પ્રાણના ભોગે માલિકનું રક્ષણ કરનાર હતો. તેનું શરીરપ્રમાણ ઘણું ઊંચું અને દેખાવમાં ઘણો રમણીય હતો.

એક આત્માના પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્ય છે. એ આત્મપ્રદેશોની સંખ્યામાં કોઇપણ કાળે ઘટારો-વધારો થતો નથી.

અનંતકાળથી આપણા આત્માની પાછળ પડેલા મોહ મહારાજાએ અને તેના સૈનિકોએ આપણો પરાભવ કર્યો છે. આપણા આત્માની અનંત અક્ષય સંપત્તિ એ મોહમહારાજાએ લૂંટી લીધેલ છે. આત્માને રખડતા ભીખારીથી પણ વધુ ભયંકર હાલતમાં મૂકી દીધો છે. મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિ એ ત્રણેય મોહરાજાના સેનાપતિઓ છે. એ ત્રણેય સેનાપતિઓમાં એવી કોઇ અદ્‌ભૂત મંત્રશક્તિ છે કે વિશ્વના સર્વ જીવોને એ સેનાપતિઓએ અંધ અને પરવશ બનાવ્યા છે. અનંતકાલથી આત્માનો પરાભવ કરનાર મોહ અને તેના સેનાપતિઓની સાથે રણસંગ્રામ કરી વિજય મેળવવા તૈયાર થયેલા ભવ્યજીવને હાથી વગેરે સૈન્યની જરૂર અવશ્ય હોય. ભગવાન મહાવીર મહારાજાએ તે કારણે જ ભવ્યાત્માઓને આ ભગવતી સૂત્રરૂપી અજેય જયકુંજર હાથી અર્પણ કરેલ છે. જે બાબત ટીકાકાર પોતે જ આગળ જણાવવાના છે. મિથ્યાત્વ વગેરે મોહના સેનાપતિઓએ વિશ્વના સર્વ જીવોને કેવી રીતે અંધ અને પરવશ બનાવ્યા છે, તે જાણવું જરૂરી છે. આત્માઓ પોતાના સ્વરૂપે અનંતજ્ઞાનમય છે. એક આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય છે. દરેક આત્માના આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા સમાન છે. કીડીના આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા ઓછી અને કુંજરના આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા વધારે, એવું સમજવાનું નથી. સંસારની ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ પૈકી ગમે તે જીવાયોનિમાં કર્મયોગે આત્મા ઉત્પન્ન થયેલો હોય, નરકમાં હોય કે નિગોદમાં હોય, દેવ હોય કે દાનવ હોય, એકેન્દ્રિય હોય કે પંચેન્દ્રિય હોય. અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડું શરીર હોય, હજાર યોજનનું હોય કે લાખ યોજનનું ઉત્તરવૈક્રિય હોય; પરંતુ હરકોઇ આત્માના આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા સમાન છે. ચૌદ રાજલોકમાં વ્યાપીને રહેલ ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય, લોકાકાશ અને એક આત્મા એ ચારેયના પ્રદેશોની સંખ્યા તુલ્ય છે. કર્મયોગે નાનું શરીર પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં સંકુચિત થઇને આત્મા રહે છે. કોઇને હાથી જેવું મોટું શરીર પ્રાપ્ત થાય તો આત્માના પ્રદેશો તેમાં વિસ્તૃતપણે રહે છે.

રૂ તેનું તેજ હોય. ગાંસડીમાં ન બાંધ્યું હોય અને છૂટું પડેલ હોય ત્યારે ઘણી જગ્યા રોકે છે. એનું એ જ રૂ પ્રેસમાં દબાય એટલે નાની ગાંસડીમાં સમાઈ જાય છે. એકનો એક દીપક નાના ઓરડામાં હોય તો તે ઓરડામા સ્વચ્છ પ્રકાશ આપે છે. તેનો તે જ દીપક મોટા ઓરડામાં વચ્ચે મુકાય તો મોટા ઓરડામાં આછો આછો પણ સર્વત્ર પ્રકાશ આપે છે. કીડી, મકોડી વગેરેનું શરીર નાનું અને તેથી તેના અંગોપાંગોમાં આત્મપ્રદેશોનું સઘનપણું વધારે હોય છે. કીડી મકોડીના કોઇ પણ (પગ સિવાય) અવયવોને નુકશાન પહોંચે એટલે પ્રાયઃ તુરત તે મૃત્યુ પામે છે. કારણ કે તે અવયવમાં આત્મપ્રદેશોનો જથ્થો વધારે છે. તેના ઉપર આઘાત લાગવાથી તેનું મરણ થાય છે. મોટા શરીરવાળા જીવો માટે એમ નથી બનતું. મર્મસ્થાન ઉપર ઘા વાગે તો મોટા શરીરવાળાનું મરણ થાય છે. પણ મર્મસ્થાન સિવાયના અવયવો ઉપર આઘાત પ્રત્યાઘાત લાગવા માત્રથી પ્રાયઃ મૃત્યુ થવાનો પ્રસંગ નથી આવતો. તાત્પર્ય એ છે કે–શરીર સ્થૂલ હોય કે સૂક્ષ્મ હોય અને કર્મયોગે ગમે તે જીવાયોનિમાં આત્મા વર્ત્તતો હોય પરંતુ આત્માના પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાતી ત્રણેય કાળમાં સમાન છે. એ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં એક પણ આત્મપ્રદેશનો વધારો થતો નથી, તેમ એક પણ આત્મપ્રદેશનો ઘટાડો થતો નથી. એટલુંજ નહિં પરંતુ એ અસંખ્ય આત્મપ્રદેશોમાંથી એક પણ આત્મપ્રદેશ છૂટો પડતો નથી. પુદ્ગલસ્કંધમાંથી પ્રદેશો છૂટા પડે અને નવા પ્રદેશો તેમાં આવીને મળે. પુદ્ગલમાં ભેદ અને સંઘાત બને છે પણ આત્માના પ્રદેશોમાં એ પ્રમાણે નથી બનતું. એક ચાર હાથના કપડાના બે પાંચ કે તેથી વધારે ટુકડા થશે. સોના ચાંદીના પણ ટુકડા થશે. (પરમાણુ સિવાય) પુદ્ગલમાત્રના વિભાગો થઈ શકશે પણ આત્મપ્રદેશોનો વિભાગ નહિં થઇ શકે. આત્માનું છેદન–ભેદન થતું જ નથી. ઉપસર્ગના પ્રસંગોમાં સંયમ માં પરાયણ મુનીશ્વરોએ આત્માને એ જ શિક્ષણ આપેલું છે કે–'આત્મન્! તું સ્વયં અચ્છેદ્ય છે, અભેદ્ય છે, અદાહ્ય છે. જે શરીરનું છેદન ભેદન થાય છે તે તત્ત્વદૃષ્ટિએ તારું નથી. તેં પોતે જ આ કાયાની મદદવડે બીજાની કાયાના છેદન ભેદન કરવાદ્વારા જે કર્મ સંચિત કરેલ છે, તે કર્મોના ઉદયદ્વારા અન્ય વ્યક્તિના નિમિત્તથી તારી મનાતી કાયાનું છેદનભેદન થાય છે. તારી પોતાની ભૂતકાલમાં થયેલી પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિનો આ જવાબ છે, માટે સમતામાં ટકી જા. આર્ત્તધ્યાનાદિ ન થાય તેનો ઉપયોગ રાખ. કાયાના છેદનમાં તારું છેદન નથી. તું તો ત્રિકાળી અખંડ દ્રવ્ય છે.'

પુદ્ગલમાં સંઘાત અને ભેદનો સંભવ છે પરંતુ આત્મપ્રદેશોમાં સંઘાત–ભેદ નથી.

સભામાંથી પ્રશ્નઃ—તીર્થંકર ભગવંતના કલ્યાણકાદિ પ્રસંગોમાં સૌધર્મેન્દ્ર વગેરે દેવો અહિં આવે છે. પાંચ–પાંચ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરો બનાવે છે. એ બધાય એક જ આત્માએ વિકુર્વેલા શરીરો છે અને સ્થૂલ દૃષ્ટિએ દરેક ઉત્તરવૈક્રિય શરીરો ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે તો ત્યાં શું એક આત્માના પ્રદેશોનો વિભાગ નહિ પડતો હોય ?

સમાધાન—મહાનુભાવ ! તમારી વાત તો બરાબર છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એમજ સમજાય કે એ પાંચેય ઉત્તરવૈક્રિય શરીરોમાં એક જ આત્મા હોવાથી એ આત્માના આત્મપ્રદેશોનો વિભાગ પડવો જોઇએ, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તે વાત તેમ નથી. ઇન્દ્ર મહારાજ પોતાના સ્વાભાવિક ભવધારણીય શરીરથી તો સૌધર્મ દેવલોકમાં છે. અને ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ

ચાલે છે. એજ ઇન્દ્ર મહારાજા ઉત્તરવૈક્રિય શરીરવડે તીર્થંકર ભગવંતનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવવા મનુષ્ય લોકમાં આવ્યા છે અને અહિં પણ પાંચ શરીરો-સ્વરૂપો બનાવ્યા છે. આવા પ્રસંગોમાં એમ સમજવું જરૂરી છે કે દેવલોકમાં જ્યાં ઇન્દ્ર મહારાજ પોતાના મૂલ શરીરથી રહેલા છે ત્યાંથી અહિં મનુષ્યલોક સુધી તેમના આત્મપ્રદેશોની પંક્તિ તેમણે બનાવેલા પાંચેય ઉત્તરવૈક્રિય શરીરો સાથે સંબંધવાળી છે. મોટા શહેરોમાં સો બસો કદમને આંતરે વીજળીની બત્તીના થાંભલાઓ હોય છે અને દરેક થાંભલાઓ પાવરહાઉસથી શરૂ થયેલા વીજળીના તારવડે અનુસન્ધાનવાળા જેમ હોય, તે જ પ્રમાણે કોઇ પણ ઇન્દ્રાદિ એક જીવ વૈક્રિયલબ્ધિવડે ગમે તેટલા જુદાં જુદાં શરીરો વિકુર્વે, લાખ યોજનનો જંબૂદ્વીપ બાળક બાલિકાઓના રૂપોવડે ભરી દે તો તે દરેક રૂપો-વૈક્રિય શરીરોની સાથે મૂલ શરીરમાંથી નીકળેલ આત્મપ્રદેશોની પંક્તિનું અનુસન્ધાન અવશ્ય હોય છે. મૂલ શરીરમાં તે આત્મા છે, પોતે વિકુર્વેલા-બનાવેલાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક શરીરોમાં તેજ આત્મા વ્યાપીને રહેલો છે અને મૂલ શરીર તેમજ વિકુર્વિત શરીરો વચ્ચે તેજ આત્માના પ્રદેશોની પંક્તિનું અનુસન્ધાન પણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે-ગમે તેવા પ્રસંગોમાં કોઈ પણ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાંથી એક પણ આત્મપ્રદેશ સર્વાંશે કોઇ કાળે છૂટો પડતો નથી.

સુવર્ણના પ્રમાણ કરતા માટીનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું છે. આત્મશક્તિ કરતા કર્મશક્તિનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું છે; માટે જ આત્માના સ્વાભાવિક તેજ નષ્ટ થયાં છે.

આ વાત તો વચ્ચે પ્રાસંગિક કહેવામાં આવી. આપણો ચાલુ વિષય બીજો છે. આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય છે અને પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશમાં અનંતજ્ઞાનાદિ શક્તિ ભરેલી છે. અનંત જ્ઞાનાદિ શક્તિનો આવિર્ભાવ એ આત્માનો પોતાનો પરિપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. એ જ આત્માની અનંતજ્ઞાનાદિ શક્તિનો તિરોભાવ એ આત્માનો અશુદ્ધ પર્યાય છે, અનાદિથી આત્મા જ્ઞાનાવરણીય-મોહનીયાદિ કર્મના યોગે અશુદ્ધ છે, સોનું સ્વયં શુદ્ધ છતાં માટીના કે અન્ય ધાતુના મિશ્રણથી અશુદ્ધ બને છે, તે જ પ્રમાણે આત્મારૂપી સુવર્ણમાં મોહનીય કર્મરૂપી માટીનો અનાદિસંબંધ હોવાથી આત્મા પણ અનાદિથી અશુદ્ધ છે. શુદ્ધ સોનાનું જે તેજ અને ચળકાટ હોય તે ચળકાટ અને તેજ અશુદ્ધ સોનામાં નથી હોતાં અને સુવર્ણના પ્રમાણ કરતાં માટીનું કે અન્ય ધાતુઓનું પ્રમાણ ઘણું જ વધારે હોય ત્યારે તો એ સોનામાં પ્રાયઃ જરાય તેજ નથી રહેતું. સોનાનો અંશ પણ માટી જેવો લાગે છે, આપણા આત્માની પણ તે જ દશા છે. આત્માના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કર્મના પ્રદેશોનું પ્રમાણ ખૂબ ખૂબ વધી ગયું છે. એક આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો અને તે પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશ ઉપર અનંતાનંત કાર્મણવર્ગણાના સ્કંધો રહેલા છે, એક એક કાર્મણસ્કંધમાં અનંતાનંત પ્રદેશો છે અને એક એક પ્રદેશમાં ઓછામાં ઓછા પણ સર્વ જીવાનન્તગુણરસના અવિભાગો છે. આ બાબત જરા વધુ સૂક્ષ્મ હોવાથી તમોને એકદમ નહિં સમજાય પરંતુ એટલી વાત નક્કી કે સોનાના પ્રમાણ કરતાં માટીનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું છે અને તેથી જ આજે આપણા આત્માઓ અનંત જ્ઞાનજ્યોતિમય છતાં માટી જેવા બની ગયા છે. આત્માનો શુદ્ધચૈતન્ય પ્રકાશ લગભગ સર્વથા વિનાશ

પામ્યો છે. આત્માની આ દુર્દશા કરનાર જો કોઇ હોય તો મોહનીયજન્ય મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ સિવાય કોઇ નથી. **એ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ આત્માના કટ્ટર શત્રુઓ છે. આત્માની સંપત્તિનું લીલામ કરનારા જાલિમ દુશ્મનો છે. એમ છતાં એ દુશ્મનોને દુશ્મનો તરીકે હજુ આત્માએ ઓળખ્યા નથી. બલકે એ શત્રુઓમાં મિત્રતાની બુદ્ધિ આત્મા રાખે છે.** અને પોતાના મન-વાણી-કાયાના વ્યાપારો મિત્ર મનાયેલા એ શત્રુઓના પોષણ માટે જ મોટા ભાગે ચાલ્યા કરે છે.

શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ક્ષમા એ આત્મરમણતા છે અને અશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ક્રોધ એ પરભાવરમણતા છે.

છતી આંખે આત્માને અંધ બનાવનાર અથવા વિપરીત દેખાડનાર એ મિથ્યાત્વ જ છે. જ્ઞાનાવરણીયનો તથા દર્શનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ તો જીવને અનાદિકાળનો છે અને તેથી જ જે જીવને જેટલા પ્રમાણમાં ક્ષયોપશમ છે તેટલો જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે. આ ઓછો કે વધુ જ્ઞાનનો ઉઘાડ પોતાના સ્વરૂપે નિર્મળ અને જે ભાવો જે સ્વરૂપે હોય તેને તે પ્રમાણે જણાવનાર અને મનાવનાર છે. પોતાના સ્વરૂપે તે ઉઘાડ અવિકારી છે. ભલે હજુ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી થયું એટલે જ્ઞાનમાં પૂર્ણતા નથી, પરંતુ અનંતમા અંશ જેટલો જે કોઈ જ્ઞાન-પ્રકાશ છે. તે તો અવિકારી છે. એમ છતાં એ અનાદિકાળથી સ્વરૂપે અવિકારી જ્ઞાન પ્રકાશની સાથે દર્શનમોહ-મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય મળવાથી અવિકારીજ્ઞાનપ્રકાશ પણ વિકારી બની ગયો છે. એ વિકારી જ્ઞાનપ્રકાશથી આત્માની અંધાપા જેવી કારમી દશા થાય છે અને કાંઇક જાણે છે જુવે છે તેમાં પણ વિપર્યાસ-અવળાઇ હોય છે. પોતાની મૂડીને પારકી ગણે છે. પારકી મૂડીને પોતાની ગણે છે, સુખના સાધનોને દુઃખના સાધનો માને છે, દુઃખના સાધનોમાં સુખની ભ્રાન્તિ તેને થાય છે. માદક મદિરાનું પાન કરનાર ઉન્માદી મનુષ્ય જેવી એ વિકારી આત્માની દુર્દશા થાય છે, એ વિકારનું નામ જ **મિથ્યાત્વ** છે, તેનાથી અવળું જાણપણું થાય છે તેનું નામ **અજ્ઞાન** છે અને અવળી પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ **અવિરતિ** છે. મિથ્યાત્વના ઉદયથી આત્મા ધન દોલત ઘરબાર સ્ત્રી પુત્ર વગેરે બાહ્ય પદાર્થોમાં વ્યવહારથી તેમજ નિશ્ચયથી મારાપણું માને છે, એ અજ્ઞાન થયું અને મારાપણું મનાયા બાદ રાત્રિદિવસ તે બાહ્યભાવોમાં રમણતા તેનું નામ જ **અવિરતિ** છે મિથ્યાત્વ એ અજ્ઞાનનું કારણ છે. અને અજ્ઞાન એ અવિરતિનું કારણ છે. અવિરતિ અજ્ઞાનમાંથી જન્મે છે અને અજ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઔદયિક ભાવથી જન્મે છે. એ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ ત્રણેય મોહ-મહારાજાનાં અંગો છે અને સેનાપતિ જેવું કામ કરનારા છે. ક્રોધ માન માયા લોભ એ ચારેય કષાયો તથા હાસ્યાદિ નવ નોકષાયો એ બધાય પણ મોહના જ ભિન્ન ભિન્ન અંગો છે અને અવિરતિમાં-બાહ્યભાવની રમણતામાં બધાયનો અન્તર્ભાવ થાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિણામસ્વરૂપ ક્ષમા એ આત્મરમણતા છે, વિરતિ છે, ભાવચરિત્ર છે. જ્યારે અશુદ્ધચેતના-સ્વરૂપ ક્રોધ એ પરભાવરમણતા છે અવિરતિ છે. ભાવચારિત્રનો ત્યાં અભાવ છે, એ પ્રમાણે વિનય, નમ્રતા, સંતોષ, સરલતા એ બધા વિરતિના પરિણામ છે અને માન, માયા, લોભ, એ બધાય અવિરતિના ઘરના છે.

સંસારવૃક્ષને નવપલ્લવ રાખનાર જો કોઇ હોય તો તે મિથ્યાત્વ જ છે

અવિરતિનો જન્મ આપનાર અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો જન્મ આપનાર મિથ્યાત્વ છે. સંસારવૃક્ષને નવપલ્લવ રાખનાર જો કોઇપણ હોય તો અવિરતિના કારણનું કારણ મિથ્યાત્વ છે. એટલે જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ ટળે નહિં ત્યાં સુધી અજ્ઞાન ઘટે નહિં અને અજ્ઞાન ઘટે નહિં ત્યાં સુધી અવિરતિ-બાહ્યરમણતા ટળે નહિં. પંચમહાવ્રતોનું પાલન, નવપૂર્વ સુધીનો અભ્યાસ અને તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચકખાણ વગેરે બાહ્ય સાધનો સુંદર રીતે સેવવા છતાં મિથ્યાત્વના યોગે એ આત્માઓને દ્રવ્યવિરતિ-દ્રવ્ય ચારિત્રવાળાં જ ગણ્યા છે. તેમના જીવનમાં પરભાવની રમણતાનું જ લક્ષ્ય ઘર કરીને બેઠું છે. આત્મરમણતાનો અંશ પણ પ્રગટ થયો નથી અને તે કારણે બાહ્યદૃષ્ટિએ આરાધનામાં સુંદરતા હોવાથી નવમા ગ્રૈવેયક સુધીના સ્વર્ગીય સુખની ભલે પ્રાપ્તિ થાય છે પરંતુ આત્મિક સુખ-મોક્ષસુખનો અંશ પણ તે આત્માને પ્રાપ્ત થતો નથી. સંસારની રખડંપટ્ટી જરાય ઓછી થતી નથી. આપણા જીવનમાં આજે થોડી ઘણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું ભલે સ્થાન હોય, સામાયિક-પૂજા-પ્રતિક્રમણ-તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચકખાણ વગેરે થોડુંઘણું થતું હોય પરંતુ એ બધાયની પાછળ આત્મરમણતાનું કેટલું લક્ષ્ય છે? તેનો કોઇવાર પણ વિચાર આવે છે ખરો? આપણા આત્માની સાથે એકાન્તમાં બેસીને ચિન્તન કરીએ તો જરૂર ખ્યાલ આવશે કે-ધર્મ પ્રવૃત્તિની પાછળ હજુ બાહ્યભાવોની રમણતા બેઠી છે, અંતરંગ રમણતા તરફ દૃષ્ટિ પ્રગટ થઇ નથી. અનંતકાલના મિથ્યાત્વના ઔદયિક ભાવથી "સંસાર એ સુખની ખાણ છે," ધન-દોલત-બાગ-બંગલા-બગીચા-સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર એ જ સુખના સાધનો છે" એ માન્યતાનું જે ઘર જામી ગયું છે તેમાં જ્યાં સુધી ફેરફાર થાય નહિં, 'સંસાર એ સુખની ખાણ છે' એ માન્યતાને બદલે સંસાર એ દુઃખની ખાણ છે એ માન્યતા પ્રગટે નહિં ત્યાં સુધી પરભાવરમણતા ઓછી થાય નહિં અને અંતરદૃષ્ટિ જાગે નહિં. શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ આચારાંગસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં એ જ વાત જણાવી છે કે—

अट्ठविह कम्मरुक्खा सव्वे ते मोहणिज्ज मूलागा ॥

"આઠેય પ્રકારના કર્મવૃક્ષોનું મૂલ મોહનીય-મિથ્યાત્વમોહનીય જ છે. અર્થાત્ એક મિથ્યાત્વ ટળે તો એ આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવામાં પછી વધુમાં વધુ અપાર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનથી વધુ કાળ નથી લાગતો.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કોને ક્યારે-અને કેવી રીતે થાય? તથા ભવ્ય અભવ્યનું સ્વરૂપ

સભામાંથી પ્રશ્ન—સંસારમાં અનંતકાળથી રખડાવનાર મિથ્યાત્વ છે, એમ સહુ કોઇ બોલે છે, સમજાવે છે; પરંતુ એ મિથ્યાત્વને દૂર કરી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય શું? અર્થાત્ મિથ્યાત્વના કારણે અનંતકાલથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર આત્માને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ક્યારે કેવી રીતે થાય?

ઉત્તર—રમણભાઇએ પ્રશ્ન તો ઘણો સુંદર પૂછ્યો અને એવા પ્રશ્નો થાય તો જ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનો યોગ મળે. આપણે મિથ્યાત્વ દૂર થવા સાથે સમ્યગ્દર્શન ક્યારે કેવી રીતે અને કોને પ્રાપ્ત થાય? તે બાબત જરા વિસ્તારથી વિચારીએ.

સંસારવર્તી જીવોના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છેઃ એક ભવ્ય જીવો અને બીજા અભવ્ય જીવો. જે જીવોમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની લાયકી-યોગ્યતા હોય તે **ભવ્યજીવો** કહેવાય છે, જે જીવોમાં મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા નથી તે **અભવ્યજીવો** ગણાય છે. સ્થૂલ સમજવાળાઓ 'જે મોક્ષે જાય તે ભવ્ય અને મોક્ષે ન જાય તે અભવ્ય' એવી ભવ્ય અભવ્યની વ્યાખ્યા કરે છે પરંતુ તે વ્યાખ્યા વ્યાજબી નથી; કારણ કે અનંતાનંત જીવો એવા છે કે જે ભવ્ય હોવા છતાં અનાદિ નિગોદમાંથી (અવ્યવહારરાશિમાંથી) બહાર આવવાના નથી, દ્રવ્ય, ક્ષેત્રાદિની નિમિત્ત સામગ્રી મળવાની નથી અને તેઓ અનંતો કાળ જશે તો પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના નથી. એમ છતાં નિમિત્ત મળે તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા તો અવશ્ય રહેલી છે અને તે કારણે જ અર્થાત્ મોક્ષની યોગ્યતાના કારણે જ તેમને ભવ્ય કહેવામાં આવ્યા છે. લવણસમુદ્રના તળિયે રહેલી કોઈ સુંદર પત્થરની શિલામાંથી સારામાં સારી મૂર્તિ બનાવવી હોય તો બનાવી શકાય તેવી યોગ્યતા એ શિલામાં અવશ્ય રહેલી છે, પરંતુ એ શિલા સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળતી નથી અને તે કારણે તેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મૂર્તિ બનતી નથી. એટલા માત્રથી શિલા મૂર્તિ માટે યોગ્ય નથી એમ તો ન જ કહેવાય. સાગના સંખ્યાબંધ વૃક્ષો જ્યાં હોય તેવા વિશાળ જંગલમાં એ સાગના વૃક્ષોના થડ વગેરેમાંથી મોભ, પાટડા, થાંભલા વગેરે જરૂર બની શકે તેવી યોગ્યતા છે, પણ એ બધું ક્યારે બને કે સુથાર, કરવત, વાંસલો વગેરે સામગ્રી મળે તો જ, એ સામગ્રીના અભાવે એ સાગવૃક્ષના થડ વગેરેમાંથી પીઢીયા, મોભ કે પાટડા ન બને; તેટલા માત્રથી તેમાં તેની યોગ્યતા નથી એમ તો ન જ ગણાય. એથી ઉલટું આકડા કે એરંડના વૃક્ષો પાસે ગમે તેટલા સુથાર, કરવત અને વાંસલા ભેગો કરો અને તેની પાછળ મોભ વગેરે બનાવવા માટે દિનરાત મહેનત કરો તો પણ તેમાંથી મોભ વગેરે બની શકતા નથી. કોરડુ મગને ગમે તેટલા પાણીમાં પલાળી રાખો, ચૂલા ઉપર ચોવીશ કલાક મૂકી રાખો તો પણ જેમ સ્વભાવ પરત્વે તે કોરડુ મગમાં કોમળતા આવતી નથી તે જ પ્રમાણે અભવ્ય આત્માઓને ગમે તેટલી ઉચ્ચ નિમિત્ત સામગ્રી મળે, શ્રુતસામાયિકમાં નવ પૂર્વ સુધીનો અભ્યાસ કરે, દ્રવ્યચારિત્ર ગ્રહણ કરી, પંચમહાવ્રતનું પરિપાલન, પ્રતિક્રમણ, પડિલેહણ વગેરે ક્રિયાકાંડમાં સાવધાની રાખે, એમ છતાં મોક્ષના મૂલબીજ ભૂત સમ્યગ્દર્શનને લાયક અન્તર્દૃષ્ટિ થાય તેવા પરિણામ પ્રાપ્ત ન જ થાય. ભવ્ય જીવોનું ઉપાદાન યોગ્ય છે. અનુકૂલ નિમિત્તો મળે એટલે ઉપાદાનમાં રહેલી યોગ્યતા પ્રગટ થતી જાય છે, અને અનુકૂલ નિમિત્તો ન જ મળે તો ઉપાદાનની એ યોગ્યતા સદાય અપ્રગટ દશામાં રહે છે, જ્યારે અભવ્ય આત્માઓનું ઉપાદાન અયોગ્ય છે. ગમે તેટલી અનુકૂલ કારણસામગ્રી મળે તો પણ ઉપાદાનની અયોગ્યતાને અંગે તે સામગ્રીનું અનુકૂલ પરિણમન નથી થતું. ભાવાર્થ એ છે કે-"મોક્ષે જાય તે ભવ્ય અને મોક્ષે ન જાય તે અભવ્ય" એવી ભવ્યાભવ્યની વ્યાખ્યા ન કરતાં **"જેનામાં મોક્ષની યોગ્યતા છે તે ભવ્ય અને જેનામાં મોક્ષની યોગ્યતા જ નથી તે અભવ્ય."** એ વ્યાખ્યા જ શાસ્ત્રસંગત છે.

ભવ્યપણું કે અભવ્યપણું એ અનાદિ પારિણામિક ભાવે છે

પ્રશ્ન-અભવ્યે એવો શું અપરાધ કર્યો છે કે તેને ગમે તેટલી અનુકૂળ સામગ્રી મળવા

છતાં હૃદયમાં કોમળતા ન આવે? મોક્ષને લાયક સમ્યગ્દર્શનાદિ અધ્યવસાય ન પ્રગટે?

સમાધાન-એક વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની કે ભવ્યપણું કિંવા અભવ્યપણું એ કોઈનું કરેલું અથવા અમુક સમયે થયેલું છે. એમ સમજવાનું નથી. અમુક સમયે એ આત્મા ભવ્ય હતો, અને પછી અમુક કારણો અંગે અભવ્ય થયો. અથવા પહેલાં અભવ્ય હતો અને પછી ભવ્ય થયો એવી સમજ હોય તો તે પણ અજ્ઞાનતાભરી સમજ છે. ભવ્યપણું તેમજ અભવ્યપણું એ સાદિ પારિણામિક ભાવ નથી કિન્તુ અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે. જીવ એ કોઈ કાળે અજીવ થતો નથી અને અજીવ કોઈ કાળે જીવ થતો નથી. જીવદ્રવ્ય તે ત્રણેય કાળ જીવસ્વરૂપે જ રહે છે અને અજીવ દ્રવ્ય ત્રણેય કાળમાં અજીવસ્વરૂપે જ રહે છે, અર્થાત્ જીવત્વ અને અજીવત્વ જેમ અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે. તે પ્રમાણે ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એ અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે. જીવ જેમ અનાદિ છે તેમ જીવનું ભવ્યપણું કે અભવ્યપણું એ પણ અનાદિનું છે. આટલી વાત જો બરાબર સમજમાં આવે તો પછી "અભવ્યજીવે એવો શું અપરાધ કર્યો છે કે અનુકૂળ સામગ્રી મળવા છતાં તેને મુક્તિને લાયક અધ્યવસાય ન જાગે?" એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનો પ્રસંગ નહિં થાય. કોઈ પણ પરિણામ અમુક સમયે નવો થાય, તો તો અવશ્ય પ્રશ્ન થાય કે આમ કેમ બન્યું? પરંતુ જે પરિણામ અનાદિ હોય તેમાં પૂર્વે જણાવેલા પ્રશ્નને અવકાશ જ નથી.

સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો જ શુદ્ધપર્યાય છે.

આ પ્રમાણે સંસારવર્તી બે પ્રકારના જીવોમાં ભવ્ય આત્માઓને જ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ અભવ્ય જીવોને એ આત્મિક ગુણ પ્રગટ થતા નથી. ભવ્યજીવ હોવા છતાં તેને પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવામાં બાહ્ય તેમજ અંતરંગ સાધનોની હાજરી હોવી જ જોઈએ. એકલા ઉપાદાનથી કાર્યસિદ્ધિ નથી તેમજ કેવળ નિમિત્તથી પણ કાર્યસિદ્ધિ નથી. એ તો ઉપાદાન અને નિમિત્ત પોતપોતાની કક્ષામાં સમાનભાવે જ્યારે ભેગા થાય ત્યારે જ કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. એકલા ઉપાદાનની વાતો કરી દાન, પુણ્ય, પૂજા, સામાયિક વગેરે નિમિત્તોને તરછોડનારા માર્ગને ભૂલ્યા છે, અને નિમિત્તનું સેવન કરવા પાછળ ઉપાદાન તરફ દુર્લક્ષ્ય રાખનારા તેઓ પણ સાધ્યસિદ્ધિથી વંચિત રહે છે. ભવ્યજીવ હોવા છતાં જ્યારે તેને સંજ્ઞીપણું-પંચેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય, ભવ્યત્વદશાનો પરિપાક થાય, કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ ત્રણેય અશુભ લેશ્યાઓ ન હોય અને તેજો, પદ્મ તથા શુકલલેશ્યા પેકી કોઈ શુભ લેશ્યાના પરિણામ હોય, આયુષ્ય કર્મ સિવાય સાતેય કર્મની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી પણ ઓછી અવશિષ્ટ રહેલી હોય તે અવસરે આ ભવ્યાત્મા યથાપ્રવૃત્તકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવા અગાઉ પહેલું **યથાપ્રવૃત્તકરણ**, બીજું **અપૂર્વકરણ** અને ત્રીજું **અનિવૃત્તિકરણ**-આ ત્રણેય કરણ આત્માને કરવા પડે છે. અને એ ત્રણેય કરણો પૂર્ણ થાય ત્યારબાદ સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થાય છે. એક વાત નક્કી છે કે એ સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ હોવાથી આત્મામાં જ છે. બહારથી આવવાનો નથી. લાખ અથવા ક્રોડ સોનામહોર લઈને બજારમાં કે કુત્રિકાપણ જેવી દુકાને જાય તો ત્યાં એ ગુણ વેચાતો મળતો નથી. આજે કોઈ ગુરુઓ પોતાના ભક્તવર્ગને

પોતાની માન્યતાને અનુસરે તે જ સમકિતી છે; બાકીના મિથ્યાત્વીઓ છે, એવું સમજાવતા હોય તો તે ઘોર અજ્ઞાનતા છે. અનંત જ્ઞાનીઓના વચનો તરફનો સાચો આદર તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. બાકી બીજાઓ તો ફોગટ સમકિતના પડીકા બંધાવનારા છે. સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો શુદ્ધ અર્થાત્ સ્વભાવ પરિણામ છે. પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ જે માટે કહેલ છે કે—

सम्मं च मोक्खबीयं, तं पुण भूयत्थसद्दहणरूवं ।
पसमाइलिंगगम्मं, सुहायपरिणामरूवं तु ॥१॥ (नवतत्त्वभाष्य. मूल गाथा १)

"સમ્યગ્દર્શન એ મોક્ષનું બીજ છે, વળી સદ્ભૂત પદાર્થોના ઉપર શ્રદ્ધાન પરિણામ તેનાથી પ્રગટ થાય છે. શમ–સંવેગ–નિર્વેદ–અનુકંપા અને આસ્તિકય એ સમ્યક્ત્વના લિંગો છે અને તે શુદ્ધ આત્માના પરિણામસ્વરૂપ છે." અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો ગુણ છે, આત્માનો સ્વભાવ પર્યાય છે અને આત્મામાં જ તિરોભાવે રહેલો હોય છે. વિષય અને કષાયનું જેટલું જોર વધુ તેટલું કર્મબન્ધન પણ વધુ થાય, જેટલું કર્મબન્ધન વધુ તેટલું આત્મા ઉપર આવરણ વધારે, જેટલું આવરણ વધારે તેટલો આત્મગુણનો તિરોભાવ, આવરણ ઘટે તો જ આત્મગુણનો આવિર્ભાવ થાય. આવરણ ઘટાડવા માટે કર્મબન્ધન ઘટાડવું જોઈએ. કર્મબન્ધન ઘટાડવા માટે વિષય–કષાયનું પરિબલ ઓછું થવું જોઈએ અને એ પરિબલને ઘટાડવા માટે અઢારે પાપસ્થાનકની પ્રવૃત્તિ ઓછી કરવી જોઈએ. એ પણ ત્યારે જ બને કે–જેમાં અઢારેય પાપસ્થાનકને વર્જવાનું વાતાવરણ હોય તેવી ધાર્મિક ક્રિયામાં આત્મા જોડાય. સામાયિક, પૂજા, દેવદર્શનાદિ ધર્મક્રિયાઓ એવી સુંદર છે કે-રુચિપૂર્વક જરા ઉપયોગ રાખીને કરવામાં આવે તો પાપ ઓછું થયા સિવાય રહે નહિં, પરિણામે કષાયો ઓછાં થાય, કર્મબન્ધન ઘટે, આવરણો વિલય પામે અથવા ઘટ્ટ આવરણો હતાં તે આછાં થાય અને આત્મામાં તિરોભાવે રહેલો સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વભાવ પર્યાય પ્રગટ થાય, આત્મિક ગુણોને પ્રગટ કરવાનો એ જ રાજમાર્ગ છે.

સામાયિકાદિ ધર્મકરણી અનાદિના વિભાવ પરિણામને દૂર કરી સ્વભાવ પરિણામ પ્રગટ કરવામાં પ્રબલ સાધન છે.

આજે કોઈ કોઈ આત્માઓ સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્મિક ગુણની મૌખિક વાતો ખૂબ સુંદર રીતે કરતા હોય છે. પરંતુ તેમના હૈયામાં ધર્મક્રિયા, તપ–જપ–વ્રત–પ્રત્યાખ્યાન ઉપર લગભગ અરુચિ જેવું હોય છે તે કોઈ રીતે ઉચિત નથી. દેરાસર સામું જ હોય, શાન્તરસ–ભરપૂર ભગવંતની અલૌકિક પ્રતિમા જિનમંદિરમાં બિરાજમાન હોય છતાં પ્રભાતમાં ઊઠીને એ પ્રતિમાના દર્શન કરીને આત્માને પાવન કરવાની અનુકૂલ સંયોગ છતાં ભાવના ન જાગે, નવપદજી મહારાજની આરાધનાના મંગલમય દિવસો હોય, શરીર તંદુરસ્ત અને શક્તિસંપન્ન હોય છતાં એક આંબેલ કરવા જેટલી તપની વૃત્તિ જાગૃત ન થાય, સામાયિક પ્રતિક્રમણ જેવી આત્માને અમૃતમય બનાવનારી આવશ્યક ક્રિયાઓ તરફ પણ લગભગ અનાદર હોય તો એ સમ્યગ્દર્શનાદિની ઉપલક સુંદર દેખાતી વાતોથી આત્માને શું લાભ? અપ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાને અને તેથી આગળ વધેલા આત્માઓ માટે, અલબત્ત, આવશ્યકાદિ કરણીની જરૂરીયાત ન હોય, પરંતુ જેના જીવનમાં ન હોય વિરતિનું સ્થાન, ન હોય રીત-

સરનો જ્ઞાનાભ્યાસ, ન હોય શ્રદ્ધાનું ઠેકાણું, મિથ્યાત્વાદિ ઝેરથી જીવન એકધારું ઝેરી અને વિભાવ તેમજ વિભાવના સાધનોમાં મસ્ત બન્યું હોય-એવા સંજોગોમાં તો સામાયિકાદિ ધર્મકરણી અને તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચક્ખાણ વગેરે આત્માના વિભાવ પરિણામને દૂર કરી સ્વભાવ પરિણામ પ્રકટ કરવામાં અસાધારણ કારણ છે.

આવશ્યકાદિ ધર્મકરણી, યોગ્ય આત્મા માટે મોક્ષે પહોંચવાની અનુપમ નીસરણી છે.

નાના બાળકને શરૂઆતમાં નિશાળે મૂકવામાં આવે ત્યારે તેને અભ્યાસમાં રુચિ નથી હોતી. નિશાળે જવું તે બાળકને નથી ગમતું. મા-બાપ પૈ-પૈસો અથવા કાંઇક ખાવાની વસ્તુનું પ્રલોભન-લાલચ આપે તો એ લાલચ અંગે એ બાળક નિશાળે જાય છે, પરંતુ શરૂઆતમાં પૈ-પૈસાની લાલચથી નિશાળે જતું બાળક ભવિષ્યમાં જ્યારે અભ્યાસ માટે રુચિવાળું થાય છે ત્યારે ઘરમાં રસોઇને જરા વાર હોય તો માતાને કહે છે કે-'મા ! હું રીસેસમાં આવીને જમી લઇશ, પરંતુ હમણા નહિં રોકાઉં કારણકે મારે નિશાળનો ટાઇમ થઇ ગયો છે.' એ જ પ્રમાણે અનાદિથી વિભાવ અને વિભાવના સાધનોમાં જ રમણતાવાળા આત્માને શરૂઆતમાં સ્વભાવ પરિણામ અને તેના સાધનોમાં રુચિ નથી થતી. તેને સામાયિકાદિ ધર્મકરણીમાં અંતરનો પ્રેમ જાગતો નથી. પ્રાથમિક અવસ્થામાં તેને ધર્મકરણીમાં આનંદ આવતો નથી, પરંતુ વારંવાર એ ધર્મકરણીમાં આત્મા જોડાયેલો રહે તો છેવટે એ આત્માને એ ક્રિયાકાંડમાં અવશ્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મજાગૃતિ પણ આવતી જાય છે. આજે આપણને ઘણીવાર શંકા થાય છે કે-કેટલાક મનુષ્યો બાલ્યવયથી પ્રારંભીને વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત સતત પૂજા-સામાયિકાદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરનારા હોવા છતાં તેમના જીવનના વ્યવહારમાં જોઈએ તેવી અનુકૂલતા નથી જોવાતી તેનું શું કારણ હશે ? પરંતુ એ શંકાના સમાધાન માટે ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે એટલું તો અવશ્ય જાણીએ છીએ કે **'આત્મા અનાદિ છે, એનો સંસાર અનાદિ છે, સંસારના કારણભૂત કર્મનો સંયોગ પણ અનાદિ છે.'** અનાદિકાળથી સંસારમાં રખડતા આ આત્માને અનંતા પુદ્ગલપરાવર્ત્તન વ્યતીત થયાં છે. આ આત્માએ એ અનંતાકાળમાં અનંતા ભવ કર્યા છે. પ્રત્યેક ભવમાં પ્રાયઃ અવળો જ પુરુષાર્થ કરીને આત્માને ખૂબ જ કર્મથી ભારે બનાવ્યો છે. કર્મના ભારથી વધુ ભારે બનેલ આત્માને એક ભવની ધર્મકરણીથી એકદમ ક્યાંથી અસર થાય ? એક જન્મ નહિં પરંતુ અનેક જન્મમાં એ આત્મા આવશ્યકાદિ ધર્મકરણીમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહે અને આત્મા યોગ્ય હોય તો એ આત્માને અંતરંગ રુચિનો પરિણામ અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. ખૂબ જ કટાઇને ઠીંકરા જેવું બની ગયેલું વાસણ એક બે વાર સામાન્ય પ્રયાસથી ઉજ્જ્વલ નથી બનતું તે જ પ્રમાણે કોઇ મનુષ્યમાં જીવન પર્યંત ધર્મકરણી ચાલુ હોવા છતાં તેના વ્યવહારમાં પરિવર્ત્તન ન દેખાય તો સમજવું કે હજુ ધર્મકરણીના પુરુષાર્થમા ખામી છે. એ જ ધર્મકરણીમાં વધુ પુરુષાર્થ થશે, પાંચ દશ ભવ પર્યંત ધર્મક્રિયાનો સતત અભ્યાસ ચાલુ રહેશે એટલે જીવન પરિવર્ત્તન પણ અવશ્ય થશે. **ઉપાદાનમાં યોગ્યતા રહેલી હોય અને અનુકૂલ નિમિત્તોનું**

સતત સેવન થાય તો ઉપાદાન વિશુદ્ધ થયા સિવાય રહે જ નહિં. બીજું, અમુક વ્યક્તિના જીવનમાં પરિવર્ત્તન થયું છે કે કેમ? તે સાચી રીતે ચોક્કસ જાણવા માટે આપણી પાસે કયું માપકયંત્ર (થર્માંમીટર) છે? ધર્મકરણી કરનાર વર્ગનો જીવનવ્યવહાર ખૂબ સુંદર હોવો જોઇએ. એ ભાગ્યવાનના આચારવિચારો એવા હોય કે એને દેખીને અન્ય આત્માઓ ધર્મ પામે, એમ છતાં કોઈ વાર કોઈ ધર્મકરણી કરનાર વ્યક્તિનો જીવનવ્યવહાર અનુકૂળ ન હોય તે ઝટ નજરમાં આવે છે અને ધર્મક્રિયા નહિં કરનાર વર્ગ ગમે તેવી આડીઅવળી પ્રવૃત્તિ કરે તે જરાય આજના જીવોને નજરમાં નથી આવતું, તેનું એ પણ કારણ છે કે-**ધર્મ-ક્રિયા એ ધોળું-સફેદ લુગડું છે. સફેદ લુગડામાં જરા ડાઘ પડે તો પણ ઝટ દેખાય.** અને ધર્મક્રિયા નહિં કરનારા કાળા લુગડાવાળાઓને ગમે તેટલા ડાઘ પડે તો પણ દેખાય નહિં. વળી આવી શંકા કરનારાઓ મોટે ભાગે ધર્મક્રિયાથી વિમુખ હોય છે અને પોતાના બચાવ માટે જ આવી શંકાઓના ઓઠાં ઊભા કરે છે. બાકી એક વાત નક્કી છે કે-**આવશ્યકાદિ ધર્મકરણી એ જ યોગ્ય આત્માને આગળ વધવા માટેની નીસરણી છે. અનાદિ કાળથી સંચિત કર્મના ભારને હળવો કરનારી છે.**

પરિણામની નિર્મળતાનું કારણ કષાયની મંદતા છે. અને કષાયની મંદતાનું કારણ મંગલમય ધર્મપ્રવૃત્તિ છે.

અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવામા આવશ્યકાદિ કરણી પરમ સાધન છે. છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્ત્તનમાં આત્માનો પ્રવેશ થાય ત્યારે આત્માને ધર્મકરણીમાં ઓઘથી પણ અમુક અંશે રુચિ જાગે છે. એ આત્મા ધર્મક્રિયામાં જોડાય છે. ધર્મક્રિયામાં જોડાયા બાદ હજુ મનોયોગની યદ્યપિ સ્થિરતા નથી, તો પણ કાયયોગ અને વચનયોગ તો અશુભ નથી. મનોયોગમાં પણ અશુભપણાનો ભાવ તો નથી જ. અનંત કાલના અભ્યાસને અંગે મનોયોગ કબજામાં આવી શકતો નથી. સામાયિક કે પૂજાની પ્રવૃત્તિ પ્રસંગે ચિત્તની ચંચળતા ચાલુ રહે છે. એમ છતાં ત્રણેય યોગના અશુભપણામાં જે દીર્ઘસ્થિતિ અને તીવ્ર રસવાળાં અશુભ કર્મ બંધાતા હતા, તેવાં દીર્ઘસ્થિતિ અને તીવ્ર રસવાળાં કર્મો એકલા મનોયોગના અશુભપણામાં બંધાતા નથી, કિંતુ અલ્પસ્થિતિ અને મંદ રસવાળા કર્મો બંધાય છે. પહેલાંના બંધાયેલા દીર્ઘસ્થિતિ અને તીવ્ર રસવાળાં કર્મો પણ સંક્રમ વગેરેદ્વારા અલ્પસ્થિતિ-વાળા અને મંદ રસવાળા થતાં જાય છે અને અશુભ કર્મોની સ્થિતિ અને રસમાં ઘટાડો થાય એટલે આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ તેટલા પ્રમાણમાં પ્રગટ થતો જાય છે. અનાદિ મિથ્યા-દષ્ટિ જીવને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનાં પ્રસંગે થતાં ત્રણ કરણો પકી પહેલું જે યથાપ્રવૃત્ત કરણ છે, તે યથાપ્રવૃત્તકરણમાં એક બાબત સ્પષ્ટ જણાવી છે કે-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાય એ ચારેય કર્મોની પ્રત્યેકની ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિમાંથી ઓગણત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉપરાંત સ્થિતિનો ક્ષય થાય અને એક કોડાકોડી સાગરોપમ માં પલ્યોપમના અસંખ્ય ભાગે ન્યૂન એટલી સ્થિતિ બાકી રહે, એ જ પ્રમાણે મોહનીય કર્મની ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિમાંથી ઓગણસીત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ ઉપરાંત સ્થિ-તિનો ક્ષય થાય અને પલ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગર જેટલી સ્થિતિ

અવશેષ રહે, એ જ રીતે નામ અને ગોત્ર એ બન્ને કર્મોની વીશ કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણુ સ્થિતિમાંથી પલ્યોપમનો અસંખ્યભાગ ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણુ સ્થિતિ અવશિષ્ટ રહે અર્થાત્ એક આયુષ્ય કર્મ સિવાય સાતેય કર્મોની દરેકની સ્થિતિ હમણાં સમજાવ્યું તે મુજબ પલ્યોપમના અસંખ્ય ભાગે ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગર જેટલી બાકી રહે, અને તેટલા પ્રમાણમાં તે કર્મો પૈકી અશુભ કર્મનો-મુખ્યત્વે ઘાતી અને તેમાં દર્શન-મોહનીયનો રસ ઓછો થાય ત્યારે જ યથાપ્રવૃત્તકરણની હદ પ્રાપ્ત થાય છે. સાતેય કર્મોની સ્થિતિમાં ઘટાડો પરિણામની નિર્મળતા સિવાય થતો નથી. પરિણામની નિર્મળતા કષાયની મંદતા થયા સિવાય બનતી નથી, તેમજ કષાયની મંદતા ધર્મક્રિયાની પ્રવૃત્તિ સિવાય આવવી પ્રાયઃ અશક્ય છે.

'સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ બે રીતે: એક નિસર્ગથી અને બીજી અધિગમથી

શાસ્ત્રોમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિના બે પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. એક નિસર્ગ અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે કોઈપણ બાહ્ય નિમિત્ત કારણ વિના અને બીજું અધિગમ એટલે નિમિત્તવડે. તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં સૂત્ર છે કે '**તન્નિસર્ગાદ્ધિગમાદ્વા**' [તત્ત્વાર્થ. અધ્યાય ૧ સૂ. ૩] તે સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગાત્ એટલે સ્વાભાવિક રીતે અને અધિગમાદ્ એટલે નિમિત્ત સામગ્રીવડે એમ બે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. લાકડું કોતરનાર ઘુણાને એ લાકડામાં અક્ષર કોતરવાનું લક્ષ્ય નથી હોતું છતાં કુદરતે કોઈવાર અક્ષર જેવા આકારો તેમાં કોતરાઈ જાય છે, જેને '**ઘુણાક્ષરન્યાય**' કહેવામાં આવે છે. વળી ડુંગરાળ નદીના પ્રવાહમાં ઘસડાતો પત્થર જેમ આપોઆપ ગોળ થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે અનાદિકાળથી સંસારની ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરનાર આ જીવ તે તે ગતિમાં શુભાશુભના ઉદય પ્રમાણે સુખદુઃખ ભોગવતો અકામ નિર્જરાના યોગે કોઈવાર એવી સ્થિતિએ પહોચે છે કે બાહ્ય ઉપદેશ અથવા જિન પ્રતિમાના દર્શન, પૂજન વગેરે બાહ્ય કારણોના અભાવમાં પણ જ્ઞાનદર્શનોપયોગના સ્વભાવે સમ્યગ્દર્શન પામી જાય છે. આવી રીતે સમ્યગ્દર્શન જેને પ્રાપ્ત થાય તે **નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન** કહેવાય છે અને એ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરનારાઓની સંખ્યા ખૂબ જ અલ્પ હોય છે. જ્યારે જિનવાણીનું શ્રવણ, જિનપડિમાના દર્શન, પૂજન વગેરે દ્વારા આત્માને અધ્ય વસાય પરિણામની નિર્મળતા થાય અને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ **અધિગમ સમ્યગ્દર્શન** કહેવાય છે. દરેક કાળમાં આ અધિગમ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરનારાઓની સંખ્યાનું પ્રમાણ જ નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શનવાળા કરતાં ઘણું વધારે હોય છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ દર્શનમોહના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય સિવાય નથી થતી એ બાબત નક્કી છે; પણ એ દર્શનમોહનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થવામા અંતરંગ કારણ પરિણામની વિશુદ્ધિ છે, અને એ પરિણામની વિશુધ્ધિ થવામાં જન્માન્તરના અભ્યાસાદિ કારણે કોઇક આત્માને બાહ્ય નિમિત્તની હાજરી ન હોય, એટલે તેને નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય. જ્યારે બીજા અનેક આત્માઓને એ પરિણામની વિશુદ્ધિ થવામાં જિનવાણીનું શ્રવણ, જિનપડિમા, સદ્ગુરુ વગેરેના દર્શનાદિનું બાહ્ય નિમિત્ત હાજર હોય તેને અધિગમ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે.

વધુ મલિન વસ્ત્રને શુદ્ધ બનાવવા વધુ સાધન અને વધુ પરિશ્રમની જરૂર તેમ વધુ મલિન આત્માને નિર્મળ બનાવવા માટે ધર્મપુરુષાર્થની વધારે જરૂર.

સભામાંથી પ્રશ્ન:—નિમિત્તની હાજરી સિવાય પણ પરિણામની વિશુદ્ધિ થાય ખરી?

ઉત્તર—જે જીવને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં જુદી જુદી જીવાયેનિમાં જન્મ થયા બાદ વિષય-કષાયાદિ વિભાવ પરિણામનું વધુ પ્રમાણમાં સેવન થયું છે અને વધુ ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાયા છે, તેવા આત્માઓને પરિણામની વિશુદ્ધિ માટે જિનવાણીશ્રવણ વગેરે નિમિત્તોનું સેવન કરવાની એક ભવમા નહિં પરંતુ ભવોભવપર્યંત વારંવાર જરૂરીયાત રહે છે, અને જે આત્માને કુદરતી રીતે ભૂતકાળમાં એવા ક્લિષ્ટકર્મો નથી બંધાયા, તે આત્માઓ અકામ નિર્જરાના યેગે-બાહ્ય નિમિત્તોની હાજરી સિવાય પણ પરિણામની વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મરુદેવા માતાને ક્લિષ્ટ કર્મોની સત્તા ખૂબ જ ઓછી હતી. અનાદિ નિગોદમાં-થી કેળના ભવમાં, અને કેળના ભવમાંથી મારુદેવામાતાના ભવમાં આવી ત્યાંથી જ મોક્ષે ચાલ્યા ગયા છે. અનાદિ નિગોદમાં કર્મસત્તા હોય, પરંતુ સ્થિતિ-રસમાં તીવ્રતા ન હોય. કેળના ભવમાં પણ બાજુમાં જ કંથેરનું વૃક્ષ, પવનના યેગે કંથેરના વૃક્ષનું કેળની સાથે વારંવાર અફળાવવું, કેળના વૃક્ષને કાંટા વાગવા અને તે દ્વારા દુઃખનો ભોગવટો કરવો, તેમજ વિશેષ આર્ત્તધ્યાનના અભાવે નવાં કર્મ વધુ પ્રમાણમાં ન બાંધવા, મરુદેવીના ભવમાં પણ ક્લિષ્ટ પરિણામનો લગભગ અભાવ, આ બધુય વિચારવામાં આવે તો તેવા આત્માને શુભ નિમિત્તોના આલંબન સિવાય પણ અંતરંગ-પરિણામવિશુદ્ધિ બને છે, પરંતુ ભવચક્-માં ભટકતાં જે આત્માને ખૂબ જ ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાયા છે તે આત્માને વારંવાર શુભનિમિત્તોનું બરાબર સેવન થાય તો જ પરિણામવિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ લુગડું ઓછું મેલું તેમ તેને સાબુ, પાણી અને ધોકાની ઓછી જરૂર. જેમ લુગડું વધુ મેલું તેમ તેને સાબુ, પાણી અને ધોકાની વધારે જરૂર, એ હકીકત સમજાય તેવી છે. આપણે તો ચોવીશેય કલાક અશુભ નિમિત્તોનું જ સેવન કરવું છે, એ સેવનમાં તન્મય થવું છે, ક્લિષ્ટ કર્મો ક્ષણે ક્ષણે બાંધીને આત્માને ખૂબ મલિન કરવો છે અને શુભ નિમિત્તોનું સેવન કરવું નથી. કદાચ થોડું શુભ નિમિત્તનું સેવન થાય તો પણ તેમાં તન્મય થવું નથી. એવી રીતે પરિણામવિશુદ્ધિ કેમ બને? એકંદરે ભાવાર્થ એ છે કે-જે આત્માને ઘાતીકર્મના સ્થિતિરસ તીવ્રભાવે પડવાનો કુદરતે જ સંયેગ નથી મળ્યો અથવા પૂર્વભવોમાં કરેલી આરાધનાના યેગે જે લઘુકર્મી છે તેવા આત્માઓને શુભનિમિત્ત-કારણની હાજરી સિવાય અકામ-નિર્જરાનો યેગ અને આત્માનો જ્ઞાનોપયોગ-દર્શનોપયોગનો સ્વભાવ એ કારણે પરિણામવિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યથાપ્રવૃત્ત કરણ સુધી તો કોઇ કોઇ વાર અભવ્ય જીવો પણ આવે છે અને શ્રુતસામાયિક પ્રાપ્ત કરે છે.

આપણે તો આમાંથી એક જ ધ્યાન રાખવાનું છે કે-જિનવાણીનુ શ્રવણ, જિનપડિમાના દર્શન-પૂજન વગેરે શુભ નિમિત્તોનું ખૂબ ખૂબ સેવન કરી પરિણામની વિશુદ્ધિ કરવા માટે ખ્યાલ રાખવો. એ પ્રમાણે થાય તો જ આયુષ્ય કર્મસિવાય સાતેય કર્મની સ્થિતિ એક

કોડાકોડી સાગરોપમથી પણ ઓછી થાય અને યથાપ્રવૃત્ત કરણ પ્રાપ્ત થાય. આ યથાપ્રવૃત્તકરણનો અન્તર્મુહૂર્તનો કાળ છે. એ કરણમા દાખલ થયેલા આત્માને પ્રથમ સમયની વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ બીજા સમયમાં અનંતગુણવિશુદ્ધિ હોય છે. વિશુદ્ધિ એટલે બીજું કાંઇ નહિં, કષાયની મંદતા તેનું નામ જ વિશુદ્ધિ છે. પાણીમાં જેટલો કાદવ-કીચડ વધુ તેટલું પાણી મેલું, એ જ પાણીમાંથી એ કાદવ-કીચડ ઓછો થાય તેટલું પાણી સ્વચ્છ ગણાય. એ પ્રમાણે આત્માના જ્ઞાનોપયોગમાં કષાયોદયનું જેટલું વધુ મિલન તેટલી પરિણામની મલિનતા ગણાય અને એ જ્ઞાનોપયોગમાં કષાયોદયના મિલનની જેટલી મંદતા, સમજવું કે તેટલા પ્રમાણમાં પરિણામની વિશુદ્ધિ ગણાય. આ યથાપ્રવૃત્તકરણ સુધી તો આત્મા ઘણીવાર આવે છે. અભવ્ય જીવો પણ કોઈ કોઈ આ યથાપ્રવૃત્તકરણ સુધી આવી શ્રુતસામાયિકના લાભને પામી જાય છે. પરંતુ ત્યાંથી આગળ અપૂર્વકરણમાં દાખલ થઈ અનાદિની રાગદ્વેષની નિબિડ ગ્રન્થિનો ભેદ કરવો તે અત્યંત મુશ્કેલ છે. અભવ્ય જીવો તો યથાપ્રવૃત્તકરણથી આગળ વધી શકતા જ નથી. યથાપ્રવૃત્તકરણમાં અમુક સમય ટકી ત્યાંથી પાછા વળી જાય છે અને સંસારમાં રખડયા કરે છે. ભવ્યજીવોમાં પણ જે દુર્ભવ્ય છે, હજુ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે આત્માની પરિપકવદશા નથી થઈ તે જીવો પણ આ યથાપ્રવૃત્તકરણથી આગળ વધી શકતા નથી. પરંતુ જે ભવ્ય આત્માઓને વધુમાં વધુ અપાર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તન કાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો છે તે આત્માઓ જ અપૂર્વકરણમાં પ્રવેશ કરી અપૂર્વ વિશુદ્ધ પરિણામયુક્ત વીર્યોલ્લાસવડે ગ્રન્થિનો ભેદ કરી અનિવૃત્તિકરણ નામના ત્રીજા કરણમાં દાખલ થાય છે.

અપૂર્વકરણવડે રાગદ્વેષની અનાદિની ગ્રન્થિનો ભેદ ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે નહિં.

જેના આંતરડામાં ખૂબ જૂના મળ ભરાઇ ગયા હોય, જે કારણે અન્નનું પાચન તો શું? પણ અન્ન ઉપર રુચિ જ ન થતી હોય, એવા મનુષ્યને કોઇ સામાન્ય-સાદો જુલાબ આપે. એ જુલાબની દવાથી આંતરડામાં ભરાયેલા આજુબાજુના મળ નીકળે પણ જ્યાં સુધી જામી ગયેલા મળના ગાંઠા ન નીકળે ત્યાં સુધી આરોગ્ય અને અન્ન ઉપર વાસ્તવિક રુચિ થાય નહિ. તે પ્રમાણે યથાપ્રવૃત્તકરણમાં પ્રાપ્ત થયેલા નિર્મળ પરિણામવડે અમુક કર્મમળ ભલે ઓછા થયા, પરંતુ અનાદિથી ચાલી આવતી રાગદ્વેષની ગાંઠ જ્યાં સુધી ન ગળે ત્યાં સુધી આત્માને ભાવથી સાચું આરોગ્ય પ્રગટે નહિં અને સ્વભાવ તેમજ સ્વભાવના સાધનો ઉપર રુચિનો પરિણામ થાય નહિં. આપણે ઘણીવાર તેવા અનુકૂળ નિમિત્તો મળતાં ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરીએ છીએ. તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચકખાણ વગેરે પણ યથાશક્તિ આચરીએ છીએ પરંતુ અનાદિની ચાલી આવતી ધન-દોલત-સ્ત્રી-પુત્ર ઉપરની મમતા એ ઘટતી નથી. અહિં ભલે વ્યાખ્યાન સાંભળો છો, સામાયિક-પ્રતિક્રમણ કરો છો; પરંતુ અન્તર્ગત ધન-દોલતની મમતાનું સ્થાન કેટલું છે? એ આપણા આત્માને પૂછીએ તો જરૂર જવાબ મળે છે કે 'એ મમતા હજુ ખસી નથી.' વ્યવહારથી ભલે બોલાય કે ધન-દોલત વગેરે આપણું કશુંય નથી, પરંતુ નિશ્ચયદષ્ટિએ તેને લાયક પરિણામ જાગ્યા નથી. ગ્રન્થિનો ભેદ જ્યાં સુધી ન થયો હોય ત્યાં સુધી આત્માની આ દશા છે,

પરંતુ જ્યાં ગ્રન્થિનો ભેદ થયો એટલે પછી એ આત્મામાં કોઈ અપૂર્વ–આજ સુધીના અનંતા ભૂતકાળમાં કોઈવાર નહિં અનુભવેલ અદ્ભૂત ભાવઆરોગ્ય પ્રગટ થાય છે અને હવે સ્વભાવની ઓળખાણ સાથે તેના ઉપર સુંદર પ્રકારે રુચિ જાગૃત થાય છે. ઘાંચીના લુગડા જેવા મેલા લુગડા થયાં બાદ તેના ઉપર બે પાંચવાર સાબુ ન ઘસાય, ઉપરાઉપરી ધોકા ન પડે ત્યાંસુધી તો આજુબાજુનો મેલ ઓછો ન થવાના કારણે તે લુગડામાં પડેલા તેલ કે મસના ચીકણા ડાઘાઓ નજરમાં ન આવે પરંતુ જ્યારે બે ચાર વાર સાબુ અને પાણીથી તે અત્યંત મેલા લુગડા સાફ કરાય ત્યારે આજુબાજુનો મેલ દૂર થતા પેલા તેલ કે ચીકણી મસના ડાઘા નજરે આવે અને નજરમાં આવ્યા બાદ તે ડાઘાઓને દૂર કરવા માટે વધુ પ્રબલ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે યથાપ્રવૃત્તકરણવડે કર્મના સ્થિતિરસમાં ઘટાડો ન થાય ત્યાં સુધી ગ્રન્થિસ્થાન નજરમાં–ખ્યાલમાં આવે નહિં અને ખ્યાલમાં આવે નહિં ત્યાં સુધી તેનો ભેદ થાય નહિં. એ ગ્રન્થિનો ભેદ ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટે નહિં. અપૂર્વકરણમાં પ્રતિસમયે અનંતગુણ-અનંતગુણ વિશુદ્ધિ આવતી જાય છે, એ વિશુદ્ધિદ્વારા સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણી અને અભિનવ સ્થિતિબંધ–એ ચાર અપૂર્વ કાર્યો થાય છે, અને એ સ્થિતિઘાતાદિ ચારેય અપૂર્વ કાર્યોવડે આત્મા અનાદિની નિબિડ રાગદ્વેષની ગ્રન્થિ ભેદવાનું મહાન્ કાર્ય કરે છે. આ અપૂર્વકરણનો પણ અન્તર્મુહૂર્તનો કાળ છે.

અનિવૃત્તિકરણ તથા અંતરકરણનું સ્વરૂપ

અપૂર્વકરણમાં ગ્રન્થિનો ભેદ કર્યા બાદ કોઇ મહાન્ કાર્ય પછી વિશ્રાન્તિની જેમ જરૂર પડે છે તેમ વિશ્રાન્તિ માટે અનિવૃત્તિકરણમાં આત્માનો પ્રવેશ થાય છે. યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણેય કરણોમાં ‘કરણ’ પદનો અર્થ પરિણામની વિશુદ્ધિ સમજવાનો છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ત્રીજી વિભક્તિને ‘કરણ’ કહેવામાં આવેલ છે. અને તેનો અર્થ એ કર્યો છે કે “**क्रिया सिद्धौ असाधारणं कारणं करणम्**” કાર્યની સિદ્ધિમાં જે અસાધારણ કારણ છે, જે કારણ વિના કાર્યસિદ્ધિ ન જ થઇ શકે તે કારણને કરણ કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો સ્વભાવપરિણામ છે. એ સ્વભાવપરિણામ ઉપર જણાવેલ ત્રણ કરણો સિવાય કોઈ પણ જીવને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ એ ત્રણેય કરણોદ્વારા આત્મવિશુદ્ધિ પ્રગટ થાય ત્યારે જ આત્માને સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. યથાપ્રવૃત્તની અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણમાં અનંતગુણવિશુદ્ધિ છે, અને અપૂર્વકરણની અપેક્ષાએ અનિવૃત્તિકરણમાં અનંતગુણવિશુદ્ધિ છે. યથાપ્રવૃત્ત તેમજ અપૂર્વકરણમાં અધ્યવસાયસ્થાનો અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી સંખ્યાપ્રમાણ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા છે, અને અનિવૃત્તિકરણમાં એ કરણનો અન્તર્મુહૂર્ત જે કાળ તેના સમયોની સંખ્યા જેટલાં જ કહેલાં છે. યથાપ્રવૃત્ત તેમજ અપૂર્વકરણમાં એક સાથે પ્રવેશ કરનારા સો બસો પાંચસો કે પાંચ હજાર આત્માઓના દરેકના પરિણામો–અધ્યવસાયસ્થાનો પ્રતિસમયે જુદા જુદા હોઈ શકે છે. જ્યારે અનિવૃત્તિકરણમાં એક સાથે પ્રવેશ કરનારા સો બસો કે ગમે તેટલી સંખ્યામાં વર્ત્તતા જીવોના પરિણામો–અધ્યવસાયસ્થાનો એક સરખા હોય છે, અને તે કારણે જ આ ત્રીજા

કરણનું **અનિવૃત્તિ** એવું નામ આપેલ છે. નિવૃત્તિ એટલે અધ્યવસાયોની તરતમતા, અનિવૃત્તિ એટલે અધ્યવસાયોની તરતમતાનો અભાવ. અપૂર્વકરણમાં શરૂ થયેલા સ્થિતિઘાત રસઘાત, ગુણશ્રેણી અને અભિનવ સ્થિતિબંધ એ ચારેય કાર્યો આ કરણમાં પણ વિશેષ પ્રકારે ચાલે છે. ઉપરાંત આ અનિવૃત્તિકરણનો અન્તર્મુહૂર્તનો જે કાળ છે તેમાંથી ઘણા સંખ્યાતા ભાગ વ્યતીત થયા બાદ એક સંખ્યાતમો ભાગ જ્યારે બાકી રહે છે ત્યારે સત્તામાં રહેલી અને વર્તમાનમાં ઔદયિક ભાવે વર્તતી મિથ્યાત્વની સંલગ્ન સ્થિતિમાં '**અન્તરકરણ**' આંતરું પાડવાની ક્રિયા કરે છે. વિશ્વમાં જે ભાવો જે સ્વરૂપે છે તેને તે પ્રમાણે જાણવા જોવા અને માનવા એવો જે આત્માનો અવિકારી ગુણ તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. આત્માને જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ઉદય ચાલુ હોય ત્યાં સુધી આત્માનો એ ગુણ વિકારી હોય છે. દૃષ્ટિ વિનાનો કોઈ પણ આત્મા વિશ્વમાં સંભવી શકતો નથી. કોઈ આત્માને દૃષ્ટિનો ઉઘાડ અત્યન્ત અલ્પ હોય. કોઈ આત્માને દૃષ્ટિનો ઉઘાડ વધુ હોય, એ ઓછો કે વધુ દૃષ્ટિનો ઉઘાડ જો વિકારી હોય અર્થાત્ મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયવાળો હોય તો જે ભાવો જે પ્રમાણે છે તે ભાવો તે પ્રમાણે ન જાણતા જોતા વિપરીત સ્વરૂપે જાણે છે, જુવે છે અને માને છે. કમળાનો દર્દી મનુષ્ય જેમ ધોળી વસ્તુઓને પણ પીળી દેખે છે, તે પ્રમાણે મિથ્યાત્વના ઔદયિક ભાવથી જેની દૃષ્ટિમાં વિકાર વર્તે છે, તે આત્માને પણ તત્ત્વમાં અતત્ત્વ બુદ્ધિ અને અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ થાય છે. **જ્યાંસુધી મિથ્યાત્વનો ઔદયિક ભાવ ન ટળે ત્યાં સુધી દૃષ્ટિનો વિકાર જાય નહિં અને દૃષ્ટિનો વિકાર ખસે નહિં ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ અવિકારી ગુણ પ્રગટ થાય નહિં.** આ મિથ્યાત્વના ઔદયિક ભાવને અટકાવવા માટે જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્તરકરણની ક્રિયા અનિવૃત્તિકરણનો સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે શરૂ થાય છે.

અનિવૃત્તિકરણના છેલ્લા સમય સુધી મિથ્યાત્વનો જ ઉદય છે.

મિથ્યાત્વમોહનીય એ ધ્રુવબંધી, ધ્રુવોદયી અને ધ્રુવસત્તાક પ્રકૃતિ છે. એક સરખી મિથ્યાત્વની સ્થિતિસત્તા, મિથ્યાત્વનો ઉદય અને મિથ્યાત્વનો બંધ અનાદિથી જીવને સતત ચાલ્યા કરે છે. યથાપ્રવૃત્તકરણમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય હતો, અપૂર્વકરણમાં પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય હતો. પરંતુ યથાપ્રવૃત્તની અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણમાં રસની મંદતા હતી. અનિવૃત્તિકરણમાં પણ મિથ્યાત્વનો જ ઉદય હજુ ચાલુ છે, પરંતુ યથાપ્રવૃત્ત અને અપૂર્વકરણની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વના રસમાં ઘણી મંદતા છે, છતા જેટલા પ્રમાણમાં એ મન્દરસવાળાં મિથ્યાત્વના દલિકોનો ઉદય છે તેટલા પ્રમાણમાં આત્મામાં દૃષ્ટિનો વિકાર અવશ્ય છે. દૃષ્ટિના એ વિકારનો સર્વથા અભાવ તો ત્યારે જ થાય કે મિથ્યાત્વનો ઉદય સર્વાંશે અટકે, એ માટે જ અંતરકરણની ક્રિયા કરવાની છે. અંતરકરણની ક્રિયા એટલે અનુક્રમે સમય સમય ઉદયમાં આવ્યા કરે એવી સત્તામાં રહેલી મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે ભાગ પાડી વચ્ચે અંતર પાડી નાંખવું કે જે અંતરમાં આત્માનો પ્રવેશ થાય ત્યારે કોઈ પણ મિથ્યાત્વના દલિકો અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉદયમાં ન આવી શકે. અનિવૃત્તિકરણમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય ચાલુ છે અને એ અનિવૃત્તિકરણનો અન્તર્મુહૂર્તનો જે કાળ તેમાં એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહેલ છે.

દાખલા તરીકે ૧૮ મિનિટનો અનિવૃત્તિકરણનો કાળ છે. તેમાંથી પંદર મિનિટ તો પસાર થઇ ગઇ છે, ત્રણ મિનિટ બાકી છે. આ બાકી રહેલી ત્રણ મિનિટ એ અનિવૃત્તિકરણનો સંખ્યાતમો ભાગ સમજવાનો છે. અનિવૃત્તિકરણનો અઢાર મિનિટનો કાળ આપણે સમજવા માટે કલ્પેલ છે. તે અઢારે મિનિટમાં તો મિથ્યાત્વનો ઉદય ચાલુ રહેવાનો છે, પરંતુ ત્રણ મિનિટનો એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે જો અન્તરકરણની ક્રિયા કરવામાં ન આવે તો ૧૯-૨૦-૨૧ વગેરે મિનિટોમાં પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય ચાલુ જ રહે અને મિથ્યાત્વનો ઉદય જો ચાલુ જ રહે તો તો સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ ન થાય. કોઇ પણ ઉપાયે મિથ્યાત્વનો ઉદય અટકવો જોઇએ. એ કારણે જ અંતરકરણ કરવાનું છે. એટલે કે ૧૯મી મિનિટથી ૩૬મી મિનિટ સુધી ભવિષ્યમાં ઉદયમાં આવનારા મિથ્યાત્વના દલિકોને ત્યાંથી ખાલી કરી નાંખે છે. કેટલાક દલિકોને ૧૬-૧૭-૧૮ એ બાકી રહેલી અનિવૃત્તિકરણની મિનિટોમાં ભોગવાતા મિથ્યાત્વ સાથે નાખીને ભોગવે છે. અને કેટલાક દલિકોને ૩૬મી મિનિટ પછી ૩૭મી મિનિટથી ઉદયમાં આવનાર મિથ્યાત્વની સ્થિતિસત્તા જે રહેલી છે તેમાં પ્રક્ષેપે છે.

ભિખારી મનુષ્યને ચિન્તામણિ મળતાં જે આનંદ થાય, અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને ઉપશમસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં તેથી પણ વધુ આનંદ થાય છે.

એક વાત અહિં ધ્યાનમાં રાખવાની કે-આ દલિકો બીજા સ્થૂલ પુદ્ગલોની માફક ઉપાડયા ઉપાડાતા નથી, ફેંકયા ફેંકાતા નથી, પરંતુ પરિણામવિશેષવડે એ દલિકોના સ્થિતિરસમાં ઘટાડો-વધારો થતાં મોડા ઉદયમાં આવનારા વ્હેલા ઉદયમાં આવે છે અને વ્હેલા ઉદયમાં આવનારા મોડા ઉદયમાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં જેને અપવર્ત્તના-ઉદ્વર્ત્તના-ઉદીરણા વગેરે નામો આપવામાં આવ્યા છે, તે કરણવડે સ્થિતિ-રસમાં હાનિવૃદ્ધિ વગેરે થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે-૧૯ થી ૩૬મી મિનિટ સુધીના મિથ્યાત્વની સ્થિતિના ભાગને અનિવૃત્તિકરણનો સંખ્યાતમો ભાગ (૧૬-૧૭-૧૮ મિનિટોવાળો ભાગ) બાકી રહે ત્યારે દલિકો આગળ પાછળ નાંખીને ખાલી કરવાનું અને તે રીતે મિથ્યાત્વની સ્થિતિ સત્તામાં આંતરૂં પાડવાનું કાર્ય થાય છે. એ આંતરૂં પાડવાનું કાર્ય થતાં અત્યાર સુધી મિથ્યાત્વની એક સરખી જે સંલગ્ન સ્થિતિસત્તા હતી તેને બદલે બે સ્થિતિસત્તા થઇ. એક ૧૬-૧૭-૧૮મી મિનિટવાળી પ્રથમ સ્થિતિસત્તા (વચ્ચે ૧૯ થી ૩૬મી મિનિટ સુધીનો ખાલી ભાગ) અને બીજી ૩૭મી મિનિટથી અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિસત્તા જે બીજી સ્થિતિ કહેવાય છે. પ્રથમ સ્થિતિનો અનિવૃત્તિકરણના સખ્યાતમા ભાગમાં ભોગવટો પૂર્ણ થઇ જાય એટલે તુરત જ વચ્ચેની ખાલી જગ્યા આવે છે કે જે સમયોમં-મિનિટોમાં કોઇપણ મિથ્યાત્વના દલિકો ઉદયમાં આવી શકે તેમ નથી, અને તેથી જ એ અંતરકરણમાં એટલે અગાઉથી આંતરૂં પાડેલ ખાલી અવસ્થામાં મિથ્યાત્વનાં દલિકોનો પ્રદેશથી કે વિપાકથી ઉદય ન હોવાથી આત્માને **ઉપશમસમ્યગ્દર્શન** ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલો સમય એ ગુણ પ્રગટ થતાં દરિદ્રી-ભીખારીને ચિન્તામણિ રત્ન મળતાં જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેથી પણ અત્યન્ત આનંદ તે આત્માને અનુભવવામાં આવે છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથીની બરાબર મદદ લેવાય તો મોહમહારાજા-ને અવશ્ય પરાજય થાય.

આજના વ્યાખ્યાનમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અનાદિથી સંસારમાં રખડતા જીવને કેવી રીતે થાય? એ વાતનું વિશેષ સ્વરૂપ પ્રાસંગિક કહેવામાં આવ્યું છે. આપણો ચાલુ વિષય તો ભગવતી સૂત્રને જયકુંજર હાથીની ઉપમા ટીકાકાર ભગવંતે આપેલ છે તે કયા કારણે આપેલ છે? એ વાત સમજવાનો છે. એ બાબત સમજવાના પ્રસંગમાં શરૂઆતમાં જ ટીકાકારમહર્ષિના શબ્દોદ્વારા કહેવામાં આવેલ છે કે-અનંતકાળથી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એ મોહમહારાજાના ત્રણ સેનાપતિઓએ સંસારી આત્માને લૂંટી લીધા છે. ચાર ગતિરૂપ સંસારના ઊંડા ખાડામાં આત્માઓને ફેંકી દીધા છે. હવે એ મોહમહારાજાના સેનાપતિઓ સાથે આપણે જીત મેળવવી છે અને લુંટાઇ ગયેલી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની અખૂટ સંપત્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી સંસારના ઊંડા ખાડામાંથી બહાર નીકળી આપણા પોતાના શાશ્વત ઘેર-મુક્તિસ્થાનમાં આપણે પહોંચવાની ભાવના રાખીએ છીએ, તો આ રણસંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત થાય તે માટે કોઈ પ્રબલ હાથીની આપણને અવશ્ય જરૂર રહે. હાથી પણ એવો જોઈએ કે પોતાના માલિકને પોતાની હયાતીમાં અવશ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરાવે. આ ભગવતી-સૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથી પણ એવો છે કે જો એમાં રહેલા તત્ત્વો સુવિહિત આચાર્યાદિ ગુરુમહારાજ પાસે આપણે શ્રવણ કરીએ, શ્રવણ કર્યા બાદ તે તે ભાવોના જાણપણા સાથે હેયમાં હેયપણાની અને ઉપાદેયમાં ઉપાદેયપણાની રુચિ પ્રગટાવીએ, જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે તે રુચિને અંતરમા બરાબર ટકાવી અમલમાં મૂકીએ તો આ ભગવતી-સૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથીની મદદથી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિરૂપી મોહમહારાજાઓના દુર્ધર સેનાપતિઓને પરાસ્ત કરી અવશ્ય વિજય-વરમાળના અધિકારી બનીએ.

હવે એ જયકુંજર હાથીની મનોરંજક ચાલ વગેરે બાબતો સાથે તેમજ એ હાથીના જુદા જુદા અંગોપાંગો સાથે આ ભગવતીસૂત્રની કેવી રીતે ટીકાકાર ભગવાન સરખામણી કરશે અને તે પ્રસંગે અનેક શાસ્ત્રીય બાબતો સમજાવશે? ઈત્યાદિ અધિકાર અગ્રે વર્તમાન.

મિથ્યાત્વ મોહનો ઉદય				મિથ્યાત્વનો અભાવ	મિથ્યા.ની બીજી સ્થિતિ
				અંતરકરણ	
યથાપ્રવૃત્ત કરણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત	અપૂર્વકરણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત	અનિવૃત્તિ-કરણ અન્તર્મુહૂ	[illegible]	અંતરકરણમાં વર્તતો જીવ ઉપશમસમકિતી.	મિશ્રપુંજ શુદ્ધપુંજ

ઉપરના પ્રવચનમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનું જે વિવેચન છે તેનું સામાન્ય રેખાચિત્ર

॥ श्रीचिन्तामणिपार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન–સાતમું

"व्याख्यातं समवायाख्यं चतुर्थमङ्गम्, अथावसरायातस्य "विवाहपन्नत्ति" इतिसंज्ञितस्य पञ्चमाङ्गस्य समुन्नतजयकुञ्जरस्येव ललितपदपद्धतिप्रबुद्धजनमनोरञ्जकस्य उपसर्गनिपाताव्ययस्वरूपस्य घनोदारशब्दस्य लिङ्गविभक्तियुक्तस्य सदाख्यातस्य सल्लक्षणस्य......वृत्तिरारभ्यते इति शास्त्रप्रस्तावना ॥

મહામંગળકારી શ્રી ભગવતીસૂત્રનો વ્યાખ્યાનમાં પ્રારંભ થયાનો આજે સાતમો દિવસ છે. ૭ દિવસોના વ્યાખ્યાનોમાં ભગવતીસૂત્રના અર્થરૂપે રચયિતા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુ છે, સૂત્રરૂપે રચના કરનાર ગણધર સુધર્માસ્વામી છે અને બાલજીવોના કલ્યાણ માટે અભયદેવસૂરિમહારાજાએ આ સૂત્ર ઉપર સુંદર ટીકાની રચના કરેલ છે, વગેરે વિષયોનું યથાયોગ્ય વર્ણન થવા સાથે ટીકાકારના મંગલ શ્લોકોનું તેમજ તે મંગલ શ્લોકોમાં ૧–સર્વ જિનેશ્વરોને, ૨. શાસનપતિ શ્રી વર્દ્ધમાનસ્વામીને, ૩. પંચમગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીને, ૪. સર્વાનુયોગ વૃદ્ધપુરુષોને અને ૫. ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીને કરવામાં આવેલા નમસ્કારનું અવસરોચિત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ ટીકાકાર મહર્ષિએ ભગવતીસૂત્રની જે ટીકા રચેલ છે, તે સ્વમતિકલ્પનાથી રચેલ નથી; પરંતુ પ્રાચીન ટીકા, ચૂર્ણિ તેમજ જીવાભિગમ, પન્નવણા વગેરેનો આશ્રય લઇને આ ટીકા રચી છે, અને તે કારણે જ જૈન શાસનમાં આજસુધી અવિચ્છિન્નપણે એ ટીકા બહુમાન્ય બની છે, તે વાત પણ સમજાવી છે, અને ગઇ કાલથી ભગવતીસૂત્રને ટીકાકારે આપેલ જયકુંજર હાથીની ઉપમાનો અધિકાર શરૂ થયો છે.

જયકુંજર હાથી તથા શ્રી ભગવતીસૂત્રનું પ્રથમ વિશેષણ.

શ્રી ભગવતીસૂત્રને જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપવામાં આવેલ છે, તેથી એ ભગવતી સૂત્રને પશુ જેવું ગણવામાં આવ્યું છે એમ સમજવાનું નથી. કોઇ વ્યક્તિની મુખાકૃતિ ઘણી સૌમ્ય અને સુંદર હોય ત્યારે તે મુખને ચન્દ્રની ઉપમા અપાય છે, તે પ્રસંગે ચન્દ્રમાં વર્ત્તતા કલંકનો સંબંધ મુખાકૃતિમાં ગણવાનો નથી પરંતુ ચન્દ્રમંડલમાં જે સૌમ્યપણું અને શીતલતા રહેલી છે, તેની ઘટના મુખાકૃતિ સાથે કરવાની છે. એ જ પ્રમાણે હાથીમાં વર્ત્તતા અજેયપણું, મનોહર ગતિપણું વગેરે ગુણોની સાથે ભગવતીસૂત્રની ઘટના કરવાની છે. રણસંગ્રામ-

માં પ્રાણના ભોગે પોતાના માલિકનું રક્ષણ કરવું અને વિજય પ્રાપ્ત કરાવવો એ જેમ ઉત્તમ હાથીના સ્વાભાવિક ગુણો છે, તે જ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રરૂપી હાથી પણ પોતાના સ્વામીને મિથ્યાત્વાદિ શત્રુઓ સાથેના રણસંગ્રામમાં અવશ્ય વિજય વરમાળ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. શ્રીભગવતીજીમાં વર્ણવાયેલા જીવાજીવાદિ તાત્વિક ભાવોનું જે કોઈ ભાગ્યવાન્ ભવ્યાત્મા ગીતાર્થ ગુરુમહારાજ પાસે શ્રવણ કરે, શ્રવણ કરેલા ભાવોને ચિંતન મનન કરવા સાથે જીવનના વ્યવહારમાં અમલી બનાવે તો તે ભવ્યાત્મા મિથ્યાત્વાદિ અનાદિકર્મશત્રુઓ સાથે અવશ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ સુંદર આશયથી જ ભગવતીજીને જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ઉપમા આપ્યા બાદ હાથીની ચાલ તેમજ હાથીના અંગોપાંગોની સાથે ઘટના બરાબર કરવી જોઈએ. પૂ. અભયદેવસૂરિ મહારાજા એ ઘટના કરતા સર્વથી પ્રથમ ललितपदपद्धतिप्रबुद्धजनमनोरञ्जकस्य એ પદવડે હાથીની ચાલ સાથે ભગવતી સૂત્રને સરખાવે છે. હાથીની પરીક્ષા કરવામાં કુશળતા ધરાવનારાઓ દૂરથી હાથીની ચાલ—એ હાથીની મનોહર મંદ મંદ ગતિ ઉપર નજર નાંખે છે. જો એ હાથીમા ગતિની મનોહરતા હોય તો હાથી ઉત્તમ ગણાય છે, એમ ભગવતી સૂત્રના મૂલ પદોમાં એવી મનોહરતા છે કે એનું શ્રવણ કે વાંચન કરતા અંતઃકરણમાં અપૂર્વ આહ્લાદ ઉત્પન્ન થાય છે. ટીકામાં આપેલ पदपद्धति પદનો અર્થ હાથીના પક્ષમાં ગતિ કિંવા ચાલ તરીકે ગણવાનો છે અને ભગવતી સૂત્રના પક્ષમાં પદપંક્તિ તરીકે ગણવાનો છે. तेणं कालेण ते णं समये णं, नमोत्थु णं વગેરે પદોને અંગે વિચારીએ તો नमोत्थु એ પદનો અર્થ "નમસ્કાર થાઓ." એ પ્રમાણે થાય છે અને णं એ અલંકાર માટે છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિનું લાલચંદ નામ હોય પણ આ દેશમાં લાલચંદભાઈ અને મારવાડ દેશમાં લાલચંદજી એમ ભાઈ અથવા જી લગાડવામાં આવે છે અને જી કે ભાઈ લગાડીને બોલતાં સામા મનુષ્યને જેમ સારું લાગે છે, તે જ પ્રમાણે આ ભગવતી સૂત્રના પદો પણ અલંકૃત છે. લલિત પદોની પંક્તિવડે પંડિતવર્ગના ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારું આ ભગવતી સૂત્ર છે. આપણે જાણીએ છીએ કે-આ સૂત્રના રચયિતા ગણધરભગવંતો છે. બીજબુદ્ધિના નિધાન ગણધર ભગવંતો જે સૂત્ર અને તેમાંના પદોના રચયિતા હોય એ પદોની પંક્તિઓ શ્રવણ કરતાં ભવ્યાત્માઓને આહ્લાદ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય હોય? સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયીની આરાધનામાં જે મહાપુરુષો ખૂબ જ આગળ વધેલા હોય અને આત્મિક ગુણોની સુવાસ વિશિષ્ટપણે પ્રગટ થયેલ હોય એવા યોગી પુરુષોની વાણીમા મનોહરતા અવશ્ય હોય છે.

જયકુંજર હાથી તથા શ્રી ભગવતી સૂત્રનું બીજું વિશેષણ.

કેટલાક પ્રાણીઓને ગતિમાં મનોહરતા હોય, પરંતુ કોઈ ઉપદ્રવ કિંવા ભયનું કારણ આવે એટલે એ ગતિની મનોહરતામાં ભંગ દેખાય છે અથવા તે પ્રાણીઓની ગતિ અટકી જાય છે, કેટલીકવાર પીછેહઠ જોવાય છે. જ્યારે ઉત્તમ જાતનો હાથી હોય તેનો એ નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે કે ગમે તે ઉપદ્રવો અથવા વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય તો પણ પોતાની ગતિમાં ભંગ થતો નથી. શત્રુની સામે અસ્ખલિતપણે તેની ગતિ ચાલુ રહે છે. તે પાછો હઠતો નથી. તે પ્રમાણે શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં વર્ણવાયેલા તાત્વિક ભાવો જે આત્માઓના હૃદયમાં પરિણમેલા છે, તે આત્માઓ ગમે તેવા વાદીઓ પોતાની સામે ખડા થાય તો પણ પાછા હઠતા

નથી. વાદીએ રજૂ કરેલા પૂર્વપક્ષનું ઉત્તરપક્ષદ્વારા યુક્તિ અને શાસ્ત્રીય દલીલોથી બરાબર ખંડન કરે છે. તે ઉપરાંત ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ, પરિસહ તેમજ ઉપસર્ગોની ફોજ પોતાની સામે ખડી થાય ત્યારે પણ તે મુમુક્ષુ આત્મા ધીર-વીર બની પોતાના સંયમની આરાધનામાંથી જરા પણ પાછો હઠતો નથી. હાથીની પાછળ કૂતરા ગમે તેટલા ભસાભસ કરે, પરંતુ ઉત્તમ હાથી જરા પણ આંખ ઊંચી કર્યા સિવાય પોતાની સ્વાભાવિક ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે, તે પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રને ભાવશ્રુતપણે પરિણમાવનારા ભાગ્યવંત સંયમી આત્માઓ કોઇ અજ્ઞાની જીવો નિંદા કરે, મશ્કરી કરે અથવા ગમે તેવો ઉપદ્રવ કરે તો પણ પોતાના સ્વભાવ પરિણામમાંથી ચલિત થતા નથી. સોનું પીળું અને પિત્તળ પણ પીળું છે; પરંતુ અગ્નિમાં નાખો એટલે પિત્તળ કાળું પડે અને સોનું હોય તે વધારે ચળકાટ મારે, એ પ્રમાણે સોના સરખો સંયમી આત્મા હોય-ધર્મ પરાયણ જીવ હોય તે ઉપદ્રવના પ્રસંગોમાં પોતાના સ્વભાવપરિણામમાંથી ચલિત ન થતાં વધારે આત્મતેજને પ્રગટાવે. મહર્ષિ 'મેતારજને સોનીએ તડકામાં ઊભા રાખ્યા, કપાળ ઉપર લીલી વાધર બાંધી, સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી વાધર સુકાતા માથાની નસો ખેંચાવા માંડી, આંખના ડોળા પણ બહાર નીકળી ગયા. આવા પ્રાણાન્ત ઉપસર્ગના પ્રસંગમાં પણ એ મહર્ષિએ સંયમની આરાધના અને સ્વભાવ પરિણામમાં કેવી અજબ સ્થિરતા ટકાવી? કે જેના પરિણામે ઘાતી કર્મનો ક્ષય થયો, કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થયું અને અન્તકૃતકેવલી થઇને મુક્તિમાં ચાલ્યા ગયા. એ આપણે જાણીએ છીએ.

વર્તમાનના જીવો માટે દેવગુરુની સાક્ષિએ વ્રત-નિયમ લેવાની ખાસ જરૂરિયાત.

ઉપસર્ગના પ્રસંગમાં જ ધર્મની પરીક્ષા થાય છે. રાત્રિભોજન કે કંદમૂલત્યાગનો તમોને નિયમ હોય, પરંતુ નિયમ ગ્રહણ કરવા પહેલાં નિયમ આપનાર ગુરુમહારાજને તમોએ કહી રાખેલ હોય કે સાહેબ! નિયમ ભલે આપની ઇચ્છા છે તો આપો, પણ સાજે-માંદે છૂટ, ગામ-પરગામ છૂટ, નિયમ ઘણા ભાગે લેવો નહિં, અને કદાચ લ્યો તો પણ તેમાં તમારી કંઇ જાતની બાધા હોય છે! નિયમ લેવામાં પણ જાણે ગુરુ ઉપર ઉપકાર કરતા હો તેવા શબ્દો-તેવા વાકયો આજના જીવોના મુખમાંથી નીકળે. નિયમ ગ્રહણ કરવાથી મારા આત્માનું કેટલું કલ્યાણ છે? એ ઉત્તમ વિચાર આજે ઘણા ઓછા આત્માઓને આવે. આજના અમારા બંધુઓની તો મોટે ભાગે એ દલીલ હોય છે કે-'કોઇપણ નિયમ પાળવો હોય તો મનોબલની મક્કમતાથી કયાં નથી પળાતો! એમાં વળી બાધા લેવાની શી જરૂર? બાધા એ તો એક જાતનું બંધન છે' આવી અનેક દલીલો અમારા એ મહાનુભાવોના મુખમાંથી રજૂ થાય છે એ બંધુઓના હૈયામાં તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચખ્ખાણનો વાસ્તવિક પ્રેમ નથી એટલે જ આવી દલીલો કરવામાં આવે છે. અમારા એ બંધુઓને હું એટલું જ પૂછું છું કે-આજે તમારા ઘરમાંથી તમો કોઇ પણ સ્થળે બહાર જાઓ છો ત્યારે ઘરના બારણાને ખુલ્લા મૂકીને જાઓ છો કે બારણું બંધ કરવા સાથે સાકળ તાળું મારવા ઉપરાંત પાડોશીને ભલામણ કરીને જાઓ છો? જે સમયે સાચું રામરાજ્ય હતું, જગતમાં અન્યાય-અનીતિ-ચોરી-જારીનું નામ-નિશાન ન હતું, તે સમયે ઘરના બારણા ખુલ્લા મૂકીને જવામાં પણ અગવડ ન આવતી, ઘરની ચીજવસ્તુઓ સલામત રહેતી. એ પ્રમાણે આપણા આત્મામાં રામરાજ્ય જેવી

સુંદર સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તો વ્રત-નિયમ કે બાધાની કશી જરૂર ન હોય. પરંતુ જે જમાનામાં ચોર અને ડાકુઓનું જોર હોય, ચાલતા ચાલતા ખીસા કપાઈ જતા હોય, તેવા સમયમાં જેમ બારણાં બંધ કરવા સાથે સાંકળ-તાળું મારીને બહાર જવાય છે, તે પ્રમાણે **જે સમયે જીવોમાં જડવાદનું જોર વધારે હોય, વિષય કષાયનું આત્મઘાતક વાતાવરણ ચારે બાજુથી વારંવાર આત્માને અસર કરતું હોય, અંતરંગ કામ ક્રોધાદિ ડાકુઓનું સામ્રાજ્ય વધારે જોરદાર હોય તેવા સમયમાં દેવગુરુની સાક્ષિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞાઓ સાંકળ અને તાળાનું કામ કરે છે.** ચાર-સરખા મિત્રો ફરવા માટે નીકળ્યા બાદ અભક્ષ્યના ભક્ષણનો કે રાત્રિભોજનનો પ્રસંગ આવતા જેણે દેવગુરુની સાક્ષિએ નિયમ લીધો હશે તે તુરત જ બોલશે કે 'મારે બાધા છે' પરંતુ અભક્ષ્યભક્ષણ કે રાત્રિભોજન ન કરવું એ ભાવના છતાં દેવગુરુની સાક્ષિએ પ્રતિજ્ઞા નહિં લીધી હોય તે વ્યક્તિ 'મારે બાધા છે' એ શબ્દો નહિં ઉચ્ચારી શકે, અને મિત્રો પણ તેને આગ્રહ કરીને અભક્ષ્યભક્ષણ કે રાત્રિભોજન કરાવશે. સામાયિક કરવાની બાધા હશે તો છેવટ રાત્રે દશ વાગે પણ સામાયિક લઈને બેસી જશો, પરંતુ સામાયિક કરવાની ભાવના છતા જો નિયમ નહિં હોય અને કામકાજમાં અટવાઈ ગયા હશો તો દશ વાગે સામાયિક લેવાનું મન નહિં થાય. આળસ-પ્રમાદ આવી જશે. અરિહંતાદિની સાક્ષી કરતા આત્મસાક્ષી જો કે સર્વથી વધુ જોરદાર હોય છે, પરંતુ આપણો આત્મા એટલો બધો શિથિલ છે કે-વ્રત-નિયમ લીધા બાદ જરા નિમિત્ત મળે એટલે તુરત શિથિલતા આવી જાય છે. એવી શિથિલતા પ્રસંગે અરિહંતાદિની સાક્ષી આપણી શિથિલતાનું નિવારણ કરવામાં સહાયક થાય છે. સ્વયં આત્મજાગૃતિ ન હોય અને અવળા પુરુષાર્થનું પરિબળ વધારે હોય ત્યાં સુધી આત્માને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડવા વ્રત-નિયમના બંધનની અવશ્ય જરૂર છે. પ્રાથમિક શાળામાં ભણતા બાળકોને માટે શાળામાં નિયમિત અમુક કલાકની હાજરીનું બંધન અવશ્ય હોવું જોઈએ. અને એ જ બાળકને મોટી ઉમરે કોલેજમાં ભણતો થયા બાદ નિયમિત અમુક કલાકની હાજરીના બંધનની જરૂરીઆત નથી હોતી. એ જ પ્રમાણે આત્મા હજુ જ્યાં સુધી બાળ તેમજ બાળ-પંડિત અવસ્થામાં વર્તતા હોય ત્યાંસુધી તેને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચવા માટે વ્રત-નિયમોની મર્યાદા ખૂબ ખૂબ જરૂરી છે. **વ્રત-નિયમો એ બંધન નથી પણ આત્માને અપ્રમત્તભાવે પહોંચવા માટેની નીસરણી છે.** આજે અધ્યાત્મ-ની વાતો કરનારા કેટલાક અજ્ઞાની આત્માઓ વ્રત-નિયમને બંધન ગણી તેની અવગણના કરે છે. તેઓ મોક્ષમાર્ગને ભૂલ્યા છે. અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન અને તેથી આગળની હદ જ્યાંસુધી આત્માને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વ્રત-નિયમની વાડ આત્માની સ્વભાવદશાના સંરક્ષણ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. બ્રહ્મચર્યની નવ વાડો શા માટે જ્ઞાનીઓએ વર્ણવી છે? તેનો જો વિચાર કરશો તો બધી બાબતો બરાબર સમજાઈ જશે, બધાય આત્માઓ સ્થૂલિભદ્ર સ્વામી જેવા નથી હોતા, સ્થૂલિભદ્ર સ્વામી જેવી માનસિક જાગૃતિએ પહોંચેલાને ભલે નવ વાડની જરૂરીઆત ન હોય, પરંતુ સિંહગુફાવાસી મુનિ જેવી માનસિક દશા હોય અને નવ વાડની જરૂરીઆત ન રાખે તો શું પરિણામ આવે? જ્યાંસુધી આત્મામાં પ્રમત્તદશાનું સ્થાન છે ત્યાંસુધી આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણોનું સંરક્ષણ કરવા માટે કરણસિત્તરી, વ્રત-નિયમો તેમજ મર્યાદાઓના પાલનની

ઘણી જ જરૂર છે. તાત્પર્ય એક જ છે કે–વર્ત્તમાન સંજોગોમાં દેવગુરુની સાક્ષી વિના મનથી જ નિયમ પાળવાની વાત બરાબર નથી. દેવ–ગુરુની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા કિંવા બાધા લેવાની ખાસ જરૂર છે. ગમે તેવો સંબંધી અથવા વિશ્વાસુ માણસ હોય અને તમો સો પચાસ રૂપીઆ તેને આપ્યા બાદ તેની પોતાની સહી સાથે સાક્ષીની સહી કરાવો છો. તે જ પ્રમાણે શિથિલ આત્મા વ્રત–નિયમથી ખસી ન જાય તે માટે દેવગુરુની સાક્ષીની તેને ઘણી જરૂર છે. **અરિહંત ભગવંતો પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરતી વખતે णमो सिद्धाणं એ પદથી સિદ્ધ ભગવંતને નમસ્કાર કરીને करेमि सामाइयं सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि વગેરે કરેમિભંતેનાં પદોદ્વારા પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સંયમનો સ્વીકાર કરે છે.**

પરજ્ઞાતિને ત્યાં કે હોટલ વગેરે સ્થળોએ અભક્ષ્ય ખાણા–પીણાનો ત્યાગ ખૂબ જ જરૂરી છે.

નિયમ લેતી વખતે ગામ પરગામની કે માંદગીની છૂટ રખાય છે તે પણ વ્યાજબી નથી. અહિં રોજ પૂજા, સામાયિક કરતા હો. પૂજા, સામાયિકનો તમોને નિયમ હોય, પરગામ ગયા બાદ પણ પૂજા, સામાયિક અવશ્ય કરવા જ જોઇએ. ઘેર ભોજન કરો છો અને પરગામ જાઓ છો ત્યાં ભૂખ્યા રહો છો ખરા ! જો પરગામ ગયા બાદ શરીરના પોષણ માટે ભોજન લેવાતું હોય તો આત્માના પોષણ માટે પૂજા, સામાયિક કેમ ન થાય ? પરગામ ગયા બાદ પૂજા, સામાયિકાદિ ધર્મકરણી ચાલુ હોય તો એ ધર્મકરણીના પ્રભાવે જે કાર્ય માટે તમો પરગામ ગયા હો તે તમારા કાર્યો પણ સિદ્ધ થઈ જાય. ધર્મકરણીના પ્રભાવે અંતરાય કે વિઘ્ન વિનાશ પામે, માટે બહારગામ ગયા બાદ પણ પૂજા–સામાયિક વગેરે નિયમો અવશ્ય ચાલુ રહેવા જોઇએ. તમોને કંદમૂળના ત્યાગનો નિયમ હોય, પણ પરગામમાં તેમજ માંદગીમાં છૂટ લેવી તે જરાય વ્યાજબી નથી. બહારગામ જાઓ ત્યારે પણ જો એ તમારો કન્દમૂલનો ત્યાગ સચવાય, કંદમૂલ સિવાય બીજું જે કાંઇ હોય તેનાથી ચલાવી લેવાય તો ઘરના આંગણે છ બાર મહિના સુધી નિયમ પાળતાં જે ફળ ન મળે તે બહારગામમાં બે દિવસના ત્યાગથી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે આજે તો તેથી વિપરીત દશા સાંભળીને ખૂબ દુઃખ થાય તેવું છે. કેટલાક મહાનુભાવો અભક્ષ્યના ત્યાગની બાધામાં પરગામ માટે રાખેલી છૂટનો ખૂબ જ દુરુપયોગ કરે છે. છ મહિને કે બાર મહિને પરગામ જવાનો પ્રસંગ આવતાં બીજી ભક્ષ્ય વસ્તુઓનો સુયોગ હોવા છતાં બટાકાનું શાક વગેરે અભક્ષ્ય વસ્તુઓ સામેથી માંગીને યથેચ્છ વાપરે છે. જૈનેતર વર્ગમાં જમવાનું નિમંત્રણ મળતાં ત્યાં પણ સામેથી અભક્ષ્ય વસ્તુઓ માગીને ખાય છે. આ વસ્તુ કોઇ રીતે ઉચિત નથી. નિયમ કિંવા બાધા લેવાનો આશય શું છે ? તે વાત હજુ આ મહાનુભાવો સમજ્યા જ નથી, કદાચ વધુ પડતા શબ્દોમાં કહીએ તો **એ મહાનુભાવો જૈન ધર્મના આચરણની સુંદર છાપ ઉપર કલંક લગાડનારાઓ છે.** આજે પણ જૈનેતરવર્ગમાં એ બાબત લગભગ ઘણાખરા જાણે છે કે–"જૈનો બટાટા, ડુંગલી, લસણ વગેરે કંદમૂલાદિ અભક્ષ્ય પદાર્થો વાપરતા નથી, રાત્રિભોજન કરતા નથી." તમો પોતે જૈનેતરને ત્યાં જઈ સામેથી બટાટાના શાક માંગો

અથવા રાત્રિભોજન કરો, એટલે જૈનેતરો તમારી રુબરુમાં અથવા ગેરહાજરીમાં તમારી હાંસી કરે છે. જૈન ધર્મની પવિત્ર આચરણામાં એ પ્રમાણે સામેથી અભક્ષ્યની માંગણી કરનારા-જૈન ધર્મની પવિત્ર આચરણાને કલંકિત કરનારા છે. ખરીરીતે તો સર્વથા ગામ-પરગામ તેમજ જૈનેતરોને ત્યાં કંદમૂલનો ત્યાગ જ હોવો જોઈએ. તમો પરજ્ઞાતિમાં ગયા બાદ તમારા નિયમમાં મક્કમતા બતાવશો તો તમો પોતે અનુમોદનાનું પાત્ર બનશો. એ જૈનેતર વર્ગ તમારી તેમજ તમારા પવિત્ર ધર્મની મર્યાદાઓની ખૂબ પ્રશંસા કરશે. પરગામ માટેની છૂટનો અર્થ તો એટલો જ હોઈ શકે કે-અજાણપણામાં કોઈએ આદુ વગેરે નાંખેલ હોય અને ખ્યાલ બહાર વપરાઈ જાય તેટલા પૂરતી જ છૂટ હોઈ શકે, પરંતુ ઇરાદાપૂર્વક સામેથી માંગવાની છૂટ એ કોઈ રીતે ઉચિત નથી. તમારું મન અભક્ષ્યના ભક્ષણ અંગે અંકુશમાં ન રહેતું હોય. રસનેન્દ્રિયની લોલુપતા તમને પરવશ બનાવતી હોય તો ઘરના ખૂણામાં ખાવું-ન ખાવું તે તમો જાણો; પરંતુ બહાર જઈને જૈનેતરો વચ્ચે તમારા ઉચ્ચ ધર્મની આચરણાને કલંકિત ન કરશો. આજની હોટલો, લોજો અને રેસ્ટોરાઓએ ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિવેક ઉપર પાણી ફેરવ્યું છે. સીનેમા અને નાટકોએ સદાચારની પવિત્ર મર્યાદાનો લોપ કરાવ્યો છે. અમારો યુવાન વર્ગ કે જેના ઉપર ભવિષ્યની જૈન શાસનની આબાદીનો આધાર છે તે વર્ગ આજે ઉપરની બન્ને બાબતોનો ખૂબ ભોગ બન્યો છે અને પરિણામે નૈતિક ધોરણ ખૂબ જ નીચી કોટિએ પહોંચી ગયું છે. હોટલ-લોજ કે રેસ્ટોરાઓના ચળકતા ટેબલો ઉપર જૈને જૈનેતરોની સાથે ગમે તેવા અભક્ષ્યના ભક્ષણો કરી તેમજ નહિં પીવા લાયક એવા જુદા જુદા નામવાળા પીણાંનો ઉપયોગ કરીને શરીરને તેમજ પરંપરાએ આત્માને ભ્રષ્ટ કરવો એ કોઈ રીતે ઉચિત નથી.

સભામાંથી પ્રશ્ન :-બટાટા વગેરેમાં અનન્ત જીવો છે તેની ખાત્રી શું અને તેનો ત્યાગ કરવા માટે સાધુઓ આટલું બધું કેમ વજન આપે છે ?

ઉત્તર :-મહાનુભાવ ! વનસ્પતિમાં જીવ છે એ તો આજનું વિજ્ઞાન પણ સાબિત કરે છે. એટલે બટાટા વગેરે વનસ્પતિમાં જીવ છે, એ માટે આજે અમારા બંધુઓના દિલમાં શંકા જેવું નથી. ફક્ત જીવોની સંખ્યા માટે સંશય છે. જો કે સર્વથી પહેલાં એક વાત શ્રદ્ધારૂપે હૈયામાં અવશ્ય જોઈએ. કે અનંતજ્ઞાનીઓએ તેમજ તે અનંતજ્ઞાનીઓની વાણીને અનુસરનારાઓએ જે કાંઇ કહેલ છે તે યથાર્થ જ છે. એમ છતાં આજના જીવોને જે જે બાબતો યુક્તિથી સમજાવી શકાય તેવી હોય તે તે બાબતો યુક્તિથી અવશ્ય સમજાવવી જોઈએ. ઉપદેશકોનું આજે એ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે કે આપણા બંધુઓની ગમે તેવી શંકાઓને સાંભળવી અને જરાપણ ઉકળાટ લાવ્યા સિવાય ખૂબ સહિષ્ણુતા કેળવી, શાસ્ત્રીય દલીલો તેમજ યોગ્ય યુક્તિઓવડે એ શંકાઓના સમાધાનો આપવા. શંકા કરનાર બંધુઓની પણ એ ફરજ છે કે-યુક્તિયુક્ત સમાધાનો મળ્યા બાદ તે તે શંકાઓને દૂર હડસેલી દઈ, શ્રદ્ધાસંપન્ન બનવા સાથે ત્યાગ કરવા લાયકનો ત્યાગ કરવો અને આદરવા લાયકનો આદર

કરવો, મહાનુભાવ! કારેલું, કેરી, ટીંડોરું, કાકડી, તુરીયા, એ બધી વનસ્પતિ છે. બટાટા-સકરીયા-ગાજર-ડુંગળી-લસણુ વગેરે જેને કંદમૂલ કહેવાય છે, અનંતકાય ગુણવામાં આવે છે તે પણ વનસ્પતિ છે. કારેલા વગેરે ઘરમાં લાવ્યા બાદ કોઈ કારણસર બે ત્રણ દિવસ એમ ને એમ રહે તો કરમાઇ જાય, પાકી જાય, અથવા બગડી જાય છે. જ્યારે બટાટા વગેરે અનંતકાય વનસ્પતિ અઠવાડીયું અથવા પંદર દિવસ રહે તો પણ પ્રાયઃ કરમાતી નથી કે બગડતી નથી. વનસ્પતિ તો બન્ને છે છતાં એક વનસ્પતિ બે દિવસમાં બગડી જાય, બીજી વનસ્પતિની જાત બાવીશ દિવસે પણ ન બગડે એ જ સાબિત કરે છે કે કારેલા વગેરે વનસ્પતિની જાત કરતાં બટાટા વગેરે વનસ્પતિની જાતમાં વધુ જીવોની સંખ્યા છે. બીજી દલીલ-કારેલા વગેરે વનસ્પતિની જાત તો તેનું અમુક બીજ વાવવાથી જ ઊગે જ્યારે બટાટા વગેરે વનસ્પતિની જાત તો બટાકા વગેરેનો કોઇ પણ ટુકડો વાવવાથી ઊગે છે. આવી તો અનેક યુક્તિઓ છે. જીવવિચાર પ્રકરણમાં શ્રી શાન્તિસૂરિમહારાજે અનન્તકાય વનસ્પતિના અનેક લક્ષણો પણ 'ગૂઢસિરસંધિપવ્વં' એ ગાથામાં બતાવ્યા છે. આ બધું બટાટા વગેરેમાં કારેલા, દુધી વગેરે કરતાં વધુ જીવો છે તે જરૂર સિદ્ધ કરે છે. એટલું પણ અમારા આજના બંધુઓ માનવા તૈયાર થાય તો તેમણે બટાટા વગેરે અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ અવશ્ય છોડવું જોઈએ. પેટને ભાડું આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી પરંતુ કોઇ પણ જીવની હિંસા થયા સિવાય, અથવા ઓછામાં ઓછી હિંસા થાય તે લક્ષ્યપૂર્વક પેટને ભાડું આપવું એ ઉત્તમ માર્ગ છે. આપણો ક્ષણિક સ્વાદ માટે વધુ જીવોને મારવા એ હરગીઝ કોઈ રીતે ઉચિત નથી

જીવોનું સંરક્ષણ, તામસી વૃત્તિથી બચાવ અને રસાસક્તિના ત્યાગ માટે અભક્ષ્ય તજવાની ખાસ જરૂર છે.

અભક્ષ્યના ત્યાગ ઉપર આજે સાધુઓ શા માટે વધુ વજન આપે છે? અમારા બંધુનો એ પણ ભેગો જ પ્રશ્ન છે. શ્રી ભગવતીજી સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં આવા પ્રશ્નોત્તરો થાય એટલે ભગવતીજી આપણે વધુ આગળ ચલાવી શકતા નથી. જ્યારે આજના વાતાવરણમાં આવા પ્રશ્નો અને તેના ખુલાસાભર્યા સમાધાનો પણ બાળજીવો માટે ખૂબ જરૂરી છે. મહાનુભાવ! (૧) જીવોનું સંરક્ષણ, (૨) તામસી વૃત્તિથી બચાવ અને (૩) રસાસક્તિનો ઘટાડો વગેરે અનેક હેતુઓ અભક્ષ્યત્યાગના ઉપદેશમાં રહેલા છે. હમણાં જ સમજાવ્યું તે પ્રમાણે બટાટા વગેરે સાધારણ વનસ્પતિમાં જીવોની સંખ્યા અનંત છે. સોયના અગ્રભાગ જેટલા બટાટા કે કોઇપણ કંદના ટુકડામાં અનંતજ્ઞાનીઓએ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અનંત જીવો જોયા છે. ક્ષણિક સ્વાદ માટે એ અનંતજીવોના સંહારમાં આપણે નિમિત્ત બનવું એ કોઈ રીતે વ્યાજબી નથી. એ અભક્ષ્ય પદાર્થોના ભક્ષણથી તામસીવૃત્તિ વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. **જેવું અન્ન એવું તન, જેવું તન તેવું મન અને જેવું મન તેવો આત્મા.** આમ અન્નની સાથે આત્માનો સંબંધ રહ્યો છે. અન્ન તમોગુણી હોય તો પરંપરાએ આત્મા ઉપર જરૂર તેની અસર થાય છે. અન્ન રજોગુણવાળું હોય તો મનમાં રજોવૃત્તિ-વિષયવિકાર જાગે છે અને સાત્વિક ગુણવાળું અન્ન હોય તો સાત્વિક ભાવના ઉચ્ચ વિચારો મનમાં પ્રગટ થાય છે.

આહારશુદ્ધિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ એ બન્ને આત્માના વિકાસ માટેની પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ છે. આજે સામાયિક, પૂજા, પ્રતિક્રમણ, વ્રત, પચ્ચખ્ખાણ વગેરે ધર્મસાધનોનું સેવન કરવા છતાં ધર્મનો રંગ જોઇએ તેવો નથી દેખાતો. તેમાં આહારશુદ્ધિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ એ બન્નેની અમુક અંશે ખામી તે પણ કારણ છે. આહારશુદ્ધિ એટલે અભક્ષ્ય વગેરે તમોગુણી આહારનો ત્યાગ, સાત્વિક ભોજનમાં પણ મર્યાદા; વ્યવહારશુદ્ધિ એટલે ન્યાયસંપન્નવૈભવ વગેરે માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો. આત્મા ઉપર શુદ્ધ ધર્મનો રંગ ચઢાવવા આ બન્ને શુદ્ધિ માટે અવશ્ય ધ્યાન આપવું જોઇએ કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે યોગશાસ્ત્રમાં પ્રથમ માર્ગાનુસારીના ગુણો વર્ણવ્યા અને પછી જ સમ્યક્ત્વાદિ શ્રાવક ધર્મની વ્યાખ્યાનો આરંભ કર્યો. માર્ગાનુસારીના ગુણોની પૂર્ણાહૂતિમાં એ કલિકાલસર્વજ્ઞે જણાવ્યું કે-

अन्तरङ्गारिषड्वर्ग-परिहारपरायणः । वशीकृतेन्द्रियग्रामो, गृही धर्माय कल्पते ॥ १ ॥

"કામ, ક્રોધાદિ અંતરંગ છ શત્રુઓનો ક્ષય કરવામાં પરાયણ, અને ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખનારો ગૃહસ્થ ધર્મ માટે યોગ્ય બને છે. કોળી, વાઘરી, કસાઇ, મુસ્લીમ વગેરે અનાર્ય પ્રજા વાતવાતમાં મારામારી કરે છે, છરા વગેરે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવા સુધી પહોંચી જાય છે. તેમાં તેમનો તમોગુણી આહાર એ પણ જબ્બર કારણ છે. આ તામસીવૃત્તિમાંથી બચવા માટે પણ અનંતકાયાદિ અભક્ષ્યના ત્યાગની જરૂર છે.

તીવ્ર રસાસક્તિના પરિણામે અનંતકાયમાં ઉત્પત્તિ

અભક્ષ્યનું કાયમ ભક્ષણ થતાં તેના ઉપરની રસાસક્તિ પણ આત્માનો ખૂબ જ અનર્થ કરનારી છે, માટે પણ અભક્ષ્યનું વર્જન વ્યાજમી છે. અનંતકાયાદિ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરતાં વધુ પડતી તેમાં રસાસક્તિ થઇ ગઇ તો માનવ જેવા જીવનમાથી આ આત્મા અનન્તકાય જેવી જીવાયોનિમાં ચાલ્યો જાય છે. જે આત્માની જ્યાં આસક્તિ, પ્રાયઃ ત્યાં તે આત્માની ઉત્પત્તિ. એ વાત જરા આપણે વધુ વિચારીએ તો બરાબર સમજાઇ જશે. ભુવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, સૌધર્મ તથા ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવો આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ બાદર પૃથ્વીકાય, બાદર અપ્કાય બાદર, વનસ્પતિકાય, ગર્ભજ તિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય એ પાંચ દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વર્ગલોક જેવા ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યા બાદ પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ જેવાં એકેન્દ્રિયના ભવમાં એ આત્મા ઉત્પન્ન થાય તેમાં કારણ શું ? એમ સહજ શંકા થાય, પરંતુ એ દેવોમાં જે મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવો છે, મિથ્યાત્વના ઉદયનું જોર જેને વધુ છે, તે દેવોને પોતાને રહેવાના ભુવનો, નગરો કે વિમાનોમાં તેમજ નિર્મળ જળથી ભરેલી વાવડીઓમાં અને ક્રીડા માટેના બગીચાઓમાં તીવ્રભાવે મમતા હોય છે. રહેવાના વિમાનો કે ભુવનો પૃથ્વીકાયના હોવાથી અને તેના ઉપર તીવ્ર આસક્ત થતા દેવો પૃથ્વીકાયમાં પેદા થાય છે, વાવડીમાં વર્તતું જળ એ અપ્કાય છે. તેમાં દેવાંગનાઓ સાથે ક્રીડાના પ્રસંગે વધુ પડતો આનંદ આવતા તીવ્ર આસક્તિના યોગે અપ્કાયનું આયુષ્ય બાંધી દેવો અપ્કાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મોજમજાહ ભોગવવા માટે બગીચાઓ એ વનસ્પતિકાય છે. તેમાં જોરદાર આસક્તિના યોગે

વનસ્પતિકાયમાં એ દેવો ઉત્પન્ન થાય છે. દેવોને ભવપરત્વે પરસેવો થતો નથી અને તે કારણે પવનની ખાસ જરૂરીઆત નથી તેમજ મમતા ઊભી થતી નથી. વળી દેવલોકમાં બાદર અગ્નિનો અભાવ છે. દેવો તો લોમ-આહારી હોય છે એટલે અગ્નિકાયનું પ્રયોજન તેમજ મમતાનું કારણ નથી. એથી વાયુકાય તેમજ અગ્નિકાયમાં દેવો ઉત્પન્ન નથી થતા; પણ હમણાં સમજાવ્યું તે પ્રમાણે વિમાનો, વાવડીઓ અને વાટિકાઓ ઉપર તીવ્ર મમત્વના કારણે પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિમાં ભુવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવો ઉત્પન્ન થાય છે. આસક્તિના નિમિત્તે દેવોની જેમ પૃથ્વી વગેરેમાં ઉત્પત્તિ છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય રસનેન્દ્રિયની તીવ્ર આસક્તિ અને અનંતકાય બટાટા વગેરેની લોલુપતા અંગે અનંતકાયમાં પણ ચાલ્યો જાય છે. આવા આવા અનેક કારણોને અંગે સાધુમહારાજાઓ અભક્ષ્યના ત્યાગ ઉપર વધુ જોર આપે છે. આજના ડોકટરો વીટામીન વગેરેના ઓઠા નીચે અનંતકાય તેમજ તેથી પણ હલકી કોટીની સર્વથા વર્જ્ય વસ્તુઓ વાપરવાનું તમોને કહે છે: અને તમો પણ તમારા ધાર્મિક વ્રત-નિયમોમાં મક્કમ ન હો તો કોઇ કોઇ વાર શરીર તરફ ખેંચાઇને તેવા સંસ્કૃતિ અને સદાચારને વિઘાત કરનારાં વિટામીન્સ વાપરવા લલચાઓ છો પરંતુ એ કોઇ રીતે ઉચિત નથી. સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ ખોરાકમાં જે સાચું વિટામીન છે તે આજના ડોકટરોએ બતાવેલી વસ્તુમાં નથી હોતું. ગામડાના માણસો રોટલો રોટલી તેમજ એકાદ દાળ અથવા શાક વાપરનારા છતાં એના શરીરમાં જે જોમ, કૌવત અને સ્ફુર્તિ હોય છે તે તમારા શરીરમાં સત્તર વસ્તુઓ અને અનેક વીટામન્સ વાપરવા છતાં કેવાં છે? તે તમો જાણો છો. માંદગીના પ્રસંગમાં કંદમલાદિની છૂટ રાખવી તે પણ વ્યાજબી નથી. અશાતાના ઉદય સિવાય માંદગી આવતી નથી. અશાતાનો ઉદય અશાતાના બંધ વિના સંભવતો નથી અને અશાતાનો બંધ હેતુહિંસા સિવાય થતો નથી. અર્થાત્ જે માંદગીમાં પરંપરાએ હિંસા જ કારણ છે તે જ માંદગીમાં અભક્ષ્યની છૂટ રાખવી, અનંતકાયના ભક્ષણ કરવાં અને હિંસાની પ્રવૃત્તિ વધારવી એ રીતે માંદગી વધે કે માંદગી ઘટે? લુગડું મેલું હોય અને પુનઃ ગટરમાં ધોવાની પ્રવૃત્તિ થાય, એનાથી લુગડું સાફ થવાને બદલે વધારે મેલું અને ગંધાતું થાય. આ બધું સાંભળીને અભક્ષ્યનો ત્યાગ કરવા કટિબદ્ધ થાઓ, ગામ પરગામ કે માંદગીના પ્રસંગે એ તમારા નિયમને મક્કમપણે વળગી રહો. રાત્રિભોજનને પણ છોડો. અભક્ષ્યના ભક્ષણ કે રાત્રિભોજન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ જૈનત્વથી ભ્રષ્ટ કરનારી છે. જૈન કુલમાં જન્મેલા આત્માઓને તો બચપણમાંથી જ અભક્ષ્ય તેમજ રાત્રિભોજનના ત્યાગના સંસ્કારો મળવા જોઇએ.

'અપિ' વગેરે નિપાતોનો વાકયમાં વ્યવસ્થિત ઉપયોગ ન થાય તો અર્થનો અનર્થ થાય.

અભક્ષ્યનો ત્યાગ અને તેમાં મક્કમતા રાખવાની વાત તો પ્રાસંગિક થઇ. મૂલ વાત તો ભગવતી સૂત્રને જયકુંજર હાથીની ઉપમા સંબંધી ચાલે છે. જયકુંજર હાથીની પદ-પદ્ધતિ અર્થાત્ ચાલ અતિ મનોહર છે. તે જ પ્રમાણે ભગવતી સૂત્રની પદ-પદ્ધતિ અર્થાત् **तेणं कालेणं तेणं समएणं** વગેરે પદો અતિ મનોહર છે. જયકુંજર હાથી ઉપસર્ગાદિના પ્રસંગોમાં

અવ્યય એટલે વીછેહઠ કરતો નથી. ગમે તેટલા કુતરાં પોતાની પાછળ ભસે છતાં જરાય આમ ઊંચી નીચી કર્યા સિવાય પોતાની સ્વાભાવિક ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે. તે પ્રમાણે આ ભગવતી સૂત્ર પણ એકાન્ત નિત્યવાદી એકાન્ત ક્ષણિકવાદી વગેરે ગમે તે મતમતાંતરોવાળા હાજર થાય તોપણ અનેકાંતવાદની સ્વાભાવિક શૈલીથી જરા પણ ફારફેર ન થતાં અતિ મનોહર પ્રણાલિકાથી આગળ ચાલ્યું જાય છે. प्र-परा વગેરે ઉપસર્ગોમાં સામાન્ય રીતે ધાતુના મૂલ અર્થો ફારફેર કરવાની શક્તિ છે અને च-अपि વગેરે નિપાતોનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ ન થાય તો તદ્દન વિપરીત અર્થ થવાનો સંભવ છે. જેમ કે 'जिनेश्वरोऽपि देवः' અને "जिनेश्वर एव देव." આ બન્ને વાક્યોના અર્થમાં अपि અને एव નિપાતે કેટલો ફારફેર કર્યો છે? 'જિનેશ્વર પણ દેવ છે' એમ બોલો એટલે જિનેશ્વર સિવાય બીજા પણ કોઇ દેવ છે એ નક્કી થયું અને 'જિનેશ્વર જ દેવ છે' એમ બોલો એટલે જિનેશ્વર સિવાય બીજા કોઇ દેવ નથી. ઉપસર્ગ તેમજ નિપાતનો જે પ્રમાણે ઉપયોગ થવો જોઇએ તે પ્રમાણે ઉપયોગ થાય તો તે સુનય છે અને એ જ ઉપસર્ગ તથા નિપાતનો અન્યથા ઉપયોગ થાય તો તે દુર્નય છે. અહિં ભગવતી સૂત્રમાં આવતા સ્યાદ્યન્ત-ત્યાદ્યન્ત પદોની સાથે ઉપસર્ગ તેમજ નિપાતનો જે ઉપયોગ થયો છે તે સુનયરૂપે જ થયો છે.

ત્રીજું તથા ચોથું વિશેષણ અને પ્રાસંગિક પુરુષવેદાદિનું સ્વરૂપ

घनोदारशब्दस्य એ જયકુંજર હાથી અને ભગવતીસૂત્રનું ત્રીજું વિશેષણ છે. હાથીની ચાલ ગમે તેટલી સુંદર હોય, લડાઇના મેદાનમાં ઉપસર્ગોની ફોજ સામે અડગપણે ચાલ્યો જતો હોય, એમ છતાં ગંભીર અને ઉદાર શબ્દ વિનાનો હોય અર્થાત્ મુંગો હોય અથવા શબ્દમાં ગાંભીર્ય-ઔદાર્ય ન હોય તો એ હાથી લક્ષણવંતો ગણવામાં નથી આવતો. ગંભીર અને ઉદાર-ઘોષવાળો હાથી જ લક્ષણવંત ગણાય છે. જયકુંજર હાથી પણ તેવા ગંભીર ઉદાર શબ્દોના લક્ષણવાળો છે. ભગવતી સૂત્રનાં પદો પણ ગંભીર ભાવોથી ભરેલા તેમજ અતિ મનોહર છે. કેટલીક વાર ખેંચીખેંચીને પદો કે શબ્દો ગોઠવવામાં આવે છે તો તેમાં તેવી મનોહરતા નથી હોતી. ભગવતીસૂત્રના પદો તો એટલા મનોહર છે કે અર્થ ભલે ન સમજાય છતાં સૂત્રને શ્રવણ કરવા માત્રથી પણ શ્રોતાના આત્માને આનંદ થાય. 'लिङ्ग विभक्तियुक्तस्य' "લિંગ તથા વિભક્તિથી સહિત" એ જયકુંજર હાથી તથા ભગવતીજીનું ચોથું વિશેષણ છે. જયકુંજર હાથી ગમે તેવા ગંભીર અને મનોહર સ્વરવાળો હોય, પરંતુ લિંગમાં નપુંસક હોય અથવા સ્ત્રીલિંગે હોય તો તેને ઉત્તમ ગણેલ નથી, નપુંસકલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ બન્નેને અશુભમાં-પાપપ્રકૃતિમા ગણવામાં આવ્યા છે અને પુરુષલિંગને પુન્ય પ્રકૃતિમાં ગણેલ છે. અહિં એટલું અવશ્ય ધ્યાન રાખવું કે આકૃતિરૂપે વેદની-લિંગની વ્યવસ્થા નામકર્મના ઉદયજન્ય છે. અને વાસનારૂપે વેદોદયની વ્યવસ્થા મોહનીયજન્ય છે. આકૃતિમાં પુરુષ હોય છતાં વાસનાની અતિતીવ્રતા હોય તો તે ભાવથી નપુંસકવેદના ઉદયવાળો ગણાય છે. આકૃતિથી પુરુષ છતાં વારંવાર જેને વિષયાભિલાષા થતી હોય અને લીંડીના અગ્નિ માફક શીઘ્ર અભિલાષાની નિવૃત્તિ ન થાય તો તેને ભાવથી સ્ત્રીવેદનો ઉદય ગણવામાં આવેલ છે. આકૃતિમાં સ્ત્રી અથવા નપુંસકને લાયક અંગોપાંગો હોય છતાં વાસનાની અપેક્ષાએ અત્યન્ત મંદતા

હોય તો તે ભાવથી પુરુષવેદના ઉદયવાળો છે. વિશ્વમાં વર્તતા સમગ્ર જીવોના સ્ત્રીલિંગ, પુરુષલિંગ અને નપુંસકલિંગ એવા જે ત્રણ વિભાગો પાડયા છે તે બાહ્ય આકૃતિની અપેક્ષાએ સમજવાના છે. એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય તેમજ નારકીના જીવો બધાય નપુંસકલિંગે છે. દેવોમાં દેવ અને દેવી અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગ અને પુરુષલિંગ એમ બે જ વિભાગો છે. નપુંસકનો વિભાગ દેવલોકમાં નથી. ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચોમાં સ્ત્રી પુરુષ અને નપુંસક એમ ત્રણેય વિભાગો છે. દ્રવ્યથી પુરુષલિંગની આકૃતિ વાસનાની મંદતારૂપ ભાવથી પુરુષવેદનું પ્રબલ સાધન છે, એ પણ અવશ્ય ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. જયકુંજર હાથી જેમ પુરુષલિંગના વિભાગોથી યુક્ત છે, તેમ આ ભગવતીસૂત્રોના પદો તે તે લિંગ અને વિભક્તિથી સંપન્ન છે. જે પદમાં જે લિંગ અને જે વિભક્તિ હોવી જોઇએ તે લિંગ અને વિભક્તિવાળાં તે પદો છે, પરંતુ લિંગ તેમજ વિભક્તિના વ્યત્યયવાળાં પદો નથી.

૫-૬-૭ મા વિશેષણોનું વિવેચન

सदाख्यातस्य सल्लक्षणस्य देवताधिष्ठितस्य એ અનુક્રમે પાંચમું, છઠ્ઠું તથા સાતમું વિશેષણ છે. તેમાં **सदाख्यातस्य** એટલે જયકુંજર હાથીના પક્ષમાં "હંમેશા પ્રસિદ્ધ" એ અર્થ લેવાનો છે અને ભગવતીજીના પક્ષમાં સુંદર ક્રિયાપદો જેમાં રહેલા છે એ અર્થ લેવાનો છે. આ જયકુંજર હાથી જેનું પ્રસિદ્ધ નામ સેચનક-સીંચાણો હાથી છે. તાપસોને ત્યાં તેનો જન્મ થયો છે. શ્રેણિક મહારાજાને ત્યાં એ સેચનકનું જ્યાં સુધી આવવું ન થયું ત્યાંસુધી તેને ખાસ કોઈ ઓળખતું ન હતું પરંતુ મહારાજા શ્રેણિકને ત્યાં આવ્યા બાદ તેની સુંદરતા, બળ, પરાક્રમ અને મતિ, શ્રુત સાથે અવધિજ્ઞાનના કારણે ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ થઇ. તિર્યંચોને પણ અવધિજ્ઞાન હોય છે.

સભામાંથી પ્રશ્નઃ-અવધિજ્ઞાન કોને કહેવાય ? અને તે કોને કોને પ્રાપ્ત થઇ શકે ?

ઉત્તરઃ—વિશ્વમાં વર્ત્તતા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એ છ દ્રવ્યો પૈકી એક પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય રૂપી છે. બાકીના પાંચેય દ્રવ્યો અરૂપી છે. જે દ્રવ્યમાં કોઇ પણ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય તે રૂપી દ્રવ્ય ગણાય અને જે દ્રવ્યમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ન હોય તે અરૂપી દ્રવ્ય ગણાય છે. આત્મા પોતે પોતાના શુદ્ધ-યથાર્થ સ્વરૂપમાં વર્ત્તતો હોય અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચારેય ઘનઘાતીનો ક્ષય થયો હોય, સર્વજ્ઞપણું-સર્વદર્શીપણું પ્રગટ થયું હોય ત્યારે વિશ્વના સર્વ ભાવો રૂપી હોય કે અરૂપી હોય તે સર્વ ભાવોને ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદ સિવાય પ્રત્યક્ષ સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકે છે, જોઇ શકે છે, પરંતુ જ્યાંસુધી એ સર્વજ્ઞદશા પ્રાપ્ત ન થાય, ઘનઘાતી-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનાં આવરણો આત્મા ઉપર વર્ત્તતાં હોય ત્યાંસુધી અમૂર્ત્ત પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ જાણવા-જોવાપણું બનતું નથી. મૂર્ત્ત પદાર્થોનું પણ સંપૂર્ણ જાણવાપણું જોવાપણું થતું નથી અને મતિ તથા શ્રુતજ્ઞાનવાળાને તો થોડું ઘણું જે કાંઈ જાણવા-જોવાપણું થાય છે તે ઇન્દ્રિયોની મદદથી, થાય છે. સામાન્યપણે એ નિયમ છે કે-કોઈપણ

વ્યક્તિને પોતાની મૌલિક શક્તિઓમા ક્ષીણતા આવે એટલે અન્યની મદદ લીધા સિવાય ચાલતું નથી. યુવાન, વયમાં ચાલવાની શક્તિ સારી હોવાથી લાકડીના ટેકાની કે આંગળીના અવલંબનની જરૂર નથી હોતી; પરંતુ એ જ વ્યક્તિ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે એટલે શક્તિની ક્ષીણતા થતાં લાકડીના ટેકાની જરૂર પડે છે. તેમજ બાલ્યવયમા ચાલવાની શક્તિ પ્રકટ ન થઇ હોય ત્યાંસુધી આંગળીના અવલંબનની જરૂર હોય છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના અવળા પુરુષાર્થથી જ બંધાયેલા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો જ્યા સુધી પ્રબલપણે સત્તામાં તથા ઉદયમાં બેઠા છે ત્યાં સુધી આપણી શક્તિમાં ક્ષીણતા હોય છે. અને તે તે વિષયોના સ્વરૂપને જાણવા-જોવામાં પૌદ્ગલિક ઇન્દ્રિયોની મદદ અવશ્ય લેવી પડે છે. **આજે તમોને કોઇ પ્રશ્ન કરે કે-દેખાતી મારી તમારી આંખની કીકીઓ તે તે વસ્તુના રૂપને અને આકારને દેખે છે કે-તેમાં રહેલો આત્મા દેખે છે? સ્થૂલ બુદ્ધિથી તો તમો બધાય એમ જ કહેશો કે આંખની કીકી દેખે છે; પરંતુ મહાનુભાવો! આંખની કીકી દેખનાર નથી. દેખનાર તો કીકીમાં બેઠેલો આત્મા છે. ક્ષીણશક્તિવાળા એ આત્માને દેખવામાં કીકી સહાયક છે. આત્મા એટલો નબળો પડી ગયો છે કે એને એ કીકીરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયની મદદ ન હોય તો દેખી શકે તેમ નથી એ નક્કી વાત છે.** કીકી જ જો સ્વતંત્રપણે દેખવાની શક્તિ ધરાવનાર હોય તો આત્મા નીકળી ગયા બાદ મૃતકને પણ કીકી હોવાથી દેખાવું જોઇએ. પરંતુ જરાય નથી દેખાતું એ બધાયના અનુભવની વાત છે. જ્યાં સુધી કોઇપણ આત્માની આ સ્થિતિ હોય અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનની મદદથી જ જાણવા-જોવાનું થતું હોય ત્યાં સુધી તે પરોક્ષ જ્ઞાનવાળો છે; કારણ કે સીધે સીધું ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ સિવાય આત્માને પ્રત્યક્ષ જાણપણું-જોવાપણું થતું નથી. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બન્ને પરોક્ષ જ્ઞાન છે અને જેને માટે હમણા પ્રશ્ન પુછાયો છે તે અવધિજ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની અપેક્ષાએ જેટલા પ્રમાણમાં અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થયેલ હોય તેટલું જાણપણું થવામાં ઇન્દ્રિય-મનની મદદ અપેક્ષિત નથી. સીધું આત્માને જાણપણુ થાય છે અર્થાત્ આત્મા એટલો શક્તિસંપન્ન બન્યો છે કે તે તે વિષયોને જાણવામાં પોતાનું સ્વતંત્રપણું છે. જ્યારે જ્યારે ઉપયોગ મૂકે ત્યારે જાણે છે, જુવે છે. પણ જોવા-જાણવામા ઈન્દ્રિય-મનની પરાધીનતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે-**ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ સિવાય મૂર્ત્ત-રૂપી પદાર્થોનું અને વધુમાં વધુ અસંખ્ય ક્ષેત્રગત તે મૂર્ત્તદ્રવ્યના અસંખ્ય કાલના અસંખ્ય પર્યાયોનું જે જ્ઞાનથી જાણપણું થાય તેનું નામ અવધિજ્ઞાન છે. અવધિ એટલે મર્યાદા-એટલે કે રૂપી દ્રવ્યો જાણવા એ જ જેની મર્યાદા છે, એવું જે જ્ઞાન તેનું નામ અવધિજ્ઞાન છે.**

અવધિજ્ઞાન ચારેય ગતિમાં સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવોને પ્રગટ થઇ શકે છે

આ અવધિજ્ઞાન એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો પૈકી કોઇ પણ જીવને

પ્રગટ થઇ શકતું નથી. સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવો પૈકી નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ ચારેય ગતિમાં અવધિજ્ઞાનનો સંભવ હોઈ શકે છે. દેવ અને નારકીમાં તો ભવ પરત્વે અવશ્ય અવધિજ્ઞાન હોય છે. કોઇપણ દેવ અથવા નારકી અવધિજ્ઞાન વિના હોઈ શકતો નથી. સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ દેવ અને નારકી હોય તો તેનું અવધિજ્ઞાન ગણાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ-નારકી હોય તો તેનું અવધિજ્ઞાન વિભંગજ્ઞાન કહેવાય છે, એ જુદી બાબત છે પરંતુ દેવ અથવા નારકીનો ભવ પ્રાપ્ત થાય એટલે ભવ પરત્વે જ દેવ અને નારક જીવને અવશ્ય અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચોને તે પ્રમાણે નથી બનતું, પરંતુ જે મનુષ્ય કે તિર્યંચ યથાયોગ્ય ધર્મનું આરાધન કરે છે, તે મનુષ્ય-તિર્યંચને તેવો ક્ષયોપશમ પ્રગટ થતાં અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને મોહનો વધુ પ્રમાણમાં ઉદય થવાથી પુનઃ પ્રાપ્ત થયેલું તે અવધિજ્ઞાન વિલય પણ પામી જાય છે. મોહના ઉદયની જેટલી મંદતા અને જ્ઞાનના વિકાસ માટે જેટલો વધુ પુરુષાર્થ તેટલું જ્ઞાન વધુ પ્રગટ થાય છે. મોહના ઉદયનું જેટલું વધુ જોર તેમજ જ્ઞાનના સંરક્ષણ તેમજ વિકાસ માટે વધુ પડતું દુર્લક્ષ્ય તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન ઓછું ઓછું થતું જાય છે એક મુનિરાજને અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થયું હતું. એ અવધિજ્ઞાનવડે સૌધર્મ દેવલોક પણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા હતા. એ અવસરે રીસાયેલ પોતાની ઈન્દ્રાણીને ઇન્દ્ર મહારાજ મનાવી રહ્યા છે, ઇન્દ્રાણીને મનાવવા-રીઝવવા ઈન્દ્ર ખૂબ-ખૂબ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે-એ દૃશ્ય આ અવધિજ્ઞાની મુનિરાજે જોયું અને જોતાંની સાથે મુનિરાજને હસવું આવ્યું. વધુ પ્રમાણમાં હાસ્ય મોહનીયનો ઉદય થતાં પ્રગટ થયેલા અવધિજ્ઞાનનો તુર્ત વિનાશ થયો. **જેટલી સ્વભાવ પરિણતિ એટલી આત્માની નિર્મળતા, સંવર અને સકામ નિર્જરા તેમજ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો આવિર્ભાવ, જેટલી વિભાવ પરિણતિ એટલી આત્માની મલિનતા, આશ્રવ અને બંધ તેમજ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો તિરોભાવ.** ઇન્દ્રાણીને રીઝવવા ખૂબ ખૂબ પ્રયત્ન કરનાર ઇન્દ્રને દેખતાં "અહો! મોહને પરાધીન પડેલા આત્માઓ વિવિધ શકિતસંપન્ન છતાં કંચન, કામિની પાસે કેવાં દીન બની જાય છે, બત્રીશ લાખ વિમાનનો અધિપતિ ઈન્દ્ર જેવો ઈન્દ્ર ઇન્દ્રાણીને રીઝવવા કેવી લાચારી કરે છે?" એમ મધ્યસ્થ ભાવનામાં મુનિરાજ રહ્યા હોત તો તો અવધિજ્ઞાનનો વિલય થવાનો પ્રસંગ ન આવત. કદાચ અવધિજ્ઞાનમાં વધારો થાત, પણ મધ્યસ્થ ભાવનાને બદલે હાસ્ય મોહનીયનો ઉછાળો આવ્યો. પરિણામે અવધિજ્ઞાન નાશ પામ્યું.

મુમુક્ષુ આત્માએ મન વાણી કાયાના હરકોઇ વ્યાપારમાં ઉપયોગવંત રહેવું જોઇએ

મોટા ભાગે સ્વભાવ પરિણામ અને તેની પ્રાપ્તિના સાધનો તરફ આપણને રુચિ નથી, પ્રેમ નથી અને તે માટેનો પુરુષાર્થ નથી. કદાચ કોઇવાર સ્વભાવપરિણામની રુચિ પ્રતીતિ અને પુરુષાર્થ થાય તો તેનો ટકાવ નથી. વિભાવ તેમજ વિભાવના કારણો મળતાં સ્વભાવમાંથી તુરત ચલિત થવાય છે. એટલે પ્રગટ થયેલી આત્મિક સંપત્તિ ચિરસ્થાયી નથી બનતી. **પાંચ-પંદર રૂપીઆ તમારા ખીસ્સામાં હોય તે અવસરે હૈયું તેમજ**

હાથ જેમ ખીસ્સા તરફ હોય છે તે પ્રમાણે પ્રગટ થયેલ આત્મિક જ્ઞાનાદિગુણસંપત્તિને સુરક્ષિત રાખવા માટે આપણું હૈયું જાગૃત હોય તો જ્ઞાનાદિસંપત્તિનો વિક્ષય ન થાય. સામાયિક કે પૌષધમાં બેઠા હો તેમા પણ હાંસી-ઠઠ્ઠા-મશ્કરી ચાલે એટલે આત્મવિશુદ્ધિ અને જ્ઞાનાદિગુણની વૃદ્ધિ તો ક્યાંથી થાય? હોય તે ગુણનો પણ વિનાશ થઈ જાય. મુમુક્ષુ આત્માએ તો મન વાણી કાયાના હરકોઈ વ્યાપારમાં પ્રતિક્ષણે ઉપયોગવંત રહેવું જોઈએ. મૂળ વાત એ ચાલે છે કે-અવધિજ્ઞાન સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવોને ચારેય ગતિમા સંભવી શકે છે. દેવ અને નારકીના જીવોને ભવપરત્વે અવધિજ્ઞાન યોગ્ય ક્ષયોપશમ પ્રગટ થાય છે અને મનુષ્ય-તિર્યચોને ગુણ પરત્વે અવધિજ્ઞાનને યોગ્ય ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થાય છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ અને ભવ એ પાંચેય કારણસામગ્રી કર્મનો ઉદય તથા ક્ષય-ક્ષયોપશમ વગેરેમાં કારણભૂત બને છે. એ અપેક્ષાએ વિચારીએ તો નારકીમાં કે દેવલોકમાં અવધિજ્ઞાન કેમ હોઈ શકે? એ પ્રશ્નનો અવકાશ નહિં રહે. દેવલોક અને નારકીમાં અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક હોવાથી ભવપર્યંત એક સરખું રહે છે. ઘટાડો વધારો થતો નથી અને મનુષ્ય-તિર્યંચોમાં અવધિજ્ઞાન ગુણપ્રત્યયિક હોવાથી ગુણની હાનિ-વૃદ્ધિમાં અવધિજ્ઞાનની પણ હાનિવૃદ્ધિ થાય છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનની જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા.

દ્રવ્યથી જઘન્ય અવધિજ્ઞાની(અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલા)અનંત રૂપી દ્રવ્યોને જાણે-જુવે.
„ ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની સર્વ મૂર્ત્ત દ્રવ્યોને જાણે.
ક્ષેત્રથી જઘન્ય અવધિજ્ઞાની અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા સ્કંધો જાણે-દેખે.
„ ઉત્કૃષ્ટ „ લોકાકાશમાં રહેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોને જાણવા ઉપરાંત અલોકમાં પણ અસંખ્ય લોક જેટલા વિભાગગત મૂર્તદ્રવ્યોને જાણવાની જોવાની શક્તિવાળો હોય*.
કાળથી જઘન્ય અવધિજ્ઞાની આવલિકાના અસંખ્ય ભાગ જેટલા ભૂત ભવિષ્યના પર્યાયો જાણે-દેખે.
„ ઉત્કૃષ્ટ „ અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી ભૂત ભવિષ્ય પર્યાયોને જાણે-દેખે.
ભાવથી જઘન્ય અવધિજ્ઞાની પ્રતિદ્રવ્યે ચાર ચાર પર્યાયો જાણે-દેખે.
„ ઉત્કૃષ્ટ „ પ્રતિદ્રવ્યે અસંખ્ય પર્યાય જાણે-દેખે.

---

* પુદ્ગલદ્રવ્યો તો લોકમાં જ છે. અલોકમાં તો એકલુ આકાશદ્રવ્ય છે અને તે અમૂર્ત્ત છે, તો અવધિજ્ઞાની અલોકમાં શું જાણે દેખે? એમ શંકા થાય એ સહજ છે. તના સમાધાનમાં સમજવાનું કે-અલોકમાં કાંઇ તેમને જાણવા-જોવાનું નથી, પરંતુ જેમ ક્ષેત્રવૃદ્ધિ થાય તેમ કાલવૃદ્ધિ અને ભાવ-પર્યાયવૃદ્ધિ થાય. વળી લોકથી આગળ એક પ્રદેશ જેટલું પણ અવધિજ્ઞાન થાય એટલે પછી અવશ્ય અપ્રતિપાતિ હોય, એટલે કે કેવલજ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. લોકાવધિ જેટલું અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થવા છતાં પ્રતિપાતિ હોઈ શકે છે એ દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાનીને અલોકમાં જાણવા-જોવાની શક્તિ પ્રગટ થાય એ સફલ જ છે.

અવધિજ્ઞાનના અનુગામી વગેરે છ પ્રકારો

અવધિજ્ઞાનના આમ તો અસંખ્ય પ્રકારો છે, પરંતુ કર્મગ્રન્થ, તત્ત્વાર્થ વગેરે શાસ્ત્રોમાં મુખ્યત્વે તેના છ પ્રકાર આપ્યા છે. અનુગામી ૧, અનનુગામી ૨, હીયમાન ૩, વર્ધમાન ૪, પ્રતિપાતિ ૫ અને અપ્રતિપાતિ ૬. હાથમાં રાખેલ બત્તી જ્યાં જઈએ ત્યાં અજવાળું આપે તે પ્રમાણે પ્રગટ થયેલ અવધિજ્ઞાન જ્યાં જઈએ ત્યાં સાથે જ રહે, તેવા અવધિજ્ઞાનનું નામ **અનુગામી** અવધિજ્ઞાન છે. મ્યુનિસિપાલીટી તરફથી રાખવામાં આવતી રસ્તાની બત્તીનું અજવાળું સાથે નથી ચાલતું, એ અજવાળા માટે બત્તીના થાંભલા પાસે આવવું પડે છે, તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલું અવધિજ્ઞાન સાથે ચાલનાર ન હોય પરંતુ જે ક્ષેત્રમાં એ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે ક્ષેત્રમાં તે વ્યક્તિ હોય તો એ જ્ઞાન હોય. એ ક્ષેત્રની મર્યાદાથી બહાર જાય તો અવધિજ્ઞાન ન હોય. અહિં બેઠા હો કે જિનમંદિરમાં હો ત્યાં સુધી ભાવના સારી હોય પણ અહિંથી કે દેરાસરમાંથી બહાર જાઓ એટલે ફેર પાછા એના એ. આ પ્રમાણે અમુક ક્ષેત્રની સાથે જ સંબંધ ધરાવનારું અવધિજ્ઞાન તેનું નામ **અનનુગામી.** દીવામાં પુરેલ દીવેલ જેમ જેમ બળતું જાય અને છેવટે દીવાનું તેજ ધીમે ધીમે જેમ ઝાંખું થતું જાય તે પ્રમાણે પ્રગટ થયેલ અવધિજ્ઞાન ધીમે ધીમે ઓછું થતું જાય, તેનું નામ **હીયમાન** અવધિજ્ઞાન. દીવેલના અભાવે ઝાંખા પડેલા દીવામાં નવું દીવેલ મળવાથી જેમ દીપકનું તેજ વૃદ્ધિ પામે તે પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામતું જાય તેનું નામ **વર્ધમાન** અવધિજ્ઞાન દીવાને પવનનો જોરદાર ઝપાટો લાગતા દીવેલ હોવા છતાં દીવો એકદમ બુઝાઈ જાય તે પ્રમાણે વધુ પ્રમાણમાં મલિન પરિણામ થવાથી પ્રકટ થયેલ અવધિજ્ઞાન એક સાથે વિનાશ પામે તેનું નામ **પ્રતિપાતિ** અવધિજ્ઞાન. હીયમાનમાં ધીમે ધીમે અવધિજ્ઞાન ઓછું થાય અને પ્રતિપાતિમાં એક સાથે વિનાશ પામે એટલો તફાવત છે અને જે અવધિજ્ઞાન કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા સુધી અવિચ્છિન્નપણે રહે તેનું નામ અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન. આ અવધિજ્ઞાનનો વિષય વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં તેમજ નંદીસૂત્ર–આવશ્યક સૂત્રની ટીકામાં ખૂબ જ વિસ્તારથી વર્ણવેલો છે. અહિં તો સેચનક હાથી અવધિજ્ઞાની હતો એ ચાલુ વાતમાં અવધિજ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્ન થતાં વચ્ચે આટલું પ્રાસંગિક અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

સમ્યગ્દર્શનાદિ સદ્ગુણવાળી વ્યક્તિ જ સાચી રીતે પ્રશંસાનું પાત્ર છે.

સેચનક હાથી અવધિજ્ઞાની હતો. બધાય હાથીઓમાં શિરોમણિ હતો. તેની ખૂબ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ હતી. કોઈ પણ વ્યક્તિમાં ભલે પછી તિર્યંચ હોય કે માનવ હોય પણ તેનામાં કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ હોય તો તે જરૂર ખ્યાતિ–પ્રસિદ્ધિનું પાત્ર બને છે. ઉપદેશ પદમાં એક શ્લોક છે કે—

" शुद्धाः प्रसिद्धिमायान्ति, लघवोऽपीह नेतरे। तमस्यपि विलोक्यन्ते दन्तिदन्ता न दन्तिनः॥

જે આત્માઓ (ઉપલક્ષણથી કોઈ પણ પદાર્થો) શુદ્ધ છે અર્થાત્ વિશિષ્ટ ગુણવંત છે તે વ્યક્તિઓ (પદાર્થો) નાના હોવા છતાં પ્રસિદ્ધિ પામે છે. એ જ વાત ઉદાહરણથી

સમજાવે છે. અમાવાસ્યાના અંધારામાં હાથીના દન્તુશલ નાના છતાં સફેદ–ઉજ્જવલ હોવાથી દેખાય છે. અને હાથી દન્તુશલથી ઘણો મોટો હોવા છતાં શ્યામ હોવાથી નથી દેખાતો." કોઇપણ જાતનો ગુણ જીવનમાં હોય નહિં. ખાલી બાહ્યાડંબર જ વર્ત્તતો હોય અને માનપાન–ખ્યાતિપ્રશંસાની ભાવના રખાતી હોય તો તે ઉચિત નથી. એ તો રોલ્ડ ગોલ્ડ દાગીના જેવી વાત છે. સ્વાર્થવશ પડખીયાઓ માન–પાન આપતા હોય તો તે ક્ષણિક છે, ચિરસ્થાયી નથી. જીવનને સાચી રીતે પ્રશંસાનું પાત્ર બનાવવું હોય તો જીવનમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ સદ્ગુણોનું સ્થાન હોવું જોઇએ. શ્રેણિક મહારાજા તરફથી સેચનક હાથી હલ્લ વિહલ્લ બન્ને બાંધવોને વારસામાં પ્રાપ્ત થયેલ છે. કોણિકના ભય અંગે બન્ને બંધુઓ ચેડામહારાજાના આશ્રયે જઇને રહ્યા છે. કોણિક વિશાલ સૈન્ય સાથે ચેડામહારાજાના વિશાલાનગરી ઉપર ચઢી આવ્યો છે, પરંતુ આ સેચનક હાથી અવધિજ્ઞાની હોવાથી શત્રુઓનો પરાભવ કરવામાં એવો સમર્થ છે કે કોણિકના અસંખ્ય સૈન્યનો વિનાશ થયા કરે છે. કોણિકને સિંચાણા હાથીના અવધિજ્ઞાનની જાણ થતા કિલ્લાને ફરતી ખાઇ ખોદાવે છે. તેમાં ખેરના અંગારા ભરાવે છે અને ઉપર ધૂળ વગેરે નાખીને એ અંગારાને ઢાંકી દે છે. હંમેશના નિયમ પ્રમાણે સેચનક હાથી ઉપર બેસીને હલ્લ વિહલ્લ કિલ્લાની બહાર આવે છે. હાથીને અવધિજ્ઞાનથી ખાઇ તેમજ તેમાં ભરેલા અંગારાનું જાણપણું થાય છે. એટલે પોતાના તેમજ પોતાના માથે બેઠેલા હલ્લ વિહલ્લના સંરક્ષણ માટે હાથી એક ડગલું પણ આગળ ભરતો નથી. હાથીની આ સ્થિતિ થતાં હલ્લ વિહલ્લ હાથીને આગળ ચલાવવા ખૂબ પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ જ્યારે ચાલતો નથી ત્યારે "આજે તો હાથી પણ પરાયો થઇ ગયો છે." વગેરે મર્મના વચનો બન્ને બાંધવો બોલે છે. હાથી આ મર્મવચનો સાંભળતાં પોતાના માલિક બન્ને બંધુઓ હલ્લ વિહલ્લને શુંઢવડે નીચે ઉતારી મૂકે છે અને પછી ખાઇમાં પડતા અંગારાના પ્રયોગવડે બળીને ભસ્મ થઇ જાય છે તિર્યંચ છતાં પોતાના માલિકનું રક્ષણ કરવા પાછળ કેટલી તૈયારી અને કેવું જાતત્યાગપણું ! આવા ગુણોને અંગે જ તેની સદા પ્રસિદ્ધિ છે. એ અપેક્ષાએ **સદ્દાખ્યાતસ્ય** એ પાંચમું વિશેષણ અપાયું છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રના પક્ષમા પણ એ વિશેષણ બરાબર છે. જે વાકયમા જે ક્રિયાપદ જોઇએ તેને બદલે બીજું જ ક્રિયાપદ અપાય તો અર્થનો અનર્થ થાય. વાક્યના અર્થની યથાર્થતા અને પૂર્ણતાનો આધાર ક્રિયાપદ ઉપર છે. જેશંકરભાઇને આપો. એમાં આપોની જગ્યાએ કાપો બોલાય તો શું અર્થ થાય ? એટલે કે જે વાકયમાં જે ક્રિયાપદ હોવું જોઇએ તેજ ક્રિયાપદોવડે આ ભગવતી સૂત્રના વાકયો અલંકૃત છે.

ભગવતી તેમજ જયકુંજરના છઠ્ઠા વિશેષણ સલ્લક્ષણસ્યનું વિવેચન.

વિશ્વમાં વર્તતા સમગ્ર પદાર્થો પૈકી કેટલાક પદાર્થો સુંદર લક્ષણવાળા હોય છે. કેટલાક પદાર્થો લક્ષણ વિનાના અથવા વિપરીત લક્ષણવાળા હોય છે. મનુષ્યમાં તીર્થંકર ભગવંતોને ૧૦૦૮ સુંદર લક્ષણો કહેવામાં આવ્યા છે અને સામાન્ય મનુષ્યને બત્રીશ લક્ષણો વર્ણવવામાં આવેલા છે, એમ કોઇ પણ પ્રાણી ભલે એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય યાવત્ પંચેન્દ્રિય હોય પરંતુ પોતપોતાની જાતિને લાયક લક્ષણોથી યુકત અથવા રહિત હોય છે. પુન્યોદયની અનુકૂલતા

હોય તો પોતાની જાતિ યોગ્ય લક્ષણોથી તે જીવ અલંકૃત હોય છે. અને પુન્યોદયની ખામી હોય તો સુંદર લક્ષણોનો અભાવ હોય છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ કે એકાક્ષ શ્રીફલ બેઈન્દ્રિય તથા એકેન્દ્રિય હોવા છતાં પુન્યોદયને અંગે સુંદર લક્ષણોથી સંપન્ન હોવાથી પૂજાનું પાત્ર બને છે. જ્યારે બીજા શંખ તેમજ શ્રીફલોમાં તેવા લક્ષણોનો અભાવ હોવાથી પૂજનીય બનતા નથી. અચેતન વસ્તુઓમાં પણ એવા બન્ને વિભાગો હોય છે. અચેતન પદાર્થોમાં મુખ્યત્વે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો જ વધુ ઉપયોગ થતો હોવાથી તે પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં જે શુભ વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શ તેમજ સુંદર આકારવાળા હોય તે સુલક્ષણ યુક્ત પુદ્ગલો હોય છે અને જે પુદ્ગલો અશુભ વર્ણગંધાદિવાળા છે તે લક્ષણસંપન્ન ગણાતા નથી. જીવે શરીરાદિ પણે ગ્રહણ કરેલા અને તે રૂપે પરિણમાવેલા પુદ્ગલોમાં શુભાશુભપણું હોય છે. તેમાં કારણ તે તે જીવનો શુભ–અશુભ ઉદય છે. જે આત્માએ પૂર્વભવમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મની નિંદા–અવહેલના કરેલ હોય, અવર્ણવાદો ઉચ્ચાર્યા હોય અને મનથી અશુભ ચિંતવેલ હોય તે આત્માએ નામકર્મની અશુભ પ્રકૃતિ બાંધેલ છે. અને જે આત્માએ પૂર્વભવમાં દેવ, ગુરુ, ધર્મની પ્રશંસા, ગુણાનુવાદ કરવા ઉપરાંત સેવાભકિત, વૈયાવચ્ચ કરેલ હોય તે આત્માએ નામકર્મની શુભ પ્રકૃતિનો બંધ કરેલ છે. योगवक्रता विसंवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः, विपरीतं शुभस्य [તત્ત્વાર્થ સૂત્ર–અધ્યાય ૬, સૂત્ર ૨૧–૨૨] તત્ત્વાર્થના ઉપરના બે સૂત્રમાં એ વાત ટૂંકા અક્ષરોમાં બહુ જ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે. ઉપલક રીતે સામાયિક, પૂજા, પ્રતિક્રમણ વગેરે ધર્મપ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં ઘણા ભાઈઓ બ્હેનો કરે છે; પણ જેટલો સમય એ ધર્મ-ક્રિયા ચાલુ રહે તેટલો સમય મન–વાણી–કાયાનો સંયમ અને શુભ વ્યાપાર જે અવશ્ય ટકવો જોઈએ તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું દેખાય, અને ધર્મક્રિયાના સ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ ભાગ્યેજ મનવાણીકાયાનો સંયમ અથવા શુભ વ્યાપાર જોવા મળે છે.

જિનમંદિરમાં નિસીહિ બોલવાનો આશય

જિનમંદિરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે 'નિસીહિ' પદ બોલવાની શાસ્ત્રીય મર્યાદાનો શું આશય છે? જિનમંદિરમાં કે ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ લગભગ એ વાત ભૂલાઈ જવાય છે. પ્રથમ નિસીહિ જિનમંદિરની જગતીમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારે બોલવાની હોય છે. તેનો ભાવ એ છે કે–હવે પછી જિનમંદિરમાંથી બહાર ન આવું ત્યાં સુધી સાંસારિક સર્વ સાવદ્ય પ્રવૃત્તિઓ બંધ છે. જિનમંદિર અંગે આશાતના ટાળવા વગેરે કારણે પૂજારીને, માણસને કે મુનીમને કાંઇ સૂચના આપવી પડે અથવા પોતાને તેવી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તેની તેમજ દ્રવ્યપૂજાની સામગ્રી જલ, ચંદન, પુષ્પાદિ વગેરે તૈયાર કરવા માટે જયણા છે. ગર્ભગૃહ–ગભારામાં પ્રભુના પૂજન માટે પ્રવેશ કરતી વખતે બીજી નિસીહિ ઉચ્ચારવાની છે. એનો ભાવ એ છે કે–ગભારામાં દ્રવ્ય પૂજા માટે પ્રવેશ કર્યા બાદ હવે પછી જ્યાં સુધી દ્રવ્યપૂજા સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી વચ્ચે મન–વાણી–કાયાનો સાંસારિક વ્યાપાર તો ન જ હોય, પરંતુ જિનમંદિરની આશાતના ટાળવા વગેરે કારણે પણ કોઇ પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી. આશાતના નિવારણ વગેરે અંગે જે કાંઇ કરવાનું હોય તે દ્રવ્યપૂજા માટે ગભારામાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં જ

કરી લેવાનું હોય છે. બીજી વાત બાજુમાં રાખીએ પરંતુ પૂજન માટે ગભારામાં પ્રવેશ કર્યા બાદ જ્યાં સુધી જલ, ચંદનાદિ અંગપૂજા સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી બહાર નીકળવાનું હોતું નથી. પ્રભુનો જળથી અભિષેક કર્યો, પછી અંગલૂહણાં માટે અથવા ચંદન પૂજા માટે વાટકી લેવા ગભારાથી બહાર આવો, વળી ચંદનપૂજા થયા બાદ ફૂલ લેવા બહાર દોડો, પૂજાની એ વાસ્તવિક મર્યાદા નથી. વારંવાર બહાર આવવાથી ચિત્તવિક્ષેપ થાય છે. ગભારામાં પ્રવેશ કરવા અગાઉ જલ, ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ બધી સામગ્રી તૈયાર હોવી જોઈએ. અને પછી જ ગભારામાં જઈ બહુ જ શાંતિથી ચિત્તને સ્થિર કરી પ્રસન્નભાવે પ્રભુનું અનુક્રમે પૂજન કરવું જોઈએ. તમારા બાહ્ય જીવનની દોડધામ આજે દેવમંદિરમાં તેવી જ દેખાય છે. આત્માની નિર્મળતાનું પરમ કારણ પ્રભુમૂર્ત્તિને પવિત્ર પંચામૃતથી અભિષેક કરવો, અંગલૂહણાં કરવાં અને ત્યારબાદ કેશર બરાસમિશ્રિત ચંદનથી પ્રભુના નવ અંગે પૂજા કરવી. પછી સુગંધી સુંદર અખંડ પાખડીવાળા પુષ્પોની મનોહર સામગ્રીથી પ્રભુનું અર્ચન કરવું વગેરે બધુંય તમારી જાતે બહુ જ ધીરજથી કરવું જોઈએ તેને બદલે અભિષેક, અંગલૂહણાં વગેરે કામ તો ગોઠીને સોંપેલું હોય છે. તમોએ તો ફક્ત નવ અંગે તિલક કરવા જેટલું જ રાખ્યું છે અને તિલક કરવામા પણ ખૂબ જ ઉતાવળ જોવાય છે. તમારા કપાળમાં કેસરનો ચાંદલો કરવામાં જરાય આડોઅવળો ન થાય તેની બરાબર કાળજી હોય છે. જ્યારે ભગવાન જિનેશ્વરદેવની તારક પ્રતિમા ઉપર તિલક કરવામાં કેટલી કાળજી રખાય છે? તેનો તમોને અનુભવ છે. કેસરના રેલા ઉતરે કે આડુંઅવળું તિલક થઈ જાય અથવા તિલક કરતાં તમારા નખનો પ્રભુમૂર્ત્તિને સ્પર્શ થઈ જાય તેનો કશોય ખ્યાલ નથી હોતો. તમારા કપાળના ચાંદલા માટે કેશર કેવું લાલચોળ હોય અને ભગવાનને પૂજા માટે કેવું પાણી જેવું ચંદન જરા કેશરના અંશથી યુક્ત હોય છે? આ બધી બાબતો ખૂબ વિચારણીય છે. આપણા લલાટમાં થતાં તિલક માટે આપણે બધી રીતે ઉપયોગવંત અને પ્રભુમૂર્તિના અંગ ઉપર થતા તિલક માટે આપણી બેદરકારી. આ સ્થિતિમાં પૂજા કરવા છતાં આપણું વાસ્તવિક કલ્યાણ ક્યાંથી થાય? **જિનેશ્વરદેવ અને તે તારકપ્રભુની ભવ્ય પ્રતિમાનું દર્શન, પૂજન તેમજ અર્ચન એ મારા પરમસુખનું અસાધારણ કારણ છે એવો અંતરમાં નિર્ણય થવા સાથે વાસ્તવિક ભક્તિ-બહુમાન અને સુંદરમાં સુંદર સામગ્રીથી સ્થિરચિત્તે પૂજન કરવામાં આવે તો તે આત્મા અલ્પ સમયમાં મુક્તિનો અધિકારી બને છે.** વર્તમાન કાળમાં આત્મકલ્યાણ માટેના પરમ અંગો-જિનેશ્વરદેવની મૂર્ત્તિ અને જિનેશ્વરદેવનાં આગમો છે તેમાં પણ અપેક્ષાએ પ્રભુમૂર્તિ એ આત્મકલ્યાણ માટેનું પ્રબલ અને પ્રથમ કારણ છે. શ્રદ્ધા અને સ્થિરતાથી પ્રભુ પૂજન કરનાર આત્મા અનંતર કે પરંપર વચનાતીત આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. મૂળ વાત એ છે કે-ગભારામાં પ્રવેશ કરતાં બીજી નિસીહિ બોલવાની હોય છે. દ્રવ્યપૂજા સમાપ્ત થયા બાદ ભાવપૂજારૂપ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ થાય તે અગાઉ ત્રીજી 'નિસીહિ' બોલવાની શાસ્ત્રીય મર્યાદા છે, એટલે કે હવે ભાવપૂજામાં હું પ્રવેશ કરું છું. હવે દ્રવ્ય-પૂજા કરવી તે શાસ્ત્રીય મર્યાદા નથી.

વિધિયોગે ફળ પૂરણ પ્રગટે

તમો પૂજા કરવા માટે ગયા હો તો, હજુ દેરાસરમાં ગોઠીએ પખાલ, અંગલુછણાં ન કર્યાં હોય એટલે તમો પહેલાં ભાવપૂજા-ચૈત્યવંદન કરવા બેસી જાઓ તો તે અવિધિ છે. પહેલાં દ્રવ્યપૂજા અને પછી જ ભાવપૂજા એ વિધિમાર્ગ છે. ચૈત્યવંદન કરવા બેઠા-તે સમયે તમારી સામે પાટલા ઉપર અક્ષતનો તમો એક બાજુ સાથીઓ કરતા જાઓ અને બીજી બાજુ 'સકલકુશલવલ્લી પુષ્કરાવર્ત્તમેઘો' એમ ભાવપૂજા-ચૈત્યવંદન ચાલુ કરતા હો તો તે પણ અવિધિ છે. ઘેર ભોજન કરવા માટે જાઓ છો અને પાટલા ઉપર જમવા બેસો છો ત્યારે પહેલા દાળ, પછી ભાત, પછી શાક, પછી રોટલી એમ આડું અવળું જે આવ્યું તે જમો છો કે રોટલી દાળ શાક જમ્યા બાદ ભાતદાળ વાપરો છો? ભોજન એ તો શરીરના પોષણનું સાધન છે. એમાં પણ જો ક્રમ બરાબર સાચવવાની તકેદારી રખાતી હોય તો **પ્રભુપૂજન એ આત્માના પોષણ માટે અમૃતનું ભોજન છે.** તેમાં પણ ક્રમ બરાબર સચવાવો જોઈએ. પૂજા વગેરે કોઈ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વિધિ-શુદ્ધ થાય તો તેનું ફળ બરાબર મળે અને વિધિની જેટલી ખામી હોય, ફળમાં તેટલી ખામી પહોંચે. કવિવર શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે પૂજાના કળશમાં એ જ વાત લખેલ છે કે-**"વિધિયોગે ફળ પૂરણ પ્રગટે"** તાત્પર્ય એ છે કે-પૂજા, સામાયિક કે કોઇ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી ચાલુ હોય ત્યાં સુધી તો મનવાણીકાયાનો સંયમ અને શુભ વ્યાપાર અવશ્ય હોવો જોઈએ, પરંતુ એ ધર્મક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી ધર્મસ્થાનકમાંથી બહાર ગયા બાદ પણ મન, વાણી, કાયાનો સંયમ અને શુભ વ્યાપાર ટકાવવા માટે ખૂબ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ.

જે ક્રિયાથી આત્માના કર્મમલ ઘટે તે જ સાચી ક્રિયા

સામાયિક, પ્રતિક્રમણ કે દેવદર્શન વગેરે ધર્મક્રિયા કરનારી બહેનો સામાયિક, પ્રતિક્રમણ કરવા માટે ઉપાશ્રયે આવ્યા બાદ ચાર જો સરખે સરખી ભેગી થઈ જાય તો એ સામાયિકમાં કેવી નિંદા-વિકથા ચાલે છે? કર્મની નિર્જરાનું સાધન છતાં કેવાં કર્મબંધનું સાધન થાય છે? તે આપણાથી અજાણ્યું નથી. અમારા ભાઈઓ અહિં પ્રતિક્રમણ કરે. પ્રતિક્રમણ કર્યા બાદ ઉપાશ્રયના બહારના ઓટલે બેસી ગામની પંચાતમાં પડીને કરેલા પ્રતિક્રમણનું કેવું પડિલેહણ કરે છે? તે આપણે નજરે દેખીએ છીએ. એક બાજુથી દિવાલ ઉપર સુંદર ચિત્રામણ કરીએ, બીજી બાજુથી એ જ ચિત્રામણવાલી દિવાલ ઉપર કૂચડો ફેરવીએ. લગભગ એવી આજની આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ છે. ધર્મપ્રવૃત્તિ નહિં કરનારાની અપેક્ષાએ કરનારા ઘણાં સારાં છે, એ વાત તદ્દન સાચી છે. એમ છતાં આ વાકયના ઓઠા નીચે અવિધિનું પોષણ તો ન જ થવું જોઇએ. દેખાડો કરવાની આ હુંડી નથી. સામો શરાફ સીકારે તો જ સાચી હુંડી ગણાય. એ પ્રમાણે આત્માના કર્મ મલ ઘટે અને અંતરંગ આનંદનો યત્કિંચિત્ પણ અનુભવ કે આ તો એ ધર્મક્રિયા બરાબર છે.

કારેલામાં કડવાશ અને કેરીમાં મીઠાશ એમાં તે તે જીવોનો શુભાશુભનો ઉદય એ જ કારણ છે.

આપણે તો જયકુંજર હાથી તથા શ્રી ભગવતીજીના सल्लक्षणस्य એ છઠ્ઠા વિશેષણનું વિવેચન કરીએ છીએ. તે પ્રસંગે શરીરાદિના સુંદર લક્ષણો નામકર્મની શુભપ્રકૃતિઓના ઉદય સિવાય પ્રાપ્ત થતાં નથી એ વાત ચાલે છે. ગુલાબ અને લસણ બન્ને વનસ્પતિ છે. એકમાં સુગંધ છે, બીજામાં દુર્ગંધ છે, એનું મુખ્ય કારણ એકને શુભોદય છે, બીજાને અશુભોદય છે. કારેલું અને કેરી બન્ને વનસ્પતિ છતાં એકમાં કડવાશ અને બીજામાં મધુરતા છે. કેરીમાં વર્તતા આત્માને શુભરસનામનો ઉદય છે. કારેલામાં વર્તતા જીવને અશુભરસ નામનો ઉદય છે. આ શુભાશુભ નામકર્મની પ્રકૃતિઓના બંધનો આધાર મન-વાણી-કાયાના શુભાશુભ વ્યાપાર ઉપર રહેલો છે. જયકુંજર હાથી તિર્યંચ છતાં સર્વલક્ષણસંપન્ન અને અન્ય સર્વ હાથીઓમાં શિરોમણિ હતો. તેમાં કારણ પૂર્વજન્મસંબંધી મનવાણીકાયાનો તેટલા પ્રમાણમાં શુભ વ્યાપાર હતો. ભગવતી સૂત્ર પણ સર્વ લક્ષણોથી પરિપૂર્ણ છે. સૂત્રમાં अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखं વગેરે જે જે લક્ષણો હોવા જોઇએ તે પૈકી કોઇ પણ લક્ષણથી રહિત નથી. ગણધરવિરચિત સૂત્રો સર્વલક્ષણસંપન્ન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે!

શ્રી ભગવતી સૂત્રને જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપવા સાથે દ્વયર્થક એટલે કે હાથી તેમજ શ્રી ભગવતીસૂત્ર બન્નેમાં ઘટી શકે તેવા અનેક વિશેષણો શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ટીકામાં જે આપ્યા છે, તે પૈકી ૭ વિશેષણોનું અને પ્રાસંગિક અન્ય વિષયોનું વિવેચન આજે થયું છે. બાકી રહેલા, देवताधिष्ठितस्य सुवर्णमंडितोद्देशकस्य વગેરે વિશેષણોનું વિવેચન કેવી રીતે થશે? તે અધિકાર અગ્રે વર્તમાન.

મનનો સંયમ એ જ સર્વોત્તમ સંયમ છે.

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

ભાવાર્થ:—જે મૂર્ખ મનુષ્ય લંગોટ વગેરે સાધનોદ્વારા કર્મેન્દ્રિયોનો બાહ્ય સંયમ રાખીને મનથી ઇન્દ્રિયોને અનુકૂલ વિષયોનું સતત ચિંતન કરે છે તે મિથ્યાચાર ગણાય છે. અનંતકાળના વિષય-ભોગના સંસ્કારો અંગે અનિચ્છાએ કોઇવાર વિકલ્પ આવી જાય તે જુદી વાત છે, પરંતુ ઇરાદાપૂર્વક રાત્રિદિવસ તેજ વિચારો અને તેના જ વાતાવરણના પોષણની પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઇ પણ રીતે સાચો સંયમી ગણાતો નથી.

॥ श्री जगवल्लभपार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન-આઠમું

देवताधिष्ठितस्य सुवर्णमंडितोद्देशकस्य नानाविधाद्भुतप्रवरचरितस्य षट्त्रिंशत्प्रश्न-सहस्रप्रमाणसूत्रदेहस्य चतुरनुयोगचरणस्य ज्ञानचरणनयनयुगलस्य......वृत्तिरारभ्यते इति शास्त्रप्रस्तावना ॥

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતી સૂત્ર કે જેના અર્થરૂપે રચયિતા શ્રમણ ભગવાન **મહાવીર** છે, સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર ગણધર શ્રી **સુધર્માસ્વામી** છે. પૂજ્ય શ્રી **અભયદેવસૂરિ** મહારાજાએ જે સૂત્રની સુંદર ટીકા બનાવી છે, એ ભગવતીસૂત્રને ટીકાકાર ભગવંતે જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપી છે છેલ્લા બે દિવસથી તેનું વિવેચન ચાલે છે. જયકુંજર હાથી અને શ્રી ભગવતી સૂત્ર માટે અપાયેલાં જુદાં જુદાં અનેક વિશેષણો પૈકી છ વિશેષણોનું નિરૂપણ થયું છે. છ વિશેષણમાં છેલ્લું सदाख्यातस्य એ વિશેષણ હતું. હાથીના પક્ષમાં 'નિરંતર પ્રસિદ્ધ' એ અર્થ અને શ્રી ભગવતીસૂત્રના પક્ષે 'સુંદર ક્રિયાપદોવાળુ' એ અર્થ સમજાવાયો છે. હવે સાતમા વિશેષણમાં देवताधिष्ठितस्य એ પદ આપવામાં આવેલ છે. હાથી તેમ જ ભગવતીજી બન્ને પક્ષમાં 'દેવવિશેષથી અધિષ્ઠિત' એવો તેનો અર્થ છે. જયકુંજર હાથી દેવતાધિષ્ઠિત છે અને ભગવતી સૂત્ર પણ દેવતાધિષ્ઠિત છે. મનુષ્યજાતિમાં સ્નેહરાગથી, ગુણાનુરાગથી અથવા ગમે તે કારણથી એક બીજા એક બીજાને જેમ મદદ કરે છે; એક બીજાનાં કાર્યમાં જેમ હાજર રહે છે; દેવો માટે પણ તે પ્રમાણે બને છે. પૂર્વજન્મના સ્નેહને અંગે અથવા ઉત્પન્ન થયેલા વિશિષ્ટ ગુણો વગેરે અંગે દેવો કોઈ કોઈ વાર દેવલોકમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવે છે અને તે વ્યક્તિને મદદ કરે છે. જન્માન્તરના વૈર-વિરોધના કારણે કોઈવાર ઉપદ્રવ પણ કરે છે. વિશ્વમાં દેવો તેમજ દેવલોક છે કે કેમ ? આજના બંધુઓને તે બાબતમાં પણ શંકા છે. જરા શાસ્ત્ર તેમજ યુક્તિથી તે બાબતનો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

દેવગતિ છે, દેવો પણ છે તેનું વિવેચન, પ્રાસંગિક ચારે ગતિ-આયુષ્યના બંધના હેતુઓ

સંસારમાં ચાર પ્રકારે ગતિ છે. ૧-દેવ, ૨-મનુષ્ય, ૩-તિર્યંચ અને ૪-નારકી. સરાગસંયમ, દેશવિરતિ, અકામનિર્જરા અને અજ્ઞાન તપ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાન એ દેવગતિ-દેવાયુષ્યના

હેતુઓ છે. [सरागसंयम-संयमाऽसंयमाऽकामनिर्जरा-बालतपांसि दैवस्य [तत्त्वार्थ. अध्याय ६, सू. २०] જેમ બને તેમ ઓછો આરંભસમારંભ, અલ્પ પરિગ્રહ, સ્વભાવે કોમળતા તેમજ સરલતા એ મનુષ્યગતિ-મનુષ્યાયુષ્યના બંધના હેતુઓ છે. [अल्पारंभपरिग्रहत्वं स्वभाव-मार्दवार्जवत्वं च मानुषस्य [तत्त्वा अध्या. सू. १८] કૂડ-કપટ-છેતરપીંડી-માયાનું વધુ સેવન કરનાર તિર્યંચગતિ-તિર્યંચાયુષ્ય બાંધે છે. [मायातैर्यग्योनस्य, [तत्वा. अध्या. सू. १७] નિર્ધ્વંસ પરિણામથી કરવામાં આવતાં ઘણા આરંભ-સમારંભ અને પરિગ્રહની તીવ્ર મમતા એ નરકગતિ-નરકાયુષ્યનાં કારણો છે [बह्वारंभपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः [तत्वा. अध्या. सू. १६] એ જ વાત બીજી રીતે વિચારીએ તો જેમ ગતિના ચાર પ્રકાર છે તેમ ધ્યાનના પણ ચાર પ્રકાર છે. આર્ત્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન. રૌદ્રધ્યાન નરકગતિ નરકાયુષ્યનું કારણ છે. આર્ત્તધ્યાન તિર્યંચગતિ-તિર્યંચાયુષ્યનો હેતુ છે; ધર્મધ્યાન મનુષ્યગતિ-મનુષ્યાયુષ્ય તેમજ દેવગતિ-દેવાયુષ્યનું કારણ છે. અને શુક્લધ્યાન દેવગતિ-દેવાયુષ્ય તેમજ મોક્ષનો હેતુ છે. શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે ભેદ દેવગતિના હેતુ છે અને પછીના બન્ને ભેદો મોક્ષના હેતુ છે. કેવી ગતિ પ્રાપ્ત કરવી? કે કેવો આયુષ્યનો બંધ થવો? તેનો આધાર પોતાના પરિણામ અને રહેણીકરેણી ઉપર રહેલો છે. આજે કોઈ કોઈવાર અમારા કેળવાયેલા બંધુઓ મનુષ્યલોકમાં જ સ્વર્ગ અને નરક માને છે. 'મુંબઈના મરીનડ્રાઈવ, વાલકેશ્વર કે મલબાર હીલ વગેરે સુંદર સ્થળો એ સ્વર્ગલોક છે, ત્યાંના આલિશાન બંગલાઓ એ સ્વર્ગનાં વિમાનો છે અને તેમાં વસતાં શ્રીમંત સ્ત્રી-પુરુષો એ દેવદેવીઓ છે. મનુષ્યલોક સિવાય બીજે કયાય સ્વર્ગલોક નથી. એ જ પ્રમાણે શહેરની બહારના ભાગમાં કે જ્યાં શહેરની દુર્ગંધ મારતી ગટરો દૃષ્ટિગોચર થતી હોય તે નરકલોક છે. તે સ્થળે વર્તતા ઝુંપડાઓ અથવા દુર્ગંધ મારતી ચાલીની ખોલીઓ એ નરકાવાસાઓ છે અને ત્યા રહેનારા ચીંથરેહાલ હાડપિંજરના નમૂના જેવા મનુષ્યો એ નારકીઓ છે. નરકલોક પણ મનુષ્યના સ્થાન સિવાય બીજે કયાંય નથી.' આજના ભણેલાઓ કે જેને અનંતજ્ઞાનીઓના વચનો ઉપર શ્રદ્ધા નથી, ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નથી, ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવાની જેને પુરસદ નથી, જીવનમાં એક સરખી પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને તે જ વાતાવરણ વર્તતું હોય છે, તેવાઓની માન્યતા મનુષ્યલોકમાં જ સ્વર્ગ અને નરકનો સમાવેશ કરી લેવા માટેની હોય છે. પરંતુ એ માન્યતા શાસ્ત્રથી તેમજ યુક્તિથી વ્યાજબી નથી. કોઈપણ સંપ્રદાયના ધર્મશાસ્ત્રોમાં દેવગતિ અવશ્ય માનવામા આવેલી છે, અને યુક્તિથી વિચારીએ તો દેવલોક કે સ્વર્ગલોક અને તેમાં રહેનારા દેવો વગેરે માન્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

મનુષ્યોના સુખની સાથે દુઃખનું મિશ્રણ ઓછું વધુ અવશ્ય હોય છે.

મનુષ્યલોકમાં ગમે તેટલું સુખ હોય છતાં તે સુખની સાથે ઓછું વધુ દુઃખ અવશ્ય હોય છે. અહિં ચાલુ વિષયમાં બાહ્ય-પૌદ્ગલિક-ભૌતિક સુખની વાત સમજવાની છે. આત્મિક સુખની નહિં. મનુષ્યલોકમાં વધુમાં વધુ સુખી ચક્રવર્તી ગણાય છે. એ ચક્રવર્ત્તી ભૌતિક સુખો ગમે તેટલાં ભોગવતો હોય છતાં તેના જીવનમાં યતકિંચિત્ પણ દુઃખનું મિશ્રણ ન હોય તેમ નહિં બની શકે. સનત્કુમાર ચક્રવર્ત્તી હતા, છતા અનેક રોગોથી ઘેરાયેલા

હતા. માનો કે રોગાદિનું દુઃખ ન હોય તો પણ ગર્ભાવાસનાં દુઃખો તો ચક્રવર્તીને અવશ્ય હોય છે. આજનો શ્રીમંત ગમે તેવો સુખી ગણાતો હોય છતાં તેના જીવનનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવામાં આવે તો અનેક વિટંબનાઓથી ભરપૂર હોય છે. આજના એ શ્રીમંતો રાત્રે અગિયાર બાર વાગે પથારીમાં લાંબા થાય, જરા ઊંઘ આવવા જેવું થાય ત્યાં ટેલીફોનની ઘંટડીનો અવાજ થાય, સૂતી વખતે ટેલીફોન પાસે રાખીને સુવાનું હોય છે, એ શ્રીમંતોના ભાગ્યમાં ચાર કલાકની નિદ્રા પણ શાંતિપૂર્વક નથી હોતી. ધંધાની, કુટુંબની, ઘરના બાળ-બચ્ચા-સ્ત્રી વગેરેની અનેક ચિંતાઓથી એ શ્રીમંતોનાં હૈયાઓ ઘેરાયેલાં હોય છે. એનાં કરતાં તો મધ્યમવર્ગ અપેક્ષાએ ઘણો સુખી છે. આલિશાન ઈમારતો અને લક્ષ્મીદેવીની કૃપાથી ફક્ત પોતાની જાતને સુખી માની બેઠેલા હોય છે. નથી તેમને શરીરનું સુખ કે નથી ઘરના માણસોનું સુખ. એક વાર માનો કે તેમને બધી બાબતોનું સુખ છે, તો પણ ગર્ભાવાસનાં, જન્મપ્રસંગનાં, વૃદ્ધાવસ્થાનાં તેમજ મૃત્યુસમયનાં દુઃખો તો અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે. **આત્મિક સુખની છેલ્લામાં છેલ્લી હદ મુક્તિ છે-મોક્ષ છે;** પરંતુ ભૌતિક સુખનું છેલ્લામાં છેલ્લું સ્થાન કોઈ અવશ્ય હોવું જોઇએ, અને તે સ્થાન એવું જોઇએ કે જ્યાં ભૌતિક દુઃખનો યત્કિંચિત્ પણ અંશ ન હોય. એવું જે કોઇ સ્થાન તેનું જ નામ દેવલોક કિંવા સ્વર્ગલોક છે. સ્વર્ગલોકમાં ગર્ભાવાસનાં દુઃખો નથી હોતાં. દેવો ઉપપાત શય્યામાં જન્મે છે. સંસારી સર્વ જીવોની એક સરખી ઉત્પત્તિ નથી.

ગર્ભજ, સંમૂર્ચ્છિમ અને ઔપપાતિક એમ જીવો ત્રણ પ્રકારે

સંસારી જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે. ગર્ભજ, સંમૂર્ચ્છિમ અને ઔપપાતિક. સ્ત્રી-પુરુષ-(નર-માદા)ના સંબંધવડે સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં જે જીવો ઉત્પન્ન થાય, પછી તે અંડજ હોય, પોતજ હોય કે જરાયુજ હોય એ બધાય જીવો ગર્ભજ કહેવાય છે. સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચો બધાય ગર્ભજ હોય છે. સ્ત્રી પુરુષના સંબંધ સિવાય તેવા વાતાવરણમાં જ ઉત્પન્ન થવાવાળા એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય એ સર્વ જીવો સંમૂર્ચ્છિમ કહેવાય છે. ચોમાસાના દિવસોમાં પહેલો વરસાદ જ્યારે પડે છે ત્યારે અળસીયા, ભરવાડો, કીડીઓ, મંકોડાઓ ઉભરાઈ નીકળે છે. જળાશયના કાંઠે સેંકડો દેડકાંઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ બધાય જીવો સંમૂર્ચ્છિમ છે. દેવો અને નારકીના જીવો નથી સંમૂર્ચ્છિમ કે નથી ગર્ભજ, પરંતુ ઔપપાતિક છે. દેવો ઉપપાત શય્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને નારકીના જીવો કુડલાના આકારે રહેલા નરકાવાસાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે દેવોને ગર્ભાવાસનાં દુઃખો ભોગવવાનું નથી હોતું. દેવોને વૃદ્ધાવસ્થા પણ નથી. શબ્દકોષમાં દેવોને 'નિર્જર' કહ્યા છે. મનુષ્યો કે તિર્યંચોમાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં જે ચિહ્નો હોય છે, ઇન્દ્રિયોનાં બલ ઓછાં થાય છે, આંખોથી ઓછું દેખાય, કાનથી ઓછું સંભળાય, દાંત પણ પડી જાય, ચામડીમાં કરચલી પડી જાય, મસ્તક વગેરેના વાળ પણ સફેદ થઈ જાય, લાકડીના ટેકા સિવાય પાંચ ડગલા ચાલવું પણ ત્રસમું લાગે, દેવોને એમાંના કોઈ પણ ચિહ્નો નથી હોતાં. ફક્ત આયુષ્ય પૂર્ણ થવામાં છ માસ જેટલો ટાઈમ બાકી રહે ત્યારે કંઠમાં વર્તતી સદાય અમ્લાન પુષ્પની માળા કરમાવા માંડે, આંખોમાં નિમેષ-ઉન્મેષ જે અત્યાર સુધી ન થતા તેની શરૂઆત

થાય; કોઇ કોઇ વાર બગાસું આવે. આવાં આવાં કોઇ કોઇ ચિહ્નો આયુષ્યની સમાપ્તિના સમયમાં દેખાય. પરંતુ એ સિવાય મનુષ્યોનાં જેવાં બીજાં ચિહ્નો એ દેવોને ન હોય. મનુષ્ય, તિર્યંચોના ભવમાં મૃત્યુસમયે રોગ વગેરે અંગે ઓછું વધુ દુઃખ ભોગવવાનું હોય છે. દેવલોકમા મૃત્યુ પ્રસગે એવું દુઃખ ભોગવવાનો પ્રસંગ નથી. મનુષ્યોમાં કોઇવાર કોઇ મનુષ્યો એવા પણ હોય કે જેને જીવન પર્યંત નખમાંય રોગ ન આવ્યો હોય, વૃદ્ધાવસ્થામાં આંખના તેજ અને દાતની બત્રીશી અખંડ હોય પરંતુ એવા મનુષ્યો સોમાં કે હજારમાં એક બે મળે; જ્યારે દેવલોકમાં લગભગ સર્વ દેવો શારીરિક દૃષ્ટિએ નીરોગી અને મનુષ્યના જેવી વૃદ્ધાવસ્થા વિનાના હોય છે. એમાં પણ નવ ગ્રૈવેયક અને પાચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોમાં તો સ્વામી સેવકભાવ પણ નથી. ગમે તેવા સંજોગોમાં પૃથ્વીતલ ઉપર (મનુષ્ય લોકમાં) આવવાપણું નથી. એ દેવો કલ્પાતીત છે અને અસંખ્યાત વર્ષોના આયુષ્ય દરમ્યાન ભૌતિક સુખશાન્તિમાં કાળ પસાર કરે છે.

દેવો છેઃ તેની પ્રતીતિ માટે દેવ અને મનુષ્યના મુખ્ય મુખ્ય તફાવતો.

વર્તમાન જીવનમાં જેટલે અંશે દ્રવ્યથી કે ભાવથી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવામાં આવ્યું હોય તેટલા પ્રમાણમાં ભવાન્તરમાં દીર્ઘઆયુષ્ય, નીરોગી શરીર, સુંદર રૂપ તેમજ અંતરંગ સૌંદર્ય વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. યોગશાસ્ત્રમા કલિકાલસર્વજ્ઞ **શ્રી હેમચંદ્ર** સૂરિમહારાજાએ જણાવ્યું છે કે:—

दीर्घमायुः परं रूपम्, आरोग्यं श्लाघनीयता। अहिंसायाः फलं सर्वं, किमन्यत् कामदैव सा॥

"દીર્ઘઆયુષ્ય, સુંદર રૂપ, આરોગ્ય અને વર્ણવાદ—યશઃકીર્તિ એ બધા અહિંસાનાં ફળ છે, વધુ શું લખવું? ત અહિંસા મનોવાંછિત સુખને આપનારી છે." દ્રવ્ય કે ભાવથી દાન દેવામાં આવેલ હોય તો તેને ભોગસુખનાં સુંદર સાધનો, ધન-સંપત્તિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને વર્ત્તમાનમાં જે સુદીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેમજ નીરોગી શરીર અને સુંદર રૂપકાંતિ મલી છે, તે પૂર્વજન્મમાં પાળેલું અહિંસાનું ફળ છે. દેવોને વર્ત્તમાનમાં જે દિવ્યઋદ્ધિ મળી છે, તે પૂર્વભવમાં આચરેલા દાનધર્મનું ફળ છે. તાત્પર્ય એક જ છે કે-મન વાણી કાયાના વિશિષ્ટ શુભ વ્યાપાર જીવનમાં ચાલુ હોય અને એ વિશિષ્ટ શુભ વ્યાપાર દ્વારા જે વિશિષ્ટ પુન્યબંધ થયો હોય તે પુન્યના ફળનો ભોગવટો કરવાનું જે કોઈ વિશિષ્ટ સ્થાન તેનું નામ દેવલોક છે. તેમાં ઉત્પન્ન થનાર પુન્યવાન્ આત્માઓ દેવો તરીકે ઓળખાય છે. મનુષ્ય લોકમાં જ વિશિષ્ટ સુખી મનુષ્યોને દેવો તરીકે ગણવા એ વ્યાજબી નથી. વળી મનુષ્યોને ઔદારિક શરીર હોય છે. દેવોને વૈક્રિય શરીર હોય છે. મનુષ્યોને ભવ પરત્વે અવધિજ્ઞાન નથી, હોય તો કોઇક મનુષ્યને ગુણપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન હોય છે. દેવોમાં તો દરેક દેવને અવધિજ્ઞાન હોય છે. મનુષ્યનું વધુમા વધુ ત્રણ પલ્યોપમનું આયુષ્ય હોય છે. દેવોનું વધુમાં વધુ તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય છે. મનુષ્યો ઔદારિક શરીરવાળા હોઇ વિવિધ રૂપો બનાવી શકતા નથી. કોઈક મનુષ્યને વૈક્રિયલબ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય તેજ વિવિધ રૂપો બનાવી શકે છે. જ્યારે દેવોમાં

તો પ્રત્યેક દેવને ભિન્ન ભિન્ન રૂપો બનાવવાની શક્તિ છે. મનુષ્યોની ચક્ષુઓમાં નિમેષ ઉન્મેષ હોય છે. દેવોની ચક્ષુઓમાં નિમેષ ઉન્મેષ નથી હોતા. મનુષ્યોના શરીરમાં કેશ, રોમ, નખનો વધારો થાય છે. દેવોના શરીરમાં એ વધારો નથી સંભવતો. આ બધી બાબતોનો જો વિચાર કરવામાં આવે તો દેવલોક છે, દેવો છે અને દેવોને રહેવાનાં વિમાનો-ભુવનો છે તે માનવામાં અમારા આજના કેળવાયેલા બંધુઓને જરા પણ અગવડ નહિં આવે. આજના જીવોને જ આવી શંકાઓ થાય છે એમ ન સમજશો, પ્રભુ મહાવીરના સમયમાં પણ એવી શંકાઓ થતી હતી. ખુદ અગિયાર ગણધરો પૈકી સાતમા **મૌર્યપુત્ર** ગણધરને **દેવો છે કે કેમ?** એ વિષયમાં સંશય હતો. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે જે વેદ વાક્યોથી સંશય ઉત્પન્ન થયેલ તે વેદવાક્યોને સુંદર રીતે સમજાવીને સંશયનો નિરાસ કર્યો હતો અને સમવસરણમાં હાજર રહેલા દેવો પ્રત્યક્ષ બતાવી શ્રદ્ધાને સ્થિર કરી હતી. આજે આપણું એવું પુન્યબલ નથી કે દેવનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય !

વર્ત્તમાનકાળમાં દેવો પ્રત્યક્ષ કેમ દેખાતા નથી?

સભામાંથી પ્રશ્ન—આ કાળમાં દેવો કેમ પ્રત્યક્ષ નહિં થતા હોય? આટલા આટલા આચાર્ય ભગવંતોમાં શું કોઇ એવા પ્રભાવશાલી નહિં હોય?

સમાધાન—મહાનુભાવ! એક રંક-દરિદ્રી માણસ, રાજા અથવા કોઈ કોટચાધિપતિ શ્રીમંતનાં દર્શન કરવાની ઘણી ઇચ્છા કરે છતાં એને દર્શન થાય છે ખરાં? આપણી પણ આજે એ દશા છે. શ્રદ્ધા, સંયમ અને સદાચાર આજે આપણા દેશમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થયાં છે. ' બહુરત્ના વસુંધરા ' એ વાક્ય પ્રમાણે આવા કલિકાલમાં શ્રદ્ધાસંપન્ન, સંયમધર્મમાં પરાયણ, સદાચારી પવિત્ર મહાપુરુષો પણ કોઇ કોઇ સ્થળે હોય છે. એમ છતાં બહુલતાએ વિચારીએ તો જે દિવ્યભૂમિ ભારતવર્ષમાં નીતિ, ધર્મ અને સદાચારનું સામ્રાજ્ય હતું એ જ ભારતમાં આજે અનીતિ, અધર્મ અને દુરાચારનું સામ્રાજ્ય વ્યાપક બન્યું છે. આજથી પચાસ વર્ષ અગાઉ કેટલી કોર્ટ કચેરીઓ? કેટલા વકીલો, બેરીસ્ટરો અને સોલીસીટરો તેમજ કેટલા કાયદાઓ હતા? જ્યારે આજે ગામેગામ કોર્ટો, કચેરીઓ, વકીલો-અને નવા નવા દી ઊગ્યે કાયદાઓ. જ્યાં અન્યાય-અનીતિનું વધુ જોર ત્યાં કોર્ટ કચેરીઓની વધુ જરૂરીઆત. આજે તમારા ગામ અથવા શહેરમાં કોર્ટ કચેરી હોય તેને તમો સગવડતાનું સાધન માનો છો, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારો તો વધારે **કોર્ટ-કચેરીઓ, વધુ અન્યાય-અનીતિની નિશાનીઓ છે.** આજે તમારા દેશમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતા હતી તે પરદેશમાં ગઇ છે. અને પરદેશના આત્મઘાતક અનાર્ય સંસ્કારો તમારે ત્યાં આવ્યા છે. પશ્ચિમના દેશોની બદીઓનું તમારા દેશમાં અનુકરણ થયું છે. સારી વાતનું અનુકરણ ભાગ્યે જ થયું હશે. આજે પરદેશની મિલોમાં તૈયાર થયેલ કાપડના તાકામાં નુકશાન હોય તો તેના ઉપર નુકશાનની છાપ હોય. ત્રીશ વારનો તાકો હોવો જોઈએ તેને બદલે સાડી ઓગણત્રીશ વારનો હોય તો તેની પણ છાપ હોય. જ્યારે આ દેશમાં તેથી ઊલટું દેખશો. પરદેશમાં છાપાના ફેરીઆઓને ગલીએ ગલીએ ફરવું નથી પડતું. એ તો અમુક અમુક જગ્યાએ છાપાનો સ્ટૉલ હોય ત્યાં બધાય છાપાઓ મુકાય.

પાસે જ પૈસા માટેની બોકસ-પેટી હોય. છાપું વેચનાર કોઈપણ માણસ ત્યાં હાજર ન હોય જેને એ વર્તમાનપત્ર-છાપાની જરૂર હોય તે છાપાની કિંમતના પૈસા પેટીમાં સ્વયં નાખે. અને છાપું લઇ ચાલતો થાય. સાંજ પડે અને છાપાવાળો માણસ આવીને હિસાબ કરે ત્યારે હિસાબ બરાબર મળી રહે. આ છે પરદેશની નીતિ. તમારે ત્યાં એ પ્રમાણે કોઈ અખતરો કરે તો સાંજ પડે દીવાળુ ફુંકે કે બીજુ કાંઈ થાય? **જે દેશ શિયલ અને સદાચાર માટે પ્રસિદ્ધ હતો, તે જ દેશ સિનેમા સૃષ્ટિ, સહશિક્ષણ અને વિકારોત્તેજક ખાનાપાનાદિનું વાતાવરણ વગેરે કારણે આજે પોતાની પવિત્રતા ગુમાવી બેઠો છે. સત્ય અને પ્રામાણિકતાને પણ લગભગ આજે તાળાં દેવાયાં છે. ઉપરની ઉજળામણ ભલે વધી હોય પણ અંતરના કલેજામાં ભયંકર સડો પેઠો છે.** પરિણામે પુન્યબલ ક્ષીણ થતું ચાલ્યું છે. મોટા શહેરોમાં આલિશાન બંગલાઓ અને વૈભવવિલાસના સાધનો દૃષ્ટિગોચર થતાં હોય તો તે પણ બધુંય પ્રાયઃ પાપાનુબંધી પુન્યના ઘરનું છે. પાપાનુબંધી પુન્ય એ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ પુન્ય તો નથી પણ આત્માની અધોગતિનું પ્રબલ કારણ છે. મહાનુભાવ! આ સ્થિતિમાં આજે દેવોનાં દર્શનનું ભાગ્ય ક્યાંથી હોય? એ દેવોના દર્શનમાં એક બે વ્યક્તિનું પુન્યબલ કામ ન આવે, ત્યાં તો સામુદાયિક પુન્યબલ જોઈએ. પ્રાચીન કાલમાં કોઇ તેવી આપત્તિના પ્રસંગમાં સકલ સંઘ કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાનમાં રહેતો અને દેવો હાજર થતાં. વળી બૃહત્સંગ્રહણી વગેરે ગ્રન્થોમાં કહ્યું છે કે—

चत्तारि पंच जोयण–सयाइं गंधो य मणुयलोगस्स ।
उड्ढं वच्चइ जेणं, न हु देवा तेण आवंति ॥

"મનુષ્યલોકનો દુર્ગંધ-ચારસો પાંચસો યોજન સુધી ઊંચે જાય છે. અને તે કારણે દેવો દુર્ગંધથી ભરેલા મનુષ્યલોકમાં આવતા નથી." સુગંધથી મઘમઘતા વાતાવરણમાં સદાય રહેનારને દુર્ગંધ મારતા ઉકરડામાં જવાનું મન થાય નહિ. તેમ સુગંધમય વાતાવરણમા રહેવાવાળા દેવોને પણ ઉકરડા સરખા મનુષ્યલોકમાં આવવાનું મન થતું નથી આ પ્રમાણે બૃહત્સંગ્રહણી વગેરે શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે. એમ છતાં જે સમયે શ્રદ્ધા, સંયમ અને સદાચારના સોનેરી કિરણોથી આપણો દેશ પ્રકાશમાન હતો તે અવસરે એ સંયમપરાયણ મહર્ષિઓના દર્શન-વંદનદ્વારા પાવન થવાની ભાવનાથી દેવો પણ સ્વર્ગલોકમાંથી મનુષ્ય લોકમા જરૂર આવતા. શાસન-ધર્મ અને ધર્મપરાયણ વ્યક્તિ ઉપર કોઇ પણ આપત્તિ આવે તો આપત્તિનું નિવારણ કરવામાં એ દેવો સહાયક થતા, બીજું પ્રાચીન કાળમાં તે તે ભાગ્યવંત વ્યક્તિઓનું ગાંભીર્ય સાગર સમું હતું. કોઈ વાર કોઇ વ્યક્તિને વિશિષ્ટ લબ્ધિ હોય અને લબ્ધિના પ્રભાવે દેવો પ્રત્યક્ષ આવે તો પણ અહંતાનો અંશ તે તે મહાનુભાવોમા ન દેખાતો અને કોઇ શાસનસંરક્ષણના મહાન્ પ્રસંગે જ લબ્ધિ-શક્તિદ્વારા દેવોની સહાય માંગવામા આવતી હતી. આજનો સમય તેથી તદ્દન ભિન્ન છે. આજે એ લબ્ધિઓ અને દેવોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી એ જ કદાચ ઉત્તમ છે. આજે આપણાં હૈયાઓ છીછરા બની ગયાં છે. સાથે સાથે બાહ્ય સુખની લાલસા અને માન-પાનની વૃત્તિ ખૂબ વધી ગઇ છે. આવા સમયે દેવોનું દર્શન નથી એ જ સારું છે. બાકી આજના

સમયમાં જેના અંતરમાં શ્રદ્ધા છે, જીવનવિશુદ્ધિનું લક્ષ્ય છે, સ્વ-પરકલ્યાણની ભાવના છે, પવિત્ર બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવામાં જે પરાયણ છે અને રત્નત્રયીની આરાધના માટે જેનો પુરુષાર્થ છે. તેવા આત્માઓને દેવો પરોક્ષ રીતે પણ જરૂર સહાયક બને છે. કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકામાં ઉપા૦ શ્રીમાન્ વિનયવિજયજી મહારાજે સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે— **"प्रायेण अष्टमात् ऊर्ध्वं तपस्विनः देहो** देवताधिष्ठितो भवति। અઠ્ઠમતપથી આગળના તપસ્વીઓનું શરીર પ્રાયઃ દેવાધિષ્ઠિત હોય છે." બીજું આજે દેવના દર્શનની તમોને જે અભિલાષા છે તે સ્વ-પરકલ્યાણની-રત્નત્રયીની આરાધનાની અનુકૂળતા માટે છે કે ભૌતિક-બાહ્ય સુખની અનુકૂલતા માટે છે? **ઘંટાકર્ણ કે માણિભદ્રના દર્શન-વંદન પ્રસંગે ધર્મની આરાધનામાં સહાયક થવાની માંગણી કરો છો ? કે ધન-દોલતના ભંડાર ભરાય તેની ભાવના રાખો છે ?** આજે શ્રી શંખેશ્વરજી જેવા પવિત્ર તીર્થસ્થળોમાં ઘણીવાર ચમત્કારો અનુભવાય છે, અર્થાત્ પહેલાંની જેમ ભલે આજે દેવનું પ્રત્યક્ષદર્શન ન હોય, એમ છતાં શ્રદ્ધાસંપન્ન સદાચારી આત્માને પરોક્ષપણે એ દેવો સહાયક અવશ્ય થાય છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્ર દેવતાધિષ્ઠિત સૂત્ર છે. તે બાબતનું વિવેચન.

એકંદર જગત્માં દેવલોક છે, દેવોને રહેવાનાં સુંદર વિમાનો છે અને દેવો પણ છે, એ વાત અવશ્ય માનવા યોગ્ય છે. સેચનક હાથી એક વિશિષ્ટ હાથી હોવાથી તે દેવાધિષ્ઠિત હતો. ભગવતીસૂત્ર એ પણ શ્રુતદેવતાથી-શ્રુતના અધિષ્ઠાયક દેવથી અધિષ્ઠિત છે. પ્રતિક્રમણમાં બોલવામાં આવતી **सुअदेवया भगवई** એ સ્તુતિ પણ એ વાતની પુષ્ટિ આપે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવો મિથ્યાત્વના પોષક-સંસારવૃદ્ધિનાં સાધનો તરફ દૃષ્ટિવાળા હોય છે. એટલે તેઓની તેને લાયક પ્રવૃત્તિ હોય છે. કોઇ કોઇ વાર અહિં મનુષ્યલોકમા મિથ્યાદષ્ટિ કોઈ વ્યક્તિને, મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવની સહાય હોવાથી તેના દ્વારા જનતાને આકર્ષણ કરનારા અનેક ચમત્કારો બતાવે છે અને મિથ્યામાર્ગને પોષે છે. જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો મોક્ષ અને મોક્ષની આરાધનાનાં સાધનો તેમજ મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરનાર મહાનુભાવો તરફ દૃષ્ટિવાળા હોય છે. અહિં ન આવે તો પણ એ આરાધક મહાનુભાવોને ભાવથી તેઓ નમસ્કાર કરતા હોય છે. જ્યારે પ્રસંગવિશેષમાં અહિં આવીને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આરાધનામાં સહાયક થાય છે. ભગવતીસૂત્ર એ દ્વાદશાંગી પૈકી પ્રધાન અંગ છે. અનંતરપણે ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં અને પરંપરાએ સમ્યગ્દર્શનની સ્થિરતામાં તેમજ ભાવચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં એ પરમસાધન છે. અને તે કારણે શ્રુતવદેતાથી અધિષ્ઠિત હોય તે પણ વાસ્તવિક છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ એ વાત ગળે ઉતરે તેવી છે. અણુઓમાં આકર્ષણ શક્તિ આપણું વિજ્ઞાન અવશ્ય સ્વીકારે છે. શુભ પુદ્ગલો શુભ પુદ્ગલોને આકર્ષે છે. અશુભ અશુભને આકર્ષે છે. તીર્થંકર ભગવંતના કલ્યાણકો પ્રસંગે અસંખ્ય યોજન દૂર રહેલા ઇન્દ્રાદિકનાં સિંહાસનો ચલિત થાય છે; એ વાત કલ્પસૂત્રાદિ ગ્રન્થોદ્વારા આપણે જાણીએ છીએ. એ વાતનું તાત્પર્ય વિચારો તો તીર્થંકર પરમાત્મા જેવા કોઇ બીજા પુન્યવંત આત્મા નથી. પુન્ય કર્મ એ શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળાં પ્રશસ્ત પુદ્ગલો અનંતાનંત અણુઓના બનેલા સ્કંધો છે, ઇન્દ્રના સિંહાસન એ શુભવર્ણાદિવાળા પુદ્ગલ સ્કંધો છે. લોહચુંબકથી જેમ લોહ વગેરે પુદ્ગલોનું ખેંચાણ

થાય છે તે જ પ્રમાણે વિશિષ્ટ પ્રશસ્તતર પુદ્‌ગલોથી ઇન્દ્રના સિંહાસનોનું પણ આકર્ષણ થાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રના સિંહાસન ચલિત થતાં ઇન્દ્રાદિ દેવો અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકે, સિંહાસન ચલિત થવાનું કારણ વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગવડે જાણે અને પછી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ-પણે ભક્તિ વગેરે જે પોતાનું કર્તવ્ય હોય તેમાં તત્પર થાય.

૮-૯-૧૦ મા વિશેષણોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન

આઠમું વિશેષણ सुवर्णमंडितोद्देशकस्य છે. હાથી સુવર્ણના હોદ્દાથી સુશોભિત છે. અને ભગવતીસૂત્ર સુંદર વર્ણાક્ષરોથી શોભતા સંખ્યાબંધ ઉદ્દેશાઓથી અલંકૃત છે. વર્તમાનમાં ભગવતીસૂત્રના એકતાલીશ શતક છે અને પહેલા શતકના દશ ઉદ્દેશા, બીજાના પણ દશ એમ બધાય મળી લગભગ બે હજાર (૧૯૮૩) ઉદ્દેશા છે. નવમા વિશેષણમાં नानाविधाद्भुतप्रवर-चरितस्य એ પદ આપવામાં આવ્યું છે. એ પદનો અર્થ એ છે કે-મેચનક અર્થાત્ જયકુંજર હાથી ભિન્ન ભિન્ન રીતે અદ્ભૂત અને ઉત્તમ પરાક્રમવાળો છે. ભગવતીસૂત્રના પક્ષમાં એ વિશેષણનો અર્થ એ છે કે-રત્નત્રયીની આરાધના કરનાર સ્કંદક પરિવ્રાજક, તામલી તાપસ વગેરેના તેમજ સમ્યગ્દર્શનાદિની વિરાધના કરનાર જમાલિ વગેરે આત્માઓના જેમાં અદ્ભૂત-અતિ ઉત્તમ ચરિત્રો વર્ણવવામાં આવ્યા છે. षट्त्रिंशत्प्रश्नसहस्रप्रमाणसूत्रदेहस्य એ દશમું વિશેષણ છે. એનો સંક્ષિપ્ત ભાવ એ છે કે-હાથી નાની મોટી છત્રીશ હજાર નાડીઓથી યુક્ત શરીરવાળો છે. અને ભગવતીસૂત્ર શ્રી ગૌતમસ્વામી વગેરેએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને પૂછેલા છત્રીશ હજાર જે પ્રશ્નો તદ્રૂપ શરીરવાળું છે. અર્થાત્ આ ભગવતી સૂત્રમાં કુલ છત્રીશ હજાર પ્રશ્નોત્તરો છે. એક એક પ્રશ્ને અને ઉત્તરે સંગ્રામ સોનીએ એક એક સોનામહોરવડે આ સૂત્રનું બહુમાન કર્યાનું ચરિતાનુયોગના ગ્રન્થોથી આપણે જાણીએ છીએ.

૧૧ મા વિશેષણનું સ્વરૂપ : દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચાર અનુયોગની વ્યાખ્યા

અગિયારમા વિશેષણમાં चतुरनुयोगचरणस्य એ પદ ટીકાકાર ભગવંત આપ્યું છે. અત્યાર સુધીના વિશેષણોમાં હાથીની મનોહર ગતિ, હાથીનો ઉદાર અને પોતાના સ્વભાવમાં રહેવાનો ગુણ વગેરે ગુણોની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. હવે હાથીના અંગોપાંગો સાથે ભગવતી સૂત્રની સરખામણી અર્થાત્ ઉપમા શરૂ થાય છે. પગ, સુંઢ, દંતુશલ, ચક્ષુઓ, ગંડસ્થળ, પુંછડું વગેરે હાથીના અવયવો છે, પરંતુ સર્વ અવયવોનો આધાર ચાર પગ છે. એટલે શરૂઆતમાં ચાર પગરૂપ અવયવોને ગ્રહણ કરે છે. હાથીના જેમ ચાર પગ છે તેમ ભગવતી સૂત્રરૂપી હાથીને પણ દ્રવ્યાનુયોગ એ ચાર પગ છે. ચાર પગવડે હાથીની ગતિ-ચાલવાની ક્રિયા થઇ શકે છે, તે જ પ્રમાણે આ ચાર અનુયોગવડે જ સૂત્રોની વ્યાખ્યા થઇ શકે. હાથીના ચાર પગો જો કે એક સાથે જ ઉપડતા નથી, આગળનો પગ પ્રથમ ઉપડે, પછી તુરત જ પાછળનો પગ ઉપડે અથવા એક આગળનો, એક પાછળનો એમ બે પગ એક સાથે ઉપડે, પછી તુરત જ બીજા બે આગળ પાછળના પગ ઉપડે છે અને તે પ્રમાણે બને તો જ ગતિ થઇ શકે છે, આગળ-પાછળનો એક એક પગ ઉપડે પણ બાકીના બન્ને

પગો ત્યારબાદ જો ન ઉપડે તો હાથીની ગતિ આગળ વધી શકતી નથી. તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગ–વગેરે ચારે અનુયોગ પૈકી ભલે એક એક અનુયોગની અનુક્રમે વ્યાખ્યા થાય, પરંતુ એક અનુયોગની વ્યાખ્યા બાદ બાકીના ત્રણેય અનુયોગની જો વ્યાખ્યા કરવામાં આવે અને યથાયોગ્ય ચારેય અનુયોગના ભાવ લક્ષ્યમાં રખાય તો જ સૂત્રની વ્યાખ્યા બરાબર સફલ માની શકાય છે, એટલું જ નહિં પરંતુ એમ થાય તો જ આત્માનું મોક્ષ તરફ પ્રયાણ ગણાય. **દ્રવ્યાનુયોગ** એટલે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એ છ દ્રવ્યના સ્વરૂપનું દ્રવ્યગુણપર્યાયને લક્ષ્યમાં રાખીને વિસ્તારથી કથન. **ગણિતાનુયોગ** એટલે જેમાં મુખ્યત્વે ગણિતનો સંબંધ છે એવું લોક, ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક, તીર્છોલોક, દ્વીપ–સમુદ્ર, સાત નારકી, નદી, પર્વતો, દ્રહો, વર્ષધરક્ષેત્રો વગેરેના પ્રમાણનું વિસ્તારથી કથન–એવો સ્થલ અર્થ કરવામાં આવે છે. પરંતુ એટલા સ્થૂલ અર્થમાં જ ગણિતાનુયોગની પૂર્ણતા નથી. દ્રવ્યાનુયોગવડે ષડ્દ્રવ્યનું જે જાણપણું થયું, તેના ઉપર આત્માને જે શ્રદ્ધા પેદા થવી તેનું નામ ખરો ગણિતાનુયોગ છે. દ્રવ્યાનુયોગવડે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણ્યું, દ્રવ્યાનુયોગવડે આત્માનું સ્થાન લોકના અગ્રભાગે સિદ્ધશિલા ઉપર છે એ જાણ્યું, સાથેસાથે વર્તમાનમાં એ આત્મા કેવા અશુદ્ધ પર્યાયમાં છે? અને અનંતકાળથી ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં ભીખારીથી પણ ભૂંડી હાલતે ઘર–ઘર કેવી રીતે રખડે છે? એ બધું જાણ્યું. વર્તમાન ભીખારી જેવી હાલત થવાનાં શું કારણો છે? તેમજ એ ભીખારી જેવી હાલતમાંથી હવે એ આત્મિક સામ્રાજ્ય કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? તેનાં કારણો પણ જાણ્યાં. આ બધું જાણપણું દ્રવ્યાનુયોગથી થાય, પરંતુ જાણપણું થવા માત્રથી આત્માની પ્રગતિ નથી. આત્માનું મોક્ષ તરફ પ્રયાણ નથી. જિનપ્રવચનદ્વારા જીવાજીવાદિ પદાર્થોનું કિંવા ષટ્દ્રવ્યોનું દ્રવ્યગુણપર્યાયની અપેક્ષાએ જે જાણપણું થયું છે તેના ઉપર શ્રદ્ધા થવી, તેનું જ નામ ખરો ગણિતાનુયોગ છે. વ્યવહારમાં પણ આજે આપણે બોલીએ છીએ કે–" ભાઇ! ભણ્યો તો ખરો, પણ ગણ્યો છે કે કેમ? ભણવું એટલે વસ્તુના ભાવો વસ્તુરૂપે જાણવા અને ગણવું એટલે જે જાણ્યું છે તેનું અંતરમાં તેને લાયક શ્રદ્ધાન થવું. દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ પછી ત્રીજો નંબર **ચરણકરણાનુયોગનો** છે. પંચમહાવ્રત, અષ્ટ પ્રવચન માતા, ચરણસિત્તરિ, કરણસિત્તરિ, માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો, શ્રાવકના બાર વ્રતો વગેરે આચરવા યોગ્ય બાબતોને સમજાવનારા સૂત્રાદિનો સમાવેશ ચરણકરણાનુયોગમાં થાય છે. આચરવા યોગ્ય બાબતોનું જાણપણું થવું તે તો દ્રવ્યથી ચરણકરણાનુયોગ ગણાય ખરો પરન્તુ ભાવથી ચરણકરણાનુયોગ તો તે જ ગણાય કે આચરવા યોગ્ય બાબતો સ્વ–કલ્યાણના લક્ષ્યથી આચરણામાં મૂકાય. જરા આ વિષય પરત્વે વધુ વિચાર કરીએ તો દ્રવ્યાનુયોગ એ સમ્યગ્જ્ઞાન અથવા સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ છે. ગણિતાનુયોગ એ સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે અને ચરણકરણાનુયોગ એ સમ્યક્ ચારિત્ર અથવા સમ્યક્ચારિત્રનું કારણ છે. ચોથો **ધર્મકથાનુયોગ**–(સમ્યગ્જ્ઞાન), ગણિતાનુયોગ (સમ્યગ્દર્શન) અને ચરણકરણાનુયોગ (સમ્યક્ચારિત્ર)ની આરાધના કરનાર આત્માઓને કેવી રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે? તેમજ વિરાધના કરનાર આત્માઓને સંસારમાં કેવી રીતે રખડવું પડે છે? તે સમજાવનાર છે. 'અનુયોગ' પદનો વ્યવહાર મુખ્યત્વે જો કે શ્રુતજ્ઞાનની સાથે સંબંધ ધરાવનારો છે. એટલે

ગણિતાનુયોગ તેમજ ચરણકરણાનુયોગથી સીધે સીધું સમ્યગ્દર્શન તેમજ સમ્યક્ચારિત્ર ગ્રહણ કરવું એ જો કે અવ્યવહારુ લાગે છે, પણ **પ્રભુના શાસનમાં જે જ્ઞાનની આગળ પાછળ શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર નથી, તે જ્ઞાનને જ્ઞાન તરીકે ગણ્યું જ નથી; કિંતુ અજ્ઞાનરૂપે ગણ્યું છે.** નવ પૂર્વના અભ્યાસ સુધી પહોંચેલા અભવ્યઆત્માને દ્રવ્યથી તો દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગો છે. ધર્મદેશનાના પ્રસંગમાં એ અભવ્ય આત્મા દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગનું અદ્ભુત અને યથાર્થ નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ તે બધું દ્રવ્યથી સમ્યક્શ્રુત ગણાય છે. સમ્યગ્દર્શન તેમજ ચારિત્રના અભાવે તે શ્રુતને ભાવથી સમ્યક્શ્રુત તેમજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી જ ગણ્યું.

ચારે અનુયોગ ઉપરથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સારાંશ

બીજી વાત એ છે કે-હાથીના ચાર પગોની સાથે ચાર અનુયોગની સરખામણી જે કરી છે, તે આપણો આત્મા વર્ત્તમાનમા જે અશુદ્ધ-સંસારી પર્યાયમાં છે ત્યા જ ઊભો રાખવા માટે નહિં, પણ અશુદ્ધ પર્યાય ઘટાડી શુદ્ધ પર્યાય તરફ તેનું પ્રયાણ થાય તે માટે છે. હાથી પોતાના ચાર પગ હોવા છતાં જો જરા પણ ગતિના આગળ ન વધે તો તેના પગ નકામા છે. તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગથી આત્માનું મોક્ષ તરફ જો પ્રયાણ ન થાય તો એ અનુયોગનું વાસ્તવિક ફલ ન પામી શકે. દ્રવ્યાનુયોગવડે વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવું, ગણિતાનુયોગવડે તેના ઉપર શ્રદ્ધાન કરવું, ચરણકરણાનુયોગ-વડે જાણેલા ભાવોમાં ત્યાગ કરવા લાયકનો ત્યાગ કરવો અને આદરવા લાયકનો આદર કરવો અને ધર્મકથાનુયોગવડે મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો આપણા હૃદય સમક્ષ રાખીને મોક્ષમાર્ગ-માંથી આપણું ખસી જવાપણું ન થાય તેનો ખ્યાલ રાખવો. એ પ્રમાણે અનુયોગનો અર્થ અમલમા મૂકીએ તો એ ચારેય અનુયોગ મોક્ષે પહોંચાડવામાં બરાબર સહાયક થાય છે.

બાકી તો આજે મને કોઇ પૂછે કે-મહારાજ ! આચારાંગ સૂત્રમાં શો વિષય આવે છે? એટલે હું જવાબ આપીશ કે-આચારાંગમાં ચરણકરણાનુયોગની પ્રધાનતા છે. એ પ્રમાણે સૂયગડાંગ, ઠાણાંગ કે પન્નવણાજી વગેરે સૂત્રોમાં દ્રવ્યાનુયોગના વિષયની પ્રધાનતા છે. જંબૂદ્વીપપન્નતિ, સૂર્યપન્નતિ, દ્વીવસાગરપન્નતિ વગેરે સૂત્રોમાં ગણિતાનુયોગ મુખ્યપણે છે અને જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશા વગેરે સૂત્રોમાં ધર્મકથાનુયોગનું પ્રધાનપણું છે. આચારાંગ વગેરે સૂત્રોમાં જેમ એક અનુયોગની પ્રધાનતા છે, તે પ્રમાણે આ ભગવતી સૂત્રમાં કોઇપણ એક જ અનુયોગની પ્રધાનતા નથી પરંતુ એ મહાસૂત્રમાં તો ચારેય અનુયોગનું પ્રધાનપણું છે. દ્રવ્યાનુયોગના વિષયને પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રો પણ એમાં છે. ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રો એમાં છે અને આરાધક વિરાધક આત્માઓના જીવન-ચરિત્રોના સુંદર વર્ણનોથી અલંકૃત-ધર્મકથાનુયોગમય ઉદ્દેશાઓ અને શતકો પણ આ ભગવતીસૂત્રમાં છે. અન્ય આગમગ્રન્થોમાં આ પ્રમાણે ચારેય અનુયોગગર્ભિત વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રો-ઉદ્દેશાઓ લગભગ નથી, જયારે આ ભગવતીસૂત્રમાં ચારેય અનુયોગ-ગર્ભિત અનેક વિષયો રહેલા છે અને એ અપેક્ષાએ જ એ ચારેય અનુયોગ હાથી સાથેની

ઉપમાના પ્રસંગમાં ચાર પગરૂપે શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ઘટાવેલ છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં રહેલા એ ચારેય અનુયોગોનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રો એ તો દ્રવ્યથી સમ્યક્શ્રુત છે. એ સૂત્રોનું શ્રવણ એ પણ દ્રવ્યથી સમ્યક્શ્રુત છે. પણ શ્રવણદ્વારા તે તે ભાવોનું આત્માને જાણપણું થાય અને તેના ઉપર શ્રદ્ધા થાય ત્યારે જ ભાવશ્રુત ગણાય છે. દ્રવ્યથી સમ્યક્શ્રુત એ તો સાધન છે, પણ સાધ્ય તો મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણભૂત ભાવથી સમ્યક્શ્રુતનું હોવું જોઈએ. આ બધી અનુયોગની વાતો સાંભળીને આપણે તો ભાવથી સમ્યક્શ્રુતના પરિણમન માટે જ ઉપયોગ રાખવાનો છે.

બારમા વિશેષણનું વિસ્તૃત વિવેચન

અગિયારમા વિશેષણમાં **चतुरनुयोगचरणस्य** એ પદનું યથોચિત વિવેચન થયા બાદ બારમા વિશેષણમાં **ज्ञानचरणनयनयुगलस्य** એ વિશેષણની વ્યાખ્યા કરવાની છે. ભગવતી સૂત્ર અને જયકુંજર હાથી ઉભય પક્ષમાં ઘટી શકે તે રીતે અપાયેલાં એક એક વિશેષણો એવાં છે કે જેનું વિવેચન જેટલું કરવું હોય તેટલું થઈ શકે, પરંતુ એ પ્રમાણે વધુ લંબાણથી જો વિવેચન કરવામાં આવે તો મૂલસૂત્ર શ્રવણ કરવાનો અવકાશ ન રહે માટે જ પ્રસંગોચિત વિવેચન કરીને આપણે આગળ ચાલીએ છીએ હાથી ભલે દેવતાધિષ્ઠિત હોય, સોનાના હોદ્દાથી (અંબાડીથી) વિભૂષિત હોય, અદ્ભૂત પરાક્રમી હોય, મજબૂત ચાર પગવાળો હોય; પણ આધળો અથવા એક આંખે કાણો હોય તો એ હાથી નકામો ગણાય છે. ચાર પગ છતાં જો બન્ને આંખોમાંથી એક પણ આંખ ન હોય તો હાથી ચાલવામાં આડા–અવળા ગોથાં ખાય છે અથવા તો ઊંડા ખાડામાં પટકાઈ જાય છે. બેમાંથી એક આંખ હોય અને એક ન હોય તો એક બાજુ હાથી દેખે છે, બીજી બાજુ નથી દેખી શકતો એટલે તેટલા પ્રમાણમાં ખામી ગણાય છે. તેજ પ્રમાણે આપણા આ ભગવતીસૂત્રરૂપી હાથીને જો બે ચક્ષુ ન હોય અથવા બેમાંથી એક ન હોય તો અવશ્ય ખામી ગણાય છે. પગમાં ચાલવાની શક્તિ છે, પણ જોવાની શક્તિ નથી. જોવાની જાણવાની શક્તિ તો ચક્ષુમાં છે. ઈષ્ટ સ્થળે પહોંચવાના અભિલાષી આત્માને ચાલવામાં સહાયક પગની જેટલી જરૂર છે તેટલી બલકે તેનાથી વધુ જે રસ્તે જવું છે તે રસ્તો દેખાડનાર ચક્ષુની જરૂર છે. આ ભગવતીસૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથીને જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપી ચક્ષુયુગલની ટીકાકાર ભગવંતે ઘટના કરી છે. તે વાત ખૂબ સુંદર અને ઘણી જ મનન કરવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી જ મોક્ષની સિદ્ધિ

કોઇ પણ કાર્યની સિદ્ધિ જ્ઞાન અને ચરણ અર્થાત્ ક્રિયા વિના નથી થતી. વડોદરાથી અમદાવાદ જવાનો માર્ગ જાણ્યો પણ તે માર્ગે ચાલવાની પ્રવૃત્તિ ન કરીએ તો અમદાવાદ પહોંચાતું નથી. કોઈ પણ ઊંડા જળાશયમાં કેવી રીતે તરવું? એ બાબતનું તરવાવાળાને જાણપણું હોવા છતાં ઊંડા જળાશયમાં દાખલ થયા બાદ જો હાથપગ ન હલાવે તો સામે કિનારે પહોંચી શકાતું નથી. જ્ઞાનની પાછળ ક્રિયા હોય તો જ તે જ્ઞાન જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં ગણાય છે. કદાચ કોઈ સંજોગોમાં જ્ઞાન છતાં પોતાની નબળાઇને અંગે ક્રિયા ન થઇ શકે તો

ક્રિયાનો ભાવ-ક્રિયા તરફ ઉપાદેયપણાનો પરિણામ તો અવશ્ય હોવો જોઈએ. જે પ્રમાણે જ્ઞાનની સાથે ક્રિયાની જરૂર છે તે જ પ્રમાણે ક્રિયા સાથે જ્ઞાનની પણ તેટલી જ જરૂર છે. કોઇ પણ ક્રિયા જ્ઞાનથી નિરપેક્ષપણે કરવામાં આવે તો તે ક્રિયા આંધળી છે. ક્રિયા છતાં ઇષ્ટસિદ્ધિ નથી થતી. ઘાંચીની ઘાણીનો બેલ સવારથી સાંજ સુધી એક સરખું ચાલવા છતાં ત્યાં ને ત્યાં જ હોય છે, એમ જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના-ક્રિયા માત્રમાં ધર્મ માનનારાઓ જરાય આગળ વધી શકતા નથી. સંસારનો પંથ તેઓને ઓછો થતો નથી. આ બાબતમાં એટલું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે-આજે ઘણા માણસો એવું બોલનારા મળી આવશે કે-"જે કરો તે સમજીને કરો, સમજણ વિનાની ક્રિયા શું કામની? જ્ઞાન વિનાની ક્રિયાને અનંત જ્ઞાનીઓએ નિષ્ફળ કહેલ છે." આવું બોલનારા શુદ્ધ ભાવનાથી બોલતા હોય, શ્રદ્ધા અને ક્રિયાની ભાવના હોવા ઉપરાંત ક્રિયાનું વાસ્તવિક ફળ અવશ્ય મળે તે સદાશયથી કહેતા હોય તો તો તે સજ્જનોનું વચન ખૂબ જ આદરણીય છે. પણ આજે તો જે વર્ગને ક્રિયા તરફ સર્વથા ઉપેક્ષા છે, ક્રિયા માટે ભારોભાર હૈયામાં દુર્લક્ષ્ય છે, ધર્મક્રિયા માટે જીવન એક સરખું એદી અને આળસુ છે, તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચક્ખાણ વગેરેમાં કાયાનું કષ્ટ સહન કરવા માટેની કાયરતા છે. અને ફોગટ 'આત્માને ઓળખો-આત્માને ઓળખો' એવી વાતો કરનારા છે તે વર્ગ તો જૈન કુલમાં જન્મ પ્રાપ્ત થવા છતાં જૈન શાસનના રહસ્યને સમજ્યો જ નથી. ધાર્મિક કે વ્યવહારિક કોઇ પણ પ્રવૃત્તિમાં પહેલેથી સંપૂર્ણ જાણપણું હોય જ, એવો એકાન્ત નિયમ નથી. દીકરાને પરણાવાય છે ત્યારે દુનિયાદારીની બધી જવાબદારી સમજીને પરણાવાય છે ખરો! દીકરાને દુકાનના થડે બેસાડાય છે ત્યારે અગાઉથી બધી રીતે હુંશિયાર કરીને જ બેસાડાય છે ખરો! એ બધી વ્યવહારિક બાબતોમાં સમજણ વિના પણ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કરાવાય છે અને તે તે પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા બાદ ધીમે ધીમે સમજણ આવતી જાય છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મપ્રવૃત્તિમા પણ સમજણ ન હોય અને ધર્મપ્રવૃત્તિમાં જોડાવાય; સાથે સાથે સમજણનું લક્ષ્ય રખાય તો શું વાંધો આવે? એટલું જરૂર કે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરનારે સમજીને કરવા માટે પ્રતિદિન લક્ષ્યની જાગૃતિ અવશ્ય રાખવી જોઇએ. સમજણ પ્રાપ્ત કરવા માટે દુર્લક્ષ્ય રખાતું હોય અને ગતાનુગતિકપણે જ જો ધર્મપ્રવૃત્તિ થતી હોય તો એ ધર્મપ્રવૃત્તિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારી નહિં બને.

ધર્મક્રિયામાં સેવાઇ જતા ચાર દોષો.

પંડિત શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ નવાણુંપ્રકારી પૂજામાં પણ એ વાત લાવ્યા છે-"**ચાર દોષ કિરિયા છંડાણી-જોગાવંચક પ્રાણી રે એ તીરથ તારુ**" ધર્મક્રિયાના ચાર દોષો કહ્યા છે-૧ દગ્ધદોષ, ૨ શૂન્યદોષ, ૩ અવિધિદોષ અને ૪ અતિપ્રવૃત્તિદોષ.

૧ એક ક્રિયા કરતાં બીજી ક્રિયામાં મન જોડાય તે **દગ્ધદોષ.**

૨ ઉપયોગ શૂન્યપણે ક્રિયા કરવામાં આવે તે **શૂન્યદોષ.**

૩ ક્રિયાના ક્રમથી વિપરીત રીતે ક્રિયા કરવી તે **અવિધિદોષ.**

૪ દેશ-કાળ-ભાવને ઉલ્લંઘીને ક્રિયા કરવી તે **અતિપ્રવૃત્તિદોષ.**

આ ચાર દોષોથી વર્જિત અને ઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા થાય તો તે ક્રિયા અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારી બને છે.

ભાવાર્થ એક જ છે કે–જ્ઞાનની સાથે ક્રિયાની જરૂર છે, ક્રિયાની સાથે જ્ઞાનની જરૂર છે. ભાષ્યકાર શ્રી **જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું** વચન છે કે–**"हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया."** ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન એ હણાયેલું જ્ઞાન છે. અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા તે પણ હણાયેલી જ ક્રિયા છે. આપણા પ્રાચીન ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોમાં અટવીમાં ભેગા થયેલા આંધળો અને પાંગળો એ બન્નેનો પાઠ આવતો હતો. આંધળો અને પાંગળો બન્ને એકબીજાથી જ્યાંસુધી દૂર હતા ત્યાં સુધી અટવીમાં અથડાયા. અને એ જ આંધળો તથા પાંગળો બન્ને ભેગા થયા બાદ આંધળાએ પાંગળાને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડી દીધો તેમજ પાંગળાએ જે પ્રમાણે રસ્તો બતાવ્યો તે પ્રમાણે આંધળો ચાલવા લાગ્યો એટલે સુખેથી અટવીનો પાર પામી ઇષ્ટ નગરે પહોંચી ગયા. આ પાઠ જ્ઞાન અને ક્રિયાના ઉભય યોગથી જ ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિને સૂચવનાર છે. પ્રાચીન કાળના શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિનું સજીવનપણું હતું. રમૂજી દૃષ્ટાન્તોદ્વારા નવીન પ્રજાને સંસ્કૃતિનો વારસો આપવામાં આવતો હતો, આજની શિક્ષણપદ્ધતિ લગભગ તેથી ઊલટી દિશાની છે. આપણા આત્મકલ્યાણ માટે આપણને જો સાચી અભિલાષા હોય. વર્ત્તમાન જીવનમાં તેમજ પરભવમાં સુખશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની સાચી ભાવના હોય અને છેવટે અનંતકાલના કર્મબંધનથી મુક્તિની ઈચ્છા હોય તો એક જ રાજમાર્ગ છે કે–શાસ્ત્રવિહિત ધર્મપ્રવૃત્તિમાં ઝૂકી પડો અને જે કરો છો તેમાં સમજણ પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્ય રાખો. વાચકશેખર ઉપા૦ યશોવિજયજી મહારાજે અધ્યાત્મસારમાં એક બહુ જ સુંદર શ્લોક આ બાબત માટે લખ્યો છે, જે આ પ્રમાણે છે–

" कर्मयोगं समभ्यस्य ज्ञानयोगसमाहितः। ध्यानयोगं समारुह्य मुक्तियोगं प्रपद्यते ॥ "

ભાવાર્થ:—' સામાયિકાદિ આવશ્યક કર્મયોગનો સારી રીતે અભ્યાસ કરીને, જ્ઞાનયોગસમ્પન્ન આત્મા ધ્યાનયોગ ઉપર આરૂઢ થઇને મુક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે." એક શ્લોકમાં પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો ઘણો જ વ્યવસ્થિત સુંદર ક્રમ બતાવી દીધો છે. રુચે કે ન રુચે, સમજાય કે ન સમજાય, પણ પ્રથમ તો શાસ્ત્રવિહિત આવશ્યક પ્રવૃત્તિમાં જોડાઇ જવું જોઇએ. જેનું ઉપાદાન યોગ્ય છે, એવા ભવ્યાત્માને એ આવશ્યક પ્રવૃત્તિ જ જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત કરાવશે. કોઇ લઘુકર્મી આત્માને તે જ ભવમાં કર્મયોગની પાછળ જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે કોઇ આત્માને કર્મનું જોર હોય અને પુરુષાર્થની નબળાઇ હોય તો એ આવશ્યક ધર્મપ્રવૃત્તિથી બે, ચાર કે પાંચ પંદર ભવે જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલી વાત નક્કી કે–આત્મા લાયક હોય, શાસ્ત્રવિહિત આવશ્યક પ્રવૃત્તિ હોય તો તે આત્માને જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેતો જ નથી. શ્લોકમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગનું સ્થાન નથી. પ્રથમ તો કર્મયોગનું જ સ્થાન છે. **એક વાર તો અઢારે પાપસ્થાનકના ઉકરડામાંથી જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રની અદ્ભૂત સુવાસ પ્રગટાવનાર પરમકલ્યાણમય–આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રવિહિત પ્રવૃત્તિમાં અવશ્ય જોડાઇ જવું જોઇએ.** અનન્તકાળથી પાપસ્થાનકના ઉકરડામાં રહેનારને પ્રથમ અમુક વર્ષો નહિં પણ અમુક ભવો સુધી એ ધર્મપ્રવૃત્તિનો સુવાસભર્યો

બગીચો પ્યારો નહિં લાગે. ક્યારે સામાયિક પૂરું થાય અને ઝટ ભાગું ? ક્યારે પ્રતિક્રમણ પૂરું થાય અને ઝટ બજારમાં પહોંચી જાઉં ? એવા જ વિચારો આવશે. અમારી માતાઓ સામાયિક લઇને બેઠા પછી પંદર મિનિટ નહિં થઇ હોય ત્યાં પેલી રેતીની ઘડીઓ હલાવવા માંડશે. શું એમ ઘડી હલાવવાથી પેલા કાણા વાટે રેતી વધારે ઉતરે ખરી? એમ નથી જ બનતું છતા એ બધાય ચાળા થાય છે, તે ક્રિયામાં રુચિનો અભાવ જણાવનારા છે. શરૂઆતના અમુક ભવોમાં જરૂર એવી અરુચિ જ રહેશે. પણ લાયક આત્મા જે એ મંગલમય ધર્મપ્રવૃત્તિને વળગી રહેશે, તો અમુક સમય બાદ એ ધર્મપ્રવૃત્તિ કર્યા સિવાય એને આનંદ નહિં આવે. કારણવશાત્ કોઇ દિવસે સામાયિક કે પૂજા રહી જશે તો આખો દિવસ તેને ચેન નહિં પડે.

ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તદ્દન નકામું છે તે ઉપર એક શેઠ-શેઠાણીનું દૃષ્ટાન્ત

ક્રિયા વિનાનું એકલું જ્ઞાન તે તાત્વિક દૃષ્ટિએ જ્ઞાન નથી. એક ગામમાં એક શેઠ અને શેઠાણી રાત્રે સૂતા છે. મધ્યરાત્રિ પસાર થયા બાદ ચોરી કરવાની ઇચ્છાથી બે ચોર શેઠના ઘરના છાપરા ઉપર ચઢી ગયા અને બાકોરું પાડવા માટે નળીયાં આઘાંપાછાં કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં નળીયાનો અવાજ થવાથી શેઠાણી જાગી ઉઠ્યાં અને જાણ્યું કે છાપરા ઉપર ચોર આવ્યા લાગે છે. નિદ્રામાં ઘોરતા પોતાના ધણીને શેઠાણીએ જગાડ્યા અને ખબર આપી કે- જાગો, જાગો. છાપરા ઉપર ચોર આવ્યા છે. શેઠાણીના જગાડવાથી શેઠ જાગ્યા અને જરા છાપરા તરફ નજર પણ કરી, ચોર હોય તેમ જાણ્યું પણ ખરું, છતાં પોતાની સ્ત્રીને જવાબ આપે છે કે-તું તારે છાનીમાની પડી રહેને ! માંડ માંડ આખા દિવસનો લાગેલો થાક ઉતારવા જરા આડા થઇએ ત્યાં તું જંપવા નથી દેતી. ચોર આવ્યા તો ભલે આવ્યા જરા હેઠા આવે તો ખરા ! પછી ખબર લઉં. આમ બોલતા શેઠ તો પાછા નસકોરા બોલાવવા મંડી ગયા. છાપરે ચઢેલા ચોરોએ ઘરમાં શેઠ-શેઠાણીની બોલચાલ સાંભળી એટલે જરા થોડીવાર છાનામાના બેસી રહ્યા. થોડીવાર પછી જાણ્યું કે-શેઠ તો નસકોરા બોલાવવા મંડી પડ્યા છે-ભરનિદ્રામાં પડ્યા છે. એટલે જરા પણ અવાજ ન થાય તે રીતે બાકોરું પાડી ધીમેથી નીચે ઉતર્યા. ઉતરતાં જરા પગનો ધબકારો થયો એટલે શેઠાણી ફરી જાગ્યાં અને જોયું તો ખબર પડી કે-ચોર નીચે ઉતર્યા છે. એટલે તુરત શેઠનો ટાંટીયો ઝાલીને શેઠને જગાડ્યા. અર્ધા ઊંઘતા-જાગતા શેઠ બોલ્યા કે-શું છે તે વારંવાર જગાડ્યા કરે છે ? શાંતિથી અત્યારે તો જરા જંપ લેવા દે. શેઠાણી કાનમાં કહે છે-ભલે તમે આરામ લ્યો, પણ પેલા ચોર તો ઘરમાં ઉતર્યા છે અને તીજોરી જ્યાં છે ત્યાં પહોંચ્યાં છે. આ સાંભળીને શેઠે જવાબ આપ્યો કે-તું તારે નીરાંતે ઊંઘને-તારે શી ચિંતા છે ? હું મોટો ભડ જેવો જીવતો બેઠો છું. પછી તારે શી ચિંતા છે ? ભલે નીચે ઉતર્યા અને તીજોરી પાસે ગયા. પણ તીજોરી ખોલીને તેમાંથી માલમત્તા લ્યે તો ખરા ! પછી એની બરાબર ખબર લઉં. શેઠને જાગૃત જાણીને શેઠાણી મૂંગાં થઇ ગયાં અને જરા ઊંઘવા લાગ્યા. શેઠને પણ નિદ્રાનું જોર વધુ હતું. પેલા ચોર પણ શેઠ શેઠાણીની ગરબડ સાંભળી ક્યાંઇ ખૂણામા ચૂપ-ચાપ લપાઇ ગયા હતા. ફરી શેઠે જ્યાં ઘોરવા માંડ્યું એટલે પેલા ચોરો લાગ જોઇ તીજોરી ખોલી

તેમાંથી દરદાગીના રોકડ લઇને ચાલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જરા અવાજ થતાં શેઠાણીની ઊંઘ કૂતરા જેવી હોવાથી તુરત જાગ્યાં અને જોયું તો પેલા બન્ને ચોર ચાલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા-પોટલું ખભે મૂકીને ચાલવા લાગ્યા. શેઠાણીથી હવે ન રહેવાયું. શેઠનો ટાંટીયો ખેંચ્યો. શેઠને વારંવાર ઊંઘમાં ખલેલ પડતાં શેઠને ગુસ્સો આવ્યો અને તાડૂકી ઊઠયા. "રાંડ મરને, છાનીમાની પડી રેને." નિરાંતે બે કલાક ઊંઘવા દેને. ચોર આવ્યા છે તે હું જાણું છું. આખી રાત ચોર ચોર શું કરે છે? એમ હું જીવતો-જાગતો છતાં એક દમડી કોઇ લઇ જાય તો ખરો! ચામડું ઉતારી નાંખું." આમ શેઠ ઊંઘમાં ગણો કે જાગૃત અવસ્થામાં ગણો બડબડાટ કરે છે પણ નથી ઊભા થતા કે નથી ચોરને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. આ બાજુ ચોરો તો શેઠની માલમત્તા લઇને ચાલવા માંડયા. શેઠાણીથી આ ન જોવાયું અને સહન પણ ન થયું. એટલે શેઠની સાન ઠેકાણે લાવવા બોલી ઊઠયા કે-

" શેઠાણી કહે શેઠને, ધન લઈ ગયા દૂર;
જાણ્યું જાણ્યું શું કરો, જાણપણમાં પડી ધૂળ."

આપણા જીવનમાં શેઠ-શેઠાણીના દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય ઉતારવાની જરૂર

આવા દૃષ્ટાન્તો શ્રવણ કરતાં બાળજીવોને શેઠ માટે હસવું આવશે, શેઠની અક્કલ માટે મશ્કરીના શબ્દો બોલવાનું મન થશે. પણ આપણે પોતાના આત્માની પરિસ્થિતિનો એકાન્તમાં બેસીને જરા વિચાર કરીએ. અને કહેવાયેલા દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય આપણા આત્મા સાથે ઘટાવીએ તો જણાશે કે શેઠ કરતાં પણ આપણી વધુ બૂરી દશા છે. શેઠ એટલે આપણો આત્મા, શેઠાણી એટલે જિનવાણીનું શ્રવણ કરવાથી પ્રગટ થયેલ સદ્બુધ્ધિ—સુમતિ, બન્ને ચોર એટલે રાગ અને દ્વેષ, તેમજ તીજોરી એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રોજ આપણે જિનવાણી શ્રવણ કરીએ, પુન્ય-પાપ, આશ્રવ-સંવર, નિર્જરા અને બંધની વાતો સાંભળીએ. **સાચું બોલવું એ ધર્મ છે, અસત્ય બોલવું એ ભયંકર પાપ છે, હિંસાના પરિણામ આત્માને મારનાર છે, અહિંસાના-કરુણાના પરિણામ મૃત આત્માને સજીવન કરનાર છે,** એવી વીર વાણી હંમેશાં સાંભળીએ, અત્યારસુધી ભવચક્રમાં ભટકતા જિનવાણીના શ્રવણદ્વારા સમજવાનો અવસર મલ્યો નહિ, આજે તે અવસર મલ્યો અને સાચી વાત સમજાણી, દુર્મતિ તે સુમતિ થઇ છતાં અમલ કરવાની વાતમાં, આચરણનાં પ્રસંગમાં આપણો આત્મા હજુ કેટલો દૂર છે? તે આપણાથી અજાણ્યું નથી. અહિં કે જિનમંદિરમાં આવ્યા બાદ ધર્મપ્રવૃત્તિદ્વારા પ્રગટ થયેલ વિશુદ્ધ ભાવનાના યોગે આત્માને કાંઇક આત્મિક ધન સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રાપ્ત થયું હોય પણ જ્યાં અહિંથી બહાર જવાય, જરા કષાયનું વાતાવરણ મળે એટલે આપણને ખબર પણ ન પડે તે પહેલાં રાગ દ્વેષરૂપી ચોરો આપણે મેળવેલા સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્મિક ધનને ચોરી જાય. ખીસામાં પાંચ પચીશ રૂપીઆ રાખેલા હોય અને તમો બહાર જાઓ ત્યારે હૈયું અને હાથ જેમ ખીસ્સા તરફ જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મસ્થાનકમાં આવ્યા બાદ સમ્યગ્દર્શનાદિ જે ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને સાચવવા માટે આપણું લક્ષ્ય બરાબર તે દિશામાં જાગૃત હોય તો જ મેળવેલ આત્મિક ધન ટકે છે. જો જરાક ગફલત થઇ તો તો પેલા અનંતકાળથી પાછળ પડેલા ચામડાની આંખે નજરમાં ન ચઢે તેવા ચોરટાઓ-રાગદ્વેષરૂપી અંતરંગ શત્રુઓ આપણું ધન તુરત જ હરણ

કરી જાય છે. શેઠનું દૃષ્ટાન્ત સાંભળીને ખરો સાર તો એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે-જિનવચન દ્વારા જે કાંઇ આપણે જાણ્યું તેનો અમલ કરીએ. અમલ કરવાની ખગ અંતઃકરણથી ભાવના રાખીએ તોજ જાણ્યું તે બરાબર છે. તાત્પર્ય એક જ કે-એક રથનાં બન્ને પૈડાં સાબૂત હોય તો જ રથ ઈષ્ટસ્થાને પહોંચાડે છે. એમાંથી એક પણ પૈડું ભાંગ્યુંતૂટયું હોય તો રથ ઇષ્ટ સ્થળે નથી પહોંચતો પણ અધવચ્ચે રહે છે. તેમ **આપણો ધર્મરથ જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ બન્ને પૈડાવાળો હોય તો જ આત્માને મુક્તિપુરીમાં પહોંચાડે છે.** પણ એ ધર્મરથનાં બે પૈડાંમાથી ગમે તે એક પૈડું ન હોય તો એ રથથી મુક્તિ નગરમાં કોઇ પણ રીતે ન જ પહોચાય. પ્રભુએ પણ ધર્મસ્વરૂપના કથનમાં એકલા શ્રુત ધર્મનું કે એકલા ચારિત્ર ધર્મનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું. શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ એ બન્નેનો સુયોગ હોય તો જ વાસ્તવિક ધર્મ છે એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલ છે.

ચરણને ચક્ષુની ઉપમા કેમ આપી શકાય?

પ્રશ્ન—અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ભગવતીસૂત્રને હાથી સાથે ઘટાવતાં જ્ઞાન અને ચરણ (ચારિત્ર અથવા ક્રિયા) ને બન્ને ચક્ષુઓ સાથે ઘટાવેલ છે. તે બાબત જરા વિચારવા જેવી છે. જ્ઞાનને તો ચક્ષુ સાથે ઘટાવાય પણ ચરણ(ક્રિયા)ને ચક્ષુ સાથે કેમ ઘટાવી શકાય?

ઉત્તરઃ—ભાયચંદભાઈ પટવાએ પ્રશ્ન તો ખૂબ સુંદર પૂછયો. જ્ઞાનને ચક્ષુ સાથે ઘટાવાય એ બરાબર, પણ ચારિત્ર-ચરણને ચક્ષુ સાથે ઘટાવવામાં વિચાર કરવો જરૂરી છે. ચારિત્ર કિંવા ચરણના બે પ્રકાર છે, દ્રવ્યચારિત્ર અને ભાવચારિત્ર, અથવા વ્યવહાર ચારિત્ર અને નિશ્ચય ચારિત્ર. પંચમહાવ્રતોને ગ્રહણ કરવાં, પંચસમિતિ ત્રણ ગુપ્તિસ્વરૂપ અષ્ટપ્રવચન માતાનું પાલન કરવું; વિહાર, લોચ વગેરે કષ્ટો સહન કરવાં, ઓઘો-મુહપત્તિ વગેરે સાધુવેશનો સ્વીકાર કરવો. આ બધાયનો સમાવેશ દ્રવ્યચારિત્ર અથવા વ્યવહારચારિત્રમાં થાય છે, અને વ્યવહારચારિત્રનું પાલન કરવાથી કષાય ભાવ ઘટતાં નિજગુણની જેટલા પ્રમાણમાં સ્થિરતા થાય તેનું નામ ભાવચારિત્ર અથવા તો નિશ્ચયચારિત્ર છે ભાવચારિત્ર અથવા નિશ્ચયચારિત્ર એ જ મોક્ષનું સાધન છે, એ વાત યથાર્થ છે, પણ દ્રવ્ય વિના ભાવ ન હોય અને વ્યવહાર વિના નિશ્ચય ન હોય, એ શાસ્ત્રીય બાબતનો જો ખ્યાલ રાખવામાં આવે તો ભાવચારિત્રના કારણભૂત દ્રવ્યચારિત્રની ઉપેક્ષા ન જ થઇ શકે. કોઇપણ આત્માઓ મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરવા દ્વારા આત્માના શુદ્ધપર્યાયસ્વરૂપ સિદ્ધપદને પામ્યા હોય તો તે દ્રવ્યચારિત્રની આરાધનાદ્વારા ભાવચારિત્રને સ્પર્શીને જ સિદ્ધ પદને પામ્યા છે. મરુદેવા માતાનો દાખલો એક અપવાદરૂપ છે, બાકી કોઇ પણ જીવો એવા નથી કે દ્રવ્યચારિત્રની આરાધના કર્યા વિના ભાવચારિત્રની હદે પહોંચ્યા હોય અને મોક્ષે ગયા હોય. ભરત મહારાજા કે ઇલાચીકુમારને વર્તમાન ભવમાં દ્રવ્યચારિત્રનો અભાવ છતાં આરિસા ભુવનમાં કે વંશના અગ્રભાગ ઉપર કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે પણ પૂર્વ ભવમાં કરેલી દ્રવ્યચારિત્ર સાથે ભાવચારિત્રની આરાધનાના પ્રભાવે જ. દ્રવ્યચારિત્રની આરાધના ભાવચારિત્ર માટે જ છે. જે દ્રવ્યચારિત્રની આરાધના પાછળ ભાવચારિત્રનું લક્ષ્ય નથી તેમજ અન્તર કે પરંપરાએ ભાવચારિત્રની પ્રાપ્તિ નથી તેનું નામ દ્રવ્યચારિત્ર જ નથી. તેવું દ્રવ્યચારિત્ર તો ખાલી કષ્ટ ક્રિયા છે. જેના ફળમાં વ્હેલું કે મોડું ભાવચારિત્ર હોય તો જ તે દ્રવ્યચારિત્ર,

જે વ્યવહારની પાછળ નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ નથી તે શુદ્ધવ્યવહાર નથી પણ અશુદ્ધવ્યવહાર છે, વ્યવહારનો આભાસ માત્ર છે. જેના ફળમાં નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ હોય તે જ શુદ્ધવ્યવહાર છે. તમારે અમદાવાદ જવું છે, ચાલવાની ક્રિયા પણ કરો છો, પણ ચાલવાની ક્રિયા દિવસો સુધી ચાલુ રહેવા છતાં અમદાવાદની નજીકમાં પહોંચવાને બદલે અમદાવાદ જો દૂર થતું હોય તો તે ચાલવાનો વ્યવહાર સાચો ગણાય કે ખોટો ગણાય? એ ચાલવાનો વ્યવહાર જેમ સાચો ગણવામાં નથી આવતો તે જ પ્રમાણે જે વ્યવહારચારિત્રથી ભાવચારિત્રની પ્રાપ્તિ સાથે મોક્ષનગરે પહોંચવું જોઈએ તેને બદલે ભાવચારિત્રમાં ન અવાય અને મોક્ષનગરે પહોંચવાને બદલે મોક્ષનગર દૂર થતું જાય, એ વ્યવહારચારિત્ર શુદ્ધવ્યવહારચારિત્ર નથી પણ અશુદ્ધ છે.

દ્રવ્યચારિત્ર સિવાય ભાવચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી

કોઇ પણ આત્મા જ્યારે પ્રથમ ચારિત્રની આરાધનામાં જોડાય છે ત્યારે તે ચારિત્રની આરાધનામાં-એ ચારિત્રના વ્યવહારમાં ભાવચારિત્રનું લક્ષ્ય નથી હોતું. ચારિત્ર છતાં અશુદ્ધ વ્યવહાર હોય છે, એ વાત જો કે બરાબર છે, પરંતુ એ અશુદ્ધવ્યવહારચારિત્રમાંથી એ પાંચ કે પચીશ ભવે પણ શુદ્ધવ્યવહાર થવો જોઈએ. નિશાળે બેસનાર શરૂઆતનું બાળક ભલે ખોટો એકડો પ્રથમ વારંવાર ઘૂંટે છે, પણ સો પચાસ વાર ખોટો એકડો ઘૂંટયા પછી તેમાંથી સાચો એકડો અવશ્ય થાય છે. અને એ સાચો એકડો થાય તો જ ખોટો એકડો ઘૂંટ્યાની મહેનત બરાબર છે. એ જ પ્રમાણે અનંત કાળથી પરભાવની રમણતાવાળા આ આત્માને જ્યારે ચારિત્રની અભ્યાસશાળામાં દાખલ થવાનો સમય આવે છે ત્યારે ઘણીવાર શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાનું જ ઠેકાણું નથી હોતું. અને કોઇ કોઇ વાર શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયામાં જોડાય છે તો અનંત કાલના પૌદ્ગલિક સુખના પરિચયને અંગે તે મૂલની ભૂલ સુધરતી નથી. આ ચારિત્રના વ્યવહાર પાછળ પૌદ્ગલિક સુખની મમતાનો ખોટો એકડો ઘુંટાયા કરે છે, છતાં જો આત્મા ભવ્ય હોય, એની ભવસ્થિતિનો પરિપાક થયો હોય તો એ પૌદ્ગલિક સુખની મમતા ટળી જાય છે, સ્વનું લક્ષ્ય જાગૃત થાય છે અને એ રીતે પ્રથમનો અશુદ્ધવ્યવહાર શુદ્ધવ્યવહારરૂપ બની ભાવચારિત્રની હદે આત્માને પહોંચાડી, છેવટ મુક્તિપુરીનો અધિકારી બનાવે છે. કલ્યાણના અભિલાષી કોઇપણ આત્માએ શરૂઆતમાં તો હિંસાદિ પાપસ્થાનકોની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં જોડાઇ જવું જોઈએ, અને ધર્મપ્રવૃત્તિની પાછળ વિભાવ પરિણામ ઘટાડી સ્વભાવ પરિણામ પ્રગટ કરવા માટે લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. એમ બને તો જ તે આત્મા અશુદ્ધવ્યવહારમાંથી શુદ્ધવ્યવહારમાં અને શુદ્ધવ્યવહારમાંથી નિશ્ચયને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ભરતમહારાજા તેમજ ઇલાચીકુમારે દ્રવ્ય-ભાવ બન્ને પ્રકારના ચારિત્રની આરાધના પોતાના પૂર્વભવોમાં એક વાર નહિં પણ અનેક વાર કરેલ છે. એ દ્રવ્ય-ભાવ ઉભય પ્રકારના ચારિત્રની આરાધનાના પ્રતાપે આત્મા લગભગ તૈયાર થઇ ગયેલો છે. પૂર્વજન્મની એટલી જોરદાર તૈયારી છે કે-વર્ત્તમાનભવમાં દ્રવ્યચારિત્રની ગેરહાજરી છતાં યત્કિંચિત્ વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત મળતાં તે બન્ને આત્માઓ ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરોહણ કરી કેવળજ્ઞાન,

કેવલદર્શનની અનંતલક્ષ્મીના ભોક્તા બને છે. એ તો જે આત્માને પૂર્વજન્મની આરાધના વધારે સુંદર તેને વર્ત્તમાન ભવમાં વધુ નિમિત્તોના સેવનની જરૂરીઆત ઓછી. ભાવાર્થ એ છે કે–દ્રવ્યચારિત્ર સિવાય ભાવચારિત્ર આવતું નથી. ભાવચારિત્રની હદે પહોંચવા માટે દ્રવ્યચારિત્રની ખૂબ જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યચારિત્રની આરાધના કરવનાર મહાનુભાવે ભાવચારિત્રની પ્રાપ્તિના લક્ષ્યને વળગી રહેવાની પણ ખૂબ જરૂર છે.

શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવમાં પોતાનો ટકાવ તે જ નિશ્ચય ચારિત્ર

આ વાત વચ્ચે થઈ. આપણે તો ભાઈચંદભાઈના પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ છીએ. ચરણને ચક્ષુની ઉપમા કેમ આપી ? તે બાબત નક્કી કરવાની છે. પાપસ્થાનકની નિવૃત્તિ અને મહાવ્રતની પ્રવૃત્તિ એ વ્યવહારચારિત્ર છે, અને પરભાવરમણતાની નિવૃત્તિ તથા સ્વભાવરમણતાની પ્રવૃત્તિ એ નિશ્ચય ચારિત્ર છે. સ્વભાવદશાની ઓળખાણ એ નિશ્ચયથી સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સ્વભાવદશાની રુચિ એ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન છે, એ જ પ્રમાણે સ્વભાવદશામાં સ્થિરતા-પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ–જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ પોતાનો ટકાવ તેનું નામ નિશ્ચય ચારિત્ર છે.

નવપદજી મહારાજના સ્તવનમા પૂ. કવિવર પદ્મવિજયજી મહારાજે કહેલ છે કે—

નિવૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિ ભેદે, ચારિત્ર છે વ્યવહારજી,
નિજગુણ સ્થિરતા ચરણ તે પ્રણમો, નિશ્ચય શુદ્ધ પ્રકારજી. ભવિજન ભજીએજી

કોઈ પણ સાધુ–મુનિરાજ પંચમહાવ્રતનું પાલન સુંદર રીતે કરતા હોય, ક્રિયાકાંડમાં ઉપયોગવંત હોય, એવા મુનિરાજને પોતાની નિંદા કે પ્રશંસા સાંભળ્યા બાદ નિંદક તરફ દ્વેષનો પરિણામ અને પ્રશંસક તરફ રાગનો પરિણામ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય તેટલા પ્રમાણમાં સ્વગુણમાં સ્થિરતાની અર્થાત્ ભાવચારિત્રની ખામી છે. નિંદા કે પ્રશંસાના શબ્દો શ્રવણ કરવા એટલો જ આત્માનો ધર્મ હતો. નિંદક કે પ્રશંસક તરફ રાગ–દ્વેષ ઉત્પન્ન થવો એ આત્માનો ધર્મ નહોતો. નિંદા કે પ્રશંસાના શબ્દો શ્રવણ કર્યા બાદ આત્મજાગૃતિમાં રહેનાર મુનિવર જો સ્વધર્મમાં જ ટકી રહે તો તેનું નામ યથાર્થ ભાવચરિત્ર અને એ સ્વધર્મમાં પોતાનો ટકાવ એટલે આત્માનું એટલું સજીવનપણું. આત્માની એટલી જ્ઞાનચેતના જ્યાં પ્રગટ થાય એટલે તેટલા પ્રમાણમાં આશ્રવ અને બંધ ન હોય પણ સંવર અને નિર્જરા હોય. જ્યાં સંવર–નિર્જરા ચાલે એટલે નવાં કર્મ બંધાય નહિં અને પહેલાનાં કર્મ પણ આત્મ-પ્રદેશોમાંથી છૂટા પડતા જાય. પરિણામે આત્મા કર્મથી સર્વથા રહિત થઈ સિદ્ધદશા પ્રાપ્ત કરે.

મેતાર્ય મુનીશ્વર કે ગજસુકુમાલજી જેવા યોગીશ્વરોને ગમે તેવા પ્રાણાંત ઉપસર્ગો થવા છતાં, અશાતાના ઉદયને અશાતાના ઉદય તરીકે જાણ્યો એટલું જ, પણ અશાતાના ઉદયમાં પરાધીન ન થયા, સોમિલ કિંવા સોનીની તો ફક્ત અશાતાનો ઉદય થવામાં નિમિત્તરૂપે હાજરી હતી, સોમિલ તેમજ સોની અશાતા આપનારા ન હતા. અશાતા આપનાર ભૂતકાળમાં પોતે જ બાંધેલ અશાતાવેદનીય હતું એ જૈનશાસ્ત્રને સમજાયેલી યથાર્થ માન્યતા તે સમયે જરા પણ ન ભુલાઇ જતાં બરાબર ખ્યાલમાં રાખી હતી. અને એથી જ અશાતાના ઉદયમાં નિમિત્તરૂપે હાજર રહેનાર સોમિલ કે સોનીને શત્રુ ન

માનતા પરમમિત્ર માન્યા હતા. અશાતાનો તીવ્ર ઉદય છતાં તેમાં જરાપણ પરાધીન ન થતાં સ્વભાવ દશામાં મેરુ જેવા સ્થિર હતા એનું જ નામ ભાવ ચારિત્ર, એનું જ નામ નિશ્ચય ચારિત્ર, એનું જ નામ સ્વભાવદશાની રમણુતા અને જ્ઞાનચેતનામાં જાગૃતિ;

ચાલનારનો પગ મોક્ષમાર્ગ ઉપર જ પડે, જરા પણ આડોઅવળો ન પડે તેનું જ નામ ચરણ છે.

ભાવચારિત્ર એટલે શું ? હમણાં સમજાવ્યા પ્રમાણે જો સ્વભાવની સ્થિરતા એ જ ભાવ-ચારિત્ર એ વાત નક્કી થઇ જાય તો ચરણુ અને જ્ઞાનમાં કશો તફાવત હવે પછી નહિ રહે. અર્થાત્ ચારિત્ર એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે, એમ સુખેથી સમજી શકાય અને ચારિત્રને જ્ઞાન-સ્વરૂપ સમજાયા બાદ ચક્ષુની સાથે ઉપમા આપવામાં શંકાનું કે પ્રશ્નનું સ્થાન હવે પછી નહિં રહે. આત્માના શુધ્ધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જો બરાબર વિચારવામાં આવે તો સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો શુદ્ધજ્ઞાનપર્યાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાન એ પણુ આત્માનો શુદ્ધજ્ઞાનપર્યાય છે અને સમ્યક્ચારિત્ર એ પણુ આત્માનો શુદ્ધજ્ઞાનપર્યાય છે. આત્મા એટલે વિશ્વપ્રકાશક અખંડ અનન્ત જ્ઞાનની જ્યોતિ. એ અનંત જ્ઞાનજ્યોતિમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનો અન્તર્ભાવ છે. સમ્યગ્દર્શનના અભાવમાં મિથ્યાત્વના ઉદયથી દૃષ્ટિમાં વિપર્યાસ હતો. મિથ્યા-ત્વનો ઉપશમ, ક્ષય કે ક્ષયોપશમ થતાં એ દૃષ્ટિવિપર્યાસ દૂર થયો. દૃષ્ટિમાં વિકાર હતો તેને બદલે હવે અવિકારી નિર્મળ દૃષ્ટિ થઇ, એ નિર્મળ દૃષ્ટિ શુદ્ધજ્ઞાનપર્યાય સિવાય બીજું શું છે ? એ જ પ્રમાણે ચારિત્રમોહનો ઉદયથી, પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિમાં જે પોતાનો ટકાવ ન હતો, અનુકૂલ પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં પરભાવમાં ચાલ્યું જવાતું હતું, પણુ ચારિત્રમોહનો જ્યાં ઉપશમ, ક્ષય કે ક્ષયોપશમ થયો એટલે નિર્મળ અવિકારી દૃષ્ટિમાં—શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામાં પોતાનો ટકાવ થયો. અત્યાર સુધી ચારિત્રમોહના ઉદય અંગે વારંવાર પરઘરમા આત્મા જે ભટકતો હતો તેને બદલે સમ્યક્ચારિત્રના પ્રભાવે પોતાના ઘરમાં જ ટકી ગયો. તે પણુ આત્માના શુદ્ધજ્ઞાન-પર્યાય સિવાય બીજું કાંઇ નથી. દશ પ્રકારના યતિધર્મમાં ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, મુક્તિ વગેરેને જે સ્થાન આપ્યું છે તે ઉપરના કથન મુજબ સ્વગુણમાં ટકાવની અપેક્ષાએ આપેલ છે. નિમિત્ત મળતાં ક્રોધ પરિણામ થાય તો પરભાવની રમણુતા છે, પણ નિમિત્તની હાજરી છતાં સ્વના લક્ષ્યથી ક્ષમામાં ટકી જવાય તો સ્વભાવની સ્થિરતા છે. સાધુમુનિરાજ ગોચરી વાપરવા બેસે, રસવાળું કે રસવિનાનું ઠંડું કે ઉનું જે હોય તે વાપરતા સમભાવ ટકે તો સ્વભાવની રમણુતા છે અને તે રીતે ગોચરી વાપરતા વાપરતા પણ સંવર અને નિર્જરા ચાલે છે. જ્યારે ઉપવાસી સાધુ આગલી સાંજથી બીજા દિવસના પારણાની ચિંતા કરે અથવા ગોચરી વાપરતા આ ગોચરી—આ આહાર સારો, આ બરાબર નહિ—એ પ્રમાણે વિચાર કરે તો ઉપવાસી છતાં આશ્રવ અને બંધ છે. ચરણને જ્ઞાનની ઉપમા આપી છે તે બહુ જ મુદ્દા-પૂર્વક અપાયેલ છે. જ્ઞાનવડે મોક્ષમાર્ગ જાણ્યો તો ખરો પણ ચરણુવડે એ મોક્ષમાર્ગથી આડોઅવળો પગ ન મુકાઇ જાય કિંતુ મોક્ષમાર્ગ ઉપર જ પગ પડ્યા કરે અને પ્રયાણુ આગળ વધતું જાય, એ ત્યારે જ બને કે ચરણુમાં અંતરંગ ચક્ષુઓ ખુલ્લી હોય તો જ. જ્ઞાનથી મોક્ષમાર્ગ જાણ્યા બાદ પણુ ચરણુમાં એ મોક્ષમાર્ગથી આડાઅવળો પગ મુકાઇ

જાય તો એ ચરણ મોક્ષપુરીમાં ન પહોંચાડે, માટે જ જ્ઞાનને જેમ ચક્ષુની ઉપમા આપી તેમ ચરણને પણ ચક્ષુની ઉપમા આપી છે. આંખોવડે માર્ગ તો જાણ્યો પણ ચાલતી વખતે આંખો બંધ થાય તો શું પરિણામ આવે ? એમ જ્ઞાનવડે મોક્ષમાર્ગ જાણ્યો, પણ એ મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરતાં જ્ઞાન જ્ઞાનના સ્વભાવમાં ન ટકે અને આંખો બંધ થવા જેવું થાય તો શું પરિણામ આવે ? **મોક્ષમાર્ગ ઉપર ચાલવું એનું જ નામ જૈન શાસનમાં ચારિત્ર નથી પણ ચાલવાની સાથે મોક્ષમાર્ગ ઉપર આગળ ને આગળ જ ચાલનારના પગ પડે, જરા પણ આડોઅવળો પગ ન પડે તેનું જ નામ ચારિત્ર છે.** આવી સુંદર તત્ત્વગંભીર બાબતો જિનપ્રવચનદ્વારા શ્રવણ કરીને અમારે કે તમારે શું કરવું જોઇએ તે ખૂબ ધ્યાન રાખવાનું છે. જિનવાણીદ્વારા આપણે સહુ કોઇ સાચી રીતે મોક્ષમાર્ગને સમજીએ, મોક્ષમાર્ગને મોક્ષના માર્ગ તરીકે બરાબર અંતરમાં માનીએ, એ માર્ગે ચાલવાનો શાસ્ત્રવિહિત ધર્માનુષ્ઠાનોદ્વારા પ્રયત્ન કરીએ, અને આપણો પગ, ધર્માનુષ્ઠાનોદ્વારા ચાલવાની ક્રિયા કરવા છતાં ક્રોધ–માન–માયા–મમતાના આડાઅવળા ખાડા-ટેકરામાં ન ફસાઇ જાય પરંતુ બરોબર મોક્ષમાર્ગ ઉપર જ આગળ આગળ પડતો જાય તે માટે આપણી અંતર-જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્લી રાખીએ, તો આપણે સહુ પરમ શાંતિના ધામમાં અવશ્ય પહોંચી જઇએ. એ જ આ મંગલમય વાણીમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનો છે.

આ ભગવતીસૂત્રમાં આવતા જ્ઞાન અને ચરણને જયકુંજર હાથીની ચક્ષુઓ સાથે ઘટાવ્યા બાદ હવે દ્રવ્યાસ્તિક નય અને પર્યાયાસ્તિક નયની દંતૂશલ સાથે, તેમજ નિશ્ચય અને વ્યવહારની હાથીના બંને કુંભસ્થળ–ગંડસ્થળની સાથે ટીકાકાર ભગવાન કેવી રીતે ઘટના કરશે ? પ્રસંગોપાત્ત દ્રવ્યાસ્તિક નય અને પર્યાયાસ્તિક નયનું તેમજ નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ પણ કેવી રીતે સમજાવાશે ? ઈત્યાદિ અધિકાર અગ્રે વર્તમાન.

—ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય એક ઉત્તમ શ્લોક—

विषाद्विषं किं ? विषयाः समस्ताः, दुःखी सदा को ? विषयानुसक्तः ।
धन्योऽस्ति को ? यस्तु परोपकारी, कः पूजनीयो ? ननु तत्त्वनिष्ठः ॥

ભાવાર્થ—"પ્રશ્ન–સર્વથી ઉગ્ર ઝેર કયું ? ઉત્તર;—પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયો
,, નિરન્તર દુઃખી કોણ ? ,, વિષયાસક્ત આત્મા
,, વિશ્વમાં ધન્ય કોણ ? ,, જે પરોપકારી હોય તે
,, પૂજનીય કોણ ? ,, જે તત્ત્વનિષ્ઠ હોય તે

॥ श्रीवटपद्र(वडोदरा)मंडन दादापार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન–નવમું

द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकनयद्वितयदन्तमुशलस्य[१३], निश्चय-व्यवहारनयसमुन्नतकुम्भद्वयस्य[१४], प्रस्तावनावचनरचनाप्रकाण्डशुण्डादण्डस्य[१५], निगमनवचनातुच्छपुच्छस्य[१६], कालाद्यष्टप्रकारप्रवचनोपचारचारुपरिकरस्य[१७], उत्सर्गापवादसमुच्छलदतुच्छघण्टायुगलघोषस्य[१८]..... वृत्तिरारभ्यते इति शास्त्रप्रस्तावना ।

મહામંગલકારી શ્રીભગવતીજી નામે જે સૂત્ર છે, જેના અર્થરૂપે ઉપદેશક શ્રમણ ભગવાન **મહાવીર** છે, સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર ગણધર શ્રી **સુધર્માસ્વામી** છે અને પૂ. શ્રી **અભયદેવસૂરિજીએ** જેના ઉપર સુંદર ટીકા રચેલ છે, એ ભગવતીસૂત્રને ટીકાકાર ભગવંતે જયકુંજર સેચનક હાથીની ઉપમા આપેલ છે. હાથીના ભિન્ન ભિન્ન અવયવોની સાથે આ ભગવતીસૂત્રની સરખામણી કરતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા દ્રવ્યાનુયોગ–ગણિતાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગના સૂત્રોને હાથીના ચાર પગ સાથે સરખાવેલ છે. ભગવતીસૂત્રમાં આવતા જ્ઞાન અને ચરણવિષયક સૂત્રોને હાથીની બન્ને ચક્ષુઓ સાથે ઘટાવેલ છે, જેનું થોડુંઘણું વિવેચન ગઇ કાલે થયું છે. હવે આજે આ ભગવતીજીમાં આવતા દ્રવ્યાસ્તિક નય અને પર્યાયાસ્તિક નય સંબંધી સૂત્રોને હાથીના બન્ને દંતૂશલની સાથે ઘટાવે છે. આ પ્રસંગે વચ્ચે એક વાત આપણે ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે–આ ભગવતીસૂત્ર અને તેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલા દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગ વિષયક સૂત્રો, જ્ઞાન અને ચરણવિષયક સૂત્રો તેમજ દ્રવ્યનય-પર્યાયનયની અપેક્ષા રાખીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલા સૂત્રો એ બધુ તો દ્રવ્યશ્રુત છે, એ ભગવતીજીના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે જુદા–જુદા વિષયોનું શાસ્ત્રાનુસારી પ્રતિપાદન કરનારી સુવિહિત સાધુના મુખેથી જે ભાષા નીકળે છે, તે પણ દ્રવ્યશ્રુત છે. **એ દ્રવ્યશ્રુત આપણને લાભદાયક ત્યારે જ બને કે ભાવશ્રુતરૂપે તેનું પરિણમન થાય.** અર્થાત્ એ ભગવતી સૂત્રમાં આવતા ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું આપણને બરાબર જાણપણું થાય, આપણો આત્મા ભગવતીસૂત્રમય બની જાય, તો જ એ ભગવતીસૂત્રનું વાંચન કે શ્રવણ લાભદાયક ગણાય. ભાષાવર્ગણાના પુદ્‌ગલોનો શ્રવણેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થાય તેટલા માત્રથી ભાવશ્રુત ન ગણાય, પણ શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા તત્ત્વની વાતો શ્રવણ કરીને તે તે તત્ત્વોનું જાણવાપણું તેમજ હૈયોપા-

હેયની રુચિ થાય તો જ ભાવથી સમ્યક્શ્રુત ગણાય છે. દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય અનુયોગ સંબંધી સૂત્રોને હાથીના ચાર પગની સાથે ઘટાવ્યા, જ્ઞાન–ચરણવિષયક સૂત્રોને હાથીની બન્ને ચક્ષુ સાથે સરખાવ્યા, પણ તેટલા માત્રથી આપણા આત્માને શું લાભ? આપણો પોતાનો આત્મા એ ભગવતીસૂત્ર શ્રવણ કરીને જયકુંવર હાથી જેવો બને, દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારેય પગો મોક્ષમાર્ગે ચાલવામાં મદદગાર થાય અને ચાલતી વખતે જ્ઞાન તેમજ ચરણરૂપી બન્ને નેત્રો ખુલ્લા રાખીને ચલાય તો જ સૂત્રનું વાંચન કે શ્રવણ સફલ છે.

દ્રવ્યનય અને પર્યાયનયની અપેક્ષાએ જૈન દર્શનની મહત્તા.

અનંત જ્ઞાનીઓએ કથન કરેલ શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ ફક્ત શબ્દો વાંચવામાં કે શ્રવણ કરવામાં તેમજ ક્રિયા કરવા માત્રમાં નથી. પણ વાંચેલા કે સાંભળેલા શબ્દો આત્મામાં ઓતપ્રોત થઇ જાય, અર્થાત્ અત્યાર સુધી અજ્ઞાની અથવા વિપરીત જ્ઞાનવાળો આત્મા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના સાચા માર્ગ સંબંધી યથાર્થ જ્ઞાનવાળો તેમજ તે મોક્ષમાર્ગની રુચિવાળો થાય તો જ શ્રુતધર્મની પ્રાપ્તિ ગણાય. અને જાણેલા મોક્ષમાર્ગ ઉપર ચાલવાની પ્રવૃત્તિ થાય તેનું નામ ચારિત્રધર્મ કહેવાય. એકલા દ્રવ્યશ્રુતથી કે દ્રવ્યચારિત્રથી આત્મસિદ્ધિ ન જ પ્રાપ્ત થાય. અભવ્ય જીવને કોઈ વાર દ્રવ્યશ્રુત અને દ્રવ્યચારિત્ર બન્નેનું પ્રબલ જોર હોવા છતાં સંસારના પરિભ્રમણનો ઘટાડો જરા પણ નથી થતો, જે વાત અગાઉ સમજાવાઈ ગઇ છે. હવે द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकनयद्वितयदन्तमूशलस्य એ વિશેષણનો વિચાર કરવાનો છે. હાથીના બધાય અંગોપાંગોમાં સર્વથી વધુ કિંમતવાળી વસ્તુ જો કોઇ પણ હોય તો બન્ને દંતૂશલ છે. દંતૂશલ જેમ કિંમતી છે તેમ તેમાં બલ પણ ઘણું જ વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. શત્રુઓને હંફાવવામાં પોતાના મજબૂત દંતૂશલનો હાથી ખરે અવસરે ખૂબ જ ઉપયોગ કરે છે. તેજ પ્રમાણે આ ભગવતી સૂત્રમાં પણ દ્રવ્યાસ્તિક નય અને પર્યાયાસ્તિક નયનું પ્રતિપાદન કરનારા પરસ્પર અવિરોધી સૂત્રો ઘણાં જ કિંમતી છે. જૈનદર્શનની અન્ય સર્વ દર્શનોમાં જે પ્રધાનતા છે, તે આ બન્ને નયરૂપી દંતૂશલને જ આભારી છે. અધ્યાત્મદશા માટે વેદાન્તદર્શન ભલે ઘણું ઉચ્ચ કક્ષાનું કહેવાતું હોય, છતાં દ્રવ્યનયનું જ મુખ્ય પ્રતિપાદન તે દર્શનમાં વર્ત્તતું હોવાથી જૈન દર્શન જેટલી કિંમત તો નથી પરંતુ તે દર્શનને મિથ્યાદર્શન તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધદર્શનમાં ભલે બીજી વાતો સ્થૂલ દૃષ્ટિએ ઘણી સારી લાગતી હોય; પણ પર્યાયનયનું જ પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન તે દર્શનમાં હોવાથી જૈન દર્શન જેટલી તેની મહત્તા નથી અને તે મિથ્યાદર્શન છે. વેદાન્તદર્શને આત્માને સર્વથા નિત્ય માન્યો અને બૌદ્ધોએ આત્માને સર્વથા અનિત્ય માન્યો, પરંતુ જૈન દર્શને તો આત્માને નિત્યઅનિત્ય બન્ને પ્રકારનો માન્યો તમને કદાચ એમ થશે કે એક દ્રવ્યમાં પરસ્પરવિરોધી નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ કેમ સંભવી શકે? પરંતુ એ વાત જો યુક્તિ તેમજ શાસ્ત્રથી વિચારીએ તો તેમાં જરાય વિરોધ નહિં આવે. એક જ વ્યક્તિ પિતા હોઈ શકે છે અને પુત્ર પણ હોઇ શકે છે. એક જ વ્યક્તિ કાકો હોઇ શકે છે અને ભત્રીજો પણ હોઇ શકે છે. એક જ સ્ત્રી સાસુ બની શકે છે અને વહુ પણ બની શકે છે. પિતા–પુત્ર, કાકો–ભત્રીજો, સાસુ–વહુ, એ પરસ્પર વિરોધી ધર્મો હોવા છતાં એક જ વ્યક્તિમાં જેમ સંભવી શકે છે, તે જ પ્રમાણે એક જ

દ્રવ્યમાં પરસ્પરવિરોધી દેખાતા નિત્યત્વ અનિત્યત્વ ધર્મો ઘટી શકે છે. રંગીલભાઇ પોતાના પિતા છગનલાલની અપેક્ષાએ પુત્ર છે-પણ શાંતિભાઇ કે ચંપકલાલની અપેક્ષાએ પિતા છે. તે જ પ્રમાણે વસ્તુના મૂલસ્વરૂપની અપેક્ષાએ દ્રવ્યમાત્ર ત્રણેય કાળમાં નિત્ય છે, અને દ્રવ્યના આધારે ઉત્પન્ન થતાં ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો-આકારોની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ હોવાથી અનિત્ય પણ છે. તમોને હું પૂછું છું કે-માણસનું મૃત્યુ થાય છે કે આત્માનું? માણસનો જન્મ થાય છે કે આત્માનો? તમો તુરત જવાબ આપશો કે જન્મ અને મરણ મનુષ્યના થાય છે. આત્માના જન્મ મરણ નથી થતા, આટલી સાદી વાત જો ખ્યાલમાં રહે તો પણ સમજી શકાય એમ છે કે-આત્મા પોતાના મૂલ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સદાકાળ નિત્ય છે અને કર્મજન્ય મનુષ્યત્વ, દેવત્વ, પશુત્વ વગેરે આકારોની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. આ પ્રમાણે વિચારતા નિત્યત્વ તથા અનિત્યત્વ બન્ને પરસ્પરવિરોધી ધર્મો આત્મા વગેરે કોઇ પણ દ્રવ્યમાં સંભવી શકે છે.

દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું ટૂંકું સ્વરૂપ

સભામાંથી પ્રશ્ન:—દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય કોને કહેવાય? તે ત્રણેયનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ શું છે?

સમાધાન:-મહાનુભાવ! **गुणपर्यायवद् द्रव्यम्** [તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અધ્યાય ૫, સૂ ૩૭મું] ભગવાન ઉમાસ્વાતિ મહારાજે તત્ત્વાર્થના પંચમ અધ્યાયમાં આપેલા આ સૂત્રથી દ્રવ્યનું લક્ષણ તુરત સમજાઈ જશે. લોકાલોકરૂપી અખિલ વિશ્વમાં કુલ છ પ્રકારના દ્રવ્યો છે. ૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ જીવાસ્તિકાય, ૫ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને છઠ્ઠું કાલ દ્રવ્ય. એમ છ દ્રવ્યો છે. વ્યક્તિની અપેક્ષાએ ભલે અનંત દ્રવ્યો હોય પણ જાતિની અપેક્ષાએ તો આ છ દ્રવ્યમાં સર્વ દ્રવ્યનો સમાવેશ થઇ જાય છે. વૈશેષિક દર્શનમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ વગેરે પદાર્થોને ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય માનવામા આવ્યા છે, પરંતુ તે મંતવ્ય કોઇ રીતે યુક્તિસંગત નથી. જે દ્રવ્ય વર્તમાનમાં જે સ્વરૂપે હોય તે દ્રવ્ય ભૂતકાળમાં તે રૂપે જ હતું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સદાય તે રૂપે જ રહેવું જોઈએ. આત્મ દ્રવ્ય ભૂતકાળમાં આત્મારૂપે જ હતું, આજે પણ આત્મારૂપે છે. અને ભવિષ્યમાં અનંતકાળ પર્યંત આત્મસ્વરૂપે જ રહેવાનું છે, પુદ્ગલ દ્રવ્ય ભૂતકાળમાં અનાદિથી પુદ્ગલ રૂપે જ હતું, વર્તમાનમાં પુદ્ગલ રૂપે છે અને અનંત ભવિષ્યકાળમાં પણ પુદ્ગલરૂપે જ રહેવાનું છે. જીવ કોઇપણ કાળે પુદ્ગલ ન થાય અને પુદ્ગલ કોઇપણ કાળે જીવ ન થાય. કોઇ પણ દ્રવ્ય કાળાન્તરે દ્રવ્યાન્તરરૂપે જો પરિણમે તો સમજવું કે તે દ્રવ્ય જ નથી, વૈશેષિકોએ વાયુને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માન્યું પણ અમુક પ્રકારના વાયુઓ જો ભેગા થાય તો તે વાયુ જળરૂપે-પાણીસ્વરૂપે પરિણમે છે, તેમ આજનું વિજ્ઞાન સાબિત કરે છે. જ્યારે જૈનદર્શને પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુને સ્વતંત્ર દ્રવ્યો તરીકે ન માનતાં તે બધાયનો જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં સમાવેશ કરી દીધો. ખાણમાં વર્તતી માટી અથવા પત્થર જ્યાં સુધી ખાણમાં છે, એ માટી અથવા પત્થરને સ્વકાય, પરકાય કિંવા ઉભયકાય શસ્ત્રનો સંબંધ નથી થયો ત્યાં સુધી એ માટી કે પત્થર સચેતન છે. આપણા શરીરમાં જ્યાં સુધી જીવ બેઠો છે ત્યાં

સુધી આપણું શરીર જેમ સચેતન છે, તે જ પ્રમાણે આપણી આંખોથી દેખાતી માટી એ પૃથ્વીકાયના જીવોનું શરીર છે, તેમાં જ્યાં સુધી આત્મા–જીવ હોય ત્યાં સુધી સચેતન, અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતા આપણા શરીરમાંથો જેમ આત્મા ચાલ્યો જાય, પછીનું શરીર અચેતન ગણાય છે, તેમ તે માટી તથા પત્થરસ્વરૂપ શરીરમાં વર્તતા આત્મા આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જે સમયે એમાંથી નીકળી જાય પછી તે માટી કે પત્થર અચેતન છે, જડ છે, પુદ્ગલ છે.

જૈનકુલમાં જન્મેલા સિવાય બીજાઓને પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ કે વાયુમાં જીવની કલ્પના પણ આવતી નથી. ફક્ત જૈનો જ પૃથ્વી, પાણી,અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિમાં જીવ છે એમ માને છે. વનસ્પતિ–ઝાડ–પાનમાં જીવ છે તે તો વિજ્ઞાનથી પણ આજે નક્કી થયું છે, પરંતુ એક બાજુ શાસ્ત્રના વચનોમાં શ્રદ્ધા રખાય અને સાથે સાથે જેટલા પ્રમાણમાં યુક્તિ ઘટી શકે તેટલા પ્રમાણમાં યુક્તિથી વિચારાય તો પણ પૃથ્વી, પાણી વગેરેમા જીવ છે તેની પ્રતીતિ થાય છે. માટીની કે પત્થર વગેરેની ખાણોમાંથી પ્રતિવર્ષે હજારો લાખો ટન માટી કે પત્થર કાઢવામાં આવે છે જ્યારે બીજી બાજુથી નીચેના ભાગમાં એ માટી કે પત્થરના નવા નવા થરો જામતા જાય છે. જે પત્થર કે માટી ખાણમાંથી છૂટી પડી તે પત્થર કે માટીને નવા નવા થર જામતા નથી: પણ જે પત્થર તેમજ માટી ખાણમાં છે તેને જરૂર નવા નવા થર જામતા જાય છે અને થરો નવા નવા બરાબર નીચેના ભાગમાં જામે તે કારણે ખાણોવાળા માણસો અમુક ખાણમાં અમુક સમય સુધી કામ કર્યા બાદ તે ખાણને છોડીને બીજી ખાણમાંથી પત્થર વગેરે કાઢવાનું કામ કરે છે. ખાણમાંથી છૂટો પડેલો પત્થર ન વધે, અને ખાણમાં રહેલા પત્થરને નીચેથી નવા થર વધતા જાય તેમાં કાંઇ કારણ તો હશે ને? બીજું કશું જ કારણ નથી. ખાણમાં રહેલો પત્થર સજીવ છે એટલે વધે છે, ખાણમાંથી બહાર નીકળેલો પત્થર અમુક સમય બાદ નિર્જીવ બની જાય છે, એટલે તેમાં નવા થરોની વૃદ્ધિ થતી નથી. આપણા શરીરમાં આત્મા હોય ત્યાં સુધી નાના શરીરમાંથી મોટું થાય છે, પણ શરીરમાંથી આત્મા નીકળી ગયા બાદ શરીરમા વૃદ્ધિ થતી નથી, જે વાત આપણા અનુભવની છે. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી, પાણી વગેરે જીવો માટે અને તેમના શરીરો માટે સમજવાનું છે. ફક્ત આપણું શરીર મોટું છે, જ્યારે પૃથ્વી, પાણીના જીવોનું શરીર ઘણું જ નાનું, અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડુ છે. એક બે પૃથ્વીકાય જીવના શરીરને તો આપણી ચર્મચક્ષુથી આપણે જોઇ શકીએ તેમ નથી. ઓછામાં ઓછા અસંખ્યાત પૃથ્વીકાય જીવો અને તેના શરીરો સાથે હોય તો જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શાસ્ત્રોમાં તો લખ્યું છે કે–" આમળા પ્રમાણ સચિત્ત માટીમાં જે જીવો અને તેના શરીરો છે, તે પ્રત્યેક જીવો અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડા શરીરને બદલે પારેવા જેવડા શરીરવાળા હોય તો લાખ યોજનના જંબૂદ્વીપમાં તેનો સમાવેશ ન થાય. એક સચિત્ત પાણીના બિંદુમાં જે જીવો અને તેના શરીરો છે, તે જીવો પોતાના અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડા શરીરને બદલે જો ફક્ત સરસવના દાણા જેટલા શરીરવાળા હોય તો લાખ યોજનના જંબૂદ્વીપમાં એ જીવોનો સમાવેશ ન થાય. અમારા કેટલાક બંધુઓને જૈનદર્શનની આવી વાતો સાંભળતાં આશ્ચર્ય લાગશે, કેટલાકને તો આવી વાતો સાચી નહિં લાગે, પણ એ બાબતોમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કે સત્ય ન માનવાનું કશું જ કારણ નથી. વિશ્વ અનંત છે, વિશ્વમાં જીવો પણ અનંત છે. માયા કિંવા કર્મના

આવરણને અંગે આપણી જ્ઞાનદષ્ટિ ખૂબ જ સંકુચિત બની ગઇ છે. એટલે આપણને આપણા પોતાના દોષથી જ આવી વાતોમાં આશ્ચર્ય તથા અશ્રદ્ધા થાય છે, પરંતુ દષ્ટિમાં વિશાલતા જો આવે, અનંતજ્ઞાની સર્વજ્ઞભગવંતના વચનો ઉપર પ્રતીતિ હોય તો પછી આશ્ચર્ય કે અશ્રદ્ધા વગેરે કશું જ નહિં ઊભું થાય.

દૃષ્ટિની વિશાલતા રાખવાની જરૂર

આજે દષ્ટિની વિશાલતા માટે ખૂબ જરૂર છે. વાડીભાઈ વૈદ્ય ગમે તેટલા બુદ્ધિશાલી હોય, પણ જો સાથે અહંભાવ હોય તો દષ્ટિ વિશાલ નથી, પરંતુ સંકુચિત છે. જ્યારે વાડીભાઈ વૈદ્યની અપેક્ષાએ રમણભાઇ માનો કે ઓછી બુદ્ધિવાળા છે, પણ અહંભાવ નથી, કોઇ પણ કાર્યમાં અન્યની સલાહ લેવા અને પોતાની ભૂલ જણાય તો સુધારવા સદાય તૈયાર જ હોય છે, એટલે તેમની દ્રષ્ટિમાં વિશાલતા છે. **વાડીભાઈના કાર્યમાં મદદગાર ફક્ત તેમની પોતાની જ બે આંખો અને પોતાનું જ હૈયું એકલું મદદગાર છે. જ્યારે રમણભાઇના કાર્યમાં રમણભાઇની પોતાની આંખો અને હૈયા ઉપરાંત બીજા અનેકની ચક્ષુઓ અને સુજ્ઞ હૈયાઓ મદદગાર છે.** આ તો વ્યવહારૂ બાબત છે. આપણે તો ધાર્મિક મંતવ્યો તેમજ અતીન્દ્રિય ભાવો માટે વિચાર કરીએ છીએ. પંચમકાળ જેવા વિષમકાળમાં જન્મેલા આપણા જેવા છદ્મસ્થો–અત્યન્ત અલ્પજ્ઞો માટે તો પૂર્વના મહાપુરુષોએ પ્રરૂપેલા શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તો ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા સિવાય જરા પણ ચાલે તેમ નથી. જેને આત્મકલ્યાણની કે ધર્મની કશી પડી જ નથી તેની વાત બાજુમાં રાખો, પણ જેના અંતરમા ઓછી વધતી પણ આત્મકલ્યાણની પવિત્ર ભાવના રહેલી છે, તેમને માટે **આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં આગળ વધવા માટે શ્રદ્ધા એ ઉત્કૃષ્ટ બળ છે.** વાત એ છે કે–એક આમળા કે સોપારી જેટલી માટીમાં તથા એક પાણીના બિંદુમાં અસંખ્ય જીવો જ્ઞાનીઓએ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોયાં છે.

પાણી વગેરેના ઉપયોગમાં સંયમની ખૂબ જ આવશ્યકતા

આવી વાતો જિનપ્રવચનદ્વારા જાણ્યા પછી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વિગેરેની વપરાશમાં જીવનને સંયમી બનાવવા ખૂબ લક્ષ્ય આપવું જોઇએ. સાધુધર્મની મર્યાદા પ્રમાણે તો એ સચિત્ત પૃથ્વી, પાણી વગેરેનો સાધુ–સાધ્વીને સ્પર્શ કરવાનો પણ સર્વથા નિષેધ છે, પરંતુ શ્રાવક શ્રાવિકાઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને એ સચિત્ત પૃથ્વી, પાણી વગેરેનો યથેચ્છ જો ઉપયોગ કરે, એમાં જયણા જો ન રાખે તો શ્રાવકધર્મ તરીકેની ફરજમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જિનેશ્વરદેવની પૂજાના પ્રસંગમાં શરીરશુદ્ધિ આવશ્યક હોવાથી શ્રાવકને સ્નાન કર્યા સિવાય ન જ ચાલે, પણ જે જગ્યાએ સ્નાન કરવા બેસે તે જગ્યાએ લીલ–ફૂલ, ઘાસ, તેમજ કીડીના દર વગેરે ન હોય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઇએ. જે પાટલા કે પત્થર ઉપર સ્નાન કરવા બેસે તે પત્થર–પાટલો કે જગ્યાને પ્રમાર્જીને પછી સ્નાન માટે બેસવું જોઇએ, અને સ્નાન માટે

જલનો ઉપયોગ ખૂબ જ મર્યાદિત થવો જોઈએ એમ થાય અને ઉલ્લસિત ભાવે પૂજા કરવા જાય તો તે શ્રાવકને પ્રભુપૂજાનું ફળ ઘણું સુંદર પ્રાપ્ત થાય છે. **પ્રભુના શાસનમાં ક્રિયા કરવા માત્રમાં ધર્મ નથી કહ્યો. પણ ક્રિયા સાથે જયણામાં**–ઉપયોગની જાગૃતિમાં ધર્મ કહ્યો છે. તમો શંખેશ્વરજી યાત્રા કરવા ગયા હશો. હમણાં હમણાં ત્યાં ધર્મશાળાના ચોગાનમાં બોરીંગ થયું છે. ચોવીશ કલાક પાણીનો પ્રવાહ એક સરખો ચાલુ હોય છે. તમોને ન્હાવા ધોવાની ખૂબ મઝા આવે છે. એક વારને બદલે બે ત્રણ વાર સ્નાન કરો છો. રોજે કપડા ધોવાનું ચાલુ રાખો છો. એ બધું કરવા પાછળ પાણીની આવી સગવડતા અંગે તમો પોતે તો ખુશી થાઓ છો પરંતુ બીજાની પાસે પણ એ સગવડતાની ખૂબ ખૂબ પ્રશંસા કરો છો "શંખેશ્વરજીમાં શું ન્હાવા ધોવાની સગવડતા છે?" એવા એક બીજાની પાસે શબ્દો ઉચ્ચારો છો, પરતુ અપ્કાયના જીવોની કેટલી વિરાધના થાય છે? મહાપ્રાચીન તીર્થસ્થળમાં હું આ શું કરું છું? એનો વિચાર આવે છે ખરો? ધાર્મિક તીર્થસ્થળોમા અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં પણ જયણાનું ભાન નથી હોતું તો તમારી સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં તો જયણાનું સ્થાન કયાંથી જ હોય? આજે મોટા ગામોમાં પાણીના નળ થઇ ગયા. જરા પાણીની જરૂર પડતાં ચકલી ફેરવી એટલે કામ ચાલ્યું? ઘરના બૈરાઓને અર્ધો ગાઉ દૂરથી પાણીનુ બેડુ ભરીને લાવવું પડતું હોય અને પછી પાણીનો પ્રવાહ ચાલુ રાખો તો તો બૈરાઓ તમારી બરાબર ખબર લ્યે! પણ એ વાત તો આ જમાનામા રહી નથી. હૃદયમાં જયણાનું સ્થાન નથી રહ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે પૃથ્વી, પાણી વગેરે સ્થાવર જીવોની વિરાધનામાં નિર્ધ્વંસ પરિણામ જેવી દશા થઇ ગઈ **કસાઇખાનાના કસાઇને પાડા, બોકડાનો વધ કરતાં જેમ જરાય અનુકમ્પાનું સ્થાન નથી હોતું, તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય વગેરે સ્થાવરોની હિંસામાં આજનું જીવન ખૂબ નિર્ધ્વંસ પરિણામવાળું બની ગયું છે.** તમોને આ અક્ષરો વધુ પડતા લાગશે–આકરા લાગશે, પણ સાચી વાત તમારા સદ્ગુરુઓ તમોને નહિં કહે તો કોણ કહેશે? એ પાંચેય સ્થાવરોની હિંસામાં જો નિર્ધ્વંસ પરિણામ વધુ પ્રમાણમાં થયાં તો તો માનવ જેવા ઉચ્ચ ભવમાથી આપણો આત્મા પૃથ્વી, પાણી વગેરે સ્થાવરના સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થઇ જશે; માટે કોઇ પણ ઉપાયે ત્રસ–બેઇન્દ્રિય વગેરે જીવોની તો અવશ્ય રક્ષા કરો, પણ પૃથ્વી, પાણી વગેરે સ્થાવર જીવોની રક્ષામાટે જેમ બને તેમ વધુ જાગૃતિ રાખો. હંમેશા ચૌદ નિયમ ધારતા થઈ જાઓ.. મહાનુભાવો! અનેક જીવોને અભયદાન આપી શકશો અને તમારો આત્મા સંયમી બની જશે.

આ વાત તો વચ્ચે પ્રાસંગિક કહેલ છે. પ્રસંગોપાત્ત આવી વાતો કહ્યા સિવાય ન ચાલે. એકલી તત્ત્વની વાતો કહેવાય, પણ સાથે આચારવિચારનો ઉપદેશ ન અપાય તો તમોને વાસ્તવિક લાભ ન થાય એવા કારણોને અંગે અન્ય વિષયનું વર્ણન ચાલતું હોવા છતાં વચ્ચે આટલી વાત કહેલ છે. વિષય તો દ્રવ્યગુણપર્યાયનો છે ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે–દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું સ્વરૂપ શું? એ પ્રસંગમાં **ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્** એ શ્રી તત્ત્વાર્થના સૂત્ર ઉપર આપણે વિવેચન શરૂ કર્યું છે. વૈશેષિક દર્શનવાળા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુને સ્વતંત્ર દ્રવ્યો માને છે, પણ તે મંતવ્ય બરાબર નથી, જે વાત અગાઉ સમજાવાઇ ગઇ છે. આપણે તો પૃથ્વી, પાણી વગેરે જ્યાં સુધી સચેતન છે ત્યાં સુધી જીવ અને

પુદ્ગલદ્રવ્યમાં તેનો અંતર્ભાવ છે, અને એ પૃથ્વી, પાણી જ્યાં અચેતન થયા એટલે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ તેની ગણતરી છે. અર્થાત્ અખિલ વિશ્વમાં દ્રવ્યના પ્રકાર છ જ છે પણ તેથી ઓછા નથી ને વધારે પણ નથી.

ધર્માસ્તિકાયાદિ છએ દ્રવ્યોનાં ભિન્નભિન્ન ગુણો

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલો જ્યારે ગતિ પરિણામે પરિણમે ત્યારે ગતિમાં સહાય કરવાનો ગુણ છે. એ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલોમાં પરાણે ગતિ કરાવવાનો ગુણ નથી, પણ જીવ અને પુદ્ગલમાં પોતાના કારણે જ્યારે ગતિપરિણામ થાય છે ત્યારે નિમિત્તકારણ તરીકે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ગતિમાં સહાય કરે છે. જેમ માછલું પાણીમાં પોતાની ઇચ્છાથી ચાલે છે, પાણી માછલાંને પરાણે ચલાવતું નથી પણ માછલું જ્યારે સ્વઇચ્છાથી ચાલે છે ત્યારે પાણી જેમ તે માછલાને ચાલવામાં મદદગાર થાય છે, તે જ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલમાં પોતાના કારણે જ્યારે ગતિપરિણામ થાય છે ત્યારે ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય ગતિમાં સહાય કરે છે. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો જેમ ગતિસહાયક ગુણ છે તે પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાયનો ગુણ સ્થિતિસહાયકપણાનો છે. જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જ્યારે સ્થિરતાનો પરિણામ પ્રગટ થાય છે તે અવસરે અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યની અપેક્ષાકારણરૂપે તેમાં સહાય અવશ્ય હોય છે. ઉનાળાની ઋતુમાં મધ્યાન્હ સમયે આવ્યો આવતો અને થાકેલો મુસાફર ઘટાદાર શીતળ છાયાવાળા વૃક્ષને દેખીને વિસામો લેવા માટે જેમ ઊભો રહે છે, વૃક્ષ પોતે એ મુસાફરને પરાણે ત્યાં ઊભું રાખતું નથી, પણ મુસાફરની ઊભા રહેવાની ઈચ્છામાં અપેક્ષા કારણરૂપે મદદગાર થાય છે તે પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સ્થિતિપરિણામે પરિણમેલા જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોની સ્થિરતામાં ફક્ત અપેક્ષા કારણરૂપે મદદગાર થાય છે. વિશ્વમાં જો ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ન હોય તો જીવ-પુદ્ગલની યત્કિંચિત્ ગતિ ન થઇ શકે. અનંતશક્તિસંપન્ન સિદ્ધભગવંતો લોકના છેડે જઈને અટકી જાય છે. અલોકના એક પણ આકાશપ્રદેશમાં ગતિ કરી શકતા નથી, તેનું કારણ એ છે કે-અલોકમા ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો અભાવ છે. શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રની અંતિમ સંબંધકારિકાઓ પૈકી એક કારિકામાં ભગવાન્ ઉમાસ્વાતિ મહારાજે જણાવ્યું છે કે—

ततोऽप्यूर्ध्वं गतिस्तेषां, कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः।
धर्माऽस्तिकायस्याऽभावात्, स हि हेतुर्गतेः परः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—સિદ્ધભગવંતોની લોકના છેડાની આંગળ અલોકમાં ગતિ કેમ નથી થતી? એવો જો વિકલ્પ થતો હોય તો સમજવુ કે અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે અને ધર્માસ્તિકાય એ ગતિ થવામાં પ્રધાન હેતુ છે.----

જીવ અને પુદ્ગલના ગતિપરિણામનું ઉપાદાન કારણ જીવ અને પુદ્ગલ પોતે જ છે, છતાં નિમિત્તકારણ-ધર્માસ્તિકાય સિવાય ગતિપરિણામ થતો જ નથી. વિશ્વમાં કોઇ પણ કાર્ય એવું નથી કે જે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ ઉભય કારણ સિવાય થતું હોય. કેવળ ઉપાદાનકારણની વાતો કરનારા તો અહઅજ્ઞાનીઓ છે. જેમ ધર્માસ્તિકાય

સિવાય ગતિપરિણામ ન થાય, તે જ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યની મદદ સિવાય સ્થિતિ-પરિણામ પણ ન જ સંભવી શકે. વિશ્વમાં જો અધમાસ્તિકાય જેવું દ્રવ્ય ન હોય તો જીવ-પુદ્ગલાદિ જગતના બધાય પદાર્થો સદાય ચલિત અવસ્થાવાળા જ રહે.

એક આકાશપ્રદેશ ઉપર અનંત આત્મપ્રદેશો અને અનંત પુદ્ગલપ્રદેશો હોય છે

ધમાસ્તિકાય દ્રવ્યનો ગતિસહાયક ગુણ, અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો જેમ સ્થિતિસહાયક ગુણ તેમ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યનો અવગાહે આપવાનો ગુણ છે. તેમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે-લોકાકાશનું પ્રમાણ અસંખ્ય આકાશપ્રદેશ જેટલું છતાં અનંત દ્રવ્યોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. વિશ્વમાં જીવ દ્રવ્યો અનંત છે, પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનંત છે. એ અનંત જીવ દ્રવ્યો અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો લોકાકાશમાં જ સમાવેશ થાય છે. એક આકાશપ્રદેશ ઉપર અનંત આત્મ-પ્રદેશો અને પુદ્ગલપ્રદેશો રહી શકે છે. અલોકાકાશ અનંત છે, પણ ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલનો સર્વથા અભાવ છે. જીવાસ્તિકાયનો ગુણ ઉપયોગ-ચેતના છે. કોઈપણ સંસારી કે સિદ્ધભગવંતનો આત્મા ઉપયોગ વિનાનો હોઈ શકતો નથી સંસારી આત્મા કર્મના આવરણવાળો હોવાથી તેનો ઉપયોગ અશુદ્ધ તેમજ અપૂર્ણ હોય છે. સિદ્ધભગવંતનો આત્મા કર્મના આવરણથી રહિત હોવાથી શુદ્ધ અને પૂર્ણ ઉપયોગવાળો છે. સંસારી જીવો પકી નરક કે નિગોદનો જીવ હોય તો પણ તેનામાં ઉપયોગ તો અવશ્ય હોય જ છે, કારણ કે ઉપયોગ એ જીવનું અવિનાભાવિ લક્ષણ છે, એટલે કે જીવ દ્રવ્યનો ગુણ ઉપયોગ છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પુદ્ગલનો ગુણ છે. કોઇ પણ પુદ્ગલ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિનાનું ન હોઇ શકે. પરમાણુમાં પણ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ અવશ્ય હોય છે. " वर्णगन्धरसस्पर्शवन्तः पुद्गलाः" તત્ત્વાર્થનું આ સૂત્ર પણ એ વાતની સાક્ષી આપે છે, અને કાળ દ્રવ્યનો ગુણ વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ, અપરત્વ છે. એ વાત તમોને જરા સમજવી કઠણ છે, છતાં " આ જિનમંદિર સો વર્ષ પહેલાં હતું, આજે છે અને ભવિષ્યમાં પણ સેંકડો વર્ષો સુધી રહેશે " એ વાકયમાં હતું, છે અને રહેશે એ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના ક્રિયાપદો કાળના ગુણની પ્રતીતિ કરાવનારા છે. ચુનીભાઇ પટવા ઉમરમાં મોટા અને જમનાદાસ ઝવેરી નાના એ મોટા-નાનાપણું કાળજન્ય છે. અમુક વસ્તુ જૂની, અમુક વસ્તુ નવી, આ જૂની અને નવો-એવો જે વ્યવહાર તે પણ કાળ દ્રવ્યને આભારી છે. તાત્પર્ય એ છે કે-ધર્માસ્તિકાયાદિ છ એ દ્રવ્યમાં જુદા જુદા પ્રકારના ગુણો રહેલા છે કોઇપણ દ્રવ્ય ગુણ વિનાનું હોઇ શકે જ નહિં. દ્રવ્ય હોય તો તેનામાં અમુક ગુણ હોવો જ જોઇએ.

સ્વગુણમાં આત્માનો ટકાવ થવો એ જ મોક્ષનો અસાધારણ ઉપાય છે

આજે તો આપણને જૈનત્વ પ્રાપ્ત થવા છતાં છ દ્રવ્યના નામોય નથી આવડતા; નામો ન આવડે તો પછી કયા દ્રવ્યનો કયો ગુણ ? એ જાણપણું તો હોય જ કયાંથી ? આજે તો અમારા બંધુઓએ કંચન, કામિની અને કાયા એ ત્રણ કક્કાના ગુણોનું જાણપણું બરાબર ટકાવી રાખેલ છે, અને તે જાણપણું પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ભલે સાચું અને હિતકારી

છે. એ અજ્ઞાનાદિ આત્માના અવિકારી ભાવો નથી પણ વિકારી ભાવો છે. જીવ સિવાય અન્ય દ્રવ્યમા અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ કે અવિરતિ વગેરે નથી. થાંભલાને કે પત્થરને ક્રોધ નથી આવતો. એ ક્રોધ કષાય વગેરેનો ઉદય આત્માને જ થાય છે એ વાત જો કે બરાબર છે છતાં ક્રોધ થવો, માનદશા આવવી વગેરે આત્માના સ્વભાવ તો નથી જ. આજે તો અનાદિની કુટેવો અંગે વાતવાતમાં ક્રોધ અને માનદશાનું જોર એટલું બધું વધી ગયું છે કે–' અમુકનો સ્વભાવ બહુ ક્રોધી, અમુક માણસનો સ્વભાવ બહુ અભિમાની.' એવો આપણે વાકયપ્રયોગ કરીએ છીએ. **વિભાવ દશાની એટલી પ્રબલતા છે કે જીવનમાં સ્વભાવનું નામનિશાન નથી હોતું, બલકે સમગ્ર જીવન વિભાવદશામય બની ગયું હોય છે.** અને રાતદિવસની પ્રવૃત્તિ એ વિભાવદશાના પોષણ માટે જ પ્રાયઃ ચાલતી હોય છે. જૈન શાસન પ્રાપ્ત થયા બાદ સ્વભાવપર્યાય કોને કહેવાય? વિભાવપર્યાય કોને કહેવાય? આજે એ વાતનો ખ્યાલ કોઈ બે પાંચ વ્યક્તિને જ હોય છે. મુખ્ય મુખ્ય વાત એ છે કે—

૧. અઘાતી કર્મના ઉદય દ્વારા મનુષ્યપણું કે તિર્યંચપણું વગેરે શુભાશુભ જે પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તે આત્માના વિભાવપર્યાય છે, પણ સ્વતંત્રપણે આત્માને નુકશાન કરતા નથી.

૨. ઘાતીકર્મમાં મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કામ–ક્રોધાદિ પર્યાયો છે. અને આત્માને ખૂબ જ નુકશાન કરનારા છે. નવા નવાં કર્મો બંધાવી સંસારમાં રખડાવનારા વિભાવપર્યાયો જો કોઈ પણ હોય તો આ મોહનીયના ઉદયજન્ય પર્યાયો જ છે.

૩. મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયા બાદ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણ ઘાતી કર્મના ઉદયથી જ્ઞાનમાં, દર્શનમાં અને વીર્યમાં જે અપૂર્ણતા રહે છે તેટલે અંશે સ્વભાવપર્યાયમાં ન્યૂનતા ગણાય છે, પણ એ અપૂર્ણતાદ્વારા આત્માને બીજું નવું કોઈ નુકશાન થતું નથી. એ અપૂર્ણતા અન્તર્મુહૂર્ત્તથી વધુ ટકતી નથી. અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્યની પૂર્ણતા આત્મામાં પ્રગટ થાય છે.

૪. મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય થતાં આત્મામાં જે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણ પ્રગટ થાય છે તે આત્માનો સ્વભાવપર્યાય છે. ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, સંતોષ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે સદ્‌ગુણો આત્માના સ્વભાવપર્યાયો છે.

ગુણસ્થાનકોમાં સ્વભાવ-વિભાવપર્યાયની વિચારણા

મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનમાં આત્માને એકલું વિભાવદશાનું જ જોર હોય છે, બીજા સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકમાં ચતુર્થ ગુણસ્થાનકે દષ્ટિની નિર્મળતારૂપી અંશે પ્રાપ્ત થયેલી સ્વભાવદશામાંથી ભ્રષ્ટ થઈને પુનઃ આત્માનું સંપૂર્ણ વિભાવદશામાં ગમન છે. ત્રીજા મિશ્ર ગુણસ્થાનકમાં વિભાવદશાનું પ્રબલપણું નથી તેમજ સ્વભાવ પર્યાયની રૂચિ પણ નથી. ચતુર્થ ગુણસ્થાનકમાં દષ્ટિની નિર્મળતા જેટલી સ્વભાવદશા પ્રગટી છે, પણ વર્ત્તન તો વિભાવદશાનું છે. પંચમ ગુણસ્થાનકે દષ્ટિની નિર્મળતા સાથે રૂપીએ એક આની જેટલું વર્ત્તન સ્વભાવદશાનું છે. અને પંદર આની જેટલું વર્તન વિભાવદશાનું છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે દષ્ટિની નિર્મળતા

સાથે સ્વભાવદશાના સંપૂર્ણ વર્તનનો પુરુષાર્થ શરૂ થયો છે, છતાં નિમિત્ત મળતાં નબળાઇ આવે છે અને વિભાવ તરફ આત્માનું વલણ થઇ જાય છે. સાતમા, આઠમા, નવમા, દશમા ગુણસ્થાનકે દૃષ્ટિની નિર્મળતા ઉપરાંત સ્વભાવદશામાં ટકાવ થવા માટે સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ ચાલુ છે અને યત્કિંચિત્ પણ નબળાઇ નથી. અગિયારમા ગુણસ્થાનકે દૃષ્ટિ અને વર્તન બન્નેની પૂર્ણ નિર્મળતા છે, પણ તે ઉપશાન્તભાવે છે. સત્તામાં મોહ બેઠેલો હોવાથી અન્તર્મુહૂર્ત બાદ અગિયારમા ગુણસ્થાનકમાંથી પુનઃ અધઃપતન શરૂ થાય છે. બારમા ગુણસ્થાનકે દૃષ્ટિ અને વર્તનમાં પૂર્ણતા છે અને તે ક્ષાયિકભાવની છે. તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનકે કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન અને અનંતવીર્યના ગુણો પ્રગટ થાય છે. આત્માનો શુદ્ધ જ્ઞાનપર્યાય સંપૂર્ણપણે પ્રગટ દશામાં અહિં હોય છે. ફક્ત ભૂતકાલમાં શુભાશુભ આશ્રવવડે બંધાયેલા અઘાતીકર્મોની ચાવીઓ ઉતરવાની બાકી હોય છે, તેટલો કાળ સંસારમાં તે સર્વજ્ઞભગવંતોને રહેવાનું હોય છે. એ અઘાતીકર્મો સંપૂર્ણ ભોગવાઈ જાય એટલે આત્મા ઉર્ધ્વલોકના છેડે સિદ્ધસ્થાનમાં પહોંચી જાય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાય માટે બહુ જ ટૂંકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

જયકુંજર હાથીના બન્ને દંતુશલો ઉજ્વલ છે, તે પ્રમાણે આપણા દ્રવ્ય અને પર્યાયની ઉજ્વલતા હોવી જોઇએ

જયકુંજર હાથીના બન્ને દંતુશલની સાથે દ્રવ્યાસ્તિકનય અને પર્યાયાસ્તિકનયને સરખાવેલ છે, તેમાં એક મુદ્દો બહુ જ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. હાથીના બન્ને દંતુશલો ઉજ્જવલ વર્ણના હોય છે. એક દંતુશલનો વર્ણ ઉજ્જવલ અને બીજા દંતુશલનો વર્ણ શ્યામ એવું નથી હોતું. બન્ને દંતુશલો ઉજ્જવલ અને એક સરખા સુશોભિત હોય તો જ હાથીની શોભા છે. તેજ પ્રમાણે **જે દ્રવ્યનું જે સ્વરૂપ હોય તે દ્રવ્યનો વર્ત્તમાનપર્યાય તેવો જ હોય તો તે દ્રવ્ય શુદ્ધ અને પર્યાય પણ શુદ્ધ ગણાય છે.** છ દ્રવ્યો પૈકી જીવ દ્રવ્ય સિવાય પાંચેય દ્રવ્યો અને તેના ગુણો સદાય અવિકારી અર્થાત્ શુદ્ધ હોય છે. પર્યાય ગમે તેવો હોય છતાં એ પાંચેય દ્રવ્યોના પોતાના સ્વભાવમાં લેશ પણ ફેરફાર થતો નથી. જ્યારે જીવ દ્રવ્યનો પર્યાય અનાદિથી અશુદ્ધ છે. જીવ દ્રવ્ય સ્વરૂપે શુદ્ધ છતાં અનાદિ મોહનીય કર્મના સંયોગે વર્ત્તમાન પર્યાય અશુદ્ધ છે. સંસારી મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્માનો જ્ઞાન ગુણ વિકારી છે, દર્શન ગુણ વિકારી છે અને ચારિત્ર ગુણ પણ વિકારી છે, જરા વધુ પડતા અક્ષરોમાં કહીએ તો સંસારી મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્મા ભાવથી મરણતુલ્ય દશામાં રહેલો છે. જેમ કોઈ મનુષ્યને સર્પ વગેરે ઝેરી પ્રાણીનો દંશ થતાં આખાય શરીરમાં ઝેર વ્યાપી જાય, ઝેરના જોરને અંગે મનુષ્ય બેભાન બની જાય, ફક્ત તાળવે પ્રાણ બેઠેલા હોય તેવી આપણી સંસારી જીવોની દુર્દશા છે. જીવતા ગણાતા હોઇએ તો ફક્ત શ્વાસોશ્વાસની ધમણની અપેક્ષાએ, એટલે કે દ્રવ્યપ્રાણની અપેક્ષાએ. ભાવપ્રાણ, જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રની અપેક્ષાએ તો મરણતુલ્ય દશા છે. કોઇ ગારુડિક મંત્રવાદી અચાનક આવી ચડે અને પેલા બેભાન મનુષ્યને જેમ મંત્ર વગેરેના પ્રયોગથી નિર્વિષ બનાવે, તેમ થતાં બેભાન મનુષ્ય પુનઃ જાગૃત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તે જ

પ્રમાણે તીર્થંકર-ગણધરાદિ મહાપુરુષોરૂપી ગારુડિક મંત્રવાદી કોઇ ભવ્યાત્માને જો મળી જાય અને એ મહાપુરુષોના વચનામૃતોનું પરિણમન તે ભવ્યાત્માના અંતરમાં થઇ જાય તો રાગ દ્વેષરૂપી બે જીભવાળા મોહસર્પનું અનાદિ કર્મઝેર ઉતરી જતાં મરણતુલ્ય દશાએ વર્તતો આત્મા ભાવથી સજીવન થાય. અશુદ્ધ પર્યાયમાં વર્તતો આત્મા શુદ્ધ પર્યાયવાળો બની જાય તો જ એ આત્માની કિંમત અંકાય. રાજા-મહારાજા, વાસુદેવ કે ચક્રવર્તી હોય, લક્ષાધિપતિ હોય કે કોટ્યાધિપતિ હોય તેની જૈન શાસનમાં કિંમત નથી. **જૈન શાસનમાં તો જેનું શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય છે તેવો જ શુદ્ધ આત્મપર્યાય જેને પ્રાપ્ત થાય તેની જ કિંમત છે. તેનાં જ પૂજન અને બહુમાન થયાં છે, થાય છે અને ભવિષ્યમાં થવાના છે. બન્ને દંતશુલ ઉજ્જવલ હોય તો જ જેમ પ્રશંસનીય છે તેમ આત્મદ્રવ્ય અને આત્માનો પર્યાય બન્ને શુદ્ધ હોય તો જ પ્રશંસનીય અને પૂજનીય છે,** એ વાત આ વિશેષણમાંથી ખાસ તારવણી કરવા જેવી છે.

સર્વનયવાદોનો બે નયોમાં સમાવેશ

ભગવતીજી અને જયકુંજરના એક એક વિશેષણો ખૂબ ખૂબ મનનીય છે. જેટલું જેટલું વધુ વિવેચન થાય તેટલું તેટલું વધુ ને વધુ તેમાંથી જાણવાનું મળે તેવું છે, છતાં આટલી એક બાબત જીવનમાં ધ્યાનમા રહી જાય કે-' મારો અશુદ્ધ પર્યાય ટળે અને શુદ્ધ પર્યાય કેમ પ્રગટ થાય ? ' તો પણ ઘણું છે. માર્ગાનુસારિપણું, અભક્ષ્યનો ત્યાગ, સપ્ત વ્યસનનો ત્યાગ, સામાયિક, પૂજા કે પ્રતિક્રમણ તેમજ નાનું મોટું કોઇ પણ વ્રત-પચ્ચકખાણ અશુદ્ધ પર્યાય ટાળીને શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ કરવા માટે જ આચરવાના છે. બીજું જિનશાસનમાં ' **जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति नयवाया** ' એ વચનના આધારે સંખ્યાતીત નયો કહેવામાં આવ્યા છે, સાતસો અને પાંચસો સંખ્યા પણ નયવાદોની તે તે ગ્રન્થોમાં કહેલ છે તથા સાત નયની સંખ્યા તો પ્રસિદ્ધ છે. એ બધાય નયોનો આ બે દ્રવ્ય અને પર્યાય-નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. **અનન્ત ધર્મયુક્ત પદાર્થના કોઇ પણ એક ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ તેનું નામ નય છે. તે દૃષ્ટિ જો અન્ય ધર્મોથી નિરપેક્ષ હોય તો મિથ્યાનય છે અને એ જ દૃષ્ટિ અન્ય ધર્મોથી સાપેક્ષ હોય તો સમ્યગ્નય છે.** એ દૃષ્ટિ પદાર્થના સામાન્ય ધર્મને ગ્રહણ કરનાર હોય તો દ્રવ્યનય છે અને એ જ દૃષ્ટિ પદાર્થના વિશેષ ધર્મને ગ્રહણ કરનાર હોય તો પર્યાયનય છે, નાની ઉમરમાં ગુજરાતી નિશાળમાં વ્યાકરણ શીખવાડવામાં આવતું ત્યારે સામાન્યનામ અને વિશેષનામ વગેરે વિષયો સમજાવવામાં આવતા હતા. એટલે દ્રવ્યનય-પર્યાયનયની બીજક વાતો તો નાનપણથી આપણને શીખવાડવામાં આવે છે. પણ તે સમયે દ્રવ્યનય અને પર્યાયનયનો ખ્યાલ નથી આવતો. આવી તાત્ત્વિક વાતોની સમજણ જૈન દર્શન સિવાય પ્રાયઃ અન્યત્ર મળી શકતી નથી ફક્ત એ વાતો શબ્દ-માત્રમાં ન રહે અને જીવનના વ્યવહારમાં અમલી બને તો કલ્યાણની સાધના થઇ જાય.

મહાસતી મદનરેખા અને યુગબાહુનો મનનીય જીવનપ્રસંગ

આ દ્રવ્યનય અને પર્યાયનયની વ્યાખ્યાનો ખરો ઉપયોગ તો સંપત્તિ કે આપત્તિના

પ્રસંગે આત્માને સમભાવમાં ટકાવી રાખવા માટે જ કરવાનો છે. મહાસતી **મદનરેખાએ** પોતાના સ્વામી શિરચ્છત્ર સમાન **યુગબાહુના** મૃત્યુસમયે એ પ્રમાણે જ ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રસંગ ટૂંકો છતાં હરકોઇ ભવ્યાત્માને રોમાંચ ખડા કરાવે તેવો અદ્ભુત પ્રસંગ છે, જે અહીં જરૂર પૂરતો સંક્ષેપમાં કહેવાય છે.

મણિરથ અને યુગબાહુ એક જ પિતાના પુત્રો છે. મણિરથ મોટાભાઈ છે, યુગબાહુ નાના બંધુ છે. યુગબાહુનું પાણિગ્રહણ મહાસતી **મદનરેખા** સાથે થયું છે. મદનરેખાને બાલ્યવયમાં માતા-પિતા તરફથી જૈનત્વના સુંદર સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયાં છે. એ મહાસતીનું જીવન જૈનત્વના સંસ્કારોથી વણાઇ ગયું છે. આવી એક સુસંસ્કારી બાળા સાથે પાણિગ્રહણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવો એ યુગબાહુનો પ્રબલ ભાગ્યોદય છે. સંસારમાં મનુષ્ય તરીકે જન્મેલા બધા ય સાધુ-સંન્યાસી નથી બની જતા-બધાય બ્રહ્મચારી નથી રહેતા. આજના જડવાદીઓ તો એમ પણ બોલે છે કે-બધાય સાધુ સંન્યાસી થઇ જાય અથવા બ્રહ્મચારી બની જાય તો આ સંસાર કેમ ટકે? એ પામર જીવને સંસાર ઘટી જાય, સંસારનો અભાવ થાય એની ચિંતા થાય છે, પણ આત્મા આ સંસારના ચોરાશીના ચક્કરમાં ઘાંચીની ઘાણીએ જોડાએલા બેલની માફક કેવી ભયંકર યાતનાઓ ભોગવે છે? એ વિચાર નથી આવતો. સાધુ-સંન્યાસી કિંવા બ્રહ્મચારી બનવું તે સહેલ નથી. એ તો જન્માન્તરમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યના અમુક સંસ્કારોથી આત્મા ઘડાયો હોય તો જ એ સંસ્કારો નિમિત્ત મળતાં જાગૃત થાય છે અને સાધુ સંન્યાસી થવાની કે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની પવિત્ર ભાવના જાગે છે. એવી સંખ્યા સેંકડો કે હજારોમાં બે પાંચ નીકળે, બાકી તો બધાય મનુષ્યો યોગ્ય વયે પાણિગ્રહણ કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધર્મપરાયણ અને સંસ્કારી પત્ની જો મલે તો ગૃહસ્થજીવન છતાં ધર્મની સુંદર આરાધના થઈ શકે છે. સંસ્કારી મનુષ્ય યોગ્યવયે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી જ સાધુપણું ગ્રહણ કરવાની ભાવના રાખે, પરંતુ આત્મા એટલે અંશે તૈયાર ન હોય અને પાણિગ્રહણનાં પ્રસંગમાં જોડાય તો તે સમયે પણ એ જ અભિલાષા ધારણ કરે કે ભલે કન્યા રૂપેરંગે બરાબર હોય ન હોય, શ્રીમંતના ઘરની હોય કે મધ્યમના ઘરની હોય પણ જેની સાથે મારું પાણિગ્રહણ થાય તે કન્યા આર્યસંસ્કૃતિના સંસ્કારોથી સંસ્કારી હોવી જોઇએ. જેથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ હું સુંદર શીલ ધર્મની આરાધના કરી શકું. કન્યાને સંસ્કારી પતિ પ્રાપ્ત થવો અને પુરુષને સંસ્કારી પત્ની પ્રાપ્ત થવી એ પુન્યાનુબંધી પુન્યનો ઉદય હોય તો જ બની શકે છે. **ઉપરનું સૌન્દર્ય ભલે ગમે તેટલું સ્ત્રી પુરુષનું હોય, પરંતુ તે સૌન્દર્યની વાસ્તવિક કિંમત નથી. તે તો ચાર દિવસની ચાંદની છે, પરંતુ અંતરનું સંસ્કારજન્ય સૌન્દર્ય તે જ સાચું અને ચિરસ્થાયી સૌન્દર્ય છે.** મહાસતી મદનરેખા અંતરંગ સૌન્દર્યથી તો વિભૂષિત હતી, પરંતુ બાહ્ય સૌન્દર્ય, રૂપ, લાવણ્ય પણ કોઈ અદ્ભૂત પ્રકારનું તેણીને પ્રાપ્ત થયું હતું.

ગુણાનુરાગ-ગુણવંતની ભક્તિ-પ્રશંસા એ શુભ નામકર્મના બંધનો હેતુ છે

શરીરમાં સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થવું, સંસ્થાન સુંદર મળવું, જેનાથી શારીરિક બળ ઘણું સારું હોય એવું શુભ પ્રકારનું સંઘયણ પ્રાપ્ત થવું એ બધું નામકર્મની શુભ પ્રકૃતિઓના ઉદયથી

બાંધી શકે છે. એ નામકર્મની શુભપ્રકૃતિઓનો બંધ-ગુણાનુરાગ, ગુણની અનુમોદના, ગુણવંત આત્માઓની ભક્તિ વગેરેથી જ થાય છે. જે મહાનુભાવો માનવ જેવા ઉચ્ચ જન્મને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર તેમજ તેના સાધનોની આરાધનામાં જોડાયેલાં હોય, એ અનુપમ આરાધના દ્વારા જેઓ સ્વ-પર કલ્યાણની સાધનામાં પરાયણ હોય, વિશ્વમાં તે જ મહાનુભાવો સાચા ગુણવંત છે, એવા ગુણવંત મહાનુભાવોને વંદન, સ્તુતિ, ભક્તિ, પ્રશંસા, અનુમોદના વગેરે પ્રવૃત્તિથી આત્મા નામકર્મની શુભ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે અને એ બંધાયેલી પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં આવતાં સુંદર-રૂપ-બલ-કાંતિ વગેરે અનુકૂલતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પફ પાઉડર એ સુંદર રૂપનું સાચું સાધન નથી. સુંદર રૂપનું સાચું સાધન ગુણિજનની પ્રશંસા અને ભક્તિ છે. મહાસતી મદનરેખાને પૂર્વજન્મમાં કરેલી ગુણીજનની પ્રશંસા-સ્તુતિ-ભક્તિના યોગે શરીરનું અદ્ભુતરૂપ-લાવણ્ય મળ્યું છે. જૈનતત્વના સંસ્કારોવડે અંતરંગ સૌન્દર્ય પણ ઝળકી રહેલ છે. મદનરેખાનું યુગબાહુ સાથે પાણિગ્રહણ થઇ ગયું. દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો પણ વ્યતીત થયાં. એ સંસ્કારી યુગલ ધર્મપુરુષાર્થને બાધા ન પહોંચે તે પ્રમાણે સંસારમાં સમય પસાર કરી રહ્યા છે. એક અવસરે વડીલ બંધુ મણિરથની દૃષ્ટિ મદનરેખાના મુખારવિંદ ઉપર પડતાં મુખની અનુપમ સુંદરતા અને ઝળહળતું લાવણ્ય જોઇને મણિરથના હૈયામાં કારમી કામવાસના જાગૃત થઇ, કોઇ પણ ઉપાયે જાગેલી કામવાસનાને તૃપ્ત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. મનથી ને મનથી વિચાર્યું કે જ્યાંસુધી યુગબાહુની હયાતી છે ત્યાંસુધી મારી વાસનાને તૃપ્ત કરવાની તક નહિ મળે. આ વિચારણાએ યુગબાહુનું ખૂન કરવાની ભયંકર મનોવૃત્તિ મણિરથના દુષ્ટ હૈયામાં પ્રગટાવી.

મણિરથની દુષ્ટ વાસના અને તે માટે લઘુબંધુના ખૂનની દુષ્ટ મનોવૃત્તિ

કોઇ પણ મનુષ્યનાં અંતરમાં કોઇ પણ અશુભ વિચાર આવ્યા બાદ જો તેને માટે અંકુશનો અભાવ હોય છે તો પછી તે આત્મા અધઃપતનના માર્ગે ધકેલાઇ જાય છે **यौवनं धनसंपत्तिः, प्रभुत्वं अविवेकिता। एकैकमप्यनर्थाय, किमु यत्र चतुष्टयम्? ॥१॥** યુવાન અવસ્થા, ધનસંપત્તિનું જોર, સત્તાનો ઉન્માદ અને સાથે અવિવેકીપણાની પરાકાષ્ઠા એ ચારમાંથી એક એક દૂષણ પણ અનર્થ કરે તો ચારેય જ્યાં ભેગા થાય ત્યાં કેવો ભયંકર ઉલ્કાપાત મચાવે? મણિરથ યુવાન છે, તેને ધનસંપત્તિનો નશો છે, રાજ્યસત્તાનો ઉન્માદ છે અને કામવાસનાએ વિવેકભ્રષ્ટ બનાવી મૂક્યો છે. એ ચારેય દૂષણોએ મણિરથના મનોમંદિરમાં ભયંકર દાવાનળ સળગાવ્યો છે. એ મણિરથ 'હું કોણ છું? મદનરેખા કોણ છે? યુગબાહુ કોણ છે? એક આર્ય રાજવી તરીકે તેમજ વડીલ બંધુ તરીકે યુગબાહુ અને મદનરેખા તરફ કેવું પવિત્રતાભર્યું વાત્સલ્ય હોવું જોઈએ.?' એ વાતનું એને ભાન નથી. મદનરેખાના અદ્ભુત રૂપ-લાવણ્યમાં મણિરથ આંધળો બન્યો છે અને યુગબાહુ જેવા નિર્દોષ લઘુબંધુને યમસદન પહોંચાડી પોતાની રાક્ષસી ભોગલાલસાને તૃપ્ત કરવાની મનોવૃત્તિ જાગી છે. મનુષ્યે કોઇપણ પ્રકારનો અશુભ વિકલ્પ મનોમંદિરમાં ન પ્રવેશ કરે તે માટે ખૂબ જાગૃત રહેવું. કોઇવાર અશુભ વિકલ્પનો પ્રવેશ થાય તો શુભ પરિણામોવડે એ અશુભ વિકલ્પને દૂર કરવો જોઇએ, અને હરકોઇ ઉપાયે એ અશુભ વિકલ્પનો અમલ ન થઇ જાય,

તેને માટે ખૂબ સાવધ રહેવું જોઇએ. **સદાચારી મિત્રો, સદ્ગ્રન્થોનું સતત વાંચન, સદ્ગુરુની ઉપાસના અને સાત્વિક આહાર-વિહાર સાથે યથોચિત ધર્માચરણની પ્રવૃત્તિ જીવનમાં ચાલુ હોય તો તે આત્માના મનોમંદિરમાં અશુભ વિચારોનો પ્રવેશ થતો નથી. કદાચ કોઈ વાર અશુભ વિકલ્પ આવી જાય તો લાંબો સમય તેનો ટકાવ થતો નથી અને આવેલા અશુભ વિચારનો અમલ કરવાના પાપમાંથી તો જરૂર તે આત્મા બચી જાય છે.** મણિરથ નિરંકુશ છે. સદાચારી મિત્રો તેમજ જીવનમાં સદ્ગુરુની ઉપાસનાનો અભાવ છે. હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા દુષ્ટ વિચારનો અમલ કરવામાં કોઇ અટકાવનાર નથી. એ પાપી મણિરથ સાંજના ટાઇમે મહેલની પાછળના બગીચાના એકાન્ત પ્રદેશમાં યુગબાહુને બોલાવે છે. મહાસતી મદનરેખાને મણિરથના હૈયાની કામવાસનાનો ખ્યાલ આવી ગયો છે એટલે યુગબાહુને બગીચામાં જતા અટકાવે છે, પણ વડીલબંધુને પિતા તુલ્ય માનનાર, સદાય વડીલબંધુની આજ્ઞાનો અમલ કરનાર યુગબાહુ મદનરેખાએ અટકાવવા છતાં અટકતો નથી. એ તો જ્યાં મણિરથ છે ત્યાં એકાન્ત પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે. રાત્રિનો અંધકાર એક બાજુથી વિસ્તાર પામતો જાય છે, બીજી બાજુએ મણિરથના હૈયામાં ભયંકર પાપવૃત્તિનો અંધકાર જામતો જાય છે. યુગબાહુ મણિરથ પાસે પહોંચતા વડીલ બંધુને જ્યાં પ્રણામ કરવા મસ્તક નમાવે છે તે જ અવસરે લાગ સાધીને યુગબાહુના શરીર ઉપર મણિરથનું શસ્ત્ર ફરી વળે છે. મણિરથ આ કારમું કાળું કૃત્ય કરીને ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે જ્યારે યુગબાહુ કારમી ચીસ નાંખતો જમીન ઉપર લોહીતરબોળ હાલતમાં ઢળી પડે છે.

મદનરેખાએ યુગબાહુને અંતિમ સમયે કરાવેલ નિઝામણા

મહાસતી મદનરેખાના મનમાં આજે અમંગળની શંકા તો હતી જ, પોતાના સ્વામીને એ કારણે જ મણિરથ પાસે જતા અટકાવતી હતી, છતાં સ્વામી ન માન્યા. ભદ્રિકભાવે મણિરથ પાસે પહોંચ્યા અને તેના કાતીલ શસ્ત્રનો ભોગ બની ચૂકયા. કાતીલ છરીના ઘાથી યુગબાહુના મુખમાંથી નીકળેલી કારમી ચીસ જ્યાં મદનરેખાએ સાંભળી એટલે વેગભર સ્વામી પાસે પહોંચી ગઈ. મણિરથની ત્યાં હાજરી ન હતી અને પોતાના સ્વામી લોહીના ખાબોચીયામાં તરફડીયા મારતા હતા. આ દૃશ્યે એક વાર તો મહાસતીના હૃદયને કંપાવી નાંખ્યું, આંખે અંધારા આવી ગયા; પણ ક્ષણવારમાં જ એ સંસ્કારી બાળા સાવધ બની નીચે બેસી ગઇ. પોતાના શિરચ્છત્રનું અંગ પોતાના ઉત્સંગમાં લીધું અને સ્વામીના આત્મહિતનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ રાખીને નિઝામણા શરૂ કરાવી. મહાસતી મદનરેખા પોતાના પતિદેવને એ અવસરે જે શબ્દો કહે છે તે ખૂબ જ મનનીય છે. મહાસતી ઉચ્ચારે છે કે–હે **જીવનદેવ! આપ મણિરથ તરફ યત્કિંચિત્ પણ વૈરભાવ ન રાખશો. મણિરથ એ તો ફક્ત નિમિત્તરૂપ છે. તત્વદૃષ્ટિએ આપનું આયુષ્યજ પૂર્ણ થવા આવેલ છે. ભૂતકાળમાં આપના આત્માએ કોઇનો વધ કર્યો હશે, તે નિમિત્તે બંધાયેલ કર્મ આજે આપને ઉદયમાં આવેલ છે. ખરી રીતે આપના બંધુ મણિરથે કર્મનો ભાર હળવો કરવામાં ઉપકાર કર્યો છે, માટે સ્વામિન્! કોઇના ઉપર**

વૈરવિરોધ ન રાખશો. આત્માને ક્ષમા ધર્મમાં સ્થિર કરશો. વૈરવિરોધ એ આત્માનો અશુદ્ધ પર્યાય છે. વૈરવિરોધ વગેરે અશુદ્ધ પર્યાયમાં આયુષ્યની સમાપ્તિ થવી તે બાલ મરણ છે જ્યારે ક્ષમાધર્મરૂપી શુદ્ધ પર્યાયમાં આયુષ્યની સમાપ્તિ થવી એ પંડિત મરણ છે. સ્વામિન્! બાલમરણથી સંસારની પરંપરા વધે છે, પંડિત મરણથી સંસારની પરંપરા ઘટે છે. બાલમરણ તો આ જીવે ભવચક્રમાં ભટકતાં અનંતીવાર કર્યાં પણ પંડિતમરણનો સુયોગ જીવનમાં કદાચિત્ જ પ્રાપ્ત થાય છે. પંડિતમરણ એ સાચું મરણ છે. અનાદિથી અશુદ્ધ પર્યાયમાં વર્ત્તતો આત્મા આવા પંડિતમરણવડે જ સર્વથા શુદ્ધ પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે, માટે જીવનદેવ! સંસારના સ્ત્રી, સંપત્તિ વગેરે સર્વ બાહ્ય ભાવોથી આત્માને દૂર કરી કેવળ અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિપ્રરૂપિત ધર્મનું શરણ અંગીકાર કરી આપ આત્મધ્યાનમાં સ્થિર બની જાઓ." મહાસતીની મંગલમય નિઝામણાએ યુગબાહુના અંતરમાં વૈર-વિરોધનો ઉપશમ ભાવ કરવા સાથે ક્ષમાધર્મમાં સ્થિર બનાવ્યા. સર્વ જીવોની સાથે ક્ષમાપના કરી, અઢાર પાપસ્થાનકોની નિન્દા-ગર્હા કરી, અરિહંતાદિના ધ્યાનમાં લીન બન્યા. જીવનદીપક બુઝાયો અને યુગબાહુ આત્મકલ્યાણ સાધી સ્વર્ગલોકમાં પહોંચી ગયા.

મહાનુભાવો! મહાસતી મદનરેખાનું ધૈર્યબલ કેવું અનુપમ હશે? અખંડ સૌભાગ્યનું પરમ કારણ પોતાના પતિદેવનું ખૂન કરનાર મણિરથ તરફ તે અવસરે જરાય ન ધ્યાન દેતાં વર્તમાનમાં પોતાના જીવનસાથીનું ભાવી હિત કેમ થાય? એ જ ચોક્કસ નિર્ણય. જૈનત્વના કેવા અનુપમ સંસ્કાર? કે અંતિમ અવસરે હાય-વોય અને રડાકૂટ ન કરતાં પોતાના સ્વામીના કલ્યાણ માટે ધ્યાન દીધું. મહાનુભાવો! સંસારમાં સ્ત્રીની ઇચ્છા રાખો તો મહાસતી મદનરેખા જેવી સ્ત્રીની રાખજો કે જે તમારા આત્માને મોક્ષે લઇ જવામાં મદદગાર થાય, પણ અટકાવનારી ન થાય.

અસ્તુ. આપણા ભાઇએ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું સ્વરૂપ શું? એ પ્રશ્ન કર્યો હતો. તેના ઉત્તરમાં જ અને તે પ્રસંગને અનુસરતા મદનરેખાના દૃષ્ટાન્તમાં જ આજના વ્યાખ્યાનનો સમય પૂર્ણ થવા આવ્યો છે. એટલે હવે ઉપસંહાર કરીને આજનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીએ. ગુણ અને પર્યાયનો જે આધાર તે દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યમાં સદાય સાથે રહેનાર તે દ્રવ્યનો ગુણ છે. અને અન્ય અન્ય પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગજન્ય અથવા અન્ય કારણે દ્રવ્યના આકારમાં થતા ફેરફારો તે પર્યાય છે. આત્મા એ દ્રવ્ય છે. ચેતના એ આત્માનો ગુણ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું, વિરતિપણું, મિથ્યાદૃષ્ટિપણું, અજ્ઞાનીપણું, અવિરતિપણું, મનુષ્યત્વ, દેવત્વ એ બધાય આત્માના સ્વ-પર પર્યાયો છે. સોનું એ દ્રવ્ય છે. પીતત્વ એ એનો ગુણ છે. વીંટી-વેઢ વગેરે તેના પર્યાયો છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયની વ્યાખ્યા ખૂબ જ ટૂંકમાં કહેવામાં આવેલ છે. ભગવતી સૂત્રમાં દ્રવ્યનય અને પર્યાયનય એ ઉભયનયની અપેક્ષાએ જ તે તે વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. એ કારણે જ આ સૂત્રની ખૂબ મહત્તા છે. બન્ને ઉજ્જવલ દંતૂશલથી જેમ જયકુંજર હાથી શોભે છે, તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિકનયોના પ્રતિપાદનવડે આ ભગવતીસૂત્ર શોભે છે. આ પ્રમાણે તેરમા વિશેષણની વ્યાખ્યા થયા બાદ, ચૌદમા વિશેષણમાં અપાયેલ **निश्चयव्यवहारनयसमुन्नतकुंभद्वयस्य** એ પદનું વિવેચન કેવી રીતે થશે તે અધિકાર અગ્રે વર્ત્તમાન—

॥ श्री जीरावलापार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન–દશમું

निश्चय–व्यवहारनयसमुन्नतकुम्भद्वयस्य प्रस्तावनावचनरचनाप्रकाण्डशुण्डादण्डस्य निगमनवचनाऽतुच्छपुच्छस्य कालाद्यष्टप्रकारप्रवचनोपचारचारुपरिकरस्य उत्सर्गापवादसमुच्छलदतुच्छघण्टायुगलघोषस्य.......वृत्तिरारभ्यते इति शास्त्रप्रस्तावना ।

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીસૂત્ર વ્યાખ્યાનમાં વાંચવાની શરૂઆત કર્યાને આજે દશમો દિવસ છે. આ મહાસૂત્ર શ્રમણભગવંત મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશ અનુસારે ગણધરશ્રી સુધર્માસ્વામીએ ભાવી પ્રજાના કલ્યાણ માટે સૂત્રરૂપે સંકલિત કરેલ છે. એ સૂત્રના ગંભીર ભાવો સહેલાઇથી સમજી શકાય તે માટે શાસનદેવીના આદેશથી પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ આ સૂત્ર ઉપર વિશદ અને સુબોધ ટીકાની રચના કરેલ છે ટીકાની રચનાના પ્રારંભમાં સર્વ જિનેશ્વરોને, શાસનપતિ શ્રમણભગવાન મહાવીરને, સૂત્રકાર ગણધર ભગવાન્ સુધર્માસ્વામીને સૂત્ર તથા અર્થની અવિચ્છિન્ન પરંપરા ટકાવી રાખનાર અનુયોગવૃદ્ધ મહાપુરુષોને અને સર્વજ્ઞ પરમાત્માની વાણીને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે. ત્યારબાદ જેના આધારે સ્વયં ટીકા રચી તે મૂલટીકા, ચૂર્ણિ વગેરેને તેમજ તેના પ્રણેતાઓને યાદ કરી પોતાની લઘુતા પ્રગટ કરી છે અને ત્યાર બાદ ભગવતી સૂત્રને જયકુંજર હાથીની સાથે ઉપમા આપી હાથીના પ્રત્યેક અંગોપાંગો સાથે આ મહાસૂત્રની સરખામણી કરવામાં આવી છે, જે વિવેચન છેલ્લા ચાર પાંચ દિવસથી ચાલી રહ્યું છે. ગઈ કાલે "द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयद्वितयदन्तमुशलस्य" એ પદનું યથોચિત વિવેચન થયું છે. અર્થાત્ હાથીના સર્વ અંગોપાંગોમાં બન્ને દંતૂશલની પ્રધાનતા છે. તે જ પ્રમાણે આ મહાસૂત્રમાં દ્રવ્યાસ્તિકનય અને પર્યાયાસ્તિકનયની પણ ખૂબ પ્રધાનતા છે, એ વાત કહેવાયેલ છે. આજે તો હવે "निश्चयव्यवहारनयसमुन्नतकुम्भद्वयस्य" એ પદનું વિવેચન કરવાનું છે. હાથીના અંગોપાંગમાં દન્તૂશલની જેમ મુખ્યતા છે તેમ ગંડસ્થળ અર્થાત્ કુંભસ્થળની પણ પ્રધાનતા છે. કલ્પસૂત્રના વાચન પ્રસંગે ચૌદ સ્વપ્નના અધિકારમાં પ્રથમ સ્વપ્ન હાથીનું વર્ણન જ્યારે વંચાય છે ત્યારે હાથીના બન્ને ગંડસ્થળમાંથી મદ ઝરવાની વાત તેમ જ એ મદમાંથી નીકળતા ગંધને અંગે ચારે તરફ ગુંજારવ કરતા ભમરાઓની વાત પણ આવે છે. એટલે કે બન્ને ગંડસ્થળો એ હાથીનું પ્રધાન અંગ છે. લોકોક્તિ પ્રમાણે એ ગંડસ્થળમાં સાચા મોતી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભગવતીજીમાં નિશ્ચય-

અને વ્યવહાર એ ઉભય નયનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્રોને જયકુંજર હાથીના ગંડસ્થળની સાથે સરખાવેલ છે. ટીકાકાર ભગવંતે હાથીના અંગોપાંગો સાથે ભગવતીજીના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની જે સરખામણી કરેલ છે, તેમાં પોતાની નિર્મળ બુદ્ધિનો ખૂબ જ ઉપયોગ કરેલો છે. **ભગવતી સૂત્ર એટલે જૈનદર્શન, એ જૈનદર્શનના દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારે ય અનુયોગ એ ચાર પગ છે, જ્ઞાનચરણ એ જૈનદર્શનની નિર્મળ દિવ્યચક્ષુઓ છે, દ્રવ્યાસ્તિકનય અને પર્યાયાસ્તિકનય એ જૈન દર્શનની ઉજ્વલતાના દ્યોતક છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ જૈનદર્શનદ્વારા આત્માને સાચો જૈન બનાવવા માટેના અસાધારણ ઉપાયો છે.** ગઇ કાલે દ્રવ્ય અને ગુણ–પર્યાયનું પ્રાસંગિક સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જેમ કહેવામાં આવ્યું હતું, તેમ આજે નિશ્ચય અને વ્યવહારના સ્વરૂપને પણ સંક્ષેપમાં અવશ્ય કહેવું જોઇએ. આવા પ્રસંગે જ આવી તાત્ત્વિક બાબતો કાંઇક સમજાવાય. ફક્ત પંક્તિનો શબ્દાર્થ જ કરીને આગળ ચલાય અને આવા સમજાવવા યોગ્ય વિષયો સંબંધી અવસરે કંઈ પણ ન સમજાવાય તો ભવિષ્યમાં એ વિષયો સમજવાની તક ભાગ્યે મળે છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સામાન્ય સ્વરૂપ

નિશ્ચય અને વ્યવહારની સમજણ માટે આપણા જીવનની પ્રવૃત્તિઓ તરફ જરા આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ તો તુરત તે બન્નેનો ભાવ સમજવામાં વાર નહિં લાગે. આપણા જીવનમાં જેટલી જેટલી ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે, તે દરેક પ્રવૃત્તિમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને સામેલ છે. ઘેરથી નીકળો અને બજારમાં શાક લેવા જાઓ–એ પ્રવૃત્તિ પ્રસંગે તમારું ધ્યેય નિશ્ચિત છે. "શાક લેવું છે. સારું લેવું છે. સસ્તુ લેવું છે શરીરને તંદુરસ્તી આપે તેવું લેવું છે. શેર બશેર કે પાંચશેર લેવું છે. સાથે કોથમરી મરચા અને લીંબુ લેવાં છે." ઘેરથી નીકળતાં અને રસ્તે ચાલતાં તેમ જ શાકમાર્કેટે પહોંચ્યા બાદ આ ધ્યેય જાગતું જ હોય છે. ઘણા ભાગે એ ધ્યેયમાં ગફલત નથી થતી. વ્યાપાર માટે દુકાને જાઓ ત્યારે લક્ષ્મી મેળવવાનું ધ્યેય જાગતું હોય છે. સાંસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ધ્યેય જાગતું ન હોય, એવું ભાગ્યે જ બને છે. કીડી–મંકોડી કે પશુ–પક્ષી જેવા પ્રાણીઓ ધ્યેય વિના પ્રાયઃ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. ફક્ત એ પ્રવૃત્તિમાં ધ્યેય અર્થ અને કામનું છે. આહારસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞાને પોષણ આપવાનું ધ્યેય છે અને તેથી આત્માને અનંતકાલ પર્યંત સંસારચક્રમાં રઝળવું પડે છે. સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં જેમ ધ્યેય અર્થાત્ નિશ્ચયનું લક્ષ્ય બરાબર હોય છે, તે પ્રમાણે તેની પાછળ વ્યવહાર પણ બરાબર હોય છે. અજ્ઞાન દશાઅંગે વિપરીત નિશ્ચય અને વિપરીત વ્યવહાર પ્રવર્તે તે જુદી વાત છે, પણ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં નિશ્ચય વ્યવહાર ઉભયનો યોગ લગભગ બરાબર જોવાય છે. સંસારની પરંપરાને વધારે એવા નિશ્ચય વ્યવહારનું અહિં આપણે કાંઇ પ્રયોજન નથી. અહિં તો સંસારની પરંપરાનો ઘટાડો કરી આત્માને અનન્તરપણે કે પરંપરાએ મુક્તિપુરીમાં પહોંચાડે એવા નિશ્ચય વ્યવહારનું પ્રયોજન છે. **અવળો નિશ્ચય અને અવળો વ્યવહાર એ તો જીવને અનાદિથી ચાલુ છે. એ અવળામાંથી સવળું કરવાની જરૂર છે.**

હું તત્ત્વદૃષ્ટિએ કોણ છું? મારું શું સ્વરૂપ છે?

"હું અનંતજ્ઞાનમય છું, અનંતદર્શનમય છું, અનંતચારિત્રસ્વરૂપ છું, અનંતશક્તિસંપન્ન છું. હું સિદ્ધ છું, બુદ્ધ છું, મુક્ત છું, ચિદાનંદરૂપ છું. હું મનુષ્ય નથી, દેવ નથી, નારક કે તિર્યંચ નથી, હું એકેન્દ્રિય નથી, હું બેઈન્દ્રિય નથી, યાવત્ પંચેન્દ્રિય નથી, હું અજ્ઞાની નથી, મિથ્યાદૃષ્ટિ નથી, અવિરતિ નથી, ક્રોધી નથી, માની નથી, માયી નથી તેમ જ લોભી નથી. મનોયોગ, વચનયોગ કે કાયાયોગના વ્યાપારો એ હું નથી. હું તો અયોગી છું, હું સંસારી નથી, કર્મને બાંધવા, કર્મનાં ફળોને ભોગવવાં અને તે માટે ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં પરિભ્રમણ કરવું એ મારો શુદ્ધ સ્વભાવ નથી. વિશ્વના સર્વ ભાવો જાણવા, જોવા અને નિજગુણમાં રમવું એ જ મારો શુદ્ધ સ્વભાવ છે." આવું જાણપણું આત્માને થવું તેમ જ તેને લાયક રુચિ થવી, એનું નામ નિશ્ચય છે. જ્યાં જન્મ નથી, જરા નથી, મરણ નથી, રોગ–શોક–સંતાપ નથી, આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ નથી, જે અખંડ શાંતિનું ધામ છે, જ્યાં ગયા પછી પુનઃ સંસારમાં આવવાનું નથી, એવો જે મોક્ષ તે જ અક્ષય સુખનું સ્થાન છે. સંસારમાં ભલે ગમે તેટલું પૌદ્‌ગલિક સુખ હોય, અનુત્તર વિમાન જેવી અનુપમ પૌદ્‌ગલિક સુખની સામગ્રી પ્રાપ્ત થયેલ હોય પણ જેની પાછળ વ્હેલો યા મોડો મૃત્યુનો ભય બેઠો છે, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તેનું નામ સુખ નથી. જેની પાછળ દુઃખ નહિં તેનું જ નામ સુખ ગણાય. એવું અક્ષય, અવ્યાબાધ, અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે હૃદયગત સાચી ભાવના પ્રગટ થવી તે સાચો નિશ્ચય છે. અને દૃષ્ટિમાં એ નિશ્ચય પ્રગટ થયા બાદ તે નિશ્ચયની હદે પહોંચી વળવા માટે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ વ્યવહાર છે. **સાધ્યનો નિર્ણય, તેનું નામ નિશ્ચય અને સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સુયોગ્ય સાધનોની પ્રવૃત્તિ તેનું નામ વ્યવહાર છે.** જેમકે મોક્ષ એ સાધ્યનો નિર્ણય થવો તે નિશ્ચય અને સાધ્ય એવા મોક્ષનાં સાધનો–સમ્યગ્‌દર્શન, સમ્યગ્‌જ્ઞાન અને સમ્યક્‌ચારિત્ર માટે પ્રવૃત્તિ કરવી તે વ્યવહાર ગણાય. સમ્યગ્‌દર્શનાદિ ત્રણેય જેમ મોક્ષનાં સાધનો છે તેમ અમુક અવસ્થામાં સાધ્ય પણ છે. વડોદરાથી પાલીતાણા જવાના અભિલાષી મહાનુભાવને વચ્ચે આવતાં અમદાવાદ, વીરમગામ, સુરેન્દ્રનગર, શીહોર એ જેમ સાધનો છે, તે જ પ્રમાણે વડોદરાથી નીકળવું એ સાધન અને પ્રથમ અમદાવાદ પહોંચવું એ સાધ્ય, અમદાવાદ પહોંચનારને વીરમગામ પહોંચવું એ સાધ્ય, વીરમગામ પહોંચનારને સુરેન્દ્રનગર પહોંચવું એ સાધ્ય અને સુરેન્દ્રનગર પહોંચનારને શીહોર તેમ જ પાલીતાણા પહોંચવું એ જેમ સાધ્ય છે, તેમજ દરેક સ્થળે ટ્રેઇનમાં બેસવું વગેરે પ્રવૃત્તિનો વ્યવહાર એ જેમ સાધન છે, તે જ પ્રમાણે, પ્રથમ શ્રુત સામાયિકનું સાધ્ય અને તેને લાયક સમ્યક્‌શ્રુતનો સ્વાધ્યાય એ સાધન. શ્રુત સામાયિકની હદે પહોંચેલ આત્માને સમ્યક્ત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ એ સાધ્ય અને તેને લાયક અરિહંત પદની ભક્તિ સાથે આત્મતત્ત્વનું ચિંતન મનન એ સાધન છે. સમ્યક્ત્વ સામાયિક(સમ્યગ્‌દર્શન)ની પ્રાપ્તિ થયા બાદ દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ સામાયિક એ સાધ્ય છે તેમ જ તેને લાયક શ્રાવકોચિત દ્વાદશવ્રત તથા સાધુને ઉચિત પંચમહાવ્રતોનું પરિપાલન એ સાધન છે. સર્વવિરતિ સામાયિક પ્રાપ્ત થયા બાદ કેવલજ્ઞાન,

કેવલદર્શન અને પરંપરાએ મોક્ષ એ સાધ્ય છે તથા સર્વવિરતિ સામાયિકના અપ્રમત્ત ભાવ એ સાધન છે. એકંદર ભાવાર્થ એ છે કે–મોક્ષ અને મોક્ષના અસાધારણ–અંતરંગ સાધનોનો નિર્ણય તે સાચો નિશ્ચય છે અને તેને લાયક બાહ્ય અભ્યંતર સુયોગ્ય પ્રવૃત્તિ તેનું નામ સાચો વ્યવહાર છે.

અવળી ચાલમાં એરોપ્લેન જેવો આપણો વેગ છે અને સવળી ચાલમાં કીડી જેવી મંદગતિ છે.

શંકા:—પહેલો નિશ્ચય કે પહેલો વ્યવહાર?

સમાધાન:—મહાનુભાવ! હમણાં સમજાવ્યું તે ઉપર જરા લક્ષ્ય દઈને વિચાર કરશો તો તમોએ કરેલ શંકાનું સમાધાન આપોઆપ તમોને મળી જશે. તમોને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે–પહેલો દિવસ કે પહેલી રાત? ભાઈ! શું જવાબ આપશો? 'અમુક દિવસની અપેક્ષાએ અમુક રાત પહેલી, અને અમુક રાતની અપેક્ષાએ અમુક દિવસ પહેલો' એમ તમો કહેશો, પરંતુ 'અમુક દિવસ સર્વથી પહેલો અથવા અમુક રાત્રિ સર્વથી પહેલી' એમ કોઈ રીતે નહિ કહી શકો. તે જ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહાર માટે સમજવાનું છે. હમણા જ સમજાવ્યું છે કે શુદ્ધ સામાયિકની પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય એ નિશ્ચય છે, જ્યારે તે માટે કરવામાં આવતી સમ્યક્ યતના સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ એ વ્યવહાર છે. આ આત્મા અનાદિકાળથી નિગોદમાં હતા, એ નિગોદમાંથી નીકળી જન્મ મરણ કરતાં કરતાં વર્તમાનમાં મનુષ્યના ભવ સુધી પહોંચ્યો. તેમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને ચાલુ રહેલા હોય છે. નિગોદથી માંડીને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયના ભવ સુધી તો નિશ્ચય વ્યવહાર અશુભ અને લગભગ અવ્યક્ત દશાના હોય છે. સંજ્ઞિ-પંચેન્દ્રિયના ભવમાં જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વનું જોર છે ત્યાં સુધી એ નિશ્ચય વ્યવહાર આભોગ, અનાભોગ (વ્યક્ત–અવ્યક્ત) બન્ને પ્રકારના હોવા છતાં અશુભ હોય છે. નિગોદમાંથી નિકળીને અનુક્રમે સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયપણાની હદ સુધી આત્મા પહોંચ્યો હોય, અને સંજ્ઞિ-પંચેન્દ્રિય સુધી પહોંચેલ આત્માઓમાં જે આત્માઓ ભવ્ય હોય તેમ જ છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્ત્તનમાં જેમનો પ્રવેશ થયો હોય, એટલે કે હવે પછી એક પુદ્ગલપરાવર્ત્તન જેટલો સંસાર જેઓનો બાકી હોય તે આત્માઓ '**સંજીવની ચારી**'ના ન્યાયે ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં–ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં જોડાય છે. એક વાત નક્કી છે કે–સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા સિવાય મુક્તિનું કિંવા આત્મગુણની રમણતાનું વાસ્તવિક લક્ષ્ય કોઈ પણ આત્માને પ્રગટ થતું નથી અને તેથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પહેલાંનો વ્યવહાર અશુભ તેમ જ અશુદ્ધ હોય છે, એ વાત જો કે બરાબર છે, પણ તેટલા માત્રથી ઉચિત ધર્મપ્રવૃત્તિનો વ્યવહાર નકામો છે. એવું માનવાની જરા પણ જરૂર નથી. "સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા સિવાય કોઈ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ મોક્ષનું કારણ નથી બનતી" એ ભાવવાળા વાક્યો શાસ્ત્રોમાં જે લખાયા છે, તેનો અર્થ ધર્મપ્રવૃત્તિના વ્યવહારને તિલાંજલિ આપવી એવો નથી. તેનો ભાવ તો એ છે કે–"જે કોઈ શાસ્ત્રવિહિત ધર્મપ્રવૃત્તિ કરો તેમાં આત્મરમણતાનું લક્ષ્ય રાખો" એ જાગૃતિ માટેની સૂચના છે. કોઈ દર્દી માણસ કુશલ વૈદ્યની દવાનો ઉપયોગ કરવા સાથે પથ્ય ન પાળતો

હોય, તે દર્દી મનુષ્યને કુશલ વૈદ્ય અથવા સગાસંબંધીઓ એમ કહે કે-"પથ્ય ન પાળવું હોય તો દવા વાપરવી નકામી છે" એ કથનનો અર્થ એ નથી થતો કે-દર્દીએ દવા છોડી દેવી. એ કથનનો ભાવ તો એ છે કે-દવા બરાબર કરો અને સાથે સાથે સમુચિત પથ્ય પાળો. લાંબા વખતના દર્દીને પ્રારંભમાં પથ્ય પાળવું ગમતું નથી, તે જ પ્રમાણે અનંતકાળથી પરભાવની રમણતામાં જ વર્ત્તતા આત્માને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોની શરૂઆતથી જ આત્મરમણતાનું લક્ષ્ય નથી પ્રગટ થતું, પરંતુ આત્મા લાયક હોય અર્થાત્ ભવ્ય હોય, ભવ્યત્વદશાનો પરિપાક થવાની તૈયારી હોય તેવા આત્માઓ ઉચિત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પરાયણ રહે તો એક, બે, પાંચ કે પંદર ભવે પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મરમણતાનું લક્ષ્ય જાગે છે. જે આત્માને નિગોદમાંથી નીકળ્યા બાદ ભવિતવ્યતાના યોગે વિભાવ અને વિભાવના સાધનોનું વાતાવરણ વધુ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતાં દર્શનમોહનીય-મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ વધુ સ્થિતિ-રસવાળું વારંવાર બંધાયેલું હોય છે, તેવા આત્માઓને એક, બે ભવની ઉચિત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. અવળો પુરુષાર્થ વધુ પ્રમાણમાં જેને થયો હોય તેવા આત્માઓને સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક ભવો સુધી ઉચિત ધર્મવ્યવહાર કરવો પડે છે. વડોદરાથી સુરત જવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઈ મુસાફર અજ્ઞાન-દશા અંગે દક્ષિણ દિશામાં ચાલવાને બદલે ઉત્તર દિશામાં ચાલતો થાય, દિવસોના દિવસો અને મહિનાઓ સુધી 'આજ સુરતનો માર્ગ છે' એવી ભ્રાન્તિવડે મારવાડ જંકશન કે અજમેરથી પણ આગળ નીકળી જાય, એ મુસાફરને અજમેર ગયા બાદ પોતાની અવળી ચાલનું ભાન આવવા છતાં પુનઃ સુરત તો નહિં પણ વડોદરા-પોતાના વતનમાં પહોંચતા કેટલા દિવસો અને મહિનાઓ જોઇએ? મહિનાઓ સુધી અવળી દિશામાં ચાલનાર શું બે, ચાર કલાકમાં વડોદરા અને સુરત પહોંચે ખરો? તમો બધા ય એમ જ કહેશો કે અજમેર સુધી અવળી ચાલ થયા બાદ પુનઃ વડોદરા પહોંચતાં તેટલો જ સમય જોઈએ. હા. અજમેર-થી વડોદરા બે ચાર કલાકમાં પણ પહોંચાય પરંતુ ક્યારે કે-એરોપ્લેન જેવો ગતિમાં વેગ આવે ત્યારે. સામાન્ય ચાલથી બે ચાર કલાકમાં પુનઃ વડોદરા ન અવાય. આપણી દશા તો એ છે કે-**અવળી ચાલમાં એરોપ્લેન જેવો વેગ છે અને સવળી ચાલમાં કીડી જેવી મંદ ગતિ છે.**

ખૂબ જ રસથી કર્મબંધનની પ્રવૃત્તિ કરનારને એક, બે ભવની સામાન્ય ધર્મપ્રવૃત્તિથી આત્મરમણતા ન પ્રગટે

ઘરના કે દુકાનના કામકાજમાં કેટલો રસ છે? અને સામાયિક કે પૂજા વગેરે આત્મસાધનની પ્રવૃત્તિમાં કેટલો રસ છે? જરા આત્માને પૂછશો એટલે જરૂર જવાબ મળશે. આપણે તો કર્મબંધનના કારણોમાં ખૂબ ખૂબ રસ રાખીને એક, બે ભવની સામાન્ય ધર્મપ્રવૃત્તિથી આત્મરમણતા પ્રગટ કરવી છે. એ ક્યાંથી બને? મારુદેવા માતા જેવી આપણી દશા હોય તો તો એકજ ભવના સદ્આલંબનથી આત્મરમણતાની રુચિ ઉપરાંત આત્મરમણતામાં ટકાવ, તેમાં સ્થિરતા અને કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણો પણ પ્રગટ થઈ જાય. મારુ દેવા માતાનો જીવ અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળી કેળના ભવમાં આવ્યો, કેળના ભવમાંથી

અનંતરપણે મારુદેવા માતાનો ભવ થયો. અનાદિનિગોદમા એકેન્દ્રિયપણું અને કેળના ભવમાં પણ એકેન્દ્રિયપણું હતું. એકેન્દ્રિય જીવોને વીર્યનો ઉઘાડ અત્યન્ત મંદ હોય છે. મનોયોગ, વચનયોગનો તો અભાવ છે. આ એકેન્દ્રિયના ભવમાં મિથ્યાત્વમોહનો વધુમાં વધુ સ્થિતિબંધ એક સાગરોપમ જેટલો જ હોય છે. એકેન્દ્રિય જીવોને કષાય ભલે અનંતાનુબંધી છે, પરતુ એ સ્વરૂપે અનંતાનુબંધી કષાયો, ઉપયોગ વીર્યની અતિઅલ્પતાને અંગે, પ્રવૃત્તિમાં અત્યંત મંદ કોટિના હોય છે અને તેથી મિથ્યાત્વમોહનો સ્થિતિબંધ એક સાગરોપમથી વધુ થતો નથી. એકેન્દ્રિય જીવોને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મનો ૩/૭ સાગરોપમ જેટલો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ છે. નામ અને ગોત્ર કર્મનો ૨/૭ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ છે અને મોહનીય કર્મનો એક સાગરોપમ જેટલો વધુમાં વધુ સ્થિતિબંધ છે. જેમ સ્થિતિબંધ અલ્પ છે, તે જ પ્રમાણે રસબંધ પણ ઓછો છે. રસબંધમાં કારણ લેશ્યા છે. એકેન્દ્રિય જીવોને પ્રાયઃ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ ત્રણ અશુભ લેશ્યા હોય છે, પરંતુ એ લેશ્યાઓમાં તીવ્રતા નથી. અશુભ લેશ્યાજન્ય રસ અશુભ હોય, પણ એ રસમાં એવી તીવ્રતા ન હોય. સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવોને તો ત્રીશ કોડાકોડી, વીશ કોડાકોડી અને સિત્તેર કોડાકોડીનો દીર્ઘ સ્થિતિબંધ થઇ શકે છે. તે જ પ્રમાણે અશુભ લેશ્યાની તીવ્રતા અંગે અશુભ રસમાં પણ તીવ્રપણું થાય છે. મારુદેવા માતાને સ્થિતિસત્તા અલ્પ હતી. પ્રદેશોની સત્તા પણ અલ્પ હતી. રસબંધ પણ અલ્પ હતો. એકેન્દ્રિયના ભવો અને મારુદેવાનો ભવ એ બન્ને વચ્ચે ભવિતવ્યતાના યોગે બીજા કોઇ ભવો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો, જેથી કર્મોની સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશમાં વધારો થયો નથી. મારુદેવાના ભવમાં પણ તે કાળના (અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાનો છેડો) પ્રભાવે કષાયની તીવ્રતા ન હતી. આવા કારણે મારુદેવામાતાને હસ્તિના સ્કંધ ઉપર બેઠા બેઠા ભગવાન શ્રી ઋષભદેવસ્વામીના પ્રથમ સમવસરણનું અવલોકન કરવા દ્વારા અનિત્ય ભાવનાના યોગે કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે?

સ્વાભાવિક રીતે અથવા અનુકૂલ પુરુષાર્થવડે જે આત્માને કર્મસત્તા ખૂબ ઓછી છે, તે આત્માને સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તેમ જ કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ કરવામાં હવે વધુ પ્રબલ પુરુષાર્થની અને બાહ્ય સાધનોના અવલંબનની એટલી જરૂર નથી રહેતી. ભવચક્રમાં ભટકતા સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયના ભવ જેને વધુ થયા છે અને આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા તેમ જ પરિગ્રહસંજ્ઞાની પ્રબલતા અંગે જે આત્માએ કર્મોની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશો ખૂબ જ એકઠાં કર્યાં છે, તેવા આત્માને આત્મરમણતાની રુચિ પ્રગટાવનાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવું એ સહજ વાત નથી. એ ગુણ પ્રગટાવવા માટે તો આપણા જેવાને અનેક ભવો પર્યંત ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે. ઉચિત એવી ધર્મની પ્રવૃત્તિ ભલે ગમે કે ન ગમે, સ્વનું લક્ષ્ય જાગે કે ન જાગે; પણ એ મંગલમય ધર્મપ્રવૃત્તિને વળગી રહેવું એ આપણા કલ્યાણનો અસાધારણ ઉપાય છે. **એ રીતે આપણા માટે પ્રથમ વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય છે.**

શાસ્ત્રવિહિત મંગલમય ધર્મપ્રવૃત્તિનો લોપ કરનારા સિદ્ધાન્તપાપી છે.

આજના નિશ્ચયવાદીઓ મંગલમય ધર્મપ્રવૃત્તિને 'જડની ક્રિયા' જેવા અનુચિત

શબ્દોથી સંબોધે છે. અને " આવી જડ ક્રિયાઓ તો આ જીવે અનંતી વાર કરી, મેરુપર્વત જેવડો મોટો ઢગલો થાય એટલા આજ સુધીમાં ઓઘા લીધા, પણ એવી જડ ક્રિયાઓ તથા એવા ઓઘાઓથી કાંઈ પણ આત્મકલ્યાણ થયું નહિં " એવા અસંબદ્ધ યથેચ્છ પ્રલાપો ઉન્મત્ત આત્માની માફક ઉચ્ચારે છે. પણ તેવા ઉન્માદીઓની જાળમાં મહાનુભાવો! કોઈ દિવસ ફસાશો નહિં. **સામાયિક, પૌષધ જેવી શાસ્ત્રવિહિત મંગલમય ધર્મ-પ્રવૃત્તિનો લોપ કરનારા સિદ્ધાન્તપાપીઓ છે.** એ ઉન્માદીઓને પરમોપકારી પરમ-કૃપાલુ આગમોદ્ધારક આચાર્ય ભગવંત પૂજ્યપાદ સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજે સિદ્ધાન્ત-પાપી તરીકે જ વારંવાર સંબોધ્યા છે. જૈન સિદ્ધાન્તનું ખૂન કરનારા સિદ્ધાન્તપાપીઓ ન કહેવાય તો શું કહેવાય! જૈનેતર દર્શનથી બચવું સહેલું છે. પણ જૈન નામધારી આવા સિદ્ધાન્તપાપીઓથી બચવું ઘણું જ દુર્લભ છે. એ સિદ્ધાન્તપાપીઓની છાયા લેવામાં પણ પાપ છે. એ સિદ્ધાન્તપાપીઓનો ઉપદેશ સાંભળવા જવું એટલે ઉન્માર્ગને પોષણ આપવા જવું. એક બાજુથી એ પામરો ધર્મપ્રવૃત્તિને જડની ક્રિયા કહે છે. બીજી બાજુ પોતાને ત્યાં સવારથી રાતના નવ-દશ વાગ્યા સુધી એક સરખી વ્યાખ્યાન વાંચવાની, વ્યાખ્યાન સાંભળ-વાની, મંદિરમાં જઈ સ્તુતિ-ભક્તિ-પ્રાર્થના કરવાની ક્રિયાઓ તો ચાલુ જ હોય છે. એ જડની ક્રિયા છે કે ચેતનની? અને વ્યવહારની કશી જરૂર ન હોય તો આ બધો ય વ્યવહાર નહીં તો બીજું શું છે? આ તો " **આપકી લાપસી અને પરાઈ કુસકી** " એના જેવી વાત છે. "અમો જે કરીએ તે સાચી ક્રિયા, ચેતનની ક્રિયા અને સાચો વ્યવહાર, બીજો જે કરે તે જડની ક્રિયા, ખોટી ક્રિયા અને અશુભ વ્યવહાર" લગભગ આ જાતની જ એ ઉન્માદીઓની માન્યતા છે. હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી મંગલમય આવશ્યક ક્રિયાઓ અને ગણધર મહર્ષિઓએ રચેલાં આવશ્યક ક્રિયામાં ઉપયોગી સૂત્રો એ સિદ્ધાન્તપાપીઓને નથી ગમતાં. એ નિશ્ચયવાદીઓને એમાં ખામી લાગે છે. પોતાની ખામીઓનું જેને ભાન ન હોય તેને બીજાઓની-પૂર્વના ગણધરાદિ આચાર્યભગવંતોની ખામી લાગે એટલે પોતે પ્રતિક્રમણ પદ્ધતિ નવી ઊભી કરી, પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો પણ નવાં બનાવ્યાં. શ્રદ્ધાસંપન્ન વર્ગે એવા નિશ્ચયવાદીઓથી ખૂબ જ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. જો જરા પણ ગફલતમાં રહેવાયું અને ભદ્રિકભાવે બે પાંચ વાર એ નિશ્ચયવાદીઓના વાતાવરણમા ભળાયું તો ભલભલા આત્માઓ ને ફસાઈ જતાં વાર નથી લાગતી. એ નિશ્ચયવાદીઓના પંથમા નથી સામાયિકની જરૂર કે નથી વ્રત પચ્ચખાણ કિંવા તપશ્ચર્યાના જરૂર. ' આત્માને ઓળખો એટલે મોક્ષ હાજર છે.' આવું તેમનું એકાન્ત પ્રતિપાદન છે. આવો સગવડીઓ ધર્મ સહેજે પ્યારો લાગે પણ ધ્યાન રાખજો કે એ ધર્મ નથી, પરંતુ મહાન્ અધર્મ છે-મહામિથ્યાત્વ છે.

ઓઘદૃષ્ટિથી પણ સુવિહિત ધર્મવ્યવહાર કરનાર ભવ્ય આત્મા મુક્તિનો અધિકારી છે.

આપણા જેવા આત્માઓ માટે તો વર્તમાનમાં એક જ કલ્યાણનો માર્ગ છે કે પૂજ્ય-ગણધર ભગવંતો અને ત્યારબાદ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, સિદ્ધસેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિજી

મહારાજ, હેમચન્દ્રસૂરિમહારાજ, જગદ્ગુરુ હીરસૂરિમહારાજ વગેરે પૂજ્યપ્રવર સુવિહિત મહર્ષિઓ જે પ્રમાણે કહી ગયા છે, શાસ્ત્રોમાં લખી ગયા છે. છેલ્લે છેલ્લે લગભગ અઢીસો વર્ષ અગાઉ થયેલા ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને સરલ ગુજરાતી ભાષામાં જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે તે પ્રમાણે યથાશક્તિ ચાલવા પ્રયાસ કરવો. આડીઅવળી બીજી વાતો ન સાંભળવી. એમ થશે તો જ આ કપરા કાળમાં થોડું ઘણું આત્મસાધન થઈ શકશે. વ્યવહાર પહેલો કે નિશ્ચય પહેલો? આ બાબત માટે પૂ. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજાએ નાના મોટા સહુ કોઈ સમજી શકે તેવી ગુજરાતી ભાષામાં કહ્યું છે કે—

> નિશ્ચયદૃષ્ટિ હૃદય ધરીજી, પાળે જે વ્યવહાર;
> પુન્યવંત તે પામશેજી, ભવસમુદ્રનો પાર.

હૃદયમાં મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપી નિશ્ચયનું લક્ષ્ય રાખીને જે કોઈ ભવ્યાત્મા શાસ્ત્રવિહિત ધર્મપ્રવૃત્તિનો વ્યવહાર આચરશે તે પુન્યવંત આત્મા અવશ્ય ભવસમુદ્રનો પાર પ્રાપ્ત કરશે અર્થાત્ મોક્ષનો અધિકારી થશે. પ્રાથમિક અવસ્થામાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં નિશ્ચયનું લક્ષ્ય ન પણ હોય. પ્રાથમિક અવસ્થામાં તો ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પણ શાસ્ત્રવિહિત ન હોય એમ છતાં જે લાયક એટલે ભવ્ય છે, તે આત્મા શરૂઆતમાં ઓઘદૃષ્ટિથી ધર્મની આરાધના કરતો કરતો શાસ્ત્રવિહિત ધર્મપ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. અને પરિણામે આત્મરમણતાના લક્ષ્યસ્વરૂપ નિશ્ચય પણ પ્રગટ થાય છે એટલે આપણા માટે તો એક જ માર્ગ નક્કી થયો કે જેમાં અઢારે પાપસ્થાનકોના ત્યાગની કિંવા ઓછા કરવાની વાત હોય એવી ધર્મક્રિયામાં આત્માને જોડી દેવો એ ધર્મપ્રવૃત્તિથી સુયોગ્ય આત્માને લાભ જ છે. કદાચ તાત્કાલિક લાભ ન દેખાય તો પણ નુકશાન તો નથી જ એ નક્કી વાત છે. સામાયિક, પૂજા કે પ્રતિક્રમણ કરનાર વિધિની ખામી અથવા લક્ષ્યની ખામીને અંગે ભલે યથાર્થ ફળ ન પ્રાપ્ત કરી શકે, પણ એ પ્રવૃત્તિથી આત્માને નુકશાન તો નથી જ પરંતુ થોડો પણ લાભ છે. જ્યારે સામાયિક વગેરે ધર્મપ્રવૃત્તિથી વંચિત રહેનારને તો નુકશાન ચાલુ જ છે, માટે મારા બંધુઓ! જૈન શાસનને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ નિશ્ચયના ઓઠા નીચે ધર્મપ્રવૃત્તિથી–પૂજા, સામાયિક, દેવદર્શન, વ્યાખ્યાનશ્રવણથી વંચિત ન રહેશો, કિંતુ જેમ બને તેમ વધુ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા આત્માના કર્મમળ દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ બનશો. નિશ્ચયની સાથે વ્યવહાર ન હોય તો આજ સુધી શાસન ટક્યું છે તે ટકે જ નહિ. નિશ્ચયના લક્ષ્યવાળી ધર્મપ્રવૃત્તિવડે જ આજ સુધી વીર શાસન જયવંતું રહ્યું છે અને પંચમકાળના છેડા સુધી જયવંતું રહેવાનું છે.

દૃષ્ટિમાં નિશ્ચય આવવો તે જુદી વાત છે અને નિશ્ચયની હદ આત્મામાં પ્રાપ્ત થવી તે જુદી વાત છે

બીજી એક વાત પણ આ વિષય અંગે સમજવાની જરૂર છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવી એ ભિન્ન બાબત છે અને એ દૃષ્ટિ પ્રમાણે આત્માને તે હદે પહોંચાડવો એ જુદી બાબત

છે. ચતુર્થ ગુણસ્થાનકે દૃષ્ટિમાં અર્થાત્ લક્ષ્યમાં નિશ્ચય પ્રગટ થાય છે અને એ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી મોક્ષ મેળવવા તરફ તે આત્માનું ધ્યેય પ્રગટે છે, પણ એટલું ધ્યેય પ્રગટ થવા માત્રથી તે આત્મા મોક્ષે પહોંચી ગયેલો ગણાતો નથી. લાડવા ખાવાની ઈચ્છા માત્રથી મોઢું ગળ્યું થતું નથી, પણ તેને લાયક સાધનસામગ્રી ભેગી કરાય, લાડવા બનાવાય અને ભોજનક્રિયા થાય તો જ મોઢું ગળ્યું થવા સાથે પેટ ભરાય છે. તે જ પ્રમાણે ચતુર્થગુણસ્થાનકે દૃષ્ટિમાં નિશ્ચય અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેને લાયક સદ્વ્યવહાર આચરવામાં ન આવે ત્યા સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી થતી. દ્રવ્ય, ભાવ બન્ને પ્રકારના ચારિત્રની આરાધના થાય, અપ્રમત્ત દશાએ પહોંચાય, ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરોહણ થાય, બારમા ગુણસ્થાનકના અંતે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણે ય ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થાય ત્યારે જ આત્માને કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન પ્રગટ થાય છે. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ પણ પૂર્વસંચિત કર્મોની ચાવીઓ ઉતારવા કેવલી ભગવંતને ધર્મદેશના, આહાર-વિહાર વગેરે પ્રવૃત્તિ ચાલુ હોય છે અને એ પ્રમાણે બધા ય વ્યવહાર થાય ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે. કેવલી ભગવંતોને પણ વ્યવહાર છે તો આપણા જેવા જીવો માટે તો શું કહેવું ? લક્ષ્યમાં નિશ્ચય અને આચરણામાં વ્યવહાર હોય તો જ દૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે. અપેક્ષાએ દૃષ્ટિમાં-લક્ષ્યમાં નિશ્ચયનું સ્થાન ભલે પ્રથમ હોય પરંતુ પ્રાપ્તિમા તો વ્યવહારની પાછળ જ નિશ્ચય હોય છે, એ નક્કી વાત છે. વળી એક રથના બે પૈડાંમાથી કયું પહેલું ચાલે ? અને કયું પછી ચાલે ? એમ જો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો શું જવાબ આપશો ? બન્ને પૈડાં સાથે જ ચાલે એમ કહેશો કે બીજું કાંઈ ? જેમ રથનાં બન્ને પૈડાં સાથે જ ચાલે છે. તે જ પ્રમાણે મુક્તિમાર્ગની આરાધના કરનાર ભવ્યાત્માને નિશ્ચય અને વ્યવહાર અપેક્ષાએ વિચારીએ તો સાથે જ હોય છે. આ થી ભગવતી સૂત્રમાં પહેલા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશાના પ્રારંભમાં **चलमाणे चलिए** વગેરે જે સૂત્રો આવવાના છે, તે આ અપેક્ષાએ જ કહેવાયેલા છે. જે સમયમાં વ્યવહાર તે જ સમયમાં નિશ્ચય અને જે સમયમાં નિશ્ચય તે જ સમયે વ્યવહાર હોય છે. મોક્ષની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ ભલે ચૌદમા ગુણસ્થાનક બાદ હોય, પરંતુ આત્મા જ્યાં ચતુર્થ ગુણસ્થાનકે આવ્યો અને અમુક અંશે પણ ભાવથી વિરતિમા જોડાયો એટલે તેટલા પ્રમાણમાં તે આત્માનો મોક્ષ થઇ ચૂકયો છે. " સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા કાયાથી ભલે સંસારમાં હોય પણ મનથી તો મોક્ષમાં જ છે." આવા ભાવાર્થવાળા જે શાસ્ત્રીય વચનો છે તે આ અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવ્યા છે. જમાલીને મિથ્યાત્વનો ઉદય થતાં '**चलमाणे चलिए**' વગેરે સૂત્રો અંગે ચિત્ત શંકિત બન્યું. ચાલવા માંડયું તે ચાલ્યું, કરવા માંડયું તે કર્યું, એ વાત કેમ સંભવે ? કોઈ પણ કાર્યની સમાપ્તિ કાર્યનો પ્રારંભ થયા બાદ કાર્ય સંપૂર્ણ થાય ત્યારે ગણાય. પણ કાર્યનો પ્રારંભ થતાંની સાથે જ તે કાર્ય થયું એમ કેમ મનાય ? જમાલીની આ માન્યતા સ્થૂલ બુદ્ધિએ બરાબર લાગે, પણ એ બાબત જો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે નયવાદની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો ચાલવા માંડયું તે ચાલ્યું, કરવા માંડયું તે કર્યું, એ વાકયો બરાબર સાચા લાગશે. જે સમયે કાર્યનો પ્રારંભ થયો તે અને ત્યાર પછીના સમયમા યત્કિંચિત્ પણ કાર્ય જો ન જ થતું હોય તો અંતિમ સમયે એ કાર્ય કેમ પૂર્ણ થઇ શકે ? કાર્યના પ્રારંભસમયે અને ત્યાર પછીના સમયોમાં કાર્યની પૂર્ણતા નથી. પૂર્ણતા તો અંતિમ સમયે જ હોય છે, એમ છતાં પ્રારંભસમય અને પછીના સમયોમાં અંશે અંશે કાર્ય અવશ્ય થતું જાય છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ

સમાપ્તિના અંતિમસમયે કાર્યની પૂર્ણતા ગણાય, પણ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ પ્રતિસમયે કાર્ય થતું જાય છે.

અપેક્ષાએ પ્રથમ વ્યવહાર પછી નિશ્ચય, અપેક્ષાએ પ્રથમ નિશ્ચય અને પછી વ્યવહાર અને અપેક્ષાએ નિશ્ચય વ્યવહાર બન્ને સાથે.

મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પણ એ જ વ્યવસ્થા છે. આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન જ્યાં પ્રગટ થયું અને મુક્તિનું લક્ષ્ય જાગૃત થયું. ત્યાર બાદ કરવામાં આવતી નાની મોટી કોઇ પણ સુવિહિત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સકામનિર્જરાનું કારણ બને છે, અને જેટલા પ્રમાણમાં સકામનિર્જરા થાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે આત્માનો મોક્ષ થતો જાય છે. આ અપેક્ષાએ નિશ્ચય અને વ્યવહાર સાથે જ હોય છે. ચૌદમે ગુણસ્થાનકે આત્મા પહોંચે એટલે હવે વ્યવહારનું કશું પ્રયોજન નથી. જે નગરમાં તમારે જવું હોય તે નગર તરફ ચાલતાં ચાલતાં તે નગરમાં તમો પહોંચી જાઓ, પછી ચાલવાની ક્રિયા બંધ થાય છે, **માટે અપેક્ષાએ વ્યવહાર પ્રથમ છે અને પછી નિશ્ચય છે, અપેક્ષાએ પ્રથમ નિશ્ચય અને પછી વ્યવહાર છે અને અપેક્ષાએ નિશ્ચય વ્યવહાર બન્ને સાથે છે.** જ્યાં સુધી આત્માને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત નથી થયું ત્યા સુધી ઓઘદૃષ્ટિએ પણ થતો ધર્મક્રિયાનો વ્યવહાર પ્રથમ છે, અને ત્યારબાદ જ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતા નિશ્ચયનું લક્ષ્ય પ્રગટે છે. કોઇ પણ આત્મા જ્યારે જ્યારે મોક્ષમાર્ગની આરાધના તરફ વળે છે ત્યારે ત્યારે પ્રથમ તો હિંસા વગેરે અશુભ વ્યવહારનો ત્યાગ કરી શુભ વ્યવહારમાં જોડાય છે, અને શુભ વ્યવહારમા જોડાયા બાદ જ તે આત્માને નિશ્ચયનું લક્ષ્ય પ્રગટે છે, નિશ્ચયના લક્ષ્ય વિનાનો શુભ વ્યવહાર સર્વથા નકામો જ જો માનવામાં આવે તો તો કોઇ પણ આત્માને નિશ્ચયનું લક્ષ્ય પ્રગટ થવાનો અવકાશ જ નથી. નિશ્ચયનું લક્ષ્ય પણ અંતરમાંથી જ પ્રગટાવવાનું છે તે માટે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તો કરવી જોશે ને ? યોગની આઠ દૃષ્ટિ પૈકી પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં સમ્યગ્દર્શન હોય છે અને સમ્યગ્દર્શન હોય ત્યારે જ મુક્તિનું યથાર્થ લક્ષ્ય પ્રગટ થાય છે, તો પછી એ પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ પહેલાંની મિત્રા, તારા વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓ અને તેને માટે કરવામાં આવતો, દેવાધિદેવને નમસ્કાર પ્રણામાદિ સદ્વ્યવહાર સર્વથા શું નકામો માનવો ? જરા બુદ્ધિને સ્થિર કરી, દુરાગ્રહને છોડી દઈને વિચાર કરવામાં આવે તો બધી વાત બરાબર બંધ બેસે તેવી છે.

આપણે તો આ બધા ય વિવેચનમાંથી એક જ સાર ગ્રહણ કરવાનો છે કે—માનવ જન્મ, આર્ય ક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુલ, પંચેન્દ્રિયની પૂર્ણતા અને સર્વોત્તમ જૈન શાસન મળ્યા બાદ સુવિહિત આવશ્યકાદિ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં જેટલો બને તેટલો વધુ ઉદ્યમ કરવો અને તેમાં આત્મકલ્યાણનું લક્ષ્ય રાખવું. મહાનુભાવો ! આ પ્રમાણે શુભ વ્યવહાર આચરવાથી આપણો આત્મા જરૂર મુક્તિનો અધિકારી થશે. **દમસાર** નામના મહામુનિનું દૃષ્ટાંત જરા સાંભળશો તો તમને ખ્યાલ આવશે કે એ ઉત્તમ આત્માને કેવો વૈભવ મળ્યો હતો ? અને એ વૈભવનો ત્યાગ કરી, ચારિત્રનો સ્વીકાર કરી, તપ અને સંયમના વ્યવહારવડે તે જ ભવમાં કેવી રીતે કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું ?

તપ અને સંયમના શુભ વ્યવહારવડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર દમસાર મહામુનિ

શાસનપતિ શ્રમણભગવાન્ **મહાવીરપ્રભુ** ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા એક અવસરે **કૃતાંગલા** નામની નગરીની બહાર ઉદ્યાનમા પધાર્યા છે. નગરીમાં **સિંહરથ** નામે રાજા છે, **દમસાર** નામે એ રાજાને પુત્ર છે. પરમાત્મા મહાવીર દેવ પધાર્યાની વધામણી મળતાં રાજા તથા રાજપુત્રના રોમ-રોમ વિકસ્વર થાય છે. ઉત્તમ આત્માઓને દેવ, ગુરુ અને ધર્મની આરાધનાના નિમિત્તો મળે એટલે હર્ષ અને આનંદની ઊર્મિઓ ઉછાળા મારે. 'હું ધર્મી છું કે અધર્મી છું' એ પ્રશ્નનું સમાધાન આત્મા પોતે જ કરી શકે છે. સંસાર અને સંસારમાં રખડાવનારા કંચન, કામિની અને કાયા વગેરે ઉપર જો આત્માને ખૂબ જ રાગદશા પ્રગટ થતી હોય તો સમજવું કે શુદ્ધ ધર્મ અને આત્માને હજુ ઘણું અંતર છે. મોક્ષ અને મોક્ષના સાધનો દેવ, ગુરુ તેમ જ ધર્મ ઉપર આત્માને અંતરમાંથી પ્રેમ ઉભરાતો હોય, અને યથાશક્તિ રત્નત્રયીની આરાધના તરફ ઊર્મિઓ ઉછળતી હોય તો સમજવું કે આત્મા, ધર્મ સન્મુખ છે, ધર્મથી વાસિત છે, હવે ધર્મ અને આત્માને બહુ અંતર નથી. ધર્મક્રિયા કરવા માત્રથી 'હું ધર્મી છું' એમ સમજી-માની લેવાની જરૂર નથી. પણ સંસાર અને સંસારના સાધનો ઉપરથી રંગ-રાગ ઘટે તેમ જ મોક્ષ અને મોક્ષના સાધનો ઉપર સાચો રાગ પ્રગટ થાય ત્યારે સમજવું કે ધર્મની વાસ્તવિક જ્યોતિનો અંશ પ્રગટ થયો છે. રાજા સિંહરથ અને રાજકુમાર દમસારને ભગવંત મહાવીર પ્રભુની પધરામણીના વધામણાં મળતાં હૈયું હર્ષથી નાચી ઊઠયું છે. "આજે અમારો પરમભાગ્યોદય જાગ્યો કે ભવોદધિતારક મહાનિર્યામક ભગવાન્ દેવાધિદેવ પોતે અમારા આંગણે પધાર્યા. આજે અમારે આંગણે સોનાનો સુરજ ઊગ્યો. આજે અમારે આંગણે કલ્પવૃક્ષ ફળ્યો" આવા ઉત્તમ વિચારોથી પિતા-પુત્ર ખૂબ આનંદમાં મગ્ન બની ગયા છે અને મુખમાંથી અનેક પ્રકારના મંગલમય શબ્દો ઉચ્ચારે છે. પ્રભુ પધાર્યા સંબંધી નગરીમાં ઉદ્‌ઘોષણા કરાવે છે અને સમગ્ર પ્રજા તેમજ ચતુરંગી સેના સહિત રાજા સિંહરથ તથા દમસારકુમાર પ્રભુને વંદન કરવા માટે જાય છે. દેવાધિદેવ અરિહંત ભગવંતના દર્શન-વંદન કરવાનો ઉત્તમ મનોરથ થવો એ પણ બોધિબીજની પ્રાપ્તિનું કારણ છે તો પછી ઉલ્લસિતભાવે વિશાલ પરિવાર સાથે ભગવંતને વંદન કરવા જવાય, વંદન, પ્રદક્ષિણા, પર્યુપાસના ઉપરાંત અમૃતસરખી ભગવંતની વાણી એકચિત્તે શ્રવણ કરાય તેમાં તો કેવો અપૂર્વ લાભ થાય !

> यास्याम्यायतनं जिनस्य लभते ध्यायंश्चतुर्थं फलं,
> षष्ठं चोत्थितप्रस्थितोऽष्टममथो गन्तुप्रवृत्तोऽध्वनि ।
> श्रद्धालुर्दशमं बहिर्जिनगृहात् प्राप्तस्ततो द्वादश,
> मध्ये पाक्षिकमीक्षिते जिनपतौ मासोपवासं फलम् ॥ १ ॥

"ભાગ્યવાન્ શ્રાવક પ્રભાતમાં ઘેર બેઠા બેઠા 'હું દેવાધિદેવના દર્શન કરવા જાઉં' એવો ઉત્તમ વિચાર કરે તેટલા માત્રમાં એક ઉપવાસનું ફળ મળે, દર્શન કરવા જવાનો મનોરથ થયા બાદ ઊભો થાય એટલે છટ્ઠ-બે ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત કરે. માર્ગે ચાલતાં અટ્ઠમ-ત્રણ

ઉપવાસ, પ્રભુના દેરાસર પાસે આવતાં પાંચ ઉપવાસ, દેરાસરના મધ્યમાં આવતાં પંદર ઉપવાસ અને પરમાત્માની પ્રતિમાના દર્શન કરતાં એક મહિનાના ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે."

सयं पमज्जणे पुन्नं, सहस्सं च विलेवणे । सयसाहस्सिआ माला, अणंतं गीयवाइए ॥

"મોરપીંછીથી પ્રભુપ્રતિમાનું પ્રમાર્જન કરતાં સો ઉપવાસનું ફળ મળે, ચંદન-બરાસ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોથી પ્રભુપ્રતિમાને વિલેપન કરવાથી એક હજાર ઉપવાસનું ફળ મળે, સુગંધી પુષ્પોની સુંદર માળા-પ્રભુના કંઠમાં પહેરાવવાથી એક લાખ ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત થાય અને ગીત-વાજિંત્રાદિ ભાવ પૂજાવડે અનંત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે."

શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ પ્રભુદર્શન-પૂજનના ફળો સંબંધી આ હકીકત આજના જીવોને જરા આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવશે, પરંતુ શ્રદ્ધાસંપન્ન બુદ્ધિવડે જો વિચારાય તો આ બાબતોમાંથી એક પણ બાબત ખોટી નથી. આ ઉપવાસના ફળની બાબતો તો સ્થૂળ બાબત છે. હૃદયના અતિ વિશુદ્ધભાવે પ્રભુના દર્શન-પૂજન થાય તો તો નાગકેતુ વગેરે પુન્યવાન્ આત્માઓની માફક કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોની પણ પ્રાપ્તિ થઇ જાય. આપણને તો પ્રભાતમાં પ્રભુદર્શનની પવિત્ર ભાવનાને બદલે પૈસા ભેગા કરવાની અપવિત્ર વૃત્તિઓ ઊભી થતી હોય, પ્રભુદર્શને જવાના વિચારો આવ્યા બાદ 'થાય છે, જઇએ છીએ, શી ઉતાવળ છે?' એવા એના વિચારો પણ સાથે ચાલુ હોય, 'શાક લાવવાની ઝોળી લાવ, દર્શન કરવા જાઉં છું તો રસ્તામાથી શાક પણ લેતો આવું.' આમ દર્શન કરવા જતી વખતે શાકની ઝોળી ભેગી હોય! **આજના અમારા મહાનુભાવોને દેરાસર જતાં ચોખા, બદામની ઝેરણી સાથે લેવામાં શરમ આવે પણ શાકની ઝોળી લેવામાં શરમ નથી આવતી.** દર્શન કરવા જતાં શાકની ઝોળી કે દૂધનો લોટો ભેગો હોય. પછી તમોને રસ્તામાં પ્રભુ-દર્શનના વિચારો આવે કે શાક લેવાના વિચારો આવે? જ્ઞાની ભગવંતોએ ધર્મક્રિયાનાં જે ફળો કહ્યાં છે તે ફળો તો બરાબર જ છે, પણ આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ જે રીતે થવી જોઇએ તે રીતે નથી થતી એટલે ધર્મક્રિયાના સંપૂર્ણ ફળ આપણને નથી મળતાં. **નંદન મણિયારનો** જીવ વાવડીની અતિ આસક્તિના યોગે પોતે બંધાવેલ વાવડીમાં ગર્ભજ પચેન્દ્રિય દેડકો થયો. ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુની પધરામણી થયાની વાતો વાવડીએ પાણી ભરવા માટે આવેલી બહેનો પાસેથી વારંવાર સાંભળતાં જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. ભગવંત મહાવીરને વંદન કરવાની દેડકાને ભાવના જાગી. જે દિશામાં ભગવાન મહાવીર સમવસર્યા હતા તે દિશામા દેડકો ચાલવા માંડ્યો. પ્રભુના સમવસરણની લગભગ નજીકમાં પહોંચ્યો. હૃદયમાં એક સરખી પ્રભુના દર્શન કરવાની તીવ્ર ભાવના હતી. દૈવયોગે ભગવંત મહાવીરને વંદન કરવા જતા મહારાજ શ્રેણિકના ઘોડાનો પગ એ દેડકા ઉપર આવ્યો અને દેડકો મરણ પામ્યો. હૈયામાં પ્રભુદર્શનની ભાવનાના યોગે સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્તમ દેવ તરીકે એ દેડકો ઉત્પન્ન થયો. પ્રભુના દર્શન દેડકાને થયા ન હતા, હૃદયમાં પ્રભુદર્શનની ભાવના જ હતી, છતાં એ અસ્ખલિત પ્રભુદર્શનની ભાવનાના યોગે દેડકા જેવો આત્મા ઋદ્ધિવંત દેવ-ભવને પ્રાપ્ત કરી શકે, તો પ્રભુદર્શન કરવાની ભાવના થતાં એક ઉપવાસ યાવત્ પ્રભુના

દર્શન થાય એટલે એક મહિનાના ઉપવાસનું ફળ મળે એ વાત કેમ બરાબર ન હોય? અર્થાત્ બરાબર જ છે. ફક્ત દર્શનાદિ પ્રવૃત્તિ પ્રસંગે તેને લાયક ભાવ સાથે હોવો જોઈએ. રાજા સિંહરથ તથા દમસાર કુમાર પ્રભુના સમવસરણની નજીકમાં જતાં પંચાભિગમ સાચવે છે, પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપી. વંદન કરી ઉચિત આસને બેસે છે અને પરમાત્માની મંગલમય ધર્મદેશના શ્રવણ કરે છે. ધર્મદેશના શ્રવણ કરવાથી દમસારકુમારનો આત્મા સંવેગ રંગથી ભીંજાય છે. ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની ભાવના થતાં માતપિતાની અનુમતિ લઈ ભગવંત મહાવીર પ્રભુની પાસે દમસારકુમાર ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે. જે આત્માને પૂર્વજન્મમાં રત્નત્રયીની આરાધના કરવાથી કર્મસત્તા ખૂબ જ ઓછી હોય તેવા આત્માઓ એક જ વખતની ધર્મદેશના શ્રવણ કરવા માત્રમાં સંયમ ગ્રહણ કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે.

સિદ્ધ ભગવંતના પંદર ભેદોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ—

શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ ભગવંતના પંદર ભેદો જે બતાવ્યા છે, તેમાં સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારો છે. એક વાત અહિં ધ્યાનમાં રાખવાની કે સિદ્ધપર્યાય પ્રાપ્ત થયા બાદ એ સિદ્ધભગવંતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. પંદર ભેદો જે વર્ણવ્યા છે તે તો સિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થવા અગાઉની અવસ્થાને લક્ષ્યમાં રાખીને વર્ણવ્યા છે. મોક્ષે જનાર આત્મા તીર્થંકર પદ ભોગવીને મોક્ષે ગયેલ છે કે સામાન્ય કેવલી થઈને મોક્ષે ગયેલ છે? એ અપેક્ષાએ બે ભેદો–જિનસિદ્ધ અને અજિનસિદ્ધ. મોક્ષે જનાર આત્મા તીર્થની–શાસનની સ્થાપના થયા અગાઉ મોક્ષે ગયેલ છે કે તીર્થની સ્થાપના થયા બાદ મોક્ષે ગયો છે? એ અપેક્ષાએ બે ભેદો-તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ. મોક્ષે જવાના સમયે આત્મા એકલો મોક્ષે ગયો કે અનેક આત્માઓની સાથે મોક્ષે ગયો? એ અપેક્ષાએ બે વિભાગ. એકસિદ્ધ અને અનેકસિદ્ધ. મોક્ષે જતી વખતે શરીરના અંગોપાંગોનો આકાર સ્ત્રીનો હતો, પુરુષનો હતો કે નપુંસકનો હતો? એ અપેક્ષાએ ત્રણ ભેદો. સ્ત્રીલિંગ-સિદ્ધ, પુરુષલિંગસિદ્ધ અને નપુંસકલિંગસિદ્ધ. મોક્ષે જતી વખતે જૈન સાધુનો વેષ હતો? અન્ય દર્શનીનાં સાધુનો વેષ હતો કે ગૃહસ્થનો વેષ હતો? તે અપેક્ષાએ સ્વલિંગસિદ્ધ, અન્યલિંગસિધ્ધ અને ગૃહિલિંગસિધ્ધ, એમ ત્રણ ભેદો સમજવા. મોક્ષના અસાધારણ કારણસ્વરૂપ સંયમ ગ્રહણ કરવાના પરિણામ આપોઆપ થયા? કોઇ વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત દેખીને થયા કે તીર્થંકરાદિ કોઈનો ઉપદેશ સાંભળીને સંયમના પરિણામ થયા? એ અપેક્ષા-એ ત્રણ પ્રકારો-સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુધ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ. આમ જુદી જુદી પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ સિદ્ધ ભગવંતોના ભેદો સમજવાના છે. અને તેમાં પણ ખરી રીતે તો બે અથવા ત્રણ ભેદોમાં જ સર્વ સિધ્ધ ભગવંતોનો સમાવેશ થાય છે. અનંત સિદ્ધ ભગવંતો પૈકી કેટલાક જિનસિદ્ધ હોય અને કેટલાક અજિનસિદ્ધ હોય. અથવા એ અનંત-સિધ્ધ ભગવંતોમાંથી કેટલાક તીર્થસિદ્ધ હોય અને કેટલાક અતીર્થસિદ્ધ હોય, અથવા એ અનંત સિધ્ધોમાંથી કેટલાક એકસિદ્ધ હોય અને કેટલાક અનેકસિદ્ધ હોય. પણ ભિન્નભિન્ન અપેક્ષાએ કલ્પેલા આ બબે ભેદોથી ત્રીજા ભેદવાળા કોઇ સિદ્ધભગવંતો નથી. સર્વ સિધ્ધોનો આ બે બે ભેદોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ ભેદોમાં પણ સર્વસિદ્ધ ભગવંતોનો અન્તર્ભાવ સમજી લેવો. ત્રણ પ્રકારે બે બે ભેદો અને ત્રણ પ્રકારે ત્રણ

ત્રણ ભેદોનો સરવાળો કરવાથી સિદ્ધના પંદર ભેદ થાય છે. વર્તમાન સિદ્ધપર્યાયની અપેક્ષાએ એ સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં કોઈ ભેદ જ નથી. ભેદ તો ત્યારે જ હોય કે જ્યારે ભેદ પાડનાર કર્મનો આત્માને સંયોગ હોય. કર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ ગયા પછી સિદ્ધ ભગવંતોના આત્મામાં ભેદ શેનો હોય? અનંત સિદ્ધભગવંતો આત્મસ્વરૂપની અપેક્ષાએ એક સરખા જ છે. પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ બે બે કે ત્રણ ત્રણ ભેદોની જે વિવક્ષા કરી છે, તેમાં પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. જૈન દર્શનની વિશાળતાનું એ ભેદો દ્વારા ભાન થાય છે. શરીરની આકૃતિ પુરુષની હોય કે સ્ત્રીની હોય કિંવા કૃત્રિમ નપુંસકની હોય પણ આત્મામા મોક્ષને લાયક સ્વભાવ દશાનો પુરુષાર્થ જો જાગે તો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામા શરીરની આકૃતિ બાધક નથી થતી. આકૃતિથી પુરુષ કે સ્ત્રી કિંવા કૃત્રિમ નપુંસક મોક્ષનો અધિકારી હોઇ શકે છે. તેજ પ્રમાણે શરીર ઉપર વેષ જૈન સાધુનો હોય, બિલકુલ નગ્નાવસ્થા હોય, ભગવાં વસ્ત્ર હોય કે ગૃહસ્થનો વેશ હોય તો પણ તે બાહ્ય વેશ મુક્તિમાં બાધક થતો નથી. **બાહ્ય વેશ ગમે તે હોય, પણ ભાવથી જેને જૈનદર્શન પરિણમે તે આત્મા મુક્તિનો અધિકારી છે.** આવી સુંદર અનેકાન્તવાદની વાતો આ ભેદોમાંથી જાણવાની મળે છે.

સ્ત્રીને મોક્ષની સિદ્ધિ

સભામાંથી પ્રશ્નઃ-દિગંબર સંપ્રદાયમાં તો સ્ત્રીને મોક્ષનો નિષેધ કરે છે તેનું કેમ?

ઉત્તરઃ-મહાનુભાવ! આપણે તો દમસાર મુનિનું કથાનક ચાલે છે. પ્રાસંગિક સિદ્ધના ભેદો કહેવાયા છે. તે સાંભળીને તમોએ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો તે બરાબર છે. અત્યારે તે બાબત વધુ વિવેચન નહિં કરતા ટૂંકમાં જ મુદ્દો સમજાવું છું. આપણા દિગંબર ભાઈઓને આપણે પૂછીએ કે સ્ત્રીને મોક્ષનો તમો નિષેધ કેમ કરો છો? તો તે મુખ્ય બે મુદ્દા રજૂ કરશે. એક તો 'વસ્ત્ર હોય ત્યાં સુધી ચારિત્ર ન ગણાય અને સ્ત્રી સર્વથા વસ્ત્ર વિના રહી ન શકે. એટલે કે સ્ત્રીને ચારિત્રની આરાધના સંભવતી નથી અને ચારિત્ર સિવાય મોક્ષ નથી' આ એક તેમનો મુદ્દો. બીજો મુદ્દો એ કે સ્ત્રી ગમે તેવી દુરાચારિણી હોય, પણ વધુમાં વધુ છઠ્ઠી નરકમાં જાય કિંતુ સાતમી નરકમાં ન જાય. જે સ્ત્રીમાં સાતમી નારકીમાં જવા યોગ્ય કર્મ બાંધવાની તાકાત નથી, એ સ્ત્રીમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય? આ એમનો બીજો મુદ્દો. આ બન્ને મુદ્દા ઉપર બહુ જ સંક્ષેપમા વિચારીએ. પ્રથમના મુદ્દામાં સ્ત્રી વસ્ત્ર સિવાય રહી શકે નહિં અને વસ્ત્ર હોય એટલે ચારિત્ર ન સંભવે. ચારિત્ર ન હોય તો મોક્ષ ક્યાંથી હોય? આ તેમની બાબત સામાન્ય રીતે વિચારવામાં આવે તો પણ ઉચિત લાગે તેમ નથી. ચારિત્ર એ તો આત્માનો ગુણ છે. વસ્ત્ર વગેરે બાહ્ય પદાર્થો ચારિત્ર ગુણમાં વિઘાતક થાય જ એવો એકાન્ત નિયમ નથી અને જો બાહ્ય વસ્તુ ચારિત્રમાં વિઘાતક જ થતી હોય તો વસ્ત્રની માફક શરીર પણ આત્માથી બાહ્ય વસ્તુ છે. વસ્ત્રનો સંયોગ જેમ ચારિત્રને બાધક થાય તેમ શરીરનો સંયોગ પણ ચારિત્રમાં બાધક કેમ ન થાય? માનો કે વસ્ત્રનો સંયોગ તમો છોડશો પણ શરીરનો સંયોગ તો છૂટે તેમ નથી. એ તો આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે જ છૂટે, માટે વસ્ત્રાદિ બાહ્ય વસ્તુના સંયોગ માત્રથી ચારિત્રનો અભાવ માનવો એ કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી. બાહ્ય વસ્તુ ઉપરની મૂર્છા, આસક્તિ, પરિગ્રહબુદ્ધિ

એ ચારિત્ર ગુણમાં વિઘાતક છે. 'मुच्छा परिग्गहो वुत्तो' એ દશવૈકાલિકનું વચન છે. વસ્તુનો સંયોગ હોવા માત્રથી પરિગ્રહની કલ્પના કરવી તે સર્વથા અનુચિત છે. જો બાહ્ય વસ્તુના સંયોગ માત્રથી પરિગ્રહની કલ્પના કરવામાં આવશે તો તો તીર્થંકર ભગવંતો કે જેઓ મણિરત્નના સમવસરણમાં બિરાજમાન થઇને ધર્મદેશના આપે છે તેમને પણ પરિગ્રહી માનવાનો પ્રસંગ આવશે, માટે 'વસ્ત્રનો સંયોગ હોવા માત્રથી સ્ત્રીને ચારિત્ર ન સંભવે' એ કથન જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્તની અપેક્ષાએ સર્વથા અયોગ્ય છે. જૈન દર્શનનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત તો અનેકાંત છે. એ અનેકાંત દર્શન દ્રવ્યથી અન્ય લિંગીઓને પણ મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરે તો સંયમની આરાધનામાં ઉપકારક જીર્ણપ્રાય વસ્ત્ર, પાત્રાદિ ઉપકરણો હોવા માત્રમાં મોક્ષનો નિષેધ કરે એ બને જ નહિં. અને એ પ્રમાણે જૈન દર્શન જો વસ્ત્ર હોવા માત્રમાં મોક્ષનો નિષેધ કરે તો અનેકાન્તવાદરૂપી મુખ્ય સિદ્ધાન્તનો જ ભંગ થાય. ભાઈ! આપણું જૈન દર્શન તો એક જ વાત કરે છે કે "कषायमुक्तिः किल मुक्तिरेव." બાહ્ય વેશમાં વસ્ત્ર હોય કે ન હોય તે સાથે મુક્તિનો સંબંધ નથી. મુક્તિનો સંબંધ તો કષાય મુક્તિની સાથે છે અર્થાત્ જ્યાં કષાયમુક્તિ છે ત્યાં જ મોક્ષ છે.

જૈનશાસનમાં સ્ત્રીને મોક્ષપ્રાપ્તિનો અધિકાર અવશ્ય હોઇ શકે છે

"ગમે તેવી દુરાચારિણી સ્ત્રી હોય છતાં છઠ્ઠી નરકે જાય, પરંતુ સાતમી નરકે ન જાય, જે સ્ત્રીમાં સાતમી નરકે જવા માટે શક્તિ નથી. તે સ્ત્રીમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે શક્તિ કેમ હોઇ શકે?" દિગંબર ભાઇઓની સ્ત્રીને મોક્ષના નિષેધ માટેની આ બીજી દલીલ છે, પરંતુ તે દલીલ પણ વ્યાજબી નથી. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થમાં અર્થ અને કામ પુરુષાર્થ એ સંસારનું કારણ છે. કામ પુરુષાર્થની અપેક્ષાએ અર્થ પુરુષાર્થમાં પ્રાયઃ અઢાર પાપસ્થાનકનું સેવન વધુ પ્રમાણમાં છે. પુરુષને અર્થ તેમજ કામ પુરુષાર્થમાં અર્થ પુરુષાર્થની પ્રધાનતા વધુ હોય છે. એને તે કારણે વધુ પ્રમાણમાં પાપસ્થાનકનું સેવન થતું હોવાથી પુરુષ સાતમી નરકે જાય છે, સ્ત્રીના જીવનમાં અર્થ તથા કામ પુરુષાર્થ પૈકી કામની પ્રબળતા છે. અર્થ પુરુષાર્થની અપેક્ષાએ કામ પુરુષાર્થમાં પાપસ્થાનકોનું સેવન બહુલતાએ કાંઈક અલ્પ હોવાનો સંભવ છે તે કારણે સ્ત્રીનો આત્મા સાતમી નરકમાં ન જાય તો તે અનુચિત નથી. મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો અર્થ અને કામ પુરુષાર્થનો સર્વથા અભાવ થાય અને મોક્ષનું સાધ્ય રાખીને ધર્મ-પુરુષાર્થની આરાધના થાય તો જ થઇ શકે છે. આટલી વાત જો બરાબર વિચારવામાં આવે તો "સ્ત્રી સાતમી નરકે ન જઇ શકે તે પ્રમાણે મોક્ષે પણ ન જઇ શકે" એ કથન કોઇ રીતે ઉચિત નહિ લાગે. જે આત્માના જીવનમાં વધુ પડતો અવળો પુરુષાર્થ ન હોય, તે આત્માના જીવનમાં મોક્ષને લાયક અનુકૂળ પુરુષાર્થ પણ પ્રગટ ન થાય એ વાત કેમ બને? બીજું સ્ત્રીવેદ એ જુદી બાબત છે અને શરીરનો આકાર સ્ત્રીનો એ જુદી બાબત છે. સ્ત્રીવેદનો ઉદય એટલે કે જે કર્મના ઉદયથી પુરુષ પ્રતિ વિષયવાસના જાગે તેનું નામ સ્ત્રીવેદ, એ મોહનીય કર્મના ઉદયથી હોય છે અને જ્યાં સુધી એ મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય સ્ત્રીવેદનો ઉદય અથવા તો પુરુષવેદનો કિંવા નપુંસકવેદનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ આત્માને વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત ન થાય અને મોક્ષ પણ ન મળે એ વાત બરાબર છે; પરંતુ નવમા ગુણસ્થાનકે

બંધ, ઉદય અને સત્તામાંથી એ વેદનો અભાવ થવા પછી સ્ત્રીના શરીરનો આકાર માત્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રતિબંધક થાય એ વાત કોઈ રીતે માનવા લાયક નથી. દિગંબર સંપ્રદાયના મુખ્ય ગ્રન્થો ષટ્‌ખંડાગમ, કષાયપ્રાભૃત વગેરેની મુડબિદ્રીના ભંડારની પ્રાચીન પ્રતોમાં 'સંજદ' પદ હતું અને આજે પણ એ 'સંજદ' પદ તે પ્રાચીન પ્રતોમાં છે. આ પદ ઉપરથી સ્ત્રીના મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. પાછળથી એ પ્રતિનો ઉતારો કરતી વખતે 'સંજદ' પદને કાઢી નાંખવામાં આવ્યું છે. દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રો. હીરાલાલે આ વિષયમાં ખૂબ જ ઉહાપોહ મચાવ્યો હતો. **પરંતુ મતાગ્રહનો દોષ એ એક એવો ભયંકર દોષ છે કે સાચી વસ્તુના પ્રત્યક્ષ પુરાવા મળવા છતાં મતાગ્રહી આત્મા સાચી વાત માનવા તૈયાર થતો નથી.** એક સ્ત્રીને મોક્ષ ન માનવામાં—એ દિગંબર સંપ્રદાયને ચતુર્વિધ સંઘને બદલે ત્રિવિધ સંઘની માન્યતા ઊભી કરવી પડી. મલ્લિનાથ પ્રભુ સ્ત્રીવેદે અવતર્યાં હતા, છતાં તેમને મલ્લનાથ તરીકે માનવા પડ્યા. ચંદનબાળા, મૃગાવતી વગેરે મોક્ષગામી મહાસતીઓના મોક્ષનો પણ અપલાપ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તાત્પર્ય એ છે કે–પ્રભુશાસનમાં સ્ત્રી પણ રત્નત્રયીની આરાધનામાં જોડાય અને ક્ષાયિક ભાવ પામે તો મુક્તિની અવશ્ય અધિકારિણી છે.

પૂર્વજન્મમાં જેટલી આરાધના વધુ, તેટલી વર્તમાન ભવમાં આલંબનની જરૂરિયાત ઓછી

પરમાત્મા મહાવીર ભગવંતની ધર્મદેશના ફક્ત એક વાર શ્રવણ કરવા માત્રમાં ઠમકાર કુમારને ચારિત્રની ભાવના થઈ. એ પ્રસંગ ઉપર સિદ્ધના પંદર ભેદોના વર્ણનમાંથી સ્ત્રીને મોક્ષ હોય કે કેમ? એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. એટલે વચ્ચે આટલી વાત પ્રાસંગિક કહેવામાં આવી. મૂળ વાત તો સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ અંગે હતી. જે આત્માઓ પૂર્વ જન્મમાં લગભગ પોણાસોળ આની જેટલી રત્નત્રયીની આરાધના કરીને મનુષ્યનો ભવ પામ્યા હોય તે આત્માઓને સંયમ ગ્રહણ કરવામાં બીજાના ઉપદેશની કે કોઈ પણ વૈરાગ્યજનક નિમિત્તની અપેક્ષા નથી રહેતી. ભોગાવલી કર્મ પૂર્ણ થાય એટલે આપોઆપ સંયમ ગ્રહણ કરવાના પરિણામ જાગૃત થાય છે. જન્મ-જન્મ આહાર સંજ્ઞા વગેરેના દૃઢ સંસ્કારવાળા આત્માને સ્તનપાનાદિ પ્રવૃત્તિ માટે જેમ ઉપદેશની અપેક્ષા નથી હોતી, જન્મ થતાં તુરત સ્તનપાનાદિની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે, તેજ પ્રમાણે અનેક જન્મોમાં જે આત્માએ ચારિત્રની આરાધના કરી આત્માને ખૂબ નિર્મળ બનાવ્યો છે તે આત્માને અવસર આવે એટલે આપોઆપ સંયમના પરિણામ પ્રગટ થાય છે. એવા જીવો સ્વયંબુદ્ધ કહેવાય છે. સંધ્યાના વાદળા અથવા બીજા કોઈ વૈરાગ્યોત્પાદક નિમિત્તને દેખી જે આત્માને સંયમની ભાવના જાગે તેવા આત્માઓને **નમિરાજર્ષિ** વગેરેની જેમ પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય છે. સ્વયંબુદ્ધ આત્માઓની અપેક્ષાએ પ્રત્યેકબુદ્ધ આત્માઓ પૂર્વજન્મની ઓછી તૈયારીવાળા હોય છે. અને તીર્થંકર ગણધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે સુવિહિત સાધુમુનિરાજના શ્રીમુખેથી ઉપદેશ શ્રવણ કરવાવડે જે આત્માઓ સંયમના પરિણામવાળા થાય છે, તે આત્માઓ બુદ્ધબોધિત કહેવાય. સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધની અપેક્ષાએ બુદ્ધબોધિત આત્માઓની પૂર્વજન્મ સંબંધી આરાધના અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. બુદ્ધબોધિતમાં પણ અનેક વિભાગો હોય છે. કોઈ

આત્મા એક જ વાર ઉપદેશ શ્રવણ કરવા માત્રથી ચારિત્ર માટે તૈયાર થાય છે, જ્યારે કોઈ આત્મા પાંચ; પંદર કે પચીસ વાર ધર્મદેશના સાંભળવાથી પ્રતિબોધ પામે છે. એ તો જેટલી પૂર્વજન્મની આરાધના વધારે તેટલું આ જન્મમાં આલંબન ઓછું લેવું પડે. પૂર્વજન્મમાં આરાધનાનું પ્રમાણ અલ્પ હોય તો આ ભવમાં આલંબનની જરૂર વધારે પડે. અને પૂર્વજન્મમાં બીલકુલ આરાધના ન કરી હોય, પરંતુ વિરાધક ભાવ વધુ પ્રમાણમાં સેવ્યો હોય તે આત્માને અહિં ઉપદેશ શ્રવણ કરવાની રુચિ ન થાય, અને શ્રવણ કરે તો પણ અંતરમાં તેનું પરિણમન ન થાય. ભૂતકાળમાં અજ્ઞાનદશા અંગે ગમે તે બન્યું પણ હવે મનુષ્યનો ભવ અને જૈન શાસન મળ્યા બાદ રત્નત્રયીની આરાધનામાં જોડાવા માટે ખૂબ જ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

દમસાર મુનિવરને પાછલી રાત્રે પ્રગટ થયેલ ઉત્તમ વિચારણા

દમસારકુમારે ભગવંતની પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. સ્થવિર સાધુઓ પાસે ગ્રહણશિક્ષા તથા આસેવનશિક્ષાનો અભ્યાસ કર્યો. શ્રુતના અભ્યાસ સાથે ત્યાગ–વૈરાગ્ય, તપશ્ચર્યામાં એ દમસાર મુનિએ ઝુકાવી દીધું. છટ્ઠ–અઠ્ઠમના પારણે અઠ્ઠમ એમ આગળ વધતાં વધતાં જીવન પર્યંત માસક્ષમણને પારણે માસક્ષમણની તપસ્યા શરૂ કરી. શરીરની મૂર્છા ઘટ્યા સિવાય તપશ્ચર્યાની આરાધના થતી નથી. આ દમસાર મુનિએ કાયાની માયાને તિલાંજલિ આપી. આ પ્રમાણે આરાધના કરનાર દમસાર મુનીશ્વર એક અવસરે પાછલી રાત્રિએ વહેલા જાગૃત થયા પછી આત્મચિંતન કરવાના પ્રસંગમાં વિચાર કરે છે કે–હું ભવ્ય અર્થાત્ મોક્ષગામી હઈશ કે અભવ્ય (મોક્ષ માટે અયોગ્ય) હોઈશ ? અને જો ભવ્ય હોઉં તો હું ચરમશરીરી હઈશ કે અચરમશરીરી હઈશ ? હવે પછી જે આત્માને બીજો ભવ કરવાપણું નથી, આ ભવમાંથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે, તે **ચરમશરીરી** કહેવાય, અને જે આત્માને હજુ એક, બે પાંચ કે તેથી વધારે ભવ કરવાના બાકી હોય તે **અચરમશરીરી** ગણાય. દમસાર મુનિવરને સંસાર એ કારાગૃહ સમાન બરાબર સમજાયો છે. સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લક્ષણો પૈકી ત્રીજું **નિર્વેદ** નામનું લક્ષણ એ ઉત્તમ મુનિવરના અંતરાત્મામાં યથાર્થ પરિણમ્યું છે. ' કયારે આ કર્મના પાંજરામાંથી મારી મુક્તિ થાય ?' એ જ વિચારણા ક્ષણે ક્ષણે ચાલે છે. અને એવી અનુપમ વિચારણા ચાલે ત્યારે જ પ્રભાતમાં જાગૃત થતાંની સાથે " હું ભવ્ય હોઈશ કે અભવ્ય ? હું ચરમશરીરી હોઈશ કે અચરમશરીરી ? " આવી આત્મલક્ષી પવિત્ર વિચારણાઓ સ્ફૂરે છે. તમો સંસારી જીવોએ બહુલતાએ બાહ્ય ધનની પ્રાપ્તિમાં સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ માનો લીધેલ હોવાથી દિવસ અને રાત સૂતા તેમજ જાગતાં એ બાહ્ય ધનના જ વિકલ્પો આવ્યા કરે છે. તે જ પ્રમાણે ઉત્તમ આત્માઓએ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર તેમજ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સાચું સુખ માનેલ હોવાથી તે મહાપુરુષોને રાત્રિદિવસ તેને લાયક જ ઉત્તમ વિચારણાઓ પ્રગટ થયા કરે છે.

દમસાર મુનિવરનું પ્રભુ મહાવીરદેવ પાસે જવું

દમસાર મુનિ પ્રભાતની આવશ્યક ક્રિયાથી નિવૃત્ત થઈને શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ પાસે પાછલી રાત્રે પ્રગટ થયેલા વિચારોનો ખુલાસો મેળવવાની અભિલાષાથી જાય છે. ભગ

વંત પાસે જઈ ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપી, વંદન-નમસ્કાર કરી યોગ્ય આસને દમસાર મુનિ બેસે છે. હજુ દમસાર મુનિ ભગવંતને કાંઈ પણ પૂછે તે પહેલાં જ ભગવાન મહાવીર દમસારને ઉદ્દેશીને અમૃતથી પણ અધિક મીઠી વાણીવડે બોલાવે છે. “ હે દમસાર ! તમો સુખશાંતિથી અહિં આવ્યા છો ને ? તમારી સંયમ-યાત્રામાં તમોને આનંદ છે ને ? આજે અત્યારમાં તમો જે મારી પાસે આવ્યા છો તે પાછલી રાત્રે તમોને તમારા પોતાના આત્મા માટે ‘હું ભવ્ય છુ કે અભવ્ય ’ હું ચરમશરીરી છું કે અચરમશરીરી ? વગેરે ઉદ્ભવેલા વિકલ્પોના સમાધાન માટે અહિં આવ્યા છો ને ?” દમસાર મુનિવરને પ્રભુના જ્ઞાનમાં અખૂટ શ્રધ્ધા તો હતી જ. તેમાં હજુ પોતે ભગવંતને કાંઈ પણ પ્રશ્ન કરે તે પહેલાં જ પોતાના દિલની વાત પ્રભુના શ્રીમુખેથી પ્રગટ થતાં એ શ્રધ્ધાબલમાં ખૂબ વૃધ્ધિ થઈ. અમૃત સમાન પ્રભુની વાણી શ્રવણ કરતાં દમસારના હૈયામાં નિરવધિ આનંદ પ્રગટ થયો. દમસાર મુનિ નમ્રભાવે બે હાથ જોડી ભગવંતને જણાવે છે કે-પ્રભુ ! આપે જે પ્રમાણે મારા દિલમાં પ્રગટ થયેલા વિકલ્પો જણાવ્યા અને આપશ્રીની પાસે આવવાનો મારો આશય જે આપે જણાવ્યો, તે બરાબર છે. હું તે વિકલ્પોના સમાધાન માટે જ આપશ્રીના ચરણમાં આવ્યો છું. પ્રભુ મને જણાવો કે-હું ભવ્ય છું કે અભવ્ય ? હું ચરમશરીરી છું કે અચરમશરીરી ? ભગવાન મહાવીર દેવ દમસારને જવાબ આપે છે કે-હે વત્સ ! તમો ભવ્ય છો અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાવાળા છો; પણ અભવ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ તમો ચરમશરીરી છો એટલે કે આ ભવમાં જ તમોને મોક્ષપ્રાપ્તિ થવાની છે. હવે તમારે બીજો ભવ કરવાનો નથી. ભગવંતના મુખથી આ વચનો શ્રવણ કરતાં દમસારને જે આનંદ થયો છે તેનું વર્ણન આપણા જેવા છદ્મસ્થોથી શું થઈ શકે ? એ આનંદ અવર્ણનીય હોય છે. તમોને કોઈ અષ્ટાંગ નિમિત્તનો બરાબર જાણકાર મળી જાય અને તમારા પ્રશ્નના ઉત્તરમા તમોને કહે કે તમો આ જન્મમાં ક્રોડપતિ થવાના છો, એ વાત સાંભળીને તમોને કેટલો આનંદ થાય ? એ ક્રોડપતિપણું ફક્ત આ ભવ પૂરતું જ હોય છે. એ ક્રોડપતિપણાથી કાયમના દુઃખની પરંપરાનો અંત નથી આવતો, એ તમો બરાબર જાણો છો, છતાં એ વાત સાંભળતા આનંદની સીમા હોય છે ખરી ? તો પછી જે મોક્ષપ્રાપ્તિની પાછળ અનંત કાળના સર્વ દુઃખોની પરંપરાનો સર્વથા અંત આવતો હોય તવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંબંધી સુંદર વાત પ્રભુના પવિત્ર મુખેથી સાંભળતા અવર્ણનીય આનંદ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય હોય ?

દમસારનું દૃષ્ટાન્ત અને તેનો બોધ લેવા લાયક ખરો વિભાગ તો હજુ બાકી છે. આજે વ્યાખ્યાનનો સમય પૂર્ણ થયો છે. એ દૃષ્ટાન્ત ટૂંકમાં કહેવાશે તો બરાબર મજા નહિ આવે, માટે દૃષ્ટાન્તનો બાકીનો ભાગ આવતી કાલ ઉપર રખાય તે વધુ ઠીક લાગે છે. દમસાર મુનિવર પ્રભુના શ્રીમુખેથી પોતે ચરમશરીરી હોવાનું સાંભળીને પ્રભુને પ્રશ્ન કરશે કે-હે ભગવંત ! જ્યારે હું ચરમશરીરી છું, આ ભવમાં જ મને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનું છે તો કૃપાળુ ! કહો તો ખરા કે-મને કેવળજ્ઞાન કયારે પ્રાપ્ત થશે ? દમસારના આ પ્રશ્નનો પ્રભુ શું જવાબ આપશે ? તે તેમજ દૃષ્ટાન્તનો બાકીનો ભાગ સંપૂર્ણ કહેવા ઉપરાંત શ્રી ભગવતી સૂત્ર સાથે જયકુંજર હાથીની સરખામણીનો જે અધિકાર ચાલે છે તે વિષયમાં આગળ શું વિષય આવશે વગેરે અધિકાર અગ્રે વર્તમાન—

श्रीमनमोहनपार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન–અગિયારમું

निश्चय–व्यवहारनयसमुन्नतकुम्भद्वयस्य, प्रस्तावनावचनरचनाग्रकाण्डशुण्डादण्डस्य, निगमनवचनातुच्छपुच्छस्य, कालाद्यष्टप्रकारप्रवचनोपचारचारुपरिकरस्य, उत्सर्गापवाद-समुच्छलदतुच्छघण्टायुगलवोपस्य.........वृत्तिरारभ्यते इति शास्त्रप्रस्तावना ।

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીજી નામે જે સૂત્ર છે, જેના અર્થરૂપે પ્રણેતા શાસનનાયક શ્રમણ ભગવાન મહાવીર છે, સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર પંચમ ગણધર ભગવાન્ શ્રી સુધર્માસ્વામીજી છે અને બાલજીવોને સૂત્રનો ભાવાર્થ યથોચિત સમજી શકાય તે માટે પૂજ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ જેના ઉપર વિસ્તૃત ટીકા રચેલ છે એ ભગવતીજીના પ્રારંભમાં ટીકાકાર ભગવંતે શ્રી ભગવતીજીની જયકુંજર હાથી સાથે જે સરખામણી કરી છે, તે અધિકાર વર્ણવાય છે. એ વર્ણન પ્રસંગે નિશ્ચય અને વ્યવહારનું યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ કહેવાયું છે. જયકુંજર હાથી બન્ને કુંભસ્થળવડે જેમ શોભે છે તે જ પ્રમાણે જૈન શાસનના રહસ્યભૂત આ ભગવતી સૂત્ર, ઉપલક્ષણથી જૈન શાસન નિશ્ચય અને વ્યવહારથી જ શોભે છે. શુદ્ધ નિશ્ચય અને વ્યવહાર જેના અંતરાત્મામાં પરિણમેલ છે, તે જ સાચો જૈન છે, વગેરે બાબતો થોડી થોડી પણ ગઇ કાલે કહેવાયેલ છે, અને તે પ્રસંગને અનુસરતું **દમસાર** મુનિવરનું દૃષ્ટાન્ત ગઇ કાલે શરૂ કરેલ છે. રાજકુમાર દમસારે શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુની ધર્મદેશના શ્રવણ કરીને ભગવંત પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું છે. ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ નિશ્ચયના લક્ષ્ય સાથે ચારિત્રને ઉચિત વ્યવહારમાર્ગની સુંદર આરાધના કરનાર દમસાર મુનિવર છઠ્ઠ–અઠ્ઠમ યાવત્ માસક્ષમણ જેવી ઉગ્ર તપસ્યામાં જોડાયા છે.

આહારાદિ ચારે ય સંજ્ઞાઓ એ જ સંસારનું પ્રબલ કારણ

આત્માને અનાદિથી સંસારમાં રખડાવનાર આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞા છે. એ ચારે ય સંજ્ઞાઓમાં એક આહારસંજ્ઞા ઘટે, આહારસંજ્ઞા કાબૂમાં આવે તો બાકીની ત્રણ સંજ્ઞાઓને કાબૂમાં રાખવા માટે વધુ પરિશ્રમ કરવાની જરૂર નહિં રહે. જે વ્યક્તિને આહારસંજ્ઞાનું પ્રબલપણું તેને મૈથુનસંજ્ઞા પ્રાયઃ જોરદાર હોય છે. અને

આહાર તેમજ મૈથુનસંજ્ઞાનું જેને પ્રબલપણું હોય તેને પરિગ્રહસંજ્ઞાનું પણ અવશ્ય જોર રહે છે; કારણ કે પરિગ્રહ અર્થાત્ ધન સિવાય મૈથુનસંજ્ઞા અને આહારસંજ્ઞાને પોષણ મળતું નથી. આહારસંજ્ઞા તેમજ મૈથુનસંજ્ઞા જેમ જેમ વધે તેમ તેમ તે બન્ને સંજ્ઞાને પોષવા માટે આ જીવ તેના સાધનો મેળવવા માટે ખૂબ ઇન્તેજાર બને છે અને પછી તો તે આત્મા નથી નીતિનો વિચાર કરતો કે અનીતિનો, નથી હિંસા અહિંસાનો વિચાર કરતો કે નથી સત્ય અસત્યનો વિચાર કરતો, આહારસંજ્ઞા તેમજ મૈથુનસંજ્ઞાના પોષણ માટે ગમે તેવા પાપો કરીને પણ ધન મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. ધન મેળવવા એટલે કે ભોગ-સુખના સાધનો પ્રાપ્ત કરવા માટે મન-વાણી-કાયાની દોડધામ તેનું નામ ભયસંજ્ઞા છે. મન-વાણી-કાયાની ચંચળતા તેનું નામ જ ભયસંજ્ઞા, મન-વાણી-કાયાની જેટલી પોતાના ઘરમાં સ્થિરતા તેટલી અભય સંજ્ઞા. આનંદઘનજી મહારાજનું વચન છે કે-" **ભય ચંચળતા હો પરિણામની** " (શ્રીસંભવનાથ સ્તવન) આહારસંજ્ઞાની પ્રબલતાથી મૈથુનસંજ્ઞા વધે, મૈથુનસંજ્ઞાની પ્રબલતાથી પરિગ્રહસંજ્ઞા વૃદ્ધિ પામે અને પરિગ્રહસંજ્ઞા વધે એટલે ભયસંજ્ઞા વૃદ્ધિ પામે. ભયસંજ્ઞા વૃદ્ધિ પામે એટલે મન-વાણી-કાયાની ચચળતા-માં વધારો થાય. અને જેટલો મન-વાણી-કાયાના વ્યાપારમાં ચંચળતાનો વધારો થાય તેટલુ કર્મબંધન વૃદ્ધિ પામતું જાય. મન-વચન-કાયાના વ્યાપાર તે જ કર્મબંધનું કારણ છે. શ્રીતત્ત્વાર્થ સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એ કારણે જ **कायवाङ्मनः कर्मयोगः, स आश्रवः** [તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૬ સૂત્ર ૧-૨] એ સૂત્રો આપ્યા છે. કર્મવર્ગણાના પુદ્ગલ સ્કંધો ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય મન-વાણી-કાયાના વ્યાપારથી જ થાય છે. શુભ વ્યાપાર હોય તો શુભ કર્મ બંધાય અને અશુભ વ્યાપાર હોય તો અશુભ કર્મ બંધાય એ જુદી વાત છે, પણ જ્યાં સુધી મન-વચન-કાયાના વ્યાપારો પૈકી અમુક અંશે પણ વ્યાપાર છે ત્યાં સુધી કર્મબંધ અવશ્ય હોય છે. આહાર, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ ત્રણ સંજ્ઞાના પોષણ માટે થતો મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર અશુભ જ હોય અને તે દ્વારા અશુભ કર્મનો જ બંધ થાય. **એક આહારસંજ્ઞા કાબૂમાં આવે તો મૈથુન, પરિગ્રહ તેમજ ભયસંજ્ઞા ઘટી જાય.** પરિણામે મન-વાણી-કાયાના વ્યાપાર ઓછાં થાય અને કર્મબંધનની પણ અલ્પતા થયા સિવાય ન રહે.

ભાવચારિત્ર એ સ્વર્ગનું કારણ નથી પરંતુ મોક્ષનું જ કારણ છે

આહારસંજ્ઞાનો ઘટાડો કરવા માટેનું અસાધારણ કારણ જો કોઈ હોય તો તપસ્યા છે. નાની મોટી કોઈ પણ તપસ્યા કરવાના પ્રસંગમાં તપસ્યા કરનાર ભાગ્યવાન્ આત્મા આહાર-સંજ્ઞા ઘટાડવાનું લક્ષ્ય રાખે, **'આહાર કરવો એ આત્માનો સ્વભાવ નથી, આત્માનો સ્વભાવ તો અણાહારીપણાનો છે'** એ વાત ન ભૂલે, તો તે આત્માને આહારસંજ્ઞા ખૂબ જ ઘટી જાય છે અને છેવટ અણાહારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અનુત્તર વિમાનના દેવોનું તેત્રીશ સાગરોપમ આયુષ્ય, તે દરમ્યાન તેત્રીશ હજાર વર્ષે પસાર થયા બાદ એક વાર આહારની અભિલાષા થાય. તેનું કારણ શું? આપણે સવારે ચ્હા પાણી, બાર વાગે ઉની રસોઇ, બપોરે ફેર ચા પાણી નાસ્તો, અને સાંજે વાળુ—આ સિવાય વધારે આડુંઅવળું ખાવાપીવાનું ચાલે તે જુદું, એમ છતાં સવાર પડે એટલે આહારની અભિલાષા તો તૈયાર જ

હોય ! આપણી આ દુર્દશા, જ્યારે અનુત્તર વિમાનના દેવોને તેત્રીશ હજાર વર્ષો બાદ એક વાર આહારની અભિલાષા થાય, મહાનુભાવો આમ થવામાં બીજું કશું કારણ નથી. પૂર્વ ભવમાં આરાધેલ ચારિત્ર અને તે પ્રસંગે ભાવથી કરેલ તપશ્ચર્યાનો જ એ પ્રભાવ છે. ભાવચારિત્રની આરાધના સિવાય અનુત્તર વિમાનમાં કોઇ પણ આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી. દ્રવ્ય ચારિત્રવંત માટે વધુમાં વધુ નવમી ગ્રૈવેયક હોય છે, પણ અનુત્તર વિમાનમાં તો દ્રવ્ય તેમજ ભાવ ચારિત્રની આરાધના કરનાર હોય તે જ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. ભાવચારિત્ર યદ્યપિ મોક્ષનું કારણ છે, ભાવચારિત્ર એ દેવગતિ–દેવાયુષ્યના બંધનું કારણ નથી. આરાધના કરનાર ભાગ્યવાન્ આત્મા મુક્તિના લક્ષ્યથી જ ભાવ ચારિત્રની આરાધના કરે છે, પરંતુ એ ભાવ ચારિત્રની આરાધના કરતા કરતા ક્ષાયિક ભાવનું યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં જ આયુષ્ય સમાપ્ત થાય છે એટલે તે અવસરે તે આત્મામાં વર્તતો જે પ્રશસ્ત રાગભાવ, તે વડે દેવ-ગતિ–દેવાયુષ્ય બંધાય છે. વ્યવહારમાં ઉપચારથી બોલાય કે સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવે આત્મા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો, દેશવિરતિના યોગે બારમા દેવલોકે પહોંચ્યો, ભાવચારિત્રની આરાધના કરી ધન્નાજી વગેરે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા; પણ સમ્યગ્દર્શન, દેશવિરતિ કિંવા સર્વવિરતિ એ તો આત્માના સ્વભાવપરિણામ છે, આત્માની શુદ્ધ ચેતનાના અંશો છે. એ **સ્વભાવ પરિણામવડે સંવર અને સકામનિર્જરા હોય પણ દેવાદિગતિ વગેરે શુભકર્મના બંધન હોય,** એ શુભકર્મનો બંધ તો સમ્યગ્દર્શન, દેશવિરતિ સાથે પ્રશસ્ત રાગાદિ વિકારો રહેલા છે તે કારણે થાય છે. અનુત્તરવિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર આત્માને અનુત્તર વિમાનના દિવ્ય સુખોમાં જરા પણ ઉપાદેય ભાવ નથી, કિંતુ હેય ભાવ જ હોય છે. અને તે કારણે જ તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ આર્યક્ષેત્રમાં માનવ જન્મ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પુનઃ એ આત્મા ચારિત્ર ગ્રહણ કરી, એક બે ભવે મુક્તિપુરીમાં પહોંચી જાય છે.

આહારાદિ ચારે ય સંજ્ઞાને તોડવા માટે દાનાદિ ચાર પ્રકારનો ધર્મ

પૂર્વભવમાં કરેલી સુંદર તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે જ અનુત્તર વિમાનમાં આહારસંજ્ઞા અતિ અલ્પ અને તે પણ તેત્રીશ હજાર વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળે પ્રગટ થાય છે. પૂર્વભવમાં પાળેલા પવિત્ર બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવે અનુત્તર વિમાનમાં મૈથુનસંજ્ઞાનો અભાવ હોય છે, પૂર્વ જન્મમાં આરાધેલા–દાનધર્મના પ્રભાવે ઐશ્વર્યની હાજરી છતાં પરિગ્રહસંજ્ઞા ખૂબ જ મંદ કોટિની છે અને પૂર્વભવમાં સંયમની આરાધના પ્રસંગે પંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિનું જે પરિ-પાલન કર્યું છે તેના પ્રભાવે ભયસંજ્ઞા અર્થાત્ મન–વાણી–કાયાની ચંચળતા અલ્પ બની ગઈ છે. અનંતજ્ઞાની ભગવંતોએ દાન–શિયલ–તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ જે બતાવ્યો છે, તે આહાર વગેરે ચારે ય સંજ્ઞાઓના વિનાશ માટે જ બતાવેલ છે. જગતમાં કીર્તિ–માન કે પ્રશંસા માટે દાન નથી આપવાનું પણ પરિગ્રહસંજ્ઞા ઘટાડવા માટે જ દાન આપવાનું છે, મૈથુનસંજ્ઞાનો ક્ષય કરવાના આશયથી શીલધર્મની આરાધના કરવાની છે, આહારસંજ્ઞાના નિકંદન માટે તપશ્ચર્યા કરવાની છે અને ભયસંજ્ઞાને વિનાશ માટે જ ભાવ ધર્મની આરાધનામાં જોડાવાનું છે. **અનંતકાળથી આ સંસારી જીવને આહારની**

ભૂખ, વિષયની ભૂખ અને ધનની ભૂખ વળગેલી છે. તેને માટે જ આ અજ્ઞાની જીવે અત્યાર સુધી આંખો મીંચીને ખૂબ દોટ મૂકી છે, પણ પરિણામ ભૂખ ભાંગવાને બદલે ભૂખ વધવામાં આવ્યું છે. એ અનાદિની દુરંત ભૂખ ભાંગવાનો સાચો માર્ગ જાણ્યા સિવાય અવળી દોટ મુકાય એટલે પરિણામ અવળું જ આવે. સંસારમાં રખડાવનારી, આત્માને ખૂબ જ હેરાન-પરેશાન કરનારી એ આહારાદિની ભૂખ ભાંગવાનો અસાધારણ ઉપાય દાન-શિયલ-તપ અને ભાવ છે, એ ચારે ય પ્રકારના ધર્મની આરાધનાનું અનુપમ સ્થાન ચારિત્ર જ છે. ચારિત્ર સિવાય એ ચારે ય પ્રકારના ધર્મની સંપૂર્ણ આરાધના થવી અશક્ય છે.

સાધુપણામાં દાનધર્મની આરાધના કેમ સંભવે?

સભામાંથી પ્રશ્ન—સાધુપણામાં શીલધર્મ, તપધર્મ અને ભાવધર્મની આરાધના તો હોય પણ દાનધર્મની આરાધના સાધુપણામાં કેમ સંભવે? સાધુ તો નિષ્કંચન છે અને કંચન વિના દાન કેમ ઘટે?

ઉત્તર—મહાનુભાવ! 'દાન' એ પદનો અર્થ જો બરાબર લક્ષ્યમાં હોય તો આ પ્રશ્નનો અવકાશ જ ન રહે. દાન એટલે આપવું એ તો સામાન્ય અર્થ છે. દાનનો ખરો અર્થ તો ત્યાગ છે. આપવાનો સંબંધ બીજાની સાથે છે. ત્યાગનો સંબંધ પોતાની સાથે છે. આપવાની જે ક્રિયામાં ત્યાગભાવના વર્તતી હોય તેનું જ નામ વાસ્તવિક દાન છે. ધોબીને ધોવા માટે પોતાના વસ્ત્રો આપવાની ક્રિયા તો થાય છે, છતાં તેમાં ત્યાગની ભાવના નથી; માટે તેનું નામ દાન નથી. "स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्त्वोत्पादनं दानम्" પોતાની માલીકીની જેમાં નિવૃત્તિ અને અન્ય માલીકીની જેમાં ઉત્પત્તિ છે તેનું નામ દાન છે અનાદિની પરિગ્રહસંજ્ઞા જેનાથી ઘટે, યાવત્ સર્વથા નાશ પામે તેનું નામ દાન છે. તમારી દુકાને આડતીયાઓ તેમજ માલ ખરીદવા અનેક ગ્રાહકો આવે છે, તેને તમો ઘેર જમવા તેડી જાઓ છો, ચ્હા-પાણી આપો છો, અનેક પ્રકારે તેની બરદાસ્ત કરો છો પણ તેનું નામ દાન નથી, તે સાધર્મિક ભક્તિ કે માનવરાહત નથી, તેમાં તો તમારો સ્વાર્થ છે. જે પ્રવૃત્તિથી મોહની વૃદ્ધિ થાય અને પરિણામે સંસારની પરંપરા ચાલે એવી કોઇ પણ પ્રવૃત્તિને ધર્મ કહેવાય જ નહિ. **જે દાનની પાછળ સ્વાર્થ હોય, જે દાનની પાછળ બદલો લેવાની વૃત્તિ હોય, તેમજ જે દાનની પાછળ કીર્ત્તિ-માન-પ્રશંસાની કામના જોર કરતી હોય તેનું નામ સાચું દાન નથી. સાચું દાન તો મોહનો ત્યાગ છે.** આજે તમો દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાયનો અર્થ જે રીત જાણવો જોઇએ તે રીતે નથી જાણતા. ઘરના આંગણે સાધુ કે સાધર્મિકની પધરામણી થઇ હોય, સુપાત્ર દાનનો મહિમા સમજાયેલો હોય એમ છતાં ગમે તે કારણે સાધુ કે સાધર્મિક રૂપી સુપાત્રની ભક્તિ ન થાય તેનું નામ દાનાન્તરાય આજે આપણે માનીએ છીએ, આપણી ઇચ્છા મુજબ ધન-સંપત્તિ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય તેનું નામ લાભાન્તરાય મનાય છે, ઘરમા ભોગોપભોગની અનુકૂળ સામગ્રી છતાં કૃપણતા કિંવા શોક-સંતાપાદિ ગમે તે કારણે તે સામગ્રીનો ભોગ-ઉપભોગ ન થાય તેનું નામ અનુક્રમે ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય મનાય છે

અને છતી શક્તિએ હરકોઈ કામમાં આળસુ, એદી અથવા ગળીયા બળદ જેવી દશા વર્તે તેનું નામ વીર્યાન્તરાય મનાય છે. લગભગ આજે મોટો વર્ગ પાંચે ય પ્રકારના અંતરાયનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજે છે. જો કે એ અર્થ સર્વથા ખોટો છે એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ એ સ્થૂલ-વ્યવહારુ અર્થ છે. સાચો નિશ્ચયદૃષ્ટિએ અર્થ તો આ રીતે છે.

દાનાન્તરાય-લાભાન્તરાય વગેરેનો વાસ્તવિક અર્થ

આપણો આત્મા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપી અનંતલક્ષ્મીની અપેક્ષાએ તદ્દન ભિખારી છે. એ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો અનંતમો અંશ હરકોઇ આત્મામાં પ્રગટે છે અને બાકીનો અનંતગુણ અંશ-કર્મના આવરણવડે દબાયેલ છે-અપ્રગટ છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અનુકૂલ સામગ્રી છતાં જે કારણે એ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપી લક્ષ્મીનું ભિખારી આત્માને દાન ન થાય તે કારણનું નામ દાનાન્તરાય કહેવાય. સુપાત્રદાનાદિની પ્રવૃત્તિ પાછળ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપી લક્ષ્મીનું દાન પોતાના આત્માને થવું જોઇએ. આત્મામાં જ્ઞાનાદિ ગુણોનો વિકાસ થવો જ જોઇએ અને એ થાય તો જ સુપાત્રદાન ગણાય. અને તે ત્યારે જ બને કે સુપાત્રદાનાદિની પ્રવૃત્તિમાં ધન-સંપત્તિ ઉપરનો મોહ ઘટાડવાનું લક્ષ્ય હોય. ચંદનબાળાને અડદના બાકળા શ્રમણ ભગવંત મહાવીર પ્રભુને વહોરાવવાનો પુન્યયોગ પ્રાપ્ત થયો, તે પ્રસંગે સાડાબાર ક્રોડ સોનૈયાની વૃષ્ટિ થઇ, પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયા, એ બધું તો સ્થૂલ ફળ છે, પરંતુ સાચું ફળ તો ચન્દનબાળાને ચારિત્રના ભાવ થયા, ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું, પરંપરાએ કેવલજ્ઞાન, કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કર્યું તે છે. શાલિભદ્રે પૂર્વભવમાં માસક્ષમણવંત મુનિરાજને ક્ષીરનું દાન આપ્યું, તેના પ્રભાવે બીજા ભવમાં ગોભદ્રશેઠને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો. મનુષ્યના ભવમાં સ્વર્ગીય ઋદ્ધિના તે ભોક્તા બન્યા પરંતુ એ બધું સ્થૂળ ફળ છે. વાસ્તવિક ફળ તો એ સ્વર્ગીય ઋદ્ધિનો પણ અવસરે ત્યાગ કરી રત્નત્રયીની આરાધના માટે સંયમગ્રહણ કરીને ચાલી નીકળ્યા તે છે. દીવાળીએ શારદાપૂજન પ્રસંગે અમારા બંધુઓ, ચોપડાના પહેલા પાને **"ધન્ના શાલીભદ્રની ઋદ્ધિ હોજો"** એ મંગલ વાકયો લખે છે, પણ એ વાકયોની પાછળ અમારા એ બંધુઓને ફક્ત બાહ્ય સંપત્તિનું સગપણ છે. ધન્નાજી કે શાલીભદ્રજીએ ગ્રહણ કરેલા સંયમનું સગપણ પ્રાયઃ કોઇને ય નથી હોતું. સાધુમુનિરાજ એટલે રત્નત્રયીનો મૂર્તિમાન પુંજ, એ મહર્ષિની ભક્તિ તથા સુપાત્ર દાન એટલે રત્નત્રયીનું જ અનુમોદન. **એ રત્નત્રયીનું સાચું અનુમોદન કેવલ અચેતન ધનના ઢગલા જ ન આપે પરંતુ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રગુણને પણ અવશ્ય પ્રગટાવે.** સાતે ય ક્ષેત્રમાં એ જ પ્રમાણે યથોચિત-ભાવના સમજવાની છે. સુપાત્રદાન કિંવા સાત ક્ષેત્રની ભક્તિને મુક્તિનું પરમ કારણ ગણ્યું છે તે આ અપેક્ષાએ ગણેલ છે. **આજે તો દવાખાનાઓ કે વિદ્યાલયો વગેરે માટે ઉપદેશ દેનાર સાધુ મહાન્ સાધુ તથા સમયને ઓળખનારો ગણાય છે.** જ્યારે સાત ક્ષેત્રના પોષણ માટે સુંદર સદુપદેશ આપનાર સાધુ સમય તથા યુગધર્મના અજ્ઞાણ મનાય છે. પ્રભુના શાસનમાં અનુકંપા તથા સુપાત્ર બંનેનું અવશ્ય સ્થાન છે, પણ અનુકમ્પામાં અનુકમ્પા બુદ્ધિ તેમજ સુપાત્રમાં સુપાત્ર બુદ્ધિનો વિવેક તેમજ ગૌણ મુખ્યતાનો વિભાગ તો અવશ્ય ખ્યાલમાં રહેવો જોઇએ.

સાધુપણામાં દાનાદિ ચારેય ધર્મની આરાધના

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રથી વિરહિત આત્માને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની જ પ્રાપ્તિ સુપાત્રદાનાદિ પ્રવૃત્તિવડે થાય તેનું નામ યથાર્થ દાન છે. પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણુનો પુનઃ વિનાશ ન થાય પરંતુ આત્મામાં ટકાવ રહે તેનું નામ યથાર્થ લાભ છે. એ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ નિજ ગુણુનો ભોગ-ઉપભોગ તેનું નામ સાચો ભોગ-ઉપભોગ છે. અને એ દાન-લાભ—ભોગ-ઉપભોગ માટે જે પુરુષાર્થ તે જ સાચું વીર્ય છે. એ દાન-લાભાદિનો જેનાથી વિઘાત થાય તેનું નામ અનુક્રમે દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય અને વીર્યાન્તરાય છે. સાધુ મુનિરાજને દાનધર્મ કેમ ઘટે? એ પ્રશ્ન ઉપર આ બધું વિવેચન શરૂ થયું છે. દાન કોને કહેવાય? દાનાન્તરાય કોને કહેવાય? એ વાત પ્રસંગોપાત બહુ જ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવેલ છે. દાનધર્મનો અર્થ જે રીતે કહેવાયો છે તે રીતે વિચારીએ તો સાધુ-મુનિરાજને દાનધર્મની આરાધના સદા ય ચાલુ છે. તમો તો ગળાબુડ પરિગ્રહસંજ્ઞાથી ભરેલા જ્યારે સાત ક્ષેત્રો પૈકી કોઈ ક્ષેત્રમાં અથવા અનુકમ્પાના ક્ષેત્રમા પાંચ-પચીસ વાપરો અને તે અવસરે માન-પ્રશંસાનું લક્ષ્ય ન રાખતાં ફક્ત મોહત્યાગનું લક્ષ્ય રાખો તો જ દાન ધર્મની આરાધના અને તે પણુ તેટલો સમય હોય છે; જ્યારે સાધુ-મુનિરાજે તો જે દિવસે ચારિત્ર ગ્રહણુ કર્યું તે દિવસથી મોહત્યાગના લક્ષ્યથી નવે ય પ્રકારનો બાહ્ય પરિગ્રહ વોસિરાવેલ છે. દીક્ષિત થયા બાદ હવે એને બાહ્ય પરિગ્રહ સાથે પુનઃ મોહપાશમાં ફસાય તે રીતે લવલેશ સંબંધ રાખવાનો નથી. આ વાત જો બરાબર વિચારવામાં આવે તો ચારિત્ર ગ્રહણુ કર્યા બાદ સાધુ-મુનિરાજને જીવન પર્યંત અવશ્ય દાનધર્મની આરાધના સંભવે છે. સાધુ સાધુપણામાં યથોચિતપણે પ્રવર્તે તો એ સાધુપણામાં દાન, શીલ, તપ અને ભાવ ચારે ય પ્રકારના ધર્મની આરાધના છે. એ આરાધના દ્વારા અનાદિની ચારે ય આહાર વગેરે સંજ્ઞાઓનો વિનાશ થાય છે અને પરંપરાએ આત્મા કેવલજ્ઞાન અને મુક્તિનો અધિકારી બને છે.

દમસાર મુનિવરના આત્માની ઉત્તમતા

આપણા દમસાર મુનિવરે સંયમની સાધનામાં બરાબર ઝુકાવ્યું છે. 'અનાદિના કર્મપાશને છેદવા માટે સંયમની આરાધના એ જ અનન્ય ઉપાય છે' એ નિશ્ચય અંતરમાં બરાબર વસી ગયો છે. તેમજ આહાર સંજ્ઞાના પરિક્ષય માટે ઉગ્ર તપસ્યામાં પણુ આત્માને તન્મય બનાવ્યો છે. આટલી તપસ્યા કરવા છતાં હજુ એ મુનિવરના ચિત્તમાં પોતાના ભવ્યપણા માટે તેમજ મોક્ષ માટે સંશય થયા કરે છે અને એ સંશયના નિરાકરણુ માટે જ શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર પ્રભુ પાસે જાય છે. આટલી તપશ્ચર્યા છતાં આવો સંશય કેમ થાય? એમ સહજ આપણુને લાગે, પણુ મુક્તિના સાચા પ્રેમીને શીઘ્ર મુક્તિપુરીમાં પહોંચવાની તાલાવેલી હૃદયમાં પ્રગટ થયાનું એ ચિહ્ન છે. વળી ચારિત્રને ગ્રહણુ કરનારા, સાથે સાથે ઉગ્ર તપસ્યા તેમજ જ્ઞાન-ધ્યાનની આરાધનામાં ઝુકી પડનારા આત્માઓ પણુ પ્રમાદાદિ અંતરંગ શત્રુઓના નિમિત્તે પુનઃ લાંબા સમય સુધી સંસારમાં રખડતા થઈ ગયાના દૃષ્ટાન્તો શાસ્ત્રમાં અનેક

આવે છે. શ્રુતકેવલીપણાની હદે પહોંચેલા આત્માઓ પ્રમાદના યોગે નિગોદમાં ચાલ્યા જવાનું આપણે અનેક વાર સાંભળ્યું છે, તો દમસાર મુનિને પોતાના ભવ્યપણા માટે તેમજ તે ભવમાં મોક્ષ માટે સંશય થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? **જિનપ્રણીત તત્ત્વોમાં આત્માને સંશય થવો એ મિથ્યાત્વનું ચિહ્ન છે, પણ પોતાનો આત્મા ભવ્ય છે કે અભવ્ય ? ચરમશરીરી છે કે અચરમશરીરી ? એવો સંશય અથવા વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવો એ તો આત્માની ઉત્તમતાનું લક્ષણ છે.**

કષાયોદયના નિમિત્તે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થવો

દમસાર મુનિવર પ્રભુ પાસે પહોંચ્યા. પ્રભુને પ્રશ્ન કર્યો કે–હે ભગવન્ ! હું ભવ્ય છું કે અભવ્ય ? હું ચરમશરીરી છું કે અચરમશરીરી ? પ્રભુએ દમસારને ઉત્તર આપ્યો કે–હે દમસાર! તમે ભવ્ય છો એટલે કે મોક્ષની યોગ્યતા ધરાવો છો તેમજ ચરમશરીરી છો અર્થાત્ આ ભવમાં જ તમોને સકલ કર્મનો ક્ષય થવા સાથે મોક્ષ મળવાનો છે. પ્રભુના શ્રીમુખેથી આ ઉત્તર સાંભળતા દમસાર મુનિવરના અંતઃકરણમાં ખૂબ જ આનંદ થાય છે, પણ પોતાના આત્મા માટે વધુ જાણવાની અભિલાષાથી પુનઃ એ મુનિવર ભગવંતને પ્રશ્ન કરે છે કે–હે ભગવન્ ! આપના કથન પ્રમાણે હું ભવ્ય છું તેમજ આ ભવમાં જ મને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો છે તે તો બરાબર, આપના કથનમાં મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, પરંતુ સાથે સાથે આપને એટલું હું પૂછું છું કે–મને કેવલજ્ઞાન ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? કેવલજ્ઞાન મળે ત્યારપછી જ મોક્ષ થાય છે. ચારિત્ર પ્રાપ્ત થયા બાદ તેજ ભવમાં મોક્ષ થાય, એ એકાન્ત નિયમ નથી પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ તો મોક્ષ તે જ ભવમાં પ્રાપ્ત થવાનું નક્કી છે, એ આશયથી દમસાર મુનિવરે પ્રભુને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય તો તે બરાબર છે. ભગવાન મહાવીર દમસાર મુનિવરને જવાબ આપે છે કે–હે મુનિવર ! આજે અને અત્યારે તમારા અંતરાત્મામાં જે વિશુદ્ધિની ધારા ચાલે છે, એ જ ધારા અવિચ્છિન્નપણે જો બરાબર ચાલે તો એક પ્રહરમાં તમોને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલી હદે તમો પહોંચી ગયા છો, પરંતુ આજે તમોને માસક્ષમણની તપસ્યાના પારણાનો દિવસ છે. એટલે મારી પાસેથી રજા લઈને તમારા સ્થાને ગયા બાદ પારણા અંગે ગોચરી નિમિત્તે તમો નજીકના શહેરમાં જશો ત્યાં તમોને ક્રોધ કષાયના ઉદયનું નિમિત્ત મળશે, એ નિમિત્ત મળતાં તમારું ભાન ગુમાવી બેસશો. વધુ પ્રમાણમાં ક્રોધ કષાયનો ઉદય તમોને શરૂ થશે અને તે કારણે થોડા સમયમાં પ્રગટ થઇ શકે તેવું તમારું કેવલજ્ઞાન દૂર હડસેલાઈ જશે.

ક્રોધ ચંડાલ કરતાં વધુ ભયંકર છે

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર સર્વજ્ઞ હતા. ભૂત, ભાવી અને વર્તમાન ત્રણેય કાળના ભાવો જાણવાની એ ભગવંતમાં શક્તિ હતી. વર્તમાનમાં દમસાર મુનિવરનો આત્મા કેટલી હદે પહોંચ્યો છે ? એ પ્રાપ્ત થયેલ હદ કેટલો સમય ટકવાની છે? અને ભવિષ્યમાં અનુકૂલ–

પ્રતિકૂલ નિમિત્તોની હાજરીમાં એ આત્માનો ઉત્કર્ષ થવાનો છે કે અધઃપતન થવાનું છે? એ બધી વાતો ભગવંત જાણતા હતા, અને એ જાણપણું હોવાથી–ભગવંતે દમસાર મુનિવરને ઉપરની બાબત જણાવી હતી. દમસાર મુનિ આત્માર્થી નિકટ મુક્તિગામી ભાવચારિત્રવંત આત્મા છે. આત્માના ઉત્કર્ષ માટે જ એમનો સતત પુરુષાર્થ છે. આત્માનો અશુદ્ધ પર્યાય ટળે અને શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ થાય તે માટે એ મુનિવરનો આત્મા સદાય જાગૃત છે. પોતાનો આત્મા ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકની ભૂમિકા ઉપર આરોહણ કરે એ વાત ઇષ્ટ છે. આત્માનું અધઃપતન કિંવા અધઃપતનમાં કારણરૂપ ક્રોધ વગેરે અશુદ્ધોપયોગ જરા ય ઇષ્ટ નથી. ભગવંતના કથન મુજબ એક પ્રહરમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની વાત જાણીને જેમના હૈયામાં અપરંપાર હર્ષ પ્રગટ થયો હોય તે મહાનુભાવને પ્રાપ્ત થનારી કેવલજ્ઞાનની અનંતલક્ષ્મી દૂર હડસેલાઇ જવાની વાત જરા પણ કેમ ઇષ્ટ હોય? એટલે જ એ દમસાર મુનિવર ભગવંતના પૂર્વોક્ત વચનો શ્રવણ કર્યા બાદ એ ઉપકારી પ્રભુને વિનીતભાવે જણાવે છે કે–પ્રભુ! ગમે તે પ્રકારનું મને અશુભ નિમિત્ત મળશે છતાં હું એ નિમિત્તને આધીન નહિ બનું. મારા આત્મમંદિરમાં ક્રોધ કષાયનો પ્રવેશ નહિ થવા દઉં. ભગવન્! ક્રોધ એ તો ચંડાલથી પણ વધુ ભયંકર છે, મારા અંતરાત્માને અપવિત્ર બનાવનાર એ નિર્દય ચંડાલ જ છે. એ વાત જાણ્યા બાદ અને તેનો યથાર્થ નિશ્ચય થયા બાદ હવે હું એ નિર્દય ચંડાલને આધીન કદાપિ નહિ બનું. પ્રતિકૂલ નિમિત્તની હાજરીમાં પણ મારા આત્માને શુદ્ધ ઉપયોગમાં ટકાવી રાખીશ." દમસાર મુનિની ભાવના ઉચ્ચ કક્ષાની છે અને તેથી જ આવા ઉત્તમ શબ્દો ઉચ્ચારે છે, પરંતુ ભગવાન તો દમસાર મુનિનુ ભાવિ જાણતા હોવાથી મૌન ગ્રહણ કરે છે. ભયંકર દર્દોથી કંટાળેલો દર્દી કોઇ સારા વૈદ્યની દવાથી આઠ આનો, દશ આનો જેટલું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા બાદ વૈદ્યરાજને પૂછે કે–હું સર્વથા નીરોગી કયારે બનીશ? વૈદ્યરાજ પણ જવાબ આપે કે ભાઇ! અત્યાર સુધી જે રીતે દવા લેવામાં તેમ જ પથ્ય પાળવામા સાવધાન રહ્યા છો તે જ પ્રમાણે પંદર–વીશ દિવસ સાવધાન રહેશો અને પથ્ય સાથે દવાનો બરાબર ઉપયોગ કરશો તો તમો થોડા દિવસોમા જરૂર બીલકુલ રોગમુક્ત બની જશો. જરા ક્ષણભર જિહ્વાને સ્વાદનો ચટકો આપે તેવા કુપથ્ય ભોજનથી જો બરાબર દૂર રહેશો તો થોડા સમયમાં તમોને કાયમી સંપૂર્ણ આરામ મળી જશે. આરોગ્યનો અભિલાષી પેલો દર્દી વૈદ્યરાજની પાસે તો હા જ પાડે છે અને બરાબર વૈદ્યરાજને વચન આપે છે કે "કુપથ્ય નહિ કરું, દવા બરાબર વાપરીશ" પરંતુ વૈદ્યરાજ પાસેથી રજા લઇને ઘેર ગયા બાદ ઢોકળા, ભજીયા અથવા તીખા તમતમના ખાદ્ય પદાર્થો ઘરમાં તૈયાર થયા હોય તે અવસરે વૈદ્યરાજ પાસે જે વચનો બોલાયા હોય તે વચન પ્રમાણે પથ્ય પાળનારા કોઇક વિરલા હોય છે. દર્દી મનુષ્ય તે સમયે પોતાના મનને અથવા પોતાના પરિચારકને સમજાવે છે કે "એક બે ભજીયાથી અથવા ઢોકળાના ટુકડાથી શું નુકશાન થવાનું છે?" મનોબળ તેટલે અંશે નબળું બને છે, કુપથ્યની શરૂઆત થાય છે અને આઠ–દશ આની આરોગ્યમાથી પુનઃ તે મનુષ્ય વધુ પડતા રોગનો ભોગ બને છે. કસોટીના પ્રસંગે મનોબલને મક્કમ રાખનાર વ્યક્તિઓ બહુ જ અલ્પ સંખ્યામાં જોવાય છે. આપણા પોતાના જીવનપ્રસંગો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો આપણી પણ લગભગ એ જ દશા હોય છે.

દમસાર મુનિવરનું ગોચરીએ જવું, કષાયનું નિમિત્ત મળતાં કષાયને આધીન થવું અને તુરત જ પશ્ચાત્તાપ થવો

દમસાર મુનિવરે ભગવંતની પાસે જે મક્કમતાભર્યાં ઉત્તમ વચનો ઉચ્ચાર્યાં હતા, તે હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી જ ઉચ્ચાર્યાં હતા. ભગવાને તો દમસાર મુનિનું ભવિષ્ય જાણેલું હોઇ મૌન ધારણ કર્યું હતું. દમસાર ભગવંતની પાસેથી ઉઠયા, વંદના કરી પોતાના સ્થાને પહોંચ્યા. ગોચરીનો સમય થયો ત્યારે પાત્રની પડિલેહણા વગેરે કરી ગોચરી માટે નજીકના શહેર તરફ રવાના થયા. રસ્તે ચાલતા મુનિરાજ ઇર્યાસમિતિમાં સાવધાન હતા, પણ ચૈત્ર-વૈશાખની ગ્રીષ્મઋતુ અને મધ્યાહ્નનો સમય એટલે સૂર્યનાં કિરણોએ માઝા મૂકી હતી. સૂર્યના તીવ્ર કિરણોથી એક બાજુ મસ્તક ખૂબ તપતું હતું અને ભૂમિ ખૂબ ઉષ્ણ બની ગયેલ હોવાથી નીચેથી પગ શેકાઇ જતા હતા. આજે પણ તમારા શહેરમાં ડામરની સડકો અગિયાર બાર વાગે કેવી ગરમ થયેલી હોય છે, એનો અનુભવ ગોચરી જનારા સાધુઓને બરાબર થાય છે. દમસાર મુનિને એક મહિનાના ઉપવાસની તપશ્ચર્યાનું પારણું હતું. શરીર તદ્દન કૃશ બની ગયું હતું. તેમાં ઉષ્ણ પરિષહનું નિમિત્ત મળ્યું. શરૂઆતમાં તો દમસાર મુનિવરને એટલો જ વિચાર આવ્યો કે "નજીકના શહેરમાં અને નજીકના ઘરોમાં જ નિર્દોષ ગોચરી મળી જાય તો વધુ સારું." આટલા વિચારની પાછળ ઊંડાણમાં કાયાની મમતાનો અંશ બેઠો હતો. એ તપસ્વી મુનિરાજ ચાલતા ચાલતા શહેરના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા. બરાબર તે જ અવસરે એક ક્ષત્રિય પુરુષ ઘણા લાંબા સમયની બીમારીમાંથી સાજો થઇને આજે પહેલો જ પોતાના ખાસ ઇષ્ટ કાર્ય માટે બીજા ગામ તરફ જતો હતો તે દરવાજામાં મુનિરાજને ભેગો થયો. ભેગો થતાં મુનિરાજે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે–ભાઇ! આ શહેરમાં અમો સાધુ-સંતોને નિર્દોષ આહાર મળે તેવા ધર્મપરાયણ ગૃહસ્થોના ઘર કઇ બાજુ છે? તપસ્યાના અંગે શરીરની શિથિલતા તેમજ વધુ પ્રમાણમાં તાપ વગેરે કારણે નજીકમાં જ જો ગોચરી મળી જાય તો વધુ સારું એ ભાવનાથી દમસાર મુનિવરે પેલા ક્ષત્રિયને નજીકમાં ગૃહસ્થના ઘરો માટે પૂછ્યુ પરંતુ જેને પુછાયું તે ક્ષત્રિય અજ્ઞાની આત્મા હતો. તેના હૈયામાં સાધુ-સંત ઉપર શ્રદ્ધા તથા પૂજ્યભાવનો અભાવ હતો. અને એ જ કારણે "ઘણા લાંબા સમય બાદ હું મારા ઇષ્ટ કાર્ય માટે આજે પ્રથમ બહાર નીકળ્યો ત્યાં દરવાજામાં જ મને આ મુંડિયાનું અપશુકન કયાં થયું?" આવા વિપરીત વિચારો તેના હૈયામાં પ્રગટ થયાં. એટલેથી જ તે ન અટકયો. પણ "આ મુંડિયાએ મને અપશુકન કરાવ્યું માટે હું એને બરાબર કષ્ટમાં નાખું" એમ વિચારીને જે દિશામાં ગોચરીને લાયક ગૃહસ્થોના ઘરો હતા, તે દિશા ન બતલાવતા દમસાર મુનિવરને અવળા માર્ગે ચડાવી દીધા અને પોતે પોતાના કાર્ય માટે ચાલ્યો ગયો. દમસાર મુનિવર એ ક્ષત્રિય પુરુષે બતાવેલા માર્ગે ચાલવા માંડયા. અર્ધો કલાક-કલાક ચાલતાં નિર્દોષ ભિક્ષા મળે તેવું એક પણ ગૃહસ્થનું ઘર ન દેખાયું. જેમ બને તેમ નજીકમાં ગોચરી જવાની ઇચ્છા હતી, તેને બદલે ખૂબ વધુ દૂર જવાનો પ્રસંગ આવતા તપસ્વી મુનિરાજ અકળાયા. પ્રથમ પેલા ક્ષત્રિય ઉપર ગુસ્સો આવ્યો, ત્યારબાદ "આ ગામના

બધાય માણસો આવા ખરાબ જ હશે." એ વિચારો સાથે ગામના બધાય માણસો ઉપર ક્રોધ પ્રગટ થયો. એટલેથી જ એ દમસાર મુનિવર ન અટકયા, પણ આ ગામના માણસો સાધુ-સંતને અવળા માર્ગે ચઢાવીને હેરાન કરનારા છે માટે આ બધાયને હું બરાબર શિખામણ આપું. એમ વિચારીને પોતા પાસે **ઉત્થાનશ્રુત**ની લબ્ધિ હતી એ લબ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો. નગરની સમસ્ત પ્રજા જે શાંત વાતાવરણમા હતી, આ લબ્ધિનો પ્રયોગ થતા સમસ્ત પ્રજા ભયભ્રાન્ત બનીને આમથી તેમ દોડવા લાગી. ઘડી બે ઘડી સુધી આમ ચાલ્યું. ત્યારબાદ દમસાર મુનિરાજને પોતાને જ વિકલ્પ આવ્યો કે-આ નગરનાં લોકો આટલી બધી દોડ-ધામ કેમ કરે છે ? તુરત પોતાને ખ્યાલ આવ્યો કે-આ તો મારી લબ્ધિના પ્રયોગથી બધી દોડધામ શરૂ થઇ છે. ભયભ્રાન્ત બની આમતેમ એક સરખી નાશભાગ કરતા અનેક મનુષ્યોને જોતા દમસાર મુનિનું હૈયું કોમળ બન્યું. એટલું જ નહિં પણ ગોચરી નીકળવા અગાઉ ભગવંતની પાસે જે વચનો ઉચ્ચાર્યા હતા કે-પ્રભો ! ગમે તેવું કષાયનું કારણ મળશે તો પણ કષાયને આધીન નહિં થાઉં આ વચનો યાદ આવ્યા. ચિત્તમા ખૂબ પશ્ચાત્તાપ શરૂ થયે. ભગવતે મને કહેલ હતું કે-હે દમસાર ! એક પ્રહરમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેટલી હદે તમારો આત્મા પહોંચ્યો છે, પણ આજે ગોચરી જવાના પ્રસંગે તમોને કષાયનું નિમિત્ત મળશે, તમે ક્રોધને આધીન બની જશો અને પ્રહરમાં પ્રાપ્ત થનારું કેવલજ્ઞાન દૂર હડસેલાઇ જશે. આ વચનો શ્રવણ કર્યા બાદ મેં ભગવંતને જણાવ્યું કે-હે ભગવાન્ ! હું પ્રતિકૂલ નિમિત્તના પ્રસંગે પરાધીન નહિં થાઉં, પરંતુ મારા આત્માને સ્વાધીન રાખીશ. આ પ્રમાણે ભગવંતની સમક્ષ જે અક્ષરો મેં ઉચ્ચાર્યા હતા તેનું પાલન મારાથી ન થયું. કાયાની માયાએ મારું અધઃપતન કરાવ્યું. હવે મને કેવલજ્ઞાનની અનંતલક્ષ્મી કયાંથી પ્રગટ થાય ? પ્રભુના કથન મુજબ નક્કી મારું એ કેવલજ્ઞાન દૂર ચાલ્યું ગયું. ધિક્કાર છે મને ! કે મારા આત્માને હું કબજામાં ન રાખી શકયો. આ પ્રમાણે એ દમસાર મુનિ ખૂબ પશ્ચાત્તાપની શ્રેણિમાં દાખલ થયા.

મોક્ષનું અસાધારણ કારણ ચારિત્ર છે

જિનેશ્વરદેવના શાસનમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે તેમાં પણ મોક્ષનું અસાધારણ કારણ જો કોઇ હોય તો તે ચારિત્ર છે, અને અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ નિમિત્તોની હાજરીમાં આત્માને પોતાના ઘરમાં-સ્વભાવ પરિણામમાં ટકાવી રાખવો તેનું નામ જ સાચું ચારિત્ર છે. **અનુકૂલ પ્રતિકૂલ પ્રસંગો સિવાય સમભાવ જેવા પરિણામ તો ઘણી વાર ઘણી વ્યક્તિઓમાં ઉપલક દૃષ્ટિએ દેખાય પરંતુ તેટલા સામાન્ય દેખાવમાં ભાવ ચારિત્રની કલ્પના કરવી તે બરાબર નથી. સોનું કસોટીએ ચઢે ત્યારે જ સોનાની પરીક્ષા થાય છે. તેમ અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ પ્રસંગોમાં જ ચારિત્રરૂપી સુવર્ણની પરીક્ષા થાય છે.** શાસ્ત્રોમાં બે પ્રકારનું ચારિત્ર કહેલ છેઃ એક પ્રમત્તચારિત્ર અને બીજું અપ્રમત્તચારિત્ર. સંજ્વલન કષાયના સ્વરૂપમાં પ્રત્યાખ્યાન, અપ્રત્યાખ્યાન કે અનન્તાનુબંધી કષાય જેવી તીવ્રતા આવે ત્યારે પ્રમત્ત દશા ગણાય, અથવા વર્તમાનમાં સંજ્વલન કષાયોદયની માત્રાનું જેટલું પ્રમાણ હોય તેથી વધુ પ્રમાણ થાય તો તેનું નામ

પણ પ્રમત્ત દશા કહેવાય, અને સંજ્વલન કષાયની માત્રામાં વધારો ન થતાં ઘટાડો થવા માટેનો જ પુરુષાર્થ થાય. તેમંજ આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં જેટલો સમય બરાબર જાગૃત રહે તેનું નામ અપ્રમત્ત દશા ગણાય. આત્માને મોક્ષ અને મોક્ષના સાધનો પ્રતિ રુચિ પ્રાપ્ત થવી એ દુષ્કર છે. તેથી પણ મોક્ષ અને મોક્ષના સાધનો માટે પુરુષાર્થ શરૂ થવો અર્થાત્ દેશથી કે સર્વથી વિરતિની આરાધનામાં આત્માને જોડવો તે તેથી પણ વધુ દુષ્કર છે. અને વિરતિની આરાધનામાં જોડાયા બાદ અનુકૂલ–પ્રતિકૂલ નિમિત્તોની હાજરી પ્રસંગે એ આરાધનામાં જરા પણ નબળાઈ ન આવવી તે તો અત્યન્ત દુષ્કર છે. એ કારણે જ દમસાર મુનિ જેવા તદ્‌ભવ–મુક્તિગામી આત્મા અને તેમાં પણ પ્રભુ મહાવીર જેવા પ્રભુ તરફથી અગાઉથી ચેતવણી મળેલ હોવા છતાં પ્રતિકૂલ નિમિત્ત મળતાં કષાયને આધીન બની ગયા. પોતાની નબળાઇનો પોતાને ખ્યાલ આવતાં ખૂબ પશ્ચાત્તાપ શરૂ થયો, એ પશ્ચાત્તાપમાં ને પશ્ચાતાપમાં આત્મા સાથે નિર્ણય કર્યો કે "તપસ્યાના પારણે ગોચરી માટે નીકળતાં કાયાને ઉષ્ણ પરિસહ પ્રાપ્ત થતાં મારી આ દશા થઇને; માટે હવે તો જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પારણું કરવું જ નથી. અશન–પાન–ખાદિમ–સ્વાદિમ ચારે ય આહારનો મારે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિપર્યંત સર્વથા ત્યાગ છે." આ પ્રમાણે નિર્ણય કરી એ તપસ્વી મુનિવર આહાર ગ્રહણ કર્યા વિના એમ ને એમ જ પ્રભુ પાસે પાછા આવ્યા. પ્રભુના ચરણમાં ઢળી પડયા અને અતિ નમ્રભાવે પ્રભુને વિનંતિ કરી કે–હે પ્રભો! આપે મને અગાઉથી ખ્યાલ આપવા છતાં આજે ગોચરી જવાના પ્રસંગે હું કષાયને આધીન બની ગયો, પ્રભો! મારો આત્મા પ્રતિકૂલ નિમિત્તની હાજરીમાં ખૂબ નબળો પડી ગયો. મને ઘણો કષાય થયો, મેં ગામની સમસ્ત પ્રજાને મારી લબ્ધિવડે ઘણો ત્રાસ આપ્યો. પ્રભુ! નજીકમાં પ્રાપ્ત થનારું મારું કેવલજ્ઞાન હું હારી ગયો. ભગવાન્ મારું શું થશે? આપ અનંત કરુણાના ભંડાર છે. અધમ આત્માઓના પણ ઉદ્ધારક છો, આ આત્માને તારો, અને પ્રભો! સેવકને પાર ઉતારો. પ્રભુ! કૃપા કરીને મને જણાવો કે હવે મને કેવલજ્ઞાન ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? ભગવંતે જવાબ આપ્યો કે–"હે દમસાર! તને આજથી સાતમે દિવસે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. ગોચરી જવા પ્રસંગે તને જે કષાયની ઉગ્રતા આવેલ, તેથી તારો આત્મા કેવળજ્ઞાનથી વધુ દૂર થયો હતો. પરંતુ તુરત પશ્ચાત્તાપ થવાથી તેમજ ચારે ય પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવાથી પરિણામની વિશુદ્ધિવડે તેં ઉપાર્જન કરેલા કર્મો ઘણાં ઓછાં થઇ ગયાં છે અને સાતમે દિવસે ઘાતી કર્મનો ક્ષય થવા સાથે તારા આત્મમંદિરમાં કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય થશે" દમસાર મુનિવર પ્રભુ પાસેથી આ વચનો શ્રવણ કરીને ખૂબ આનંદ પામ્યા. સાત દિવસ સુધી સંજમ અને તપવડે આરાધના કરનાર એ મુનિવર સાતમા દિવસે કેવલજ્ઞાન–કેવલદર્શન પામ્યા તેમ જ વર્ષોપર્યંત પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરી ભવ્યાત્માઓને પ્રતિબોધ કરી છેવટ અઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરીને નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કર્યું.

નિશ્ચય અને વ્યવહારની આરાધનાથી મોક્ષરૂપી સાચા મોતી પ્રાપ્ત કરો

નિશ્ચય અને વ્યવહારના નિરૂપણ પ્રસંગે દમસાર મુનિવરના દૃષ્ટાન્તની ગઈકાલે શરૂઆત કરી હતી. આજે તે દૃષ્ટાન્ત પૂર્ણ થયું. દૃષ્ટાન્તમાંથી ભાવ એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે–દમસાર

મુનિવરની માફક આચરણમાં તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચક્ખાણાદિ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો વ્યવહાર થાય અને અંતઃકરણમાં જીવનવિશુદ્ધિનું લક્ષ્ય રખાય તો જ સકલ કર્મનો ક્ષય થઇ શકે છે. એકલા વ્યવહારથી કાર્યસિદ્ધિ નથી. તેમજ એકલી નિશ્ચયની વાતો કરવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ ઉભય યોગથી જ આત્મશ્રેયની સિદ્ધિ છે. આ બાબત ખ્યાલમાં રાખીને જ ટીકાકાર ભગવંત શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ નિશ્ચય અને વ્યવહારને જયકુંજર હાથીના કુંભસ્થળ સાથે સરખાવેલ છે. હાથીના બન્ને કુંભસ્થળમાં જેમ સાચા મોતીનો પાક થાય છે, તે જ પ્રમાણે આ ભગવતી સૂત્રમાં વર્તતા નિશ્ચય તેમજ વ્યવહારના કથનને ધ્યાનમાં રાખી આપણે પણ મોક્ષરૂપી સાચા મોતીની પ્રાપ્તિ કરવા માટે લક્ષ્ય રાખવાનું છે.

૧૫ તથા ૧૬મા વિશેષણોનું સંક્ષિપ્ત કથન

ચૌદમા વિશેષણમાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા નિશ્ચય-વ્યવહારવિષયક સૂત્રોને હાથીના બન્ને કુંભસ્થલ સાથે સરખાવ્યા બાદ પંદરમા વિશેષણમાં જયકુંજર હાથીની શુણ્ડા (શુંઢ) સાથે ભગવતી સૂત્રની પ્રસ્તાવનાને 'प्रस्तावनावचनरचनाप्रकाण्डशुण्डादण्डस्य' એ પદ વડે સરખાવે છે. કોઇ પણ સૂત્ર કે ગ્રન્થના પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના રજૂ કરવાની પ્રણાલિકા અતિ પ્રાચીન છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ જણાવ્યું છે કે-"चत्तारि अणुओगद्दारा पन्नता, तंजहा-उवक्कमो निक्खेवो अणुगमो णओ अ" આ સૂત્રમાં જે उवक्कमो પદ છે તેનો અર્થ 'ઉપક્રમ' અર્થાત્ પ્રસ્તાવના થાય છે. ભગવતી સૂત્રના પ્રથમ શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશામાં 'से भंते किं चलमाणे चलिए' વગેરે પ્રશ્નો અને ઉત્તરો શરૂ થવા અગાઉ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરપ્રભુનું રાજગૃહ નગરના ગુણશીલ ચૈત્યમાં પધારવું, ત્યાં સમવસરણની રચના થવી, બારે ય પર્ષદાઓનું પ્રભુના સમવસરણમાં આવવું, ભગવંતની યોજનગામિની ધર્મદેશનાનો પ્રારંભ થવો, દેશનાની પૂર્ણાહૂતિ થતાં બારેય પર્ષદાઓનું પોત-પોતાના સ્થાને જવું, ત્યારબાદ પ્રથમ ગણધર ગૌતમગોત્રીય ઇન્દ્રભૂતિનું પ્રભુ પાસે આવવું, પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપવા સાથે વંદન-નમસ્કાર કરવો, અને વિનયપૂર્વક ભગવંતને પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રારંભ કરવો-આ બધો ય અધિકાર જે સવિસ્તર કહેવાશે તે ભગવતી સૂત્રની પ્રસ્તાવના છે. જે પ્રમાણે સૂત્રના પ્રારંભમાં ઉપક્રમ હોય અર્થાત્ પ્રસ્તાવનાનું કથન હોય તે જ પ્રમાણે ગ્રન્થની સમાપ્તિમાં તેમજ ઉદ્દેશાની અને શતકની સમાપ્તિમાં તેનો ઉપસંહાર જણાવવાની પ્રણાલિકા પણ તેટલી જ પ્રાચીન છે. પ્રસ્તાવના માટે જેમ उपक्रम શબ્દ છે, તે પ્રમાણે ઉપસંહાર માટે निगमन શબ્દ વપરાયો છે. ઉપક્રમ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં હોય એટલે હાથીના સર્વ અંગોપાંગોમાં અગ્રભાગે શુંઢ હોવાથી ઉપક્રમને શુંઢની સાથે સરખાવેલ છે. તે જ પ્રમાણે હાથીના સર્વ અંગોપાગોમાં પુંછડું એ સર્વથી પાછળ હોય છે. તે કારણે સૂત્રમાં અંતે જણાવવામાં આવેલ નિગમનને પુંછડાની સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. કોઇ પણ સૂત્ર ગ્રન્થના પ્રારંભમા ઉપક્રમનું જો કથન કરવામાં ન આવેલ હોય તો તે ગ્રન્થના અભ્યાસીઓને અભ્યાસ કરવામા બરાબર અનુકૂલતા પ્રાપ્ત નથી થતી. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ગ્રન્થના અધ્યયન પાછળ ઉપસંહાર (નિગમન) જો ન જણાવાયેલ હોય તો ગ્રન્થના અધ્યયનનું યથાર્થ તાત્પર્ય મન્દબુદ્ધિવાળા આત્માઓને પ્રાપ્ત થતું નથી.

૧૭મા વિશેષણમાં જયકુંજર હાથીના અલંકારો વગેરે સાથે ભગવતીજી જેવા સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાનના આઠ આચારોની સરખામણી

જયકુંજર હાથીના અંગોપાંગ સાથે ભગવતીજી અને તેમાં આવતા ભિન્ન ભિન્ન વિષયક સૂત્રોની સરખામણી કર્યા બાદ હવે હાથીના શરીર ઉપર વર્ત્તતા અલંકારો વગેરે સાથે ભગવતીજીને ઘટાવે છે. હાથી ગમે તેટલો સુંદર હોય છતાં તેના ઉપર વર્ત્તતા અલંકારો વગેરેથી તેની સુંદરતામાં ખૂબ વધારો થાય છે. તે જ પ્રમાણે ભગવતી સૂત્ર પણ જ્ઞાનના આઠ પ્રકારના આચારો સાચવીને જો ભણાવવામાં આવે તો તેની શોભામાં ખૂબ વૃદ્ધિ થાય છે. ભોજન સમયસર, મર્યાદામાં અને તે પણ પથ્ય હોય તે જ જો લેવાય તો શરીરમાં જેમ તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, બલ, વીર્ય, કાંતિનો વધારો કરે છે, વસ્ત્રો પણ પોતાના શરીરને યોગ્ય-મર્યાદિત પહેરવામાં આવે તો જ તે શરીર માટે શોભારૂપ છે. તેજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ પણ જ્ઞાનના આઠ આચારો સાચવીને થાય તો જ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ અને શોભાનું કારણ બને છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણથી આજ સુધી શ્રુતની જે કાંઈ અવિચ્છિન્ન પરંપરા ટકી છે તે જ્ઞાનના આઠ આચારોની આરાધનાને આભારી છે. આપણા જૈન શાસનમાં સમ્યક્ શ્રુતના અભ્યાસ માટે આ પ્રમાણે આઠ આચારો જણાવ્યા છે.

काले विणये वहुमाणे, उवहाणे तह य अनिन्हवणे।
वंजण अत्थ तदुभये, अट्ठविहो नाणमायारो ॥ १ ॥

(૧) ભણાવવાની અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનના અધ્યયનની પ્રવૃત્તિ પણ 'કાલે' એટલે યોગ્ય કાળે કરવાની છે. સવારે સૂર્યોદય પહેલાં એક ઘડી અને પછી એક ઘડી તે શ્રુતજ્ઞાનના અધ્યયન માટે અકાલ એટલે યોગ્યકાળ નથી. વ્યવહારમાં આપણે તે સમયને 'કાળવેળા' ગણીએ છીએ, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તે સમય અકાલ અને તેથી બાકીનો સમય કાળવેળા ગણાય. અતિચારમાં પણ બોલીએ છીએ કે "કાલવેલાએ પઢ્યો ગણ્યો પરાવર્ત્યો નહિ, અકાલે પઢ્યો" સાધુના શ્રમણ સૂત્રમાં પણ એ પદો આવે છે કે "अकाले कओ सज्झाओ, काले न कओ सज्झाओ" એટલે અકાળે-ભણવા માટે અયોગ્ય સમયે સ્વાધ્યાય કર્યો, અને કાલે એટલે ભણવા યોગ્ય સમયે સ્વાધ્યાય ન કર્યો. આ પ્રવૃત્તિ અતિચારરૂપ છે અને યોગ્ય સમયે થતી સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ આચારરૂપ છે. સવારે સૂર્યોદય પહેલા અને પછીની એક એક ઘડી જેમ ભણવા માટે 'અકાલ' છે તે જ પ્રમાણે બાર વાગ્યા પછીની બે ઘડીનો સમય, સાયંકાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં તથા પછીનો એક એક ઘડીનો સમય અને રાત્રે બાર વાગ્યાથી બે ઘડીનો સમય સમ્યક્શ્રુતના સ્વાધ્યાય માટે 'અકાલ' ગણાય અને એ અકાલમાં સ્વાધ્યાય થાય તો અતિચાર લાગે.

પ્રશ્ન-આવશ્યક ક્રિયાનાં સૂત્રો તથા સ્મરણ અકાલમાં ગણાય બોલાય ખરા?

ઉત્તર-આવશ્યક એટલે કે પ્રતિક્રમણ, પડિલેહણ, દેવવંદન, ચૈત્યવંદન, પચ્ચક્ખાણ પારવું, વગેરે ક્રિયામા જે સૂત્રો બોલાય, તેમાં કશો વાંધો નથી. તે અતિચાર ન ગણાય; કારણ કે આવશ્યક ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પ્રસંગે બોલાતા સૂત્રો, એ સ્વાધ્યાય નથી. વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્ત્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા, એ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય પૈકી મહાનુભાવ! કયા

પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં એનો સમાવેશ થાય ? જરા વિચારશો તો બરાબર સમજાશે કે એ આવશ્યક ક્રિયા, અને તેમાં બોલવામાં આવતા સૂત્રોનો પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં સમાવેશ થતો નથી એટલે આવશ્યક ક્રિયાના સૂત્રો ઉપર જણાવેલા અકાલના સમયમાં બોલવાથી અતિચાર નથી લાગતો, તે જ પ્રમાણે આત્માના કલ્યાણ માટે કિંવા જીવનની શાંતિ માટે ગણવામાં આવતાં નવસ્મરણો અકાલવેલાએ ગણવામાં મારી સમજ મુજબ અતિચાર ન લાગે, કારણ કે એ સ્મરણ ગણવાની પ્રવૃત્તિ સ્વાધ્યાય નિમિત્તક નથી. હંમેશા તો જેમ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે અસ્વાધ્યાયનો સમય છે, તે જ પ્રમાણે ત્રણ ચોમાસીની અઢી દિવસની અસજ્ઝાય, ગ્રહણની અસજ્ઝાય, બળેવની અસજ્ઝાય, બકરી ઇદની અસજ્ઝાય, વગેરે અસજ્ઝાયના દિવસોમાં પણ સૂત્રનો સ્વાધ્યાય ન થાય યોગ્ય સમયે આરાધેલો મંત્ર જેમ સિદ્ધ થાય છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની ભગવંતની દૃષ્ટિએ સ્વાધ્યાય માટે જે સમય યોગ્ય ગણાય છે, તે સમયમાં શ્રુતનો સ્વાધ્યાય કરવાથી શ્રુતનું સુંદર પરિણમન થવા સાથે જ્ઞાનના ફલમાં જે વિરતિ કહેલ છે તે વિરતિની ભાવના અંતરાત્મામાં જાગૃત થાય છે. વ્યવહારમાં ભોજન, સ્નાન વગેરે પ્રવૃત્તિ જો નિયમપૂર્વક થાય તો શારીરિક સ્વાસ્થ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધના યથાવસરે થાય તો જ આત્માની વિશુદ્ધિમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

શ્રુતજ્ઞાનનો બીજો આચાર 'વિનય'

(૨) સમ્યક્ શ્રુતનો અભ્યાસ યોગ્ય સમયે કરવો જોઇએ; એ શ્રુતજ્ઞાનનો જેમ પ્રથમ આચાર છે, તે પ્રમાણે વિનયપૂર્વક શ્રુતનો અભ્યાસ કરવો એ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે બીજો આચાર છે. જેમની પાસે શ્રુતનો અભ્યાસ ચાલતો હોય, તેમને પ્રણામ કરવો, પંચાંગ પ્રણિપાત(ખમાસમણ)વડે વંદન કરવું, તેઓશ્રીને દેખતાં તુરત ઊભા થવું, તેમને આસન આપવું, એ બધી પ્રવૃત્તિને વિનય કહેવાય છે. વિનયપૂર્વક થતું શ્રુતનું અધ્યયન પાણીના પ્યાલામાં નાખેલા તેલના બિન્દુની જેમ ખૂબ વિસ્તાર પામે છે. વિનીત શિષ્ય ઉપર ગુરુની પ્રસન્નતા રહે છે અને તેથી ગુરુજી પ્રસન્નતાપૂર્વક વિનીત શિષ્યને શ્રુતનું સાંગોપાંગ અધ્યયન ખૂબ આનંદથી કરાવે છે. અવિનીત શિષ્યને એ લાભ મળતો નથી. તેમ જ વિદ્યાનું તેવું પરિણમન પણ થતું નથી. વૈનયિકી બુદ્ધિના વર્ણન પ્રસંગે આપણા શાસ્ત્ર-ગ્રન્થોમાં વિનીત-અવિનીત શિષ્યના અનેક દૃષ્ટાન્તો આપેલા છે, એક જ ગુરુ પાસે અધ્યયન કરતા તેમજ કાર્ય પ્રસંગે નગર બહાર મોકલેલા બે શિષ્યો પૈકી વિનીત શિષ્યને પાણીની હેલ ભરીને ચાલ્યા આવતા વૃદ્ધ માતાજીએ 'ઘણા સમયથી પરદેશ ગયેલો પુત્ર ક્યારે આવશે ?' એ પ્રશ્ન કર્યો અને પ્રશ્ન કરવા સાથે દૈવયોગે વૃદ્ધ સ્ત્રીને મસ્તકે રહેલ માટીનો પાણી ભરેલો ઘડો નીચે પડી જતાં ફૂટી ગયો, તે અવસરે વિનયવંત શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે 'માતાજી ! ચિંતા ન કરશો. તમો ઘેર હમણાં પહોંચશો તે સમયે તમારા ઘરનાં દ્વાર પાસે તમારો પુત્ર તમારી રાહ જોતો હશે.' અવિનીત શિષ્યે વૃદ્ધ માતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે " રાંડી મા ! તમારો પુત્ર પરદેશમાં મૃત્યુ પામ્યો છે. " એક શિષ્યના વચનો શ્રવણ કરતાં વૃદ્ધ માતાના હૈયામાં જેટલો હર્ષ થયો હતો, બીજા શિષ્યનો જવાબ સાંભળતા, એ વૃદ્ધાના હૈયામાં તેટલો જ આઘાત લાગ્યો હતો. હર્ષ અને શોકની મિશ્રિત લાગણીમાં ને લાગણીમાં વૃદ્ધ માતા ઘેર પહોંચ્યા. તે જ અવસરે પરદેશથી આવેલા

પુત્રે માતાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. પોતાનો પુત્ર ક્ષેમ–કુશલ ઘરને આંગણે આવેલો જોઇને માતાના અંતરમાં અત્યન્ત આનંદ થયો અને વિનીત શિષ્યને અંતરનાં આશીર્વાદ આપવા સાથે શિરપાવ આપ્યો. એક જ ગુરુ પાસે અધ્યયન કરનાર બંને વિદ્યાર્થીઓના જવાબમાં આભ–જમીન જેટલું અંતર હતું. વિનીત શિષ્યે વૃદ્ધાના પ્રશ્નસમયે જ બરાબર માથે રહેલો ઘડો નીચે પડેલો જોયો, એટલે તેણે એ વિચારણા કરી કે–માટીમાંથી પેદા થયેલો ઘડો માટીમાં મળી ગયો, માટે માતાએ જન્મ આપેલો પુત્ર આજે માતાને મળવો જ જોઇએ. અવિનીત શિષ્યે તો પ્રશ્ન સમયે ઘડો ફૂટી ગયાનું જોયું એટલે અપશુકન થયાનું માનીને માતાને પુત્રનું મૃત્યુ થયાનું જણાવ્યું. વિનીત શિષ્યને અનુકૂલ વિચારણાની સ્ફૂરણા થઇ એ વિનયગુણનો પ્રતાપ હતો. બીજા શિષ્યને એ અનુકૂલ વિચાર ન આવ્યો તેમાં કારણ તેનો પોતાનો અવિનય હતો. મહારાજા શ્રેણિક ચંડાલની પાસેથી અવનામિની વિદ્યા ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયા, પણ જ્યાં સુધી પોતે ઊંચા આસને બેસી અને ચંડાલને નીચા આસને બેસાડેલ ત્યાં સુધી વિદ્યા પ્રાપ્ત ન થઈ, પરંતુ મંત્રીશ્વર અભયકુમારની સૂચનાથી ચંડાલને ઉચ્ચાસને બેસાડીને મહારાજ શ્રેણિક પોતે નીચા આસને બેઠા એટલે તુરત વિદ્યા સિદ્ધ થઈ ગઇ. તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રુતનું અધ્યયન વિનયપૂર્વક થાય તો જ સમ્યક્શ્રુતની અભિવૃદ્ધિ થવા સાથે પરંપરાએ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનનો ત્રીજો આચાર ‘બહુમાન’

(૩) ત્રીજો આચાર ‘બહુમાન’ છે. બાહ્ય શિષ્ટાચાર તે વિનય છે અને સદ્ગુરુ તરફનો હૃદયગત જે આદર તથા શ્રદ્ધાનો ભાવ તે બહુમાન છે. વિનય હોય પણ જો બહુમાન ન હોય તો શ્રુતનું સુંદર પરિણમન ન થાય. વૈદ્ય ડોકટર ગમે તેટલી સુંદર ઔષધિ આપે છતાં ઔષધ આપનાર વૈદ્ય કે ડૉકટર ઉપર દર્દીને જો શ્રદ્ધા કિંવા આદર ન હોય તો એ ડોકટર વૈદ્યની દવાથી આરામ નથી થતો. એ જ પ્રમાણે જે વિદ્યાગુરુ પાસેથી વિદ્યાનું સંપાદન કરાતું હોય તેમના પ્રતિ જો હૈયામાં આદર–બહુમાન ન હોય તો વિદ્યાની પ્રાપ્તિ તેમજ પરિણમન સુંદર પ્રકારે નથી થતું. આજે **આપણા વિદ્યાર્થી જગતમાં વિનય અને બહુમાનના મંગલ દ્વારે તાળા દેવાયા છે.** નહિ જેવા પ્રસંગોમાં પણ આજનો વિદ્યાર્થી વર્ગ શિક્ષકો, પ્રોફેસરો તેમજ પ્રિન્સીપાલોની સામે ગમે તેવી અશિષ્ટ ભાષા બોલવામાં નથી અચકાતો. સત્યાગ્રહ (ખરી રીતે અસત્યાગ્રહ)ના મોરચા માંડે છે. એક બાજુથી આજના શિક્ષાગ્રન્થો આર્ય સંસ્કૃતિથી લગભગ વેગળા, બીજી બાજુથી વિદ્યાર્થી આલમમાં વિનય અને બહુમાનનો લગભગ અભાવ. આ પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન જ્યાં વૃદ્ધિ પામતી જાય ત્યાં રાષ્ટ્રની, સમાજની કિંવા ધર્મની આબાદી માટે શું આશા રખાય? આજનો વિદ્યાર્થી કાલનો નાગરિક છે. રાષ્ટ્રનું તેમજ સમાજનું ભાવિ હિત આજના વિદ્યાર્થી વર્ગ ઉપર અવલંબે છે, પરંતુ તેની સફલતા ત્યારે જ થાય કે–પ્રાચીન ગુરુકુલની પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ પ્રણાલિકામાં પરિવર્ત્તન થાય, શિક્ષા ગ્રન્થોમાં સંસ્કૃતિની સૌરભ ભરી હોય, અને વિદ્યાર્થી વર્ગમાં વિનય તેમજ બહુમાનના સદ્ગુણો વિકાસ પામે.

શ્રુતજ્ઞાનની આરાધના માટે ચોથો આચાર 'ઉપધાન'

(૪) જ્ઞાનનો ચોથો આચાર 'ઉપધાન' છે. ઉપધાન શબ્દ આપણા જૈન સમાજમાં પ્રસિદ્ધ છે. સાધુને માટે 'યોગ' અને શ્રાવક માટે ઉપધાનની આરાધના પ્રચલિત છે. એ યોગ તેમજ ઉપધાન એટલે શું ? શા માટે તેની જરૂર છે ? એ બધું સમજવાની ખૂબ જરૂર છે. એ વિષય વિસ્તારથી સમજાવવાનો હાલ અવસર નથી એમ છતાં હમણાં તો યોગ-ઉપધાનનો સંક્ષિપ્ત ભાવ સમજીને વધુ સમજવા માટે વળી અવસરે પ્રસંગ લેવાશે. આપણા જૈન શાસનમાં આજે આગમોની સંખ્યા પીસ્તાલીશની છે. એ આગમોનો અભ્યાસ કરવા માટેનો સાચો અધિકાર સાધુઓને છે. અને સાધુઓમાં પણ તે તે આગમોના યોગોદ્વહન જે સાધુએ કરેલ હોય તે સાધુ જ તે આગમને ભણવા-ભણાવવાનો અધિકારી છે. આપણે જે ભગવતી સૂત્ર વ્યાખ્યાનમાં વાંચવાનું શરૂ કર્યું છે તે વાંચવાનો અધિકાર જે સાધુએ ભગવતી સૂત્રના છ માસ અને ૯ દિવસની તપશ્ચર્યા સાથેના યોગ વહન કરેલ હોય તેને જ મળે છે. આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ-વગેરે સર્વ આગમો યોગ વહન કરવાપૂર્વક ભણવા-ભણાવવાનો સંપ્રદાય આજે પણ તે તે સુવિહિત સાધુ સમુદાયમાં વિદ્યમાન છે. સાધુઓને આગમોના અધ્યયન માટે જેમ યોગ વહન કરવાની પ્રવૃત્તિ છે તે જ પ્રમાણે શ્રાવકોને ચૈત્યવંદન-દેવવંદનમાં આવતા સૂત્રોના ઉપધાન વહન કરવાની પ્રવૃત્તિ છે. યોગ તથા ઉપધાન વહન કરવાપૂર્વક સૂત્રોનું અધ્યયન-અધ્યાપન થાય તે આત્મકલ્યાણની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ હિતાવહ છે, આગમ તેમજ દેવવંદનમાં આવતા પ્રત્યેક સૂત્રો આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપેલા કર્મ-ઝેરને નિવારવા માટે મહામંત્ર સમા છે. એવા એ સૂત્રો તથા આગમોની આરાધના માટે તપસ્યા હોવી જ જોઇએ. એક બાજુથી એ આગમોની આરાધના માટે તપસ્યા અને સાથે સાથે ગીતાર્થ ગુરુ પાસે તે આગમ-સૂત્રોનો અભ્યાસ થાય પછી એ આગમ સૂત્રોમાં અનંત જ્ઞાનીએ બતાવેલા ભાવો ભવ્યાત્માઓના અંતરમાં સુંદર રૂપે પરિણમે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? સિંહણના દૂધ માટે જેમ સોનાનું પાત્ર જોઇએ, તે જ પ્રમાણે ગણધરાદિ મહાપુરુષોએ રચેલા આગમોના અભ્યાસ માટે યોગ્ય પાત્રની વ્યવસ્થા હોવી જ જોઈએ. આજના કેટલાક કહેવાતા સુધારકોને આ વાત નથી ગમતી અને યદ્વાતદ્વા ગમે તેવા શબ્દો આ વિષય અંગે બોલવા તૈયાર થાય છે; પરંતુ

"आमे घडे निहत्तं जहा जलं तं घडं विणासेइ"

કાચા ઘડામાં નાખેલું પાણી જેમ ઘડાના તેમ જ પોતાના વિનાશનું કારણ બને છે તે જ પ્રમાણે આગમ-શ્રુતરૂપી રસાયણ ગમે તેવા અયોગ્ય પાત્રને આપવામાં લાભ કરતાં અનર્થ થવાનો વધારે સંભવ છે. જૈન શાસનની એક વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે અને તે એ જ કે જૈન શાસને જ્ઞાનને મોક્ષનું પ્રધાન સાધન નથી માન્યું પણ શ્રદ્ધા અને સંયમને જ મોક્ષના પ્રધાન સાધનરૂપે માન્યા છે. યોગ-ઉપધાનની આરાધના વિના આગમોનું અધ્યયન થતાં શ્રધ્ધા અને સંયમ માટે બહુલતાએ અનાદર પ્રગટ થાય છે અને યોગ-ઉપધાનની આરાધના સાથે થતા આગમોના અભ્યાસથી શ્રધ્ધા અને સંયમમાં વૃધ્ધિ થાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ કાળે ભણવું, વિનયપૂર્વક ભણવું, બહુમાન સાથે ભણવું

એ જેમ સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આચારો છે તે જ પ્રમાણે યોગ-ઉપધાનની આરાધના સાથે તે તે આગમસૂત્રોનો અભ્યાસ કરવો એ જ્ઞાનનો ચોથો આચાર છે.

સમ્યક્શ્રુતની આરાધના માટે પાંચમો આચાર અનિહ્નવતા

જે વિદ્યાગુરુ પાસેથી પોતાને કોઈ પણ પ્રકારની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ હોય તે વિદ્યાગુરુનો અપલાપ કરવો નહિં, તેમને ઓળવવા નહિં, તે જ્ઞાનનો પાંચમો આચાર છે. કોઇ મોટા માણસને કોઇ સામાન્ય વ્યક્તિ પાસેથી કોઈ વિદ્યા અથવા લબ્ધિ પ્રાપ્ત થયા બાદ પૂછવામાં આવતાં વિદ્યાગુરુનું નામ દેવામાં તેને પોતાની લઘુતા થતી લાગે છે અને નામ દેવામાં અચકાય છે પરંતુ તે બાબત કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. જેની પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ હોય તે મહાનુભાવનો હૃદયમાં ખૂબ ઉપકાર માનવો જોઇએ અને ખૂબ ઉલ્લાસથી એ વિદ્યાગુરુનું નામ લેવું જોઇએ. એમ બને તો જ મળેલ વિદ્યા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ જો એમ ન બને અને વિદ્યાગુરુના નામને ઓળવવામાં આવે તો મળેલ વિદ્યાનો ટકાવ થતો નથી. કદાચ ટકાવ થાય તો પણ આત્મહિત તે વિદ્યાથી નથી જ થતું, માટે વિદ્યાગુરુ-જ્ઞાનગુરુનો અપલાપ ન કરવો, તેમનું નામ ન ઓળવવું, તેમના જરા પણ અવર્ણવાદ ન બોલવા કિંતુ ખૂબ બહુમાન કરવું તે પાંચમો જ્ઞાનાચાર છે.

શ્રુતજ્ઞાનના ૬-૭-૮ આચાર.

સૂત્રના વ્યંજનાક્ષરોમાં જરા પણ અશુદ્ધિ ન થાય એ વ્યંજનશુદ્ધિ નામે જ્ઞાનનો છઠ્ઠો આચાર છે. જે સૂત્રનો જે અર્થ હોય તેમાં ફારફેર ન થાય તે અર્થશુદ્ધિ નામે સાતમો જ્ઞાનાચાર છે. અને સૂત્ર તેમજ અર્થ બન્નેની શુદ્ધિ માટે બરાબર ઉપયોગ રહે તે ઉભયશુદ્ધિ નામે આઠમો જ્ઞાનાચાર છે. સૂત્રના વર્ણાક્ષરોમાં અશુદ્ધિ થાય તો અનર્થનું કારણ થાય. પુરુષના સ્થાને પુરિષ બોલાય તો શું થાય ખબર છે? પુરુષ એટલે તો સહુ કોઇ જાણો છો, પણ પુરિષ એટલે વિષ્ઠા. રૂના સ્થાને રિ બોલવામાં અર્થનો કેટલો ફારફેર? અર્થાત્ વ્યંજનશુદ્ધિ, અર્થશુદ્ધિ અને ઉભયશુદ્ધિની પણ શ્રુતના અભ્યાસમાં ખૂબ જરૂર છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા માટેના આઠ આચારો બરાબર સમજાય અને શ્રુતના અભ્યાસ પ્રસંગે એ આઠેય આચારોનું પાલન થાય તો શ્રુતની ખૂબ અભિવૃદ્ધિ થવા સાથે હજારો વર્ષો સુધી આગમ શ્રુતની અવિચ્છિન્ન અને નિર્દોષ પરંપરા ચાલે છે. દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત બન્ને માટે એ આઠેય આચારો અમૂલ્ય અલંકારોરૂપ છે. એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જ અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ જયકુંજર હાથીના આભૂષણો સાથે પંચમાંગ શ્રી ભગવતીજી જેવા મહાન્ સમ્યક્શ્રુતના આઠ આચારોની સરખામણી કરી છે.

આ પ્રમાણે સત્તર વિશેષણોનું નિરૂપણ કર્યા બાદ અઢારમા વિશેષણમાં અપાયેલ **उत्सर्गापवादाऽऽसमुच्छलद्‌तुच्छघण्टायुगलघोषस्य** પદનું કેવી રીતે વિવેચન કરવામાં આવશે? ઉત્સર્ગ તેમજ અપવાદ કોને કહેવાય? તે પણ સાથે સાથે કેવી રીતે સમજાવવામાં આવશે? અને બાકીના વિશેષણોનું નિરૂપણ પણ કેવી રીતે થશે? ઇત્યાદિ અધિકાર અગ્રે વર્ત્તમાન–

॥ श्री भीडभंजनपार्श्वनाथाय नमः ॥

પ્રવચન બારમું

उत्सर्गापवादसमुच्छलदतुच्छघण्टायुगलघोषस्य यशःपटहपटुप्रतिरवाऽऽपूर्णदिक्चक्रवालस्य स्याद्वादविशदाङ्कुशवशीकृतस्य विविधहेतुहेतिसमूहसमन्वितस्य मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरमणलक्षणरिपुबलदलनाय श्रीमन्महावीरमहाराजेन नियुक्तस्य...वृत्तिरारभ्यत इति शास्त्रप्रस्तावना ॥

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીજી નામે જે સૂત્ર છે, જેના અર્થરૂપે પ્રણેતા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુ છે. ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીએ જેની સૂત્રરૂપે સંકલના કરી છે અને પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ જે સૂત્રની ટીકા રચેલ છે તે ભગવતીસૂત્રને ટીકાકાર ભગવંતે જયકુંજર હાથીની ઉપમા આપેલ છે. જયકુંજર હાથીના અંગોપાંગો સાથે ભગવતીસૂત્રના તે તે વિષયોને ઘટાવ્યા બાદ ભગવતીજી જેવા સમ્યક્શ્રુતની આરાધનામાં અત્યંત ઉપયોગી કાલ, વિનય, બહુમાન વગેરે આઠ આચારોની જયકુંજર હાથીના અલંકારો સાથે સરખામણી સંબંધી ગઈ કાલે વિવેચન થયું છે. આજે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ બન્નેની જયકુંજર હાથી ઉપર લટકતા અને સુંદર અવાજ કરતા બંને ઘંટની સાથે જે સરખામણી કરેલ છે તેનું વિવેચન કરવાનું છે.

જૈન શાસનનું મુખ્ય ધ્યેય

જૈનશાસનનું મુખ્ય ધ્યેય અનંતકાળથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનારા તેમજ જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, રોગ, શોક, સંતાપાદિ વિવિધ દુઃખોથી ઘેરાયેલા જીવોને જ્યાં બાહ્ય કે અભ્યન્તર યત્કિંચિત્ પણ દુઃખ નથી તેમ જ સાદિ અનંત ભાંગે અક્ષય અવ્યાબાધ અનંત સુખ રહેલ છે તેવું મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવાનું છે. અનંત ઉપકારી શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોએ એ ઉત્તમ ભાવનાથી જ જૈન શાસનની કિંવા ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરેલ છે. જૈન શાસન અને મોક્ષ એ બન્નેનો અન્વયવ્યતિરેકભાવે કાર્યકારણ સંબંધ છે. અર્થાત્ જે જે આત્માઓ ભાવથી જૈન શાસનના યથાર્થ આરાધક છે. તે આત્માઓ અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. જે જે આત્માઓએ સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેઓએ જૈન શાસનની સુંદર આરાધના દ્વારા

મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. જ્યાં જૈન શાસનની આરાધના નથી ત્યાં મોક્ષ નથી. જ્યાં મોક્ષ નથી ત્યાં જૈન શાસનની આરાધના નથી.

સભામાંથી પ્રશ્ન—સિદ્ધના પંદર ભેદોમાં અન્ય લિંગે પણ સિદ્ધ તો કહ્યા છે તો પછી જૈન શાસન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તે જ મોક્ષે જઇ શકે એમ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર—મહાનુભાવ ! તમારો પ્રશ્ન અવસરોચિત છે. અન્યલિંગે જે સિદ્ધ કહ્યા છે, તે તો બાહ્ય વેશની અપેક્ષાએ કહ્યા છે. જૈન શાસને બાહ્યવેશ સાધુનો (એટલે કે ઓઘો, મુહપત્તિ વિગેરે) હોય એટલા માત્રમાં મુક્તિ નથી સ્વીકારી, બાહ્ય વેશ સાધુનો હોય કે તાપસ પરિવ્રાજકનો હોય, પરંતુ ભાવથી જૈન શાસન જેને પરિણમ્યું હોય અર્થાત્ ક્ષાયિકભાવે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રાદિ આત્મિક ગુણો પ્રગટ થયા હોય તેને જ મુક્તિનો અધિકારી માન્યો છે. એથી સ્વલિંગ-જૈન સાધુના વેષની (ઓઘા-મુહપત્તિની) કાંઈ કીંમત નથી એમ ન સમજવું. **સ્વલિંગમાં મોક્ષના અંતરંગ સાધનોની જેટલી અનુકૂળતા છે તેટલી અન્યલિંગ કે ગૃહિલિંગમાં નથી.** અન્યલિંગ કે ગૃહિલિંગમાં વર્ત્તમાન વલ્કલચીરી તેમજ મારુદેવા માતા વગેરે જે જે આત્માઓને કેવલજ્ઞાનાદિ લાભો પ્રાપ્ત થયા છે તે બધાંય બહુલતાએ પૂર્વભવોમાં અનેકશઃ સ્વલિંગને ગ્રહણ કરવાદ્વારા ચારિત્રની આરાધના કરનારા હતા. અર્થાત્ સ્વલિંગનું કાંઇ પ્રયોજન નથી એમ સમજવાનું નથી. સ્વલિંગ, અન્યલિંગ અને ગૃહિલિંગ એ ત્રણ પ્રકારના સિદ્ધોમાં સર્વથી વધુ સંખ્યા સ્વલિંગે સિદ્ધ થયેલાઓની જ છે. અન્યલિંગ અને ગૃહિલિંગની અપેક્ષાએ સ્વલિંગે સિદ્ધ થયેલ આત્માઓની સંખ્યા અનંતગુણી છે. એ વાત વિચારાય તો મોક્ષના અંતરંગ સાધનોની અનુકૂલતા માટે અનુકૂલ બાહ્ય સાધનોની ખૂબ જરૂર છે. એ બાબત બરાબર સમજાયા સિવાય નહિ રહે. મોક્ષનું અસાધારણ અંતરંગ કારણ સમ્યક્ત્વાદિ આત્મભાવ જ છે. **આત્મા આત્માવડે આત્માને અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે,** એ વાત યથાર્થ છે, પરંતુ અનુકૂલ બાહ્ય સાધન સિવાય અંતરંગ આત્મભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી. એ દષ્ટિએ સ્વલિંગની એટલે કે સાધુવેશની અન્યલિંગની અપેક્ષાએ પ્રધાનતા છે. જે શિક્ષણસંસ્થામાં માસ્તરો સદાચારી, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત હોય એ નિશાળ કે હાઇસ્કૂલમાં ભણતા વિદ્યાર્થીને સંસ્કાર-સદાચારનું શિક્ષણ સુંદર પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવી અનુકૂલતા છે. અને જે શિક્ષણશાળામાં સંસ્કારી, સદાચારી માસ્તરોનો સ્ટાફ જોઇએ તેવો ન હોય તે નિશાળમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કાર અને સદાચારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની અનુકૂલતા ઓછી છે, પરંતુ એ નિશાળમાં ભણનાર વિદ્યાર્થી નાપાસ જ થાય એવું સર્વથા નથી હોતું. અન્ય સાધુઓના બાહ્ય આચારોની અપેક્ષાએ જૈન સાધુના બાહ્ય આચારો ખૂબ જ ઉચ્ચ કોટિના છે. ગમે તેવો જૈન સાધુ હશે તો પણ સૂર્યાસ્ત પછી સવારે સૂર્યોદય થયા બાદ બેઘડી જેટલો (નવકારશીના પચ્ચકખાણનો) સમય ન થાય ત્યાં સુધી આહાર તો શું પરંતુ પાણીનું ટીપું પણ મુખમાં નાખવાની ઇચ્છા નહિ કરે, ભલે પછી ગમે તેવો ઉનાળો હોય કે માંદગીનો પ્રસંગ હોય. જૈન સાધુના પાત્રમાંથી સૂર્યાસ્ત થયા બાદ આવતી કાલ માટે રોટલી, રોટલા કે બીજી કોઇ ખાન-પાનની વસ્તુ તો નહિ મળે, પરંતુ સોપારીના ટુકડા જેવી સામાન્ય ચીજ તેના પાત્રમાં ન હોય, ગમે તેવા પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં પણ જૈન સાધુ મોટર ગાડી-રેલ-હાથી-ઘોડા-રથ વગેરે કોઈ પણ વાહનનો ઉપયોગ ન કરી

શકે. અને જ્યાં સુધી જંગાળાત ક્ષીણ ન થાય ત્યાં સુધીના પોતાના જીવનમાં સદાય પ્રતિજ્ઞાની જ હોય. જૈન સાધુ ગમે તેવો પ્રતિષ્ઠિત હોય યાવત્ આચાર્ય હોય છતાં તેની માલીકીનું ઘરબાર, ખેતર કે ખળું કોઈ પણ ચીજ ન હોય. જ્યારે જ્યારે જે જે સ્થળે જૈન સાધુ આવે તે તે સ્થળના માલિકની રજા લઈને પછી જ તે સ્થાનમાં ઉતરે. ગમે તેવો કંટાળા રસ્તો હોય છતાં જૈન-સાધુ પગમાં જોડા-ચંપલ ન પહેરે. જૈનસાધુ કોઈપણ એક ગૃહસ્થને ત્યાં પાટલો માંડી જમવા ન બેસે. જૈનસાધુને તો ગોચરી-માધુકરી વૃત્તિથી જ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાની હોય. જૈનસાધુને કંચન, કામિનીનો સર્વથા ત્યાગ હોય, અજાણપણામાં સ્ત્રીનો સ્પર્શ થઈ જાય તો પણ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડે. અન્ય દર્શનના સાધુઓમાં બહુલતાએ આવા સુંદર બાહ્ય આચારો નહિં જોવાય. કોઈ કોઈ વાર જૈનેતર સંપ્રદાયમાં પણ કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ હોય છે, એનો નિષેધ નથી પરંતુ એટલું જરૂર કે જૈન સાધુના જેવા આચારવિચારો છે તેવા આચારો અન્યદર્શનમાં બહુ જ ઓછા જોવામાં આવશે. એ તો તમે રોજના અમારા પરિચિત થઈ ગયા એટલે તમોને તમારા તારક ગુરુવર્ગોની એટલી કીંમત નથી. જ્યારે નાના ગામડાઓમાં જઈએ છીએ અને ઇતર સમાજ અમારા આચારવિચારો સાંભળે છે ત્યારે એ વર્ગના મુખમાંથી જૈન સાધુઓના આચારો માટે કેવા પ્રશંસાના ઉદ્ગારો નીકળે છે તે તો તમો સાંભળો ત્યારે ખબર પડે. જૈન સાધુનું જીવન ખૂબ સાદાઈ ભરેલું અને કોઈ પણ વ્યક્તિને યત્કિંચિત્ બારરૂપ થાય તેવું ન હોવું જોઈએ, જૈન સાધુ જેટલે અંશે પોતાના આચારવિચારમાં ઉપયોગવંત રહેશે તેમજ ખૂબ જ ત્યાગ-વૈરાગ્ય સાથે સંયમ અને સાદાઈવાળું જીવન જીવશે તો સ્વકલ્યાણની સાધના સાથે સમાજની અનેક વ્યક્તિઓને કલ્યાણ માર્ગની સાધનામાં જોડશે, આચારવિચારમાં જેટલે અંશે જૈન સાધુમાં ખામી હશે અને ત્યાગ-વૈરાગ્ય-સંયમ તેમજ સાદાઈનો અભાવ હશે તો સ્વ-પરકલ્યાણની સાધનાથી તે સાધુ વંચિત રહેશે. અને કોઈ વાર સમાજને તે સાધુ ભારરૂપ લાગશે. ભાવાર્થ એ જ છે કે-અંતરંગ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન જેટલું સ્વલિંગમાં છે તેટલું અન્યલિંગ કિંવા ગૃહિલિંગમાં નથી.

અન્ય ધર્મશાસનોને જૈન શાસન સાથે સરખાવવું એ વિષની સાથે અમૃતને સરખાવવા તુલ્ય છે.

ધાર્મિક ગ્રન્થો, ધર્મશાસ્ત્રો માટે પણ એ જ સ્થિતિ છે. જૈનધર્મના શાસ્ત્રો નિષ્પક્ષપણે વાંચનારને એ શાસ્ત્રોમાંથી પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ તાત્વિક પદાર્થોનું જેવું જાણપણું તેમજ મોક્ષમાર્ગની અનુપમ વ્યવસ્થાનું નિરૂપણ મળશે તેવું નિરૂપણ અન્ય ધર્મના શાસ્ત્રોમાંથી નહિં મળે. આપણે બધાય જૈન છીએ માટે જૈન સાધુની કે જૈન શાસ્ત્રોની પ્રશંસા કરીએ છીએ એવું ન સમજશો, પણ અન્યદર્શનના પ્રખર વિદ્વાનો તેમજ પાશ્ચાત્ય પ્રોફેસરોએ પણ જૈન શાસ્ત્રોની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસાઓ પ્રસંગે પ્રસંગે કરેલ છે. પ્રાચીન સાક્ષર પુરુષોને બાજુમાં રાખો, પરંતુ વર્તમાન કાળમાં સાક્ષરશિરોમણિ સ્વ. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે તેમજ વિશ્વવિખ્યાત નાટ્યકાર બર્નાર્ડ શોએ જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્તો તેમજ શાસ્ત્ર ગ્રન્થોને મુક્તકંઠે પ્રશંસાના પુષ્પોથી વધાવ્યા છે. કુદરતનો એ રિવાજ છે કે-ઘરમાં ગમે તેવી સારી વસ્તુ હોય છતાં તેના તરફ

એટલો આદર-પ્રેમ નથી હોતો જ્યારે બહારની સામાન્ય વસ્તુ પણ અમુક વર્ગને ખૂબ પ્રિય લાગે છે. ઘરમાં ચ્હા, દૂધ ચોકખા હોય, રસોઇ વગેરે પદાર્થો ઘરની સૌભાગ્યવંતી સુશીલ બાળાએ સારામાં સારા બનાવ્યા હોય, પરંતુ આજનો અમુક વર્ગ એવો છે કે-એ મહેર-ખાનો હોટેલ કે રેસ્ટોરામાં જાય અને ત્યાંની એંઠી-જૂઠી વાનીઓ ખાય ત્યારે જ એને સંતોષ થાય. **જૈન શાસનને કે જૈન શાસનના દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વને ઇતર ધર્મશાસન કે તેના તત્ત્વોની સાથે સરખાવવા તે તો હીરાને કાચની સાથે, સોનાને પિત્તળની સાથે તેમ જ અમૃતને ઝેરની સાથે સરખાવવા જેવું છે.** કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે કહ્યું છે કે—

त्वच्छासनस्य साम्यं ये, मन्यन्ते शासनान्तरैः ।
विषेण तुल्यं पीयूषं, तेषां हन्त हतात्मनाम् ॥ १ ॥

આ કથન રાગદ્વેષ વધારવાના આશય માટે નથી, પરંતુ આજે **સર્વ ધર્મ સરખા** એ મેનીયા જગતમાં ખૂબ ચાલ્યો છે, એ ઉચિત નથી, એ સમજાવવા માટે છે. બધી ધાતુ સરખી ગણાય ખરી? કોઇ સોનાને અને પિત્તળને સરખા ગણે તો તેને મૂર્ખશિરોમણિનું બિરુદ આપો કે બીજું કાંઈ? રાગ-દ્વેષ જરૂર ન કરો પરંતુ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરતા જરૂર શીખો અને તે માટે ખૂબ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરો. જરૂર સાચા ખોટાની પરીક્ષા-શક્તિ પ્રગટ થશે.

રાગ-દ્વેષાદિ અંતરંગ શત્રુઓને જીતે તે જિન, તેમનો અનુયાયી તે જૈન.

તાત્પર્ય એ છે કે-બાહ્ય દૃષ્ટિએ વેશ જૈન સાધુનો હોય કે તાપસ પરિવ્રાજકનો હોય તેમજ ભગવતી સૂત્રનો અભ્યાસ હોય કે ગીતા વગેરે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હોય, બાહ્ય સાધન ગમે તે હોય, પરંતુ ભાવથી જૈનત્વ જેને પરિણમે તે જ મુક્તિનો અધિકારી છે. જૈન કુલમાં જન્મ થવા છતાં વિષય કષાય ઉપર વિજય ન મેળવાય. બલ્કે વિષય કષાયની વૃદ્ધિ થાય તો કુલ પરત્વે ભલે તેને જૈન કહેવાય, પરંતુ ભાવથી જૈન ન કહેવાય. તે જ પ્રમાણે કોઇ વ્યક્તિ વૈષ્ણવકુલમાં જન્મ લે છે પરંતુ સાચી રીતે તેના જીવનમાં વિષય-કષાયની વાસનાઓ ઉપર વિજય હોય તો તે વ્યક્તિ વ્યવહારથી ભલે વૈષ્ણવ કહેવાય પરંતુ સાચી રીતે કહો તો તે સાચો જૈન છે. **રાગ દ્વેષ વગેરે અંતરંગ શત્રુઓને જીતે તે જિન અને એવા જિન ભગવાનનો જે અનુયાયી તે સાચો જૈન.** આટલી વાત હૈયામાં બરાબર વસી હોય પછી કશો ય વાંધો નહીં આવે.

સામાયિક ચારિત્રના અધ્યવસાયસ્થાનો અસંખ્ય

આપણે તો ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું સ્વરૂપ વર્ણવવું છે. એ પ્રસંગે એ વાત રજૂ થઈ કે-**જૈન** શાસનનું મુખ્ય ધ્યેય મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટેલા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રથી જ હોય છે, એ વાત બરાબર છે. એ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધના કિંવા મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરનારા આત્માઓ એક સરખા સંઘયણવાળા, એક સરખા મનો-

બલવાળા તેમજ એક સરખા વીર્યોલ્લાસવાળા નથી હોતા. એ તો એક નિશાળના પ્રત્યેક વર્ગમાં વર્તતા વિદ્યાર્થીઓ બધા ય પહેલા જ નંબરના નથી હોતા, પરંતુ એમાં પહેલો, બીજો યાવત્ પચાસમો વગેરે નંબરો હોય છે તે જ પ્રમાણે મોક્ષની આરાધના કરનારા જીવો પણ સરખા પરિણામવાળા નથી હોતા. શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ એક સામાયિક ચારિત્રના પણ અસંખ્ય લોકાકાશ જેટલા અધ્યવસાય સ્થાનકો કહ્યા છે, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધિ વગેરે ઉપરના ચારિત્રની વાત તો પછી પણ પ્રથમ સામાયિક ચારિત્રના જઘન્ય અધ્યવસાય સ્થાનથી ઉત્કૃષ્ટ અધ્યવસાય સ્થાન સુધીના સ્થાનોની સંખ્યા એક લોકાકાશ, બે લોકાકાશ નહીં પણ અસંખ્ય લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશો થાય તેટલી વિશાળ સંખ્યા હોય છે.

લોકાકાશનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન:—એક લોકાકાશના પ્રદેશો કેટલા?

ઉત્તર:—એક લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્ય છે. જેટલા એક આત્માના પ્રદેશો તેટલા જ લોકાકાશના પ્રદેશો છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, લોકાકાશ અને એક જીવ એ ચારેયના પ્રદેશોની સંખ્યા તુલ્ય છે. આકાશાસ્તિકાયના બે વિભાગ છે: એકનું નામ લોકાકાશ અને બીજાનું નામ અલોકાકાશ. જે આકાશમાં (ક્ષેત્રમાં) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને પુદ્‌ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યો રહેલા છે, તે લોકાકાશ કહેવાય છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રોમાં "पञ्चास्तिकायमयो हि लोकः" એવા અક્ષરો જોવાય છે, જે ક્ષેત્રમાં (આકાશમાં) ધર્માસ્તિકાયાદિ અન્ય કોઇ દ્રવ્ય નથી, તે ક્ષેત્ર કિંવા આકાશને અલોકાકાશ કહેવાય છે. લોકાકાશની અપેક્ષાએ અલોકાકાશ અનંતગુણ મોટો છે. લોકાકાશનું પ્રમાણ ઊંચાઇમાં ચૌદ રાજ પ્રમાણ અને પહોળાઇમાં સાતમી નારક પાસે સાત રાજ, પહેલી નારકના ઉપરના ભાગે લગભગ એક રાજ, પાંચમા બ્રહ્મદેવલોક પાસે પાંચ રાજ અને સિદ્ધશિલા પાસે લોકના અગ્રભાગે એક રાજ છે. પગ પહોળા રાખી, કેડે હાથ દઇને ઊભેલો મનુષ્ય ગોળ ચક્કર ફરે તે સમયે જેવો આકાર હોય તેવો લોકાકાશનો આકાર હોય છે. અથવા એક મોટું શરાવલું (કોડીયું) ઊંધું મૂકી તેના ઉપર નાનું શરાવ-સંપુટ ગોઠવતા જેવો આકાર થાય તેવો સમગ્ર ચૌદ રાજલોકનો આકાર છે. આ સમગ્ર ચૌદ રાજલોક તેનું જ નામ લોકાકાશ છે. એ લોકાકાશના ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તીર્થ્છાલોક (સ્વર્ગલોક, પાતાલલોક અને મર્ત્યલોક) એ પ્રમાણે ત્રણ વિભાગો છે. ઊર્ધ્વ લોકમાં બાર દેવલોક, નવગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે અને ત્યારબાદ ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધશિલાથી ઉપર લોકના અંતને સ્પર્શીને રહેલા અનંત સિદ્ધભગવંતો છે. અધોલોકમાં સાત નારકી ઉપરાંત ભવનપતિ નિકાયના દેવોનું સ્થાન છે, અને તીર્થ્છાલોકમાં વ્યંતર જ્યોતિષી દેવો ઉપરાંત અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોમાં તિર્યંચો અને અઢીદ્વીપમાં મનુષ્યોનું સ્થાન છે. આ ચૌદ રાજલોક એ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યનો દેશ છે. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ બન્નેની સાથે કલ્પના કરીએ તો આકાશાસ્તિકાય સ્કંધ કહેવાય પરંતુ અનંત આકાશની અપેક્ષાએ લોકાકાશ તો અનન્તમો ભાગ છે. એટલે આકાશાસ્તિકાયનો દેશ કહેવાય. તેમજ કેવલી ભગવાન્ પણ જેના એકથી બે વિભાગ ન કલ્પી શકે તેવો નાનામાં નાનો

આકાશ દ્રવ્યનો જે વિભાગ તેનું નામ પ્રદેશ કહેવાય, આવા પ્રદેશોની સંખ્યા ચૌદ રાજલોકમાં કેટલી હોય ? તો સમજવું કે અસંખ્યાતી સંખ્યા હોય.

લોકાકાશના પ્રદેશોની સંખ્યા માટે વિશિષ્ટ વિવેચન

બાળજીવોને લોકાકાશના પ્રદેશોની સંખ્યાનો કાંઇક ખ્યાલ આવે તે માટે કર્મપ્રકૃતિની ટીકામાં લખેલ છે કે એક અંગુલ પ્રમાણ સૂચીશ્રેણી (એટલે કે સાત રાજ લાંબી એક એક આકાશ પ્રદેશોની પંક્તિ)માં કેટલા આકાશપ્રદેશો હોય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્યાં વર્ણન કર્યું છે કે–એક અંગુલપ્રમાણ આકાશપ્રદેશોની પંક્તિમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેને કલ્પનાદષ્ટિથી માનો કે એક એક સમયે એક એક આકાશપ્રદેશને તે જગ્યાએથી ઉપાડીને અન્યત્ર મૂકવામાં આવે તો એટલી અંગુલપ્રમાણ સૂચીશ્રેણિ (આકાશપ્રદેશોની પંક્તિ)ને ખાલી થતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી જેટલો કાળ લાગે, આકાશપ્રદેશો અમૂર્ત છે, એ પ્રદેશો ઉપાડયા ઉપાડાતા નથી. આ તો ફકત ક્ષેત્ર કેટલું સૂક્ષ્મ છે તે સમજાવવા માટે અનંતજ્ઞાની ભગવંતોએ આ વાત વર્ણવી છે. બીજા દ્રવ્યો કરતાં કાળ જો કે સૂક્ષ્મ છે પરંતુ તેનાથી પણ આકાશ દ્રવ્ય વધુ સૂક્ષ્મ છે. તે માટે કહ્યું છે કે–"सुहुमो य होइ कालो, तत्तो वि सुहुमं हवइ खित्तं" આવા પ્રદેશો અંગુલ જેટલી સૂચિશ્રેણીમાં જ્યારે આટલી વિશાળ સંખ્યામાં હોય તો પછી સમગ્ર ચૌદ રાજલોકના આકાશપ્રદેશોની સંખ્યા કેટલી વિશાલ હોય ? આવા એક લોક, બે લોક નહિ પરંતુ અસંખ્ય લોકાકાશ જેટલા ક્ષેત્રમાં જેટલી આકાશપ્રદેશોની સંખ્યા હોય તેટલા એક સામાયિક ચારિત્રના અધ્યવસાયસ્થાનકો હોય.

સંયમના અધ્યવસાયસ્થાનકનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન–ચારિત્રના–સંયમના અધ્યવસાયસ્થાનકો એટલે શું ?

ઉત્તર–મહાનુભાવ ! લોકાકાશના પ્રદેશો કોને કહેવાય તે જેમ ટૂંકમાં સમજાવ્યું તે જ પ્રમાણે સંયમના અધ્યવસાયસ્થાનકો એટલે શું ? તે પણ જરા વર્ણવીએ. પ્રથમ તો ચારિત્ર એટલે શું ? તે જરા સમજવું જોઈએ. જો કે આજ સુધીના વ્યાખ્યાનોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે દ્રવ્ય ચારિત્ર, ભાવચારિત્ર, વ્યવહાર ચારિત્ર, નિશ્ચય ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહેવાયું છે; છતાં પ્રસંગ આવે ત્યારે આવા વિષયનું પુનરાવર્તન થાય તે જરૂરી છે. આવા વિષયો તો પૂજ્ય વાચક–શિરોમણિ ઉમાસ્વાતિ મહારાજાના પ્રશમરતિગત,

ये तीर्थकृत्प्रणीता भावास्तदनन्तरैश्च परिकथिताः ।
तेषां बहुशोऽप्यनुकीर्तनं भवति पुष्टिकरमेव ॥ १२ ॥

यद्वद्विषघातार्थं मन्त्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति ।
तद्वद्राग–विषघ्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थपदम् ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ–તીર્થંકર ભગવંતો તેમજ ગણધરાદિ સ્થવિર મહાપુરુષોએ કહેલા ભાવોનું વારંવાર થતું કથન આત્માની પુષ્ટિ કરનારું જ થાય છે. (૧૨) ઝેરના નિવારણ માટે જેમ

તે તે મંત્રોનું વારંવાર ઉચ્ચારણ તે વ્યક્તિ માટે હિતાવહ છે તે જ પ્રમાણે અગરૂપી ઝેરના નિવારણ માટે તીર્થંકર ગણધરપ્રણીત ભાવોનું વારંવાર કથન ભવ્યાત્માઓ માટે ખૂબ જ હિતાવહ છે. તેમાં પુનરુક્તિનો દોષ નથી. (૧૩)

આ શ્લોકોના કથન પ્રમાણે વારંવાર વર્ણવવા જોઇએ. એમ થાય તો જ આવા વિષયો આત્મામાં ટકે છે. ચારિત્ર એટલે સ્વરૂપરમણતા. સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે આત્મસ્વરૂપનું જાણપણું, સમ્યગ્દર્શન એટલે આત્મસ્વરૂપની રુચિ, અને સમ્યક્ચારિત્ર એટલે આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા. જ્યાં સુધી આત્મામાં ક્રોધાદિ ચાર અનન્તાનુબંધી, ચાર અપ્રત્યાખ્યાની અને ચાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એ બાર કષાયનો ઉદય વર્તતો હોય ત્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપમાં રમણતારૂપ ચારિત્ર ગુણનો આવિર્ભાવ કોઇ પણ આત્માને થઇ શકતો નથી. સર્વઘાતી રસવાળા કર્મસ્કંધો જ્યાં સુધી ઉદયમાં હોય ત્યાં સુધી આત્માના તે તે ગુણો કોઇ પણ રીતે પ્રગટ ન થઇ શકે.

અવધિ, મનઃપર્યવ જ્ઞાન આત્મામાં ક્યારે પ્રગટ થાય ?

આજે મને અથવા તમને અવધિજ્ઞાન તથા મનઃપર્યવજ્ઞાન કેમ નથી ? નક્કી માનવું જોઇએ કે એ બન્ને કર્મો આપણને સર્વઘાતી રસોદયવાળા છે. સર્વઘાતી રસ ન સમજો તો તીવ્ર રસવાળા એટલું તો સમજશો ને ? કદાચ આ સભામાંથી કર્મગ્રન્થાદિ ભણેલ બોલશે કે અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ એ બન્ને કર્મો તો દેશઘાતી છે. પાંચ જ્ઞાનાવરણ કર્મોમાં એક કેવલજ્ઞાનાવરણ સર્વઘાતી છે અને બાકીના ચારે જ્ઞાનાવરણ કર્મો દેશઘાતી છે, તો દેશઘાતી એવા અવધિ–મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણમાં સર્વઘાતી રસ કેમ સંભવે ? વાત બરાબર છે, પરંતુ દેશઘાતી કર્મપ્રકૃતિમાં સર્વઘાતી રસ કેવી રીતે સંભવે છે ? તે બાબત તથા દેશઘાતીપણું કઇ અપેક્ષાએ ? તેમજ તેમાં સર્વઘાતી રસ કઇ અપેક્ષાએ એ બધું બીજા પ્રસંગે વિચારશું; કારણ કે તે બાબતનું વિવેચન હમણાં જો કરવામાં આવે તો ચાલુ બાબત બાકી રહી જાય. અહિં તો એટલું નક્કી છે કે–અવધિ–મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ બન્ને કર્મો દેશઘાતી છતાં આત્માની અમુક દશા સુધી સર્વઘાતી રસનાં ઉદયવાળા હોય છે અને જ્યાં સુધી એ સર્વઘાતીરસ ઉદયમાં વર્ત્તતો હોય ત્યાં સુધી એ અવધિજ્ઞાન તથા મનઃપર્યવજ્ઞાન સંબંધી ગુણ આત્મામાં પ્રગટ ન થાય. તે તે પ્રકારના સમ્યગ્દર્શન તેમજ ચારિત્રાદિ ગુણો અંગે આત્મામાં તેને લાયક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, કષાયાદિની મંદતા વર્તે ત્યારે સર્વઘાતીરસનો ચાલુ ઉદય બંધ પડે અને તે બન્ને કર્મના દેશઘાતી રસનો ઉદય શરૂ થાય. તે દેશઘાતી રસનો ઉદય તેનું જ નામ ક્ષયોપશમભાવ. અત્યાર સુધી અવધિજ્ઞાનાવરણ તેમજ મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણના સર્વઘાતી રસોદય અંગે એકસરખો જે ઔદયિક ભાવ જ હતો તેને બદલે હવે ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક એવા બે ભાવ શરૂ થયા. જેટલા પ્રમાણમાં દેશઘાતી રસનો ઉદય તેટલા પ્રમાણમાં ઔદયિકભાવ, અને જેટલા પ્રમાણમાં ઉદયની મંદતા તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ એટલે કે ક્ષયોપશમ ભાવ. અત્યાર સુધી માદરપાટના જાડા કપડા સરખું ઘટ્ટ જે આવરણ હતું તેને બદલે મલમલના કપડા જેવું આચ્છાદન હોય, આચ્છાદનનો સર્વથા અભાવ નથી, પરંતુ આવરણ એવું બારીક છે કે અમુક અમુક અતીન્દ્રિય, ભાવોને જાણવા-જોવાની શક્તિ આત્મામાં પ્રગટ થાય છે.

કયા કયા ગુણસ્થાનકમાં કયો કયો કષાયોદય હોય ?

એ જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી વગેરે બાર કષાયોનો ઉદય હોય છે ત્યાં સુધી કોઇ પણ આત્મામાં સ્વરૂપરમણતારૂપ ભાવચારિત્ર પ્રગટ થઇ શકતું નથી, કારણ કે બારે ય કષાયોદયમાં સર્વઘાતી રસ હોય છે. એવો સર્વઘાતી રસોદય હોય ત્યાં સુધી ચારિત્રગુણ કેમ પ્રગટ થઇ શકે ? પ્રારંભના અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોમાં તો એવો તીવ્ર સર્વઘાતી રસોદય હોય છે કે જેના ઉદય અંગે આત્માને આત્મસ્વરૂપની પીછાણ અને આત્મસ્વરૂપની રુચિ જ પ્રાપ્ત થતી નથી. અપ્રત્યાખ્યાન નામના બીજા નંબરના ચારે ય કષાયોદયમાં પ્રથમના ચાર કષાયોની અપેક્ષાએ સર્વઘાતી રસ મંદ હોય છે, છતાં એ રસોદય આત્મસ્વરૂપની રુચિમાં જો કે બાધક નથી થતો પરંતુ તેને લાયક અનુકૂલ પુરુષાર્થમાં તો અવશ્ય પ્રતિબંધક થાય છે અને તેથી જ કર્મગ્રન્થાદિ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે—**અનન્તાનુબન્ધી—તીવ્ર કષાયોનો જ્યાં સુધી ઉદય હોય ત્યાં સુધી જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે નહિં અને અપ્રત્યાખ્યાન કષાયોદય હોય ત્યાં સુધી દેશવિરતિ માટે પણ વીર્યોલ્લાસ ન થાય.**

એ જ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા નંબરનો કષાયોદય, બીજા નંબરના કષાયોદયથી મંદરસવાળો છે એટલે દેશવિરતિમાં પ્રતિબંધક ન થાય પરંતુ સર્વવિરતિ ચારિત્ર માટે વીર્યોલ્લાસ તો ન જ પ્રગટ થવા દે, કારણ કે એ ત્રીજા નંબરના કષાયોદયમાં પણ છે તો સર્વઘાતી રસ જ. એ બારેય કષાયોનો જ્યારે ક્ષયોપશમ થાય અને ચોથા દેશઘાતી (મંદ) રસવાળા સંજ્વલન કષાયનો ઉદય હોય ત્યારે જ આત્મામાં ભાવ ચારિત્રના ગુણ પ્રગટ થવાનો પ્રારંભ થાય. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે ભાવચારિત્ર હોય તેમજ સંજ્વલન કષાયોદય પણ હોય, સાતમા આઠમા ગુણસ્થાનકે ભાવચારિત્ર હોય અને સંજ્વલન કષાયોદય હોય, નવમા તથા દશમા ગુણસ્થાનકે પણ ભાવચારિત્ર હોય અને અત્યન્ત મન્દ સંજ્વલન કષાયોદય હોય. જેમ જેમ ઉપર-ઉપરના ગુણસ્થાનક તરફ આત્માનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ કષાયોદયની મંદતા થતી જાય. પહેલા ગુણસ્થાનકથી દશમા ગુણસ્થાનક સુધીમાં મુખ્યત્વે કષાયોદયની તીવ્રતા મંદતા ઉપર જ તે તે ગુણસ્થાનકની વ્યવસ્થા છે. બાર કષાયોનો જ્યાં સુધી ઉદય હોય ત્યાં સુધી આત્મામાં ચારિત્રગુણનો આવિર્ભાવ ન જ થાય. એ બારે ય કષાયોનો ઉદય બંધ થાય અને એકલા સંજ્વલન કષાયોનો જ ઉદય પ્રવર્તે તે સમયે ચારિત્રગુણ પ્રગટ થાય. સંજ્વલન કષાયોદયમાં પણ તીવ્ર સંજ્વલન અને મંદ સંજ્વલન એ અપેક્ષાએ અસંખ્યાતા ભેદો છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકથી દશમા ગુણસ્થાનકના અંતિમ સમય સુધી સંજ્વલન કષાયનો ઉદય હોય છે. દશમા ગુણસ્થાનના અંતિમ સમયે અત્યન્ત મંદ કષાયોદય છે, જ્યારે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકમાં તીવ્ર સંજ્વલન કષાયોદયનો સંભવ છે. એ સંજ્વલન કષાયોદયની તીવ્રતા અને મંદતાની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત વિભાગો જે પ્રમાણે થાય છે, તે જ પ્રમાણે સંયમની વિશુદ્ધિના પણ અસંખ્યાત વિભાગો (સ્થાનકો) થઇ શકે છે. સરાગ સંયમની અપેક્ષાએ સર્વજઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) વિશુદ્ધિનું સંયમસ્થાન છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકમાં છે અને સર્વોત્કૃષ્ટ (વધુમાં વધુ) સંયમની વિશુદ્ધિનું સ્થાન ક્ષપકશ્રેણિકવાળા આત્માને દશમ ગુણસ્થાનકના

અન્ત્ય સમયે હોય છે. અગિયારમા, બારમા, તેરમા ગુણસ્થાનકમાં તો જો કે સર્વોત્કૃષ્ટ સંયમની વિશુદ્ધિ હોય છે. પરંતુ તે ત્રણેય ગુણસ્થાનકોમાં વીતરાગ સંયમ છે. જ્યારે છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા, નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનકે સરાગ સંયમ છે. **ઓછો કે વધુ કષાયોદય જ્યાં સુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સરાગ સંયમ હોય અને કષાયોદયનો સર્વથા જ્યારે અભાવ થાય ત્યારે વીતરાગ સંયમ હોય છે. કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું અનંતર કારણ વીતરાગ સંયમ જ છે.**

સંયમના જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યવસાય સ્થાનકો

સંયમના અધ્યવસાય સ્થાનક એટલે શું ? એ પ્રશ્ન ઉપર આ વિવેચન કરાયું છે. એટલા વિવેચન ઉપરથી આપણે સહુ કોઇ સમજી શકીએ છીએ કે જેમ જેમ સંજ્વલન કષાયોદયની તીવ્રતા તેમ તેમ ચારિત્રની વિશુદ્ધિ અલ્પ-અલ્પ, અને જેમ જેમ સંજ્વલન કષાયોદયની મંદતા તેમ તેમ ચારિત્રની વિશુદ્ધિ અધિક-અધિક. અહિં ઓછામાં ઓછી વિશુદ્ધિવાળું ચારિત્ર તે જઘન્ય સંયમસ્થાન એટલે કે પ્રથમ સંયમસ્થાન, ત્યારબાદ એક પર્યાય અધિક વિશુદ્ધિવાળું સંયમસ્થાન તે બીજું સંયમસ્થાન, બે પર્યાય અધિક વિશુદ્ધિવાળું સંયમસ્થાન તે ત્રીજું સંયમસ્થાન. એમ કરતાં કરતાં વધુમાં વધુ વિશુદ્ધિવાળું સંયમસ્થાન તે સર્વોત્કૃષ્ટ છેલ્લું સંયમસ્થાન સમજવું. આવા સંયમસ્થાનોની એકંદર સંખ્યા અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી હોય છે. આ બાબત દૃષ્ટાન્તથી સમજીએ તો વધારે સમજ પડશે. દાખલા તરીકે એક મોટી હાઇસ્કૂલ છે. એ હાઇસ્કૂલમાં ઇંગ્લીશ પહેલા ધોરણથી મેટ્રિક સુધીના સાત વર્ગ છે. એક એક વર્ગમાં સો સો વિદ્યાર્થીઓ છે. પહેલા ધોરણમાં રહેલા સો વિદ્યાર્થીઓ પૈકી એકનો પહેલો નંબર, બીજાનો બીજો નંબર, ત્રીજાનો ત્રીજો નંબર એમ સર્વથી છેલ્લા વિદ્યાર્થીનો સોમો નંબર છે. અહિં છેલ્લા નંબરવાળો વિદ્યાર્થી સહુથી ઓછામાં ઓછા જ્ઞાનવાળો ગણાય છે. નવાણુમાં નંબરવાળો વિદ્યાર્થી તેનાથી જરા વધારે જ્ઞાનવાળો, અઠાણુમા નંબરનો વિદ્યાર્થી તેનાથી પણ જરા વધુ જ્ઞાનવાળો એમ યાવત્ પહેલા ધોરણની અપેક્ષાએ પહેલા નંબરનો વિદ્યાર્થી એ સર્વથી વધુ જ્ઞાનવાળો ગણાય છે. ત્યારબાદ પહેલા ધોરણના પ્રથમ નંબરના વિદ્યાર્થીની અપેક્ષાએ બીજા ધોરણના છેલ્લા નંબરનો વિદ્યાર્થી વધુ જ્ઞાનવાળો ગણાય છે, એમ કરતાં મેટ્રિકના સાતમા ધોરણનો પ્રથમ નંબરનો વિદ્યાર્થી સર્વથી વધુમાં વધુ જ્ઞાનવાળો હુશિયાર ગણાશે. હાઇસ્કૂલના સાતે ધોરણમાં શિક્ષણનો જ મુખ્ય મુદ્દો હોવા છતાં અભ્યાસક્રમના કોર્સની અપેક્ષાએ જેમ સાત વર્ગ પાડવામાં આવ્યા અને પ્રત્યેક વર્ગમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનો કોર્સ સમાન છતાં બુદ્ધિ તેમજ પરિશ્રમના અલ્પાધિક કારણે પ્રથમ નંબર યાવત્ છેલ્લો નંબર એમ નંબરો અપાયા તે જ પ્રમાણે ચારિત્ર કિંવા સંયમના અધ્યવસાય સ્થાનકો માટે સમજવાનું છે. હાઇસ્કૂલમાં સાત ધોરણ તેમ અહિં સંયમના પણ સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ પ્રમાણે પાંચ વર્ગ છે. હાઇસ્કૂલના પ્રત્યેક વર્ગમાં જ્ઞાનની તરતમતા પ્રમાણે પહેલો, બીજો, ત્રીજો એમ સો નંબર છે તેમ અહિં પણ એક એક સામાયિકાદિ સંયમમાં સંજ્વલન કષાયોદયની તીવ્રતા મંદતાના કારણે નિજ સ્વભાવમાં રમણતારૂપ ચારિત્રની તરતમતા અંગે અસંખ્ય નંબરો

પડે છે. સંજ્વલન કષાયોદય જેને વધુમાં વધુ હોય તેને ઓછામાં ઓછી નિજ ગુણમાં રમણતા હોય એટલે તે જઘન્ય સંયમસ્થાન કહેવાય અને સંજ્વલન કષાયોદય અત્યન્ત મંદ સર્વથી ઓછામાં ઓછો હોય તો સરાગ સંયમની અપેક્ષાએ સર્વોત્કૃષ્ટ સંયમસ્થાન હોય. સંજ્વલન કષાયોદયનો સર્વથા અભાવ થાય એટલે તે આત્મા વીતરાગ સંયમી થાય. વીતરાગ સંયમમાં સંયમસ્થાન એક જ હોય છે. અગિયારમું, બારમું અને તેરમું એ ત્રણેય ગુણસ્થાનકમાં વીતરાગ સંયમ છે. અને સંયમસ્થાનની અપેક્ષાએ ત્રણેય ગુણસ્થાનવર્તી આત્માઓની વિશુદ્ધિ એક સરખી છે. કર્મગ્રન્થાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ન હોય એટલે તમોને આ વાતો સમજવી મુશ્કેલ પડે, પણ જરા ઉપયોગ રાખીને સમજો તો ન સમજાય એવું નથી. સુખેથી સમજાય. આવી તાત્ત્વિક વાતો અમુક અંશે પણ જ્યાં સુધી નહિં સમજીએ ત્યાં સુધી જીવનમાં નિર્મળ ધ્યાનયોગ પ્રગટ નહિં થાય, અને જ્યાં સુધી એ ધ્યાનયોગ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી આત્માનો મોક્ષ ન થાય. અનાદિની બહિરાત્મદશા ટળવી અને અંતરાત્મા દશાની પ્રાપ્તિ સાથે નિજ ગુણમાં સ્થિરતા થવી તેનું નામ સાચો ધ્યાનયોગ છે; તે જ સાચો અધ્યાત્મ છે અને તે જ અખંડ શાંતિના ધામમાં પહોંચવાનો રાજમાર્ગ છે, આટલી વાત સમજાવ્યા બાદ હવે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ જે આજના વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય વિષય છે તે બાબત વિચારીએ.

જેટલા ઉત્સર્ગના વચનો તેટલા જ અપવાદના વચનો

પૂ. અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ શ્રી ભગવતીસૂત્રને જયકુંજર હાથીની સાથે ઘટાવતા ભગવતીસૂત્ર-ઉપલક્ષણથી તે તે આગમાદિ ગ્રન્થોમાં આવતા ઉત્સર્ગસૂત્ર અને અપવાદસૂત્રોને હાથીના શરીર ઉપર બન્ને બાજુ લટકતા ઘંટાયુગલના ઘોષ-અવાજની સાથે સરખાવેલ છે. હાથી જ્યારે ચાલે છે ત્યારે બન્ને ઘંટાનો અવાજ એક સાથે નથી થતો. બારીકાઈથી જો ધ્યાન આપશો તો એક બાજુની ઘંટાનો અવાજ થયા બાદ બીજી બાજુની ઘંટાનો અવાજ થાય છે. હાથીની ચાલ જ એવા પ્રકારની છે કે એક સાથે બન્ને ઘંટાનો અવાજ ન થતાં અનુક્રમે જ એક પછી બીજી ઘંટાનો અવાજ થાય છે, એક બાજુની ઘંટાનો અવાજ તે ઉત્સર્ગસૂત્રના સ્થાને અને બીજી બાજુની ઘંટાનો અવાજ તે અપવાદના સ્થાને ઘટાવવાનો છે; કારણ કે શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તોમાં જેટલા ઉત્સર્ગના વચનો તેટલા જ અપવાદના વચનો છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે—

> जावइया उस्सग्गा तावइया हुंति चेव अववाया ।
> जावइया अववाया उस्सग्गा तत्तिया चेव ॥ (बृहत्कल्प, गाथा ३२२)

ભાવાર્થ—જેટલા ઉત્સર્ગ વચનો છે તેટલા જ અપવાદ વચનો છે. જેટલા અપવાદનાં વચનો છે; ઉત્સર્ગના વચનો પણ તેટલા જ છે. આનું કારણ શું? તો કહે છે કે '**सर्वस्यापि प्रतिषेधस्य अनुज्ञाभावात् द्वयेऽपि तुल्याः**' સર્વ પ્રકારના પ્રતિષેધની સકારણ અનુજ્ઞા પણ છે માટે બન્ને તુલ્ય છે. જેમ કે સાધુ-મુનિરાજને સચિત્ત જળનો સ્પર્શ ન થઇ શકે, એ ઉત્સર્ગ વચન છે. એના એ જ સાધુ-મુનિરાજ વિહાર કરતાં માર્ગમાં નદી આવે તો શાસ્ત્રમાં

જણાવેલ વિધિ મુજબ નદી ઉતરીને એટલે સચિત્ત જલને સ્પર્શીને પણ સામે કાંઠે જાય એ અપવાદ છે. અથવા શાસ્ત્રમાં એક વચન છે કે "नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा आमे तालपलंबे अभिन्ने पडिगाहित्तए।" સાધુ સાધ્વીને કાચું કેળું આખું અથવા ભાંગેલું ગ્રહણ કરવું ન કલ્પે" આ ઉત્સર્ગસૂત્ર. હવે તે બાબત અંગે જ અપવાદ સૂત્ર જેમકે; -कप्पइ निग्गंथाणं पक्के तालपलंबे भिन्नेऽभिन्ने वा पडिगाहित्तए. સાધુ-મુનિરાજને પાકું કેળું આખું અથવા ભાંગેલું ગ્રહણ કરવું કલ્પી શકે. સચિત્ત જલના સ્પર્શનો તેમજ કાચા કેળાને ગ્રહણ કરવાનો જે નિષેધ તે ઉત્સર્ગ. અને જેનો નિષેધ તેની જ અનુજ્ઞા તે અપવાદ. બીજી વાત સંવચ્છરી પ્રતિક્રમણ પહેલાં સાધુ મુનિરાજે લોચ અવશ્ય કરાવવો જોઈએ, આ ઉત્સર્ગસૂત્ર. મસ્તકમાં ગુમડા થયા હોય, અથવા આંખો વગેરે અંગોમાં બહુ નબળાઈ હોવાના કારણે લોચ ન થાય તેમ હોય તો અસ્ત્રાથી મુંડન અથવા કાતરથી વાળ કપાવવાં, આ અપવાદ. ચોમાસું પૂર્ણ થાય એટલે સાધુ-સાધ્વીઓએ વિહાર કરવો અર્થાત્ તે ક્ષેત્રમાં ન રહેવું એ ઉત્સર્ગ છે. ચોમાસું પૂર્ણ થયા પછી પણ રસ્તાઓ કાદવ-કીચડવાળા હોય તો સાધુ-સાધ્વી ચોમાસું પૂર્ણ થવા છતાં વિહાર ન કરે અને ત્યાં ને ત્યાં જ રહે તે અપવાદ છે. આવી તો અનેક બાબતો શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ છે,

શંકા-ઉત્સર્ગ અને અપવાદનો વાસ્તવિક અર્થ શું ? તેમજ બેમાંથી બલવાન કોણ ?

સમાધાન-उच्चतः सर्गः-विहारः उत्सर्गः અર્થાત્ ઉજમાળ-જોરદાર સાધુચર્યા તે ઉત્સર્ગ, અને એ ઉત્સર્ગનો પ્રતિપક્ષ એટલે કે મન્દ સાધુચર્યા તેનું નામ અપવાદ. અહિં શંકા થાય કે-અપવાદનું સેવન કરનાર સાધુ ભગ્ન વ્રતવાળા ગણાય કે કેમ ? તો તેના સમાધાનમાં સમજવું કે ભગ્ન વ્રતવાળો ન કહેવાય, પરંતુ ઉત્સર્ગમાર્ગની આરાધના કરનાર આત્મા શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અપવાદ માર્ગની આરાધના કરનાર વિલંબે મોક્ષ પામે છે. જેમકે એક મુસાફર દોડતો દોડતો ઇષ્ટસ્થલે પહોંચવા માટે પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ તેને થાક વધુ પ્રમાણમાં લાગવાથી હવે તે દોડવાને બદલે ધીમી ગતિએ ચાલે છે. દોડતાં દોડતાં વધુ પ્રમાણમાં થાક લાગ્યા બાદ પણ દોડવાનું ચાલુ જ રાખે તો તો ઈષ્ટસ્થળે પહોંચવા પહેલાં જ મૃત્યુ પામે, ઇષ્ટસ્થાને પહોંચી ન શકાય. એમ અહિં અપવાદના પ્રસંગે પણ ઉત્સર્ગને જ જો પકડી રાખે તો તે પણ ઇષ્ટ એવા મોક્ષને ન પામી શકે. દોડવું એ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે અને વધુ શ્રમ લાગતાં ધીમી ગતિએ ચાલવું તે અપવાદ માર્ગ છે.

સ્વસ્થાનમાં ઉત્સર્ગ-અપવાદ બન્ને બળવાન અને પરસ્થાનમાં બન્ને નિર્બળ

ઉત્સર્ગ બળવાન કે અપવાદ બળવાન ? એ જે પ્રશ્ન છે, તે માટે પણ ટૂંકમાં એટલું જ કે સ્વસ્થાનમાં બન્ને બળવાન અને પરસ્થાનમાં બન્ને નિર્બળ છે, એટલે કે ઉત્સર્ગના પ્રસંગે ઉત્સર્ગનું સેવન થાય તો ઉત્સર્ગ બળવાન, પરંતુ સાચી રીતે અપવાદ સેવન કરવાના પ્રસંગે ઉત્સર્ગને જ પકડી રાખે તો ઉત્સર્ગ નિર્બળ ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે અપવાદના પ્રસંગે અપવાદ સેવાય તો અપવાદ બળવાન, પરંતુ ઉત્સર્ગના પ્રસંગે મનોબલની નબળાઈ વગેરે કારણે અપવાદ સેવાય તો અપવાદ નિર્બળ છે. ઉત્સર્ગમાર્ગની આરાધના એ જેમ

આત્મકલ્યાણ માટે છે એમ અપવાદમાર્ગની આરાધના એ પણ આત્મકલ્યાણ માટે જ છે. ફક્ત ઉત્સર્ગમાર્ગની આરાધનામાં પુરુષાર્થની પ્રબલતા છે. અપવાદમાર્ગની આરાધનામાં પુરુષાર્થની મંદતા છે. આ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગની વ્યવસ્થા ખૂબ સમજીને ઉપયોગમાં રાખવાની હોય છે. બૃહત્કલ્પસૂત્રમાં આ ઉત્સર્ગ–અપવાદ સંબંધી ઘણું વિસ્તારથી વિવેચન કરેલ છે. આજે અમો વાત વાતમાં સામાન્ય પ્રસંગોમાં શારીરિક શક્તિ વગેરેની અનુકૂલતા હોવા છતાં અપવાદમાર્ગનું સેવન કરવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ, એ વાત કોઈ રીતે ઉચિત નથી. વર્તમાન અમારી સાધુચર્યા તરફ જો અમો દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ડગલે અને પગલે નજીવી બાબતોમાં પ્રાયઃ અપવાદનું સેવન ચાલુ છે. **જ્ઞાની ભગવંતોએ માનસિક નબળાઇના પોષણ માટે અપવાદ માર્ગો નથી બતાવ્યા, પરંતુ સંયમના રક્ષણ માટે બતાવ્યા છે.** રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ માટે જનાર શૂરવીર સૈનિક તલવારની સાથે ઢાલ પણ રાખે છે. તલવાર ચલાવવાના પ્રસંગે તલવારનો ઉપયોગ થાય અને ઢાલ ધરવાના પ્રસંગે અર્થાત્ શત્રુના ઘા ઝીલવાના પ્રસંગે ઢાલનો ઉપયોગ થાય, પરંતુ તલવાર ચલાવવાના પ્રસંગે પણ ઢાલનો જ વારંવાર ઉપયોગ કરે તો એ સૈનિક વિજયની વરમાળા ન પામી શકે. એ જ પ્રમાણે સાધુ–મુનિરાજ કર્મશત્રુઓની સામે ઝઝૂમતા પુરુષાર્થની નબળાઇના કારણે વારંવાર અપવાદ જ સેવન કર્યા કરે તો તેને પણ કર્મશત્રુઓની સાથેના સંગ્રામમાં વિજયની વરમાળા ન મળી શકે. શારીરિક શક્તિ જ્યાં સુધી ચાલી શકે ત્યાં સુધી તો ઉત્સર્ગ માર્ગનું જ સેવન થવું જોઈએ. શારીરિક શક્તિ જ્યારે ન જ કામ આપી શકે તેમ હોય ત્યારે અપવાદ માર્ગનું સેવન થાય તો તે વ્યાજબી ગણાય.

ઉત્સગ તથા અપવાદની સાથે સંયમના અધ્યવસાય સ્થાનકોનો સંબંધ

ઉત્સર્ગ તેમજ અપવાદના વર્ણન પ્રસંગે સંયમના સ્થાનકોનું હમણાં જે સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે, તેની સાથે ઉત્સર્ગ અપવાદનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટી શકે? તે બાબત હવે વિચારીએ. ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ પરિસહ તેમજ ઉપસર્ગના પ્રસંગોમાં પણ જો સાધુ-મુનિરાજ મનોબલની મક્કમતા અને આત્મકલ્યાણની તીવ્ર ભાવનાના યોગે જરા પણ શિથિલ ન થતાં ઉત્સર્ગ માર્ગની આરાધનામાં પરાયણ રહે તો તે સાધુ–મુનિરાજનું મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રયાણ શીઘ્રગતિવાળું હોય છે એટલે કે વિવક્ષિત સંયમસ્થાનમાંથી અનન્તગુણ અનંતગુણ વિશુદ્ધિવાળા સંયમસ્થાનોમાં પ્રતિસમય આગળ વધતા જાય છે. આત્માને શરીરાદિ તરફ જેટલું નિરીહપણું તેટલી અધ્યાત્મદશા વધારે, અને એ અધ્યાત્મદશાની પ્રબલતામાં શરીરને પીડા કરનારા નિમિત્તોની હાજરી છતાં તે શરીર તરફ આત્માનું લક્ષ્ય નથી. એ મહાનુભાવનું લક્ષ્ય અધ્યાત્મદશાના વિકાસમાં જ હોય છે. જેમકે **મેતારજ મુનિના** મસ્તક ઉપર લીલા ચામડાની વાધર બાંધી અને તેમને તડકામાં ઊભા રાખ્યા. એવા પ્રાણાંત કષ્ટમય પરીષહના પ્રસંગે એ મુનિરાજને શરીર કે સોની તરફ યત્કિંચિત્ પણ મમત્વભાવ તેમજ દ્વેષભાવ નથી જાગ્યો, પરંતુ પોતાની અધ્યાત્મદશામાં બરાબર સ્થિર રહ્યા છે. એવા પ્રસંગે એ મુનિરાજ પ્રતિસમય અનંતગુણ વિશુદ્ધ સંયમસ્થાન ઉપર આરોહણ કરતા જાય છે. એ જ પ્રમાણે લોચ વગેરે પરિસહના પ્રસંગે શરીર ઉપર નિરીહપણું રાખવા સાથે સંયમી સાધુ–મુનિરાજ

સમભાવે એ પરિષહને સહન કરવા માટે બરાબર ઉપયોગવંત રહે તો એ ઉત્સર્ગ માર્ગની આરાધનામાં પ્રતિસમય સંયમના અધ્યવસાય સ્થાનકોની અનંતગુણ યાવત્ અસંખ્ય ગુણ; સંખ્યગુણ વિશુદ્ધિ હોય. પણ એ જ સાધુ શરીરની પ્રતિકૂલતા અને સાથે સાથે મનોબલની જરા નબળાઇના કારણે, લોચ એ સાધુનો મુખ્ય ધર્મ છે, એમ જાણવા સાથે તે અંગે રુચિ હોવા છતાં મુંડન વગેરે કરાવે તો તે સમયે અનંતગુણ વિશુદ્ધ સંયમસ્થાનકો પ્રતિસમય ન પ્રાપ્ત થાય પરંતુ સંયમના જે અધ્યવસાય સ્થાનમાં હોય ત્યાં ટકે અથવા અનંતભાગ અધિક વિશુદ્ધ સંયમસ્થાન પ્રાપ્ત થાય. અર્થાત્ મોક્ષ-માર્ગના પ્રયાણમાં મંદગતિ હોય. આવી રીતે શરીરાદિની પ્રતિકૂલતાનું કારણ હોય અને અપવાદનું સેવન થાય અને ઉત્સર્ગ માર્ગની આરાધના નથી તે માટે હૈયું ડંખતું હોય તો તે આત્મા વિવક્ષિત સંયમસ્થાનથી નીચે ઉતરતો નથી પરંતુ ઉપર-ઉપરના સંયમસ્થાનો પ્રાપ્ત કરવામાં તેની મન્દગતિ છે. શરીરાદિની અનુકૂલતા હોવા છતાં અપવાદનું સેવન થાય તો તો વિવક્ષિત સંયમસ્થાનથી નીચેના સંયમસ્થાનમાં તે આત્મા ચાલ્યો જાય છે.

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ બન્નેની યથોચિત આરાધના કરનાર આત્માઓ આરાધક જ છે

લાખ રૂપિયાની મૂડી પ્રાપ્ત કરવાનો અભિલાષી મનુષ્ય રોજે હજાર હજાર રૂપીઆની કમાણી કરે અને વચ્ચે જરા પણ ખોટ ન આવે તો તેને સો દિવસમાં જ લાખની મૂડી પેદા થાય છે, પરંતુ રોજે રૂપીઓ, બે રૂપિઆ પેદા કરનારને લાખની મૂડી ભેગી કરતા હજારો દિવસો પસાર થાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રતિસમય અનંત ગુણ વિશુદ્ધ સંયમસ્થાન પ્રાપ્ત કરનારને વીતરાગ સંયમ અને કેવલજ્ઞાન શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે પણ પ્રતિસમય અનંત ભાગાધિક કે અસંખ્યભાગ અધિક સંયમસ્થાન પ્રાપ્ત કરનારને વીતરાગ સંયમ અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઘણો સમય લાગે છે. **ઉત્સર્ગ માર્ગ અને અપવાદ માર્ગ, એ બન્ને સ્થાનોની યથોચિત આરાધના કરનાર જરૂર આરાધક આત્માઓ જ છે, પરંતુ ઉત્સર્ગ માર્ગની આરાધનામાં મોક્ષ પ્રતિ શીઘ્ર ગતિ છે અને અપવાદ માર્ગની આરાધનામાં મોક્ષ તરફ મંદગતિ છે. ઉત્સર્ગ-અપવાદના વિવેચનમાં ઘણું ઘણું સમજવા જેવું છે. ભવભીરૂ ગીતાર્થ મુનિરાજો આ વિષયના ખાસ અધિકારી છે.**

ઉત્સર્ગ માર્ગમાં સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનું દ્રષ્ટાન્ત

સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનું દ્રષ્ટાન્ત આપણા જૈન શાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્સર્ગ માર્ગની આરાધના ઉપર એ દ્રષ્ટાન્તને ઘટાવીએ તો જરા વધુ ખ્યાલ આવશે. સનત્કુમાર ચક્રવર્તીને ચક્રવર્તી યોગ્ય છ ખંડનો વૈભવ પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત મનુષ્યલોકમાં જે રૂપ ન સંભવી શકે એવું અદ્ભૂત રૂપ પ્રાપ્ત થયું હતું. ઇન્દ્રસભામાં ઇન્દ્રમહારાજના મુખથી તેમના રૂપની પ્રશંસા સાંભળીને બે દેવો ચક્રવર્તીનું રૂપ જોવા માટે પૃથ્વી ઉપર આવ્યા. જે અવસરે એ બન્ને દેવો પૃથ્વી ઉપર આવ્યા એ સમયે સનત્કુમાર ચક્રી બરાબર સ્નાન કરવાની

તૈયારીમાં હતા. સ્નાન કરવાની તૈયારી અંગે શરીર ઉપર વિશિષ્ટ વસ્ત્રો તેમજ અલંકારોનો અભાવ હતો એમ છતાં સ્વાભાવિક અદ્ભુત રૂપ જોઇને આવેલા બન્ને દેવો ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને મસ્તક ધુણાવવા સાથે બોલવા લાગ્યા કે "અહો શું અદ્ભુત કાંતિ અને લાવણ્ય-ભરપૂર સ્વરૂપ છે! ખરેખર ઇન્દ્રમહારાજાએ તમારા રૂપની જે પ્રશંસા કરેલ હતી તે ખરા બર છે." પોતાના રૂપની સ્વર્ગલોકમાં પણ પ્રશંસા થાય છે તેમજ દેવો સાક્ષાત મારા સુંદર રૂપનું અવલોકન કરવા આવે છે. એ બાબતે ચક્રવર્તીના હૃદયમાં અભિમાન પ્રગટ કર્યું. રૂપના અભિમાનમાં ને અભિમાનમાં ચક્રવર્તીએ આવેલા બન્ને દેવોને જણાવ્યું કે 'હમણાં તો હું સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં છું. એટલે મારા શરીર ઉપર સુંદર વસ્ત્રો તથા અલંકારો નથી પરંતુ હું સ્નાન કરી લઉં, સુંદર વસ્ત્રો તેમજ હીરા, મણિ, માણેકના આભૂષણો પહેરી મુખ્ય કચેરીમાં રત્નજડિત સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થાઉં. મારું ખરું સુંદર રૂપ જોવું હોય તો તે અવસરે આવજો.' **કોઇ પણ બાબતની પ્રશંસા શ્રવણ કર્યા પછી અહં-ભાવ ન આવવો એ બહુ જ આકરી વાત છે.** શાસ્ત્રોમાં સત્કાર પરીષહને અનુકૂલ પરીસહ ગણ્યો છે અને પ્રતિકૂલ પરિસહ કરતાં અનુકૂલ પરીષહ જીતવો વધુ કઠણ છે. ભલભલા આત્માઓનું પ્રશંસા શ્રવણ કરીને અહંતા દ્વારા અધઃપતન થયું છે. **આપણા કોઇ પણ ગુણની પ્રશંસા જ્યાં થતી હોય ત્યાં વિવેકી આત્માએ કાન બંધ રાખવા અને ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યા જવું.** એમાં જ આત્માનું શ્રેય છે. આજે તો તેથી અવળી દિશામાં પ્રયાણ છે. વગર ગુણે માનપત્રના ઢગલાની આજના માનવોને અભિલાષાઓ જાગ્યા કરે છે. કોઈ પણ ઉત્તમ કાર્ય થવા બાદ તેની પાછળ માનપાન કે પ્રશંસાની કામના જાગે તો તે ઉત્તમ ધર્મકાર્યનું ફળ માનપાન કિંવા પ્રશંસામાં જ પરિપૂર્ણ થાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે બાબતનું વધુ અભિમાન આવે તો તેથી વિપરીત દશામાં તે આત્મા મુકાઇ જાય છે. તે તે ગ્રન્થોમાં લખેલ છે કે—

जातिलाभकुलैश्वर्य–बलरूपतपःश्रुतैः ।
कुर्वन् मदं पुनस्तानि, हीनानि लभते जनः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:—ઉત્તમ જાતિ, વધુ પ્રમાણમાં કોઇ લાભ, ઉત્તમ કુલ, ઐશ્વર્ય, બલ, સુંદર રૂપ, તપસ્યાની શકિત અને વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ તે અંગે જે કોઇ અભિમાનના આવેશમાં આવે છે તે આત્માને તે તે ભાવોની હીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. સનત્કુમારે પણ અભિમાનના આવેશ-માં ઉપરના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને પોતે સ્નાનાગારમાં ગયા, સ્નાન કર્યા બાદ વસ્ત્ર–અલં-કારોથી સજ્જ થઇને રાજસભામાં પહોંચી સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયા, મસ્તક ઉપર છત્ર અને બન્ને બાજુ ચામરો વીંજવાની શરૂઆત થઇ. બરાબર તે અવસરે પેલા બંને દેવો આવી પહોંચ્યા. ચક્રવર્તી સનતકુમારે તો કહ્યું હતું કે મારું ખરું સ્વરૂપ જોવું હોય તો રાજસભામાં હું જાઉં ત્યારે આવજો. પરંતુ આવનાર બન્ને દેવોને રાજસભામાં બેઠેલા ચક્ર-વર્તીના રૂપમાં ઘણું પરિવર્તન દેખાયું. સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં વસ્ત્ર–અલંકારોનો અભાવ છતાં જે અદ્ભૂત સ્વરૂપ જોયેલું તે રૂપમાં અને હમણાના રાજસભામાં વસ્ત્ર–અલંકારોથી સજ્જ થયેલા સનત્કુમારના રૂપમાં આભ–જમીન જેટલું અંતર જણાયું. એટલું જ નહિ

પરંતુ અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકતાં ખ્યાલમાં આવ્યું કે ટૂંક સમયમાં જ રાજાનું શરીર અનેક વ્યાધિઓથી ગ્રસ્ત થઈ ગયું છે. રાજસભામાં બેઠેલા રાજાને જોઈને બન્ને દેવોના મુખ ઉપર જે હર્ષ અને પ્રસન્નતા દેખાવી જોઈએ તેને બદલે વિષાદ દેખાયો. રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે–હર્ષના સ્થાને વિષાદ કેમ છે ? બન્ને દેવોએ જવાબ આપ્યો કે–"રાજન્ ! સ્નાનાગારમાં જતી વખતે તમારું જે અદ્‌ભુત રૂપ જોયેલ હતું તે રૂપનો અમુક અંશ પણ હવે તમારા મુખ તથા શરીર ઉપર રહ્યો નથી. ઉપરાંત તમારું શરીર અનેક વ્યાધિઓનું ઘર બની ગયું છે. રાજાના મુખમાંથી પાનની પીચકારીની અસહ્ય દુર્ગંધથી રાજાને તે બાબતની ખાત્રી થઈ. અને આટલા નિમિત્તથી સનત્‌કુમારના મનોમંદિરમાં સાચા વૈરાગ્યના ભાવ પ્રગટ થયાં. जललवतरलं जीवं, अथिरा लच्छी विभंगुरो देहो । तुच्छा य कामभोगा......"જીવન પાણીના પરપોટા જેવું ચંચલ છે. લક્ષ્મી સંધ્યાના રંગ જેવી અસ્થિર છે. શરીર છેવટે વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે. અને કામભોગો આત્માના અધઃપતનનું કારણ હોવાથી અત્યન્ત તુચ્છ છે" આ ભાવનાનું પ્રતિસમય પુનરાવર્ત્તન શરૂ થયું.

સનત્‌કુમાર ચક્રવર્તીનું ચારિત્ર ગ્રહણ

પૂર્વભવમાં જે મહાનુભાવે રત્નત્રયીની આરાધના કરેલી હોય છે; વર્ત્તમાનભવમાં તે આત્માને જ્યારે વૈરાગ્યનું નિમિત્ત મળે છે ત્યારે એ આત્મા જાગૃત બની જાય છે. વૈરાગ્યજનક નિમિત્તના યોગે આત્મમંદિરના દ્વાર ખુલ્લા થાય છે, અને નિર્મળ જ્ઞાન–પ્રકાશ પ્રગટ થતાં એ આત્મા આત્મકલ્યાણની સાધનાં માટે ચાલી નીકળે છે. છ ખંડના વૈભવને તૃણની માફક ત્યજી દે છે. હજારો રાણીઓને સર્પ કાંચળીને છોડે તેમ છોડી દે છે અને ચારિત્ર ગ્રહણ કરવા કટિબદ્ધ થાય છે. સનત્કુમાર ચક્રવર્ત્તી પણ વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત મળતાં છ ખંડના વૈભવને છોડી ચારિત્ર ગ્રહણ કરી આત્મકલ્યાણની સાધના માટે ચાલી નીકળ્યા; પરંતુ દિવસો અને મહિનાઓ જેમ જેમ જતા ગયા તેમ તેમ રોગો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. ચરિત્રગ્રન્થોમાં લખ્યું છે કે સાતસો વર્ષો પર્યંત ભયંકર મોટા સોળ રોગોના વ્યાધિને સમભાવે એ મહાન્ આત્માએ સહન કર્યા. ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું ત્યારથી જ ચારિત્રની આરાધનામાં બન્ને ચક્ષુ ખૂબ ઉપયોગી છે એ ખ્યાલ હોવાથી બન્ને ચક્ષુઓમાં કોઈ ઉપદ્રવ થાય તો તેની ચિકિત્સા કરાવવાની જયણા રાખીને બાકીના સર્વ શરીરમાં જમે તેવા વ્યાધિ કે ઉપદ્રવો થાય છતાં યત્‌કિંચિત્ પણ ચિકિત્સા ઔષધોપચારાદિ ન કરાવવું, એ તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી. એટલે ભયંકર વ્યાધિઓથી શરીર ઘેરાયેલું હોવા છતાં, બાહ્યરોગના ઔષધ માટે તેમને જરા ય અભિલાષા ન હતી. ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ તીવ્ર તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે ભયંકર રોગોનો વિનાશ થાય તેવી અનેક લબ્ધિઓ પણ એ મહર્ષિને પ્રાપ્ત થઈ હતી. પરંતુ અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ કરવાની તમન્ના ધરાવનાર એ મહામુનિવર પોતાના રોગની શાંતિ માટે પોતાની લબ્ધિનો ઉપયોગ કેમ કરે ?

દ્રવ્યરોગની ચિકિત્સા જાણો છો કે ભાવરોગની ?

આ મહામુનિના શરીરસંબંધી નિરીહપણાના ગુણની ઇન્દ્રસભામાં પ્રશંસા થઈ. ખાત્રી

કરવા માટે પ્રથમ આવેલા બન્ને દેવો વૈદ્યના સ્વરૂપને વિકુર્વી આ મહર્ષિ પાસે આવ્યા. અને વિનીત શબ્દોમાં પ્રાર્થના કરી કે-"પ્રભો! આપ જેવા ત્યાગી તપસ્વી મુનિરાજની સેવાનો અમને લાભ આપો. આપના શરીરમાં વર્ત્તતા રોગોની અમોને ચિકિત્સા કરવાની અનુમતિ આપો." મહામુનીશ્વરે જવાબમાં જણાવ્યું કે-"તમે દ્રવ્યરોગનું ઔષધ જાણો છો કે-કામ-ક્રોધ-રાગ-દ્વેષાદિ ભાવરોગોનું ઔષધ જાણો છો? જો દ્રવ્યરોગની ચિકિત્સા કરવા માટે તમો આવ્યા હો તો તેનું મને હવે જરા ય પ્રયોજન નથી, હવે તો દ્રવ્યરોગ જેનાથી પ્રગટ થાય છે. તે ભાવરોગોનો પ્રતીકાર કરવાની ભાવના છે. દ્રવ્યરોગનો પ્રતીકાર કરવાની તો મને પણ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલ છે." એમ જણાવીને દેવોને પ્રતીતિ થાય તે માટે પોતાનું થૂંક પોતાની આંગળી ઉપર જ્યાં ચોપડયું એટલે આંગળીમાંથી કુષ્ઠના દર્દના અંગે જે લોહી-પરુ વહેતું હતું તે બંધ થયું અને કંચનના સરખી કાંતિવાળી આંગળી બની ગઈ. દેવો ખૂબ આશ્ચર્ય પામ્યા અને વારંવાર એ મહર્ષિના ચરણમાં વંદન કરી તેમના ગુણની અનુમોદના કરતા કરતા સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. સનત્કુમાર મહર્ષિ પણ ચિરકાળ પર્યંત ચારિત્રની આરાધના કરી, આયુષ્ય પૂર્ણ થયે સ્વર્ગલોકમાં સીધાવ્યા. અહિં સનત્કુમાર મહર્ષિએ શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત છતાં શરીર ઉપરના નિરીહ ભાવને અંગે રોગની ચિકિત્સા ન કરાવી તે ઉત્સર્ગમાર્ગ છે એ માર્ગમાં મોક્ષ તરફ શીઘ્ર પ્રયાણ છે. જ્યારે બીજા કોઈ મુનિરાજ શરીરમાં આવા રોગાદિના પ્રસંગે સાધુધર્મને બાધા ન પહોંચે તેવી ચિકિત્સા કરાવે તે અપવાદ માર્ગ છે. તેમાં અમુક અંશે પણ શરીર તરફ સાપેક્ષભાવ હોય છે. અને એ કારણે મોક્ષ તરફના પ્રયાણમાં તે મુનિરાજની મંદગતિ છે.

ઉત્સર્ગ અને અપવાદની આટલી સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા તેમજ સાથે સાથે સંયમના અધ્યવસાયસ્થાનકોનું સ્વરૂપ શ્રવણ કરીને શરીરાદિ બાહ્ય ભાવો ઉપર આપણે નિરીહપણું કેળવવાની ખૂબ જરૂર છે. **શરીરાદિ બાહ્ય ભાવો તરફ થોડું ઘણું પણ નિરીહપણું હશે તો જ કસોટીના પ્રસંગમાં વ્રત-નિયમ બરાબર પાળી શકાશે અને ઉત્તરોત્તર અધિક આત્મવિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.** ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું આટલું વિવેચન થયા બાદ હવે **यशःपटहपटुप्रतिरवाऽऽपूर्णदिक्‌चक्रवालस्य स्याद्वादविशदाङ्कुशवशीकृतस्य** વગેરે ભગવતીજીના તથા જયકુંજર હાથીના વિશેષણોનું સ્વરૂપ કેમ કહેવાશે? તે અધિકાર અગ્રે વર્ત્તમાન.

॥ श्रीमन्मोहनपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ प्रवचन–तेरमुं ॥

यशःपटहपटुप्रतिरवाऽऽपूर्णदिक्चक्रवालस्य स्याद्वादविशदांकुशवशीकृतस्य विविध-हेतुहेतिसमूहसमन्वितस्य मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरमणलक्षणरिपुबलदलनाय श्रीमन्महावीर-महाराजेन नियुक्तस्य......वृत्तिरारभ्यत इति शास्त्रप्रस्तावना ॥

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીસૂત્રનો વ્યાખ્યાનમાં પ્રારંભ થયાને આજે તેરમો દિવસ છે. એ ભગવતીસૂત્રના અર્થરૂપે પ્રણેતા શ્રમણભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ છે, સૂત્રરૂપે રચયિતા ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજી છે અને પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજ આ ભગવતીજી સૂત્રના ટીકાકાર છે. ભગવતીજીના મૂલ સૂત્રનો તેમજ મૂલસૂત્ર અગાઉ સૂત્રકાર ભગવંતે કરેલ મંગલાચરણનો હજુ પ્રારંભ નથી થયો. હજુ તો ટીકાકાર મહર્ષિનું મંગલાચરણ, મંગલાચરણ પ્રસંગે કરેલા પાંચ નમસ્કારો, પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ રચેલી ટીકા–ચૂર્ણી વગેરેના આધારે જ રચવામાં આવતી આ ટીકા, તે દ્વારા ટીકાકારે પ્રદર્શિત કરેલી પોતાની લઘુતા વગેરે બાબતોનું વિવેચન થયા બાદ એ ટીકાકાર ભગવંતે ભગવતીસૂત્રને જયકુંજર હાથીની જે ઉપમા આપી છે તે અધિકાર હાલમાં વર્ણવાય છે. એ અધિકારમાં ગઈકાલે અઢારમા વિશેષણરૂપે ઉત્સર્ગ સૂત્ર તેમજ અપવાદ સૂત્રોને હાથીની બન્ને બાજુ લટકતી તથા સુંદર ઘોષ–અવાજ પ્રગટ કરતી બન્ને ઘંટાઓની સાથે સરખામણી અંગે યથોચિત વિવેચન થયું છે. પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગ–અપવાદનું સ્વરૂપ પણ ટૂંકમાં સમજાવાયું છે. આજે હવે આગળના ઓગણીસમા–વીશમા વગેરે વિશેષણોનું વિવેચન શરૂ થાય છે.

ઓગણીશમા વિશેષણનું ટૂંકું વિવેચન

यशःपटहपटुप्रतिरवाऽऽपूर्णदिक्चक्रवालस्य આ ઓગણીશમું વિશેષણ છે. 'યશઃપટહ સંબંધી સુંદર પ્રતિઘોષ (પડઘા) દ્વારા વ્યાપ્ત થયો છે દિશાઓનો સમુદાય જેનાવડે' એવો જયકુંજર હાથી તેમજ ભગવતીસૂત્ર, એ પ્રમાણે આ વિશેષણનો શબ્દાર્થ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જયકુંજર–સેચનક હાથીની યશઃકીર્તિ ચારેય બાજુએ દેશ–દેશાન્તરમાં પથરાયેલી છે. તેમજ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીપ્રણીત ભગવતીસૂત્રની ખ્યાતિ પણ દૂર દૂર વસનારી જૈન–જૈનેતર પ્રજામાં ખૂબ વિસ્તારભાવને પામેલ છે. શ્રી આચારાંગ વિગેરે અન્ય આગમ ગ્રન્થોના

નામની જેટલી પ્રસિદ્ધિ છે તે અપેક્ષાએ ભગવતીસૂત્રની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ જ વધુ પ્રમાણમાં છે, જે બાબત આપણે સર્વ કોઇ જાણીએ છીએ. વ્યાખ્યાનમાં બીજું કોઇ આગમસૂત્ર વંચાતું હોય તો જનસમુદાયનું એટલું આકર્ષણ નહિ થાય, પરંતુ ભગવતીસૂત્ર વંચાતું હોય તો સહજભાવે આકર્ષણ વધુ થાય છે, જે આજે પણ અનુભવીએ છીએ. જૈન સમાજમા તો ભગવતીજીની ઘણી જ પ્રસિદ્ધિ તેમજ બહુમાન પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પરંતુ જૈનેતર સમાજના સારા સારા પંડિતો કે જેણે ભગવતીસૂત્રનું થોડુંઘણું શ્રવણ કર્યું છે તેઓને પણ આ સૂત્ર માટે ખૂબ બહુમાન છે અને એ કારણે જ આ આગમસૂત્રનું વાસ્તવિક નામ વિવાહ-પન્નતિ (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ) હોવા છતાં વિશિષ્ટ પૂજ્યપણું પ્રતિપાદન કરનાર 'ભગવતી-સૂત્ર' એ નામ સર્વત્ર એકસરખું પ્રસિદ્ધ છે. તમો બધાયની પાસે વિવાહપન્નતિ સૂત્ર એ શબ્દનો ઉપયોગ કરું તો તમોને વિવાહપન્નતિ સૂત્ર એટલે કયુ સૂત્ર? એનો ખ્યાલ નહિં આવે, પરંતુ ભગવતીસૂત્ર એ નામનો પ્રયોગ કરું એટલે તમો તુરત કયા સૂત્ર માટેની વાત છે? તે સમજી જશો. ભાવાર્થ એટલો જ છે કે-અદ્‌ભુત શૌર્ય, નિમકહલાલી, સર્વલક્ષણ-સંપન્નતા વગેરે ગુણોવડે જયકુંજર હાથીની સર્વત્ર જેમ ખ્યાતિ છે તેજ પ્રમાણે પૂર્વાપર અવિરોધીપણું, જ્ઞાન અને ક્રિયા, નિશ્ચય અને વ્યવહાર, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ વગેરે વિષયો-નું અનુપમ શૈલીથી પ્રતિપાદન તેમજ પદવાકયની મનોરમ પ્રણાલિકા વગેરે ગુણોથી ભગવતી સૂત્રનો યશ પણ દિગન્તવ્યાપી છે.

વીશમું વિશેષણ અને તે પ્રસંગે 'સ્યાદ્વાદ'ની મહત્તાનું વિવેચન

ઓગણીસમા વિશેષણનું ટૂંક વિવેચન થયા બાદ હવે આપણે વીશમા વિશેષણના વિવેચન માટે ધ્યાન આપીએ. અત્યારસુધી જયકુંજર હાથી તેમજ ભગવતીસૂત્રના જે જે વિશેષણો પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે વર્ણવ્યા છે તે પ્રત્યેક વિશેષણો વાસ્તવિક તેમજ ખૂબ જ મનનીય છે. એમ છતાં स्याद्वादविशदांकुशवशीकृतस्य આ વીશમું વિશેષણ અપેક્ષાએ અન્ય સર્વ વિશેષણો કરતાં વધુ ચઢિયાતું છે. હાથીની કાયા કેટલી વિશાળ? તેમજ તેનું કેટલું વધુ પડતું બળ? એમ છતાં લગભગ એક વેંત જેટલું જેનું પ્રમાણ છે એવા અંકુશવડે હાથી કબજામાં રહી શકે છે. હાથી ગમે તેવું તોફાન કરતો હોય પણ મહાવત અંકુશનો જ્યાં ઉપયોગ કરે એટલે તોફાની હાથી કાબૂમાં આવી જાય. એજ પ્રમાણે અત્યન્ત વિશાળ શ્રુતરૂપી સમુદ્રને કાબૂમાં રાખનાર સ્યાદ્વાદરૂપી નિર્મળ અંકુશ છે. જૈન સિદ્ધાન્તોની અન્ય સર્વકોઇ દર્શનના સિદ્ધાન્તોથી જે મહત્તા છે તે આ સ્યાદ્વાદરૂપી વિશદ અંકુશને જ આભારી છે. કોઇ પણ પદાર્થતત્ત્વની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા જૈન દર્શનમાં જે મળે છે તે આ સ્યાદ્વાદના પ્રતાપે જ મળે છે. જે સ્યાદ્વાદરૂપી અંકુશના પ્રભાવે જૈનદર્શન સર્વોત્તમ ગણાયુ છે તે સ્યાદ્વાદ અંગે થોડું પણ વિવેચન કરવું એ અસ્થાને નહીં ગણાય. આજે કેટલાક અજ્ઞાની આત્માઓ કે જેને સ્યાદ્વાદના સાચા રહસ્યનો ખ્યાલ નથી તેઓના મુખેથી અથવા કલમથી સ્યાદ્વાદના સ્વરૂપને ખૂબ વિકૃત દશામાં રજૂ કરાય છે. સ્યાદ્વાદ એટલે અનિશ્ચિતવાદ, સ્યાદ્વાદ

એટલે શંકિતવાદ, સ્યાદ્‌વાદ એટલે દૂધ–દહિંમાં પગ રાખવા જેવું કથન કરનારો વાદ. આ પ્રમાણે સ્યાદ્‌વાદની મન કલ્પિત ગમે તે પ્રકારે વ્યાખ્યાઓ થાય છે. બીજાની વાત બાજુમાં રાખો પરંતુ રોજ વ્યાખ્યા શ્રવણ કરનારા તેમજ સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ ધર્મક્રિયા કરનારા આપણા કેટલાક ભાઈઓ પણ કોઈ તેવા કાર્ય પ્રસંગે ઘણીવાર બોલતા સંભળાય છે કે 'ભાઈ! આપણામાં તો સ્યાદ્‌વાદની મુખ્યતા, અવસરે આ પ્રમાણે ય થાય અને કોઈ તેવો સંજોગ હોય ત્યારે બીજી રીતે ય થાય.' સ્યાદ્‌વાદના સાચા રહસ્યથી અજાણ આત્માઓ આવું અગડંબગડં કાંઈ કાંઈ બોલે છે અને લખી નાખે છે. **જે સ્યાદ્‌વાદનો સિદ્ધાન્ત પદાર્થમાત્રમાં રહેલા સર્વ ધર્મોનું સાપેક્ષભાવે સુંદરમાં સુંદર રીતે નિરૂપણ કરી સર્વ પદાર્થોના સર્વ ધર્મોને સાચો ન્યાય આપે એ સ્યાદ્‌વાદનો અર્થ અનિશ્ચિતવાદ કે શંકિતવાદ એવો કેમ જ હોઈ શકે!** જૈન કુલમાં જન્મ લીધા બાદ અમારા પ્રત્યેક જૈન બંધુઓ તથા બહેનોએ સ્યાદ્‌વાદનો સાચો અર્થ સમજવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

'સ્યાદ્‌વાદ પદનો અર્થ'

એટલું તો આપણે સહુ કોઈ જાણીએ છીએ કે આજે મારો કિંવા તમારો આત્મા જાણવા જોવાની–જેટલી શક્તિ વર્તમાનમાં ધરાવે છે તેટલી જ આપણા આત્માની શક્તિ છે એમ નથી પરંતુ કોઈ પણ આત્માના વાસ્તવિક જ્ઞાનશક્તિ અનંત છે, અમર્યાદિત છે અને અવિનાશી છે. આજે એ અનંત જ્ઞાનશક્તિ અપ્રગટ દશામાં હોવાનું કારણ માયા અથવા પ્રકૃતિના (કર્મના) આવરણ છે. જ્યારે મોહમાયાના બંધનની જાળ આ આત્મા ભેદી નાખે છે ત્યારે પ્રકૃતિના આવરણનો સર્વાંશે વિલય થાય છે. અને અત્યાર સુધી અપ્રગટ અનંત-જ્ઞાનશક્તિ હવે પ્રગટ થાય છે. અનંતજ્ઞાનની અપ્રગટ દશામાં કોઈ પણ દ્રવ્ય(પદાર્થ)ના અનંત ધર્મો પૈકી અમુક જ ધર્મો જાણી શકાય છે. અને તેમાં પણ વિવક્ષિત સમયે વિવક્ષિત ધર્મમાં જ લક્ષ્ય (ઉપયોગ) સંભવી શકે છે. પરંતુ જેટલા ધર્મો જાણવામાં આવેલા હોય તે દરેક ધર્મોમાં વિવક્ષિત સમયે ઉપયોગ કિંવા લક્ષ્ય સંભવી શકતું નથી. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના આવરણોનો જે અવસરે સર્વાંશે વિલય થાય છે અને અનંતજ્ઞાન જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે લોક–અલોકના સર્વ પદાર્થોનો અને તેના સર્વ અનંતધર્મોનો એક સાથે આત્માને સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલું જ નહિં પરંતુ એક જ સમયે સર્વદ્રવ્યોમાં ઉપયોગ પણ એક સાથે હોય છે. 'સ્યાદ્વાદ' પદનું સાચું રહસ્ય એ છે કે–સ્યાત્ પદથી યુક્ત વાદ એટલે કથન જેમા હોય તેનું નામ સ્યાદ્‌વાદ જેમકે आत्मा नित्योऽपि स्यादनित्योऽपि स्यात् (આત્મા નિત્ય પણ હોય, આત્મા અનિત્ય પણ હોય) આત્મા વગેરે પદાર્થોના નિરૂપણ પ્રસંગે આ પ્રમાણે 'સ્યાત્' એવા પદનો જ્યાં પ્રયોગ થતો હોય તેને સ્યાદ્‌વાદ કહેવાય.

તત્ત્વનિરૂપણમાં સ્યાદ્‌વાદની જરૂર શા માટે?

અમારા બંધુઓને શંકા થાય કે આ પ્રમાણે આત્મા વગેરે પદાર્થોના નિરૂપણમાં સ્યાત્ પદનો પ્રયોગ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? તો સમજવું જોઈએ કે આત્મા વગેરે વિશ્વવર્તી

હરકોઇ દ્રવ્યો એક ધર્મવાળા નથી પણ અનેક યાવત્ અનંત ધર્મોથી યુક્ત છે અને તે દ્રવ્યોના અનંત ધર્મો પૈકી કેટલાક ધર્મો પરસ્પર અવિરોધી તેમજ કેટલાક ધર્મો પરસ્પર વિરોધી છે. સર્વજ્ઞ ભગવંતોને લોક–અલોકવર્તિ સર્વદ્રવ્યોના સર્વધર્મોનું જાણપણું છે અને આપણા જેવા છદ્મસ્થોને અમુક ધર્મોનું જાણપણું છે. લબ્ધિરૂપે જાણપણું સર્વજ્ઞને ભલે અનંત ધર્મોનું હોય અને છદ્મસ્થોને અમુક ધર્મોનું હોય પરંતુ જ્યારે આત્મા વગેરે તે તે દ્રવ્યોના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સર્વજ્ઞ ભગવંત કે છદ્મસ્થ વિવક્ષિત સમયે એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી શકશે પરંતુ અનેક ધર્મોનું પ્રતિપાદન નહિં કરી શકે. **સર્વજ્ઞ ભગવંતો ભલે જાણે બધું, ઉપયોગ પણ એક સાથે અનંત દ્રવ્યવિષયક કિંવા અનંતપર્યાય વિષયક હોઈ શકે પણ ધર્મદેશના પ્રસંગે જ્યારે જીવ–અજીવ વગેરે દ્રવ્યોનું તેમજ દ્રવ્યોના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે ત્યારે વિવક્ષિત સમયે એક દ્રવ્યનું તેમજ તેના કોઇ પણ એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન થઇ શકે પરંતુ સર્વ દ્રવ્યો તેમજ તે દ્રવ્યોના સર્વો ધર્મો જાણવા છતાં યુગપત્ પ્રતિપાદન તો ન જ થઇ શકે**; કારણ કે વાણીમાં પ્રગટ થતા અક્ષરો અનુક્રમે જ પ્રગટ થાય છે. રંગીલભાઈ એટલું હું નામ ઉચ્ચારું તેમાં જે સમયે 'ર'નું ઉચ્ચારણ કર્યું તેથી 'ગી'નું ઉચ્ચારણ તેમજ 'લ' વગેરે અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ અન્ય અન્ય સમયોમા જેમ થાય છે, તે જ પ્રમાણે અનંતજ્ઞાની તીર્થંકર ભગવંતો પણ જે સમયે જે દ્રવ્યના જે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તે સમયે દ્રવ્યના અન્યધર્મોનું પ્રતિપાદન સંભવી શકતું નથી. પ્રત્યેક દ્રવ્યના સર્વ ધર્મોનું એ અનંતજ્ઞાની ભગવંતોને જ્ઞાન એક સાથે અવશ્ય હોય છે પણ પ્રતિપાદન તો વર્ણાક્ષરો તેમજ પદ–વાકયો દ્વારા થતું હોવાથી અને વર્ણાક્ષરોનું નીકળવું અનુક્રમે જ થતું હોવાથી એક સાથે સર્વ દ્રવ્યો તેમજ કોઇ પણ દ્રવ્યના સર્વ ધર્મોનું એક સાથે બની શકતું જ નથી.

કેવલી ભગવંતને એક સમયમાં બે ઉપયોગ ન હોય, એ કેવી રીતે ?

સભામાંથી પ્રશ્ન—કેવલીને પણ એક સાથે બે ઉપયોગ ન હોય એ વાત આપણા ધર્મમાં પ્રસિદ્ધ છે, તો એક સાથે બધાય દ્રવ્યો તેમજ દરેક દ્રવ્યોના સર્વ ગુણ અને પર્યાયો કેવી રીતે એક સાથે જાણે ?

સમાધાન– મહાનુભાવ ! કેવલીને પણ એક સાથે બે ઉપયોગ ન હોય એવી જે આપણા ધર્મમાં પ્રસિદ્ધિ છે તે બરાબર છે, પણ કઇ અપેક્ષાએ એ પ્રસિદ્ધિ છે તેનો ખ્યાલ છે ? ઘણા ભાગે એ ખ્યાલ નહિં હોય. પાંચ જ્ઞાનોપયોગ, ત્રણ અજ્ઞાનોપયોગ અને ચાર દર્શનોપયોગ એમ એકંદરે બાર પ્રકારનો ઉપયોગ છે. છદ્મસ્થ આત્માઓને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે ઉપયોગ સિવાય બાકીના દશ ઉપયોગ પૈકી એક સમયે એક ઉપયોગ હોઈ શકે છે. કેવલી ભગવંતને એ બાર ઉપયોગ પૈકી ફક્ત કેવલજ્ઞાનોપયોગ અને કેવલદર્શનોપયોગ એ બે ઉપયોગનો જ સંભવ છે. તે બન્ને ઉપયોગો પણ એક સાથે હોતા

નથી. જે સમયે કેવલજ્ઞાનોપયોગ હોય તે સમયે કેવલદર્શનોપયોગ ન હોય, જે સમયે કેવલદર્શનોપયોગ હોય તે સમયે કેવલજ્ઞાનોપયોગ ન હોય. આ અપેક્ષાએ કેવલીભગવંતને એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ છે પણ એટલું જરૂર કે જ્યારે કેવલજ્ઞાનોપયોગ હોય ત્યારે કેવલી ભગવતો વિશ્વવર્તી સર્વદ્રવ્યોને વિશેષરૂપે જાણે અને જ્યારે કેવલદર્શનોપયોગ હોય તે સમયે વિશ્વવર્તી સર્વદ્રવ્યોને સામાન્યપણે જાણે. દર્શન એ સામાન્ય ચેતના છે અને જ્ઞાન એ વિશિષ્ટ ચેતના છે. જે સમયે સામાન્ય ચેતનાનો વ્યાપાર હોય તે સમયે વિશિષ્ટ ચેતનાનો વ્યાપાર ન હોય. જે સમયે વિશિષ્ટ ચેતનાનો વ્યાપાર હોય તે સમયે સામાન્ય ચેતનાનો વ્યાપાર ન હોય. પણ જે સમયે સામાન્ય ચેતના અથવા વિશિષ્ટ ચેતનાનો એ કેવલી ભગવંતને વ્યાપાર (ઉપયોગ) ચાલતો હોય તે સમયે એ સામાન્ય કે વિશિષ્ટ ચેતનાવડે વિશ્વવર્તી એક જ દ્રવ્યનો સામાન્ય કે વિશેષ એક જ ભાવને જાણે એમ નહિં પરંતુ વિશ્વના સર્વ દ્રવ્યોને સામાન્ય અથવા વિશેષરૂપે જાણે છે. આપણા જેવા છદ્મસ્થ આત્માઓ માટે જ્ઞાનોપયોગ સમયે દર્શનોપયોગ ન હોય, અને દર્શનોપયોગ સમયે જ્ઞાનોપયોગ ન હોય, એ તો બરાબર, પણ જે વખતે જ્ઞાનોપયોગ હોય તે સમયે તે જ્ઞાનોપયોગવડે કોઇ એક દ્રવ્યના એક જ વિશેષભાવ(પર્યાય)ને જાણે. પણ તે સમયે બીજા દ્રવ્યને તેમજ વિવક્ષિત દ્રવ્યના અન્ય પર્યાયને ન જાણે. તે જ પ્રમાણે દર્શનોપયોગમાં પણ સમજવું, પદાર્થમાત્રમાં સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે ભાવો રહેલા છે. વિશ્વના કરકોઈ જીવ–અજીવ પદાર્થોમાં રહેલી સત્તા (સત્ત્વ–જ્ઞેયત્વ–પ્રમેયત્વ) વગેરે સામાન્ય ધર્મો છે. એ જીવ–અજીવ વગેરે પદાર્થોમાં વર્તતું દ્રવ્યત્વ, જીવત્વ, અજીવત્વ વગેરે ધર્મો અપેક્ષાએ વિશેષ અને અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. જીવદ્રવ્યોમાં પણ એકેન્દ્રિયપણું, બેઇન્દ્રિયપણું યાવત્ પંચેન્દ્રિયપણું, મનુષ્યત્વ, દેવત્વ વગેરે ધર્મો અપેક્ષાએ સામાન્ય ધર્મો છે. અપેક્ષાએ વિશેષ ધર્મો પણ છે. મહાસામાન્ય અને અવાન્તર સામાન્ય, અન્ત્યવિશેષ અને અવાન્તરવિશેષ વગેરે વિભાગો જો ખ્યાલમાં હોય તો આ બાબત બરાબર સમજી શકાય, મહાસામાન્ય એ સદાય સામાન્યધર્મ છે અને અન્ત્યવિશેષ એ સદાય વિશેષધર્મ હોય છે. અવાન્તર સામાન્ય ધર્મો એ પૂર્વના સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ વિશેષધર્મો છે અને પછીના વિશેષધર્મોની અપેક્ષાએ સામાન્ય ધર્મો છે.

સામાન્યધર્મ અને વિશેષધર્મનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

'સત્' શબ્દનો પ્રયોગ થાય એટલે તેમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણેયનો સમાવેશ થઇ જાય. વિશ્વમાં કોઇ પણ એવી વસ્તુ નથી કે જેનો 'સત્'માં સમાવેશ ન થાય; માટે 'સત્' કિંવા સત્તા એ મહાસામાન્ય છે. એમાંથી દ્રવ્યને અલગ પાડવામાં આવે એટલે સત્ત્વની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વ એ વિશેષધર્મ છે. પણ દ્રવ્યત્વમાં છએ દ્રવ્યનો અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી એ સામાન્ય પણ છે પરંતુ તે અવાન્તર સામાન્ય કહેવાય છે. દ્રવ્યોમાંથી એક જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવ પદનો પ્રયોગ થાય એટલે છ દ્રવ્યો પૈકી પાંચ દ્રવ્યો છૂટી ગયા. ફક્ત એક જીવદ્રવ્યનું ગ્રહણ થયું. એ અપેક્ષાએ જીવત્વ એ વિશેષધર્મ છે. પણ જીવત્વ એ પદ-

ના ઉચ્ચારમાં વિશ્વવર્તી સર્વ જીવોનો સમાવેશ થતો હોવાથી એને (અવાન્તર) સામાન્ય પણ કહેવાય છે. મનુષ્યત્વમાં સર્વ મનુષ્યોનો સમાવેશ થાય એ અપેક્ષાએ મનુષ્યત્વ એ સામાન્ય-ધર્મ છે પણ મનુષ્યો સિવાય બીજા કોઇ પણ જીવોનું તેમાં ગ્રહણ નથી એ અપેક્ષાએ વિશેષધર્મ છે. આ પ્રમાણે આગળ વધતાં વધતાં 'રમણલાલ ચંદુલાલ ઝવેરી વડોદરામાં રહેનારા' એટલું બોલાય એટલે એક રમણભાઇનું જ ગ્રહણ થાય. બીજા કોઇનું પણ તેમાં ગ્રહણ ન હોય એટલે તે અન્ત્ય એટલે છેલ્લામા છેલ્લો વિશેષધર્મ છે. હવે તેમાં સામાન્ય-ધર્મ નથી. આપણે રસ્તે ચાલતા અનેક મનુષ્યોને જોઇએ તે વખતે નજરમાં આવતા મનુષ્યો તરફ આપણો સામાન્ય ઉપયોગ છે પણ કોઇ જાણીતું માણસ મળ્યું તેના તરફ જે આપણો ઉપયોગ તે વિશેષોપયોગ છે. ભાવાર્થ એ છે કે-પદાર્થમાં વર્તતા અનેક પ્રકારના ધર્મો પૈકી છદ્મસ્થ જીવોને વિવક્ષિત સમયે એક દ્રવ્યના એક જ સામાન્ય અથવા વિશેષધર્મનો ઉપયોગ હોય છે, પણ અનેક દ્રવ્યોનો તેમજ એક દ્રવ્યના અનેક ધર્મોનો એકસાથે ઉપયોગ હોતો નથી. કેવલીભગવંતોને એક સમયમાં સર્વ દ્રવ્યોનો વિશેષઉપયોગ અથવા સામાન્યઉપયોગ થાય. પણ એક સમયમાં સર્વદ્રવ્યોનો સામાન્યરૂપે અને સર્વ પર્યાયોનો વિશેષરૂપે એમ બન્ને પ્રકારનો ઉપયોગ યુગપત્ થઈ શકતો નથી. **એ સર્વજ્ઞ ભગવંતોને જ્ઞાનમાં ભલે એક સાથે અનંતદ્રવ્યોના સામાન્યધર્મો અથવા વિશેષધર્મો પ્રાપ્ત થતા હોય છતાં કથનમાં તો એક અવસરે એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન થાય છે.**

પ્રત્યેક ધર્મમાં અનેક ધર્મો છે એ વાત જેમ નક્કી છે તેમ છદ્મસ્થ કે સર્વજ્ઞભગવંત એ દ્રવ્યોના અનેક ધર્મોનું યુગપત્ અર્થાત્ એક સાથે પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી એ વાત પણ ઉપર જણાવવામાં આવી તે રીતે નક્કી છે. જો આટલી બાબત બરાબર ખ્યાલમાં રહે તો 'સ્યાદ્વાદ'નો અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી ન પડે. આત્મા દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયનયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. જ્યારે આત્માના નિત્યત્વ ધર્મનું પ્રતિપાદન થતું હોય તે સમયે અનિત્યત્વ ધર્મનો પણ ખ્યાલ તો હોવો જોઇએ અને એ જો ખ્યાલ હોય તો આત્મા એકાન્ત નિત્ય જ છે એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન ન થાય. **આત્મામાં નિત્યત્વ હોવા છતાં અનિત્યત્વ ધર્મથી નિરપેક્ષપણે એકાન્ત નિત્યત્વ પ્રતિપાદન થાય તો તે યથાર્થ પ્રતિપાદન નથી પરંતુ મિથ્યા પ્રતિપાદન છે. એ જ પ્રમાણે નિશ્ચયનું પ્રતિપાદન કરવાના પ્રસંગે વ્યવહારનું સાપેક્ષપણું રખાય તો તે પ્રતિપાદન યથાર્થ છે, પણ વ્યવહાર નિરપેક્ષ જો નિશ્ચયનું પ્રતિપાદન થાય તો તે યથાર્થ નથી. જ્ઞાનનયનું પ્રતિપાદન ક્રિયાથી સાપેક્ષ હોય તો તે બરાબર છે. પણ ક્રિયાથી નિરપેક્ષપણે જો જ્ઞાનનયનું પ્રતિપાદન થાય તો તે અવાસ્તવિક છે.** દ્રવ્યાસ્તિક નયના પ્રતિપાદન પ્રસંગે પર્યાયનયની અપેક્ષા હોવી જોઇએ, ઉત્સર્ગના પ્રતિપાદન પ્રસંગે અપવાદનો ખ્યાલ અવશ્ય રહેવો જોઈએ. એનું જ નામ સ્યાદ્વાદ છે. વિશાલ શ્રુતસાગર અથવા જૈન દર્શનની ખરી મહત્તા આ સ્યાદ્વાદને આભારી છે. સ્યાદ્વાદ, અનેકાન્તવાદ કિંવા સાપેક્ષવાદ એ બધાય એક અર્થવાળા પર્યાય શબ્દો છે.

સ્યાદ્વાદનો જીવનવ્યવહારમાં અમલ કરવાની જરૂર

ઉપર મુજબ તે તે પદાર્થતત્ત્વોના નિરૂપણમાં જ અથવા જાણવામાં જ સ્યાદ્વાદની પૂર્ણાહૂતિ માનવાની નથી. પરંતુ એ નિરૂપણદ્વારા પદાર્થતત્ત્વોનું જે વાસ્તવિક જાણપણું થાય તેના ઉપર યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરવા સાથે જીવનના વ્યવહારમાં તેનો અમલ કરવાનો છે. તો જ એ સાચો સ્યાદ્વાદ છે. જેમ કે દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ આત્માને નિત્ય કહ્યો, અને મનુષ્યત્વ, પંચેંદ્રિયત્વ વગેરે પર્યાયોની અપેક્ષાએ આત્માને અનિત્ય કહ્યો. જ્ઞાનાદિ સ્વગુણોનો આત્માની સાથે નિત્યસંયોગ માન્યો, શરીર ધન દોલત સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનો આત્માની સાથે અનિત્યસંયોગ માન્યો. આ પ્રમાણે જાણવા અને માનવા બાદ જ્યારે જ્યારે શરીર સ્ત્રી પુત્ર ધન દોલત વગેરે પદાર્થોના અનુકૂળ પ્રતિકૂલ સંયોગો હોય ત્યારે ત્યારે તે તે પદાર્થોના અનિત્યપણાનો ખ્યાલ રાખી અનુકૂળ સંયોગમાં વધુ પડતો ઉન્માદ ન આવી જાય તેનો ઉપયોગ રાખવો અને પ્રતિકૂલ સંયોગોમાં વધુ પડતો શોક સંતાપાદિ ન થઈ જાય તે અંગે જાગૃત રહેવું જોઈએ. આપણા અનુકૂળ સંયોગોમાં આપણા સાધર્મિક બંધુઓ, માનવ બંધુઓ કે પ્રાણિમાત્ર પ્રત્યે કરુણાવૃત્તિ, મૈત્રીભાવના રાખવા સાથે મળેલ સંયોગોને સફળ કરતા શીખવું જોઈએ. તો જ અંતરાત્મામાં સ્યાદ્વાદનું પરિણમન યથોચિત થયું છે, એમ માની શકાય; પરંતુ અનુકૂળ સંયોગો હોવા છતાં શરીર તેમજ ધન દોલત તરફની વધુ પડતી મમતાના કારણે પોતાના સાધર્મિક બંધુઓ પ્રતિ કે માનવ બંધુઓ તરફ જો બેદરકાર રહેવાય તો તો સ્યાદ્વાદ એ ફક્ત પોપટના મુખમાંથી નીકળતા રામ-રામની માફક તે તે વ્યક્તિઓના મુખમાં શબ્દ માત્ર છે. સાધુ મુનિરાજના શરીરમાં અશાતાનો ઉદય થાય અથવા કોઈ વ્યક્તિ તરફથી ઉપસર્ગ થાય તે અવસરે અનિત્ય સંયોગવાળા શરીરમાં વધુ પડતી મમતાના કારણે જો તીવ્ર આકુલ-વ્યાકુલપણું થાય તો પણ તે સાધુમુનિરાજને સ્યાદ્વાદનું વાસ્તવિક પરિણમન થયું ન ગણાય. **સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત જેમ વિશ્વના સર્વ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવામાં પરમ સાધન છે, તે જ પ્રમાણે અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ સંયોગોમાં આત્માને સમભાવમાં રાખવાનું પણ અસાધારણ કારણ છે. સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત વસ્તુધર્મનું પ્રતિપાદન અયથાર્થ ન થઈ જાય તે માટે જેમ અંકુશનું કામ કરે છે, તે જ પ્રમાણે મુક્તિમાર્ગની સાધના કરનારા સાધક મહાનુભાવો સ્વધર્મથી ચ્યુત ન થઈ જાય તે માટે પણ જબ્બર અંકુશ સમાન છે.**

અંતરાત્મામાં સ્યાદ્વાદનું પરિણમન કરવા ઉપર દૃષ્ટાંત

પાપી પાલકે ખંધકસૂરિના પાંચસો શિષ્યોને જે અવસરે ઘાણીમાં પીલ્યા તે અવસરે એ ખંધક આચાર્યે સર્વ શિષ્યોને નિઝામણા કરાવવા પ્રસંગે સ્યાદ્વાદની સૌરભથી ભરપૂર વાક્યો કહ્યા છે કે-" હે શિષ્યો ! હે સાધુઓ ! શરીરનો આત્માની સાથે અનિત્યસંયોગ છે. આત્માની સાથે નિત્યસંયોગ તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ સ્વગુણોનો છે. પાપી પાલક ભલે અનિત્યસંયોગી અને વિનાશધર્મી એવા શરીરને પીલે, શરીરના પીલાવામાં તમારું કાંઈ પીલાતું

નથી. પાપી પાલકમાં નિમિત્તરૂપે શરીર પીલવાની ભલે શક્તિ હોય, પણ તમારા નિર્મળ આત્માને કે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને પીલવાની જરા પણ તાકાત તેનામાં નથી. વળી પાપી પાલક એ તો શરીર પીલાવામાં ફક્ત નિમિત્તરૂપ છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભૂતકાળમાં તમોએ પોતે જ સંચિત કરેલા અશુભ કર્મોના ઉદયથી ઘાણીમાં પીલાવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. પાપી પાલક એ સાચી રીતે વિચારાય તો તમારો શત્રુ નથી પણ કર્મની નિર્જરા કરાવવામાં સહાયક મિત્ર છે. એ પાલકનું નિમિત્ત ન મળ્યું હોત તો ભૂતકાલમાં સંચિત થયેલા અશુભ કર્મોની નિર્જરાનો ઉત્તમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાત." સર્વે સાધુઓ પણ ગુરુદેવના સ્યાદ્વાદગર્ભિત અક્ષરો શ્રવણ કરીને તેનું રહસ્ય વિચારતાં વિચારતાં નિર્મલ ભાવનાના યોગે ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરોહણ કરવા સાથે અંતકૃત્ કેવલી થઈને મોક્ષે ગયા છે. આપણા જીવનમાં પણ આપણે સહુ કોઈ એ સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાન્તનો અમુક અંશે અમલ કરીએ તો જ આપણને પ્રાપ્ત થયેલ જૈનદર્શન સફલ થાય અને ઉત્તરોત્તર આત્માની ઉન્નતિ સાધી શકીએ.

ભગવતીજી અને જયકુંજરનું એકવીશનું વિશેષણ

પૂજ્યશ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ ભગવતીસૂત્રને જયકુંજર હાથીની સાથે ઘટાવતા હાથીને વશ રાખવા માટે જેમ અંકુશ જોઈએ તેમ ભગવતીસૂત્ર અર્થાત્ તેમાં આવતા ભિન્ન ભિન્ન જીવાજીવાદિ વિષયોનું અયથાર્થ પ્રતિપાદન ન થઈ જાય અને યથાર્થ પ્રતિપાદન જ થાય એ માટે સ્યાદ્વાદને અંકુશની ઉપમા આપી. સ્યાદ્વાદ કોને કહેવાય? સ્યાદ્વાદનો આપણા જીવનવ્યવહારમાં પણ આપણે કેવી રીતે અમલ કરવો તેનું બહુ જ ટૂંકમાં હમણા વિવેચન કર્યું. વીશમા વિશેષણનું નિરૂપણ થયા બાદ એકવીશમા વિશેષણમાં એ ટીકાકાર મહર્ષિએ "**विविधहेतुहेतिसमूहसमन्वितस्य**" એ પદ આપ્યું છે. તે પદનો ટૂંકમાં અર્થ હવે વિચારીએ. હાથી ગમે તેવો પરાક્રમી, બલવાન્ અને લક્ષણસંપન્ન હોય, પરંતુ તેના રક્ષણ કિંવા શોભા માટે આજુબાજુમાં ભાલાને ધારણ કરતારા મનુષ્યો ચાલતા હોય છે. એમ અહીં ભગવતી સૂત્ર જેવા મહાશાસ્ત્રોમાં ગમે તેવા સુંદર તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, પણ તે તત્ત્વોના પ્રતિપાદનની પુષ્ટિ માટે તે તે પ્રકારના હેતુઓનું નિરૂપણ હોવું જોઈએ. કોઈ પણ બાબતનું નિરૂપણ કર્યા બાદ તેના સમર્થન માટે હેતુ અર્થાત્ કારણની રજુઆત તો થાય છે, પણ કેટલીક વાર તે હેતુમાં વાસ્તવિકપણું નથી હોતું. એવો જે હેતુ હોય તે સાચો હેતુ નથી પણ તેને હેત્વાભાસ કહેવાય છે. શસ્ત્ર તો એવું હોય કે અવસરે ઉપયોગમાં જ્યારે લેવાય ત્યારે બરાબર કામ આપે, પણ દેખાવ પૂરતું જ જો શસ્ત્ર હોય એટલે કે બૂઠું હોય તો તે શસ્ત્ર સાચું શસ્ત્ર નથી. એ જ પ્રમાણે તત્ત્વનિરૂપણના પ્રસંગમાં પણ હેતુ એવો રજૂ થાય કે જેનાથી તત્ત્વની યથાર્થ સિદ્ધિ જ થાય. જેમકે **पर्वतो वह्निमान्, धूमात्** એ વાક્યમાં પર્વત એ પક્ષ છે, વહ્નિ એ સાધ્ય છે અને **धूमात्** એ હેતુ છે. જંગલમાં ચાલ્યા જતા મનુષ્યે દૂરના ડુંગરમાંથી ધૂમાડો નીકળતો દેખ્યો. એ મનુષ્યે સાક્ષાત્ અગ્નિને એ ડુંગરમાં જોયો નથી પણ ધૂમાડાને જોતાં જ એ બોલી ઉઠયો કે 'ડુંગરમાં આગ લાગી છે.' અગ્નિ પ્રત્યક્ષ જોયા વિના ધૂમાડો દેખાવા માત્રથી અગ્નિનું જે

અનુમાન કર્યું તેનું કારણ એ છે કે—ધૂમાડો અગ્નિ વિના હોઇ શકતો નથી. જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય હોવો જોઇએ. એ વ્યાપ્તિનું તે મનુષ્યને જાણપણું છે. એટલે જ ધૂમાડો દેખવા માત્રથી અગ્નિનુ અનુમાન કરીને ' पर्वतो वह्निमान्, धूमात्" આ વાક્ય તેણે ઉચ્ચાર્યું. અને હેતુ યથાર્થ હોવાથી એ અનુમાન વાક્ય પણ સાચું હતું, પરંતુ એ જ જગ્યાએ पर्वतो वह्निमान्, श्यामवर्णवत्त्वात् એ પ્રમાણે જો વાક્ય બોલે તો તે અનુમાન એકાન્તે સાચું ન હોઇ શકે. કારણ કે કેટલીક વાર પર્વત ઉપર ધૂમસ અથવા વાદળાની છાયા અંગે શ્યામવર્ણ હોય છે એટલે શ્યામવર્ણ એ પર્વતમાં અગ્નિ હોવા માટેનો યથાર્થ હેતુ નથી. પર્વતનું દૃષ્ટાન્ત તો બાલજીવોને સમજવા માટે આપ્યું છે પણ એ જ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ માટે જે જે હેતુઓ આ શાસ્ત્રમાં અપાયા છે, તે બધાય યથાર્થ હેતુઓ જ અપાયા છે. એટલું જ નહિં પણ હિંસા અહિંસા કોને કહેવાય ? વગેરે વગેરે વિષયોમાં પણ જે જે હેતુઓ આપવામાં આવ્યા છે, તે પણ ખૂબ સમજપૂર્વક અપાયા છે.

પ્રમત્તયોગ એ જ હેતુહિંસાનું વાસ્તવિક કારણ

વાચકશિરોમણિ ઉમાસ્વાતિ મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમા હિંસા કોને કહેવાય ? એ બાબતમા ' प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ' આ સૂત્ર આપ્યું છે. સામાન્ય રીતે પ્રાણનો વિયોગ, પ્રાણનો અતિપાત તેનું નામ હિંસા છે, પણ એટલા અર્થ માત્રમાં હિંસાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી આવી જતુ. પ્રાણનો વિયોગ કિંવા પ્રાણનો અતિપાત એ તો દ્રવ્યહિંસા છે, પણ વાસ્તવિક હિંસા કોને કહેવાય ? તે માટે ' प्रमत्त-योगात् ' એ હેતુ આપ્યો. અર્થાત્ **જ્યાં જ્યાં ઓછી કે વધુ, વ્યક્ત કે અવ્યક્ત પ્રમત્ત દશા છે ત્યાં ત્યાં હિંસા છે. ઉપલક્ષણથી જ્યાં જ્યાં અપ્રમત્ત દશા છે ત્યાં અહિંસા છે.** શુદ્ધચૈતન્યમય ઉપયોગની જેટલા પ્રમાણમા ખામી તેટલા પ્રમાણમાં પ્રમત્તદશા ગણાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધચૈતન્યમય ઉપયોગમાં ટકાવ તેટલો અપ્રમત્ત ભાવ ગણાય છે. શરૂઆતના ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં અશુદ્ધ ચેતના છે એટલે સર્વથા પ્રમત્તયોગ હોય છે. ચોથા ગુણસ્થાનકે શુદ્ધ ચેતનાનું જાણપણુ અને રુચિ છે, પણ એ શુદ્ધ ચેતના માટે હજુ પુરુષાર્થ નથી, એટલે ત્યાં પણ પ્રમત્તયોગ છે. પાંચમા દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકમાં શુદ્ધ ચેતના માટે બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં પુરુષાર્થ હોય છે પરંતુ હજુ એ શુદ્ધ ચેતનામાં સ્થિરતા નથી એટલે ત્યાં પણ પ્રમત્તયોગ હોય છે. છઠ્ઠા સર્વવિરત ગુણસ્થાનકમાં શુદ્ધોપયોગનું જાણપણું, રુચિ અને તે માટે ખૂબ પુરુષાર્થ હોય છે. પણ એ શુદ્ધોપયોગમા હજુ સ્થિરતા નથી. યત્કિંચિત્ અનુકૂલ પ્રતિકૂલ નિમિત્ત મળતાં શુદ્ધોપયોગમાથી આત્મા ખસી જાય છે. એટલે એ અવસ્થામાં પ્રમત્તયોગની બહુલતા હોય છે. આત્મા જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાનકે અથવા તેથી આગળના ગુણસ્થાનકોમાં પહોચે છે ત્યારે તે આત્માને શુદ્ધોપયોગ માટે જ પુરુષાર્થ, તેમાં સ્થિરતા અને તેમાં આગળ વધવાપણું હોય છે. **આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન, તેની રુચિ, તેના માટેનો પુરુષાર્થ, અને તેમાં જરા પણ નબળાઇનો અભાવ,**

એવી દશા જ્યારે આત્મામાં આવે ત્યારે જ અપ્રમત્તયોગ ગણાય. એ અવસ્થા જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ઓછો કે વધુ, વ્યક્ત કિંવા અવ્યક્ત પ્રમત્તયોગ હોય છે અને જ્યાં જ્યાં જેટલા અંશે પ્રમત્તયોગ છે તેટલે તેટલે અંશે હિંસા છે.

હેતુહિંસા, સ્વરૂપહિંસા અને અનુબંધહિંસા

જૈન દર્શનમાં કોઈ પણ પ્રાણીના દ્રવ્યપ્રાણનો વિયોગ થાય તેની સાથે હિંસાનો મુખ્ય સંબંધ નથી પરંતુ હિંસાનો મુખ્ય સંબંધ તેને લાયક આત્માના પરિણામમાં છે. આ કારણે જ જૈન દર્શનમાં હિંસાના ત્રણ વિભાગો–પ્રકારો બતાવ્યા છે. ૧ હેતુહિંસા, ૨ સ્વરૂપહિંસા, ૩ અનુબંધહિંસા. મૈત્રી ભાવના અથવા વિશ્વબંધુત્વની પરાકાષ્ઠા તેનું નામ પૂર્ણ અહિંસા છે. એ મૈત્રી ભાવનાનો જ્યાં જ્યાં જેટલા પ્રમાણમાં અભાવ અને તે અભાવને દૂર કરવા માટે પ્રયાસની ખામી તેટલા પ્રમાણમાં તે તે આત્માઓમાં હિંસાનું સ્થાન છે ભલે પછી તે વ્યક્ત હોય કિંવા અવ્યક્ત હોય. જાણપણામાં હોય કે અજાણપણામાં હોય, પરંતુ મૈત્રીભાવનાનો અભાવ તેનું નામ હિંસા અને તે હિંસાને હેતુહિંસા કહેવાય છે. જેમકે કોઇ પણ મનુષ્ય બીજા કોઇ પ્રાણીને મારવાના ઇરાદાથી મારવાની પ્રવૃત્તિ કરે, પરંતુ જેને મારવો છે તે પ્રાણીનું આયુષ્ય પ્રબલ હોવાથી મારનારની પ્રવૃત્તિ સફલ ન થાય એમ છતાં હૈયામાં મારવાનો ઇરાદો અને સાથે સાથે મારવા માટે કાયિક પ્રવૃત્તિ હોવાથી મારનારને તો હિંસાનું પાપ અવશ્ય લાગે છે. ભલે સામા પ્રાણીનું આયુષ્ય પ્રબલ હોવાથી તેને લવલેશ પણ નુકશાન નથી થતું પણ મારનાર વ્યક્તિના પરિણામ અને પ્રવૃત્તિ બન્ને હિંસાવાળા હોવાથી તેને લાયક અશુભ કર્મનો બંધ તે આત્માને અવશ્ય થાય છે. કેટલીક વાર પરાધીનતા અથવા સામર્થ્યના અભાવે હિંસાની કાયિક પ્રવૃત્તિ ન હોય પરંતુ હૈયામાં હિંસાના પરિણામ હોય ત્યાં પણ હિંસાના પરિણામ અંગે તે આત્માને અશુભ કર્મ બંધાય છે.

હેતુહિંસાવિષયક ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટાન્તો

ધવલશેઠ શ્રીપાલકુમારને મારી નાખવાના પરિણામથી અગાસીમાં જ્યાં શ્રીપાલકુમાર સૂતા હતા ત્યાં જવા માટે હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાલી કટારી લઇને સીડી ઉપર ચઢતા ચઢતા પગ ખસી જવાથી નીચે પડયા. પોતાના હાથની કટારી પોતાની જ છાતીમાં ભોંકાણી. વારંવાર ભયંકર આપત્તિમાંથી ઉગારનાર એવા શ્રીપાલકુમારને મારવાના અશુભ પરિણામ અને અશુભપ્રવૃત્તિવડે સાતમી નરકયોગ્ય આયુષ્ય તથા ગતિનો બંધ કરીને ધવલશેઠ સાતમી નરકમાં ચાલ્યા ગયા. અહિં પ્રવૃત્તિ અને પરિણામ બન્ને અશુભ હતા અને સ્વરૂપહિંસાનો એટલે કે શ્રીપાલકુમારને યત્કિંચિત્ પણ પીડાનો અભાવ હોવા છતાં હેતુહિંસાનું ખૂબ પ્રાબલ્ય હતું. મોટા મગરમચ્છની પાંપણ ઉપર થવાવાળો જે **તંદુલીયો મચ્છ** તેના હૈયામાં એક સરખા હિંસાના પરિણામ હોય છે, પણ ચોખાના દાણા જેટલું શરીર એટલે તેને લાયક હિંસાની પ્રવૃત્તિ નથી એમ છતાં હિંસાના જોરદાર પરિણામ અંગે તે આત્મા પણ સાતમી નરકનો અધિકારી થાય છે. ધવલશેઠ અને તંદુલીયા મચ્છના દૃષ્ટાંતમા હેતુહિંસા છે, પરંતુ સ્વરૂપહિંસા નથી, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સ્વરૂપહિંસા તેનું નામ છે કે

જ્યાં પૃથ્વી, પાણી યાવત્ પંચેન્દ્રિય વગેરે જીવોના પ્રાણનો વિયોગ થાય, અથવા એ જીવોને ઓછી વધુ પીડા થાય. શ્રેણિક મહારાજાએ શિકારના શોખમાં ગર્ભવંતી મૃગલીનો જે વધ કર્યો અને મૃગલી તેમજ તેના ગર્ભમાં વર્તતા બચ્ચાનું મૃત્યુ થયું તે પ્રસંગમાં હેતુહિંસા અને સ્વરૂપહિંસા બન્નેનું સ્થાન છે અને તે કારણે મહારાજા શ્રેણિકને નરકગતિ નરકાયુષ્યનો બંધ થયો છે. કેટલીક વાર એવું પણ બને છે કે કોઈ પણ નાના મોટા જીવને પ્રગટપણે મારવાનો ઇરાદો ન હોય, સાથે સાથે નાના મોટા જીવોનું રક્ષણ કરવા માટે જાગૃતિ-ઉપયોગ હોવો જોઈએ તે પણ ન હોય તેવા પ્રસંગમાં પણ હેતુહિંસા અવશ્ય હોય છે. અને તે કારણે જ **પૃથ્વીકાય, અપ્કાય વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના પ્રત્યેક જીવોને સતત હેતુહિંસા છે.** દેવ, નારકી, તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ ચાર પ્રકારના સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવોમાં કોઇ પણ નાની મોટી માનસિક, વાચિક કે કાયિક પ્રવૃત્તિ પ્રસંગે અન્ય જીવોનું રક્ષણ કરવાનો જે ઉપયોગ ન હોય એટલે કે અવિરતિ હોય તો હેતુહિંસા અવશ્ય હોય છે. **સંસારી આત્માને હેતુહિંસાનું સ્થાન** અનાદિ કાલથી ચાલ્યું આવે છે. એ હેતુહિંસા જ્યા સુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી તે નિમિત્તે આત્માને અશાતાનો બંધ પણ ચાલુ હોય છે.

હેતુહિંસા સંબંધી પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર

સભામાંથી પ્રશ્ન-આપણા મનમાં કોઈ જીવને મારવાની કે ત્રાસ આપવાની ઇચ્છા ન હોય તો પછી હેતુહિંસા કેમ હોઇ શકે ?

ઉત્તર-મહાનુભાવ ! વ્યક્તપણે ભલે મારવાની કે ત્રાસ આપવાની ઇચ્છા ન હોય, પરંતુ એ જીવોનું રક્ષણ કરવાનો તે આત્માને ઉપયોગ છે ખરો? એક માણસ પોતાના ઘરથી બહાર જતાં ભલે બારણું બંધ ન કરે કે સાકળે તાળું ન મારે, અને માનો કે ઘરમાં કોઇ બીજું માણસ પેસીને કોઈ વસ્તુ ન ઉઠાવી જાય, પણ તે માણસના હૃદયમાં ઘરમાંથી કોઈ વસ્તુ ચોરાઇ જવાનો ભય તો રહેને : **આપણા જૈન શાસનમાં જેટલો જેટલો ઉપયોગ તેટલે અંશે ધર્મ. જેટલી ઉપયોગની ખામી તેટલે અંશે અધર્મ**, આ માન્યતા છે. અહિંસા ધર્મનો સંબંધ અન્ય જીવોના રક્ષણ કિંવા મરણ વગેરે સાથે નથી, પણ આપણા આત્મામાં જીવોનું રક્ષણ કરવાનો જે ઉપયોગ તે સાથે છે. એ જ પ્રમાણે હિંસા-અધર્મનો સંબંધ પણ અન્ય જીવોના રક્ષણ કિંવા મરણ સાથે નથી પણ અન્ય જીવોનું રક્ષણ કરવાના ઉપયોગની જ્યા જ્યા ખામી ત્યા ત્યાં હિંસા છે, ત્યાં ત્યાં અધર્મ છે. **જેટલો જેટલો શુદ્ધોપયોગ તેટલે અંશે ધર્મ.** આટલું વાક્ય આપણા હૈયામાં જો બરાબર વસી જાય તો પછી તમોએ જે પ્રશ્ન કર્યો છે તે પ્રશ્નનો અવકાશ ન રહે આ જ બાબત જરા તમો સહુ કોઇને વધુ સમજી શકાય તે ઉપર એક નાનું દૃષ્ટાંત આપું.

હેતુહિંસાના વિષયમાં એક મોટર ડ્રાઇવરનું દૃષ્ટાન્ત

એક મોટર ડ્રાઇવર મુંબઇ, અમદાવાદ કે વડોદરા જેવા શહેરમાં મોટર હાંકી રહ્યો છે.

મોટર હાંકતી વખતે રસ્તે ચાલતા માણસોને મારવાનો તેનો ઇરાદો નથી, પણ સાથે સાથે કોઇ પણ માણસને ઇજા ન થાય તે માટે જે સાવધાની હોવી જોઈએ તે પણ નથી. મોટર ચલાવતી વખતે આડું અવળું જોયા કરે છે, બરાબર ચાર મોટા રસ્તાઓ જ્યાં ભેગા થતા હતા તેવા સ્થાન ઉપર મોટર આવતા ડ્રાઈવરની બેદરકારીને અંગે એક માણસ જરા મોટરની હડફેટમાં આવી ગયો. એમ છતાં તેના પુન્યોદયે તે આબાદ રીતે બચી ગયો તે સ્થળે ઊભેલા પોલિસે આ બનાવ નજરોનજર જોતાં તેણે મોટર ડ્રાઇવરનો કબજો લીધો. અને પોલિસ સ્ટેશને પહોંચાડ્યો. ઉપરી અધિકારી પાસે કેસ ચાલતા પેલા પોલિસની જુબાની લેવામાં આવી. પોલિસે મોટર ડ્રાઇવરની બેદરકારી પ્રત્યક્ષ જોયેલી હોવાથી તે પ્રમાણે સાક્ષી આપી અને મેજીસ્ટ્રેટે ડ્રાઈવરને શિક્ષા ફરમાવી. ડ્રાઇવરનો કોઇને મારવાનો ભલે ઇરાદો ન હતો છતાં કોઇ પણ વ્યક્તિ મોટરની હડફેટમાં ન આવી જાય તે માટે જે સાવધાની રાખવી જોઇએ તે ન હોવાથી તે જેમ શિક્ષાને પાત્ર બન્યો તે જ પ્રમાણે આપણા હૈયામાં ભલે કોઇને મારવાનો પ્રગટ આશય ન હોય પરંતુ જીવરક્ષાનો જો ઉપયોગ ન હોય તો અવશ્ય હેતુહિંસાનું સ્થાન હોય છે. "સાધુ સાધ્વી અથવા પૌષધમાં વર્તતા શ્રાવક શ્રાવિકાઓ, પડિલેહણ કરતાં પરસ્પર વાતો કરે તો છએ કાયની વિરાધના થાય, ચાલતી વખતે ઇર્યાસમિતિનો ઉપયોગ ન રહે તો છએ કાયની વિરાધના થાય, અમારી બ્હેનો સવારમાં ચૂલો સળગાવવા પહેલા પુંજણીથી આજુબાજુના ભાગની પ્રમાર્જના ન કરે તો છએ કાયની વિરાધનાનું પાપ લાગે, સાધુ-સાધ્વી ગોચરી પાણી વહોરવા જવા અગાઉ ઘડો તેમજ પાતરા વગેરેની ઉપયોગપૂર્વક પ્રમાર્જના ન કરે તો છએ કાયની વિરાધના થાય." આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ગ્રન્થોમા જે જણાવેલ છે તે બધું હેતુહિંસાની અપેક્ષાએ છે. પ્રગટ હિંસાના પરિણામથી તો આત્મા બચી શકે છે પણ આ હેતુહિંસાથી બચવું ખૂબ જ મુશ્કેલીવાળું છે. ચાલવાની કે ઊભા રહેવાની, સૂવાની કે બેસવાની તેમજ ખાવાની કે બોલવાની હરકોઈ પ્રવૃત્તિમાં જો ઉપયોગ રહે તો જ આત્માનો આ હેતુહિંસાથી બચાવ થઈ શકે. એક સો પાંચ ડીગ્રી જેટલો મેલેરીયાનો તાવ ઉતરતા વાર ન લાગે પણ ટીબીનો ઝીણો તાવ જેમ એકદમ ન જાય તેજ પ્રમાણે જિનવાણી શ્રવણ કરનારા અમારા મહાનુભાવોના હૈયામાં પ્રાયઃ પ્રગટ રીતે નાના મોટા જીવોને મારવાના પરિણામ ન આવે અને આવી જાય તો લાંબો કાળ ન ટકે પણ અવ્યક્તપણે આત્મામાં વર્તતી હેતુહિંસાના પરિણામમાંથી આત્માની નિવૃત્તિ થવી એ તો ખૂબ જ આકરી વાત છે. એમાં તો ખૂબ જ અનુકૂલ પુરુષાર્થની જરૂર છે. નિજગુણરમણતાના આનંદની લહેરો આત્મામાં ઉછાળા મારતી હોય ત્યારે જ હેતુહિંસામાંથી બચી શકાય. શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી શય્યંભવસૂરિ મહારાજને [દશવૈકાલિક સૂત્રમાં] શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે–હે ભગવન્!

कहं चरे ? कहं चिट्ठे ? कहं आसे ? कहं सए ? ।
कहं भुंजंतो भासंतो पावकम्मं न बंधइ ॥ [दश० अध्य० ४]

ભાવાર્થ;–કેવી રીતે ચાલું ? કેવી રીતે ઊભો રહું ? કેવી રીતે બેસું ? કેવી રીતે શયન કરું ? કેવી રીતે ભોજન કરું ? અને કેવી રીતે બોલું ? કે જેથી પાપકર્મ ન બંધાય. શિષ્યના પ્રશ્નને શ્રવણ કરી શ્રુતકેવલી ભગવંતે તેનો જવાબ આપ્યો કે–હે શિષ્ય !

जयं चरे जयं चिट्ठे जयं आसे जयं सए ।
जयं भुंजंतो भासंतो, पावं कम्मं न बंधइ ॥ [दश० अध्य० ४]

ભાવાર્થ;—જયણાથી ચાલ, જયણાથી ઊભો રહે, જયણાથી બેસ, જયણાથી શયન કર, જયણાથી ભોજન કર અને જયણા સાચવીને બોલ. એ પ્રમાણે હરકોઇ પ્રવૃત્તિમાં જયણા રાખીશ તો પાપકર્મ નહિ બંધાય. શ્રુતકેવલી ભગવંતની આ એક ગાથાના અર્થનું રહસ્ય બરાબર ધ્યાનમાં લેવાય અને હરકોઇ કાર્યમાં જયણા રાખવામાં આવે તો આત્મા અનેક કર્મના બંધન માંથી અવશ્ય બચી જાય, **મહાપુરુષોએ આ કારણથી જ જયણાને ધર્મની જનની** કહેલ છે. આ જયણાનો જ્યાં જ્યાં અભાવ ત્યાં ત્યાં હિંસાનો હેતુ અર્થાત્ હેતુહિંસા અવશ્ય હોય, નાના મોટા જીવને ઓછી અથવા વધુ પીડા થાય, યાવત્ કોઇ પણ જીવનું મૃત્યુ થાય તે **સ્વરૂપહિંસા** છે અને હેતુહિંસા દ્વાર જે કર્મનો અશુભ બંધ પડવો તે **અનુબંધહિંસા** છે. જ્યાં જ્યાં હેતુહિંસા હોય ત્યાં ત્યા અનુબંધહિંસા અવશ્ય હોય, પણ સ્વરૂપ–હિંસાની ભજના હોય અર્થાત્ હોય અથવા ન પણ હોય. જ્યાં જ્યાં સ્વરૂપહિંસા હોય-ત્યાં ત્યા અનુબંધહિંસાનો પણ વિકલ્પ હોય. ઇર્યાસમિતિમાં બરાબર સાવધાન એવા નિર્ગ્રન્થ અણુગાર રસ્તે જયણાપૂર્વક ચાલવા છતાં ભવિતવ્યતાના યોગે તેમનો પગ પડવો અને કોઈ નાની દેડકીને ઠૂદકો મારી પગ નીચે આવી જવું. આવા પ્રસંગે સ્વરૂપહિંસા તો છે પણ જયણા એટલે કે ઇર્યાસમિતિનો ઉપયોગ બરાબર વિદ્યમાન હોવાથી હેતુહિંસા નથી અને હેતુહિંસા નથી એટલે અનુબંધહિંસા પણ નથી. અનુબંધહિંસાનો અર્થ એવો નથી કે બીલકુલ કર્મ ન બંધાય. એમ તો તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી કર્મનો બંધ ચાલુ હોય છે, પરંતુ પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સુધી હેતુહિંસા હોવાથી જે કર્મ બંધાય છે તે ભવની પરંપરાનું કારણ છે, અને તેવા બંધને અનુબંધહિંસા કહેવાય છે. પણ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકથી તેરમા ગુણસ્થાન સુધી જે કર્મ બંધાય છે, તે કર્મ ભવની પરંપરાનું કારણ નથી. એટલે તેવા કર્મબંધને અનુબંધહિંસા ગણવામાં આવતી નથી. દશવૈકાલિકસૂત્રની એક જ ગાથામાં ભગવાન્ શય્યંભવસૂરિ મહારાજએ ત્રણેય હિંસાનું સુંદર સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે.

अजयं चरमाणो य, पाणभूयाइ हिंसइ । बंधइ पावयं कम्मं, तं से होइ कडुयं फलम् ॥
[दश० अध्य० ४]

अजयं चरमाणो એટલે 'જયણા વિના ચાલનાર' આ પદથી હેતુહિસા સમજવાની છે, पाणभूयाइ हिंसइ એટલે 'એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય વગેરે જીવોની હિંસા કરે છે' આ પદથી સ્વરૂપહિંસા સમજવાની છે. बंधइ पावयं कम्मं तं से होइ कडुयं फलम् એટલે પાપ અર્થાત્ અશુભ કર્મનો બંધ કરે છે અને તેનું કડવું ફળ આત્માને ભોગવવું પડે છે. એ પદથી અનુબંધ હિંસા સમજવાની છે. આ ત્રણેય પ્રકારની હિંસાના સ્વરૂપને બરાબર સમજવામાં આવે અને હરકોઈ નાનીમોટી પ્રવૃત્તિ પ્રસંગે હેતુહિંસાથી બચવા માટે ઉપયોગની જાગૃતિ રહે તો આત્મા અલ્પકાલમાં મુક્તિનો અધિકારી બને છે.

તેરમા વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર

આ ત્રણેય પ્રકારની હિંસાના વિવેચનનો પ્રસંગ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा એ સૂત્રમાંથી ઊભો થયો છે. અને એ સૂત્રને કથન કરવાનું કારણ 'विविधहेतुहेतिसमूह-समन्वितस्य' એ ભગવતીજી તથા જયકુંજરનું એકવીશમું વિશેષણ છે. જયકુંજર હાથીને કાબૂમાં રાખવા માટે મહાવત પાસે અંકુશની હાજરી હોવા છતાં મહાવત અને અંકુશના રક્ષણ માટે ભાલા વગેરે શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા પુરુષો હાથીની આજુબાજુ જેમ ચાલે છે, તે જ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદવડે દ્વાદશાંગીસ્વરૂપ આગમપુરુષ ઉપલક્ષણથી ભગવતીસૂત્ર જો કે સુરક્ષિત છે તો પણ સ્યાદ્વાદના સંરક્ષણ માટે અબાધિત હેતુઓની પણ તેટલી જ જરૂર છે. આ વિષયને પુષ્ટ કરવાના આશયથી હેતુહિંસા વિગેરે બાબતો આજે કહેવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે એકવીશમા વિશેષણનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન થયું. હવે मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरमण-लक्षणरिपुबलदलनाय श्रीमन् महावीरमहाराजेन नियुक्तस्य આ બાવીશમા વિશેષણનું વિવેચન કેવી રીતે કરવામાં આવશે? શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર ભગવંતે શા માટે આ ભગવતીસૂત્ર-રૂપી જયકુંજર હાથીનું સંયોજન કર્યું છે? વગેરે બાબતોનું નિરૂપણ પણ કેવી રીતે થશે ઇત્યાદિ અધિકાર અગ્રે વર્તમાન—

॥ श्रीअजाहरापार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ प्रवचन–चौदमुं ॥

मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरमणलक्षणरिपुबलदलनाय श्रीमन्महावीरमहाराजेन नि-युक्तस्य......वृत्तिरारभ्यते इति शास्त्रप्रस्तावना ॥

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીજી સૂત્ર કે જેના અર્થરૂપે પ્રણેતા શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ છે, સૂત્રરૂપે સંકલના કરનાર ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજી છે અને જેના પ્રત્યેક સૂત્રોનું રહસ્ય બાલજીવોને સમજી શકાય તે માટે પૂ શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે જે સૂત્રની વિશદ ટીકા રચેલ છે, એ ભગવતી સૂત્રની શરૂઆતમાં ટીકાકારના મંગલાચરણાદિનું વિવેચન થઇ ગયા બાદ, ટીકાકારે ભગવતી સૂત્રની જયકુંવર હાથીની સાથે જે સરખામણી કરેલ છે તે અધિકાર વર્ણવાય છે. ગઇકાલે विविधहेतुहेतिसमूहसमन्वितस्य આ એકત્રીશમા વિશેષણનું વિવેચન થયું છે. આજે श्रीमन्महावीरमहाराजेन नियुक्तस्य આ બાત્રીશમા વિશેષણનું વિવેચન કરવાનું છે. અત્યાર સુધીમાં ભગવતી સૂત્ર તેમજ હાથીના જે જે વિશેષણો અપાયા છે તે પ્રત્યેક વિશેષણો અને તેના વિવેચન તરફ લક્ષ્ય આપવામાં આવે તો એટલું જરૂર સમજી શકાય કે આ ભગવતીસૂત્રની યોજના કરનાર તેમજ જયકુંજર હાથીને રણસંગ્રામમાં આગળ કરનાર કોઈ વિશિષ્ટ–સર્વાતિશાયી વ્યક્તિ હોવી જોઇએ–આવા અતિ અદ્ભૂત ભગવતીજીની યોજના કરવી એ સામાન્ય વ્યક્તિનું કાર્ય ન સંભવી શકે. અહિં ચાલુ વિવેચન ભગવતી સૂત્ર અંગે હોવાથી એક ભગવતીજીનું જ નામ આપણે લઇએ છીએ, પરંતુ ઉપલક્ષણથી સમગ્ર દ્વાદશાંગી માટે એ જ પ્રમાણે સમજવાનું છે. ભગવતીસૂત્રની જે સર્વાતિશાયી મહાપુરુષે યોજના કરી છે, સમગ્ર દ્વાદશાંગીની યોજના કરનાર તે જ સર્વાતિશાયી ઉત્તમોત્તમ મહાપુરુષ છે. દ્વાદશાંગીના બાર અંગો પૈકી ભગવતી સૂત્ર એ પાંચમું અંગ છે જે વાત અગાઉ કહેવાઈ ગયેલ છે

દ્વાદશાંગીની રચનાનો અધિકાર સામાન્ય કેવલીને પણ ન હોય

આપણા જૈન શાસનની અન્ય સર્વ ધર્મશાસનોની અપેક્ષા એ એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે કે-ગમે તેવા સમર્થ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે સુવિહિત સાધુ–મુનિરાજનો યાવત્ કેવલી ભગવાન્ તેમજ કોઇ પણ મહર્ષિઓનો સ્વતંત્રપણે દ્વાદશાંગી અથવા દ્વાદશાંગી પૈકી કોઇ પણ એકાદ અંગસૂત્ર કિંવા કોઇ પણ ધર્મશાસ્ત્ર રચવાનો અધિકાર નથી,

નથી હોતો, જે વાત આપણે જાણીએ છીએ. તીર્થંકર ભગવંતનું કેવલજ્ઞાન અને સામાન્ય કેવલી ભગવંતનું કેવલજ્ઞાન યદ્યપિ સમાન છે. બન્નેના કેવલજ્ઞાનમાં જરા ય તફાવત નથી. બન્ને કેવલી ભગવંતો કેવલજ્ઞાનના બલવડે વિશ્વના સમગ્ર ત્રૈકાલિક ભાવો સંપૂર્ણપણે જાણે છે, એમ છતાં તીર્થસ્વરૂપ દ્વાદશાંગીરૂપે વિશ્વના સર્વ ભાવોનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરવાનો અધિકાર તીર્થંકર ભગવંતોને જ હોઇ શકે છે. સામાન્ય કેવલીને એ અધિકારનો સંભવ નથી. એટલે કે તીર્થંકર ભગવતની ધર્મદેશનામાંથી જ દ્વાદશાંગીરૂપી ધર્મતીર્થની રચના થાય છે. સામાન્ય કેવલીની ધર્મદેશનામાંથી એ દ્વાદશાંગીરૂપ ધર્મતીર્થની રચના થતી નથી.

સામાન્ય કેવલીને દ્વાદશાંગીની રચનાનો અધિકાર કેમ ન હોય ?

પ્રશ્ન—સામાન્ય કેવલી ભગવંતોને ધર્મદેશના આપવાનો અધિકાર તો હોય છે, તો પછી દ્વાદશાંગીરૂપે સર્વ ભાવોનું પ્રતિપાદન કરવાનો અધિકાર તેમને કેમ ન સંભવે ?

ઉત્તર—મહાનુભાવ ! તમારો પ્રશ્ન અવસરોચિત છે. કેવલજ્ઞાની તીર્થંકરો ધર્માસ્તિકાયાદિ ષડ્ દ્રવ્યોનું જે પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે, સામાન્ય કેવલી ભગવંતોની ધર્મદેશનામાં તે જ નિરૂપણ હોય છે, તીર્થંકર કેવલી જીવાજીવાદિ નવતત્ત્વોનું, દ્રવ્યગુણપર્યાયનું, ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રૌવ્યનું, સપ્તનયનું, સપ્તભંગીનું જે પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે, સામાન્ય કેવલી પણ તે જ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે. બન્ને કેવલી ભગવંતોના પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વિષયો એક સરખા, બન્નેનું જ્ઞાન સરખું, બન્નેના પ્રતિપાદનમાં સંપૂર્ણ યથાર્થતા—આ બધું હોવા છતાં તીર્થંકર કેવલીને અમુક પ્રકારનો અધિકાર હોઇ શકે અને સામાન્ય કેવલીને તે અધિકાર ન હોઇ શકે, તેનું મુદ્દામ કારણ છે. સામાન્ય કેવલીને તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાકોદય નથી અને તીર્થંકર કેવલીને તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાકોદય છે. તીર્થંકર ભગવંતો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ સમવસરણમાં બિરાજમાન થાય અને દેવ–મનુષ્યની પર્ષદામાં ધર્મદેશના આપે. એ ધર્મદેશનાને સાભળ્યા બાદ પર્ષદામાં બેઠેલા ગણધરપદની યોગ્યતાવાળા મહાનુભાવો ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપવાપૂર્વક ત્રણ વાર પ્રશ્ન કરે કે–"હે ભગવન્ ! તત્ત્વ શું છે ?" ભગવાન પણ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે કે–"उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा" ઉત્તરરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા આ ત્રણ પદો જેને માતૃકાપદ કહેવાય છે તે ઉપરથી બીજબુદ્ધિના નિધાન ગણધર ભગવંતો ત્યાં ને ત્યાં જ અન્તર્મુહૂર્તમાં દ્વાદશાંગીની સંકલના કરે. આ બધું તીર્થંકર કેવલીની ધર્મદેશનાથી બને પણ સામાન્ય કેવલીની ધર્મદેશનામાં આ વ્યવસ્થા ન સંભવી શકે. તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયજન્ય તીર્થંકર ભગવંતનો એટલો પુન્યપ્રકર્ષ હોય કે તેમની વાણીમાં પાંત્રીસ ગુણો, તેમને પોતાને ચોત્રીશ અતિશયો અને શ્રુતધર્મ–ચારિત્રધર્મસ્વરૂપ અથવા એ બન્ને પ્રકારવાળા ધર્મના આધારસ્વરૂપ ચતુર્વિધ સંઘરૂપી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરવાનો અધિકાર હોય. તીર્થંકર કેવલી અને સામાન્ય કેવલી એ બન્ને આત્માઓ કેવલજ્ઞાનમાં સમાન છતાં તીર્થંકરનામકર્મના ઉદય અંગે તીર્થંકર કેવલી એ જૈન શાસનના નાયક છે, અને તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયના અભાવે સામાન્ય કેવલી ભગવાનનો જૈન શાસનની

ગ્રન્થમાં સમાવેશ થાય છે. નવકાર મંત્રના શરૂઆતના ચાર પદોમાં સામાન્ય કેવલીનો અન્તર્ભાવ નથી પણ પાંચમા 'नमो लोए सव्वसाहूणं' પદમાં સામાન્ય કેવલી ભગવંતની ગણતરી છે. આ કથનમાં સામાન્ય કેવલી ભગવંતની લઘુતા જણાવવાનો આશય જરા પણ નથી, પરંતુ તીર્થંકર ભગવંતની કેટલી સર્વાતિશાયિ મહત્તા છે તે જણાવવાનો મુખ્ય હેતુ છે.

બાવીશમા વિશેષણનું વિવેચન

આ વાત તો પ્રાસંગિક છે. મુખ્ય વાત તો એ છે કે-દ્વાદશાંગી અથવા તદન્તર્ગત શ્રી ભગવતીજી જેવા અનેક વિશેષણોથી વિભૂષિત અંગ સૂત્રની યોજના કરનાર સામાન્ય વ્યક્તિ નથી, પણ વર્તમાન જૈન શાસનના અધિપતિ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ છે. ગણધરભગવંતો દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે, પરંતુ તે પણ તીર્થંકર ભગવંતની પાસેથી "ઉપ્પન્નેઇ વા, વિગમેઇ વા, ધુવેઇ વા" એ ત્રણ માતૃકાપદને શ્રવણ કરીને જ દ્વાદશાંગી રચે છે. તાત્પર્ય એ છે કે-દ્વાદશાંગીની રચનાના આદિપુરુષ જો કોઈ પણ હોય તો તીર્થંકર ભગવંતો જ છે. 'તીર્થંકર' એ પદના અર્થનો વિચાર કરાય તો પણ એ વાત બરાબર સમજાય તેમ છે. **तीर्यते अनेन भवसमुद्रमिति तीर्थम्.** જેના અવલંબનથી ભવસાગરનો પાર પામી શકાય તેનું નામ તીર્થ છે. ભવસાગરનો પાર પ્રાપ્ત થવામાં કોઇ પણ પ્રધાન કારણ હોય તો સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન છે અને દ્વાદશાંગી એ સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું અસાધારણ કારણ હોવાથી તે પણ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ દ્વાદશાંગીરૂપ સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનના અર્થાત્ તીર્થના જે કોઈ પ્રણેતા તે આપણા તીર્થંકરો છે. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, સિદ્ધસેનદિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ તેમજ હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજ વગેરે પ્રાવચનિક મહાપુરુષોએ અનેક શાસ્ત્રોની રચનાઓ કરી પરંતુ તે બધી રચનાઓ સ્વતંત્રપણે નથી કરી, પૂર્વના ગણધરાદિ મહાપુરુષોએ રચેલા આગમોને અનુસારે જ કરેલ છે, જે બાબત ઘણી વાર સમજાવેલ છે. જૈન શાસનમાં અર્થની અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગીની રચનાનો એટલે કે આત્માગમનો અધિકાર તીર્થંકર ભગવંતોને, અને સૂત્રની અપેક્ષાએ આત્માગમનો અધિકાર ગણધર ભગવંતોને જ હોય છે. બીજા બધાય આચાર્યાદિ મહાપુરુષો અનન્તરાગમ અને પરંપરાગમના અધિકારી હોય છે.

ભગવંતને શ્રી ભગવતીસૂત્રની રચના કરવાનું પ્રયોજન

'**श्रीमन्महावीरमहाराजेन नियुक्तस्य**' આ પદથી એ વાત નક્કી થઈ કે-આ ભગવતી સૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથીની યોજના કરનાર શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ છે. મહાવીર ભગવંતે આ ભગવતીજી-જયકુંજર હાથીની યોજના કરી તે તો બરાબર, પરંતુ પ્રયોજન વિના સામાન્ય પુરુષો પણ કોઇ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તો પછી શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરને આ ભગવતીસૂત્રની યોજના કિંવા રચના કરવાનું શું પ્રયોજન? તે પણ જાણવું જોઇએ. એ વાત જાણવા માટે જ શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ "**मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरमणलक्षणरिपुबलदलनाय**" એ પદ આપ્યું છે. ભગવંત મહાવીરે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ-

રૂપ અંતરંગ શત્રુઓના બલનો વિનાશ કરવા માટે આ ભગવતીસૂત્રની યોજના કરી છે. એટલે કે ભગવતીજીની રચના નિષ્પ્રયોજન નથી પણ પ્રયોજનપૂર્વક છે ભગવંતે પોતે તો પોતાના આત્મામાં રહેલા મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિરૂપ અંતરંગ શત્રુઓનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે, પરંતુ વિશ્વમાં રહેલા ભવ્યાત્માઓ પણ એ અંતરંગ શત્રુઓનો વિનાશ કરવા સાથે અનંતજ્ઞાનાદિ આત્માની લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે તેમજ શિવરમણીના ભોક્તા થવા સાથે અનંત શાંતિના અધિકારી બને એ કારણે આ ભગવતીજીની ઉપલક્ષણથી દ્વાદશાંગીની રચના કરેલ છે. એ કારણે જ તીર્થંકર ભગવંતોને ઉત્તમોત્તમ પુરુષ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રની સંબંધકારિકામાં શ્રી **ઉમાસ્વાતિ** મહારાજે જણાવ્યું છે કે—

यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तम-मवाप्य धर्मं परेभ्य उपदिशति ।
नित्यं स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥

ભાવાર્થ—ક્ષાયિક ભાવના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વિગેરે ઉત્તમ ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થયેલા એવા પણ ભગવાન્ અન્ય ભવ્યાત્માઓને એ ઉત્તમ ધર્મનો નિરંતર ઉપદેશ આપે છે (ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે); માટે સર્વ આત્માઓની અપેક્ષાએ ભગવાન્ ઉત્તમોત્તમ છે અને ઉત્તમોત્તમ છે માટે અતિશય પૂજનીય છે.

કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું સુલભ છે પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવું ખૂબ મુશ્કેલ છે

આત્માના અનાદિ કાળના અંતરંગ શત્રુઓ જો કોઇ પણ હોય તો તે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ છે. **બાહ્ય શત્રુઓનો પરાભવ કરવો એ સહેલી વાત છે, પણ અંતરંગ શત્રુઓનો પરાભવ કરવો એ ઘણી આકરી વાત છે.** આજે પૂજા-પ્રતિક્રમણ-તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચકખાણ વગેરે અનેક પ્રકારની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ યથાશક્તિ તમો સહુ કોઇ કરો છો, પણ એ બધું કરવા પાછળ શરીર-સ્ત્રી-પુત્ર-કુટુંબપરિવાર-ધન-દોલત ઉપર અનંતકાળની જે મહાગાંઠ બંધાઇ ગયેલ છે તે ગાંઠ કેટલે અંશે ઢીલી થાય છે? અરિહંતદેવને દેવાધિદેવ તરીકે માનવા, નિર્ગ્રન્થ અણગાર સાધુ મહારાજાઓને સુગુરુ તરીકે માનવા અને જૈન શાસનમાં જણાવેલ સુવિહિત ધર્મક્રિયા કરવી એ જો કે ઘણું ઉત્તમ છે, પરંતુ એ બધું હોવા છતાં સાચી રીતે આત્માને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયેલું ત્યારે જ ગણાય કે અનંતકાલની મમતાની મહાગાંઠ ઢીલી થાય અને સમતાની સુરવેલડી અંતરાત્મામાં અમુક અંશે પણ પ્રગટે. મહાનુભાવો! તમારા આત્માને જરા પૂછી જુઓ કે ધન-દોલત ઉપર રહેલી મમતાની મહાગાંઠ ઢીલી થાય છે કે મજબૂત થાય છે? શરીર તેમજ સ્ત્રી-પુત્રાદિ પરિવાર ઉપરનો મોહ ઘટે છે કે વધે છે? દેવાધિદેવને દેવ તરીકે, સુગુરુને સુગુરુ તરીકે માનવા અને સુવિહિત ધર્માનુષ્ઠાનો આચરવા એ તો સાધનધર્મ છે એ સાધનધર્મનું સેવન કરવા પછી મમતાની ગાંઠ ઢીલી થાય, અમુક અંશે પણ સમતાનું સ્થાન પ્રગટે તો જ મિથ્યાત્વ ગયું અને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું એમ માની શકાય. **અઢારેય પાપસ્થાનકોમાં મોટામાં મોટું પાપસ્થાનક અઢારમું મિથ્યાત્વશલ્ય છે.** એ અઢારમું પાપસ્થાનક જો ઓછું થઇ જાય તો બાકીના સત્તર પાપસ્થાનકોનો અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાં અંત થયા

સિવાય ન રહે. મહાપુરુષો એટલા માટે જ કોઇ કોઇ વાર તે તે ગ્રન્થોમાં જણાવે છે કે– **"કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું સહેલું છે પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવું ખૂબ કઠિન છે."** સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા બાદ કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાં પ્રાપ્ત થાય, જ્યારે એક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવામાં અનંતા પુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલો કાળ જાય.

વર્તમાનમાં મિથ્યાત્વના મહાવાયુએ ઊભી કરેલી ભયંકરતા

સુદેવ–સુગુરુને માનવા સાથે અને સુવિહિત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરવા સાથે આત્મા હંમેશા થોડું થોડું પણ આત્મચિંતન કરે કે સાચી રીતે મારું શું છે? અને પરાયું શું છે? જેને હું મારા માનું છું તેમાંથી ખરે અવસરે કોઇ પણ મારા થાય તેમ છે કે કેમ? એ બધોય વિચાર કરે તો જ અનંતકાળની મમતાનો અંશ ઘટે. અખિલ વિશ્વના લગભગ બધાય આત્માઓને અંધ બનાવનાર હોય તો अहं અને मम એ બબ્બે અક્ષરોના મંત્રો છે. મોહ મહારાજાના એ મંત્રાક્ષરોની અસરથી અંધ બનેલ આત્મા ન કરવાનું કરે છે, કરવા જેવું નથી કરતો; ન બોલવાનું બોલે છે, બોલવા જેવું નથી બોલતો, ન વિચારવાનું સતત વિચારે છે. જે વિચારવા જેવું છે તે નથી વિચારતો. **દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયજન્ય ચક્ષુનો અંધાપો સારો છે, પરંતુ મિથ્યાત્વમોહના ઉદયજન્ય અંતરનો અંધાપો મહાભયંકર છે. આજના સમયમાં એ અંધાપાએ મર્યાદા મૂકી દીધી છે. જેટલું મિથ્યાત્વનું જોર, તેટલું જ અજ્ઞાનનું જોર, અને જેટલું અજ્ઞાનનું જોર તેટલું જ અસંયમનું જોર.** આજે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં એકસરખો જે જડવાદ ફેલાયો છે અને લૌકિક સુખમાં સુખ મનાયું છે તે આ અંધાપાનો પ્રતાપ છે. આજનો નવો વર્ગ ધર્મપ્રવૃત્તિ ન કરે તેની એટલી ચિંતા નથી પણ ધર્મને હંબક માને છે તે ખૂબ જ ભયંકર છે. વર્ત્તમાનમાં ધનની પ્રાપ્તિમાં સુખ મનાયું, સાત માળની આલીશાન ઇમારતમાં સુખ મનાયું, ચળકતી શેવરોલેટ મોટરોમાં સુખ મનાયું, ભક્ષ્ય કે અભક્ષ્ય, પેય કે અપેયના વિચાર વિના જિહ્વાને લહેજત આવે એવા ખાણા–પીણામાં સુખ મનાયું. સાંજ પડે અને સિનેમાનો શો જોવા જવામાં સુખ મનાયું, પાંચ સરખેસરખા ભેગા થઇને હોટેલ કે રેસ્ટોરામાં પહોંચી મહેફીલ માણવામાં સુખ મનાયું. આ બધોય પ્રભાવ મિથ્યાત્વમોહના જોરદાર અંધાપાનો છે. સમાજ કે સંઘમાં હજુ કોઇ કોઇ ઉદાર આત્માઓ છે, સર્વથા ઉદારતાનો અસ્ત થયો છે એમ કહેવાનો આશય નથી; પરંતુ બહુલતાએ ઉદારતાનું પ્રમાણ ઘટી ગયું છે. આપણો માનવબંધુ અથવા સાધર્મિક બંધુ અંતરાયના ઉદયથી કફોડી સ્થિતિમાં મુકાયો હોય તો તેને સ્વમાન ન હણાય તે પ્રમાણે સહાય આપનાર કે ભક્તિ કરનારની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી નીકળે છે. પોતાની સામે પ્રત્યક્ષપણે પાંચ પૈસા વાપરવા યોગ્ય સ્થાન દેખવા છતાં મોહજન્ય વધુ પડતી મમતા અંગે તે આત્મા એ લાભથી વંચિત રહે છે. ધનની પાછળ ઘેલો બનેલો આજનો માનવ અસત્ય બોલતા કે ચોરી કરતા નથી અચકાતો, કોઈના ખીસ્સા કાતરવાની કે ઘર ફાડવાની ચોરી ભલે ન કરતો હોય પણ ધંધામાં ભેળસેળની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય, તો તે પણ ચોરી જ છે, પોતાના યત્કિંચિત્ સ્વાર્થ માટે બીજાની આંતરડી વધુ પ્રમાણમાં દુભાવતી હોય આ બધોય પ્રભાવ મહામિથ્યાત્વનો છે.

મિથ્યાત્વનું સાચું સ્વરૂપ

આજે કોઈ આપણો જૈન બંધુ અરિહંતદેવ સિવાય બીજા દેવ–દેવીને પ્રણામ કરે, એટલે આપણે તેને મિથ્યાત્વી કહીએ છીએ, પંચમહાવ્રતધારી સાધુ સિવાય બીજા જોગી–જતિ–સંન્યાસીને વંદન કરે તેને મિથ્યાત્વીનું બિરુદ આપીએ છીએ અને નાગપાંચમ, રાંધણછઠ્ઠ કે શીલસાતમ અથવા હોળી–બળેવના પર્વને માને તેને પણ મિથ્યાત્વી કહેવા તૈયાર થઈએ છીએ. કુદેવને દેવ તરીકે, કુગુરુને ગુરુ તરીકે અને કુધર્મને ધર્મ તરીકે માનનારા મિથ્યાત્વીઓ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી, પરંતુ એ મિથ્યાત્વ કરતાં આપણા હૈયામાં જોરદાર મિથ્યાત્વ કયું ભરેલું છે? તે વાત સમજાવવાનો આશય છે. જૈનશાસનની અનેકાંત વ્યવસ્થાને જો ખ્યાલમાં લેવાય તો અરિહંતદેવ સિવાય બીજા દેવને, સુસાધુ સિવાય બીજા સાધુને અને જૈનધર્મ સિવાય બીજા ધર્મને માનનારા હોવા છતા દુરાગ્રહી ન હોય અને સ્વપરના વિવેકી હોય તો તેને સમ્યગ્દર્શન માનવામાં વિરોધ નહિ આવે. **જ્યારે અરિહંતપ્રભુને દેવ તરીકે, સુસાધુને સાધુ તરીકે માનનારા અને જૈન ધર્મના બાહ્ય આચારો પાલનારાઓ પણ સ્વ–પરના વિવેક વિનાના હોય, અને દુરાગ્રહના દરીયા સમા હોય તો તેવાઓને મિથ્યાદૃષ્ટિ** ગણવામાં આવ્યા છે. ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજાએ તે તે ગ્રન્થોમાં એ કારણે જ જણાવ્યું છે કે–હે પ્રભુ! તારા શાસનને જેટલો અન્યદર્શનનો ભય નથી તેથી વધુ ભય જૈન દર્શન માનવાનો દાવો કરનારા દુરાગ્રહીઓનો છે. સિંહને બીજા વનપશુઓનો ભય નથી હોતો, પણ પોતાના શરીરમાં પેદા થયેલા કીડાઓનો ખૂબ ભય છે. હરકોઈ પ્રકારે સર્વોત્તમ ગણાતું આપણું જૈન શાસન જુદા જુદા ફીરકાઓ, જુદા જુદા ગચ્છો–મતમતાંતરો અંગે વેર–વિખેર થઈ ગયું છે, તે આ દુરાગ્રહનો પ્રતાપ છે. તે ઉપરાંત બીજી પણ એક વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે. અને તે એ કે–ધર્મસ્થાનકમાં આપણો દેખાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જેવો હોય છે અને ધર્મસ્થાનકથી બહાર નીકળ્યા બાદ આપણો વ્યવહાર તેથી તદ્દન ઊલટો હોય છે એ અવસરે હું માનવ છું, આર્ય છું અને જૈન છું એ બધી વાત ભૂલી જવાય છે. જે આત્મા પુન્ય–પાપ–પરલોક–મોક્ષ વગરે ભાવોને અસ્તિ (છે) રૂપે માને તે આસ્તિક, અને જે આત્મા પુન્ય–પાપ–પરલોક–મોક્ષ વગેરે ભાવોને નાસ્તિ(નથી) રૂપે માને તે નાસ્તિક. એવી આસ્તિક–નાસ્તિકની વ્યાખ્યા તો ઘણીવાર તમોએ સાંભળી છે. એ વ્યાખ્યાના સ્થૂલ ભાવાર્થ પ્રમાણે તમો બધાય પોતાની જાતને આસ્તિક માનો છો ને? પણ હું તમોને પૂછું છું કે એ તમારું આસ્તિકપણું એટલે કે પુન્ય–પાપ અને પરલોકની માન્યતા અહિં દેરાસર, ઉપાશ્રય વગેરે ધર્મસ્થાનો પૂરતી છે કે? તમારા સંસારના વ્યવહારમાં પણ એ આસ્તિકપણું વિદ્યમાન હોય છે? અને જો સંસારના વ્યવહારમાં પણ આસ્તિકપણું હોય, પુન્ય–પાપની માન્યતા વિદ્યમાન હોય તો માનવને ન છાજે અને જૈનત્વ લાજે તેવી અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ નિર્ધ્વંસ પરિણામે થાય ખરી? **મહાનુભાવો! સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની ખૂબ આરાધના કરજો, કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મના ફંદમાં ન ફસાશો; પણ સાથે સાથે સુધર્મ અને કુધર્મ કોને કહેવાય? તેનો પણ ખૂબ વિચાર કરશો. વીતરાગ પ્રભુના દર્શન, પૂજા, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ એ જરૂર સુધર્મ છે; પરંતુ એ સુધર્મની**

આરાધનાના ફેળમાં જીવનપલટો કરવાની પણ તેટલી જરૂર છે. એ સુધર્મના સેવન પછી પાપસ્થાનકનું સર્વથા સેવન ન જ થાય, એ વાત અશક્ય છે. એમ છતાં પાપસ્થાનકના સેવન પ્રસંગે નિર્ધ્વંસ પરિણામ તો ન જ થાય. સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મનું આરાધન કરવા પછી પણ સંસારના વ્યવહારમા પાપસ્થાનકોનાં સેવન પ્રસંગે નિર્ધ્વંસ પરિણામ રહેતા હોય, આત્મા સર્વથા ભાનભૂલો થઈ જતો હોય તો તે પણ મિથ્યાત્વ જ છે. ટૂંકમાં વિશ્વવર્તી જે ભાવો જે સ્વરૂપે હોય તે ભાવોને તે સ્વરૂપે ન માનતાં વિપરીતરૂપે જાણવા અને માનવા તેને 'મિથ્યાત્વ' કહેવાય છે. વિશ્વવર્તી ભાવોને તે રૂપે જાણવા છતાં તેને લાયક માન્યતા ન હોય, અર્થાત્ હેય-ઉપાદેયનો વિવેક ન હોય તો તે પણ મિથ્યાત્વ છે. વિશ્વના ભાવો પૈકી એકાદ ભાવને વિપરીત માને અને તેમા ખૂબ અભિનિવેશ હોય તો તે પણ મિથ્યાત્વ છે સંસારના કારણો ઉપર રુચિ અને મોક્ષના કારણો ઉપર અરુચિ તે પણ મિથ્યાત્વ છે. જડ-ચેતનના ભેદજ્ઞાનનો કિંવા સ્વ-પરના વિવેકનો અભાવ તે પણ મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વમાં અનભિગ્રહિક, આભિગ્રહિક, આભિનિવેશિક, સાંશયિક અને અનાભોગિક વગેરે ભેદો ઉપરાંત લૌકિક મિથ્યાત્વ, લોકોત્તર મિથ્યાત્વ વગેરે અનેક પ્રકારના ભેદો છે. મિથ્યાત્વ મોહના ઉદયની તરતમતાના કારણે આ બધાય વિભાગો હોય છે. એકંદર આઠેય કર્મનું મૂલ આ મિથ્યાત્વ છે. એ મિથ્યાત્વ છે ત્યાં સુધી સંસાર ઓછો નથી થતો, જન્મ જરા મરણની પરંપરા ઘટતી નથી, આત્માનો મોટામા મોટો શત્રુ આ મિથ્યાત્વ છે.

મિથ્યાત્વના પ્રબલ ઉદયથી ઉચ્ચ આત્માઓનું પણ સંસારમાં પરિભ્રમણ !

આ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો પ્રબલ ઉદય થવાથી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલા આત્માઓનું પણ કેવું અધઃપતન થઈ જાય છે ? એ વિષય ઉપર આપણા જૈન શાસ્ત્રોમાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછીના ભગવંત મહાવીર પ્રભુના સત્યાવીશ ભવો પૈકી ત્રીજા **મરીચિ**ના ભવમા 'कविला इत्थंपि इहयपि' 'હે કપિલ ! જૈન માર્ગમાં પણ ધર્મ છે અને મારા માર્ગના પણ ધર્મ છે' આટલા ઉત્સૂત્રકથનથી ભગવંતના આત્માને ચતુર્થ ગુણસ્થાનકમાંથી પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી સંસારની વૃદ્ધિ થઈ છે. चलमाणे चलिए વગેરે શ્રી ભગવતીજીના પહેલા શતકના પહેલા ઉદ્દેશાની શરૂઆતના પ્રશ્નસૂત્રોના વિષયમાં અશ્રદ્ધા કરનાર ખુદ ભગવંત મહાવીરના સંસારપક્ષના જમાઈ-**જમાલી અણગાર** પણ જૈન શાસનમાં નિહ્નવ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે ઉપયોગની શૂન્યતામા અથવા આવેશમાં કિંવા અગીતાર્થપણામા રભસવૃત્તિથી કોઈ વાર એકાદ વચન પણ જૈન પ્રવચનની વિરુદ્ધ બોલાઈ જવામા આત્માને કેવો મિથ્યાત્વોદય હોય છે અને તેના પ્રભાવે આત્માને કેટલો લાંબા સમય સુધી સંસારમા રઝળવું પડે છે ? તે વિષય ઉપર **રજ્જા સાધ્વીજી**નું દૃષ્ટાન્ત ખૂબ મનનીય છે. આ દૃષ્ટાન્તનો સવિસ્તર અધિકાર મહાનિશીથ સૂત્રમા છે.

રજ્જા સાધ્વીજીનું દૃષ્ટાન્ત

આ ભરતક્ષેત્રમાં ભૂતકાળમા ભદ્ર નામના એક આચાર્ય ભગવંત થઈ ગયા. તેમને પાંચસો

સાધુઓ અને બારસો સાધ્વીઓનો પરિવાર હતો. તે ગચ્છમાં ત્રણ પ્રકારનું અચિત્ત પાણી વાપરવાની પ્રવૃત્તિ હતી ૧ ત્રણ ઉકાળાથી ઉકાળેલું, ૨ આયામ અને ૩ સૌવીર. શાસ્ત્રમાં આ સિવાય બીજા પણ અચિત્તજલના પ્રકારો છે, પરંતુ તે ગચ્છમાં આ ત્રણ પ્રકારના અચિત્ત જલ સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રકારનું અચિત્ત જલ વાપરવાનો પ્રતિબંધ હતો. બારસો સાધ્વી-સમૂહમાં રજ્જા નામે એક વિશિષ્ટ સાધ્વી હતા. અનેક શિષ્યાઓનો તેમને પરિવાર હતો. પૂર્વકર્મના વિપાકોદયથી આ રજ્જા સાધ્વીના શરીરે એક અવસરે કોઢનો રોગ થયો. કોઢના રોગથી સાધ્વીનું શરીર ક્ષીણ બની ગયું. સમુદાયવર્તી બીજા સાધ્વીઓએ રજ્જા સાધ્વીનું શરીર કોઢના રોગથી ક્ષીણ થયેલું જોઇને તેમને કહ્યું કે હે દુષ્કરકારિકે! (હે કષ્ટમય ચારિત્રની આરાધના કરનાર!) તમારા શરીરમાં આ શું થયું? અન્ય સાધ્વીઓના વચનને સાંભળતાં અશુભોદયવાળાં તે રજ્જા સાધ્વીજીએ અગીતાર્થપણાને અંગે ઉતાવળથી વગરવિચાર્યો જવાબ આપ્યો કે "આ અચિત્ત જળ-ઉકાળેલું પાણી વાપરવાથી મારા શરીરમાં કોઢનો રોગ થયો અને મારું શરીર ક્ષીણ બની ગયું છે.' રજ્જા સાધ્વીના મુખમાંથી વિચાર્યા વિના પ્રગટ થયેલા શબ્દો સાંભળીને ભદ્રક પરિણામી કેટલીક સાધ્વીઓએ વિચાર્યું કે 'આપણા શરીરમાં પણ આ પાણી વાપરવાથી કોઢનો રોગ થશે માટે આપણે આ અચિત્ત જળ વાપરવું છોડી દઇએ'

બરાબર ત્રણ ઉકાળા સાથે ઉકાળેલ અચિત્ત પાણી વાપરવાથી શરીર તથા આત્મા બન્નેને લાભ છે.

આજે પણ કોઇ કોઇ વાર અજ્ઞાનવશ એવા શબ્દો બોલી જવાય છે કે "ઉકાળેલું પાણી વાપરવાથી આંખોને નુકશાન પહોંચે છે." બોલાય છે એટલું જ નહિં પણ કેટલાક ભાઇઓ બ્હેનો આ શબ્દોને સાચા માની ઉકાળેલું અચિત્ત પાણી હંમેશા વાપરતાં સંકોચાય છે અને નથી વાપરતા. ઉકાળેલા અચિત્ત જળથી આંખોને નુકશાન થાય, અથવા શરીરમાં બીજું કાંઇ નુકશાન થાય, એ માન્યતા તદ્દન વિપરીત છે. બરાબર ત્રણ વાર ઉકાળાથી ઉકાળેલું પાણી શરીર કે આંખોમાં નુકશાન તો જરાય નથી કરતું પરંતુ શરીરની તંદુરસ્તીમાં ઘણો લાભ આપનારું છે. જાણકાર ડોકટરો તથા કુશલ વૈદ્યો વિષમજ્વર (ટાઇફોઇડ) જેવા તાવ વગેરે માંદગી પ્રસંગે ખૂબ ઉકાળેલું યાવત્ અર્ધું બળી ગયેલ પાણી વાપરવાની જ દર્દીઓને સલાહ આપે છે. ચોમાસા સિવાય શેષકાળમાં વિહાર દરમ્યાન સાધુ-સાધ્વીઓને અનેક ભિન્ન ભિન્ન ગામો તથા શહેરોના પાણી વાપરવાનો પ્રસંગ આવવા છતાં પાણીના વિકારો જેમકે ખસ, ખરજવું, દાદર વગેરે દર્દો સાધુ-સાધ્વીના શરીરમાં નથી દેખાતા તેનું કારણ ઉકાળેલું પાણી જ છે. પાણી બરાબર ન ઉકળ્યું હોય, ધૂમાડીયું હોય તેવા પાણીથી શરીરમાં કોઇ વાર વિકારો થાય, અથવા એ પાણીનો સ્વાદ બરાબર ન હોય તો તે સંભવિત છે; પણ જે પાણી ત્રણ ઉકાળા આવવાથી બરાબર ઉકળ્યું હોય તેવું પાણી શરીર માટે તેમ જ આત્મા માટે હિતકારક છે; તેનો સ્વાદ પણ સરસ હોય છે.

પાણીને ઉકાળીને વાપરવામાં અસંખ્ય પાણીના જીવોની હિંસા થાય છે, તો પછી તેવું પાણી કેમ વપરાય?

પ્રશ્ન-જૈન દર્શન પાણીના એક બિંદુમાં અસંખ્યાતા જીવો માને છે, તો બે ઘડા કે ચાર ઘડા જેટલું પાણી ઉકાળવામાં કેટલા જીવોની હિંસા થાય? અને એવી હિંસાથી તૈયાર થયેલું પાણી વાપરવામાં શું લાભ?

સમાધાન-મહાનુભાવ! તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. આજે હંમેશા ઉપાશ્રયે આવનારાઓ પૈકી ઘણા ભાઈઓને આ બાબતનું અજ્ઞાન હોય છે. ચાલતા વિષયોમાં આવા અનુકૂલ પ્રશ્નો તથા તેના સમાધાનોથી અનેક ભાઈઓને આ બાબત જાણવાની મળે છે. જૈન દર્શને પાણીના એક બિંદુમાં અસંખ્ય જીવો માન્યા છે. આજના વિજ્ઞાને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી એક પાણીના બિંદુમા લાખો જીવોની સંખ્યા નક્કી કરી છે, પણ તે સર્વ જીવો પાણીના બિંદુના આધારે રહેલા બેઈન્દ્રિય જીવોની છે. પાણીના એક બિંદુમાં અસંખ્ય જીવોની જે સંખ્યા જૈન દર્શને નિરૂપિત કરેલ છે, તે તો પાણીના પોતાના એકેન્દ્રિય જીવોની સંખ્યા સમજવાની છે. એક વાત આ પ્રસંગે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે પાણીના બિન્દુમાં કે ઘડા જેટલા પાણીમાં જેટલી પાણીના જીવોની સંખ્યા છે, કાચું એટલે ઉકાળ્યા વિનાનું સચિત્ત પાણી પીનારને તેટલા જ જીવોની હિંસા લાગે છે એમ નથી; પરંતુ પોતાના ઉપયોગ માટે રાખેલ ઘડા જેટલા પાણીમાં વારંવાર અસંખ્ય-અસંખ્ય જીવો નવા નવા ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને પહેલાનાં એ પાણીના જીવો મરણ પામતા જાય છે. સવારથી સાંજ સુધી પીવા માટે તમોએ એક પાણીનો ઘડો રાખ્યો, સમજવા ખાતર કલ્પના કરો કે દર પાંચ પાંચ મિનીટે પહેલાંના પાણીના જીવો મૃત્યુ પામે છે અને નવા નવા અસંખ્ય, અસંખ્ય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. દર પાંચ પાંચ મિનીટે આ પ્રમાણે બને તો બાર કલાકમાં તમારા ઉપયોગ માટે રાખેલા ફક્ત એક પાણીના ઘડા અંગે તમોને અપ્કાયના કેટલા જીવોની વિરાધનાનું પાપ લાગે? એક બાજુથી આ બાબતનો બરાબર વિચાર કરો. હવે એક વાર પાણી ઉકાળ્યું એટલે એ ઘડા જેટલા પાણીમા વર્ત્તતા અસંખ્ય અપ્કાયના જીવોની વિરાધના (હિંસા) જરૂર થઇ, પણ ત્રણ ઉકાળા સાથે એ પાણી બરાબર ઉકળી ગયા બાદ ચોમાસા નવ કલાક (ત્રણ પ્રહર) સુધી, શીયાળામા બાર કલાક સુધી અને ઉનાળામાં પંદર કલાક સુધી એ ઉકાળેલા પાણીમાં નવો એક પણ અપ્કાયનો જીવ ઉત્પન્ન નહિં થાય. બરાબર ત્રણ ઉકાળા આવે એ રીતે ઉકાળેલું પાણી અપ્કાયના નવા જીવોને ઉત્પન્ન થવા માટે (વિધ્વસ્ત યોનિ) અયોગ્ય બની જાય છે. એક વાર જ્યારે પાણી ઉકાળવામાં આવે ત્યારે જરૂર અસંખ્યાત-અપ્કાયના જીવોની વિરાધના થાય એમાં ના નથી પણ ઉકાળ્યા વિનાનું કાચું પાણી પીવામાં સવારથી સાંજ સુધી વારંવાર નવા નવા અસંખ્ય અસંખ્ય જીવોની ઉત્પત્તિ તથા મરણ થાય અને એ બધાય જીવોના મરણમાં પાણી વાપરનાર આત્મા નિમિત્ત બને એ અપેક્ષાએ એક વાર પાણી ઉકાળીને વાપરવામા તે આત્મા ઘણા ઓછા જીવોની હિંસામાં નિમિત્ત બને. આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીને જ જ્ઞાની મહર્ષિઓએ ઉકાળેલા પાણી વાપરવાની મર્યાદા બતાવી છે. સાધુ-મુનિરાજ છએ કાયના પિયર છે,

છએ કાયની હિંસાના તેઓએ ત્રિવિધે ત્રિવિધે પચ્ચક્ખાણ કર્યા છે પરંતુ શ્રાવકોને સ્થૂલથી હિંસાના પચ્ચક્ખાણ છે એટલે પૃથ્વી, પાણી વગેરે પાંચે ય સ્થાવરોની હિંસાના પચ્ચક્ખાણ નથી હોતા, ગૃહસ્થાશ્રમનું જીવન જ એવા પ્રકારનું છે કે-પૃથ્વી, પાણી વગેરે પાંચે ય સ્થાવર જીવોની સર્વથા હિંસાથી બચવું તેને માટે લગભગ અશક્ય છે. એમ છતાં એ પાંચે ય, સ્થાવરોની ઓછામાં ઓછી હિંસા થાય અને જીવનવ્યવહાર ચાલતો હોય તો એક પણ સ્થાવર જીવની વધુ હિંસાના પાપમાંથી શ્રાવકે અવશ્ય બચવું જોઇએ. આજની તમારી પરિસ્થિતિમાં પ્રાચીનકાલના શ્રાવકોની પરિસ્થિતિથી ઘણું પરિવર્તન થઇ ગયું છે. પ્રાચીન કાળના શ્રાવકો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ એમ પાચે ય સ્થાવરોની હિંસામાંથી બચવાનું ખૂબ લક્ષ્ય રાખનારા હતા. જ્યારે આજે તમોને એ લક્ષ્ય નથી તેમજ યંત્રવાદના કારણે સ્થાવરોની હિંસામાંથી બચી શકો એ સંજોગો પણ પ્રાય નથી. અર્ધો પ્યાલો પાણીની જરૂર ન હોય પણ નળની ચકલીએ પહોંચો, ચકલી ખુલ્લી મૂકી દો, પછી ભલે અર્ધા પ્યાલાની જગ્યાએ ડોલ જેટલું પાણી નકામું જાય, જરા નહિં જેવું અંધારું લાગે અથવા જરા ઉકળાટ થતો હોય એટલે તુરત સ્વીચ દબાવો જેથી ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ તેમજ પંખાથી અસંખ્ય અગ્નિકાય, વાયુકાયના જીવોની વિરાધના શરૂ થઇ જાય. જેના ઘરમાં વીજળીની બત્તીઓ વધુ, વીજળીના પંખા વધુ, રેફ્રીજેટર વધુ તે વ્યક્તિ આજે સમાજમાં મોટી અને સુખી ગણાય છે. વ્યાપાર-ધંધામાં પણ ધર્મ જેવી પવિત્ર વસ્તુનું સ્થાન આજે લગભગ અદૃશ્ય થઇ ગયું છે. ગમે તેવા કારખાનાઓમાં ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ હિંસાઓ થાય એનો વિચાર બાજુમાં મુકાઈ જવા સાથે ધનપ્રાપ્તિના વિચારને પ્રધાન સ્થાન અપાયું છે. આટલી અવળી દિશામાં પ્રયાણ છતાં “ અમારા કારખાનાઓમાં અનેક માણસોને રોજી-રોટી મળે છે. કારખાનાઓ ન હોય તો માણસોને રોજી-રોટીનું શું થાય ? ” આવા વાક્યોદ્વારા અમે સારું કામ કરીએ છીએ એવું એવું ઉચ્ચારાય છે. સમાજ પણ તેવી વ્યક્તિઓને ઉદ્યોગપતિના બિરુદથી નવાજે છે. પ્રાચીનકાળમાં સંપત્તિ હતી-ઉદ્યોગો હતા-કળા અને કારીગરી માટે અન્ય સર્વ દેશોની અપેક્ષાએ ભારતનું પ્રધાન સ્થાન હતું એમ છતાં ય ભારતમાં અહિંસાનું વાતાવરણ પ્રત્યેક ઘરમાં અને હરકોઈ પ્રવૃત્તિમાં ગુંજારવ કરતું હતું. તાત્પર્ય એ છે કે-ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ જીવોની અહિંસા વધુમાં વધુ પાળી શકાય તેનો ઉપયોગ રાખવો જોઇએ ઉકાળેલું પાણી વાપરવામાં શારીરિક દૃષ્ટિએ અવશ્ય લાભ છે. સાથે સચિત્ત પાણી વાપરનારાઓની અપેક્ષાએ અપ્કાયના (પાણીના) જીવોની ઘણી અલ્પ પ્રમાણમાં હિંસા છે અને એ આશયથી જ પ્રભુશાસનમાં અચિત્ત પાણી વાપરવાની આજ્ઞા છે.

રજ્જા સાધ્વીજીના દૃષ્ટાન્તની પૂર્ણાહૂતિ

રજ્જા સાધ્વીજીએ અન્ય સાધ્વીઓની પાસે જ્યારે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે 'પ્રાસુક-અચિત્ત પાણી વાપરવાથી મારા શરીરમાં કોઢનો રોગ ઉત્પન્ન થયો છે ' તે વચનો શ્રવણ કરીને સમુદાયમાં રહેલી ભદ્રિક પરિણામી ઘણી સાધ્વીઓએ વિચાર્યું કે આપણે આ પ્રાસુક-અચિત્ત પાણી વાપરવું છોડી દઇએ; નહિં તો રજ્જા સાધ્વીજીની માફક આપણું શરીર પણ કોઢના

દર્દથી ક્ષીણ થઈ જશે. સમુદાયમાં રહેલી ઘણી સાધ્વીઓને તો આ વિચાર આવ્યો, પરંતુ એક વિદુષી-પરિણત સાધ્વીજીએ રજ્જા સાધ્વીના ઉપર જણાવેલા વચનો સાંભળીને વિચાર્યું કે-" રજ્જા સાધ્વીજી ભલે ગમે તે માને કે બોલે, પણ તેમનું માનવું કે બોલવું પ્રભુના શાસનથી વિપરીત છે. બીજી સાધ્વીઓ ભલે અજ્ઞાનવશ રજ્જા સાધ્વીના વચનને અનુસરે પરંતુ હું તો મારા પ્રાણના ભોગે પણ અચિત્ત પાણીનો ત્યાગ નહિં કરું. મારા શરીરમાં કોઢ અથવા ગમે તેવા બીજા ભયંકર દર્દો ઉત્પન્ન થાય પરંતુ હું તો એ પ્રાસુક અચિત્ત જળનો જ ઉપયોગ કરીશ. રજ્જા સાધ્વીજી જે કહે છે કે-અચિત્ત-પ્રાસુક જળ વાપરવાથી મારા શરીરમાં કોઢનો રોગ થયો અને એ રોગથી શરીર ક્ષીણ થયું તે વાત સાચી નથી. શરીરમાં કોઢ વગેરે રોગ પ્રગટ થયા છે તે તો પૂર્વસંચિત કર્મનો પ્રભાવ છે. વળી આ વિદુષી સાધ્વીજી વિચારમાં આગળ વધે છે કે-અજ્ઞાનના દોષવડે જેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ છે તેમજ જેનો આત્મા નિર્લજ્જ બન્યો છે એવી આ રજ્જા સાધ્વીએ મહાપાપ-મિથ્યાત્વના ઉદયથી ભવિષ્યમાં ઘોર દુઃખદાયક કેવું દુષ્ટ ઉત્સૂત્ર વચન ઉચ્ચાર્યું છે ? કે જેનાથી પોતાના આત્માનું તો અધઃપતન થયું પરંતુ બીજી અનેક ભદ્રિક સાધ્વીઓને પણ અધઃપતનમાં એનું વચન નિમિત્તરૂપ બન્યું. આ પ્રમાણે ભાવના ભાવતા એ સંયમપરાયણ વિદુષી સાધ્વીજીને ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવા સાથે કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થયું. દેવોએ કેવલીનો મહિમા કર્યો. કેવલજ્ઞાની સાધ્વીજીએ દેવો વગેરે સમક્ષ ધર્મદેશના આપી. ધર્મદેશના બાદ રજ્જા સાધ્વીએ કેવલી સાધ્વીજીને પ્રશ્ન કર્યો કે-હે ભગવતિ ! કયા કર્મોદયવડે મારા શરીરમાં કોઢ વગેરે દર્દો પ્રગટ થયા ? રજ્જા સાધ્વીએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સર્વજ્ઞ સાધ્વીજીએ જવાબ આપ્યો કે-એક તો તમારા શરીરમાં રક્તપિત્તનું દર્દ હતું અને તેવી સ્થિતિમાં તમે અત્યંત રસકસવાળો સ્નિગ્ધ આહાર ખૂબ વધુ પ્રમાણમાં કર્યો. વળી જે આહાર કર્યો તેમાં કરોળીયાનું કલેવર હતું. આ ઉપરાંત શ્રાવકના નાના બાળક ઉપર વધુ પડતો મોહ હોવાથી શ્લેષ્મ વગેરેથી ભરેલું તે બાળકનું મુખ તમે સચિત્ત પાણીથી સાફ કર્યું. તમારા જેવા સમુદાયમાં આગળ પડતા સાધ્વીજીની આ પ્રવૃત્તિ શાસનદેવથી સહન ન થઇ, અને ભવિષ્યમાં અન્ય સાધ્વીઓ આવી અનુચિત પ્રવૃત્તિ ન કરે તે શુભાશયથી કોઢ વગેરે દર્દો તમારા શરીરમાં પ્રગટ કરીને તમારી અનુચિત પ્રવૃત્તિનું ફળ તમને બતાવ્યુ. હે રજ્જા ! આ કારણે તમારા શરીરમાં દર્દ પેદા થયેલ છે, પણ તમે બોલો છો કે-અચિત્ત-પ્રાસુક જલ વાપરવાથી મારા શરીરમાં કોઢનો રોગ પેદા થયો છે, તે વાત તદ્દન જૂઠી છે. આ વચન બોલીને તમારું તેમજ અન્ય અનેક સાધ્વીનું તમોએ અધઃપતન કરવા દ્વારા મહાપાપ ઉપાર્જન કર્યું છે. કેવલજ્ઞાની સાધ્વીજી પાસેથી આ વૃત્તાંત શ્રવણ કરતાં રજ્જા સાધ્વીજીને તેમની વાત યથાર્થ લાગી અને રજ્જા સાધ્વીજીએ કેવલી સાધ્વીજીને વિનંતિ કરી કે-હે પૂજ્ય, આપ મારી અનુચિત પ્રવૃત્તિ માટે તેમજ કમણાં રજસવૃત્તિથી બોલાયેલા શબ્દો માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને મારા આત્માને તેમજ મારા શરીરને નીરોગી બનાવવા ઇચ્છું છું. કેવલી સાધ્વીજીએ જવાબમાં કહ્યું કે-હે ! દુષ્કરકારિકે ! પ્રાયશ્ચિત્ત તો તમોને આપું, પરંતુ તમોએ સંયમમાર્ગ વિરુદ્ધ ઉતાવળીયું વચન બોલીને અનેક ભોળી સાધ્વીઓના હૃદયમાં ક્ષોભ ઉભો કરવાનું જે મહાપાતક ઉપાર્જન કર્યું છે, તેનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી. આ મહાપાપના ઉદયથી અનંત

ભવો સુધી સંસારમાં રખડવું પડશે અને દરેક ભવોમાં કુષ્ઠ ભગંદર જલોદર વગેરે ભયંકર રોગો ઉપરાંત દુઃખ દારિદ્ર અપયશ વગેરે વિવિધ યાતનાઓ ચિરકાલ પર્યંત ભોગવવી પડશે તેમજ અનંતકાલ વ્યતીત થયા બાદ તમો મુક્તિના અધિકારી થશો.

આપણી અનુચિત પ્રવૃત્તિ બીજાને અહિતનું કારણ ન બને તે માટે રાખવો જોઇતો ખ્યાલ

પ્રબલ મિથ્યાત્વના ઉદયથી આવેશપૂર્વક ઉન્માર્ગનું પોષક એકાદ વચન પણ નીકળવામાં આત્માની કેવી કારમી દશા થાય છે તે ઉપર આ દૃષ્ટાન્ત અપાયું છે. 'અજ' શબ્દનો અર્થ જૂની ડાંગર કરવો જોઇએ તેને બદલે 'બોકડો' અર્થ કરવામાત્રમાં વસુરાજાને સાતમી નરક જેવી અધોગતિ પ્રાપ્તિ થઇ, હમણાં જે રીતે ચરિત્ર શ્રવણ કરવામાં આવ્યું તે રીતે રજ્જા સાધ્વીજી પણ એક જ વચન આવેશપૂર્વક માર્ગ વિરુદ્ધ બોલવાથી અનંત ભવભ્રમણના અધિકારી થયા. મન-વચન-કાયાનો અવળો વ્યાપાર કેટલીક વાર ફક્ત પોતાના આત્માનું જ અહિત કરનારો હોય છે, એવા સંજોગોમાં એ આત્માને એ અવળો વ્યાપાર એટલા બધા સુદીર્ઘ કાળ પર્યંત ભવભ્રમણનું કારણ નથી થતો; પરંતુ મન-વાણી-કાયાનો અવળો વ્યાપાર કેટલીક વાર પોતાનું અહિત કરવા સાથે અનેક આત્માઓનું વર્ત્તમાનમાં અહિત થવાનું કારણ બને છે, ઉપરાંત ભવિષ્યમાં હજારો લાખો વર્ષ સુધી અનેક આત્માઓના ઉન્માર્ગગામીપણામાં પણ કારણ બને છે, એવા પ્રસંગે એ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અવળી વાણી ઉચ્ચારનાર વ્યક્તિ ગાઢ અશુભ કર્મબંધનો અધિકારી થઇ જાય છે. આવા દૃષ્ટાન્તોના શ્રવણમાંથી એટલો સાર તો ખાસ ગ્રહણ કરવાનો છે કે-આપણા પોતાના આત્માનું અહિત થાય તેવી કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ ન થાય તે તો સર્વોત્તમ છે, પણ એ સ્થિતિએ જ્યાં સુધી ન પહોંચાય ત્યાં સુધી **આપણી અનુચિત પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે અન્ય કોઇ પણ જીવો ઉન્માર્ગગામી ન બની જાય અને એ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની પરંપરા ન ચાલે તે માટે હરકોઇ ધર્માનુરાગી આત્માએ ખૂબ ઉપયોગ રાખવો ઘટે છે.**

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એ ત્રણ અંતરંગ શત્રુઓના બલનો વિનાશ કરવા માટે અને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની ભવ્યાત્માને પ્રાપ્તિ થાય એ માટે ભગવતી સૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથીની યોજના કરેલ છે. **मिथ्यात्वाज्ञानाविरमणरिपुबलदलनाय श्रीमन्महावीरमहाराजेन नियुक्तस्य** એવું ટીકાકારે જે વિશેષણ આપેલ છે તેના વિવેચન પ્રસંગે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ અને પ્રસંગોચિત રજ્જા સાધ્વીજીનું દૃષ્ટાન્ત કહ્યું. હવે 'અજ્ઞાન'નું સ્વરૂપ સમજવાનું છે. સામાન્ય રીતે તો **ज्ञानस्य अभावः अज्ञानम्** (જ્ઞાનનો અભાવ એનું નામ અજ્ઞાન) એવો અજ્ઞાનનો અર્થ થાય; પરંતુ અજ્ઞાનનો અર્થ એ પ્રમાણે કરવાનો નથી; કારણ કે એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો તો જેટલા જેટલા અજ્ઞાની જીવો હોય, તે બધાય જીવોમાં જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ માનવો

પડશે, અને વિશ્વમાં કોઇ પણ જીવમાં જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ તો હોતો જ નથી. જો જીવમા જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ મનાય તો તો તે જીવ જ ન કહેવાય, કારણ કે જ્ઞાન એ તો જીવનું અવિનાભાવિ લક્ષણ છે. સૂક્ષ્મનિગોદ તેમજ સચેતન પૃથ્વી પાણી યાવત્ પંચેન્દ્રિય વગેરે દરેક જીવોમાં અવ્યક્ત કિંવા વ્યક્તભાવે અલ્પાધિકતયા જ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે-જ્ઞાનનો અભાવ તેનું નામ અજ્ઞાન નહિં પરંતુ વ્યાકરણના નિયમ મુજબ नञ् સમાસોના અનેક પ્રકારો હોવાથી "कुब्राह्मणो अब्राह्मणः" ની માફક "कुत्सितं ज्ञानं अज्ञानम्" એ પ્રમાણે અર્થ કરવાનો છે. બ્રાહ્મણકુળમાં કિંવા જૈન કુળમાં જન્મ થવા છતાં બ્રાહ્મણ તેમજ જૈન ધર્મના આચાર-વિચારોથી જે વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનાર છે તે સાચો બ્રાહ્મણ અને સાચો જૈન નથી, બલ્કે કુબ્રાહ્મણ, કુ જૈન છે. સાધુનો વેષ પહેરવા છતાં સાધુધર્મની મર્યાદાથી જે વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનાર છે તે સુસાધુ નથી અર્થાત્ કુસાધુ છે. તે જ પ્રમાણે **જે જ્ઞાનથી અંતરાત્મામાં સાચો પ્રકાશ પ્રાપ્ત ન થાય, પોતાનું હિતાહિત ન સમજાય તે જ્ઞાન ઓછું હોય કે વધુ હોય પરંતુ જ્ઞાન નથી કિંતુ અજ્ઞાન અથવા કુજ્ઞાન છે.**

અનાદિથી જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ સાથે મિથ્યાત્વનો ઉદય

વિશ્વમાં કોઇ પણ જીવ એવો નથી કે જે જીવમાં ઓછે વધુ અંશે જ્ઞાનનો ઉઘાડ ન હોય, જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમભાવ આત્માને અનાદિથી હોય છે. જે આત્માને જેટલા પ્રમાણમાં એ જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ અર્થાત્ ઉઘાડ છે તેટલા પ્રમાણમાં તે જ્ઞાનનો અંશ સ્વયં તો નિર્મળ જ છે. આત્મામાં હિતાહિતનું સાચું અજવાળું આપવાની તે જ્ઞાનમાં અવશ્ય શક્તિ બેઠેલી છે, પરંતુ જેમ પ્રત્યેક જીવને અનાદિથી ઓછે વધુ અંશે જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે તે જ પ્રમાણે દરેક જીવને અનાદિથી દર્શન (મિથ્યાત્વ) મોહનીય તેમજ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉદય પણ અવશ્ય છે. જ્ઞાનમાં પોતાનામાં તો જે ભાવો જે પ્રમાણે હોય તે ભાવોને તે પ્રમાણે, જણાવવાની મનાવવાની તેમજ પોતાના સ્વભાવમાં ટકાવવાની શક્તિ હોય છે. પરતુ તે જ્ઞાન સાથે વર્તતા દર્શનમોહ તેમજ ચારિત્રમોહના ઉદયથી વિપરીત જાણપણું, વિપરીત માનવાપણું તેમજ પોતાના સ્વભાવમાં ટકવાને બદલે પરભાવમાં રમણતાના દોષો પ્રગટ થાય છે. નિર્મળ ચક્ષુવાળો મનુષ્ય સફેદ વસ્તુને સફેદ, શ્યામ વસ્તુને શ્યામ અને લાલ વસ્તુને જેમ લાલ દેખે છે, એમ છતાં એ જ વ્યક્તિ નિર્મળ ચક્ષુ ઉપર કાળા રંગના કાચવાળા ચશ્મા પહેરે તો સફેદ તેમજ લાલ વગરે બધી વસ્તુ શ્યામ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા આત્માને તે તે પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવામાં પણ વિપર્યાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું નામ અજ્ઞાન છે અથવા કુજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાન છે.

અનેક વિષયોનું સાચું જાણપણું છતાં મિથ્યાત્વીનું જ્ઞાન અજ્ઞાન શા માટે?

પ્રશ્નઃ—મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્મા પણ માણસને માણસ જાણે છે, પશુને પશુ જાણે છે, પક્ષીને પક્ષી જાણે છે, સાકરને સાકર અને મીઠાના ગાંગડાને મીઠાનો ગાંગડો જાણે છે તેમજ માને છે. માણસને પશુ અથવા પશુને મનુષ્ય નથી જાણતો, માનતો, સાકરને મીઠાનો ગાંગડો

અને મીઠાના ગાંગડાને સાકર નથી માનતો તો પછી તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિના જાણપણાને અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાંગાકાર વગેરે ઘણી ઘણી બાબતોનું બરાબર જાણપણું તેનામાં હોય છે એમ છતાં તેના જાણપણાને અજ્ઞાન ગણાવાય છે તે કઇ અપેક્ષાએ ?

ઉત્તર—મહાનુભાવ ! તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. મનુષ્યને મનુષ્ય, પશુને પશુ, સાકરને સાકર વગેરે પદાર્થોને જો કે તે સ્થૂલદૃષ્ટિએ બરાબર જાણે છે, છતાં સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ મનુષ્યને જે રીતે મનુષ્ય તરીકે જાણવો જોઇએ તે રીતે નથી જાણતો એટલે એ જાણપણાને જ્ઞાન નથી ગણ્યું પણ અજ્ઞાન ગણ્યું છે. મનુષ્યપણું એ આત્માનો કેવી રીતે સ્વપર્યાય છે ? અને કેવી રીતે પરપર્યાય છે, કેવી રીતે અસ્તિપર્યાય છે, કઈ અપેક્ષાએ નાસ્તિપર્યાય છે–આ બધી વ્યવસ્થા સ્યાદ્વાદ શૈલી મુજબ જે રીતે સમજવી જોઇએ તે રીતે નથી જાણતો માટે એ જાણપણું જ્ઞાન નથી પણ અજ્ઞાન છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને જ વાચકશિરોમણિ ઉમાસ્વાતિ ભગવંતે તત્ત્વાર્થસૂત્રના પહેલા અધ્યાયમાં "सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्" [તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૧. સૂત્ર ૩૩ મું] એ સૂત્રમાં 'सदसतोरविशेषात्' એ પદ મૂક્યું છે. આ બાબત તમોને શીઘ્ર નહિ સમજાય તેમજ એકદમ હૈયામાં બેસશે નહિ. એટલે એ બાબત બાજુમાં રાખીને બીજી રીતે હવે વિચાર કરીએ. એક આત્મા–મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ, સાકર, મીઠાનો ગાંગડો વગેરે બાબતમાં હમણાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભલે બરાબર જાણકાર હોય. પરંતુ હું કોણ છું ? ક્યાંથી આવ્યો છું ? ક્યાં જવાનો છું ? મારું શું સ્વરૂપ છે ? વર્તમાનમાં હું જે સ્થિતિમાં છું તે મારું અવિકારી સ્વરૂપ છે કે વિકારી સ્વરૂપ છે ? અને જો વિકારી સ્વરૂપ છે તો વિકારી સ્વરૂપ શાથી થયું ? અને વિકારી સ્વરૂપમાંથી અવિકારી સ્વરૂપ શી રીતે પ્રગટ થાય ? શરીર–ધન–દોલત–સ્ત્રી–પુત્ર–બાગ-બંગલા–વાડી–વજીફા વગેરે ભૌતિક પદાર્થો જેને હું મારા માનું છું અને મારા માનીને લગભગ આખી જિંદગી તેની પાછળ જ પસાર કરું છું તો તે ભૌતિક પદાર્થોમાંથી પરભવમાં ચાલતી વખતે–મારી સાથે ચાલનારું શું છે ? આવા આવા અનેક સદ્વિચારો આવે. સાથે સાથે—

'शुद्धात्मद्रव्यमेवाहं, शुद्धज्ञानं गुणो मम'

ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજના એ વાક્ય પ્રમાણે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનો પોતાને ખ્યાલ પ્રગટ થાય અને સ્વપરનો વિવેક દીપક જાગે તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય. દુનીયાદારીનું ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવો, વકીલ, સોલિસીટર, બેરિસ્ટર કે ડૉકટર બનો પણ મહાનુભાવો ! આપણા પોતાના આત્માનું જે રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક જાણપણું થવું જોઇએ તે જાણપણું જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી બધું જાણપણું અજ્ઞાન ગણાય છે.

જ્યાં જ્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન હોય ત્યાં ત્યાં રાગાદિ અંતરંગ શત્રુઓનું જોર ન હોય

હું તમોને પૂછું છું કે–આજે ભલે બીજી બાબતોમાં તમો ગમે તેટલી કુશળતા ધરાવતા હો અને કોઇના કલેશ–કંકાસ પતાવવા સલાહકારક તરીકે તમોને બોલાવીને ઊંચે આસને બેસાડવામાં આવતા હોય પરંતુ તમારા પોતાના ઘરમાં હંમેશા ચાલુ રહેલા આત્મા અને કર્મના ઝગડા મટાડવા માટે તમારી કેટલી કુશલતા છે ? કુશળતાની વાત ક્યાં

કરો છો? એ આપણા પોતાના ઘરના અનંતકાલના ઝગડામાં આપણો પોતાનો ઘરધણી આત્મા કેટલો નિર્બળ અને કંગાળ બની ગયો છે? તેનો ખ્યાલ સરખો પણ આવે છે ખરો? એ આત્મા અને કર્મના કલેશ-કંકાસને મટાડી, આત્માનો વિજય થાય તે માટે કોઈ વાર અભિલાષા પણ થાય છે ખરી? **બહારની દુનિયાના ડહાપણનો આપણે ત્યાં પાર નથી, પણ આત્માની દુનિયાના ડહાપણમાં મીંડું છે.** મહાનુભાવ! બહારની દુનિયામાં ગમે તેટલું જાણપણું હોય પરંતુ આપણા પોતાના આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવા સાથે સ્વપરનો વિવેક ન પ્રગટ થાય, હેય-ઉપાદેયનો ભાવ ન આવે અને જડ-ચેતનનો ભેદ અંધારામાં રહે તો સમજવું કે બધું જાણપણું તે સાચું જાણપણું નથી પણ મિથ્યા જાણપણું છે અને એ કારણે જ અજ્ઞાન છે, આપણા જૈનદર્શનમાં તો જે જાણપણાથી સંસારનો ઘટાડો ન થાય, અને વધારો થાય તે જાણપણું મિથ્યાજ્ઞાન કિંવા અજ્ઞાન, તેમજ જે જાણપણાથી સંસારનો વધારો ન થાય, બલકે ઘટાડો થાય, પરંપરાએ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, તે જાણપણાનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન ગણેલ છે. ગીતા વગેરે અન્ય સંપ્રદાયના ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ આ પ્રમાણે જ જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવેલ છે; નવ પૂર્વ સુધીના જાણપણાવાળા અભવ્ય આત્માઓને અજ્ઞાની અને અષ્ટપ્રવચન માતા જેટલું જ્ઞાન ધરાવનારા માષતુષ મુનિ વગેરેને જ્ઞાની તરીકે જે ગણ્યા છે તે હમણાં સમજાવ્યું તે અપેક્ષાએ જ ગણ્યા છે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ કહેલ છે કે:—

तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः ।
तमसः कुतोऽस्ति शक्ति-र्दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ? ॥

ભાવાર્થ—જે જ્ઞાનની હાજરીમાં રાગાદિ અંતરંગ શત્રુઓ વધુ જોર કરતા હોય, ખરી રીતે તે જ્ઞાન જ નથી. સૂર્યનાં કિરણ પાસે શું અંધકારને ઊભા રહેવાની શક્તિ હોય છે ખરી? જો અંધકાર છે તો સૂર્યનાં કિરણો નથી અને સૂર્યનાં કિરણ છે તો અંધકાર નથી, તે પ્રમાણે જ્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે ત્યાં રાગાદિ અંતરંગ શત્રુઓનું જોર નથી અને રાગાદિ અંતરંગ શત્રુઓનું જોર છે ત્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન નથી.

તત્ત્વોનું જાણપણું અને તત્ત્વોની શ્રદ્ધા એ બેમાં શ્રદ્ધાનું સ્થાન ઊંચું છે

બીજી વાત એ પણ છે કે—જ્યાં જ્યાં મિથ્યાત્વનો ઉદય છે અને જાણપણામાં વિપર્યાસ છે ત્યાં ત્યાં અજ્ઞાન છે અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, પરંતુ કોઈ વાર શ્રુતસામાયિકની પ્રાપ્તિના કારણે જીવ-અજીવ-પુણ્ય-પાપ વગેરે તત્ત્વોનું યથાર્થ જાણપણું થાય પણ મિથ્યાત્વોદયના કારણે તે તત્ત્વો ઉપર હેયોપાદેયની રુચિ ન હોય તો તે પણ અજ્ઞાન છે. વર્તમાન યુગમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિકાસના ઓઠા તળે આ હેયોપાદેયની રુચિનો ખ્યાલ લગભગ નષ્ટપ્રાય બન્યો છે. આજે તો જે વ્યક્તિએ દર્શનશાસ્ત્રોનો વધુ અભ્યાસ કર્યો હોય, અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ અંગે તે તે વિષયોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ કરવાની જે વ્યક્તિમાં કુશલતા હોય અને અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિ તેમજ તર્ક-વિતર્કો માટેની તાકાત જે

ધરાવતા હોય તેવાઓને પંડિત–મહાપંડિત, સાક્ષરશિરોમણિ કિંવા સમર્થ વિદ્વાન તરીકે ગણવામાં આવે છે. ભલે પછી એ પંડિત–મહાપંડિત ગણાતી વ્યક્તિઓમાં શ્રદ્ધા, (હેયોપાદેયની રુચિ) તેમજ સંયમની શૂન્યતા હોય! પ્રભુના શાસનમાં જો કે જ્ઞાનનું ઘણું ઘણું મહત્ત્વ છે એમ છતાં જ્ઞાનની અપેક્ષાએ શ્રદ્ધાનું અને શ્રદ્ધાની અપેક્ષાએ સંયમનું મહત્ત્વ ઘણું ઘણું વિશેષ છે. એક આત્માએ જીવ-અજીવ, પુણ્ય-પાપ, આશ્રવ–સંવર, નિર્જરા–બંધ અને મોક્ષ, એ નવતત્ત્વના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કર્યો, અભ્યાસની પાછળ ચિંતન વગેરે કરવા દ્વારા તે તે વિષયમાં તેને સારી કુશળતા પ્રાપ્ત થઇ, પરંતુ એટલી કુશળતા પ્રાપ્ત થવા માત્રમાં એ જાણપણું સમ્યગ્‌જ્ઞાન નહિં ગણાય. સમ્યગ્‌જ્ઞાન તો ત્યારે જ ગણાશે કે એ કુશલતા પ્રાપ્ત થવા સાથે નવતત્ત્વ પૈકી કયા તત્ત્વો મોક્ષતત્ત્વના સાધક છે? અને કયા તત્ત્વો મોક્ષતત્ત્વના બાધક છે? એ બાબતનો ખ્યાલ આવે, ખ્યાલ આવે એટલું જ નહિ પણ પાપ, આશ્રવ અને બંધ એ ત્રણેય તત્ત્વો મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે બાધક હોવાથી વર્જવા યોગ્ય છે અને પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, સંવર તેમજ નિર્જરા એ ત્રણેય તત્ત્વો મોક્ષ માટે સાધક હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે. એવો અંતરાત્મામાં રુચિરૂપ પરિણામ થાય તો જ નવતત્ત્વનું જાણપણું તે સમ્યગ્‌જ્ઞાન ગણાય છે. જો એ રુચિપરિણામ ન હોય તો જાણપણું છતાં સમ્યગ્‌જ્ઞાન નથી પરંતુ અજ્ઞાન છે. ઝેરને ઝેર તરીકે અને અમૃતને અમૃત તરીકે જાણ્યા બાદ ઝેરને વર્જવાનો અંતરમાંથી ભાવ ન જાગે અને પ્રથમની માફક ઝેરનો આનંદથી ઉપયોગ થતો હોય, તેમજ અમૃતનો પ્યાલો આપણી સામે હાજર હોવા છતાં એ અમૃતનું પાન કરવાને બદલે એને ઢોળી નાંખવાની વૃત્તિ થતી હોય તો અમૃત તથા ઝેરના સ્વરૂપને જાણવાથી શો લાભ? અમુક બાબત કહેતાં હૈયામાં જો કે ઘણું દુઃખ થાય છે છતાં નિરુપાયે કહેવું પડે છે કે–“ **શ્રદ્ધાવિહોણા કહેવાતા ભણેલાઓએ વર્તમાનમાં પ્રભુના પવિત્ર અને નિર્મળ શાસનને જેટલું ડહોળ્યું છે તેટલું બીજા કોઇએ ડહોળ્યું નથી.** પ્રાચીનકાળના શ્રદ્ધાસંપન્ન વિદ્વાન મહાપુરુષોએ શાસનને સુરક્ષિત રાખવાની પ્રવૃત્તિમાં જીવનની ધન્યતા માની હતી. જ્યારે આજના શ્રદ્ધારહિત કેટલાક પંડિતંમન્યોએ શાસનની અવિચ્છિન્ન પ્રણાલિકામાં કંટક પાથરવાની પ્રવૃત્તિમાં જીવનની ધન્યતા માની છે. આ અંગે ઘણું કહેવાનું છે પણ આજે તો સમય થઇ ગયો છે, એટલે આ વિષય અંગે તેમજ અવિરતિ વગેરે બાકીના વિષયો ઉપર વિવેચન હવે પછી કેવી રીતે કરવામાં આવશે તે અધિકાર અગ્રે વર્ત્તમાન.

॥ श्रीभीडभंजनपार्श्वनाथाय नम ॥

प्रवचन–पंदरमुं

मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरमणलक्षणरिपुबलदलनाय श्रीमन्महावीरमहाराजेन नि-युक्तस्य बलनियुक्तककल्पगणनायकमतिप्रकल्पितस्य मुनियोधैरनावाधमधिगमाय पूर्व-मुनिशिल्पिकल्पितयोर्बहुप्रवरगुणत्वेऽपि ह्रस्वतया महतामेव वाञ्छितवस्तुसाधनसमर्थ-योर्वृत्तिचूर्णिनाडिकयोस्तदन्येषां च जीवाभिगमादिविविधविवरणदवरकलेशानां सं-वल्गनेन वृहत्तरा अतएवाऽमहतामप्युपकारिणी हस्तिनायकादेशादिव गुरुजनवचनात् पूर्व-मुनिशिल्पिकुलोत्पन्नैरस्माभिर्नाडिकेवेयं वृत्तिरारभ्यत इति शास्त्रप्रस्तावना ।

મહામંગલકારી શ્રી ભગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં પ્રારંભ થયા આજે પંદરમો દિવસ છે. પૂજ્ય અભયદેવસૂરિ મહારાજે રચેલી આ મહાસૂત્રની ટીકાના મંગલ શ્લોકોના વિવેચનમાં, અને ત્યારબાદ શાસ્ત્રની પ્રસ્તાવનારૂપે હમણાં ચાલતાં ભગવતીસૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથીના વિવેચનમાં આજ સુધીના દિવસો પસાર થયા છે. અમારા ઘણા ભાઈઓ મને પૂછે છે કે 'મહારાજજી, ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નો અને ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના ઉત્તરો ક્યારે શરૂ થશે ?' પૂછનાર મહાનુભાવોની ભાવના બીજી કોઈ નથી, પણ જે કારણે અન્ય સર્વ આગમોમાં ભગવતી સૂત્રની મહત્તા છે તે પ્રશ્નોત્તરો શીઘ્ર સાંભળવાની તીવ્ર અભિલાષા એ ભાવનામાં દેખાય છે. હું એ વાત સમજું છું અને શીઘ્ર પ્રશ્નોત્તરો શરૂ થાય એ લક્ષ્ય રાખું છું, પરંતુ આપણી વર્ત્તમાન ધાર્મિક પરિસ્થિતિ અંગે તે તે વિષયોની છણાવટ કર્યા સિવાય પણ ચાલતું નથી. અને તેથી પ્રશ્નોત્તરોના પ્રારંભમાં વિલંબ થાય છે. ગઈકાલે મિથ્યાત્વના વિષય ઉપર રજ્જા સાધ્વીના દૃષ્ટાંત સાથે થોડુંઘણું વિવેચન કરવામા આવ્યું હતું અને ત્યારબાદ 'અજ્ઞાન'ના વિષય ઉપર વિવેચનનો આરંભ કર્યો હતો.

અજ્ઞાનના નિરૂપણ પ્રસંગે આપણી વર્ત્તમાન દશા

વિશ્વના જે ભાવો જે પ્રમાણે હોય તે ભાવોનું તે સ્વરૂપે જાણપણું ન હોય અને અન્યરૂપે અર્થાત્ વિપરીત રૂપે જાણપણું હોય તેને તો અજ્ઞાન કહેવાય, પરંતુ તે તે ભાવોનુ તે તે પ્રમાણે જાણપણું હોવા છતાં તે જાણપણા પાછળ અંતરંગ શ્રદ્ધા ન હોય, જે જે ભાવો જાણ્યા છે તે તે ભાવો પૈકી હેયમાં હેયપણાની રુચિ અને ઉપાદેયમાં ઉપાદેયપણાની રુચિ ન હોય તો તે પણ અજ્ઞાન જ છે. એ વાત ગઈકાલે વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ લગભગમાં થોડી

થોડી સમજાવેલ હતી. આજે એ જ વાતને જરા વધુ સમજાવવા પછી અવિરતિના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો છે. તે તે વિષયનું જાણપણું ન હોય અથવા જાણપણું હોવા છતાં વિપરીત જાણપણું હોય એવા જાણપણાને અજ્ઞાન કહેવામાં કોઇને વાધો નથી, પણ તે તે બાબતોનું સાચું જાણપણું હોવા છતાં એ જાણપણું અજ્ઞાનની ગણતરીમાં કેમ ગણાય? એ મુદ્દો સમજવાની ખૂબ જરૂર છે. મહાનુભાવો! તમો પ્રતિવર્ષે ચાતુર્માસ દરમ્યાન સંવિગ્ન સુવિહિત સાધુના મુખેથી જિનવાણી શ્રવણ કરો છો. જીવ–અજીવ–પુન્ય–પાપ વગેરે તત્ત્વોની વ્યાખ્યા સાંભળો છો અને અમારા ભાયચંદભાઈ પટવા કે રમણભાઇ ઝવેરી જેવાને પુન્ય–પાપની તેમજ આશ્રવ–સંવરની વ્યાખ્યા પૂછવામાં આવે તો ટૂંકમાં વ્યાખ્યા પણ કહી શકે એમ છે. એમ છતાં એ પુન્યતત્ત્વ કે સંવરતત્ત્વ ઉપર આદરભાવ અને પાપ તથા આશ્રવ તત્ત્વને છોડવાનો ભાવ કેટલા પ્રમાણમા પ્રગટ થયો છે? તમો બધાયની સમક્ષ જો આ પ્રશ્ન થાય તો લગભગ મોટા પ્રમાણના સમુદાયને મૌન લેવાનો પ્રસંગ આવે. **શબ્દ તેમજ પદ વાક્યોના અર્થોને જાણવા માત્રમાં ધર્મનું સ્થાન નથી, પણ જે જે અર્થો જાણ્યા છે તે તે અર્થોના જાણપણા સાથે અંતરંગ પરિણામરૂપ હિતાહિતના વિવેકમાં ધર્મ છે.** એક માણસને અમદાવાદ જવું છે. અમદાવાદ જવાનો માર્ગ પણ જાણ્યો છે. એમ છતાં તે અમદાવાદના માર્ગે ચાલતો તો નથી, પરંતુ જાણેલા અમદાવાદના માર્ગ અંગે શ્રદ્ધા પણ નથી અને અમદાવાદ જવાની ઇચ્છા છતાં સુરતના માર્ગે પ્રેમથી પ્રયાણ કરે છે. આ ભાઇને અમદાવાદનો માર્ગ જાણ્યાનો શું લાભ? ટૂંકમાં એટલું જ કે વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે જાણો. સાથે સાથે હેયોપાદેયનો વિવેક પ્રગટ કરો તો જ સાચું જાણપણું છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન છે. અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાન છે કિંવા અજ્ઞાન છે.

અવિરતિના નિરૂપણ પ્રસંગે વિરતિનું યથાર્થ સ્વરૂપ

મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ આ ત્રણ અંતરંગ શત્રુઓનો પરાભવ કરવા માટે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ભગવતી સૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથીનું નિયોજન કર્યું છે. એ વિષયના વિવેચન પ્રસંગે મિથ્યાત્વ તથા અજ્ઞાનનું ખૂબ સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ સમજાવાયું છે. હવે ત્રીજા અંતરંગ શત્રુ અવિરતિના સ્વરૂપનું વિવેચન કરવાનું છે. વિરતિનો અર્થ જ્યાં સુધી નહિં સમજાય ત્યાં સુધી અવિરતિનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ પડશે, માટે પ્રથમ વિરતિનો શું અર્થ છે તે વિચારીએ "विशिष्टा रतिः विरतिः" વિશિષ્ટ રતિ, વિશિષ્ટ રમણતા, વિશિષ્ટ આનંદ તેનું નામ વિરતિ. એક આત્માને ખાવા–પીવામાં, પહેરવા–ઓઢવામાં અથવા મોજશોખમા આનંદ આવે છે, જ્યારે બીજા આત્માને અનુકૂલ પ્રતિકૂળ સંજોગોની હાજરીમાં સમભાવ ટકાવી રાખવામાં તેમજ ક્રોધ આવી જાય તેવા કારણોની હાજરીમાં ક્ષમાનો ભાવ ટકાવવામાં આનંદ આવે છે. આ પ્રસંગમાં ખાનપાનાદિમાં આનંદ માનનારને અવિરતિ છે અને સમભાવ તેમજ ક્ષમા ટકાવી રાખવામા આનંદ માનનારને વિરતિ છે. ક્રોધ કરવો એ પાપ છે, તાવથી જેમ શરીરને નુકશાન થાય તેમ ક્રોધથી આત્માને નુકશાન થાય એ વાત મહર્ષિઓના કથનદ્વારા જાણી, તેમજ તે બાબત તે પ્રમાણે સ્વીકારી અર્થાત્ તે પ્રમાણે માની એટલું

જ નહિં પરંતુ ક્રોધનું કારણ મળવા છતાં પણ ક્રોધ ન આવવા દીધો, એટલે આત્માને ક્ષમાગુણમાં ટકાવી રાખ્યો. આનું નામ વિરતિ છે. ચારિત્ર અને સંયમ એ વિરતિના પર્યાયો છે. **ક્રોધ એ વિભાવ પરિણામ છે, ક્ષમા એ સ્વભાવ પરિણામ છે. અનુકૂલ પ્રતિકૂલ સંજોગોની હાજરી હોવા છતાં આત્મામાં વિભાવ પરિણામ ન આવવા દેવો અને સ્વભાવ પરિણામમાં આત્માને ટકાવી રાખવો તે યથાર્થ વિરતિ છે.**

દ્રવ્યવિરતિ તથા ભાવવિરતિનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન–સ્વભાવપરિણામમાં આત્માનો ટકાવ તે જો વિરતિ છે તો નાના મોટા કોઇ પણ પ્રકારના વ્રતપચ્ચકખાણને વિરતિ ગણાય કે કેમ ? અને ગણાય તો કેવી રીતે ગણાય ?

ઉત્તર–મહાનુભાવ ! વિરતિના દ્રવ્યવિરતિ તથા ભાવવિરતિ એમ બે પ્રકાર છે. અભક્ષ્ય પદાર્થોના પચ્ચકખાણ, રાત્રિભોજનના પચ્ચકખાણ, નવકારશી, પોરસી, સાઢપોરસી, પુરિમડ્ઢ, આયંબિલ, એકાસણું, ઉપવાસ વગેરે તપશ્ચર્યાના પચ્ચક્ખાણ એ બધાયને દ્રવ્યથી વિરતિમાં ગણી શકાય, સમકિતમૂલ બાર વ્રતો અને સાધુના પંચમહાવ્રતોને પણ દ્રવ્યવિરતિમાં ગણી શકાય. ભાવથી વિરતિ તો ત્યારે જ ગણાય કે દ્રવ્યવિરતિની આરાધનાના ફળમાં વિષય–કષાયોની વાસના મંદ થાય તો જ. વિરતિ એટલે સંવર, સંવર એટલે બધ્યમાન કર્મનું અટકવું, એ બધ્યમાન કર્મોનો અટકાવ ત્યારે જ થાય કે વિષયકષાયોની વાસનાઓ જ્યારે મંદ થાય. દ્રવ્યવિરતિનું અર્થાત્ જુદાજુદા નાના મોટા વ્રતપચ્ચકખાણનો સ્વીકાર કરવા છતાં કષાયભાવની મંદતા થવા સાથે કર્મબંધનમાં ઘટાડો ન થાય તો તેનું નામ ભાવથી વિરતિ ન કહેવાય. અનંતકાળથી આપણી જીવનનૈયા સંસારસાગરમાં ગોથા ખાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય વગેરે મોટા મોટા આશ્રવોરૂપી છિદ્રો એ જીવનનૈયામાં વિદ્યમાન છે. જ્યાં સુધી એ આશ્રવોરૂપી છિદ્રો વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી એ જીવનનૈયામાં કર્મરૂપી જળનો એકધારો પ્રવેશ પ્રતિક્ષણે ચાલુ છે. એ સ્થિતિમાં એ જીવનનૈયા સંસાર-સાગરનો પાર પામી શકતી નથી. સંસારસાગરનો પાર ત્યારે જ પામે કે કર્મરૂપી જળની આવક ઓછી થાય અને અગાઉનું કર્મજળ ઘટે, કર્મ–જળની આવક ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે મિથ્યાત્વાદિ આશ્રવોરૂપ છિદ્રો અનુક્રમે બંધ થાય. એ આશ્રવોરૂપી છિદ્રોને બંધ કરવાની શક્તિ ભાવચારિત્રમાં–ભાવથી વિરતિમાં છે. જેટલા પ્રમાણમાં આત્મામાં ભાવથી વિરતિનું સ્થાન તેટલા પ્રમાણમાં આશ્રવનું સ્થાન અલ્પ, મિથ્યાત્વ ખસે અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય એટલે એક મોટું આશ્રવદ્વાર બંધ થયું. પરિણામ એ આવ્યું કે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકમાં ઓઘથી ચારેય ગતિની અપેક્ષાએ ૧૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓ બંધાતી હતી. સમ્યક્ત્વ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થતાં ૭૭ પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય, મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોની ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમ, સીત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ, વીશ કોડાકોડી સાગરોપમ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ હતો. જ્યારે સમ્યક્ત્વગુણસ્થાનમાં એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં પણ પલ્યો-પમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઓછી સ્થિતિ બંધાય. હજુ આત્મામાં ભાવથી વિરતિ–ભાવચારિત્ર સ્પર્શ્યું નથી, પણ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવે ભાવવિરતિ–ભાવચારિત્રના પરિણામ જાગ્યા છે. ચારિત્રના પરિણામની પ્રાપ્તિમાં પણ જ્યારે કર્મની આવકમાં આટલો જબ્બર ઘટાડો થાય તો પછી ભાવચારિત્રની આત્મામાં સ્પર્શના થાય ત્યાં તો કર્મની આવકમાં-

કેટલો ઘટાડો થાય? એ આપણે સહુ કોઈ સમજી શકીએ તેવી બાબત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-કર્મબંધનમાં ઘટાડો થાય અને તે અંગે મોહની મંદતા થાય તેનું નામ (ભાવથી) વિરતિ છે-તેનું નામ સંવર છે, તેનું નામ ચારિત્ર છે. આવી ઉત્તમ વિરતિ, સંવર કિંવા ચારિત્ર જીવનમાં એમ ને એમ પ્રાપ્ત થતું નથી. ખાવું પીવું, એશઆરામ કરવા, મોજમજાહ ભોગવવી અને રંગરાગમાં ગુલતાન રહેવાથી આ વિરતિ આવતી નથી. એ વિરતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ જુદા જુદા પ્રકારના વ્રતો, નિયમો કે પચ્ચકખાણો સ્વીકારવાના છે. વિદ્યાર્થી માટે સામાન્ય રીતે નિશાળ તેમજ હાઇસ્કૂલમાં નિયમિત હાજરી આપવા સાથે અભ્યાસ કર્યા સિવાય બહુલતાએ જેમ તે તે પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન નથી થતું તેજ પ્રમાણે નાના-મોટા વ્રત પચ્ચકખાણોનો સ્વીકાર અને લક્ષ્યપૂર્વક તેનું પરિપાલન કર્યા સિવાય ભાવથી વિરતિ કિંવા સંવરનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. કોઇ ભાગ્યવાન્ આત્માઓ વ્રત-પચ્ચકખાણ વગેરેની આરાધના કર્યા સિવાય પણ ભાવથી વિરતિનો અધિકારી બનવા સાથે કેવલજ્ઞાન વગેરે આત્માના ગુણોને પ્રગટાવી શકયા હોય તો તેમાં પણ પૂર્વજન્મમાં તે આત્માએ વ્રત-પચ્ચકખાણ વગેરે દ્રવ્યવિરતિની તથા ભાવવિરતિની આરાધના કરેલી છે, તેનું એ ફળ છે. આત્મા એક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અન્ય ભવમાં જ્યારે જાય છે ત્યારે તેનું શરીર બદલાય, સ્થાન બદલાય, આહારાદિ બદલાય પણ પોતે બદલાતો નથી એટલું જ નહિં પરંતુ પૂર્વજન્મમાં કરેલ આરાધનાના સંસ્કારો આ જન્મમાં સાથે લઇને આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે-નાના મોટા કોઇ પણ વ્રત, પચ્ચકખાણોને વિરતિરૂપે ગણવામાં હમણાં સમજાવ્યું તે રીતે વાંધો નથી. કારણમાં પણ કાર્યનો ઉપચાર થઇ શકે છે. બાકી યથાર્થ સાચી વિરતિ તો કષાયની મંદતા થવા સાથે નિજગુણની રમણતા આત્મામાં પ્રાપ્ત થાય તે જ છે. વ્રત-પચ્ચકખાણ બીલકુલ નહિં કરનારા, એટલું જ નહિ પરંતુ વ્રત-પચ્ચકખાણ પ્રતિ અનાદર રાખનારા આત્માઓની અપેક્ષાએ નાનામોટા વ્રત-પચ્ચકખાણની આરાધના કરનારા ભાગ્યવંત આત્માઓ ઉત્તમ કોટિના છે એમાં જરાય શક નથી પરંતુ વ્રત-પચ્ચકખાણની આરાધના પાછળ કષાયની મંદતા માટે જે દુર્લક્ષ્ય રખાય છે, તેમજ વ્રત-પચ્ચકખાણ કર્યા એટલે વિરતિવંત બની ગયા એની જે રૂઢ માન્યતા થઇ ગઇ છે તે કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી. **વ્રત-પચ્ચકખાણ યથાશક્તિ જરૂર આદરો અને સાથે સાથે વિષય કષાયના વિભાવ પરિણામોને ઘટાડી સ્વરૂપરમણતારૂપ ભાવચારિત્રના અધિકારી બનવાનું બરાબર લક્ષ્ય રાખો.**

કષાયોની મંદતા સાથે સમ્યગ્દર્શન-દેશવિરતિ-સર્વવિરતિનો સંબંધ

બીજું, શાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકારના કષાયો સમજાવ્યા છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલન. એમાં શરૂઆતના ત્રણ પ્રકારના કષાયોને સર્વઘાતી ગણવામાં આવ્યા છે અને ફક્ત સંજ્વલન કષાયની ચોકડીને દેશઘાતી ગણવામાં આવેલ છે. જ્યાં સુધી સર્વઘાતી કષાયોનો ઉદય વર્તતો હોય ત્યાં સુધી આત્મામાં નિજગુણની રમણતારૂપ ભાવ-ચારિત્રનો અંશ પ્રગટ થતો નથી. અનંતાનુબંધીની ચોકડી, અપ્રત્યાખ્યાન કષાયોની ચોકડી અને પ્રત્યાખ્યાન કષાયોની ચોકડી એ બારેય કષાયોનો ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અથવા ક્ષય

થાય ત્યારે જ સર્વવિરતિ ગુણ આત્મામાં પ્રગટ થાય છે. પંડિતપ્રવર શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજે નવપદજીની પૂજામાં ચારિત્રપદની પૂજા પ્રસંગે જણાવેલ છે કે—

'બાર કષાય ક્ષય ઉપશમે રે, સર્વવિરતિ ગુણઠાણ, સંયમ રંગ લાગ્યો.'

પંચમ ગુણસ્થાને જો કે દેશથી વિરતિનું સ્થાન છે, પરંતુ તેની માત્રા ઘણી અલ્પ છે. વિરતિ કરતાં અવિરતિનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. વિરતિ હોય તો સવાવિશ્વા જેટલી, જ્યારે અવિરતિ પોણીઓગણીશ વિશ્વા જેટલી છે. એટલે કે ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાની કષાયોની ચોકડીનો પંચમગુણસ્થાને ઉદય વર્ત્તે છે, પરંતુ ક્ષયોપશમ નથી. અનન્તાનુબંધી કષાયોનો ઉદય સમ્યગ્ દર્શન ગુણ માટે પ્રતિબંધક છે, અપ્રત્યાખ્યાની કષાયોનો ઉદય દેશવિરતિ ગુણ માટે પ્રતિબંધક છે અને પ્રત્યાખ્યાની કષાયોનો ઉદય સર્વવિરતિ માટે પ્રતિબંધક છે. પ્રત્યાખ્યાની કષાયોદય સર્વવિરતિ માટે પ્રતિબંધક થાય પરંતુ દેશથી વિરતિ માટે પ્રતિબંધક ન થાય.

સર્વઘાતી કષાયોના ઉદયમાં દેશથી પણ વિરતિ કેમ હોઇ શકે?

પ્રશ્ન—ત્રીજા કષાય પ્રત્યાખ્યાનીને પણ સર્વઘાતી ગણવામાં આવેલ છે, એ કષાયો જો સર્વઘાતી છે તો દેશથી પણ વિરતિ કેમ સંભવી શકે?

ઉત્તર—મહાનુભાવ! સર્વઘાતી સર્વઘાતીમાં પણ મંદતા તીવ્રતાના અનેક ભેદો છે. કર્મના પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ એવા જે ચાર વિભાગો છે તેમાં સર્વઘાતીપણું, દેશઘાતીપણું તેમજ અઘાતિપણું એ રસબંધની અપેક્ષાએ છે. આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને વીર્ય ગુણોનો સ્વતંત્રપણે ઘાત કરવાની જે કર્મોમાં શક્તિ નથી તે વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચારને અઘાતી કહેવાય છે અને આત્માના જ્ઞાનાદિ-ગુણોનો જેનાથી ઘાત થાય તે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય તેમજ અંતરાય એ ચાર કર્મો ઘાતી ગણાય છે. જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર કર્મોની ઉત્તરપ્રકૃતિમા કેટલીક કર્મપ્રકૃતિઓ દેશઘાતી છે અને કેટલીક સર્વઘાતી છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણ કર્મની પાંચ ઉત્તરપ્રકૃતિમાં કેવલ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મપ્રકૃતિ સર્વઘાતી છે અને બાકીની ચારેય મતિજ્ઞાનાવરણાદિ દેશઘાતી છે. લોકાલોકના ત્રૈકાલિક સર્વ ભાવોને જાણવારૂપ આત્માનો જે જ્ઞાન ગુણ તેનો ઘાત કરનાર જે કર્મ તે કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, પ્રત્યેક દ્રવ્યોના અનંતપર્યાયો જાણવાનો આત્માનો જે સ્વભાવ એ સ્વભાવનો આ કર્મવડે ઘાત થયો માટે તેનું નામ સર્વઘાતી. સર્વઘાતીનો અર્થ એવો નથી લેવાનો કે-આત્માના જ્ઞાન સ્વભાવનો સર્વથા ઘાત કરી આત્માને જડ સ્વરૂપ બનાવે. સર્વઘાતી એટલે વિશ્વના સર્વ ભાવોને જાણવાનો આત્માનો જે શુદ્ધ અને મૂલ સ્વભાવ તેનો ઘાત થાય છે. પરતુ અનતમા અંશ જેટલો જ્ઞાન સ્વભાવ નો અનાહત-(અનાવૃત) રહે છે. એ અનતનો અશ જે અનાહત રહેલ છે તે આત્માના સંપૂર્ણજ્ઞાન સ્વભાવની અપેક્ષાએ દેશ છે. અને એ દેશ-જ્ઞાન સ્વભાવનો જે કર્મોથી ઘાત થાય તેનું નામ દેશઘાતી છે. મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ તથા મનઃપર્યવજ્ઞાના-વરણ આ ચારેય કર્મપ્રકૃતિઓ બાકી રહેલા દેશ જ્ઞાન સ્વભાવનો ઘાત કરનાર હોવાથી દેશઘાતી છે. આ ચારેય દેશઘાતી કર્મોથી દેશ જ્ઞાનસ્વભાવનો ઘાત થવા છતાં અનંતમા

અંશ જેટલો જ્ઞાન સ્વભાવ તો જીવ માત્રને સદાકાળ અનાહત છે. અને તેથી જ જીવ તે સદાને માટે જીવ છે. જીવ કદાપિ અજીવ થતો નથી. અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ એ બન્ને દેશઘાતી કર્મોનો અનાદિથી જેમ કેવળ ઔદયિકભાવ છે, તેમ મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો અનાદિથી ક્ષયોપશમાનુવિદ્ધ ઔદયિકભાવ છે. એટલે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો કોઇ પણ જીવને અનાદિથી ઓછો-વધુ ક્ષયોપશમ અવશ્ય હોય છે.

વળી, દેશઘાતી-કર્મપ્રકૃતિઓમાં પણ સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકો હોય છે. અને સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકોનો જ્યાં સુધી ઉદય વર્ત્તતો હોય ત્યાં સુધી તે આત્માને તે તે ગુણનો આવિર્ભાવ ન થઇ શકે. જેમકે વર્ત્તમાનમાં આપણે બધાયને મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ એ ચારે ય દેશઘાતી કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય છે એમ છતાં મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ એ બન્ને પ્રકૃતિઓ દેશઘાતી રસસ્પર્ધકોના ઉદયવાળી છે, અને માટે જ આપણને સહુ કોઇને અમુક પ્રમાણમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો સદ્ભાવ સદાકાળ વિદ્યમાન છે. જ્યારે અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ, એ બન્ને દેશઘાતી કર્મો સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકોનાં ઉદયવાળાં હોવાથી વર્ત્તમાનમાં આપણા આત્મામાં અવધિજ્ઞાન તેમજ મનઃપર્યવજ્ઞાનનો જરા પણ સદ્ભાવ નથી. આત્મામાં તે તે પ્રકારના ગુણની અથવા દેવ-નરકના ભવની પ્રાપ્તિ થાય અને સર્વઘાતી રસનો ઉદય બંધ પડે ત્યારે જ અવધિ-મનઃપર્યવજ્ઞાન યથાયોગ્યપણે પ્રગટ થાય છે.

દેશઘાતી કર્મપ્રકૃતિમાં પણ સર્વઘાતી રસનો સદ્ભાવ

પ્રશ્ન—દેશઘાતી કર્મમાં સર્વઘાતી રસ હોઇ શકે ખરો ? અને હોય તો કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર—રસમાં એકસ્થાનિક, દ્વિસ્થાનિક, ત્રિસ્થાનિક અને ચતુઃસ્થાનિક એવા ચાર વિભાગો છે. દાખલા તરીકે ચાર શેર લીંમડાના અથવા શેરડીના રસને ઉકાળીને એક શેર જેટલો રખાય તો તે રસ ચતુઃસ્થાનિક ગણાય, ત્રણ શેર રસને ઉકાળીને એક શેર રખાય તો ત્રિસ્થાનિક કહેવાય, બે શેર રસને ઉકાળીને એક શેર રખાય તો તે દ્વિસ્થાનિક કહેવાય અને સ્વાભાવિક શેરનો શેર રસ હોય તે એક સ્થાનિક કહેવાય. દરેક રસનું માપ તો એક શેર છે, છતાં દરેક શેર રસની તીવ્રતા મંદતામાં ઘણો ઘણો તફાવત છે. એ જ પ્રમાણે કર્મના રસમાં પણ રસની તીવ્રતા મંદતામાં તરતમતા છે. શુભ કર્મમાં શુભ રસની અને અશુભ કર્મમાં અશુભ રસની તરતમતા જાણવી. કોઇ પણ સારું ખોટું કોઇ કાર્ય કરે તે પ્રસંગે તે આત્માને જેવી લેશ્યા હોય તેને અનુસારે કર્મમાં તીવ્ર-મંદપણે શુભ અશુભ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. અને એ તીવ્રતા મંદતાના અસંખ્ય વિભાગો છતાં મુખ્યત્વે એક સ્થાનિક, દ્વિસ્થાનિક વગેરે ચાર વિભાગમાં તેની વહેંચણ કરેલ છે. એ ચાર વિભાગો પૈકી પ્રત્યેક વિભાગમાં અસંખ્ય અસંખ્ય રસબંધના સ્થાનો છે. અને તે પ્રત્યેક અસંખ્ય અસંખ્ય રસબન્ધના સ્થાનોમાં પણ રસની તરતમતા છે. આ રસબન્ધના સ્થાનોમાં ચતુઃસ્થાનિક અને ત્રિસ્થાનિક રસબન્ધના સ્થાનો તો સર્વઘાતી જ છે. એ સર્વઘાતી રસબન્ધસ્થાનો ઉદયમાં પ્રવર્ત્તમાન હોય ત્યાં સુધી આત્મામાં તે તે ગુણની પ્રાપ્તિ ન થાય. જે એક સ્થાનિક રસ-

બન્ધના સ્થાનો છે તે બધાય દેશઘાતી જ છે. અને દ્વિસ્થાનિક રસબન્ધના અસંખ્ય સ્થાનો પૈકી એકસ્થાનિક તરફના જે રસબંધના સ્થાનકો છે, તે દેશઘાતી છે, પરંતુ ત્રિસ્થાનિક તરફના જે રસબન્ધના સ્થાનકો છે તે સર્વઘાતી છે. દ્વિસ્થાનિક અસંખ્ય રસબંધના સ્થાનકોમાં રસની તીવ્રતા, મંદતા અંગે એ પ્રમાણે દેશઘાતીપણું તથા સર્વઘાતીપણું ઉભયનો સદ્‌ભાવ છે.

આટલી વાત જો બરાબર સમજાય તો સર્વઘાતી પ્રત્યાખ્યાની કષાયોનો ઉદય હોવા છતાં દેશથી વિરતિ કેમ હોઇ શકે? એ સમજવામાં અગવડ ન આવે. અનંતાનુબંધી કષાયોમાં જેવો સર્વઘાતી રસ છે તેવો સર્વઘાતી રસ અપ્રત્યાખ્યાનીમાં નથી, અપ્રત્યાખ્યાનીમાં જેવો સર્વઘાતી રસ છે તેવો પ્રત્યાખ્યાની કષાયોમાં નથી. એટલું જ નહિં પરંતુ પ્રત્યાખ્યાની કષાયોમાં સર્વઘાતી રસની મંદતાને કારણે દેશથી વિરતિ હોવામાં બાધકપણું નથી. આ બધી બાબતો વિશેષ રીતે સમજવા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસની તેમજ તે તે વિષયોના ચિન્તન–મનનની ઘણી જરૂર છે. આ બધાય નિરૂપણમાંથી એક સારાંશ આપણે કાઢી શકીએ છીએ અને તે એ જ કે કષાયોની મન્દતા થયા સિવાય આત્મામાં તે તે ગુણનો દિવ્યપ્રકાશ પ્રગટ નથી થવાનો. મહાનુભાવો! એ કષાયોની મંદતા કરવા માટે જ દેવદર્શન–પૂજન–સામાયિકાદિ મંગલમય આરાધના કરવાની છે. **આત્મામાં મોટામાં મોટો ભાવરોગ જો કોઇ પણ હોય તો તે કષાયોની તીવ્રતા છે અને કષાયોની તીવ્રતારૂપી ભયંકર ભાવરોગના નિવારણ માટે મંગલમય સુવિહિત ધર્માચરણ એ રામબાણ ઔષધ છે.**

વ્રત પચ્ચક્ખાણોની જીવનમાં જરૂરિયાત

આપણા ધર્મપિતા શ્રમણ ભગવંત મહાવીર પ્રભુએ અનંતકાળથી આપણને હેરાન કરનાર મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિરૂપ અંતરંગ શત્રુઓનો પરાભવ કરવા માટે ભગવતીસૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથી રજૂ કર્યો છે. એ વિષયના પ્રસંગમાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિના સ્વરૂપનું વિવેચન ચાલે છે. વિરતિના નિરૂપણમા દ્રવ્યવિરતિ અને ભાવવિરતિ કોને કહેવાય? તે ટૂંકમાં સમજાવાયું છે. આહારસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞાને ઘટાડવા તેમજ તે નિમિત્તે સેવાતા અનેક પ્રકારના પાપસ્થાનકોની પ્રવૃત્તિને ઘટાડવા અથવા સર્વથા પરિત્યાગ કરવા માટે કરવામાં આવતા પચ્ચખાણો એ દ્રવ્યવિરતિ છે. અને એ દ્રવ્યવિરતિના ફળમાં આત્માનો પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમા ટકાવ તેનું નામ ભાવવિરતિ છે. **મોક્ષનું કારણ કર્મનો સર્વથા અભાવ, કર્મનો સર્વથા અભાવ થવાનું કારણ ભાવથી વિરતિ અને ભાવથી વિરતિનું કારણ દ્રવ્યવિરતિ છે;** માટેજ સુવિહિત મહાપુરુષોએ ભવ્યાત્માઓ માટે વારંવાર જુદા જુદા વ્રતો, નિયમો, પચ્ચક્ખાણો વગેરે ગ્રહણ કરવા માટે ખૂબ ખૂબ ફરમાન કર્યું છે.

જયકુંજર હાથીના અનેક વિશેષણોનું થોડું ઘણુ વિવેચન આજ સુધી થયેલ છે. હજુ બાકીના વિશેષણોનું પણ એ જ રીતે જો વિવેચન કરવામાં આવે તો ભગવતીજી શરૂ કર્યા જેમ પંદર દિવસ આજે થયા તેમ બીજા દશ પંદર દિવસો થાય જો કે બાકીના વિશેષણોનું પણ આ જ રીતિએ વિવેચન થવું જોઇએ છતાં પ્રશ્નોત્તરો શ્રવણ કરવાની સહુ ભાઇઓની

પ્રબલ ભાવના તેમજ હવે પછીના વિશેષણો અંગે કરવા યોગ્ય વિવેચન પ્રશ્નોત્તરોના વિવરણ પ્રસંગે તે તે અવસરે કરવાની અભિલાષા અંગે આજે આ પ્રસ્તાવનાનો અધિકાર પૂર્ણ કરવાનો વિચાર છે. અને તેથી પ્રસ્તાવનાના હવે પછીના પદ વાક્યોનો શબ્દાર્થ સાથે ટૂંકમાં ભાવાર્થ કહેવાનું સમુચિત ધાર્યું છે.

वलनियुक्तककल्पगणनायकमतिप्रकल्पितस्व ભગવતીજીના આ વિશેષણમાં **वलनियुक्तककल्प** એ પદનો અર્થ સેનાપતિતુલ્ય કરવાનો છે. **गणनायक** એટલે ગણધરભગવંત અને **मतिप्रकल्पितस्त** એટલે (ગણધર ભગવંતની) બુદ્ધિવડે (સૂત્રરૂપે)રચાયેલ. આ તો શબ્દાર્થ થયો. ભાવાર્થ એ છે કે-શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ શ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘના અધિનાયક છે અને ગણધર ભગવંત એ શ્રમણપ્રધાન સંઘના મહમાત્ય કિંવા સેનાધિપતિ તુલ્ય છે. ભગવંત મહાવીરે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા બાદ અર્થરૂપે ધર્મદેશના આપી અને એ દેશનાના આધારે બીજબુદ્ધિના ધણી ગણધર ભગવંતે દ્વાદશાંગીરૂપે (સૂત્રરૂપે) સંકલના કરી. આપણું આ ભગવતી સૂત્ર પણ એ રીતે જ રચાયું છે. જયકુંજર હાથીના પક્ષમાં પણ આ વિશેષણની પૂર્વાપર વિરોધ ન આવે તે પ્રકારે અર્થઘટના કરવાની છે.

આ ભગવતી સૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથી ઘણો ઊંચો છે. જ્યારે વર્ત્તમાનકાળના મુનિવરોરૂપી યોદ્ધાઓને એ હાથી ઉપર આરોહણ કરવા માટે (એટલે કે ભગવતી સૂત્રમાં રહેલા ભાવો સમજવા માટે) પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ બનાવેલ ટીકાઓરૂપી દોરડાઓ ઘણા ગુણસંપન્ન હોવા છતાં ટૂંકા હોવાથી જોઈએ તેવા ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી. ઘણા મજબૂત અને ખૂબ સુંદર એ ટીકાઓરૂપી ટૂંકા દોરડાને વધારે લાંબા બનાવવાની જરૂર હતી. પૂજ્ય અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ પૂજનીય ગુરુવર્ગની અનુજ્ઞાથી જીવાભિગમ, પન્નવણાજી વગેરે સૂત્રોના વિવરણોરૂપી અંશોને પૂર્વાચાર્યવિરચિત લઘુ ટીકારૂપી દોરડા સાથે યથાયોગ્ય સ્થાને જોડીને એ દોરડાઓને (અર્થાત્ ટીકાઓને) સુદીર્ઘ બનાવ્યા જેથી મંદ બુદ્ધિવાળા મુનિવરોરૂપી યોદ્ધાઓને પણ એ લાંબા ટીકારૂપી દોરડાના અવલંબનથી ભગવતી સૂત્રરૂપી જયકુંજર હાથી ઉપર આરોહણ કરવાનું સુગમ થયું. **मुनियोधैरनावाधमधिगमाय** એ પદથી **अस्माभिर्नाडिकेनेयं वृत्तिरारभ्यते** ત્યાં સુધીના પદોનો આ હમણાં કહ્યો તે સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ છે. આ કથનમાંથી અનેક બાબતો આપણે તારવી શકીએ છીએ જેમ કે-(૧) અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ રચેલી શ્રી ભગવતી સૂત્રની આ ટીકા પહેલાં બીજી ટીકા રચાયેલ હતી (જે આજે પણ છે) (૨) એ ટીકા ઘણી સંક્ષેપમાં હોવાથી થોડા કથનમા પણ વાસ્તવિક ભાવને સમજી શકે તેવા વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા સાધુઓ માટે યોગ્ય હતી પણ મન્દબુદ્ધિવાળા સાધુઓ માટે એ ટીકાથી ભગવતી સૂત્રના તે તે ભાવો વિશદપણે સમજી શકાય તેમ ન હતું. (૩) પૂ. અભયદેવસૂરિજીએ શાસનદેવી કિંવા પૂ. ગુરુવર્ગની આજ્ઞાથી એ ભગવતીજીની લઘુટીકાનો વિસ્તાર કર્યો. તે પણ બીલકુલ નવેસરથી નહિ પરંતુ તે લઘુટીકાના ભાવને કાયમ રાખી જ્યાં જ્યાં વિસ્તાર કરવો ઉચિત લાગ્યો ત્યાં ત્યાં જીવાભિગમ, પન્નવણાજી વગેરે સૂત્રોના વિવરણોને જોડવાપૂર્વક વિસ્તાર કર્યો. (૪) આ ભાવને કથન કરનારા ટીકાના પદો પૂ. અભયદેવસૂરિ મહારાજના પોતાના છે. તે '**अस्माभिर्नाडिकेनेय वृत्तिरारभ्यते**' એ પદોથી સિદ્ધ

થાય છે. અનુપમ ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને અસાધારણ વિદ્વત્તા છતા એ ટીકાકાર ભગવંતની કેટલી લઘુતા છે? તે પણ આ પ્રસ્તાવનાની પંક્તિઓ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

આ પ્રમાણે ટીકાના પ્રથમ શ્લોકમાં ત્રણેય કાલના તથા સર્વ ક્ષેત્રોના સર્વ તીર્થંકરોને નમસ્કાર, બીજા શ્લોકમાં શાસનપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, સૂત્રના પ્રણેતા પંચમગણધર સુધર્માસ્વામી, અનુયોગવૃદ્ધ સ્થવિર મહર્ષિઓ અને સર્વજ્ઞ પ્રભુની વાણીને નમસ્કાર કર્યા બાદ ત્રીજા શ્લોકમાં પૂર્વાચાર્યોની ટીકા, ચૂર્ણિ વગેરેને કાયમ રાખી પંચમાંગ શ્રી ભગવતી સૂત્રની ટીકા રચવાનું જણાવીને મહામંગલકારી શ્રી ભગવતી સૂત્રની જયકુંજર હાથી સાથે ખૂબ સુંદર રીતે ઘટના કરી અને એ પ્રકારે ટીકાની આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થઈ. હવે આ ભગવતી સૂત્રનું મુખ્ય નામ विवाहपन्नत्ति-व्याख्याप्रज्ञप्ति છે એ નામનો વાસ્તવિક શું અર્થ છે? સાચું નામ એ છતાં ભગવતી સૂત્ર એવું નામ પ્રસિદ્ધ થવાનું શું કારણ છે? વગેરે બાબત સવિસ્તરપણે કેવી રીતે કહેવાશે તે અધિકાર અગ્રે વર્ત્તમાન—

सर्वमंगलमांगल्यं, सर्वकल्याणकारणं । प्रधानं सर्वधर्माणां, जैनं जयति शासनम् ॥

શ્રી ભગવતી સૂત્રના ૧૫ ધાર્મિક પ્રવચનોનો

મંગલાચરણ-પ્રસ્તાવનારૂપ પ્રથમ વિભાગ સંપૂર્ણ

